

Зміст

Українознавство: теорія, методологія, практика

Кононенко П. П. Слово про Україну і світове українство в системі наукового українознавства.....	7
Кучеренко С. В. З досвіду викладання історії України та українознавства в Одеській державній академії будівництва та архітектури.....	71

Україна – освіта

Мінченко Т. А. Виховання в школярів рис патріотизму засобами проектної діяльності українознавчого спрямування у загальноосвітніх навчальних закладах Буковини.....	81
Охріменко О. М. Сучасні орієнтири національно-гуманістичного виховання особистості.....	89
Вдовика Л. М. Упровадження цінностей родини в життєдіяльність національної школи.....	94
Батюк З. С. Осягнення асоціативно-символічних образів українського фольклору як шлях формування гуманістичних цінностей особистості.....	97
Балабанова К. Є. Формування професійно-комунікативної компетентності студентів технічних спеціальностей у вищих навчальних закладах.....	106
Феніна В. А. Використання інтерактивних технологій на заняттях історії у процесі підготовки майбутніх працівників культури.....	113
Данилова Г. С. Інноваційні технології вдосконалення професіоналізму методистів системи післядипломної освіти: акмеологічний аспект.....	125
Кононець Н. В. Принцип мультиплікаційності при створенні електронних підручників.....	138
Печенюк І. С. Болонья та її вплив на розвиток університетської освіти в країнах Європи в XI–XV ст.: історичний нарис.....	153
Галицька Т. В. Джерельні свідчення про розвиток українознавства в системі освіти у добу Української революції 1917-1921 рр. (за матеріалами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління).....	161
Корецька А. І. Освіта України в ідеях Івана Стешенка.....	169
Фляк М. М. Виховний ідеал у світлі ідей галицьких педагогів 30-х років ХХ ст.	176

Кислий А. О. Релігійний компонент в освітніх системах західно-європейських країн та України.....	181
Нікітюк О. В. Становлення військово-медичної освіти в Україні (1991-1992 рр.).....	191

Україна – мова

Федотова О. О. Українська мова в системі мов світу: соціолінгвістичні критерії оцінювання.....	205
Клименко Н. М. Аналіз українознавчого змісту відомостей з української літератури у підручниках з української мови (5 клас).....	210
Плотникова Л. Ф. Українська мова в освітньо-виховному процесі вищих навчальних закладів.....	216

Україна – культура, матеріальна і духовна

Зеленчук І. М. Скеля Писаний Камінь – дохристиянське святилище в Покутсько-Буковинських Карпатах.....	224
Кікоть А. А. Репрезентація маскулінності в українському козацькому костюмі.....	233

Україна – історія

Калакура Я. С. Витоки українського суспільства та зародження громадянства (княжа доба).....	241
Левченко А. В. Запорізька Січ як форма самоорганізації українського суспільства в XVI – XVIII ст.	253
Бевз Т. А. До історії взаємин Великого Учителя та Великого Учня (до історії стосунків О. Строніна та М. Драгоманова).....	261
Губський С. І. Особливості та наслідки Української національної революції 1917–1920 рр.: огляд праць англомовної історіографії.....	278
Слюсаренко П. М. Спільна наступальна операція армії УНР і Війська Польського у київському та одеському напрямках 25 квітня – 8 травня 1920 р.	299
Скакальська І. Б. Формування і становлення української еліти Волині міжвоєнного періоду XX ст.	306
Мишак І. М. Історіографія українського підпільно-повстанського опору радянському режиму в повоєнні роки.....	313

Україна – філософія

Кравець М. С. Типи філософствувань політичної культури.....	325
--	-----

Україна – релігія

Квасюк Л. В. Питання про зверхність Папи Римського у контексті протиставлення візантійсько-руської та латино-польської традицій у «Треносі» (1610) Мелетія Смотрицького.....	333
---	-----

Україна – природа, екологія

Шкрібляк П. В. Українська земля, її природо-ландшафтні й кліматичні умови – важливі чинники виникнення, становлення і розвитку українського суспільства та збереження його історико-культурної спадщини.....	343
Шевель А. О. Ціннісні орієнтації ставлення українського народу до природи.....	359
Зеленчук Я. І. Вплив гірських природно-кліматичних умов українських Карпат на формування етносоціальної системи Гуцульщини.....	365

Україна – військо

Радецький В. Г. Особливості застосування миротворчих контингентів у ході міжнародних миротворчих операцій наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.	377
Попко С. М. Особливості переміщення українського миротворчого контингенту в зону відповідальності (за досвідом операції в Республіці Ірак у 2003-2006 рр.).....	383
Сокаль І. І. Підрозділи Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях та місіях під егідою Організації Об'єднаних Націй (з 1992 р.).....	395

Україна – ментальність, доля, історична місія

Сніжко В. В., Федоренко О. А. Історична ідея геополітичної свідомості українства.....	402
Проскурова С. П. Українознавча спрямованість етнопсихологічних досліджень в Україні.....	410
Безмертна Н. С. Лінгвістична та філософська параметризація поняття «менталітет»/«ментальність» в системі знань про Україну (на матеріалі інтернет-комунікації).....	418

Українці у світі

Цимбал Т. В. Соціально-філософські аспекти проблеми реєміграції українців.....	428
Кравченко О. В. Школи українознавства: з минулого в сьогодення.....	439
Дякова О. В. Соціально-економічні підвалини збереження ідентичності української діаспори – концептуальні та теоретико-методологічні основи дослідження.....	445

Чолану Л. В. Особливості сприйняття літературної класики українцями Молдови.....	458
---	-----

Українознавчі центри

Левусь Д. А. Розвиток українознавчих центрів як магістральний напрям поглиблення української гуманітарної присутності у Придністров'ї.....	467
---	-----

**Україна – національні меншини,
міжетнічні взаємини**

Цимбалюк І. Л. Національні меншини Волині у 1921-1939 рр.	471
Газізова О. О. Етнонаціональна особливість сучасного Криму: українознавчий вимір.....	479

Бібліографія українознавства

Ярошинський О. Б. Українознавство в системі освіти і науки: матеріали до бібліографії.....	488
---	-----

Відомості про авторів	506
------------------------------------	-----

УКРАЇНОЗНАВСТВО: теорія, методологія, практика

Кононенко П.П. (Київ)

СЛОВО ПРО УКРАЇНУ І СВІТОВЕ УКРАЇНСТВО В СИСТЕМІ НАУКОВОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА

Автором на широкому джерельному матеріалі шляхом вивчення та узагальнення досвіду попередніх епох зроблений глибокий аналіз процесів становлення і розвитку українознавства як усвідомлено структурованої, цілісної наукової системи знання та самопізнання, філософії, патріотизму, боротьби за свободу і етики, життєтворення та, що особливо важливо, комплексного, універсалістського бачення та дослідження світу, народу, людини в усіх часо-просторових сферах їхнього буття і перспектив розвитку, долі в Грядущому. Осмислено теоретичні і методологічні засади українознавства у світлі наукової методології. Утверджується думка, що ідея-концепція визначальної ролі українознавства як «політики і філософії держави» привела до створення українознавчих інституцій, якою є НДІУ МОНУ.

XXI століття прийшло з новими не лише перспективами, а й проблемами: геополітичними, соціальними, економічними, технологічними, енергетичними, природно-екологічними, військовими, конфесійними, освітньо-виховними, науковими, мовними, правознавчими, сільськогосподарськими, космічними, – отже – загально-цивілізаційними та загально-культурно-мистецькими.

Природно, що це зумовило і нові перспективи та проблеми науки, висунувши на перший план проблему методологічно-парадигмальну. Як зазначають філософи Т.П. Кононенко та В.С. Крисаченко¹, «Сучасне

¹ Кононенко Т.П. Парадигмальні виміри історико-філософського дослідження. Трансформація принципів // Українознавство. – 2008. – № 1; Кононенко Т.П. Народно-звичасві

середовище історико-філософських досліджень в Україні перебуває на порозі кардинальних змін, які в історії розвитку наук отримали назву «наукової революції» (Г.П. Кононенко). Революційну трансформацію має відбити й українознавство, історія розвитку якого є історією формування та змін науково-теоретичних парадигм у характері мислення і дослідження, в методах і методології, а відтак і в наслідках вивчення, аналізу, поцінування, синтезу та прогнозу, нових форм вираження змісту¹.

Керуючись викликами Часу, колектив Національного науково-дослідного інституту українознавства і здійснював план аналітичних досліджень та висвітлення наслідків того процесу в 2005–2009 рр. і обрав для цього форму Слова.

I.

Чому – форма Слова? Слова, бо так повелося ще з правіків: інтелектуально-філософське «Слово про закон, благодать та істину» славетного митрополита Іларіона; славнозвісне героїчно-поетичне «Слово о полку Ігоревім», трагедійно-пророче «Слово о погибелі руської землі...»; лірично-могутнє «Слово, чому ти не твердая криця» Лесі Українки.

Слово як форма універсального змісту: як мово-синтез почуттів і думок, наукових і поетичних обсервацій, аналітично підсумкових оцінок та філософсько-прогностичних пророцтв. Аж до послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам...» Тараса Шевченка – послання у вічність.

Бо Слово – то весь досвід людини, етнонації і держави, душа й істина, бальзам і меч, феноменальний образ буття, свідомості і грядущого людини, нації та вселюдства – його цивілізації і культури. Зокрема науки й мистецтва – симфонії і одиничного суцього, і космічно-земної безмежності та вічності.

Слово-мова – найуніверсальніша скарбівня народного знання, досвіду, самосвідомості, світорозуміння і життєтворчості. Слово як звук дитячої радості і дзвін звияжного, грізного бою; як мелодія пісні і колір багатобарвної веселки; як чари Дніпра, коли він «чуден при тихой погоде», і його голос громозвучної застороги, коли «Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива...»

Тож і аксіоми: Слово – Бог, а Бог – Слово. І Шевченкове як озаріння:

*Ну що б, здавалося, слова?
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється-ожива,
Як їх почує. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люде...*

Слово відносив до найуніверсальніших символічних чинників Буття у тріаді Макросвіт-Мікросвіт-Слово Г. Сковорода.

обріі філософії Г.С. Сковороди. – К., 2008; *Крисаченко В.С.* Світоглядна парадигма ХХ ст.: український внесок // *Українознавство.* – 2008. – № 1.

¹ *Кононенко П.* Українська національна ідея: проблема методології. – К., 2008.

Тож універсальною формою вираження змісту й характеру буття та розвитку народу, стану й перспектив дослідження інтегральної проблеми – Україна і українці планети в системі наукового українознавства і обрано Слово.

Слово вчених Національного науково-дослідного інституту українознавства, котрі у 2005–2008 роках провели Міжнародні конгреси: «Українська мова учора, сьогодні, завтра» (2005 р.), «Українська освіта у світовому часопросторі» (2006, 2007 рр.), «Українознавство в системі освіти: проблеми методології» (2008 р.), досліджували теми: «Український етнос у світовому часопросторі. Українці у світовій цивілізації та культурі» (науковий керівник академік П.П. Кононенко); «Ранньомодерне суспільство України крізь призму джерел: соціальні та правові практики тогочасного соціуму» (керівник канд. істор. наук, доцент І.О. Ворончук); «Створення комплексу комп'ютерних технологій для здійснення сертифікації рівнів володіння українською мовою та українознавством» (керівник канд. філос. наук, доцент Т.П. Кононенко); «Українознавчий зміст підручників з рідної мови для загальноосвітніх навчальних закладів» (керівник чл.-кор. НАН С.Я. Єрмоленко); «Українознавство в побудові громадянського суспільства в Україні» (керівник канд. істор. наук, доцент Л.К. Токар); «Психологічне та природно-естетичне «дерево» українознавства – основа концепції національного здоров'я» (керівник канд. біологічних наук В.В. Сніжко); «Україна як геополітична реальність» (керівник доктор філос. наук, професор В.С. Крисаченко). Та здійснювали інші форми наукового українознавства і в теоретичній, і в практичній (експедиційне українознавство) площинах.

Закономірно, що інтегральною стала тема-проблема: «Український етнос у світовому часо-просторі. Українці у світовій цивілізації та культурі», – але в органічному зв'язку з названими іншими.

Підстава зрозуміла: авторські колективи всіх тем (як і підтем до них) орієнтувалися на концепційні принципи Національного науково-дослідного інституту. По-перше, на теоретико-філософський принцип: Світ – єдиний і цілісний, а та цілісність зумовлюється безмежною різноманітністю. Цілісним безмежною різноманітністю етнонацій є і вселюдство. Цілісним феноменом є в світобудові і Україна та світове українство. А в руслі природної єдності різноманітних частин є українознавство – інтегративна система, цілісність якої складають автономні і водночас взаємозалежні концентри: Україна – етнос; Україна – природа, екологія; Україна – мова, художня словесність; Україна – нація і держава; Україна – культура (матеріальна, духовна і духовна); Україна у міжнародних відносинах; Україна (українці) – ментальність і доля; Україна – історична роль і місія. А розглядаються всі концентри в усій часопросторовій повноті та в єдності: теорії і практики; вітчизняного і зарубіжного досвіду; на ґрунті як вивіреної джерельної бази, доказової реальності фактів (подій, процесів, діяльності історичних осіб), так і наукових гіпотез та прогностичних теорій.

Достатньо логічним та підставовим був вибір кожної з тем. У тому числі й по-своєму генеруючої – етногенетичної.

Кожен народ мудро керується в своїй і сучасній життєдіяльності знанням генезису та уроками всебічної історичної пам'яті, а тому прагне йти дорогою осмислення пережитого, починаючи з пошуку відповіді на інтегральні питання: що є життя і що є смерть? добро і зло? правда і кривда? краса й потворність? тимчасове і вічне?.. А в українців на питання, сформульовані ще літописцями, які хотіли пізнати і розповісти «звідки пішла руська земля, хто в ній першим почав урядувати, як руська земля постала є», – та Т. Шевченком, котрий заповідав: конче необхідно пізнати правду своєї історії та усвідомити, «хто ми, чиї, яких батьків діти» та «нащо нас мати привела: чи для добра, чи то для зла? Нащо живем? Чого жадаєм?..»

Носієм питомих рис феномена України є етнос (людина, рід, плем'я); час і умови його появи визначає Природа: етнос (нація) і Терен є нероздільними. Рід і природа породжують мову: її лад («мова – душа народу»), семантику, стилістику, багатство чи відповідну природі одноманітність; природа зумовлює спосіб життя; природа, етнос, мова – культуру, освіту, науку, мистецтво. Місцезнаходження Терену на планеті зумовлює характер взаємин з іншими етносами, геополітику і геостратегію. Все разом визначає особливості суспільного ладу, державного управління, Конституції, а в комплексі всі чинники зумовлюють ментальність і долю, роль та історичну місію.

Спочатку тип і долю людини (роду, етносу, нації), закономірності суспільно-політичні, економічні, правові, державотворчі, культурологічні визначає Природа, – а в плінні віків людина все більше осягає дію на себе як суспільних умов, так і трансцендентних енергій і, за теорією Ноосфери великого вченого Володимира Вернадського, усе вагомішу роль у розвитку та долі навіть Природи відіграє інтелект людини. Тому особливої ваги й набувають пізнання та самопізнання, мораль і етика, творення й самотворення, характер і міра ідеалу, мета і принципи та шляхи її досягнення.

Чи важливо все те і який стан бачення та розв'язання мало не головної для нас проблеми?

Почнемо із ознайомлення з поглядом на нас збоку. Візьмемо для цього книгу посла Японії в Україні (1996–1999 рр.) Юдзі Курокави «Чи не була історія Росії та СРСР історією України?» Знаменної, як зазначає талановитий дослідник і перекладач Іван Дзюба (український вчений), навіть дещо провокативної назви книги, яка, однак, дуже вигідно відтіняє суть проблеми. Для переконливості зачитуємо повністю зізнання самого японця: «У 60-ті роки, коли я був студентом, на радянській художній виставці, відкритій в Токіо, мене привабила картина «Українська ніч» Архипа Куїнджі, художника кінця XIX століття. Від цієї картини – кількох простих сільських хатин з білими стінами, під стріхою, на косогорі у відблисках місячного світла – повіяло на мене чимось надзвичайно рідним. З того часу, коли я іноді чув слово «Україна», в моїй уяві неодмінно воскресала саме вона. Однак мої знання про Україну залишалися на тому ж рівні навіть після тридцяти років у міністерстві закордонних справ Японії. Та от восени 1996 року мене призначили послом Японії в Україні. Перед

від'їздом у закордонне відрядження, коли я відвідував відповідні державні установи і прощався зі своїми знайомими, завжди заходила мова про Україну, але майже всі мої співрозмовники згадували знайоме зі школи уявлення про неї як про «житницю Європи». Щоправда, дехто з них пригадував бестселер «Диявольський вибір» Фредеріка Форсайта – велетенський шпигунський роман, який починається з того, що італійське торговельне судно рятує у Чорному морі потерпілого від аварії командира загону УПА, а американський президент видає наказ про визначення розмірів можливого недороду пшениці у хліборобській частині СРСР за допомогою штучного супутника. Однак і «Українська ніч», й уявлення про «житницю Європи» створювали в моїй уяві образ України лише як сільськогосподарської країни. Як мені здавалося, саме в таку країну мене відряджали. Та от, перебуваючи там, я переконався не тільки в тому, що Україна – житниця. Вона набагато складніша та різноманітніша своїми особливостями.

Задумуючись над тим, звідки взялося таке неповне уявлення про неї, я дедалі більше впевнювався: причина цього криється в тому, що до здобуття незалежності 1991 року упродовж кількох століть Україна перебувала в тіні Росії та СРСР. Ніхто не мав сумніву щодо багатотисячної історії Росії. Ніхто не скаже, що в Росії Достоевського, Гоголя і Чайковського немає культури. Ніхто не назве відсталою країну, яка запустила супутника. Але ж столиця Київської Русі – це столиця сучасної України! А Гоголь – справжній українець, нащадок козаків. І дід Чайковського козацького роду та й сам композитор щороку надовго зупинявся у маєтку своєї молодшої сестри в Кам'янці й на основі тамтешніх народних пісень написав не тільки «Анданте кантабіле», а й інші музичні твори. Кажуть, що й предки Достоевського мають українське коріння. Українцем був і Сергій Корольов, що зіграв головну роль у запуску першого штучного супутника. Вже з цього зрозуміло, що Україна має свою історію, культуру й науку, але всі її досягнення в цих галузях приписувалися Росії та СРСР. А всьому світу Україну виставляли тільки як житницю.

Відомий знавець української історії Орест Субтельний вважає, що найголовніша тема української історії – це проблема бездержавності. Іншими словами, якщо в історії більшості країн головною темою було утворення національної держави та її розвитку, то щодо України – йшлося тільки про те, як виживав український народ за умов бездержавності. А втім, це не означає, що Україна ніколи не мала держави. Адже згадувана раніше Київська Русь у X–XI століттях славилася в тодішній Європі як велика держава, що пізніше стала основою формування сучасних Росії, України та Білорусі. Виходячи з цього, можна сказати, що саме з України ведуть свій родовід східні слов'яни. Однак після татаро-монгольської навали Київ занепав, а замість нього на передній план вийшла Москва як відгалуження київсько-руської державності і стала центром східних слов'ян. Навіть саму назву «Русь» Москва собі привласнила. А тому українцям довелося створювати нову назву для позначення своєї країни. Після того Київська Русь стала сприйматися не як держава українців, а як колиска Росії з центром у Москві. Коротко кажучи, оскільки держава, що

виникла навколо Москви, пізніше стала великою і, назвавшись Росією, дістала назву законної спадкоємиці Київської Русі, історія України сприймалася як історія бездержавного народу.

А проте, живучи в пугах бездержавності й маючи сусідом велику державу, близьку за мовою та звичаями, Україна не втратила своєї самобутності. Перебуваючи під пануванням Росії та інших держав, Україна зберегла свою мову, культуру і звичаї. Вона мала унікальну історію в період козаччини і навіть після приєднання до Росії відіграла важливу економічну та культурну роль в Російській імперії. На цей історичний період припадає і розвиток української національної свідомості – українського націоналізму.

І от нарешті 1991 року Україна здобула незалежність. Дізнавшись про таку подію, багато людей у світі здивувалися, що в Європі в наш час могла народитися така велика держава. З територією в 1,6 рази більшою за територію Японії і другою за величиною в Європі після Росії. За кількістю населення (50 млн. на час здобуття незалежності) меншою від Росії, Німеччини, Великої Британії, Італії, Франції, але значно більшою від Іспанії та Польщі. Варто нагадати, що виникнення в Європі держави з п'ятдесятильйонним населенням – це велика подія після об'єднання Німеччини та Італії у другій половині XIX століття.

Що ж стосується української економіки, то передусім назвемо сільське господарство. Площа оброблюваної землі в Україні майже дорівнює площі всієї Японії і вдвічі більша за площу оброблюваної землі такої розвиненої в аграрному відношенні країни, як Франція. Висловлюються навіть прогнози, що Україна може стати рятівником людства, якщо в XXI столітті виникне продовольча криза. Але Україна – це не лише європейська житниця, а також зона важкої промисловості в Європі. З надзвичайно високим науково-технічним рівнем. В Японії звикли вважати, що лише Росія успадкувала високі технології колишнього СРСР, а насправді це не так, бо, наприклад, міжконтинентальні ракети SS-19 та SS-21 створено в Україні.

Україна пишається також високим рівнем мистецтва, культури та спорту.

Отже, Україна існувала, але досі впродовж кількох століть про неї ніхто не знав. І тільки тоді, коли почала розвалюватися радянська імперія, вона з'явилася у світі так само несподівано, як вирине на поверхню землі підземна річка. Тепер створилася ситуація, коли треба говорити про **відкриття** та **відновлення** її прав у світі. В Європі та США вважають, що утвердження незалежності України, яка посідає центральне геополітичне становище між Росією та іншими європейськими країнами, має особливо важливе значення для збереження миру та стабільності всієї Європи. Крім того, зацікавлення США і Канади Україною пов'язане з тим, що в тих країнах налічуються сотні тисяч переселенців з України.

На жаль, у Японії зацікавлення Україною не дуже велике. Мабуть, тому, що Україна містилася на заході колишнього СРСР, і вся увага Японії зосереджувалася на Росії. А ще тому, що дотеперішні знання про Україну в Японії були недостатніми. І от я дійшов думки, що Японія мала б **відкрити** для себе Україну так само, як я **відкрив** її собі. А тому я вирішив написати

книжку, яка знайомила б нашого читача з Україною. А оскільки знайомство з будь-якою країною базується на знанні її історії, то я взявся писати про українську історію»¹.

«Справді, корисно подивитися на свою країну очима її друга Юдзі Курокави», – зазначає І. Дзюба (у минулому – працівник Інституту українознавства). І розкриває підтекст афористичного заголовка та мети книги: «У передмові автор зазначає, що під історією України він розуміє не лише історію українського народу, а сукупність подій, історичних процесів, які відбувалися на українській землі. А тому в цій книжці торкається історії скіфів, росіян і поляків, яка тим чи іншим чином пов'язана з українською землею. Водночас, наскільки це можливо, до української історії він відносить досягнення українських емігрантів, які переселилися в інші країни. Загалом, як підкреслює автор, йому хотілося написати крижку із знанням про все, що стосується України».

Майже аналогічне завдання ставив Норберт Дейвіс, пишучи свою простору книжку (майже 1000 ст.) «Європа. Історія», подаючи погляд на Україну європейця. І Н. Дейвіс пише про нас із підкреслюваною зацікавленістю, але тут маємо справу з іншою тенденцією: писати не про все, а часом вигідне його концепції і показувати Україну та українців не стільки як впливових суб'єктів історії, а поминаючи періоди, коли, скажімо, Київська Русь була могутньою державою – суперницею візантійської імперії; або коли Гетьманщина, як одна з трьох перших національно-демократичних республік Європи, дала світові Конституцію на 77 років раніше за США. Зате автор постійно наголошує на періодах невдач та на особливій – «культуртрегерській» ролі сусідів (особливо Польщі) щодо України. Отже, скільки на підрядності ролі українства» – своєрідного «супутника» – інших впливових і самодостатніх народів, зокрема поляків і росіян.

І ще один погляд – з Америки. Щойно оприлюднилися підсумки референдуму 1 грудня 1991 року, 93% учасників якого в Україні висловились за незалежність. Постала очевидною історична істина: українці підтверджують свій вибір суверенного розвитку, як народ і держава. Вітати б цей вибір. Та учасники зібрання вчених, освітан, політиків у Нью-Йорку питали: – Це вияв волі усього народу, чи лише домінуючої партії? А також: – Чого вам відділятися від Росії? Ви ж – один народ?..

І ще один погляд – з четвертої точки землі, як «заокруглення квадрата», погляд з Москви: ми з росіянами – народи брати, жили в одній державі, – тож і погляд на істрію має бути однаковим... Однаковим і в демократичній республіки України, і в імперської Росії, бо в ім'я єдності... На жаль, і тепер єдності на засадах ідеології «самодержавця, православия и народности», за якої проклямована «єдність» неминуче має привести до остаточної загибелі України й піднесення за рахунок її людських і матеріальних ресурсів Росії.

¹ Урок української. – 2005. – № 7-8. – С. 56-57.

Показово: на реалізацію цієї версії працюють не лише державні інституції¹, фінансово-економічні групи та різномірні засоби масової інформації (дивним чином ліцензовані і в... Україні!), а й освіта і наука. Які, до речі, нерідко кореспондуються і до українського досвіду, одначе присуті спрямовані найперше проти нього, проти інтересів та перспектив України.

Переконливий приклад – поява в РФ такого курсу як «Всеведение», ядром якого є «Россиеведение».

Цікава його передісторія: ще в 90-х роках ХХ ст. велика група московських освітян завітала до Інституту українознавства. Як вони сказали – ненадовго, хвилин на 15–20. Але пробули – понад 2 години: детально вивчали і концепцію, і програми та праці з українознавства. Оскільки наша концепція ґрунтувалася на ідеї українознавства як інтегративної системної науки про Україну та світове українство в усьому часо-просторовому обсязі їх розвитку, з висвітленням уроків, проблем, перспектив та історичної місії – як органічної частки все людства.

У світлі принципового наголосу акад. О. Прицака: історія України – не просто історія Української етнічної маси, «а міряна лінеарним часом багато перспективна візія минулих усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території в минулому, і їх носіїв (еліт), політично свідомих («політичних» українських) та перейнятих ними розвинутих цивілізацій». Так само й українознавство: це не політологія, а дійсно наукова система, що дає в комплексі минулого, сучасного і майбутнього розвиток українського світу як органічної частини світової цивілізації і культури; наука пізнання, аналізу, синтезу й передбачення, синергетичного методу; наука етики і естетики, мудрості і гуманізму та патріотизму. Наука істинності пізнання. А відповідно до цього – і дійсно наукової співпраці із науковим зарубіжним, у тому числі й із російським, світом. Діячі російської освіти захотіли, як вони запевняли, піти аналогічним шляхом висвітлення знань про Росію й російський світ.

Минули роки, і ось у 2000 і 2001 роках появляються курси «Всеведения» і «Россиеведения».

Однак зовсім на протилежній щодо нашої концепції основі: не так науковій, як ідеолого-політичній; і не так інноваційній, як традиційній.

На жаль, не випадково. Свого часу видатний російсько-український історик М. Костомаров, висвітлюючи риси українців і росіян (що буде показано далі) зазначав: «В українсько-руського народу ніби украдено його прізвище», а тим самим і його історію та визначення сутності. «Українсько-руська спільність із давніх-давен визначалася розвитком особистої самоволі, свободою», толерантністю до інших етносів, мов, релігій, культур. Інше бачимо в росіян.

«Тасмничий родовід і дитячий вік великоруської народності повитий густою, непросвітньою хмарою... Занесений з півдня на чужий ґрунт

¹ Горбулін В., Логвиненко О. Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? // Дзеркало тижня. – 2009. – № 35. – 19 вересня. – С. 5.

парості під північним похмурим небом інакше вирости, не те дерево вийшло з них, і не ту садовину воно вродило... На північному сході Росії формувалася нова слов'яно-руська народність, із своєрідною вдачею, з одмінними умовами й ознаками життя... В цих сторонах жили фінсько-угорські племена...»

Чи тому, що «Москву...населяли різні волоцюги, й довго вона зростала з того, що до неї напливали нові прибудди з усіх усюд руських земель...»? Але «така мішанина мешканців усе швидше визначає нахил поширити свій край, зростати на чужий кошт, проковтнути сусідів: її тягне до хитрої політики, до завоювань... Зневажувані довгі літа в ярмі чужо-вірних і чужинців, вони, вибившись із ярма (монголо-татарської Золотої Орди – П.К.), визначалися пихою й нехтуванням інших: відома річ, що ніхто так не пиндючиться, як звільнений раб...»

Тому ця «мішанина» посягнула на весь спадок Київської України-Руси, розгорнула багатовікові завоювання, привласнила навіть питоме імення Русі...

Століття мали б наповнити свідомість Московщини українсько-європейським цивілізаційно-культурним змістом і спрямуванням волі й ідеології.

Та справджується й інше спостереження М. Костомарова: «У вдачі українського народу переважає особиста воля, а в велико-руським переважає загальність. На корінний погляд Українця, спільна згода зв'язує людей, а незгода розлучає, Великоруси прямували завести неминучість і нероздільність раз заведеного порядку, і саму причину такого заводу звернути на божу волю й тим відгородити її від людської критики...» Привчити всіх інших до «аксіом»: все російське – то єдино-правильне, бо воно від Бога!.. Тому ще за Івана III за ініціативою Старця Філофея та Спірідона-Савви було проголошено: Москва – не місто, не держава, не народ, а – світовий феномен, III-й і останній Рим з місією обраного центра вселюдства, покликаною «просвітлювати» й опікати всіх інших, захищати в усьому всесвіті (!) християн (як тепер – «русскоязычных»).... Тоді ж розгорнулася експансія на чужі землі, реалізація імперського месіанізму.

Читаємо тепер: «Как-то подумал, неужели народы Армении и Грузии (а передусім – України – П.К.) не понимают, что в Турции давно разработан план (?! – для виправдання відкритої агресії завжди мав існувати зовнішній «ворог, – П.К.), по которому эти страны будут в желательный момент оккупированы в 2–3 дня? А что уже сегодня мешает Китаю забрать у Казахстана весь юг?»

Ети и другие катаклизмы весьма велики. Настало время, когда Россия должна позаботится о своей безопасности в полном объеме...»

І позаботилася: появляється ідеологія «всеведения», ядром якого має стати «россиеведение» з такими його засадами: «Под россиеведением евразийцы (? – П.К.) понимали многодисциплинарное учение о сущности России, которое должны были совместно разработать ученые как гуманитарной, так и естественно научной сфер...»

Россия представляет собой особую структуру мирового общего духа». В ж. «Советская литература» (1990, № 9) говорилось: «Россия – не просто

государство, пусть даже очень большое (О. Солженіцин раніше бідкався, що розпадається Росія–СРСР і прагнув зберегти – «обустроить» Росію-імперію «хоча б» у складі Росії, Білорусі, Казахстану та, особливо, України – П.К.), а вместилище духа і матерії всіх чотирьох частей света, огромный старателгический организм, целью которого было и является *мировое господство*.

У цьому істинний зміст і мета, завдання і теперішнього «россиеведения». А у відповідності до них – і структура курсу для вищих навчальних закладів: «Гл.1. Россиеведение как предмет всеведения. Гл.2. О богоизбранности народов. Гл.3. Русский народ как духовная раса. Гл.4. Особенности прорусского мышления. Гл.5. Восток и Запад. Гл.6. Москва – третий Рим...Гл.16. Кому принадлежит сознание Духа в Духе: Западу или России?.. Гл.36. Чего хочет Бог от России? Гл.17. Правда и ложь. Всеведение как русская истина. Гл.18. Русский всеведущий царь... Гл.37. Глобальные проблемы человечества и Россия... Гл.44. Виды мессиянства...»

Є тут і розділ 13 «Познавательные способности русских», але, на жаль, відсутні розділи типу «Методи пізнання», «Наука й ідеологія» (сучасна міфологія та «расовий – імперський месіанізм»). А жаль, бо творці такого роду «всеведения = россиеведения» повідомили б, що в Англії курс «англознавства» називається «Велика Британія і світ», у Франції – «Я і моя Франція», у Німеччині – «Германістика»... – з науково-пізнавальними й патріотично-виховними тенденціями, але – без расового месіанізму навіть у площині «Родина и государство» (Гл.48) та без ексцентричного: «Всеведущим может стать только русский». Скромно, як бачимо, і зі смаком. Так само «скромною й естетичною» є і заява: «Великие русские мыслители (?! – П.К.), пытаясь сформулировать всеведение, грезя о синтетичности и всеохватности разрабатываемого мудрого знания, в целом оставались безучастными (?! – П.К.) к западноевропейским рассудочным теоретическим схемам, понимая, что занимаются ими, значит, идти против творческой воли бога – вселенского сознания», – секретами якого, треба думати, володіють лише російські «мислителі» та політики імперської закваски.

Реальна загроза розпаду різноманітної єдності вселюдства, – але тільки розширювався б єдиний державно-політичний і релігійних простір, глобальна й тотальна асиміляція. Тільки б торжествував маніакальний месіанізм...

Абсурдно, але і в самій Україні є прихильники кожної із зазначених точок зору.

Як же тоді може творитися єдина і сильна етно-нація? Суверенна, впливова держава? Дійсно наукова парадигма мислення, пізнання, життєтворення?!

III.

То коли ж і з якою місією *ми* приходимо в простір Світобудови? На свій Терен? Хто наші батьки? Як і чим жили? З ким спілкувалися? Яку роль відігравали? Які і чому мали піднесення або поразки? З чужої і з своєї вини? Ким ми є і що нас чекає в майбутньому? – як етнонацію, державу, природу, мову, культуру, освіту й науку, віру та церкву, правову систему,

Конституцію та військо (оборонну систему)? Отже: «чи так жив, чи так живу, чи так всі ми, люди, живемо?» (О. Гончар).

Кожен підрозділ, кожен працівник інституту мав знайти відповідь на ці питання, щоб спільно знайти узгоджену відповідь-правду. А для цього – метод пошуку істини і шлях до неї – в ім'я самоусвідомлення і самоствердження, повної самореалізації в ім'я спільного блага. При цьому – українства і на вітчизняному Терені, й на всіх континентах планети – від Австралії до Японії, де українці стали реальною частиною (енергією) розвитку світової цивілізації та культури.

І було усвідомлення: це – винятково благородна місія, але гігантська, навіть саможертовна, та чи й посильна, бо маємо бачити Україну і як окрему, неповторну зорю-планету, і як питому клітину цілісної світобудови, в універсальній своїй сутності й долі, як феномена неперервності та єдності і водночас – суперечливих потоків і взаємозаперечних контрастів як рушіїв і неспокою, бур та катастроф, але й як джерел руху та поступу.

Отже, що воно – Україна і українство?

А це означає: по-перше – пошук відповіді на питання: коли, де, у яких формах започатковується і Україна, і українство; які етапи становлення й розвитку вони проходять; які виявляють уроки еволюційного й революційного, інтенсивного й екстенсивного розвитку чи деградації, перемог чи поразок; у чому їх істинна сутність, історична роль та місія?

І, по-друге, пошук методу й методології дослідження та віднайдення відповідей на системно значущі питання.

Остання проблема є критеріальною. На доказ достатньо нагадати: літописці починали відлік буття племен Київської держави з часу поділу Землі синами Ноя. Потім запановували версії варязького і германського походження землі-держави. Московський академік М. Погодін зробив «принципове відкриття»: Київська держава, мовляв, була праросійською; в ній говорили по-великоросійськи, культура і влада були праросійськими, – а українці в особі білих хорватів прийшли на цю землю, в Київ, лише тоді (XIV ст.), коли великороси з монголо-татарами відійшли на північ і схід... Не важко помітити, що ця версія руйнувала ідеологему про один східнослов'янський народ, тому була офіційно завуальована. Натомість постала практика розпочинати нашу праісторію з IX ст., а християнську релігію з 988 року – часу надання Володимиром Великим християнству статусу офіційної релігії, бо так Московії здавалось можливим причепитися до європейського воза, репрезентованого Україною-Руссю.

Російських (згодом і більшовицьких) ура-патріотів не бентежило навіть те, що історично було засвідчено переможний похід київського князя Кия ще 433 року на Константинополь, а Києву офіційно відзначали його 1500-ліття (згодом Москві – 800 років), а також те, що ще 860 року великий каган Київський Аскольд, також після переможного походу на чолі 60-ти тисячної армії і флоту з 388 кораблів, прийняв християнство, і тоді ж до Києва був посланий константинопольським патріархом єпископ, – отже, тоді, коли ще не було й мови про Москву, а тим більше Росію: вони ще не існували *de facto*. А починати історію Росії (як імперії з 1721 р.) водночас з

історією України було потрібно для легітимності своєї держави і своєї еліти (яка немов би походила через київських князів ще від... римських імператорів), а також для виправдання імперської ідеології та політики «права» на «воссоєдинение» всіх Києво-руських земель та племен. І так – аж до сьогодні, коли відновлюється імперська версія і єдиного східно-слов'янського племені, і єдиної держави, культури та мови, і єдиного релігійного «простору» під егідою московської влади та церкви.

Нині японський дипломат-дослідник бачить витoki нашої історії ще з часу скіфів. Але не перевелися не лише в інших країнах, а й у своїй країні адепти і методу Прокруста: або витягувати, або скорочувати ноги тих, хто не вкладався в ярміці його ліжка.

Тому як Дамоклов меч і нависло над колективом дослідників питання: то де ж істина?

І тому проблема генезису України і українства була інтегральною ще з початку роботи інституту, свідченням чого стало: по-перше, визначення генеруючим концентру «Україна – етнос» в Концепції, у праці П.П. Кононенка «Свою Україну любіть...» та в його ж підручниках «Українознавство» (1996, 2006), а згодом у монографії П.П. Кононенка і Т.П. Кононенка «Український етнос: генеза і перспективи» (К., 2003).

Тоді метою і мотивацією було: проблема етносу завжди і для всіх була ключовою. «XXI століття знову поставило – як найголовнішу – проблему пошуку істинної відповіді на питання: хто ми, українці? Який наш справжній шлях? Чому така доля? Яке майбутнє, яка місія в процесі глобальної взаємодії народів?»¹ Отже: «Хто такі українці і чого вони хочуть?» (М. Грушевський).

На це, зазначали автори, «давалися відповіді ще з часу Геродота й літописців Київської України-Руси. Багато висновків і відкриттів лишаються вагомими й сьогодні. Але Буття і Свідомість (а відтак і доля) людей та народів у процесі розвитку світової цивілізації та культури все ускладнюється, як і зв'язки набирають все універсальнішого характеру. Тому **кожне покоління на питання... повинне знайти свою відповідь**. Без цього ми не будемо господарями своєї долі». З огляду на це книжка «написана з урахуванням здобутків вітчизняних і зарубіжних археологів і антропологів, археографів і лінгвістів, істориків і географів, філософів і футурологів, педагогів, політиків, релігієзнавців» (с. 3).

Метою була зумовлена і структура та концепція праці. Автори поставили за епіграф Шевченкове: «Що ж ти такеє?» «Нехай скаже німець. Ми не знаєм...» «Прочитайте знову Тую славу. Та читайте од слова до слова, Не минайте ані титли, ніже тії коми, Все розберіть... Та й спитайте Тоді себе: хто ми?... Чії сини? Яких батьків?». «А на москалів (німців, китайців, англійців, – П.К.) не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово», – а далі

¹ Кононенко П., Кононенко Т. Український етнос: генеза і перспективи. – Обухів, 2003. – С. 3.

здійснювався історичний огляд досліджень з етнознавства від тих (Гермерових і Геродотових) часів до XXI століття.

Довелося починати з фіксації того, що до кінця XXI ст. діяло офіційне табу не лише на науку про етнос, а й на саме поняття етносу. Достатньо нагадати, що не розкривалося це поняття в радянських енциклопедіях і філософських словниках, а в афішованій праці навіть 1996 р. «Мала енциклопедія етнодержавознавства» автори давали таку (по-своєму химеродну) інформацію: «Етноси існували протягом століть, якщо не тисячоліть» (?! – П.К., Т.К.). Але тільки в кінці XVIII ст. їх почали вважати основною ознакою нації (?! – авт.), тобто такого суб'єкта історичного процесу, якому прислуговує (?! – авт.) творити самостійну державу...»

Довелося процитувати слушні думки вчених. Ф.Бекон: «Люди об'єднуються мовою. Слова ж встановлюються відповідно до розуміння маси. Тому погано та й безглуздо встановлені слова дивним чином облягають розум..., змішують усе і ведуть людей до пустопорожніх нескінченних суперечок і тлумачень». А. Свідзінського: «Кожна наука починає із введення своєї термінології. Деякі на тому і закінчують».

Наука імперського режиму не тільки не вводила, а ще знищувала навіть понятійний апарат, бо тема етносу неминуче вела б до історико-аналітичного розгляду існуючих в СРСР етносів, – отже – націй. А це розривало зсередини декретований фальшивий догмат: в СРСР «сформувалася нова історична спільність людей – радянський народ». Отже: епоха етносів і націй стає анахронізмом, а той, хто хоче їх досліджувати, стає на шлях ворожого «буржуазного націоналізму».

Згідно з Концепцією НДІУ в основу методу та методології наукового пошуку істини були покладені принципи: історизму, відповідності джерельно-фактологічній базі, повного і об'єктивного порівняльного аналізу, міждисциплінарного синтезу, індукції і дедукції, єдності теорії й науково-дослідної практики, вітчизняного і зарубіжного досвіду, причиново-наслідкового оцінювання і прогнозу¹.

Логічно, що принцип історизму – як метод дослідження явищ у їх еволюції (виникнення, розвитку, стану й причин розквіту чи занепаду за методологією І.Франка) спонукав вдатися до історії українського етносу у всіх його модифікаціях та фазах розвитку з найдавніших часів, у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних авторів.

Постала ректорспектива від літописної характеристики етносу як категорії єдності (біофізичної і соціо-психічної) племен Київської держави у «Повісті минулих літ» до праць авторів грецьких, арабських, римських, скандинавських найдавніших епох, чому вагомо прислужилися праці багатьох дослідників та праці В. Барана, Г. Півторака та В. Крисаченка – антологія і хрестоматія 1996 р. «Українознавство».

Аналогічно виявилася необхідність цілісно-системного підходу, за якого активними, взаємопов'язаними чинниками пізнання та відображення його наслідків постали міфологія й історіографія, лінгвістика, фольклор і

¹ Див.: Калакура Я. Історичні засади українознавства. – К., 2007.

географія, релігієзнавство і право та державознавство, етнологія і медицина, – доказом чого стали твори «Одіссея Гомера і «Прометей Закутий» Есхіла, «Аримаспея», «Теогонія», «Про Геракла» Арістея¹, «Опис історії» Геродота, «Про повітря, води і місцевості» Гіппократа, «Метеорологіка» Аристотеля, «Історія» Полібія, «Географія» Страбона, «Опис Ойкумени» Діонісія, «Посібник з географії» Птоломея, «Оди» Горація, «Огляд історичних діянь» Юстина, «Георгіка», «Енеїда» Вергілія, «Аннали» Таціта, «Опис Ойкумени» Діонісія Перигета, «Візантійська історія» Пріска Понтійського, «Тактика і стратегія» Маврикія, «Хронографія» Феоділакта Сповідника, «Про управління імперією» Константина Багрянородного, «Алексіада» Анни Камніної та б.ін.

Надзвичайно важливо, що стало очевидним: ще з сивої давнини при дослідженні й описі племен, етносів, держав, ойкумен у працях зарубіжних авторів по-перше – у нероздільності виступають Земля і Етнос, – що означало: в органічній єдності природа і клімат, спосіб життя і правові норми та управління державою, народні звичаї, культура і мова, внутрішній розвиток і міждержавні – міжетнічні відносини. А по-друге, що наші земля і люди бачилися з найдавніших історичних часів – з часу цивілізацій єгиптян і шумерів, персів і греків, римлян і кельтів, германців, етрусків і роксоланів, інших азійських і європейських народів. І ті описи могли бути і надзвичайно лаконічними (про наші племена і землі у листуванні фараонів та царів), і достатньо широкими та колоритними. Ось як у «Природничій історії» Гая Плінія-Секунда: «На північ від Істра... всі племена вважаються Скіфськими, але прибережні місцевості займають різні племена, то гети, звані у римлян Даками, то Сарматами чи по-грецькому Савроматами, а з їх числа Амаксовії або Дорси, то неблагородні, рабського походження Скіфи, або Троглодити, потім Алани та Роксолани...» У Плінія: «Скіфська кіннота славиться своїми кінями: оповідають, коли один князьок, що бився з ворогом, був убитий і переможець наблизився, щоб зняти з нього обладунки, то був забитий конем переможеного супротивника копитами та кусанням; інший кінь, після того, як йому відкрили очі і він помітив, що мав парування зі своєю матір'ю, кинувся з кручі й загинув»; «твердість Скіфських та Єгипетських смарагдів така велика (а їх, типів 12, – П.К.), що розбити їх неможливо... Скажемо і про блакитний камінь, оскільки раніше ми вжили назву до яшми внаслідок її голубого кольору, найкращий сорт Скіфський». У «Книзі шляхів та країн» Ал-Бекрі: «Слов'яни з нащадків Мазана – сина Яфетового, і житла їх є від півночі аж до заходу. Говорить Ібрагім син Якуба Ізраїльтянин: – Країни Слов'ян простягаються від сирійського моря до околиць моря на півночі... Загалом Слов'яни люди сміливі і наступальні, й коли б не було їх роздільності внаслідок багаточисельних розгалужень (колін) та розкиданості їхніх племен, то з ними силою не зрівнявся б жоден народ у світі. Вони населяють країни, найбагатші домівками і життєвими припасами. Вони запопадливі в землеробстві і в здобуванні собі прожитку й переважають у цьому всі

¹ Див.: Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1994.

народи півночі. І доходять товари їхні морем і суходолом до Русів і Константинополя. І найголовніші з племен півночі розмовляють по-слов'янськи...». У Геродота, який описує Подніпров'я, Південний Буг, Дон, Меотійське озеро (Азовське море), Істр (Дунай), Тірас (Дністер), Порату (Прут), і який акцентує: «На нашу думку (Борисфен – Дніпро) є найбільш плодотивий не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі і найпридатніші для худоби пасовиська, він же має найбільше доброї риби. Вода в нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими каламутними. Над його берегами найкращі посіви. Аж до країни Геррос... Лише цієї ріки, та ще Нілу, не можу вказати джерел (розмірів)... Борисфен тече аж поблизу моря і там разом з Гіпанісом вливається в один лиман. А шмат гори Гіпполая, і на ньому стоїть святилище Деметри; за святилищем над Гіпанісом живуть Борисфеніти...» На цих землях народилися і діяли Апполон і Геракл, Ахілл і Артеміда...

На жаль, радянські історики недостатньо цікавилися образом землі та племен України в зарубіжній історіографії, інакше вони не починали б власну історію з IX ст., поминаючи навіть державу антив, Аратту, епоху Кия, не кажучи вже про Королеве і Мезин, про Трипільську цивілізацію і культуру, та дістали б архіважливу інформацію про наше буття ще в час Креза і Дарія, Кіра і Олександра Македонського, про держави Атілли і готів, гуннів і гетів, про державність на нашій землі у V–VIII ст. і християнство (ще з початку I ст. н.е.), про відносини з Візантією, Римом і Скандинавією доби вікінгів, зокрема про час, коли Русь там шанобливо іменувалася Велика Світ'юдь (Швеція – просто Світ'юдь). Отже, про дійсний стан, характер і рівень нашої праісторії, ролі та розвитку працивілізації і пракультури, зокрема й про Божа і Германаріха, Рюриковичів, про дійсну сутність та масштаби діяльності Аскольда і Святослава, інших керманічів землі нашої.

Тим більше, що в цьому напрямі, як показувалося в дослідженні «Український етнос: генеза і перспективи», Граб'янка, Самовидець, автор «Історії русів», які навіть державотворчу історію зображували в багатівіковій часопросторовій перспективі, і М. Грушевський не випадкового в «Історії України-Руси» і на перший план ставив «Україну», а не «Русь», і головною рушійною силою процесу розвитку вважав не державу (осіб чи керівні верстви), а народ (всі шари суспільства). Земля може називатися по-різному, нею можуть володіти різні автохтонні племена (як в Угорщині, Болгарії, Австралії), по-різному можуть називатися в ході історії й племена – народи, – але сталим формується цілісний феномен, коли воедино зливаються долі Природи і Етносу (нації) в одній (своїй) Державі.

Природно, що історично етапною в розвитку і України, і українознавства, ядром якого є етнознавство, стає життєтворчість М. Максимовича і Т. Шевченка: Михайло Максимович утверджує метод всебічного – системного – бачення еволюції українського світу як учений (біолог, натур-філософ, історіограф, фольклорист, мовознавець, соціолог, літературознавець...), а Тарас Шевченко як Слово – Нації – Державотворень і Пророк. Як перший, за визначення П. Куліша, історик.

І то не було перебільшенням чи лише поетичною метафорою: вся творчість Великого Кобзаря (починаючи від обраної назви збірки – символічного образу характеру і образу українця) – то поетично-філософський образ України в усій його часопросторовій повноті та характерності. І закономірно: Т. Шевченко, знаючи всю відому на той час історіографію України, першим чітко і ясно зазначив: «Великая туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: ляхи друкують, чехи, серби болгари, чорногорки, москалі – всі друкують, а в нас анітелень, неначе всім заціпило»¹. Коли ж і пишуть, то нерідко не глибоко і не патріотично, як байдужі спостерігачі. (Суголосно і М. Гоголь писав у листі до М. Погодіна 1834 р., що він весь поглинутий історією «малоросійською і всесвітньою», однак незадоволений тими писаннями, вони мало правдиві). Особливо вразливими є писання про українців московських авторів. «Воно й то правда, що і ми тут самі трохи винні. Бо ми не бачили нашого народу – так, як його Бог сотворив... Прочитали собі по складах «Енеїду» та потинялися коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своєї мужиків. Е, ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як вони говорять меж собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать – то тоді і скажете», що то є справжній український народ».

Т. Шевченко гнівався на українофобські писання, – але вимагав тим більше глибоко сягати в історію й душу свого народу. «А на москалів (турків, німців, поляків... – *П.К.*) не вважайте, нехай вони пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово» (с. 314).

І бачити треба народ не в дріб'язковому, не в поверховому, не в тимчасовому, – а в глибинно феноменальному; не опускаючи народну свідомість лише до повсякденних клопотів, а піднімаючи його до історичного самоусвідомлення, до правдивого розуміння і стану, й причин своїх як перемог, так і поразок; і не лише з чужої, а й своєї вини. І треба виховувати народ – піднімати його всіми можливими засобами освіти (чому Т.Шевченко і творив та видавав «Букваря»), науки, культури, мистецтва, вітчизняних традицій до рівня Нації, бо «коли добре поміркувати, (то) якщо ми через злочасного срібляника поглумимося над священними переказами минулого, то що ж тоді із нас буде? А вийде який-небудь француз або, боронь боже, куций німець, а про тип, або сказати б, про фізіонімію національну, й натяку не буде. А по-моєму, нація без своєї власної, тільки їй властивої, характеризуючої ментальності подібна просто на кисіль, і то кисіль найбільш несмачний»². Могутньою силою піднесення етносу до нації є й Слово. Ось, чому

Возвеличу! Малих отих рабів німів.

Я на сторожі коло них

Поставлю слово...

¹ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 6 томах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Т. 6. – С. 312.

² Там само. – Т. 4. – С. 7.

Це прагнення піднімало на вищі щаблі свідомості, до прозоріння творчої сили народознання та народолюбства не лише трудящі верстви, а й інтелігенцію. Як згадував М.Костомаров, «Тарас Григорович прочитав мені свої недруковані вірші. Мене охопив страх: враження, яке вони справляли, нагадували Шіллерову баладу «Завішений Сайський Істукан». Я побачив, що муза Шевченка роздирає завісу народного життя. І страшно, й солодко, і боляче, й цікаво було зазирнути туди». Поезія завжди йде вперед, завжди відважується на сміливе діло; за нею йдуть історія, наука і практичний труд. «Сильний зір, – наголошував Костомаров, – міцні нерви треба мати, що б не осліпнути чи не зомліти від раптового світла істини, доброзичливо прихованої для спокійного натовпу, який іде второваною дорогою повз таємничу завісу і не знає, що таїться за цією завісою. Тарасова муза прорвала якийсь підземний заклеп, вже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатами, засипаний землею, навмисне зораною і засяною, щоб заховати від нащадків навіть згадку про місце, де знаходиться підземна порожнеча»¹.

Зрозуміло, що однією з причин був талант генія. Але надзвичайну вагу відіграв творчий метод Т.Шевченка. Він, зазначає М.Костомаров, «говорить так, як народ ще й не говорив, але як він готовий уже був заговорити і тільки чекав, щоб із його середовища знайшовся творець, який володів би його мовою» – отже, його душею, його мрією, його правдою, його справедливістю, його жадобою свободи.

Як свого часу прийшов до народів Христос, так у ХІХ ст. до українства, а згодом і до вселюдства прийшов Тарас Шевченко.

Тож ще над труною Поета-Пророка П. Куліш зазначав: «уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася... Були в нас на Україні великі воїни, великі правителі, а ти став вище всіх... Ти бо, Тарасе, вчив нас не людей з всього світу зганяти, не города й села опанувати: ти вчив нас правди животворящої... Ще ж ти нам оставив один завіт, Тарасе. Ти говорив своїй непорочній музі:

*Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, у нас нема
Зерна неправди з собою...*

Великий і святий завіт!» І коли ми «не матимемо мудрості чи мужності говорити правду, то краще мовчатимемо, пам'ятаючи: ти був наш перший справжній історик, котрий відкрив таємниці буття народу і тим самим – шлях у безсмертя».

Своєрідним підсумком була «Присвята» Івана Франка, в якій говорилося: «він був сином мужика – і став володарем в царстві духа. Він був кріпаком – і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком – і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим»².

¹ Світова велич Шевченка: Зб. матеріалів: У 3 томах. – К.: ДВХЛ, 1964. – Т. 1. – С.101, 102.

² Світова слава Шевченка // Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 томах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Т. 1. – С. 479.

У тому числі й українознавцям в особі етнологів. Вони мусили піднятися до рівня справдешньої історії, долі, таланту, характеру, місії свого народу, що означало – до розуміння етнології не лише як окремішньої дисципліни, а й органічної частки наукового українознавства, також науки не лише знання, а й совісті, етики і любові.

І – чи не найголовніше: згідно з традицією В. Мономаха та Іларіона, літописців і Г. Сковороди Т. Шевченко також вважав, що етнологія – ядро цілісної системи нації і державознавства, вцілому – українознавства, тому підносив не лише формальне знання, а й метод – шукання відповідей на інтегральні проблеми буття і розвитку, шляху до правди-істини, а також принципи методології: бачити людину, націю, дійсність як інтегральну систему: через взаємозалежність буття і свідомості, природи, етносу й мови, освіти, науки й культури, сім'ї і роду, етносу і нації, держави та міжнародних зв'язків. До того ж бачити не лише очима, а й розумом, гарячим серцем, – чим надав українській філософії серця цілковитої викінченості. Закономірно, що він започаткував художнє українознавство («Живописна Україна»), поетичне, драматичне, епічно-філософське – аналітичне й пророче, адекватне філософії національної ідеї. Т. Шевченко дав геніальні зразки любові до мікрочастинок етносу – матері і дитини, поваги до історичних героїв і реальних трудівників, солдатів і революціонерів. Разом з тим він дав взірці політичні, морально-етичної притчі, народної пісні, – а паралельно винятково правдиві картини синтезу реального і фантастичного, гоголівського і раблезіанського, героїчного і саркастично-іронічного. Приклад – картини життя від сироти під тинном, матері, що змушена в час страждань дитини жати на панській ниві, Марії, що бореться за справу сина Ісуса, – до гуляння в царських палатах: коли змієподібними і жалюгідними постають цар і цариця; аморальними кріпосниками, самодурами їхні чиновники; і примітивними звироднілими рабами кирпогнучкошиєнкови – малороси. Коли стає очевидним: «Не гріє сонце на чужині, А дома надто вже пекло... І згадував літа лихі, Погані, давнії літа, Тоді повісили Христа, й тепер не втік би син Марії! Ніде не весело мені...» І так – від конкретних картин і образів Т. Шевченко підводить до висновків: де немає свободи – там панує тиранія; і де люди відриваються від рідної землі – там запановує виродження.

З цього часу на шлях всебічного вивчення та висвітлення української етнології стають П. Куліш («Записки о Южной Руси»).

На принципово і глибоко наукові засади орієнтуються В. Антонович і Х. Вовк, В. Хвойка і Д. Яворницький, О. Потебня, П. Юркевич і В. Вернадський, П. Чубинський, Я. Пастернак, М. Рудницький, В. Даниленко, В. Щербаківський, О. Пріцак, М. Чмихов, В. Модзолевський, В. Баран.

Повчальним на цьому етапі є шлях трьох видатних корифеїв – Михайла Грушевського, Івана Франка і Володимира Вернадського.

М. Грушевський поєднує аспекти суто історіософські і археологічні, антропологічні, лінгвістичні, культурологічні, релігієзнавчі, нації і державотворчі. І все те – в процесі розвитку упродовж тисяч років та на щонайширших географічних широтах. І також через призму: «Хто такі

українці і чого вони хочуть». Тому дає абсолютно нову для імперської Росії концепцію розвитку українства – від роду, племені, союзів племен і від них до етносу держави і нації. Його *idde fix* – народ як творець історії, а ядром народу є етнос, охоплений енергією державотворення. Версія єдиного східнослов'янського племені затріщала ще тоді: українці в його історії стикаються з іншими слов'янами, але не тільки х слов'янами, і в ролі не підрядної, а домінуючої сили.

Такому масштабному баченню значною мірою на тому етапі сприяє археологія: Вікентій Хвойка не лише досліджує артефакти ближчих епох, а й відкриває стоянку у Мезині на Чернігівщині, вік якої обчислюється у 18–20 тисяч років, та славнозвісну Трипільську культуру.

Природно, що це означає революцію у вітчизняній історії та етнографії. Відкриваються надзвичайно важливі перспективи. До того ж Х. Вовк здійснює надзвичайно вагомий дослідження-відкриття в антропології, а О. Потебня в мовознавстві, П. Юркевич у філософії, М. Драгоманов у соціології та психології...

Набуває наукових обрисів практичне-дослідно-порівняльне етнознавство. Окрім І. Нечуя-Левицького (стаття «Світогляд українського народу») важливе дослідження в цій сфері здійснив М. Костомаров у статті «Дві руські народності», в якій він показує:

«Україна, українці»

В українсько-руського народу ніби украдено його прізвище.

Українсько-руська суспільність із давніх-давен визначалася розвитком особистої самоволі, свободою, невиразністю форм... До цього прилучалися ще непостійність, недостача виразної мети, рвучкість руху, прямування до виробу чогось нового і якесь руйнування недоробленого ще, все, що неминуче впливало з переваги особистості над громадськістю. <...> На Україні-Русі не видно й найменшого змагання підвертати під себе чужинців, або щоб тих чужоземців підвертати під себе, або щоб тих чужоземців, що сиділи поміж українським народом, привподобити до тубільців... В Українців не було вдачі насилувати, нівелювати, не було політики; не було холодного вирахування, не було твердості на шляху до визначеної собі мети.

Українська релігійність, національна толерантність

Після прийняття християнської віри перейшла на Україну молода християнська цивілізація... Українці, перейнявши від греків нову віру, не перейняли від них тої неприхильності до західної церкви, що водилась у Греції.

Перші архіпастирі на Україні, самі чужинці силкувались пересадити ту неприхильність на українську цілину, та не вельми пощастило їм у цьому; в уяві Українця католик не являвся йому ворогом. Особи княжого роду побиралися з дітьми володарів католицької віри; ймовірно, що в народі діялось те ж саме. Чужинці – Греки, Вірмени, Жиди, Німці, Поляки, Угри, живучи по українських містах, добували собі вільний захист і жили в добрім ладі з тубільцями; Поляки, зайшовши з Ізяславом у Київщину, любувалися веселим життям у чужій землі. Отой дух терпимості, брак національної пихи, перейшов і в характер козаччини й живе й досі в народі.

...Походи козаків на Турків і Кримців викликав не сліпий фанатизм до невірних, а помста за напади, за полон українських людей. Пам'ять про часи кривавого ворогування з Поляками й досі ще не зникла в народі, але ворогування спеціально до римсько-католицької віри, безумовно ворогування до польської народності, в українському народі немає. Українець із обережності кривди не забуває, але він не мстивий. Ні католицький костел, ні жидівська синагога не видаються йому гидкими місцями; він не гидує їсти, пити і приятелювати не тільки з католиком чи протестантом, але і з Жидом, і з Татариним. Але ж нехай тільки він замітить, що чужовірний, або чужинець починає глумитися над його власними святощами, в нього ворожнеча спалахує ще сильніше, ніж у Москаля. Видима річ: коли даш волю другим і шануєш їх, то це натурально вимагати й собі такої ж волі й обопільної поваги.

Український народ... насправді лишився вірним до своєї церкви більш, ніж Великороси і він усе охоплював більш духа її, ніж форму.

Росія, росіяни

Таємничий родовід і дитячий вік великоруської народності повитий густою, непросвітною хмарою... Занесені з півдня на чужий ґрунт парости під північним похмуриєм небом інакше вирости, не те дерево вийшло з них, і не ту садовину воно вродило. ...На північному сході Росії формувалася нова слов'яно-руська народність, із своєрідною вдачею, з одмінними умовами й ознаками життя. ...В цих сторонах жили фінсько-туркські племена.

Татарське завоювання додало нової стихії до політичного складу Росії. При всіх особливих прикметах життя північно-східної Росії ми ще не бачили там у дотатарські часи зародків монархізму... Але ми вже додаємо такі риси народної вдачі, що вказують на нахил до розвитку того політичного ладу, який запанував тут після татарського завоювання. ...Зневажані довгі літа в ярмі в чужо-вірних і чужинців, вони, вибившись з ярма, визначалися пихою й нехтуванням інших: відома річ, що ніхто так не пиндючиться, як визволений раб...

Москву... населили різні волоцюги, й довго вона зростала з того, що до неї напливали нові прибуду з усіх усюд руських земель... Така мішанина мешканців усе швидше визначає нахил поширити свій край, зростати на чужий кошт, проковтнути сусідів: її тягне до хитрої політики, до завоювання.

Громадською стихією Москви є загальність («общинность»), знищення особистості, навпаки тому як на Україні... де принцип особистості раз-у-раз виявляв свою живучість.

Релігія в Росії

З церквою в Великоросії сталося якраз навпаки тому, що було на Україні. ... В історії Великоросії доволі зустрічаємо прикладів, де церковні святителі потурають світським монархам і освячують їх учинки, цілком противні церковним канонам.

В релігійності Великоросів визначається та риса, що стала відмінною їх прикметою, а потім виступила як суперечність тому релігійному світоглядові, який стався на Україні: ...нахил до обрядів, до формул, зосередження

на зверхніх формах. Таким побитом, на північному сході б'ють собі голову над тим: чи можна у свята рживати м'яса і молока? Це – «толк», що належить до тої безлічі сект (раскол), що й за нашого часу існують, стоячи за саму лишень назверхню сторону... Латинську й лютеранську, вірменську й усяку іншу віру, аби вона хоч трохи чим різнилася від православної, Москалі вважали за прокляту. Вони вважали себе за єдиний на весь світ вибраний щодо віри народ і через те не дуже легким духом дихали на одновірні народи – на Греків, Українців. Якщо тільки хоч трохи що було не схоже на їх народність – то в Москалів заслуговувало на погорду, вважалось за ересь, і на все не своє вони дивились згори.

Община і власність у росіян і українців

У громадських розуміннях історія витиснула на двох руських народностях свої сліди й установила в них розуміння цілком супротивні. Прямування до тісного зв'язку частин, знівечення особистих спонук під владою загальних, непорушна законність спільної волі, висловлена немов розумінням тяжкої долі, сходяться в великоруському народі з єдністю сім'євого життя і знехтуванням особистої волі ідеєю «міра». Це все відбилося в народному житті тим, що ..власність у них спільна... там невинний одповідав за винного, працьовитий робив за ледачого...

Примусова спільність землі й одповідальність одного перед усіма («міром») здаються Українцеві якнайнестерпнішею неволею й несправедливістю. Не сміти нічого вважати за своє, бути за наймита якогось абстрактного розуміння про «мір», одповідати за другого, не маючи до того жадної власної охоти, – до всього цього історія не привчила українського народу. В розумінні Українця – громада – цілком не те, що в Великорусів «мір». Громада – це добровільне товариство людей; хто хоче – належить до громади, а не хоче – виходить з неї... Великорус розуміє, що «мір» – є немов абстрактний вислів загальної волі, котра проковтує особисту самостійність кожного. Видима річ, що головна різниця виходить тут із земельної спільності. Коли член «міра» не може назвати своїм отой шматок землі, який він обробляє, то він уже не вільна людина. Устрій великоруського «міра» – є обмеження, тим то форма останнього, запроваджена владою, перейнялася тим духом і значінням, що панують в Великорусів, коріння його лежало вже у глибині народного життя. ...Власників (землі) у стислому значенні цього слова не було. Те що цар давав – він міг і відібрати в усякий час і наділити кому іншому, як це воно раз-у-раз і водилось.

На Україні історичне життя йшло іншою стежкою, там не могло витворитись сталих поглядів про громаду («мір»). Давні удільно-вічеві розуміння розвивалися далі й зустрілися з польськими; а в основах польських було чимало схожого зі староруськими розуміннями... Кожний хлібороб був самостійним власником свого добра... Українець любить працю більш, аніж Великорус, і він завжди визначається цим тоді, коли тільки є воля для його праці.

Громадське життя у росіян і українців

...У вдачі українського народу переважає особиста воля, а в великоруським переважає загальність. На корінний погляд Українця,

спільна згода зв'язує людей, а незгода розлучає, Великоруси прямували завести неминучість і нероздільність раз заведеного зв'язку, і саму причину такого заводу звернути на божу волю й тим відгородити її від людської критики. В однакових стихіях громадського життя перші засвоювали собі духа його, останні дбали дати йому тіло; в політичній сфері Українці здібні були створити поміж собою добровільні товариства, зв'язані не більш, як того вимагала щоденна потреба, й міцні настільки, наскільки існування їх не шкодило незмінному праву особистої волі; Великоруси старалися спорудити на вікових підвалинах міцне загальне тіло, проникнуте єдиним духом. Перше прямування вело до федерації, але не дало довести її до кінця; друге повело до одновладдя й до міцної монархії: довело до першого, і збудувало другу... Великоруський елемент має в собі щось величезне, творче, має духа суцільності, свідомість єдності, панування практичного розуму, Великорус уміє перебути тяжкі обставини, вибрати час, коли гаразд буде діяти й покористуватися ним, скільки йому треба. Цього не виявив наш український народ. Його вільна стихія призводила або до розкладу громадських зв'язків, або до виру устремлінь, котрі, немов те колесо, крутили народним історичним життям. Отаким показало нам наше минуле дві руські народності».

Практичні етно-психологічні досліді надають масштабного прискорення і в сфері історичної та філософської теорії, яскравим доказом чого стає надихана генієм Т. Шевченка праця М. Костомарова (як члена Кирило-Мефодіївського братства) «Книга буття українського народу», у якій зокрема наголошувалося:

«По многих летах стало в Слов'янщині три неподлеглих царства: Польша, Литва і Московщина. Польша була в поляків і кричали поляки: «У нас буде рівність і свобода». Але поробили панство і одурів народ польський...

Московщина була з москалей... і запанував над Московщиною цар, а той цар узяв верх, кланяючись і ноги цілуючи хану татарському бусурману і з бусурманами закріпив народ москалей. І одурів народ московський, і попав у ідолопоклонство, бо царя свого назвав земним богом і усе, що цар робив, теє уважав за добре, так уже цар Іван у Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу за один день, а літописці, розказуючи теє, звали його христоролюбивим.

А в Литві були литв'яки, та ще була й Україна. І Україна, поєднавшись с Польшею, як сестра з сестрою, як одно плем'я слов'янське також с другим людом слов'янського братства; вони не сотворили ні царя, ні пана, а сотворили братство-козацтво... і незабаром були б усі на Вкраїні козаками, себто вільні й рівні, не мали над собою царя і пана, тільки бога єдиного... і всякий чужестранець, заїхавши тудя, дивувався, що ні в одній стороні на світі не було такого братства, такої віри, ніде муж не любив так щиро своєї жони, а діти родителів. <...>

І хотіла Україна... жити по-братерськи з Польшею, але Польша жодним побитом не хотіла покинути своє панство. Тоді Україна пристала до Московщини... так щоб жити укупі, зарівно, як колись буде віки між слов'янськими людьми. Але скоро побачила Україна, що попалась в

неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський значе усерівно, що ідол і мучитель. І одбилась Україна од Московщини, і не знала бідна, куди їй схилити голову. Бо вона любила і Польшу, і Московщину, як братів своїх, і не хотіла з ними розбрататся, хотіла вона, щоб всі три жили вкупі в союзі... Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі. І бачать ляхи і москалі, що нічого не зроблять з Україною, і сказали між собою: не буде вона ні тобі, ні мені, роздерли її пополам, по ліву сторону Дніпра москалеві, по праву – ляхові.

...Цар Петро положив сотні тисяч козаків в канавах і на костях їх збудував собі столицю. А цариця Катерина – німка, курва всесвітня, безбожниця явна – доконала козацтво...

І так пропала Україна, але так здається. Вона не пропала... Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже приходить голос і пробудить. ...Вона скоро прокинеться і крикне на всю широку Слов'янщину, і почують крик її. І встане Україна, і буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським¹.

Аналогічне бачення етнічних відмінностей ми помічали ще в літописах Київської Русі. Після Переяславських угод 1654 р. рівень протиставлення піднявся до державно-політичних категорій, про що свідчить і народна творчість (історичні пісні, народні думи, казки), і поема – політичний трактат – С.Дівовича «Розмова Великоросії з Малоросією». Коли Великоросія питає Малоросію: «Цікаво, ти про турка взялась говорити, А інші бажали тебе підхилити?», – Малоросія відповідає: «Не раз, не два, тут можна сказати, Багато їх хотіло мене нахилити»². Однак, як розповідає Малоросія історію минулого (аж од Енея), український народ, зокрема в особі козацтва, давав гідну відсіч. «Малоросія» – гордий, незалежний народ. – «Але ж ти мені піддалася!» – заявляє Великоросія. І чує у відповідь: – Ні! Я, Малоросія, в особі Хмельницького прийняла протекторат царя. Йому ми обидві підвладні і обидві є рівними між собою!

Малоросія відтворює величезну історичну панораму боїв і перемог, оперуючи чисельними іменами героїв – звитязців у боях з турками і татарами, ляхами й іншими напасниками! І не випадково: уславлення високої самосвідомості і гідності, свободи, рівності, патріотизму – традиційна риса української словесності, культивована ще задовго до національно-визвольної революції XVII ст. (Хмельниччини).

На доказ достатньо згадати «Велесову книгу» і «Слово о полку Ігоревім».

«Радуйтеся, страстотерпці Христові, заступники Руської землі, що січлення подаєте приходящим до вас із вірою і любов'ю... Земля Руська благословлялася вашою кров'ю», – говорилося в «Хвалебній пісні Борису і Глібу» («Повість минулих літ»), – урівнюючи героїзм із свідомим патріотизмом, гуманізмом та навіть саможертвоністю.

¹ Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Упор. О.О. Любар. – К.: Знання, 2003. – С. 177-180.

² Антологія української поезії: У 6-ти томах. – К.: Дніпро, 1984. – С. Т. 1. – 315-329.

Надія й опора народу – герої, а герої – це ті, що мають у єдності мужність і мудрість (серце має бути розумним, а розум – добрим! – вважали в Київській Русі), діло і слово, бо люди, як і божі птиці, повинні знати, любити і боронити рідну землю, і «хай свою кожен співаючи пісню», «славить її і Бога!» (К. Туровський). Важливо: кожен має носити у серці **свою** землю, мову і пісню

*Почнем же, браття, повість оцю
од старого Володимира до нинішнього Ігоря,
який укріпив ум силою своєю
і вигострив серця свого мужністю;
і сповнившись ратного духу,
він навів свої хоробрі полки
на землю Половецькую
за землю Руськую. –*

наголошував автор «Слова про Ігорів похід»...

При цьому бачачи, що «Були віки Трояна, минули літа Ярослава...» – настали нові часи і умови життя, – наголошували: необхідно прийняти і нове Слово, бо воно несе в собі сув'язь віків – поколінь.

*Разом з тим: чи не гоже було б нам, браття,
почати старими словами ратних повістей
про похід Ігорів... –*

Бо нові слова не відбивають усієї гами почуттів і думок.

А славити Ігоря, пам'ятаючи як про те, що

*...німці і венеційці
тут греки і морава
співають славу Святославу, –*

так і про те, що всі «корять князя Ігоря, котрий потопив військо на дні Каяли. А по тому

*Воювання князям із поганими пропало,
Сказав – бо брат брату:
«Се моє, і те – моє теж».
І почали князі про малес – «се велике» мовити
І самі на себе крामолу кувати.
А погані з усіх сторін приходили з побідами
На землю Руськую...*

Князі «уже лжу розбудили»; тому прийшли війни й усобиці, у боях «снопи стелять головами, молотять ціпами харалужними, на току життя кладуть, віють душу од тіла...» І «стогнати Руській землі», і не допоможе лиху навіть Галицький Осмомисл Ярослав, – бо зігноровані **заповіти батьків та закони єдності природи, етносу і держави**. Втрачені джерела віри і сили, совісті й людяності, етики.

«Поучення дітям» В. Мономаха і «Слово про закон, благодать і істину» митрополита Іларіона й фіксують: без пізнання неможливі благодать і свобода, а пізнання-істину можна й необхідно добувати засобами як науки (логіки), так і художньої творчості, філософії і релігії (арсеналом емоційного, інтуїтивного і передбачливо-пророчого методів). Тож і бачимо: був і описово-логічний метод пізнання племен, і художньо-поетична

творчість, яка, як і зазначав М. Костомаров, нерідко передувала науці, як віра знанню.

Визначальною *єдність* народної, а далі й релігійної творчості, освіти та науки, віри, філософії, мистецтва¹ постає і в наступні епохи, бо цей комплекс єдності, системність відбиває не лише зовнішній, а й внутрішній образ етносу всебічно, а тому найбільш правдиво. А саме: у його органічній взаємозалежності з Природою, способом життя і виробництва життєвих благ, праці, етики, культурно-естетичних рис та традицій, ідеалів, стану і перспектив розвитку.

Ярослав Мудрий поступив недалекоглядно, коли землю, а тим самим й народ та державу поділив між князями-синами. Це не принесло миру і злагоди. Навпаки: стимулювало сепаратизм і дроблення державної системи. Тому Данило Галицький не лише вважався, а й прагнув бути і королем Галицько-Волинського князівства, і великим князем Київським, – але утримувати державу в єдності не міг не лише через монголо-татарську ворожу політику, але й через «коромольну» політику удільних князів та боярства. Розпадалась єдина система влади. За таких умов численні державні утворення розпадались назавжди і гинули (приклад – й імперія Карла Великого). Відпали й від Київської держави етнічно чужі племена.

І почався багатовіковий процес постання України на енергії єдності питомо-українського (києво-руського, полянського) етносу, який обіймав часопросторові межі Чернігівського (від лівобережжя Дніпра до Дону і Криму), Київського, Переяславського і Галицько-Волинського регіонів. І цей процес відобразився щонайперше в багатожанровій народній творчості.

Загалом, то зрозуміла природа цього процесу. На новому, після-монгольсько-татарському, етапі особливу роль в еволюції праукраїнського етносу відіграють пам'ять історії, Природа і культура, зокрема культ предків, традиції батьків, ідеал богів і героїв.

Пам'ять історії відновлює інстинкт державного життя, пам'ять домінування своєї імперської системи в міжнародних відносинах. Повертаються образи князів і народних богатирів – борців за свободу і силу Батьківщини. Їх образи стають часом ще величнішими за реально-історичних (як герої легендарних билин київського циклу). Природа звучується в обшарах, зате кристалізується в системній органічності. Найперше вона постає як *своя* Земля. І сприймається, також найперше, емоційно, як феномен своєї долі, свого характеру, своєї внутрішньої сутності й творчої волі.

Ще греки проникливо показували силу і владу землі на людей («Відлюдник» Менандра). Окремі автори показували навіть непереборність влади землі, аж до містичної підпорядкованості людини, що вело до витиснення хліборобів (села) від суспільно-політичного життя, до

¹ Див.: *Коновенко П.П.* Українознавство. Підручник. – К., 2006. – Розділ 5: «Україна – культура»: § 5.1. Україна – релігія, філософія, мистецтво; § 2. Україна – художня словесність. – С. 599-805.

протиставлення місту з негативними акцентами. Такий крен робився і в XIX ст., коли покірність владі Землі показували Е. Золя і О. Кобилянська¹.

Але праукраїнський етнос сприймав Природу-Землю не в містичній гуманності, не з позицій взаємовідчуження, а як інтегральний чинник позитивно-конструктивної взаємопідтримки. І в майбутньому Земля мислиться у її безмежній універсальності: і як мати-годувальниця, і як мати-захисниця, і як могутнє джерело духовності та підтримки людини й етносу у їх прямуваннях до різнорідного творчого життя, і як Мати-Слава, котра, подібно Матері-Славі у «Велесовій книзі», підносить людей до патріотично-героїчного способу життя та державницького мислення.

Природа як Земля-Батьківщина дає людині життя. І не лише фізичне. Як показують сучасні дослідники, навіть найменша рослинка на землі підноситься із глибин землі лише за сигналом із Космосу.

Наші далекі пращури бачили Землю в безмежжі Всесвіту. Достатньо пригадати казку про Світове дерево посеред безмежного океану, на якому птахи роздумують, як світ сновати. І в іншій народній билині розповідається, як уже Бог сидить на Дереві з Сатанілом й велить останньому зануритися на дно Океану й дістати золотисто-жовтого піску й потім творить із нього Твердь. Зливаються Вода й Земля, – і за цими символами велика віра і філософія: Вода для прашурів була символічним образом ДНК Життя. Вони вважали: небесні води – чоловічі, а земні – жіночі, – і тільки зливаючись вони започатковують народження людини. Небесні води – сигнал із Космосу; земні води – енергія материнського лона. Тож закономірно, що Небо й Земля перебувають в одній системі Світобудови, мають споріднену генну структуру й лише в єдності територію та її різнорідне наповнення перетворюють на Терен². Терен як метафізично-духовну субстанцію, яка має свою особливу енергетичну базу і силу та насичує людину = етнос своїм духом. Або, як його ще іменували, кров'ю Землі. Кожна людина, а отже й Рід, Етнос і формується як синтез Води, Неба й Землі – феномена природи.

Планета – це сума різнорідних територій, заповнених специфічно якісними частками природи. Як кожна рослина відгукується лише на відповідні її сутності сигнали, так і кожна людина = етнос повною мірою відгукується лише на певного типу енергії з Неба.

Тому походження етносів трансцендентне, а розвиток їх пов'язаний з специфічними особливостями Природи: саме її специфічні риси, якості та умови розвитку зумовлюють специфічні особливості та риси способу життя, світосприйняття, структури мозку (мислення) і серця (відчуттєвої ланки), лад (і склад та багатство) мови й особливості ментальності людини-етносу та відповідний тип нервової системи, характеру, волі. В зазначених

¹ Кононенко П. Село в українській літературі. – К.: Дніпро, 1984.

² Див.: Кононенко Т. Скворода Г.С. – приятель мудрості українського Терену // Українознавство. – 2003. – № 1 (6); Кононенко Т. Ідейні настанови Григорія Сквороди в методологічній культурі філософії // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. IV; Сніжко В. Нариси з психоетнічної екології України. – К., Веселка, 2001.

писах племен, відзначених у літописі «Повість минулих літ», та етносів, схарактеризованих І. Нечуєм-Левицьким та М. Костомаровим, вирішальною є роль Природи.

Культура Людини = етносу – феномен суспільно-політичного розвитку. У цьому аспекті людина може бути уподібнена коштовному каменю: вона від природи має бути наділена реальною сутнісною якістю; в ході життя можна лише шліфувати закладені природою сутнісні грані, а в людині – об'єктивно існуючі задатки обдарування.

Політична культура та свідомість зумовлюється впливом виховання, дією законів і структур державної системи управління.

Самоусвідомлення себе як роду і етносу та об'єктивація світогляду в народній творчості фіксується в первісній парадигмі світорозуміння: етноси = племена, як і людину, створив Бог. Важливо лише враховувати, що Бог мислився не як людиноподібна істота, а скоріше як невидима могутня сила творення і управління Світом. Закономірність розвитку Всесвіту. А Богами, від яких залежала доля людей, були явища Природи. Кожен народ = етнос мав своїх богів. І було їх, як показує у праці «Рун – віра» Лев Силенко, багато. Були вони коли добрими, а коли лихими, – як і люди – бінарними: єдністю в кожній особі (роду, племені, етносу) енергії Білобога і Чорнобога, що було породженням природи, генетики, але могло виявлятися в тій чи іншій сутності і від свідомості, виховання, культури, ідеалу, міри етичності та совісті й кожної людини. Пізніше цю бінарність яскраво виявлять у драмі «Буря» У. Шекспір, в трагедії «Фауст» Й. Гете та в філософських працях Г. Сковорода. Але то вже у час наукової аналітики, – українська ж усна й писемна творчість наснажувалася інтуїтивними світовідчуттями та «філософією серця». А була спрямована на кристалізацію суспільної єдності та відродження патріотизму й державності.

Яскравий приклад – «Слово Данила Заточника...» з його пафосним волевиявом:

«Вострубімо, як у злотоковані труби, в розум ума свого, почнімо бити, як у органи срібні, у знання мудрості своєї, висвистуючи на богом одуховлених сопілках, аби сколихнули вас корисні для душі помисли! Устань, славо моя, встань у псалтирі і в гусях.

Вострубімо і нагадаймо великому князеві Ярославу Володимировичу, що над його і народною Батьківщиною нависли чорні хмари: розпадається єдність; багаті все більше гнуть у неправді убогих, лихословлять на інших і славословлять себе, забуваючи: «у кого ризи світлі, тих і мова чесна». Усе більше владолубці шукають опори в чужих обійстях, бо не огорожені свої люди «страхом твоєї грози, княже». Бо не видають правди ума і серця:

Птиця – бо, княже,

Радіє весні,

А немовля матері;

А ми веселимося під твоєю державою.

Весна прикрашає квітами землю,

А ти всіх людей милістю своєю.

Однак нині більше дивляться на зовнішність людини, аніж на її внутрішні якості; не враховують, що «мужі золото добудуть, а золото мужів не добуде», як не приведе до блага жадоба мастностей і влади, коли не будемо плекати розум і серце... Коли не житимемо кровними зв'язками з рідною Землею.

«Горе християнам!» – волає і Анонім у «Слові про погибель руської землі», – і це при тому, що «О світло світла і красна прекрасна земле Руська! Множеством красот дивуєш ти: озер множеством дивуєш ти, ріками і колодязями вельми славними, горами крутими, горбами високими, дібровами густими, полями розкішними, звірами різними, птицями незліченними, городами великими, селами гарними, садами монастирськими...»

Сім'я є часткою роду, рід – племені (союзів племен) і держави, потім – етнос, але етнос – не як сума родів і племен, а нова якість людської спільноти: територіальної, виробничої, соціально-економічної, світоглядної, державно-політичної та релігійної. Не випадково в посланні християнського посольства до папи Римського Сікста IV Іоанн наголошував:

*І нам, суцям руським слов'янам,
Всі єдині – бо є, в чому хто званий,
В тім хай пробуває кожен по своїм чинові.
...А творці закону, що є праведні в бога,
Єством – бо закон отой творячи
І маючи закон, прописаний у серцях своїх...*

Кожен етнос творить закони повелінням серця свого, отже – сигналами з Неба й Землі, бачачи і всіх людей, але найперше – свого Терену.

*Хай будуть рівними релігії і люди у вірі, а їхні ревнителі –
Хай будуть світильники премудрії..., правдиві й
законолюбительні,
Миролюбці і миротворці, милостиві, боголюбиві, Мир
люблячі і любов, і мали щоб братськеє в спокої пробування...
Кожен із них у своєму хай стоїть,
І хай своє середостіння огородить,
І хай буде знищена ворожнеча, яка поміж ними є...*

Таким був заповіт ще Києво-руських державців та ідеологів, – цю ідею жити федеративно – в одній системі, але незмісимо і незалежно підтримували і творці Гетьманщини, й світочі Кирило-Мефодіївського товариства.

І не лише політики. Великій ідеї божественного суверенітету людини-етносу закликає служити й у творі «Світлий дар богів – поетичне слово» Павло Русин. Оскільки в «Пісні ж, десь на дні, по-мистецьки скрита, Зблискує правда. В панцирі твердим – із горіха зерна, хист тонкий бува і в грубій тілі. Так і суть свою доконану пісня звикла ховати». А співець – то, як згодом потрактує й Т. Шевченко, – обранець божий, носій таємниць і одкровенень, адже «од Бога» і голос співця (перебенді) іде меж люди.

Аналогічно даром богів є й Батьківщина: «Здрастуй, мій краю, – пише в посланні до Себастьяна Маді П. Русин із Кросна, –

*...могутній у війнах і миру навчитель!
Здрастуй, о земле, твої рицарі – слава твоя!
В тебе найліпші врожаї, і ти чарівніша за інших,
Справді заслужено ти славився поміж Країн.*

І нехай одвічно уславлюється митець, бо він не тільки творить хвалу богам, а й «бачить усе й знає прекрасно все:

*І сучасне, і те, що колись буде ще...
...Честь і слава велика він.
Мудрий, світлий він ум, вірний, правдивий друг,
Добрий сторож всіх прав, щедрий і чесний муж...*

Отже співець – є і «сторож всіх прав» і має бути охоронцем Чесноти, бо «Діань великих прагне Чеснота... Й трудів незмірних», а також «вказує достойним шлях і до цноти, і до щастя справжній».

Саме як вченому мужеві й доблесному воїну – захисникові прав, честі свого народу і мови та віри співає хвалу Герасим Смотрицький князю Острозькому, який заснував школу в Острозі, а Г. Смотрицький став її ректором.

*Бо хто добро сотворяє,
Від того добро не тікає.*

Гімном Землі русів постає славетна поема «Роксолані» Себастьяна Кленовича, автор якої закликає:

*Музи, співайте про те, які випаси в русів розкішні,
Села багаті які в цій благодатній землі...*

Співайте про гори, доли, ліси і води, а особливо – про талановитий народ, який має всі блага Природи, існуючі в інших народів.

Й Альпи також тут свої є і на нашій Русі. А головне – мир злагода між людьми; це народ, як і поляни, мудрий та висококультурний, з високою громадянською свідомістю:

*Ні, батьківщині добра не умаляють вони.
Так, як буває, позбувшись тирана, республіка вільна
Може безпечно рости, скинувши з себе ярмо.
Ні, ненаситний збирач тут податків тяжких не стягає,
Ти до впадоби собі, кметю, по правді живеш.
Цілі бджоліні роди зносили пильно меди...*

І праця покоління множила ті «меди» ще й жадобою справедливості та свободи. Русин завжди осмислює і питає у Бога:

*...Що помагає, коли закують в золоті тебе пуга?
Золото пуг аж ніяк рабства не влегчить твого»
Такі селяни – русини заслуговують найбільшої шани. Разом з тим*

*Городе чесний, ти здалеку перший пророків фальшивих,
Знюхавши, позачиняв брами свої перед злом.
Не обдурич тебе вовк, хоч в овечій був шкурі, пізнав ти...
...Києве древній, колишня княжа столице,
Скільки у тебе слідів сивої старовини!*

*...Знайте, що Київ на Чорній Русі значить стільки, як давній Рим
для старих християн, значення в нього таке ж.*

*...Русь зберігати дідівські закони належно уміє,
З того шляху не зверне, що почала ним іти...*

Бо пам'ять є енергією не лише знання минулого, а й вибору грядущого, пам'ять традицій, етики, честі і любові. Всього, чим жила тоді елітарна Європа.

Бо Рід і Етнос несуть у собі зародок національної ідеї та нації, своєї мови, культури, віри, держави. Енергію самосвідомості й руху, волі і діла. Енергію будівної волі та психіки народу. Великої незрадливої єдності, іменованої побратимством, адже «коли зв'яжуться словом два руси взаємно між себе, слово і руки надав – вже твоїм другом стає... Рідко розводяться ті, що побратимами є!..

І слава та основа єдності цього народу-етносу – і в вікопомних традиціях державного життя, і в найновіших набутках культури, доказом чого, як зазначає Симон Пекалід, є і героїчні й освітньо-наукові та культурно-мистецькі діяння князів Острозьких – спадкоємців великих князівських родів київських («О, Ярославе! Ось Київ чудовий оддав тобі владу»), котрі не втратили ні героїзму батьків («Славлю я зброю й мужів з-за порогів»)... «Перемагає це плем'я уміє, не знає поразок, Звикли пенати його і до Азії, і до Європи»), ні міжнародних культурно-мистецьких контактів:

*Щедрі в усьому князі привели сюди муз давньоримських,
О, ти прекрасне творіння, Острозького імені гідне!
Стало достойне князів, що гордиться велика Русь ними!
...Славить бібліотека – достойний плід спільної праці,
Біблія світ тут побачила, швидко зростає видання інших
книжок...*

*Будуть тоді керувати злочинним безглуздям чесного,
І завдяки божеству процвітатиме влада і право...*

(«Про Острозьку війну під П'яткою»),

Нині ми знаємо роль Острозької (як і Заморської, а також Києво-Могилянсько-Мазепинської) академії, – але особливо важливо, що колишні наші поети й учені мужі постійно наголошували на неперервності розвитку народу-етносу, держави, мови, культури, віри, освіти, науки ще з часу славетної могутньої Київської держави.

Праглибини цієї еволюційності в показі джерел та шляхів, причин і наслідків розвитку ще, як ми бачили, у сивих тисячоліттях народної творчості; згодом у міфологічно-історіософських творіннях, особливе місце серед яких займають літописи; а з часу Київської держави – в найрізноманітніших книжкових виданнях та релігійно-філософських творах. А в осмисленні пройденого шляху багато значили і пам'ятки матеріальної культури, зокрема давніх цивілізацій і релігійних систем, зокрема Мезенської стоянки і Кам'яної Могили, Трипільської й інших культур. Водночас красугольними у пізнанні етно-психологічної генеалогії українства поставали давні зарубіжні джерела та аналітичні документи I і II тисячоліть нової ери. Зокрема артефакти, котрі виявляють органічний зв'язок еволюції етнічної історії з розвитком держави, природи, мови, культури, церкви, міжнародних зв'язків.

Так, старшим науковим співробітником Національного інституту українознавства, народним артистом України Василем Нечепюю перекожливо доведено, що етно-мистецькі прояви, зокрема у кераміці, живописі, музиці ми знаходимо ще в залишках Мезенської стоянки на Чернігівщині. А це – 18–20 тисячна давнина. «Нарешті заговорила Кам'яна Могила під Мелітополем, – найдавніша культурна пам'ятка. Прочитано найперше письмо людини... І озвалася до нас вона – завдяки титанічній праці Кифішина – з глибини VI тисячоліття до н.е. Тобто, на три тисячі років раніше, ніж з'явилися єгипетські піраміди. Але й сьогодні, – зазначає старший науковий співробітник ННДІУ С. Плачинда, – підручники для школи з історії Стародавнього світу... починають свої розповіді з Єгипту. А годилося б – з Оратти на Дніпрі. З тієї Оратти, де винайшли колесо й плуга, приручили коня і викарбували в печерах і гротах Кам'яної Могили перші письмена»¹.

Досі не зникають, як привиди, «принципові» прихильники фактів, які б доводили, що віднайдені джерела належать етнічним українцям. Проте й вони не можуть навести реальних доказів того, що далекі насельці наших земель не були українцями. Ми ж фіксуємо загальносвітову практику розпочинати історію певних народів-держав із людських спільнот, які заселяли певну територію й найдавніших часів. Бо тоді вони ще не кваліфікувалися етносами в нашому розумінні, – але цілком могли бути протоетносами. А головне – вони становили зародки пізніших спільнот. І знайдені на українських праширотах цивілізацій культурні артефакти це підтверджують.

Еволюцію типологічної спадковості виявляє і «Велесова книга». Автори нігілістичних опусів щодо автентичності цього твору від Г. Грабовича до О. Бузини не можуть заперечити змістовності етно-національного міфа, неповторності його стилю, але «певні: такого не могло бути! Чому не могло»? Бо «не могло і все!» А що твір усе-таки є, то він (як свого часу доводили й нігілісти стосовно «Слова о полку Ігоревім») є «підробкою». Не говорячи, щоправда, хто міг здійснити геніальну «підробку», чи не Грабович із Бузиною?..

Ще у «Велесовій книзі» розповідалося: «Даремно згадали доблесні наші старі часи, бо йдемо куди – невідомо. Оглядаємось і говоримо, що соромимося знати Наву, Праву і Яву...»

Дажбог створив нам яйце, що є світ – зоря яка нам сяє. У тій безодні він повісив землю нашу...

Душі пращурів світять нам зорями від Іру.

...Усе йде по колу, тому ми повинні знати своє минуле: «Поучившись старому, зануримо душі наші в нього, бо є то наше, яко се бо уже найшло на коло нам». Бог дав нам силу, і не треба її марнувати, бо душі пращурів дивляться на нас...

¹ Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія. – К.: Знання, 2003. – С. 19.

... «А йдемо куди – знаємо: по землі на гори і в луку моря». І кожного дня звертаємо свій погляд на богів, яких звемо Перун, Дажбог, Хорс та іншими іменами. Співаємо славу богам і живемо їхньою милістю.

У Сурожі вороги наші, які «у темній ямі повзають і погрожують нам хворобами, Маром-Марою (Мар-Мара, Мар-Морія – зла сила у Наві) і кінцем життя всім».

Хай з'явиться бог сильний і б'є пітьму мечем-блискавкою, щоб та здохла і «сяйво світить на нас і до нас і видно всім». Перша слава Сурію, який прогонить зло.

Зле тюркське плем'я дасуво (тюркські племена) напало на пращурів наших, і багато людей було забрано в полон та і померло немало. Тоді Ор-старотець сказав, щоб ми йшли від тієї землі, де хуни (тюркські племена) братів наших убивають і худобу крадуть: «А підемо до іншої землі, в якій течуть меди і молоко, і та земля є».

Вирушили всі і троє синів Орівих – Кий, Пашек і Горовато, від яких виникли потім три славні племені. «Сини були хоробрі, вожді дружинам».

Отже, сіли на коней і рушили. За ними їхали молодші дружини, йшла худоба – корови, бики й вівці, їхали діти, діди, матері, жінки. І так просувався до півдня, мечами разячи ворогів. Дійшли до Гори великої, до долини трав'янистої, багатой злаками. «Там і оселився Кий, що був засновником Києва». І став це престол руський. Багато крові коштував той похід слов'янам. Але анти не зважали на зло і йшли, куди Ор вказував. «Бо кров є свята. А кров наша про те каже, що ми русичі всі».

Вороги кажуть, що немає у нас доблесті. Але то неправда. Ми походимо від отця Орія, і «той час од часу народжується серед нас». «Не забудемо також ільмерців, які нас охороняли. Були не окремі, а з нами злилися і кров свою давали і за нас».

Колись давно були на Русі хозари, нині варяги, ми ж русичі, аж ніяк не варяги.

Боги дали нам силу, і ми порубали ворогів, залишивши їм ганьбу. «То ж глянь, народе мій, який ти захищений і численний, і не збочив із-за втрат своїх, і не спустився до ряду». Ми ворогів прогнали, біди позбавилися, щоб життя інакше мати. «Ми стали гордими і не уникали ворогів». Ще тяжчою буде їхня поразка. Ось уже тисячу п'ятсот літ, як ми ведемо численні війни і битви.

Ми змогли відбитися від ворогів, то робимо так і далі. З нами наші боги, як і з отцями нашими, коли вони ходили на римлян. Колись готи об'єдналися з гунами проти нас, але Русь збрала свої сили і розбила їх, утворивши край Антів і місто Київ.

«Рушайте, браття наші, племено за племенем, рід за родом і бийтесь за себе на землі нашій, яка належить нам і ніколи іншим». Ми, русичі, славимо богів співами, танцями, ігрищами й видовищами. Сядьмо на землю і прикладемо її до ран своїх, а коли після смерті станемо перед Мар-Морією, то вона скаже, що не може винити того, хто наповнений землею і не може його відділити від неї. Боги, що там є, теж скажуть: «Се русич і залишиться ним, бо взяв землю до рани своєї і несе її до Нави».

В часи після Кия князями обирали багатьох отців, а князі після князювання ставали на вічі простими мужами. І так земля розквітала, і вибрані князі дбали про людей і про хліб, одержуючи їжу і всякий пожиток від людей своїх.

Нині маємо інше: князі полюддя беруть, а владу передають синам – від отця до сина і аж до правнука».

Міф не може сприйматися як історично-документальний твір. Однак у «Велесовій книзі» маса фактів, подій, імен, зафіксованих і в українській, і грецькій, римській, хазарській, варязькій праісторіях. А для нас найголовніше, що праісторія подана через призму методів самопізнання та самовираження. Тож бачимо в цьому розумінні правдивий образ наших пращурів.

Важливим документом історичного розуміння «русамі» ролі релігії та мови постає «Літопис Аскольда», зокрема про події 860 року н.е., у тому числі – достеменно свідчення розвитку нашої прамови та церкви. А згодом і всі інші літописи, Києво-Печерський патерик, оригінальна література IX–XIV століть.

Яскраві свідчення знаходимо і в зарубіжних джерелах.

«...потім вони (руси) збудували на місці, де стояв витягнений з води корабель... встромили до середини велике дерево хадачча, написали на ньому ймення небіжчика та ім'я руського короля і відійшли» – пише Ахмед ібн Фадлан у X ст.¹ З ним перегукувався Абу-ль-Фарадж Мухаммед ібн Ябі-Якуб: «мені розповідав один, на чию правдивість я покладаюсь, що один з царів... послав його до царя русів; він твердив, що вони мають писмена...»²

Писемність сприяла розвитку власної культури та освіти. З цією метою «почав Володимир посилати забирати дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх в навчання книжне...» А в «літо 6545 (1037) заклав Ярослав у великому городі Києві Золоті Ворота. Заклав і церкву митрополичу на честь святої Софії (зазначимо: коли в Києві закладався митрополічий храм, у наших сусідів християнської ні віри, ні церкви не існувало, – П.К.), премудрості божої, і потім на Золотих воротах кам'яну церкву святої Богородиці Благовіщення... Після цього (заснував) монастир святого Георгія і святої Орини. І при цьому почала віра християнська множитися на Русі (а держава входить в тісні політичні відносини і з Півднем, і з Заходом Європи, – П.К.)... І любив Ярослав церковні статuti... І до книг був прихильний, читав часто вдень і вночі. І зібрав писців много, і переклали вони із грецької на словенську мову і письмо. І написали вони багато книг, і славу цим здобули, за їхніми книгами повчаються вірні люди і насолоджуються, навчаючись божественного слова...» Володимир засівав ниву освіти. Цей син Володимира «засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, приймаючи науку книжну. Велика-бо користь буває чоловікові від науки книжної, – наголошував літописець-мудрець, –

¹ Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – С. 16.

² Історія України в документах і матеріалах. – К., 1939. – С. 71.

бо книги вказують нам і навчають нас, як іти шляхом покаяння, і мудрість, і стриманість здобуваемо із слів книжних. Книги подібні рікам, що тамують спрагу цілого світу, це джерела мудрості. Книги – бездонна глибина, ми ними в печалі втішаємось, вони – узда для тіла і душі»¹.

У цьому ключі реалізувались і мета, і метод літописної історіософії: дати не тільки знання «звідки пішла руська земля...», а й джерела інтелектуальної, моральної та душевної сили, вказати громадянам шлях до людяності, любові, щастя. Історіософія етнології ставала наукою державо і людино творення, етики і естетики, істинного, незрадливого патріотизму. Вона ж підводила українців – русів до усвідомлення своєї самоцінності, долі і світової місії, – закономірно, що Київська Русь, її етнос приваблювали Європу та інший світ не лише багатством і військовою могутністю, а й гуманістичною філософією та культурою. І українська держава стала одним із лідерів тогочасного Світу, а її еліта вступила і в династичні зв'язки з Візантією та Англією, Францією і Німеччиною, Польщею та Угорщиною, Римом. А з часу Володимира Мономаха, коли його син Юрій Довгорукий оволодів Суздальським столом, – то і з Московським князівством. «Руська правда» Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха – звід правових законів – на півтисячоліття стала Законом і для Литовсько-Польської держави².

В наступні епохи метод показу еволюції етносу все більше виявляє тенденцію дослідників до системного бачення його в ще органічній єдності з державно-політичним, релігійно-філософським, мовно-культурним, соціально-економічним, міжнародним досвідом та розвитком.

Так проблема суспільного поступу на прикладі мовно-літературному та мистецькому розглядається не лише в літописах, а й в «Ізборнику» Святослава (1073 р.), в якому не тільки говориться про роль використання багатства мови і стилів, а й показується і те, що «творчих образів є 27: іносказання (алегорія), превод (метафора), на потреб'є (катахрезич)...», і те, що означають усі ті «творчі образи». Ще тоді – в XI ст. – і була, як показували академіки О. Шахматов та А. Кримський, цілком структурованою давня українська мова, і вже вироблявся науковий понятійний апарат (розшифровувались усі 27 образів). Без цього не могла розвиватися жодна галузь науки.

Говорячи, що в усіх сферах буття має верховенствувати Закон, Іларіон також мотивував: «Закон був попередником і слугою благодаті та істини. Істина ж і благодать – слуги життю вічному», – але все перебуває в русі й постійному оновленні. Всі явища наповнюються відповідним життю новим змістом. А тому-то й наука має жити чуттям оновлення: «Як нове вчення, то й нові міхи – нові народи». Отже: нові вчення оновлюють і Буття та Свідомість, а тим самим й внутрішній світ народів. Тож і етноси є і вічно «старими» й одночасно цілком новими, – інакше вони деградують і гинуть.

¹ Повесть врем'яних літ. – К.: Рад. письменник, 1990. – С. 185, 241.

² Див.: *Терещенко І.І.* Україна і європейський світ. – К.: Перун, 1996.

З огляду на цю традицію – бачити життя в колишньому і новому, – діють й інші мислителі.

Іоан Прішний: «Блаженні ті, хто пізнає учіння, всім серцем прагне до нього. В серці моєму ховав я словеса твої, щоб не погіршити перед тобою; не зібрати корабля без цвяхів – не буде праведника без книжного читання...»

У «Бджолі»: «Слово схоже на дзеркало. Як дзеркало образ тіла й лица показує, так і бесідою душевного образу особливість виявляється.

...Цей каже: «яке єство людини, такі й слова його». Отже: якою є Мова – таким є й Етнос.

Платон: «Будь-яка істинна наука, відлучена від правди та іншої благодаті, то це не наука, а лукавство»

...Корінь навчання гіркий, а плід – солодкий.

...Не варто доручати чужих тому, хто втік від своїх.

Із книги приповісток Соломона:

«Батькова заповідь – сторож життя твого. Серце своє зверни до навчання... Мудрий провадить чесотне життя. Мудрість розумного – то розуміння дороги своєї... Серце мудрого чинить розумними устами його і на уста його додає навчання... Праведність лад піднімає, а беззаконня – то сором народів...»

Саме з цієї причини українська культура слова підносила «філософію серця», а в її світлі – ті риси етносу, що виявляли його мудрість і людяність, справедливість і жагу свободи, совісливість і моральність, фізичну й духовну красу; тих, хто, як «Праведний друг любить за всяких обставин, в неволі ж він робиться побратимом...» А лицемірно-лукавий, – говорить про Небо добра, а копає яму підлоти. Тому треба учитися пізнавати сутне і бачити як добро, так і зло, істинне і облудне.

А все тому, що Слово – найуніверсальніша форма вираження сутності людей і речей: «Людина лукавого серця не знайде добра, хто ж лукавить своїм язиком, упаде в зло. Хто вважає на слово, той знайде добро. Устами своїми маскується ворог і ховає оману в своєму внутрі... Бо чим серце наповнене, то говорять уста його...»

Так висловлювалася набута знаннями мудрість у Біблії, і українці-руси збагачували нею і своє Серце та Слово¹. При цьому українські мудреці, від Володимира Мономаха до Т. Шевченка, навчаючись чужому, керувалися правилом: і чуже потрібне, однак щоб ми «аби письма сього руського й мовлення руськими словами та звичаїв цнотливих... руських не забували, а найбільше віри своєї...» (Василь Загоровський дітям, 1577 р.). А також, щоб усвідомлювали: книга досвіду «допоможе пізнати те, що невдовзі гряде, – знати яке вже пора» (Юрій Дрогобич, «Прогностична оцінка 1483 року»).

Мудрість окремих виливалася і в Статути Братських шкіл, а згодом академій, які творилися і вченими «грецького та словенського писання... з

¹ Див.: Біблія, або книга Святого письма Старого і Нового Заповітів. – К.: Нове життя, 1992.

великою пильністю, а старанням... Львівського Братства... і всього посполитого народу руського, аж до вбогих дівичь», які справедливо гадали: вчити треба розумному й благородному, оскільки «що ж бо сіє людина, те й поже...» А тому «дидаскал, або ж учитель, має бути благочестивий, розумний, смиренномудрий, покірливий, повтримний, не п'яниця, не облудник, не лихвар, ані сріблोलюбець, не гнівливий, не заздрісник, не соромослівець, не чародій, не байкосказатель, не пособник ересям, але людина сприятлива благочестю, образ добрих, і в цьому себе має подавати не тільки в отих добродійностях – нехай будуть і учні, як учитель їхній»¹.

Зазначеним вимогам мали відповідати й етнознавча наука.

Не важко помітити перегук віків та поколінь в ідеях, – але водночас і принципових якісних змін в організації пізнання. З XV ст. українська наука засвоює методи й методологію найвідоміших європейських університетів, де наші спочатку є учнями – а згодом самі стають європейськими учителями й світилами науки. Достатньо нагадати, що Юрій Дрогобич був ректором Болонського університету і вчителем знаменитого Коперніка. І не дивно: дочка Ярослава Мудрого ще в XII ст. була не тільки королевою, а й найосвіченішою жінкою Франції. Тепер і до України в академії ідуть учитися світила інших народів. Достатньо нагадати, що М. Ломоносов 2,5 роки вчився в Києво-Могилянській академії. А її професори очолювали найвищі і академічні, і церковні інституції Московщини. Бо у Львівській Братській школі вивчалися: читання, письмо, граматики, арифметика, співи, риторика, діалектика, музика, слов'янська, українська («проста»), грецька, латинська, польська мови. А в Острозькій і Києво-Могилянській академіях – практично всі найвагоміші освітньо-наукові предмети.

Не менш важливо, що в навчальних закладах органічно поєднувалися виховання й навчання, теорія і практика, вітчизняний і зарубіжний досвід. Про це дбали й державні та народоправні інституції, і високопатріотичні меценати, які, подібно К. Острозькому, П. Могилі, І. Мазепі чи Гальщці Гулевичівні, на олтар науки й освіти віддавали не тільки свої патріотичні сили та здібності, а і маєтності, наголошуючи: «з любові і прихильності до братів моїх – народу українського... я на вічні часи даю, записую й відказую мій власний маєток, що користується правами й вольностями дворянськими – власний мій двір разом із землею й будинками, отримані мною від реченого мужа мого в місті Києві у вічний дар... на школу для дітей як дворянських, такі міщанських... духовним і світським...» – власною рукою року Божого 1615, 14.X. у Києві Гальшка Гулевичівна.

Жаль, що цю благородну традицію в більшості своїй занедбала сучасна люмпенізована еліта, і освіта й наука в Україні опинилися на задвірках фінансових оборудок. Мотив: всесвітня фінансово-економічна криза. Насправді: криза інтелекту й душі. Наслідок: і освіта й наука, і закон та мораль опинилися у вирі ринкових спекуляцій, баришницького молоха.

¹ Статут Львівської Братської школи 1586 р. // Історія української школи і педагогіки. – К., 2003. – С. 61.

Падає рівень культури, блякнуть перспективи. На зміну безплотного інтернаціоналізму приходить безнаціональний інтерглобалізм з орієнтацією на масову психологію та культуру, секс, всездозволеність, агресивний антипатріотизм та на цинічних українофобів типу душевно хворого Бузини з їх орієнтацією на присмеркові атавізми старої імперської ідеології. Новочасне яничарство і ренегатство. З орієнтацією на роль «дівчаток по виклику».

Нову наукову парадигму в етнології стимулювали, як ми бачили, й суспільно-політичні процеси, які, в свою чергу, стимулювалися характером розвитку освіти й науки. Маємо на увазі, що після того, як монголо-татарське ярмо було поборено, – на порядок денний час висунув проблему відновлення держави шляхом вивільнення із Золотої Орди, а далі – Речі Посполитої. На той час не тільки не вмерла пам'ять про світову велич Київської України-Руси, а ще загострилася. Не вмерла, як напише М. Костомаров, і Україна; на час завмерла лише її урядуюча система. А для її нового постання потрібною стала фундаментальна ідея, якою і стала ідея Відродження. І ця ідея прийшла, як і в усій Європі¹, з процесом формування етно-нації. Природно, що вона рельєфно виступає в українських народних думках та історичних піснях. Звідти вона прокладає дорогу до козацьких літописів і структурується і як народна, і як освітньо-наукова свідомість в діяльності братських, козацьких шкіл і академій.

Відроджуються ідеї домінуючої ролі Роду, Етносу і Нації, – а все те – в системі своєї держави, мови й культури. І своєї наукової системи, що й визначає параметри діяльності як Києво-братської колегії та, згодом, академії, так і філософсько-релігійної академії архієпископа і поета Лазара Барановича.

Ось план системи вивчення предметів у Київській братській колегії: аналогія, інфіми, граматики, синтаксими; піїтика, риторика, філософія; богословіє, діалектика, геометрія, логіка, астрономія, фізика, метафізика, гомелектика.

Проблеми методу пізнання та самопізнання генерують зусилля представників філософської школи в Чернігові².

Закономірно, що визначається як головний ракурс – піднесення свідомості суспільства, його підготовки до головних перемін, які прийдуть у процесі розгортання національно-визвольної революції. На чільну позицію методологія єдності еволюційного і революційного в почуттях, мисленні, життєдіяльності, творчості. Єдності всього суспільства, становим хребтом якої стає козацтво з його ідеєю рівності, справедливості, демократії і свободи³.

«Пристапите до мене, – волає Мелетій Смотрицький, – усі живі, всі народи, всі жителі землі! Послухайте голосіння мого і дізнайтеся, якою я

¹ Див.: Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000; *Кононенко П.П.* Національна ідея – нація – націоналізм. – К., 2006.

² Див.: *Шевченко В.* Дружба з мудрістю, або Ключові проблеми української філософії. – К., 2007.

³ *Фігурний Ю.* Історичні витоки українського лицарства. – К., 2004.

(Україна) була колись» і якою жадаю стати («Тренос»). Мою правду занедбано, тепер посягають і на мою душу. «Звідси дракони ядовиті, а звідси висилалися люті. Не бачу, куди повернутись... куди податись, до кого голову прихилити, кому себе в оборону дати...»

Тому шукаю мету і дорогу до неї. Дорогу до своєї правди, віри й науки.

Вихід, – відповідає Кирило Транквіліон-Ставровецький, – у правдивому пізнанні світу (починаючи з Батьківщини) та в самопізнанні як передумов свідомого життєвого вибору та виходу на шлях самотворення й поступу, – передумовою чого і має стати самопізнання.

Отже, найперше – пізнання трьох світів, перший з яких – це Природа, другий – Бог. «Третій світ – людина, названий так філософами і богословцями. Але пізнати незбагненну премудрість Божу, людино, зможеш тільки пізнавши саму себе, яким є ти дивовижним створінням...» У тому числі й того, що людина «...створена із двох сутностей різних. Тільки видиме з чотирьох елементів складено: плоть від Землі, кров – від води, дихання – від повітря, тепло – від вогню.

Душа ж невидима, розумна й невмируща... Єдина сила тієї душі живої розчинена в тілі, вона оживляє і рухає все тіло п'ятьма почуттями, або помислами...» «Людина складом своїм схожа до усялякого створення» – землі, води, повітря, вогню; «володіє ж і словом», «і через те людина названа малим світом... насправді є людина і небом, і землею: від пупа (вища частина її) – небо, а нижче – земля». Тому одне й те ж. «Інша сила ум, суть душі, тобто джерело всякого розуму людського, а в людині – світло і темрява, небо і земля, ангел і звір (за народною етимологією – Білобог і Чорнобог, – П.К.).

Аналогічно дві сутності – метафізичну й духовну (духову і душевну) потрібно бачити і в кожному народі, в його божественній і земній сутностях.

У світлі метафізичних (земних) та божественних (небесних) сутнісних сил, енергій, якостей, рис творив свій «Лексикон» і Памво Беринда.

А через призму зовнішніх і внутрішніх якісних – духовно-душевних порівняльних характеристик підходили до зображення українців і зарубіжні спостерігачі. Приклад – опис України та українців доби Гетьманщини Павлом Халєбським: українці мають дивовижно багату й різноманітну природу, – писав він, а також – величні храми; навчальні заклади; освічену еліту; у них і «жінки та дочки вміють читати» й знають порядок богослужби; їхні жінки мають повні громадянські права» і за відсутності зайнятих походами чоловіків – гетьманів і полковників успішно порядкують в громадах. І «серед монастирських (Київської Лаври та ін.) наставників є люди вчені, правники, промовці, знають логіку й філософію та працюють над глибокими питаннями... В козацькій землі, коли зловлять чоловіка чи жінку на перелюбстві, ...роздягають їх і розстрілюють. Такий у них закон» (для всіх). Після України ми відвідали Московію. «Цілі два роки в Москві колода висіла на наших серцях, а розум був геть чисто стиснутий, придушений, бо в тій країні ніхто не може почувати себе хоч трохи свободнішим і задоволеним», хоч трохи відчувати спокій і певність. «Зате

козацька країна була для нас начебто наш власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, неначе ми самі».

Подібні атестації українського етносу, що в процесі національно-визвольної революції постав як державна нація, віднаходимо і в інших іноземців, зокрема в П'єра Шевальє, Й.-Й. Мюллера, Ж. Ромма, Е. Лясоти, де Боплана¹.

Вершиною історіософської творчості на цьому етапі стають поетичні й філософсько-релігійні праці Г. Сковороди, автора «Історії русів», І. Котляревського. Зокрема вчення Г. Сковороди про пізнання трьох світів – Макросвіту (Природи), Мікросвіту (Людини) та Біблії як Слова, світу символів, – а також про роль і методи самопізнання.

Руїна України за Московської імперської системи значною мірою включала в себе і руїну освіти та науки як руїну фундаментальних джерел особової, державницької і етно-національної самосвідомості.

Достатньо зазначити, що і польські королі, й Петро I та Катерина II знищення української етно-національної самосвідомості звели в ран, офіційної політики, наполягаючи: «Малу Росію» (як і Ліфляндію та Фінляндію) необхідно «зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли (ополячилися, – П.К.) і перестали дивитися як вовки в ліс».

А 1690 р. Собор Російської православної церкви знищувально засудив «кієвскія новые книги» С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радзивиловського, наклавши на них «проклятво и анафему не точию сугубо й трегубо, но и многогубо», як і на І. Мазепу, та всіх, хто відстоював суверенні інтереси українського одержавлюваного етносу. А 1789 р. було видано розпорядження Едукаційної колегії Польського сейму про закриття українських церковних шкіл та усунення з усіх інших шкіл української мови. Абсурдно, але й до ХХ ст. російська та польська реакція працювала в руслі україножерства спільними силами. Нищилась національна еліта: були дискредитовані авторитетніші з неї та морально надломлені. Були й фізично або перекуплені, заграбовані, або й знищені (як П. Полуботок, Калнишевський, Залізняк, Гонта); сотні, тисячі представників української еліти було піддано репресіям.

Але ґрунт і фундамент тепер уже етнодержавного розвитку було закладено – міцний і надійний. Яскравим доказом істинно наукового підходу до процесів пізнання, самопізнання, нового мислення стала праця Інокентія Гізеля «Про філософію», в якому знаходимо «Розділ про процес мислення і про словесне вираження думки», «Розділ про чуттєвий потяг», «Розділ про волю або про розумове прагнення», в яких окреслено не лише предмет, а й процес пізнання, метод здобуття та стиль вираження істин.

І для вчених Львівського, Харківського, Київського університетів аксіоматичного значення набували унормовлювані принципи: «По-перше, треба сказати, що створене мислення (*intellectio creata*) не обмежується виключно дією або термінами... Доводиться: по-перше, позаяк процес

¹ Див.: Українознавство. Хрестоматія у 2-х томах / Упор. Крисаченко В.С. – К., 1996.

мислення є справжньою дією, отже, він є справжнім утворенням якогось терміну, бо в дійсності дія по суті – (це) становлення терміну, або шлях до терміну; по-друге, будь-яка угода виникає і здійснюється через справжнє і живе зіставлення з об'єктом і до того ж вона виникає лише за допомогою відбитого виду. Отже, по-друге, треба сказати, що термін дії мислення щодо речі не ідентичний їй і не є якимось модусом, а річчю або абсолютною властивістю. Перша частина доводиться: оскільки дія є шляхом до терміну, то він не може з нею ідентифікуватися. Доводиться також і друга частина. Оскільки закарбований вид не є модусом, (не є ним), отже, і відбитий (вид). Далі, не викликає заперечень, що інтелект, терміном якого є абсолютна сутність, створює. Отже, жодна думка не пропонує протилежного щодо нашого мислення. Фактично треба сказати, що терміном мислення є відмінна від нього абсолютна сутність (entitak absolutal).

По-третє, треба сказати, що процес мислення (*intellectio*) не полягає виключно в утворенні через дію терміну або властивості. Доводиться: мислити у сенсі формальному (*formaliter*) є жити. А жити, позаяк означає змінювати себе з середини, у формальному сенсі є діяти. Отже, і мислити у формальному сенсі є (діяти) і відповідно процес мислення полягає не тільки у (виведенні) властивості, а у формальному сенсі приховує дію.

Стверджується, що мислити у формальному сенсі означає зосереджено думати. Адже той, що мислить, зосереджено думає про об'єкт, який сприймає. Але зосереджене розміркування передбачає дію. Отже, і мислення її передбачає. Доводиться: адже потенція, коли вона напружується, докладає зусилля. Отже, в той час вона діє, оскільки докладає зусилля означає діяти.

Що стосується словесного вираження думки, то воно являє собою пізнавальний образ (*idolum*) або відображення (*simulachrum*), що відтворюється думкою чи промовляючим інтелектом (*intellectu dacente*), тобто актом розуміння для зображення речі, що їй у дійсності протистоїть. У цей спосіб можна описати певну духовну властивість, у якій осмислована річ зберігається неначе у природному й об'єктивному зображенні. Для полегшення його розуміння треба зазначити, що подібно до того, як у вогні, який нагріває, зберігається чотири (компоненти), тобто, по-перше, сам вогонь, що нагріває; по-друге, жар, який є принципом нагрівання у вогні; по-третє, нагрівання, що є вторинним актом; по-четверте, жар, утворений у нагрітій речі, який являє собою кінцеву мету (*terminus*) нагрівання, так і в інтелекті, що пізнає, їх чотири: по-перше, сама інтелектуальна здатність (*facultes intellectualis*), або пасивний інтелект; по-друге, інтелігібельні види, що є принципом мислення в інтелекті; по-третє, розуміння (*intellectio*), що є вторинним актом; по-четверте, словесне вираження думки (*verbum mentis*), або вид, відображений пасивним інтелектом за допомогою розуміння, що є внутрішньою межею розуміння. Із сказаного можна зробити такі висновки: по-перше, словесне вираження думки приходиться одночасно із самим розумінням і є чимось наступним щодо закарбованого інтелігібельного виду, котрий воно передбачає. По-

друге, словесне вираження думки є ніби вироком (*fatum*) самого інтелекту і водночас знаком (*signum*) тієї речі, котра осмислюється інтелектом.

По-третє, словесне вираження думки можна вважати поняттям (*conceptus*) у дійсному бутті (*in facto esse*), як інтелект можна вважати поняттям у становленні (*conceptus in fieri*)».

Незаперечно, писав І. Гізель, що об'єктом всякого потягу (почуття, думки) «є саме серце». Проте пізнавальний процес включає в себе й інтелект, волю та усвідомлення мети й ідеалу, бо «воля сама по собі сліпа», істина можлива лише там, де досягається і кладеться в основу добро, а «свобода притаманна людині тому, що вона розумна»¹.

Іоанікій Галятівський додає до цього й поради, як (спосіб) складати наукові оповіді: «Кто хочет казаніе составить, должен прежде всего избрать тему, которая явится основанием всего повествования, ибо в соответствии темы должно строиться само повествование, которое состоит из трех частей. Первая часть – эксордиум, начало, в котором (оратор) делает вступление к самой речи, которую собирается произнести, и сообщает людям свои предложения, свой замысел, чему посвятил свое казаніе, о чем хочет речь держать, и просит бога... о помощи, а людей, чтобы слушали. Вторая часть – наррация, повествование, ибо в этой части оратор говорит о том, о чем обещал рассказать людям, показывает ту речь, которую обещал показать; эта часть является самой большой, ибо в ней все повествование заключается и к ней другие части примыкают. Третья часть есть конклюдия, окончание повествования; в этой части оратор кратко напоминает о том, о чем говорил в наррации, и напоминает людям, чтобы они отнеслись с уважением к сказанному, если эта речь будет доброй, а если злой, то чтобы остерегались ее. Эти три части увидишь во всех моих казаніях, ибо в каждом казаніе моем эксордиум, и наррация, и конклюдия начинаются с новой строки большими резными буквами, с той целью это умышленно сделал, чтобы, это понимая, каждый мог сам лучше и быстрее казаніе сочинить и произнести.

Все эти части должны согласовываться с темой, ибо как из малого источника вытекает великая река и вода в реке соединяется с той водой, которая есть в источнике, так и из малой темы получается большое повествование, поэтому части, которые имеются в повествовании, должны согласовываться с темой, чтобы то, что в теме имеется, было в эксордиуме, и в наррации, и в конклюдии; а больше всего беспокоиться должен оратор, чтобы с предложенным (во вступлении) его наррация согласовывалась, чтобы то, о чем обещал рассказать, о том в наррации говорил и от темы не отступал, ибо когда архитектор обещал какому королю, царю, монарху построить красивый дворец, а потом бы построил ворота или другой дом, то рассердился бы тот монарх на архитектора и считал бы его за простолюдина; так оратор, где что обещает людям рассказать, а потом не расскажет, не понравится это людям и не будут считать его мудрым...»

¹ Історія філософії України: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1993. – С. 173-177.

В XIX ст. численні вчені працюють у вітчизняних університетах, а українські знайомляться з методологією наукового пошуку в багатьох країнах Європи. Завдяки цьому широкого та глибокого розвитку зазнає й етнологія, органічно сугестована з археологією і антропологією, лінгвістикою й історіософією, математикою, фізикою, правознавством.

А Софроній Почаський ще в XVII ст. у книзі «Евхаристіян, або Вдячність» дав і структуру системного мислення та дослідження, аналізу і синтезу, наголошуючи: перший корінь умілості – то Граматика, яка вчить єдності слів і мови розумному. А інші коріння умілості – це Риторика, Діалектика, Арифметика, Музика, Геометрія, Астрономія, Парнас як символ єдності і таких форм пізнання: Мельпомена, Уранія, Калліопа, Полімінія, Талія, Евтерпа, Терпсіхора, Ерат, Аполлон...

Чи не була ця конструкція штучною? Ні, не була. Бо київські (українські) вчені, як і європейські, арабські світила, мислили всесвіт єдиним і цілісним, а кожен народ та людину – відповідними питомими клітинами Всесвіту, отже й багатограними та різнорідними, а тому для їх показу однолінійний і одномірний методи були неправомірними та неефективними.

З огляду на це дослідження XIX ст. здійснювалися на принципах поєднання методів історизму, порівняльного аналізу й синтезу, всебічності й об'єктивності; загалом – системності в дослідженні різнорідних частин всякого цілого. На таких засадах і здійснювалися дослідження М. Максимовича і П. Куліша, І. Срезневського і О. Потєбні, В. Антоновича і Д. Яворницького, Х. Вовка і В. Хвойки, О. Котляревського і М. Драгоманова, П. Чубинського і О. Кониського, С. Подолинського.

Це сприяло успішному дослідженню та висвітленню еволюції, стану, проблем і перспектив розвитку українського етносу, підготувало можливість новаторських праць М. Грушевського, І. Франка, В. Вернадського, С. Єфремова, І. Огієнка (Іларіона) та б. ін. Це узагальнило весь багатовіковий досвід.

Разом з тим екстремальні події ще XVII–XIX століть зумовили потребу як розширення діапазону, так і поглиблення методів та засобів дослідження етносу. А саме: ще з часу вимушеного відступу І. Мазепи та українського козацтва на терени Туреччини і Румунії у світовій історії виникає такий феномен, як політична еміграція. Громадянство Гетьманщини опиняється за межами своєї Землі і змушене боротися навіть за фізичне самозбереження. Досліджувати цей процес не сприяють умови (як, до речі, й до останнього часу).

А згодом українство потрапляє в ще більші катаклізми: по-перше, землю України кроють на частини та клапті сусіди: Росія, Польща, Угорщина, Румунія, Австро-Угорщина. Різко змінюються умови життя етносу – державно-політичні, соціально-економічні, культурно-релігійні, мовні, освітньо-наукові. Етнос – нація гасне в своїй внутрішній енергії й силі, піддається нещадній багаточисельній асиміляції.

Воїстину українці опиняються під пресом винародовлення (у XX ст. – народобивства!), бо живуть, як напише Т. Шевченко, «на нашій не своїй

землі». У жодній із окупованих частин колись самодостатньої республіки етнологія не тільки не заохочується, а й не дозволяється.

Набувають катастрофічних розмірів руйнівні процеси: Росія заселяє українські землі росіянами, сербами, молдаванами, німцями, іншими і ставить автохтонів у соціальну та національну залежність ще й від чужих пришельців¹. Конфлікти, що виникають на соціально-політичному й економічному ґрунті, вирішуються в Петербурзі, як правило, на користь прилучених плантаторів.

І так, до речі, продовжується до ХХ ст., зокрема часу голодомору 1932–33 років, коли міста заселялися русифікованими масами, а сотні, тисячі сіл, де вигибло поскирибане населення, тут же заповнювалися сотнями тисяч росіян. Настав етно-національний колапс, що відбивалося навіть у сфері демографії: за переписами населення на кінець 50-х років ХХ ст. українців зросло на 147%, а росіян – на більш як 400%. І досягалося це як кадровою, так і виробничою (уведення гігантських «будов комунізму» й заселення як їх, так і нових міст, «інтернаціональними» масами, які одразу ж вимагали своїх (зазвичай, це були російські, шкіл, культурно-мистецьких, спортивних, радіо-телевізійних, видавничих закладів та всієї мережі обслуговування) політикою та практикою.

Під тиском обставин на межі ХІХ–ХХ ст. мільйони українців емігрували на північні краї Росії, а за радянських часів – гинули від різного роду репресій. Вивільнені простори і житлово-виробничі, урядові, медичні, військові, судові, спортивні інституції заповнювалися росіянами або обрусілими націоналами. Кореневий етнос ставав на грань цілковитої денационалізації й перетворення в розряд населення виробників та бездуховних споживачів – без етнонаціональної самосвідомості, культури, психіки, мови і волі. Кульмінацією постав Наказ 1944 р., підписаний Л.Берією і К.Жуковим про виселення всіх українців за межі своєї землі як таких, що ...зрадили імперсько-комуністичний режим. Цілком зрозуміло, що за таких умов ставав неможливим розвиток не тільки наукової етнології, а й самого українського етносу. Офіційно рекомендувалося вести мову лише про нібито сформовану «нову історичну спільність людей – радянський народ». Наука мала настроїтись на цю імперську ідеологічну хвилю.

Не менш загрозливі процеси відбувалися в областях, привласнених західними сусідами. Там нищилися українські школи і наукові інституції; дозволялося і в церквах, і в адміністративних установах користуватися лише мовами окупаційних країн; українці переслідувалися на релігійному ґрунті, дискримінувалися на службово-кар'єрному поприщі. Селян все більше пауперизували, відчужуючи індивідуальні паї землі, а вся земля не вважалася власністю українського народу. Євреї-арендатори уцімлювали місцевих українців навіть у вірі, церкві та традиційній культурі. Окрім Чернівців, до кінця ХІХ ст. всі українські міста були денационалізовані як демографічно, так і мовою, освітою, виховними закладами, офіційною

¹ * Див.: Кононенко П.П. Українознавство. Підручник для ВНЗ. – К., 2006. – Розд. III.

культурою. Проти мирного населення польський уряд здійснював навіть і силами збройних загонів жорстокі пацифікації, в чому їх наслідували й інші сусіди. Коли народ постав і створив Прикарпатську українську республіку, то її громали і знищили об'єднані збройні сили Польщі, Угорщини й Чехії та Словаччини.

А найвищим проявом абсурду стала координація зусиль розвідувальних та каральних органів Польщі й гітлерівської Німеччини в їх боротьбі проти українських, як їх трактували вороги – «українських націоналістичних бандформувань», тобто – всіх патріотичних сил, що відстоювали свої національно-державницькі ідеали та інтереси.

Окреслились всі ознаки державно-ідеологічного етноциду. Постало гамлетівське питання: українському етносу «бути чи не бути?» І якщо сотні тисяч гуцулів, бойків, лемків, закарпатців, бойків пішли в національно-визвольний рух, очолюваний ОУН і УПА, – то мільйони пішли й іншим шляхом: еміграції в країни заходу. Рятувались від знебуття.

Поставлений у позицію «чужого» на своїй материзні, український етнос стає «своїм» в Австралії й Аргентині, Бразилії і Великій Британії, Бельгії, Іспанії, особливо – в Канаді і США. Тим самим він стає етносом всепланетарного поширення (від Тихого до Атлантичного океанів), а синхронно світовими стають і українська мова, культура, наука.

Тривалий час і поза межами України системні дослідження не стають реальними. Та з часом кристалізуються українські етногромади – появляються й освітньо наукові кадри та центри. Українська інтелігенція проявляє високу активність у Чехії й Франції, Німеччині та Великій Британії, а з 20–40-х років політично-емігрантська інтелігенція засновує українознавчі школи, кафедри й інститути та видавництва. Розгортають активну діяльність Український Вільний Університет у Мюнхені та Європейське відділення Наукового товариства ім.Т.Шевченка у Франції (Марсель), Шкільна Рада у США (Нью-Йорк), Українська Вільна Академія Наук та Наукове товариство ім. Т. Шевченка у США (Нью-Йорк) і Канаді (Торонто). Омелян Прицак організовує діяльність Інституту українознавства у Гарвардському університеті. Розгортають діяльність українознавчі кафедри в Австралії (в Сідней і Мельбурні), у Бразилії (в Ріо-де-Жанейро), десятки кафедр в Канаді і США. У 20–30-х роках активно діють науково-літературні організації та видавництва, журнали в Японії і Китаї (в Шанхаї, Ухані, Пекіні).

До світової громадськості надходять наукові праці Д. Чижевського і Є. Маланюка, Ю. Бойка-Блохина і Ю. Шевельова (Шереха), Г. Костюка, О. Оглоблина, А. Жуковського, Ю. Лавріненка і О. Бодяньського – з питань української філософії, історії, мовознавства, літературознавства, соціології, політології, географії, культури. І, як наслідок, – фундаментальне видання за редакцією В. Кубійовича і З. Кузелі «Енциклопедія українознавства». Був зроблений ривок революційного типу в справі і етнологічної парадигмальності. Перед вселюдством український етнос постав у його історичній долі, ролі та перспективі.

Але ті і багато інших праць за кордоном відтінили й іншу реальність: відсутність теоретико-аналітичних праць і конкретно-дослідного

(археологічного, соціологічного, антропологічного, демографічного тощо) характеру стосовно самого етносу, його питомої сутності, – і праць системного методу, у яких український етнос постає би в органічній єдності: по-перше, з природою, культурою, мовою, політичною, економічною і правовою системами; і, по-друге, в його об'єктивно-історичній реальності як етнос світовий: у його еволюційному генезисі, всепланетарному поширенні, у вселюдській ролі, перспективі та місії.

З огляду на це в Концепції, розробленій П.П. Кононенко, та в Програмі створеного ним Науково-дослідного інституту Українознавство і визначилося як цілісно-інтегративна наука про Україну та світове українство: їх зародження, генезис, долю, роль і місію в розвитку світової цивілізації і культури.

А найпершими були визначені завдання: 1. визначення традицій та узагальнення особливостей етапів розвитку етносу та етнології в історичній ретроспективі і перспективі; 2. створення української етнологічної концепції вивчення і висвітлення феномена українського етносу в його еволюції від Роду до Етнонації на засадах сучасної наукової парадигми мислення загалом та стосовно методології дослідження і трактування етнологічної проблеми зокрема.

Концепційно було визначено концентр «Україна – етнос» як один з рівнозначних основних, але водночас і як заголовний в структурі цілісної системи українознавства.

Відділом етнології Інституту українознавства, керованого чл.-кор. НАН, доктором історичних наук В.Д. Бараном ще в 90-ті роки ХХ ст. була здійснена величезна аналітична робота по вивченню спадщини видатних попередників. І це зробило можливою діяльність у світлі нової теоретичної парадигми, зумовленої ХХІ століттям.

Науково-дослідний інститут українознавства МОН, залучаючи до співпраці десятки провідних вчених України та зарубіжних країн, і розпочав дослідження фундаментальної теми: Український етнос у світовому часо-просторі. Українці у світовій цивілізації і культурі.

Ця робота на тривалій період. Має бути підготовлено 5 чи 6 томів видання за схемою: український етнос і етнологія з найдавніших часів до IX ст.; етнос і етнологія IX–XIV ст.; етнос і етнологія XV–XVII ст.; етнос і етнологія XVIII–XIX ст.; етнос і етнологія ХХ–ХХІ століть.

Зусиллями великого колективу 2009 р. випущено заголовний том методологічного характеру¹, – шлях до якого був не простим, але успішним.

Отже, ідея, мета, концепція та методологія виконання фундаментальної теми «Український етнос у світовому часо-просторі. Українці у світовій цивілізації і культурі».

¹ Українці у світовій цивілізації і культурі: Колективна українознавча монографія. – К.: НДІУ, 2008. – 400 с.

І все загрозливіша антиукраїнська політика викликала все активнішу протидію.

Достатньо нагадати, що сотні тисяч українців мусили рятувати навіть фізичне життя й емігрувати в країни Америки та Австралії. Там вони проявили свої найкращі цивілізаційні та культуротворчі якості, – але, нагадаємо, здебільшого вони виступали на світовій арені не як українці, а як малополяки, маломадяри, малоавстрійці... Тому могли згинуть в потоці міграційних процесів, що трагічно відбилося б на становищі і співвітчизників в Україні. І боротьба за самозбереження та розвиток ведеться під стимулом об'єднання всіх сил та прикладу інших народів: поляків, угорців, євреїв, англійців, голландців, французів..., які і за межами своїх батьківщин прагнули зберегти етнонаціональну ідентичність та державницьку гідність.

Всі нації прагнули панування своєї не тільки мови та культури, а й національно-державницької ідентичності та гідності.

Великим уроком для українців стала уніфікаторська політика Польщі, а згодом й Угорщини. Там 1848 р. українці вагомо підтримали угорську революцію, сподіваючись на полегшення і своєї долі, – та їхні сподівання виявились марними. Угорський уряд прийняв закони, згідно з якими все в Угорщині: Конституційні норми, мова, культура мали бути винятково угорськими. Українці («русини») ще раз звернули свої погляди до Росії, – але й там їм почала відкриватися істина: ***бажаного можна досягти***, як і писали Т.Шевченко, М.Шашкевич, Леся Українка («Як визволишся сам – то вільним будеш. А інший визволить – в неволю візьме»), ***лише власними силами***.

І українці розгортають широкий, різнобічний самозахисний рух. Традиційно проблема етносу й етнології розглядається в цілісній системі: рід–плем'я–етнос; етнос–нація; етнос і держава; етнос і мова; етнос–ментальність, доля, історична місія; етнос і етнознавство в системі українознавства: проблеми наукового методу та методології. Особливості розвитку етносу й етнології ХІХ ст. визначало те, що Галичина, Буковина, Закарпаття були включені в склад Австрійської імперії. Ситуація в ній була дещо ліберальнішою, ніж у Російській, це дало змогу виявити паростки національного відродження в свідомості, політичній волі та творчості українців. Найперше – стосовно належності праукраїнських земель (територій). Даватиметься взнаки і незрілість політичного досвіду, яка штовхала на манівці типу політики, коли галичани вважали потрібним боротися з поляками, але були лояльними до Австрії, і тоді галичанам-українцям, сподівалися вони, буде надано більше прав на своїх теренах. Імперський уряд благоволив польським аристократичним тенденціям. Поляки вдавалися до зміцнення свого панування. І тоді стала кристалізуватися своя думка та життєва позиція і в українців. Появляються «Руська трійця» з її прагненням відродити в Галичині «руську» народність, роблячи наголос на першочерговості відродження «руської» мови. Декому й досі здається, що то була завузька програма. Та насправді панування своєї мови було не кінцевою метою, а засобом, шляхом до неї. Метою було відродження етно-нації. Отже, проблема мови ставала інтегральною.

Потім появляється знаковий твір Василя Падолинського «Голос перестороги», автор якої палко закликав до об'єднання сил для розвитку своєї незалежної держави. А 1848 р. у Львові створюється Головна руська рада – вже колективний орган галицьких українців, їх перша політична організація.

Тим самим і на землях Галичини, Буковини, Закарпаття морок тотального підневільного життя просвітлює українська національна ідея.

На жаль, тогочасні лідери руху відродження ще не бачили іншого шляху до мети, як завоювання прихильності Відня і з його допомогою поділу Галичини на дві частини, в одній з яких господарями були б українці. Тому ідея державності була надто розпливчатою, – однак її зерно було кинуте в благодатний ґрунт. Воно не проросло до цвітіння, оскільки Австрія, зазнавши дошкульних ударів на міжнародній арені, зробила вагомий крок у бік краще організованих Угорщини та Польщі, що й давало підставу австрійському міністру закордонних справ Ф. фон Бейсту виголошувати вердикти: «Чи і до якої міри можуть існувати русини, залишається у компетенції галицького сойму». Того сойму, в якому головували антиукраїнські сили і настрої. Така політика Відня спричинила глибоке розчарування, а далі й загасання руху через моральну капітуляцію його лідерів, які, в пошуках виходу, звернули свої погляди до Москви. Як зазначав І. Франко, постав «темний, відвернутий від будь-якої культури напрям москвофільства». А той «будучи політично безхарактерним і безідейним, суспільно-гальмуючим, а національно-ворожим усьому рідному, фантастично мудруватим, він ділив і без того не чисельну галицько-руську інтелігенцію на два ворожі, неспроможні до об'єднання, табори»¹.

Виникла парадоксальна ситуація: на зміну патріотичній діяльності Д. Зубрицький і його однодумці-москвофіли круто повернули курс у бік зречення патріотичних ідеалів: українці походженням – вони розгорнули протидію розвитку української мови й стали виступати калічною російською та пропагувати ідеал «єдиної, неділимої російської народності» від Карпат до Камчатки. Закономірно, що ця імперсько-російська орієнтація начисто перекреслювала ідеї відродження української народності і держави. І ця яничарська послуга традиційно щедро фінансувалась Росією.

Справжні патріоти назвали цей процес «внутрішньою раною нашого народу»², а прогресивна інтелігенція нової генерації («народовці») вдалася до активної протидії. Син славетного Маркіяна – Володимир Шашкевич, К. Климкович, Ф. Заревич та їхні однодумці проголосили орієнтацію на ідеали Т. Шевченка і «Руської трійці», а тим самим – на боротьбу за збереження українського етносу і його мови та культури, відродження держави.

І тут на кін історії 1868 р. виходить «Просвіта».

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 188.

² Назарук О. Що то є нарід або нація. – Львів, 1911. – С. 20.

На відміну від москвофілів та інших перекинчиків із старої вітчизняної інтелігенції, просвітяни проблему етносу підносять до національно-державної категоріальності, отже – до системного бачення шляхів її розв'язання, наголошуючи: необхідно всіми силами «спомогати народню просвіту в напрямках моральнім, матеріальнім і політичним, поширювати дешеві книжки історичного, а також і економічного змісту»¹. Як зазначить Президент України В. Ющенко, «Від часу заснування 1868 року «Просвіта» в умовах бездержавності стала, по суті, духовним урядом України»².

Отже: мета – народ і держава, а шлях – просвіти, бо, як зазначав А. Січинський, «Кожний нарід, що хоче добитися самостійності, мусить передусім дбати про те, щоби нижчі верстви суспільності, народні маси піднесли до тої ступені просвіти, щоб ця народна маса почула себе членом народного організму, відчула своє горожанське (громадянське) й національне достоїнство й узнала потребу існування нації як окремішньої народної індивідуальності; бо ніхто інший, а маси народу є підставою усього»³.

Визнання рушійною силою маси закономірно інспірувало *проблему еліти* – тієї генерації інтелігенції, котра могла б очолити рух народних мас. Як наголошував діяч часу революції о. Й. Заячківський, знову «... засяив славний 1848 рік і воскрес руський нарід, а на чолі народу поставив себе духовний стан. Нарід узнав його за свого поводиря й заступника, узнали його й чужі. Не дивовиж, що на нас піднялася вража сила, а ми, священники, не до боротьби поставлені, але радше апостоли мира, злякалися тої бурі, зачали оглядатися поза себе, щоби собі плечі забезпечити і – відступили так далеко, що стратили з очей нарід, а нарід нас. Тож на наше місце хочете ви, панове, ставати і повести дальше діло просвіти народу там, де ми перестали. За те нарід вам дякує, а Бог най благословить...»

Отак і ви, любі братчики, хоч яка тяжка була би ваша боротьба, хоч як високо піднесла би вас доля, не давайтеь відорвати від вашої матері – від народу! Тоді лише ви будете сильні в народі, а народ вами славний!»⁴.

Знаменно: до активної боротьби закликав церковний діяч. І за цим стояла велика традиція: одну філософію-політику-педагогіку сповідували Ярослав Мудрий, Володимир Мономах і митрополит із руських Іларіон. Без найактивнішої підтримки церкви (віруючих) чи й відбулася б національно-демократична революція XVII ст. та Гетьманська держава. Очільники церкви І. Огієнко, А. Шептицький, В. Липківський, Йосип Сліпий зміцнювали фундамент народної єдності і в наступних доленосних подіях.

Знову чітко окреслилася *двоєдиність процесу еволюції і революції* та роль свідомості в поступі народу.

¹ Лановик П., Лазарович М. Історія України: Навч. посібник. – К.: Знання-Прес, 2001. – С. 305.

² Україна молода. – 2009. – 8 жовтня. – С. 13.

³ Свідник Д. 135 років товариства «Просвіта» // Поступ. – 2003. – 8 грудня.

⁴ Там само.

Створення «Просвіти» було актом на рівні піднесення етно-національної свідомості та божого провидіння, «немов завершенням, – за визнанням І. Франка, – організаційних змагань галицьких народолюбів 60-х років, переходом від ефемерних груп до постійної органічної праці...»¹

Розгортання руху українського відродження йтиме з величезними труднощами. Але «Просвіта» сприяла єдності не лише мас і еліти, а й розмежованих імперіями українських областей Заходу і Сходу, засвідчивши перед усім світом етно-національну єдність українства. У 70–80-х роках ХІХ ст. просвітянські ідеї А. Вахнянина і його соратників О. Борковського, М. Коссака, К. Устияновича переходять кордони Чернігівщини і Слобожанщини, Київщини і Львівщини, ін.областей та згуртовують найавторитетніших українських лідерів: М. Коцюбинського, Б. Грінченка і О. Кониського, М. Лисенка, Лесі Українки і М. Старицького, І. Франка, М. Грушевського, В. Гнатюка і М. Павлика, О. Огоновського, В. Шухевича (видатного етнолога), К. Сушкевича, І. Пулюя. Завдяки цьому просвітицтво призвело до консолідації і наукових та політичних сил.

1873 р. цісарсько-королівське Намісництво затверджує статут літературно-наукового «Товариства ім. Т. Шевченка», яке 1892 р. трансформувалося в «Наукове товариство ім. Т. Шевченка» (НТШ) й розгорнуло воістину гігантську науково-пізнавальну та виховну діяльність. 1898 року появляються томи «Історії України-Руси» М. Грушевського, якими було заманіфестовано кілька найважливіших критеріальних ідей: по-перше, – органічної спорідненості історичних понять Україна і Русь; по-друге, – нерозривної тяглості генезису української етно-нації в багатотисячолітньому часопросторовому вимірі; по-третє – самодостатності українського народу та його мови, культури, загальнолюдської місії як питомо європейського народу. І – нерозривної єдності українців Наддніпрянщини і тих, що посідали терен від Сяну до Дону.

Розгортаються видання «Жерел до історії України-Руси», «Хронік НТШ», «Збірників історично-філософської секції НТШ», «Збірників математично-природничо-лікарської секції», «Збірників філологічної секції», зрештою – «Українсько-руського архіву» та «Етнографічного збірника».

Особливо важливо, що українознавство постає і в автономних наукових прямунаннях (окремих фахових галузях), і – що особливо важливо! – як цілісна наукова система, до того ж цілісна і в плані суголосності теорії й практики, і в органічних зв'язках із буттям етносу (нації) в Україні та в зарубіжних країнах. НТШ під керівництвом М. Грушевського стає національною академією європейського типу. «Просвіта» й НТШ генерують ідеї не лише соціально-економічного, а й політичного та національно-державного розвитку етносу, чим готують ґрунт до визнання українознавства і науковими (В. Вернадський, М. Грушевський, С. Єфремов), і політичними (В. Винниченко, С. Петлюра) та церковними

¹ Там само.

(І. Огієнко – Іларіон) лідерами УНР та Директорії «політикою і філософією держави». За визнанням Є. Чикаленка, ідея етно-національного відродження сягнула «не тільки до глибини душі, але й до глибини кишені», адже на підтримку руху почали надавати всіляку допомогу й українські меценати-промисловці. Всіх тишило пробудження етно-національної свідомості в українстві, адже «Як для лікаря нема нічого приємнішого понад слідження, як хворий звільна приходить до здоров'я, як у нього вертає органічне тепло, обіг крові наближається до правильної норми, появляється апетит, вертає блиск очей і здорова, краска на лиці; а там прибувають сили, росте бажання руху, – так і для історика нема нічого приємнішого, як слідити регенераційний процес нації, що з важкого духовного й політичного пригноблення звільна, але постійно двігається до нормального життя»¹ та, наголошував Великий Каменяр, доходить і до політичного прозріння:

*Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служить;
Довершилась України кривда стара –
Нам пора для України жить!*

Чи можливо досягти бажаного? «Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичнім, – відповідав І. Франко, – лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеал, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрям і до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки... Ми **мусимо серцем почувати свій ідеал**, мусимо розумом усвідомлювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватися до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не створить його там»².

Тільки так: за покликом серця, всесилля інтелекту й осмислення життєвого досвіду можна проаналізувати, осягнути і розв'язати проблему історичного буття, ролі та місії етносу й накреслити перспективу його розвитку.

І тут особливої уваги набуває проблема наукового методу: як прийти до правильного діагнозу й лікування «хвороби» суспільного «сну»? Це вже традиційно «прокляте» питання для всіх поколінь: від В. Мономаха до Л. Барановича, К. Транквіліона-Ставровецького, Г. Сковороди, Т. Шевченка. І традиційна й інноваційна водночас концепція етно-національного поступу: без серця не докопатися коріння істини! Але царицею пізнання має стати енергія інтелекту, наука.

Отже, наука для науки? І так! Бо наука має і своє суверенне завдання та право шукати розв'язання проблем. Але Час всевладний і над наукою:

¹ Франко І. З останніх десятиліть XIX в. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 482.

² Франко І. Поза межами можливого... // Вивід прав України. – Львів: Слово, 1991. – С. 76.

кожна епоха зумовлює свою парадигму мислення, пізнання та пошуку істини, і наука розвивається не заради себе самої. Її найвище покликання – бути підйомною силою людини (суспільства) у її руху до ідеалу (до мети, до щастя, до повної самореалізації).

Еліта Київської великокняжої держави відштовхувалася від кредо: серце має бути розумним, а розум – добрим. Бо серце найглибше сягає у сутність речей, загострює особистісне сприйняття світу; воно – любов і ненависть. Але серце може бути свавільним («дай серцю волю – заведе в неволю»). Українці не випадково витворили філософію серця: їхня ментальність зумовлена всіма умовами й обставинами природного буття. Не випадково й те, що вони нерідко демократію ототожнювали з сваволею, плекали абсолютизований індивідуалізм і через це зазнавали поразок від більш організованих ворогів.

Розум покликаний аналізувати, диференціювати й зводити до системи, до наукової критеріальності. Серце – гаряче, а розум – холодний. Його призначення – класифікувати й зводити наслідки аналізу в закон (навіть – догмати). Тому ідеальною є ситуація, коли парадигми об'єктивують суголосно серце і розум, бо тільки так можна осягнути глибини й масштаби речей, істинну сутність буття, якщо не осягнути істину, то хоч визначити шлях до неї.

Особливістю української науки на грані XIX–XX ст. і є прагнення синтезу та домінанта системності і прогностичності.

Переконливий доказ – праці І. Франка «Що таке поступ», М. Грушевського «Історія України-Руси» та «Хто такі українці і чого вони хочуть» і В. Вернадського «Українське питання в Росії» та праці великого вченого з геології, географії, фізичної сфери Землі¹.

І. Франко розглядає розвиток цивілізаційних форм людства упродовж століть. Особливу увагу він приділяє розвитку суспільно-політичних систем, починаючи від первісних до комуно-соціалістичних. І робить обґрунтовані висновки: де порушуються природні сутності та зв'язки й підмінюються ідеологічно-партійними, там зсередини деформується органічний поступ, запановують кризові явища. Особливо загрозливою, наголошує І. Франко, постає соціалістична система, за якої нищаться родові та етнопонаціональні виміри, критерії та цінності суспільного життя, настає диктатура партій, а в партії – вождів, і суспільства піддаються жорстоким репресіям та економічному, соціальному, національному й культурно-моральному терору, що завершується тотальною деградацією. Великий український мислитель-аналітик ще в 1902 р. робить прогноз щодо неминучості етно-національних катастроф, який повністю підтвердиться в СРСР, коли з 30-х років держава 1/6 світової території перетвориться в імперію зла.

Як і І. Франко, і в «Історії України-Руси», і в інших працях М. Грушевський також постає в іпостасях і історика, і археолога та археографа, і лінгвіста й мистецтвознавця, і антрополога та футуролога:

¹ Вернадський В.И. Биосфера и ноосфера. – М.: Абрис-Пресс, 2007.

його праці постають синтезом досвіду віків і поколінь. А все те постає через призму інтегральної для вченого проблеми: хто такі українці і чого вони хочуть?

Від кристалографії до фундаментального дослідження генезису Землі, Природи загалом та Людини (її цивілізаційно-культурних форм) до теорії ноосфери йде В. Вернадський. Тому його стаття «Українське питання в Росії»^{*} цілком органічно вписується в його цілісно-системне дослідження стану, проблем і прямування Вселюдства. Українська наука виходить на передові позиції в світі. Зокрема українознавство і змістом, і методом та принципами дослідження стає міжнародною науковою системою. І це зумовлює те, що у державно-політичному відродженні України ця система визнається як «політика та філософія держави», найоптимальніша форма втілення й вираження української національної ідеї¹.

І знову доторкаємося до стрижня науки – творчого методу. І. Франко і М. Грушевський оперують переважно соціо-гуманітарними сферами наук. В. Вернадський – природничими. Кожен має яскраво виражений особистісний погляд і стиль. Вони – творці епохи на грані XIX–XX століть. Але в науці є сфера і метод синергетики: на основі розуміння, по-перше, що кожен творець науки включений в процес взаємодії досвіду минулого й прогностичного передбачення майбутнього (в дусі мудрості Ньютона: «Я бачив далі від інших, бо стояв на плечах гігантів» та Ліни Костенко: «При майстрах яюсь легше: вони, як Атланти, **держать небо на плечах і від того бува висота**»); а по-друге, що розвиток науки (культури в усіх її формах) – це процес еволюції самоорганізованої й само-відтворювальної системи, кожен етап у якій – це її нова якість. Тому для її пізнання не годиться метод опису чи лінійності у вираженні, бо за тим одномірність і однозначність, а світ – цілісний різномірністю та об’ємний. Наука не може обходитися без експерименту, без практики, – але то чинники конечні, бо обмежені в часі й часткові у висновках. Щоб осягнути істини, І. Франко бачив тисячоліття розвитку світової цивілізації та ідеології. М. Грушевський, щоб відповісти на питання «хто такі українці і чого вони хочуть», перелопатив тисячі років розвитку українського етносу в системі вселюдських взаємовідносин. А В. Вернадський від кристалографії еволюціонував до землезнавства й природознавства, історії, космології та культури і завершив створенням концепційних теоретичних систем атмосфери, біосфери і, як підсумок, – ноосфери: про саморегулюючу дію системи Світобудови та взаємовпливу природи й інтелекту, свідомої волі і творчості Людини.

Українська наука стала аналітичною та проблемною, у тому числі й щодо істинності її відкриттів у співвідношенні з проблемою істинності критеріїв у теорії пізнання – як етно-національних, так і всезагальних.

І особливо важливо, що аналітично-прогностичні наукові відкриття і запліднюються розвитком суспільної свідомості, і наснажуються ею.

¹ Див.: Кононенко П. Українська національна ідея: проблеми методології. – К., 2008; Гомотюк О.С. Становлення і розвиток наукових засад українознавства (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.). – К., 2008.

Зокрема і в сфері життєвої практики та етно-національної свідомості й боротьби за демократичні, гуманістичні, правові, державницькі ідеали.

І. Франко, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Вернадський і відчували, й усвідомлювали, що вони йдуть шляхом творення нової парадигми, але стоять «на плечах» літописців і Л.Барановича, автора підручників з риторики і фізики Ф. Прокоповича¹, К. Транквіліона-Ставровцевого і Г. Сковороди, К. Остроградського, О. Потебні, П. Юркевича й І. Пулюя, В. Хвойки і Ф. Вовка, С. Подолинського і С. Рудницького (Нинішня географія 1905), а також видатних зарубіжних корифеїв від М. Коперніка до Галілея, Кеплера, європейських енциклопедистів, Фіхте і Канта, Гердера і Лейбніца...

Достатньо нагадати, що І. Франко давав свою характеристику руху та ієрархії ідей та обґрунтовував різко негативну перспективу соціалізму у той же час, коли й Д. Мілль атестував соціалістичну доктрину як «божевільну дурницю»; О. Бісмарк похмуро передбачив трагічний шлях впровадження соціалізму: «Щоб спростувати ідеї соціалізму, треба обрати народ, якого не шкода, і побудувати в його країні соціалізм». Таким народом «кремлівськими мрійниками» було обрано український, – підтвердивши прогностичну засторогу Д. Мілля: соціалістичні погляди, коли їх запровадити в реальне життя, «приведуть до руїни цивілізованого суспільства – ще тяжчої, ніж навала гунів і татар», а в українській історії – монголо-татарських орд.

Все людство і етнос (нація) постають як ціле і його частина, а тим самим етно-нація як критерій поступу і доля не лише власна, а й всієї цивілізації.

Надзвичайно ґрунтовною у цьому плані Програмою розбудови етно-національного суспільства та держави відзначаються праці С. Подолинського: він бачить проблему буття і поступу етносу в усій її масштабності та системності суспільного розвитку.

У відповідності з цим і Ю. Бачинський 1895 р. видає принципової ваги працю «Україна ігредента»: в ній він доводить, що без соціальноекономічної, державно-політичної, етно-національної самостійності Україна приречена на небуття, – а це, виходило, завдасть непоправної втрати всій європейській системі. Як синтез попередніх українознавчих досліджень постає низка праць І. Франка 90-х років ХІХ ст., зокрема – «З кінцем року», у якій він зазначає: «Нині ми розуміємо, що перша і головна основа розвою народнього – освідомлюване і розбуджуване мас, праця над їх просвічуванем у кождім напрямі, отже, не тільки господарським і історично-національним, але наперед усього політичним та суспільним. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути) – ось головна мета, яку поклала собі українсько-руська радикальна партія». Як цього домогтися? «Тільки інтегральна, всестороння праця зробить нас чимось, зробить нас живою

¹ Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Філософські твори: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1920.

одиницею серед народів... щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжше буде ворожій силі спинити нас у тім рості»¹.

Стоячи «на плечах гігантів» (тепер уже і осіб, і партій та рухів), 1900 р. М. Міхновський видає свою вікопомну працю «Самостійна Україна», в якій декларує: «Тільки в самостійній, власній державі знайде українська нація повну свободу розвою»².

Ідея етно-національної самостійної української держави підводить до нової парадигми мислення не тільки молодь («Братство тарасівців»), а й старше покоління «громадівців», а також наснажує не тільки теоретичну думку, а й еволюційну, а згодом і революційну практику.

Українська громадськість з глибокою аргументацією виступає проти російського і польського гніту. Коли відзначалося 1000-ліття угорської держави, І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк та ін. опублікували «Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття», тобто – проти шовіністичної політики державців і католицьких місіонерів, які все посилювали тотальний наступ на українські маси Галичини, Буковини, Закарпаття.

Відбувається знаменна акція – процес з'єднання зусиль інтелігенції та революційних сил всіх областей Українського Терену.

І не лише в плані ідейно-теоретичних витворів концепцій, програм, маніфестів відродження та поступу українства, а й у площині переходу до практичної боротьби за свої історичні права та перспективи.

Окрім національно-державних радикальних партій на історичну арену виходять «Молода Україна» В. Старосольського, СВУ (Союз Визволення України) та УСС (організація Українських Січових Стрільців), великі звязяжні традиції яких потім продовжать ОУН Є. Коновальця та УПА С. Бандери – Ю. Шухевича.

Символічно: до УСС на схилі свого життя записався І. Франко, з ним торували дорогу визволення сини Великого Каменяра.

«Молода Україна» в особі студентів вищих навчальних закладів піднесла прапор соціального й національного визволення як єдиного процесу. До того ж вони були передвісниками діяльності націоналістів-бандерівців в організації маніфестацій, віче студентської молоді, демонстрації за український університет у Львові, обмінювалися делегаціями, мали багатосторонні контакти з студентськими громадами Великої України, випускали брошури, у тому числі працю М. Міхновського «Самостійна Україна». Надзвичайно важливо, що коли в Наддніпрянській Україні величезну роль відігравав І. Огієнко-Іларіон, то, як наголошувала Полянська-Василенко Н., в Галичині «став душею всього національного та культурного життя» митрополит Андрей Шептицький³. Світські й церковні сили об'єднали зусилля на ґрунті захисту прав

¹ Франко І. З кінцем року // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: У 3-х т. – Сучасність. – 1983. – Т. 1. – С. 37.

² Міхновський М. Самостійна Україна // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: У 3-х т. – Сучасність. – 1983. – Т. 1. – С. 61-72.

³ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. – С. 434.

української етно-нації на суверенний розвиток. І якщо І.Огієнко-Іларіон згодом поєднує посади міністра освіти й митрополита та реально дбає за піднесення свідомості всього українського народу, засновує Кам'янець-Подільський університет, то А. Шептицький ставить питання про відкриття української гімназії в Станіславі та українського університету у Львові, рішуче підтримує акт проголошення Національними Зборами у Львові (червень 1941 р.) відновлення Української держави. Обидва митрополити демонстрували найвищий рівень патріотизму та толерантності в діяльності православних і католиків, понад усе ставлячи статус громадянина своєї нації і держави.

Враховуючи багатоетнічний склад Австрійської імперії: австрійців, угорців, поляків..., – українці вимагали адміністративного поділу й Галичини за етно-національним складом населення. А також повноправності української еліти в державних, освітніх і наукових сферах, – оскільки навіть у 1911 р. у Львівському університеті студентів українців було заледве 30%, а з 80 викладачів професорів – лише 8¹.

Розгорнулася страйкова боротьба (в Галичині в 1900–1904 рр. відбулося 143 страйки за участі понад 200 тис. чоловік). При цьому ставка робилася на єдність всіх сил народу. Наприклад, Густинський повітовий комітет закликав: «Брати селяни-русини, все одно, ви грецького, чи латинського обряду... Вже досить нашого горювання, досить наших сліз, нужди і кривди. Браття! Не в Канаді і Бразилії наш хліб. Наша Канада і Бразилія на тій землі, яку наші прадіди кров'ю поливали»².

Мирні засоби виборювання своїх прав виявилися малоефективними. Тотальний наступ на природні права українців продовжувався.

І тоді стався перший випадок помсти за свої кривди: 12 квітня 1908 р. студент Львівського університету Мирослав Счинський смертельно поранив ката української людності А. Потоцького. За «невтручання» поліції розгорнулися українські погроми під гаслом: українці – «найбільш підлий народ у світі, підліший навіть ніж німці» (г. «Гонец»)³.

Мирні маніфестації українців закінчувалися розстрілами і арештами. Після убивства студента Адама Коцка з осудом антидемократичних дій польської реакції відгукнулася європейська і – вперше в історії – преса Америки.

Боротьба двох національних еліт, як зазначив О. Субтельний, переросла в конфронтацію між польським і українським народами. При цьому польська реакція не посоромилася вступити у спілку й з росіянами, що, як відомо, було традиційною польською політикою: так вона діяла ще за життя Б. Хмельницького, при розгромі Гайдамацького руху і знищенні Залізняка та Гонти, в 20-х роках ХХ ст. і навіть у час німецько-фашистської навали. Польське громадянство зарозуміло не вважало український народ народом й фактично провокувало на перманентні війни й пацифікації.

¹ Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – С. 286.

² Лановик Б., Лазарович М. Історія України. Навч. посібник. – К.: Знання-Прес, 2001. – С. 347.

³ Лазарович М. Легіон українських січових стрільців. – Тернопіль: Джура, 2005. – С. 45.

Яскравим доказом стало й те, що проти українського університету у Львові суголосно виступали як польські, так і російські шовіністи, які не приховували, що навіть вступ Росії у I світову війну був зумовлений рішучістю не допустити торжества «української ідеї» навіть поза межами Росії, а далі й план остаточного приєднання до Росії й Галичини. І це також стало причиною того, що ціла українська суспільність однозгідно і рішучо стане (у війні, – П.К.) на стороні Австрії, проти Російської імперії як найбільшого ворога¹. А також того, що в усій Україні набуде величезного розмаху націоналістична концепція подальшого розвитку, одним з ідеологів якої стане Дмитро Донцов.

Характер розвитку подій зумовлює й появу оборонно-захисних організацій – СВУ та УСС.

Показово, що й з ними з однаковою жорстокістю воюватимуть як польські, мадярські, румунські, так і російські ідеологи та державно-політичні режими.

Генеалогія УСС (Українських Січових Стрільців) ХХ ст. непомилково вказує на їхню ідейну й організаційну спадкоємність з традиціями ще Козаччини ХVІІ ст. Наступним кроком була організація етнічних загонів гвардії в 1848–1849 р. в Австрії, яка була, щоправда, хіба що елементарною репетицією оружних формувань. Реальними заходами стала організація товариств «Сокил» та «Січ», котрі спочатку захоплювалися козацькою романтикою та масовими маніфестаціями, але з часом стали основою реальних формувань українського війська, що викликало велику стурбованість російського жандармського управління, яке 1915 р. доносило, що метою «Соколів» та «Січей» є «служити підготовкою кадрів Українського війська, яке повинне рано чи пізно виступити в боротьбі за самостійність» українців².

Так знову стали у симетричному ряді етнос (нація) – держава – збройна сила по здобуттю влади й захисту завоювань всього народу, – що віддзеркалило і новочасний, і історичний досвід: без збройних сил не завоювати й не зберегти свободи. Так було в епоху Кия, Аскольда, Святослава, Данила Галицького, а згодом і в козацькій республіці від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи та гетьмана Полуботка.

«Січ», заснована Кирилом Трильовським, та «Соколи» також пройшли довгою дорогою змагань за самостійну українську державу й одержавлену українську етно-націю. Ще у 1914 р. в Західній Україні існувало 967 організацій «Сокола» (56627 чоловік) і 1056 організацій «Січ» (66000 членів). У 1918–1921 роках ця високо свідомою силою становила чи не найпотужнішу частину армії УНР, а згодом Директорії.

На основі українських січових стрільців будуватиме у 20-ті роки ХХ ст. Є.Коновалець не лише свої збройні сили, а й політичну партію ОУН, котра стане за С.Бандери ініціатором створення численних загонів, а в час боротьби з совіцькою й німецькою імперіями і славнозвісною УПА.

¹ Левцицький К. Історія політичної думки... – Т. 1. – С. 634.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 365, оп. 2, спр. 17, арк. 334-336.

Стрілецький рух був потрібен ще перші два 10-ліття ХХ ст., навіть після поразки національної революції ще й тому, що в подібного роду організаціях (як, наприклад, «Звионзек стшельцув») поляки школили і кадри майбутніх офіцерів, і навіть каральні загони для терору над мирним українським населенням. Добре організовані армії мали й Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія. І ті армії використовувалися для боротьби як з мирними селянами, так і з революційними силами Галичини, Буковини, Закарпаття, зокрема коли вони об'єднаними силами задушили новостворену державу Карпатську Русь.

І народ український усіми силами плекав свої оборонні збройні формування, наголошуючи, як це зробили жінки у відозві до всіх українців, що вони мають творити не лише загони стрільців, а й фонди для їх утримання. Адже «Війна може бути або не бути, але потреби України є і будуть, і мусять бути в міру, як рости буде розмах наших національних змагань. Але для скріплення цих наших змагань, не тільки в цій хвилині, а і в будучності, треба наготовити фонди заздалегідь...», бо «хто ніколи не пробував ламати кайданів, той рабом у кайданах і зогніє...». Маємо повсякчас думати про загрози, «коли український народ опиниться востанє перед фатальним питанням: бути чи не бути?» (Олена Степанів). Як зазначав Ю.Старосольський з приводу організації молодіжного руху – йде «Велика гра. Гутірка про ідею й методу пластування» (боротьби, розвідування)¹.

Насправді «велика гра» мала на меті сферу ідей та діяльності в інтересах боротьби за незалежну соборну Україну, метою якої було створення правового, демократичного громадянського суспільства, котре на ґрунті національно-державних традицій еволюціонувало б у напрямі розвитку цінностей європейської цивілізації. Природно, що та Україна не мислилась без своєї території, правової системи, мови, культури, перспективи розвитку в міжнародному світі. Не випадково, готуючись до майбутніх вирішальних боїв і Є. Коновалець, і С. Бандера не послабну увагу приділяли і самопідготовці кожного, еліти до ударів з ворогом, і підготовці найширших мас населення шляхом формування бойових загонів та з їх допомогою і до захисту мільйонів співвітчизників, і до внесення в їхню свідомість ідей соціальної справедливості та національної революції².

Війна не сприяла розгортанню наукових досліджень. Але, як показує досвід визначного археолога і революціонера О. Ольжича, В. Кубійовича, З. Кузеля, Д. Чижевського, О. Оглоблина, – процес пізнання у людини вроджений, від Бога, й вона може змінювати форми діяльності, при тому навіть за умов чи то війни, чи то підпільного, навіть концтабірно-тюремного життя, як те бачимо на прикладі М. Кибальчича чи С. Корольова, людина не може відступити від своєї пізнавально-творчої

¹ Див.: *Старосольський Ю.* Велика гра... – Вашингтон; Філадельфія, Детройт: Молоде життя, 1979. – С. 14.

² *Перепічка Є.* Феномен Степана Бандери. – Сполум, 2006; *Кононенко П.* Степан Бандера – людина, революціонер, мислитель-стратег. Уроки життєдіяльності // Українознавство. – 2009. – № 1.

сутності. Відомо, що й бджола чи павук спроможні творити дивовижно досконалі вироби. Але то – наслідок генетично закодованої пам'яті. Людина – творить на рівні вічно оновлюваної свідомості. Як і людство – вічно у стані саморегулювальної здатності, синергетичної творчості на рівні якісних вікрить та теоретико-методологічних парадигм і критеріїв.

Закономірно, що й УСС та Союз визволення України і оборонну діяльність мислили як частину творчого процесу розвитку людини й держави на засадах громадянського, миротворчого суспільства. І так само діяльність як внутрісуспільну, так і міжнародну, як мас, так і еліти, яка повинна була усвідомлювати: механічна робота, захоплення чинами й маєстностями – не для істинних революціонерів. Піднести етнос до нації, маси до свідомих творців суверенної соборної держави – можливість лише людей високої свідомості, совісті, честі, професійної творчості. «Ми рішуче й безоглядно будемо настоювати на тому, – наголошував у «Слові до українських націоналістів-революціонерів...» С. Бандера, – щоб Національна Рада і її виконавчий Орган добре розв'язували свої завдання і користувалися з тих прерогатив, за які почали боротьбу ще перед своїм формальним постановам, як і на тому, щоб усі причетні середовища, зокрема ті, що висувають на перший план, займають найбільше місць і керівні пости, – давали також пропорційний вклад праці»¹.

На жаль, торжествують контрасти: бачимо й те, що маси героїв і їхніх керманічів альтруїстично, саможертвовно виборюють майбутнє свого народу. Сотні тисяч їх гинуть, часом безіменними, але з гордим покликом: Україна або смерть! Вони несуть у віки багатотисячолітню традицію народу творити й боротися в ім'я щастя всіх, – а в той же час бачимо й те, що в душах інших панує Чорнобог. «Сумним проявом є те, що серед частини українських політиків далі бере верх боротьба за владу, за прерогативи, за міністерські і т.п. титули й портфелі, хоч вони й порожні». Має бути ясно: «Питання суверенітету взагалі не може бути предметом спору. Суверенність належить тільки українському народові, а не будь-якому центрові». А тим часом бачимо інтриги й взаємне поборювання, ідейну мішанину, відступництво аж до прямого зрадництва. Нерозуміння (або свідоме ігнорування) того, що нова Україна неможлива без оновлення світорозуміння людини і всіх первнів її буття та свідомості, етнонаціональної самосвідомості, – а в цьому зв'язку – і оновлення пізнавально-творчої, будівної програми. «Це мусить бути справжня реорганізація й оновлення змістом роботи, складом, а не тільки формою. А діяльність буде видна цілому громадянству, стоятиме під його контролею... Не думаємо допускати до попереднього стану й замовчувати безвідповідальність і неробство. А змагання у праці найкраще оздоровить наше життя, дасть природний добір сил, наочно виявить, хто чого вартий».

Не може не печалити те, наголошує С. Бандера, що досі є галасливі теоретики-патріоти, для яких головне – сподівання на чужосторонні сили, а

¹ Бандера С. Перспективи української революції. – Дрогобич: Відродження, 1999. – С. 112-113.

відтак на міжнародну кон'юнктуру аж до III світової війни. Це – марення хворой психіки, а то й свідоме (куплене зовні) баламутство. Аналіз історичного досвіду свідчить: жоден народ не зміг домогтися свободи й суверенітету, своєї державності, мови, культури, а тим більше утримати їх за допомогою інших – зовнішніх – сил та різного роду союзів, угод, об'єднань, декларацій чи то протекторатів. Шляхом тих засобів можна домогтися тимчасового та часткового задоволення своїх прав і потреб. Як зазначав В. Липинський, «Територія, Земля, Батьківщина, Держава родяться в хвилину, коли всі мешканці певної території стають як один в її оборону під проводом посадаючої до цього законне право Влади»¹. При цьому маємо усвідомлювати: «Кожен етнос творить свій власний образ Батьківщини» (В. Сніжко), – тому він найкраще використовує свою любов і силу у захисті Батьківщини.

А ми маємо класти в основу гарантовані чинники назавжди. «Українська національна революція – це боротьба за саме життя і волю народу та людини, а також боротьба за зміст, підстави й форми життя, за його розвиток і за поступ; це боротьба проти московсько-большевицького імперіалізму, який прямує до панування над усім світом і з тією метою поневолює, визискує і нівечить народи та людину; це боротьба проти большевицько-комуністичної системи, яка в ім'я спекулятивної доктрини та на послугах імперіалізму однієї партії переводить на організмі двістімільйонових мас поневоленних народів найжахливіший в історії експеримент, всупереч природі, волі та добру цілих народів і людини; це боротьба проти режиму і тиранії большевицько-комуністичної партії, що з жадоби необмеженої самовільності влади і своїх користей обернула в невільники та найбільших жебраків маси поневоленних народів; це боротьба за оборону самого існування, волі й розвитку всіх народів, поневоленних большевизмом, і за оборону людського, вільного і гідного життя народних мас та кожної людини».

Це, зрештою, боротьба з агресивними асиміляторськими й анексійними планами польської, угорської, румунської реакції, і особливо – проти фашистсько-імперської системи, ідеології, політики гітлерівської Німеччини, як і проти фашизму та імперіалізму всіх мастей загалом.

Цю боротьбу виграти не легко. Але «український націоналізм має свій уклад позитивних ідей і вартостей, які визначають зміст і форми життя та розвиток народу й одиниці в усіх ділянках, визнають їхню творчу роль у вселюдському поступі». Це: щонайперше – «основні правди наших ідей кориняться в українській духовості, зформульованій та утвердженій упродовж цілого історичного розвитку, в духовості, яка гармонізує з найкращими досягненнями розвитку вселюдської духової і суспільно-політичної культури та поступу»; це – «наша ідея волі, самобутності та свободного розвитку народів», це – ідея соціальної справедливості; ідея рівності та братерства всіх людей в народі – протиставна до большевицької класової теорії та їхньої практики; це – ідея позитивно, творчої ролі

¹ Липинський В. // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 66.

держави, яка має обороняти, організовувати і сприяти вільному життю та розвиткові культурного поступу і господарського добробуту народу й людини, закінчення і помноження позитивних вартостей, які збагачують і підносять рівень життя в усіх царинах; це – ідея співжиття вільних народів; ідея свободи творчої ініціативи одиниці й вільної діяльності; ідея свободи релігії, сумління, думки і слова; віра в людину, її шляхетні, позитивні прикмети й пориви; ідея гармонії, рівноваги й співгри поміж духовими і матеріальними елементами в житті й розвитку людства; збереження гуманістичних вартостей минувшини..., природи в її органічній сутності.

Це – головні концепційні засади: 1. «Українська національна революція – це безперервний, постійний і прогресивний процес, який охоплює і проймає все життя», 2. У визвольному процесі має велике значення об'єднання визвольних сил всіх народів, – але український, як і кожен інший, народ домогтися своєї мети може лише **власними силами**. «Відкидаємо всякі орієнтації на по сторонні сили чи зовнішню кон'юнктуру, що вони самі принесуть визволення і що досить обмежитися вичікуванням її і достосовуватися до них»¹.

Маємо думати і про місію української етно-нації, орієнтуючись на усвідомлення: «Осередньою силою у визвольній революції народів є Україна»².

Так проблема «український етнос у світовій часо-просторовій еволюції. Українці у світовій цивілізації та культурі» постала як проблема, по-перше, цілісної системи пізнання на засадах історіософського, парадигмального, критеріального, аналітично-прогностичного розгляду і тлумачення; а по-друге – як система еволюційно-революційного, внутрішнього і міжнародного шляху розвитку етнонації від її первісних форм (сім'ї, роду, племені) до сучасного стану нації та її перспектив. Природно, що на різних історичних етапах до історії, теорії і шляху пізнання застосовувались найрізноманітніші методи й методології, – відповідно різноманітними, а то й цілком протилежними були і засади пізнання, і висновки та концепції чи версії. Дійсно науково-системні підходи окреслюються на межі ХІХ–ХХ століть. Перевірка умоглядних теорій була піддана у першій третині ХV ст. нації і державотворчою практикою. Вона ще більше загострила проблему: почалися як активно-стверджувальні акценти, зокрема в аспектах: етнос і природа, мова й культура; етнос і держава та міжетнічні (внутрішні й зовнішні) взаємини; етнос і міжнародні еволюційні та революційні процеси в розвитку як народів, так і міжнародної цивілізації та культури, роль етносів в історичному поступі, – так і нігілістично заперечувальні. І не лише щодо конкретних етносів (етнонацій), а й щодо самої проблеми. Ідеології цілих держав відкидали вагомість і категорії етносу, і потреби її дослідження. Навіть у кінці ХХ ст. в Україні мали місце такі і такі підходи.

Як зазначав ще 1977 р. Євген Федоренко, «Недавнє минуле досить ясно показало, що суспільна думка багата важить і вона вже децю вплинула на

¹ Бандера С. До засад нашої визвольної політики // Визвольна Політика. – Мюнхен. – Ч. 9-10. – грудень.

² Бандера С. Перспективи української революції. – Дрогобич: Відродження, 1999. – С. 55.

хід подій і на долю» мислячих (особливо інакомислячих) людей. Шістдесятники, дисиденти, представники Гельсінської групи виплеснули на поверхню життя нехарактерні для СРСР парадигми мислення та оцінок людей і явищ. І суспільство поставилося до них з величезним інтересом. Однак «Останні події в Україні ще раз стверджують, що поліційний терор має всі ознаки національного гноблення. Це виразно проявляється в переслідуванні української мови й культури та їх оборонців. Поряд з фізичним геноцидом посилюється і геноцид духовний»¹. Замість правди всемірно множаться ідеологеми, на кін виставлено концепції «єдиного радянського народу» та російської мови водночас і як «другої рідної», і як іноземної (для надання їй усіляких пільг). Створюється шлях історичного буття й розвитку народів (етносів, націй), на місце науки ставиться ідеологія; або замовчуються такі події як Голодомор 1932–1933 рр., Чорнобильська катастрофа, знищення національних кадрів (еліт, науково-освітніх шкіл і критеріїв оцінки), або подаються у вигідному для імперського режиму освітленні.

На проблему етносу накладено табу.

З часу розвитку України як суверенної соборної держави багато змінилося. Зокрема змінюється й парадигма українознавства та метод і методологія системи пізнання. Проте минуле кістлявою рукою усе ще хапає за горло живих. З нутра деяких суспільних і наукових кіл тхне смородом важкої хвороби українофобії. Лідери РФ ультимативно вимагають підпорядкувати історіософські науки їхнім інтересам. У цьому зв'язку їх особливо непокоїть наука про етноси, бо вона органічно корелюється з їхньою нігілістичною та імпер-месіоністською концепцією самих етносів (націй) та національних держав, мов, культур, їхньої ролі у міжнародному житті. І є ще немало й українців, для яких незрозумілими, а то й неприйнятними є антиімперські, ідеологічні погляди і на науку, і на буття, свідомість, долю та майбутнє народів, свого у тому числі. Вони неспроможні позбутися стану зомбі – антипатріотичних виконавців чужої волі, а тому й антигуманних, сповнених самоповаги та гідності й честі.

Велику роль у цьому відіграла й псевдонаука та україножерська освіта з їх антипатріотичною системою виховання. Раб, манкурт волі залишатись рабом-манкуртом, бо боїться починати кореневу реформу суспільного життя із реформи своєї свідомості, психіки, волі, життєвих ідеалів.

Маж сформуватись і нова наукова парадигма, і її поборники – еліта нової генерації, готова й спроможна творити новий світ життя і людей.

В ім'я досягнення цієї мети і твориться силами вітчизняних та зарубіжних україно знавців оця праця – як одне із джерел пізнання та виховання громадян і України, і зарубіжного українства.

Їх часом не бентежить навіть те, як деякі горепатріоти польського чи російського табору досі не можуть позбутися одногобокого погляду на дуже важливі події минулого, усіми силами намагаються виставити свої країни,

¹ Федоренко Є. Передне слово // Рух опору і самооборони в Україні. – Торонто; Нью-Йорк, 1977. – С. 5.

їхніх вождів, а то й маси скривдженими, і не кимось, а гнобленими ними українцями! Себе ж – жертвами, «голубами миру», котрі як агресорів виставляють наші оборонні сили, очорнюють наші святині, і особливо революційно-визвольні змагання 1917–1921 років та УПА, воїни якої знали, що фізично перемогти армії двох імперій вони не зможуть, але боролися до кінця і за українську, й інших народів свободу. За збереження навіть фізичного існування українського етносу.

Абсурдно, але підспівувачами таких «борців за правду» наважуються виступати й фанатичні україножери України, не даючи собі звіту за власну будучину. Адже правда розкривається завжди і тоді розкривається і їхня запроданська сутність. Ось як із документальної довідки І. Саєнка, у якій він зазначає: «Вже не кажу про те, як вони захищали Київ...»

Останнім часом росіяни, як в Україні, так і за її межами, наполегливо навчають українців: хто є Героєм України, а хто її зрадником, хто для українців друг, а хто ворог, чию пам'ять українці мають шанувати та які свята їм треба відзначати. Зокрема, росіяни оцінюють діяльність Української Повстанської армії (УПА) як зрадницьку. А себе, і особливо російське козацтво, вони подають за зразок відданості «родному отечеству». Та ці їхні твердження не відповідають дійсності. Адже під час Другої Світової війни на боці гітлерівської Німеччини, у складі різних військових формувань, воювало близько двох мільйонів росіян!

Загальновідомою є лише «Русская Освободительная армія» (РОА) генерала Андрія Власова, яка налічувала понад 800 тисяч вояків. У складі Вермахту були також Перша Російська Народна армія під командуванням Бориса Смісловського; Російська Визвольна – Народна армія полковника Броніслава Камінського (від 1944 року – Перша Російська дивізія СС, що брала участь у погромі Варшавського повстання); Російський корпус Сербії, утворений з російських емігрантів; козацькі формування генералів Петра Краснова і Сергія Павлова, що належали до складу військ СС; Добровольчий (15-й) козацький кавалерійський корпус під командуванням Гельмута фон Паннвіца; а також добровольчі допоміжні підрозділи Вермахту – Хільфсвіллігер. Вже не кажу про те, як вони захищали від Червоної Армії Київ... Докладніше зупинимось лише на одному з військових формувань – Добровольчому козацькому кавалерійському корпусі під командуванням Гельмута фон Паннвіца. Формування цього корпусу з російських козаків розпочалося у березні 1943 року. Перші його підрозділи було перекинуто до Білорусії, де у районі Новогрудки з них було створено Першу козацьку кавалерійську дивізію, якою командував генерал-майор Вермахту Гельмут фон Паннвіц. Дивізія брала участь у боротьбі з радянськими партизанами в Білорусії та Російській Федерації. Взимку з 1943 на 1944 рік Перша козацька кавалерійська дивізія діяла на території Югославії проти партизанської армії Йосипа Броз Тіто. До того ж, під час придушення партизанського руху опору російські козаки відзначалися надзвичайною жорстокістю.

У серпні 1944 року Першу козацьку кавалерійську дивізію підпорядковують рейхс-фюреру СС Генріху Гімлеру. Гельмут фон Паннвіц був підвищений в чині до групенфюрера СС (генерал-лейтенанта військ

СС). Після приєднання до цієї дивізії інших козацьких добровольчих підрозділів її було реорганізовано в Добровольчий (15-й) козацький кавалерійський корпус військ СС, переданий у листопаді 1944 року у підпорядкування Головному штабові СС. До складу корпусу увійшли: два батальйони російських козаків, які доти придушували визвольний рух у Польщі, в районі Кракова; 5-й російський козацький полк, що брав участь у погромі Варшавського повстання; 69-й козацький поліцейський батальйон з Варшави; 360-й російський добровольчий козацький полк під командуванням полковника фон Ретельна, який воював на Західному фронті; російський козацький охоронний батальйон з Ганновера; а також російські військовополонені, які мали козацькі родоводи. Корпусу додатково було передано батарею 105-мм гаубиць, батарею шестиствольних мінометів, 12 танків і самохідних гармат. Восени 1944 року при Добровольчому (15-му) козацькому кавалерійському корпусі СС було створено розвідувально-диверсійну школу «Атаман». Засновниками цієї школи стали генерал-лейтенант козацьких військ Андрій Шкуро та генерал-майор козацьких військ Тимофій Доманов. Школа готувала розвідників-диверсантів, які мали діяти в тилу радянських військ.

З кінця 1944 року Добровольчий (15-й) козацький кавалерійський корпус військ СС брав участь у боях з Червоною армією. На цей час у корпусі було близько 40 тисяч козаків. До кінця війни Добровольчий (15-й) козацький кавалерійський корпус військ СС завдавав радянським військам значних втрат у боях, а у травні 1945 року добровільно роззброївся і здався англійським військам в Австрії.

1998 року в Москві, біля храму Всіх Святих, було споруджено пам'ятник, на якому зазначено: «Воинам русского общевоинского союза, русского корпуса, казачьего стана, казакам 15 кавалерийского корпуса, павшим за веру и отечество». Про приналежність цього корпусу до військ СС і про його підпорядкування рейхсфюреру Генріху Гімлеру написати забули?!»

Подібні явища були і в історії поляків та угорців, румун: з українцями воювали їхні цілі армії. УПА не вела агресивних походів проти інших народів. Вона захищала свої ідеали проти різного роду напасників *на своїй землі*. Тож й зрозуміло, що справа самих росіян, поляків, угорців, румунів спочатку розібратися у власній історії, як бачимо, далеко не ідилічній. Однак не можемо не говорити про всю її суперечливість, бо вона безпосередньо стосується і нас, і сусідніх народів та правдивої історії фашистських систем, а в даному разі методології і рівня об'єктивності науки, яка, як не прикро, стає або прислужницею політики та ідеології, або й сама – ідеологією агресивного спрямування.

Не ставлячи за мету піднімати на котурни українців, а прагнучи об'єктивно показати їх і героїчний, і тернистий та сповнений прорахунків і поразок шлях, адже й болючі уроки – то дорога до істини! – колектив ННДІУ і став на шлях координації зусиль вітчизняних та зарубіжних вчених, педагогів, політиків задля висвітлення правдивої історії, долі, місії українства упродовж віків. Не поминаючи «ніже титли, ніже тії коми» і намагаючись дати системний дослід буття і свідомості українського етносу,

уроків і перспектив його руху та поступу. Пам'ятаючи: наука – категорія і моральна.

Саме така мета зумовила і структуру, і зміст, і метод, і стиль уміщених в збірнику матеріалів.

А саме: мета – в ім'я визначення перспективи та історичної місії українства відтворити по можливості якщо не всі, то хоча б основні етапи та форми еволюції українського етносу в усій часо-просторовій парадигмальності.

З цього й структура: генеалогія етносу в системі його органічних зв'язків з територією (Природою), мовою, культурою, міжнародними зв'язками, тобто – з головними чинниками його поступового руху і розвитку.

Цього можна досягти лише методом системного, зіставно-протиставного аналізу й синтезу, поєднаних з постійним прагненням виявити причиново-наслідкові особливості та закономірності й підсумки розвитку українства на всіх етапах і на всіх обшарах космічно-земної сутності. І виразити наслідки пізнання у формах реального буття та наукової парадигмальної критеріальності; показати українство і в його ментальності, субстанційної неповторності, і як частину вселюдства, як феномен всезагальності.

Тому читачі цього збірника знайдуть тут матеріали, пов'язані з процесами, тенденціями і проблемами розвитку природи (Терену) і мови, культури і міжнародних зв'язків, історії розвитку в Україні громадянського суспільства; з розробкою програми дистанційного навчання та ліцензування громадян з української мови та українознавства.

І це – перший етап нашого колективного дослідження. Наступний – виконання силами вітчизняних і зарубіжних дослідників теми: «Українська земля і люди в часопросторовій перспективі. Українці у світовій цивілізації і культурі». Висвітлення наслідків у кількатомному виданні, яке буде цілісним комплексом статей про українство на різних етапах історичного розвитку та нарисів про українців, які зробили найбільший внесок у скарбівню вселюдського поступу.

Кучеренко С.В. (Одеса)

**З ДОСВІДУ ВИКЛАДАННЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНОЗНАВСТВА
В ОДЕСЬКІЙ ДЕРЖАВНІЙ АКАДЕМІЇ
БУДІВНИЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ**

Стаття присвячена узагальненню досвіду викладання історії України та українознавства у вищому технічному навчальному закладі. Обґрунтовується доцільність використання методології українознавства у викладанні української історії та створення лабораторії українознавства.

Проблема, винесена на обговорення у цій статті, пов'язана з особливостями викладання історії України та українознавства у вищому технічному навчальному закладі. Вона ставить за мету розглянути можливості застосування українознавчого методу в процесі викладання історії України. Йдеться про готовність (обізнаність) викладача користуватися даним методом, а також про готовність (розробленість) самого методу як інструменту для викладання української історії, але головне – про вплив побудованого курсу історії на студентів ВТНЗ, іншими словами про можливості такого курсу.

Мета статті: використати власний досвід викладання історії України та українознавства для обґрунтування доцільності запровадження зазначеного вище методу; узагальнити конкретний досвід співпраці зі студентами і зробити висновки щодо її подальшого вдосконалення.

Курс історії України з урахуванням програми і концепції українознавства П.П. Кононенка в ОДАБА розпочали читати у 1994 р. у групах студентів після технікуму, що навчаються за скороченою програмою, вважаючи їх найбільш підготовленою аудиторією. Тоді наше розуміння зв'язків, змісту і структури предмета виглядало так: за основу було взято концентр «Україна – історія»; на проблемах етносу, держави і нації – зроблено відповідні акценти у лекціях; питання, пов'язані з природою, мовою та культурою було винесено на обговорення під час практичних занять.

Перший досвід показав: по-перше, для викладачів кафедри відкрився великий простір для праці, пошуку і творчості в написанні авторських лекцій комплексного, синтезуючого характеру. По-друге, новий курс був цікавим і для студентів, оскільки проблемні лекції спонукали до діалогічних, а не монологічних занять. По-третє, це спроба вирішити проблему межування вишівського та шкільного курсів історії України. По-четверте, читання такого курсу не тільки забезпечує певну мінімальну суму знань, а й формує світосприйняття, світорозуміння, а зрештою, й світогляд наших студентів¹.

¹ Кучеренко С.В. Повернення українознавства в науку і освіту // Нові технології навчання: Матеріали міжнар. наук.-метод. конф. – Одеса: Одеський інженерно-будівельний інститут, 1994. – С. 194-195.

Протягом наступних 6 років відбувалося вдосконалення змісту лекцій і практичних занять з історії України, української культури та мови з урахуванням українознавчої проблематики. На базі кафедри було створено музей українознавства та українознавчу бібліотеку.

Наприкінці 2000 р. керівництво ОДАБА прийняло довгоочікуване рішення про викладання спецкурсу «Українознавство» в академії. За 1994 – 2000 роки відбулися певні зрушення в розробці теорії українознавства, що зобов'язало переглянути структуру, зміст та логіку викладу матеріалу. На основі навчальної програми Інституту українознавства було створено робочу програму з урахуванням нашого бачення предмета та наших можливостей на тому етапі¹.

Мету нового навчального предмета було окреслено так: «через пізнання України сприяти пізнанню особистості», а завдання курсу виглядали так: 1) просвітницько-евристичне: збагачення студентів новими знаннями і досвідом; 2) ціннісно-орієнтаційне: прищеплення студентам здатності оцінювати явища дійсності і орієнтуватися в оточенні; 3) креативне: розвинення у студентів потреби і спроможності творчого сприйняття світу; 4) світоглядне: сприяння усвідомленню окремого, особливого, всезагального у собі та навколо себе; 5) гуманістичне: формування здатності ставитися до світу і до себе «по-людськи»; 6) національне: сприяння формуванню національної свідомості через поінформованість та обізнаність студентів².

Курс, розрахований на 54 год (з них 36 год – лекції та 18 год – самостійна робота студентів) на правах факультативу:

Концентри	Теми лекцій (денна форма)	Години / лекції
	Вступ. «Українознавство» як навчальна дисципліна.	2/1
	1. Поява України як смислової та просторово-часової цілісності.	10/8
Ідея	Становлення і сучасне розуміння української ідеї.	2
Етнос	Процес творення етносів та етногенез українців. Поліетнічність України.	4/3
Природа	Природовідповідність українського етносу. Зв'язок першої і другої природи України.	4/3
	2. Духовне становлення України.	10/8
Мова	Мова як основа буття і міра духовності.	2
Ментальність	Характеристика української ментальності. Знаково-символічні складники українського світогляду.	4/3
Культура	Народознавство як складова українознавства.	4/3

¹ Кучеренко С.В. Методичні рекомендації та програма курсу «Українознавство» (для самостійної роботи студентів денної та заочної форм навчання). – Одеса: ОДАБА, 2003. – 37 с.

² Кучеренко С.В. Чи є сенс у впровадженні нових гуманітарних дисциплін у технічному вузі (дещо на користь вивчення українознавства) // Удосконалення підготовки фахівців: Матеріали VI Міжнар. наук.-метод. конф. – Одеса: ОДАБА, 2001. – С. 193-194.

	Народна творчість українців як форма естетичного освоєння світу	
	3. Етнонаціональний розвиток України.	8/6
Держава	Процес розбудови української держави і права.	2
Нація	Процес творення націй та націогенез в Україні. Феномен українського націоналізму.	4
Край	Красзнавство як складова українознавства.	2/-
	4. Шляхи України.	4/2
Історія	Історичний досвід України.	2/1
Сучасність	Сучасний вибір України і перспективи.	2/1
	Україна і світ	2/2

Теми для самостійного опрацювання:

1. Етапи розвитку українознавства – вітчизняного і зарубіжного.
2. Український етнос як об'єкт пізнання українознавства.
3. Природа України в системі українознавства.
4. Мова як чинник українознавства.
5. Українська національна культура – визначальний напрямок українознавчих досліджень.
6. Українська словесність як джерело знань про Україну.
7. Державотворчий процес та українознавство.
8. Національна свідомість: сутність проблеми та вивчення в українознавстві.
9. Вітчизняна і зарубіжна історіографія про місце і роль України у світовій історії.
10. Значення світового українства у розбудові Української держави, освіти, науки, культури, міжнародних зв'язків.
11. Українознавство як засіб систематизації досвіду та уроків буття українського народу.

На прохання кафедри було переглянуто розподіл аудиторних годин – 16 год лекцій та 16 год семінарських занять і додано залік. Також українознавство було введене для студентів першого курсу заочної форми навчання з обов'язковим виконанням контрольної роботи.

Здавалося, що впровадження нового спецкурсу стане суттєвим доповненням до тих дисциплін, що забезпечує кафедра. Доцільність викладання саме на першому курсі ми пояснювали просто: «Не відбираючи «хліб» інших навчальних дисциплін соціально-гуманітарного циклу, українознавство у першому наближенні ознайомить студентів-першкурсників з проблемами «людини – природи – суспільства – культури – цивілізації» крізь призму України (це близько, наочно, доступно), залишивши поглиблене їх вивчення старшим курсам. Так новий курс може стати базовим. Він, поряд з іншими гуманітарними дисциплінами, сприятиме «пом'якшенню» технічного спрямування освіти нашого ВНЗ»¹.

¹ Там само. – С. 194.

На підставі того, що даний курс поєднує навчання й виховання та спонукає предметно працювати в науковому і методичному плані над комплексною кафедральною темою «Виховання національної самосвідомості студентів» у найближчій перспективі бачилося створення на базі кафедри лабораторії українознавства та написання посібника.

Ідея лабораторії з'явилася задовго до впровадження цього спецкурсу у навчальний процес, але тоді не було чіткої концепції. Доцільність досліджень українознавчого спрямування виникла з усвідомлення того, що наші студенти-технарі особливі. Їх відрізняє «прагматичний погляд на гуманітарні дисципліни; раціональний підхід щодо пропонованої інформації; критичне ставлення до аргументації, скептичне ставлення до висновків»¹.

Така аудиторія спонукає до професійного самовдосконалення та творчого пошуку нових методів співпраці. Враховуючи зазначені вище особливості, ми поставили перед собою «надзавдання»: в рамках факультативу намагатися викладати матеріал глибоко, доступно, цікаво, а крім того, так, щоб у студентів працювала не тільки їхня розумна голова, а й відгукнулося їхнє серце. Так окреслився простір для експериментальної лабораторної роботи. Щодо можливих напрямків праці, то для початку вони могли б визначитися за існуючими центрами.

Наприклад, екологічна проблематика розглядається в українознавстві при висвітленні концентру «Україна – природа». З усіх доречностей щодо екології згадаємо таку, що безпосередньо торкається студентів технічних ВНЗ: «екологію розглядають сьогодні як гіпотетичне поле єдності та подолання стереотипів розмежування між гуманітарними та природничими науковими знаннями»².

Виходячи з того, що захоплення природою – найхарактерніша риса української духовності, інформацію для роздумів було взято з розвідки філософа, психолога, українознавця, професора Українського вільного університету О. Кульчицького³.

Нагадаємо лише дві тези з його концепції: 1) Кожна людина має такі складові психіки, що відповідають за зв'язок із довкіллям у географічному просторі; в історичному існуванні; в суспільному бутті; в культурному середовищі; в глибинно несвідомому психічному житті; 2) Образ, що нам постачає якісно і кількісно географічне середовище, сприймається в залежності від потреб, схильностей, настрою, освіти, культури.

Природні зони України по-різному впливають на людину. Відповідні особливі впливи й образи дає перебування у Поліссі, на Поділлі, у степах і біля моря (де ми живемо). «Український географічний простір містить у собі, як подарунок для нас усіх – досі недооцінений нами потенціал

¹ Кучеренко С.В. Викладання українознавства в технічному вузі: методичні пошуки // Удосконалення підготовки фахівців: Матеріали VII Міжнар. наук.-метод. конф. – Одеса: ОДАБА, 2002. – С. 189-190.

² Сніжко В.В. Нариси з психоетнічної екології України. – К.: Веселка, 2001. – С. 29-30.

³ Кульчицький О. Геопсихічний аспект в характерології української людини // Український персоналізм. – Мюнхен; Париж: УВУ, 1985. – С. 87-107.

реабілітаційних можливостей, що потребує ґрунтовних досліджень у цьому напрямку та широкого практичного застосування»¹.

Безпосереднє вчування в українській простір, перебування в різних природних зонах, безперечно, мало б різнобічні позитивні впливи на студентів як таке, а тим більше спостереження цих впливів з подальшою аналітичною обробкою.

Наступний приклад з концентру “Україна – мова”, у межах якого маємо можливість обговорення вічних і поточних питань, професійних і буденних проблем. Це так само має безпосередній стосунок до наших російськомовних студентів.

Мовна картина світу (або модель світу) може аналізуватися як із “зовнішнього”, так і з “внутрішнього” боку. Перший аспект передбачає розгляд ареальної, соціальної, функціональної та хронологічної розчленованості цієї картини, що відповідає відображенню в мові природного та антропогенного середовища існування її носіїв. Другий аспект спрямований на визначення відбитого в мові внутрішнього світу носіїв мови, їхньої ментальності².

Цікавий психолінгвістичний експеримент колись було проведено серед українськомовних та російськомовних студентів Київського та Прикарпатського університетів з метою виявлення спільних мовних стереотипів росіян і українців та специфічних етнолінгвістичних рис, зумовлених своєрідністю українського й російського менталітету³.

Ми теж вирішили провести подібне асоціативне опитування нашої студентської аудиторії. Етнопсихологи стверджують, що “український світ” твориться більше почуттям, ніж розумом. Це ми разом із студентами перевіряли під час аналізу результатів роботи.

Одне з запропонованих завдань полягало в тому, щоб виявити асоціації на слова “Україна”, “український”, “українець” та відповідно “Росія”, “російський”, “росіянин”. Мовні системи порівнювалися через прислів’я та приказки обох народів. Така робота дала можливість помітити як специфіку мовного оформлення національних традицій, так і спільність народної мудрості цих двох народів.

Звичайно, пояснити всі мовні факти й закономірності лише ментальністю тієї або іншої нації неможливо, але як засоби висвітлення психології народів вони є унікальними. Доцільність такого опитування студентів була навіть у самому процесі асоціювання: хотілося, щоб студенти відчули різницю перебування у різних мовних просторах. Якщо

¹ Кучеренко С.В. Виховання екологічної свідомості засобами українознавства // Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому навчальному закладі: Матеріали шостих Ірпінських міжнародних педагогічних читань. – Ірпінь: НУ ДПС України, 2008. – С. 398-401.

² Мова в культурі народу / Єрмоленко С.С., Харитонова Т.А., Ткаченко О.Б. та ін. // Мовознавство. – 1998. – № 4-5. – С. 3-17.

³ Кононенко І.В. Національно-мовна картина світу: зіставний аспект (на матеріалі української та російської мов) // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 39-46.

така самостійна робота ще й спонукала студента до роздумів над собою і рідною мовою, ми своє завдання виконали¹.

Ще один приклад на користь створення лабораторії українознавства. Науково-дослідна робота студентів – справа потрібна і відповідальна. Це справжня співпраця вчителя й учнів. Безумовно, вона має бути цікавою й корисною не тільки для викладача, потрібне спільне зацікавлення навколо певної наукової проблеми. Крім того, вона, напевне, мала бути пов'язана з напрямком академії, тобто будівництвом.

Така спільна тема для досліджень була знайдена на перехресті українознавства та сучасного дизайну інтер'єру. Студенти першого (тепер третього) курсу архітектурного факультету, спеціальності «образотворче мистецтво» науково досліджували «Український етностиль в сучасному інтер'єрі». Результати роботи і рекомендації було опубліковано у збірці студентських наукових праць.

З наведених нижче уривків можна скласти певне уявлення про цю студентську роботу: «На тлі сучасних інтер'єрів кімнат обстановка в стилі «етно» зачаровує своєю надзвичайністю та індивідуальністю... Йдеться не про музейний варіант відтворення традиційної української оселі, а про сучасне житло сучасного українця... Добротність та економічність – риси, характерні для дому, що зведено в українському народному стилі... При будівництві та оздобленні такого житла треба розумно поєднувати сучасні і традиційні матеріали... У сучасному будівництві існує поняття «екодім». Екологічний дім повинен бути споруджений з природних матеріалів, краще тих, які у достатній кількості є у природному оточенні того чи іншого краю... Сьогодні господар повинен подбати про водопостачання, водовідведення, водоочищення, утеплення, теплозбереження тощо... Доцільно витратити гроші на «розумну начинку», яка буде підтримувати всі системи забезпечення функціонування будинку в економному режимі. А про що потрібно подбати господині? Про здоровий побут і здоров'я родини. Як колись, так і тепер, вона створює красу і підтримує чистоту оселі... Для створення затишного і комфортного житла український етнічний стиль підходить ідеально, адже він несе в собі пам'ять і мудрість цілого народу...»²

Бувало, що ідеї підказувало життя. Так, наприклад, у 2004 навч. році було проведено наукову студентську конференцію «Мої земляки в історії України». Студенти шукали матеріали, знайомилися з життєписами та спадщиною своїх земляків – Великих Українців. Були представлені Одеська, Миколаївська, Кіровоградська, Чернівецька, Тернопільська, Львівська, Хмельницька, Вінницька, Луганська області.

¹ Кучеренко С.В. Про феномен мови // Науковий вісник Українського університету в Москві. – М., 2004. – Т. IV. – С. 399.

² Звєкова Д.А., Мілкус А.С., Рогова А.С. Український етностиль в сучасному інтер'єрі // Збірка наукових праць, присвячена 15-річчю Академії будівництва України. – Одеса: ОДАБА, 2008. – С. 33-35.

Це була велика, тривала, організаційно складна робота, яка вимагала терпіння і наполегливості. Звісно, така спільна праця була корисною як для викладача, так і для студентів у налагодженні співробітництва.

Наступного 2005 навч. року відбулася ще одна цікава студентська конференція “Мій край в історії України”. Йшлося про Поділля, Буковину, Галичину, Таврію, Крим. Така конференція сприяла ближчому знайомству студентів між собою, а також викладачів зі студентами.

Та у 2006 навч. році проходила остання подібна конференція «Народи мого краю». За основу було взято сучасний етнічний склад Одешини. Студенти повідомляли про свою етнічну групу (українці, росіяни, болгары, гагаузи, молдавани, вірмени, албанці), інші доповнювали.

У підсумку зазначимо, що завдяки подібній інформації вдалося наблизитися до розуміння таких філософських принципів у розумінні феномена України як «єдність у різноманітності» та «різноманітність у єдності» стосовно української людності, українського терену, власне, України.

Напрямки роботи можна запозичити в інших вищих навчальних закладах. Так, наприклад, цікаве і корисне дослідження протягом 15 років проводилося в Сумському аграрному університеті на кафедрі філософії та соціології по дослідженню формування духовного світу студентів¹. Ми вдячні нашим колегам за їхні спостереження, висновки та рекомендації, але, оглядаючись на наші можливості, користуючись їхнім досвідом та іншими подібними дослідженнями, можемо поки що опанувати лише один аспект – вплив українознавства на формування у студентів відношення «Я – Україна».

Усі вищенаведені приклади та ідеї різні, але у них є спільна риса – застосування знань з українознавства на практиці, так би мовити, «практичне українознавство». Отже, обґрунтування доцільності створення лабораторії на кафедрі – застосування теоретичних знань з українознавства на практиці.

Всього 5, а на деяких факультетах 6 семестрів тривало викладання українознавства протягом 2000/2003 навч. року. Цей час був найсприятливішим для набуття практичного і методичного досвіду. Але тенденція, спрямована на зменшення кількості курсів та скорочення обсягу тих, що залишилися, призвела до того, що не тільки «Українознавство» (факультатив), а й нормативна дисципліна «Історія України» опинилася під загрозою вилучення.

Відсутність предмета не завадила теоретичному вдосконаленню як на рівні науки, так і на рівні навчальної дисципліни². Так, наприклад, в осмисленні зв'язків «етнос» – «нація» – «держава» виникла думка про те, що не обійтися без поняття «суспільства», а отже, потрібне запровадження

¹ Формування духовного світу студента (на матеріалі досліджень у СНАУ) / За заг. ред. Л.В. Гнатюка. – Суми: Університетська книга, 2006. – 263 с.

² Кучеренко С.В. Методологічні та методичні проблеми становлення українознавства як навчальної дисципліни // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. II. – С. 32-37.

й розробка нового концентру «Україна – суспільство». Вважаючи, що українознавчий зріз суспільної проблематики охоплює все, що стосується минулого й сучасного стану українського суспільства, а також перспективи розбудови громадянського суспільства в Україні, зважаючи на великий перелік імен та ще більший обсяг літератури, дотичної до цієї теми, нас зацікавило виокремлення її «українознавчого розуміння»¹.

На підтвердження наших міркувань нижче наведено цитату з праці М. Степико «Консолідація українського суспільства: феномен та чинники»: «Однією з найвагоміших функцій українознавства як синтетичної науки є завдання надавати адекватні відповіді на виклики та загрози, які виникають на шляху цивілізаційного поступу українського суспільства. Аналізуючи проблеми розвитку українського соціуму останніх років, слід наголосити на важливості прагматичного контексту українознавства, який, з одного боку, визначає сприйняття України як країни, держави та суспільства, з іншого – виокремлює ставлення до неї її громадян, стан їх самосвідомості, громадянської позиції, ціннісних орієнтацій»².

Також О. Чешков у статті «Роль інноваційного українознавства в архітектоніці українського суспільства» пише про те, що «...об'єктом інноваційного українознавства має бути суспільне середовище з усіма його складовими – аж до особистостей включно»³.

Про потребу цього концентру свідчить той факт, що у «Збірнику наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства» виокремлено рубрику «Україна – суспільство», де містяться статті суспільно-українознавчої проблематики.

Під час теоретичного осмислення досвіду курсу, з'явився сумнів у необхідності окремого історичного концентру. Тим часом якийсь непомітно зник розділ «Україна – історія» з програми НДІ українознавства, який був поряд з іншими запропонований в першому виданні підручника «Українознавство»⁴, але відсутній в останньому виданні⁵. Може, це і логічно. По-перше, етнос, нація, держава (додамо: суспільство), а також мова і культура розглядаються в їх генезі, розвитку, становленні, часопросторовому розгортанні, їх історія завжди присутня у цих центрах у генетичному чи ретроспективному висвітленні.

По-друге, якщо «українознавство є цілісною системою наукових інтегративних знань про Україну й світове українство як цілісність, як геополітична реальність, що розвивається в цілісності простору й часу», тоді лише історичного концентру («Україна – минуле») недостатньо,

¹ Кучеренко С.В. Поняття і проблеми становлення громадянського суспільства в курсу «Українознавство» // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 27-31.

² Степико М. Консолідація українського суспільства: феномен та чинники // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 189.

³ Чешков О. Роль інноваційного українознавства в архітектоніці українського суспільства // Українознавство. – 2005. – № 4. – С. 276.

⁴ Кононенко П.П. Українознавство: Навч. посібник. – К.: Заповіт, 1994. – 320 с.

⁵ Кононенко П.П. Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2006. – 650 с.

необхідні також – «Україна – сучасність» та «Україна – майбуття»... без них губиться та сама «цілісність», на якій весь час наполягають теоретики українознавства.

Коли в академії читався спецкурс, то ми саме так вчинили: «Логіка викладу: 1) ідея – слово – справа; 2) дух – воля – чин – доля; 3) минуле – сьогоднішнє – майбутнє; 4) частина – ціле – В ЄДНОСТІ»¹.

В Інституті українознавства ця проблема була знята іншим способом: часові характеристики центрів обумовлені у визначенні предмету українознавства. З такими уточненнями вийшла оновлена програма для ВНЗ з урахуванням вимог кредитно-модульної системи².

Якщо колись нам вдавалося в курсах української історії, культури, мови та й, власне, українознавства, використовувати українознавчу проблематику, користуючись здебільшого інтуїцією, то сьогодні до цього важливого критерію упорядкування матеріалу можемо додати не менш важливий – наукове підґрунтя.

З усього вражає великого і різноманітного доробку НДІ українознавства з особливою повагою хочеться згадати внесок В. Шевченка, якого вже немає серед нас. Його праці «Філософсько-світоглядні складники методології українознавства», «Українознавство в структурі наук в Україні», «Українознавство як філософія», «Українознавство як методологія національного самопізнання», «Українознавство та історія України», «Філософсько-освітній потенціал українознавства» суттєво допомогли в осягненні проблем, які, здавалося, неможливо розв'язати та значно наблизили до відповідей на питання, які тривалий час не мали відповіді. Саме йому належить визначення історії України як «емпіричного українознавства».

За В. Шевченком, українознавство формує та інтерпретує Україну як об'єкт пізнання, отже, «створює раціональну світоглядно-філософську символіко-категоріальну схему інтерпретації та використання історії в українському суспільстві», а історія України існує як фактологічна база українознавства, зосереджуючи увагу на окремих аспектах українського буття як предмета дослідження або ж як «емпіричне» українознавство. Українознавство не апелює до історії як до остаточного аргументу, а на основі історії робить власні висновки³.

Таким чином, історія України – це емпіричне українознавство, українознавство – це історія і теорія буття українців. Цей висновок (про зв'язки та взаємообумовленості цих двох наук, подібність та відмінність їх як навчальних дисциплін) допоміг вийти з глухого кута і визначитися в тому, що за обставин, що склалися з українознавством та історією України

¹ Кучеренко С.В. Методичні рекомендації та програма курсу «Українознавство» (для самостійної роботи студентів денної та заочної форм навчання). – Одеса: ОДАБА, 2003. – С. 3.

² Кононенко П., Пономаренко А. Програма навчальної дисципліни «Українознавство» для вищих навчальних закладів (за вимогами кредитно-модульної системи) // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 122-130.

³ Шевченко В. Українознавство та історія України // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 63-71.

у вищих технічних навчальних закладах, є можливість застосування українознавчого методу в рамках історії України як навчальної дисципліни, а саме – спрямування викладу матеріалу на сучасність і майбутнє, ні в якому разі не ностальгічне замилювання старожитностями як таке.

Отже, історія України – це не мертві знання про те, що було давно. Це часопросторовий досвід, який ми можемо взяти з минулого, усвідомити, проаналізувати та використати у вирішенні сучасних проблем для набуття власного досвіду, збереженні і спрямуванні його для майбутнього на будь-якому рівні (особи, народу, нації, держави, суспільства, людства).

Співробітники НДІ українознавства провели ґрунтовні дослідження за напрямком «Мова як українознавство», є низка праць із напрямку «Культура як українознавство», на часі – «Історія як українознавство».

Насамкінець, про наших студентів – про тих, заради кого, власне, і відбувається це дослідження. Студента цікавить він сам, світ, що навколо нього, а також іноді його внутрішній світ. Минуле його цікавить мало, він живе сучасністю і дивиться в майбутнє. Тому і налаштований він сприймати з історії те, що в результаті існує сьогодні (навколо нього і в ньому). Напевне, є сенс у тому, щоб саме так подавати матеріал на лекціях та організовувати семінарські заняття. «Історія України як навчальна дисципліна, збагачена українознавчим методом і досягненнями інших українознавчих наук, спонукає студента через пізнання України до самопізнання»¹.

Коли писалася ця стаття, керівництво ОДАБА поставило на розгляд питання про нові спецкурси, які кафедра українознавства готова читати студентам наступного навчального року. Ми навіть сьогодні готові доповідати про доцільність відновлення спецкурсу «Українознавство» та створення лабораторії практичного українознавства. Сподіваємося на інформаційну, документальну та бібліографічну підтримку Національного науково-дослідного інституту українознавства.

¹ Кучеренко С.В. Проблеми якості історичного знання і можливості історії України як українознавства // Удосконалення підготовки фахівців: Матеріали XIV Міжнар. наук.-метод. конф. – Одеса: ОДАБА, 2009. – Ч. 2. – С. 59-60.

УКРАЇНА – ОСВІТА

Мінченко Т.А. (Чернівці)

ВИХОВАННЯ В ШКОЛЯРІВ РИС ПАТРІОТИЗМУ ЗАСОБАМИ ПРОЕКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНОЗНАВЧОГО СПРЯМУВАННЯ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ БУКОВИНИ

У статті йдеться про особливості виховання в школярів рис патріотизму засобами проектної діяльності українознавчого спрямування у загальноосвітніх навчальних закладах Буковини.

Неможливо уявити справжнього громадянина-патріота, який би не виявляв любові до рідного краю, не шанував батька-матері, не знав свого родоводу, національних традицій, не відчував єдності з рідною природою, не турбувався про її охорону та примноження багатств.

Проте в умовах українського державотворення виникла нагальна потреба в розробці нових підходів, форм і методів, шляхів і засобів, а також технологій процесу виховання патріотів України на засадах принципів гуманізму, свободи, демократії, громадянського миру й національної злагоди.

Це зумовило вибір моєї теми «Виховання патріотизму школярів засобами проектної діяльності українознавчого спрямування та її практичного використання у педагогічній діяльності в Чернівецькій області».

Ідея досвіду базується на наукових положеннях К. Ушинського, В. Сухомлинського, П. Кононенка, які окреслили стратегічний напрям національного виховання і формування його через запровадження батьківщинознавства, які підкреслювали діяльнісний характер патріотизму, необхідність навчати дітей пошуку свого місця в житті країни.

Відродження України неможливе без пробудження національної свідомості українського народу насамперед молоді. Особливе занепокоєння нині викликає відсутність у більшості юнацтва усвідомлення себе як частини народу, співвіднесення своєї діяльності з інтересами нації. Тому і вбачаю, що необхідно виховувати національно-свідомих громадян України, соціально-творчу особистість.

У навчальних закладах Чернівецької області введено курс «Українознавство». Педагоги області переконані, що українознавство має входити до структури кожного уроку, бути стрижнем усієї навчальної та виховної системи, складовою частиною навчальної дисципліни. Бо саме українознавчий матеріал – це матеріал про націю, людину та її зв'язок із природою, мовою, історією, побутом, обрядами та звичаями, усною творчістю. Це важливий і потужний чинник навчання й виховання особистості та оздоровлення суспільства.

Інноваційне значення досвіду вчителів українознавства Чернівецької області полягає в тому, що, беручи до уваги впровадження ефективних інновацій, реалізуються й використовуються українознавчі концентри «Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Українознавство, 1-12 класи» (автори П.П. Кононенко, Л.Г. Касян, О.В. Семенюченко) рекомендованої Міністерством освіти і науки України, лист № 1/П-3517 від 30.09.08 р. з творчим використанням «Орієнтованого календарного планування з курсу «Українознавство», 5-11 кл.», автор Т.А. Мінченко, затвердженого науково-методичною радою ОПППО (протокол № 3 від 13.10.2005 р.).

Курс «Українознавство» є надзвичайно важливим для становлення світогляду українських школярів, зокрема їхнього ставлення до світу (на основі українських національних цінностей). Українознавство сприяє становленню кожного школяра як творця себе, творця своєї родини, творця світу.

Метою та завданням українознавства як навчально-виховного предмета є виховання патріота, громадянина Української держави, свідомого державо-творця, творчої особистості, яка співпрацюватиме зі світом на засадах кооперації, здатної реалізувати своє власне покликання та реалізовувати поклонання української нації.

На українознавство в 1-4 класах відводиться по 0,5 год за рахунок варіативної складової робочого навчального плану (лист ГУОН № 2/4-321 від 22.05.2009 р.), а в 5-11 кл. по 1 год згідно з ухвалою Колегії Міносвіти (від 24 грудня 1997 р.) про введення українознавства до базового змісту освіти.

З метою вирішення основних завдань інтегрованого курсу «Українознавство» в 2008/2009 навч. році проведено семінари для вчителів українознавства на базі Шипинського ЗНЗ I-III ст. Кіцманського району на тему: «Формування світогляду, патріотичних почуттів, національного збагачення особистості на прикладах історичного розвитку і традицій української пісні», який присвятили 60-річчю від дня народження композитора В. Івасюка. «Українознавство через культуру слова, пісню, танець, музику». (З досвіду роботи династій педколективу та родин

Котелівського НВК Новоселицького району – методисти РМК Олексюк Г.М., Житарюк Л.В.).

Для слухачів курсів підвищення кваліфікації з українознавства проведено практичні заняття на базі Бабинської, Ленковецької, Іванівецької шкіл Кельменецького району та Вашківського НВК Вижицького району.

Відповідно до наказу Головного управління освіти облдержадміністрації № 362 від 19.09.08 р. проведено районні та обласну олімпіаду з українознавства. В обласній олімпіаді брали участь 88 учнів, з них стали призерами 44.

Відповідно до листа № 56 від 2 лютого 2009 р. Науково-дослідного інституту українознавства відбувся Міжнародний конкурс з українознавства, де переможці обласної олімпіади брали участь і вибороли призові місця: I місце – Кушнір Ірина, учениця 9 класу Шиловецького ЗНЗ Хотинського району, II місце – Бажура Анастасія, учениця 8 класу Комарівського ЗНЗ Сторожинецького району, III місце – Конська Ганна, учениця 11 кл., Недобоївського НВК Хотинського району.

З метою вдосконалення викладання українознавства та розвитку національної самосвідомості учнів у січні 2010 р. плануємо провести XI олімпіаду з українознавства.

Олімпіада проводиться в чотири *етапи*:

I етап – у середніх загальноосвітніх закладах;

II етап – у районах (містах);

III етап – обласний;

IV етап – на загальнодержавному рівні.

I етап олімпіади конкурсу проводиться в жовтні під час проведення тижня українознавства.

У травні 2010 р. плануємо провести X обласний учнівський конкурс на кращого знавця звичаїв, традицій та обрядів рідного краю.

Уже стало традиційним проведення тижня українознавства у жовтні (другий тиждень), під час якого бажано, щоб відбувалися такі заходи:

Уроки:

Мій рідний край – Буковина.

Від «дівчинки-перлинки» до прекрасної жінки.

Хто береже наш мир і спокій. 6 грудня. День українського козацтва.

Виховання юного лицаря в наш час.

Мій рід і моя батьківщина. Внесок роду в розвиток міста (села).

Видатні люди села чи міста. Досягнення й сучасний розвиток села (міста).

Український національний характер. Почуття честі та національної гідності. Урок обміну думками.

Зв'язки діаспори з прабатьківщиною.

Пошанування померлих. Догляд за могилами.

Зустрічі з художниками та письменниками – лауреатами обласної премії ім. С. Воробкевича, заслуженими художниками, письменниками та журналістами України – буковинцями.

Конференції:

Якого ми племені-роду. Історія твого роду. Твої прадіди. Родинні перекази.

Запорізька Січ. Ознайомлення з історією виникнення козацтва, його життям і боротьбою.

Терор в Україні. Масові репресії.

Диспути:

Моє місце на землі. Мої захоплення і вибір професії.

Знати народ – знати його духовну культуру.

Програма передбачає години на проведення підсумкових практичних занять – підготовка до вечорів, ранків, різдвяних свят та їх проведення (Новий рік, Івана Купала, Різдво Христове тощо), збирання народних прислів'їв, приказок, старовинних речей і виробів умільців, виготовлення дитячих іграшок, складання казок, загадок, розповідей та віршів про рідний край, природу.

Рекомендуємо провести такі календарно-обрядові *свята*:

1. Друга Пречиста дощем поливає (свято Різдва Пресвятої Богородиці – 21 вересня).

2. До Дмитра дівка хитра (свято Дмитра 8 листопада).

3. Колядниця (свято Різдва Христового) 7 січня.

4. Ходить Ілля на Василя (свято Василя 14 січня). Обрядодійства, пов'язані зі святом Василя.

5. На обертання птиця до гнізда повертається (9 березня). «Яка Явдоха, таке й літо» (14 березня).

6. «Благослови, мати, весну закликати». Розучування веснянок, закликанок, гаївок, скоромовок. «На Благовіщення зими не лай» (7 квітня).

7. Прийде Вербниця – назад зима вертається. Вербний тиждень – передостанній тиждень перед Великоднем.

8. Розповідь про свято Великодня, його проведення в Україні.

Згідно з Указом Президента України № 272/2009 «Про проведення Всеукраїнської молодіжної акції «Пам'ятати. Відродити. Зберегти» в 2009-2015 рр. провести серед учнівської та студентської молоді освітньої, інформаційної роботи з вивчення, популяризації національної й культурної спадщини, ознайомлення з об'єктами культурної спадщини місцевого значення, залучення учнів та студентів до науково-дослідної, пошукової діяльності з виявлення та вивчення невідомих сторінок історії і культури рідного краю.

Буковина має цікаве минуле, витоки якого сягають у глибину сторіч. Кабінети українознавства, шкільні музеї – це матеріально-етнографічна база. Великий досвід у роботі музейної справи є в ЗНЗ № 12, 16 м. Чернівців, Заставнівської гімназії, Товтрівського ЗНЗ Заставнівського району, Ленківецького ЗНЗ Кельменецького району (завідувачі кабінетами Ковальчук Н.М., Сандуляк В.С., Маркевич Н.І., Стецька М.В.).

Але, на жаль, не в усіх школах правильно упорядковано документи, тому в 2009/2010 навч. році потрібно упорядкувати й систематизувати зібраний історичний фольклорно-етнографічний матеріал, який знаходиться в українознавчих світлицях.

В оформленні кабінету слід дотримуватися методичних рекомендацій «Основні вимоги щодо створення кабінету українознавства», розроблених ОШПО.

Знаменні та пам'ятні дати в 2009 році:

29 вересня – 100 років від дня смерті українського громадського та культурного діяча, педагога, перекладача Сергія Шпойнаровського (1858-1909).

15 жовтня – 50 років від дня смерті української письменниці, етнографо-фольклористки Євгенії Ярошинської (1868-1904).

3 листопада – 91 рік тому відбулося Буковинське народне віче (1918).

12 листопада – 140 років від дня смерті румунського і молдавського письменника, громадського діяча Георгія Асакі (1788-1869).

24 листопада – 125 років від дня смерті українського письменника, громадського діяча Григорія Воробкевича (псевдонім Наум Шрам) (1838-1884).

27 листопада – 65 років тому було відкрито літературно-меморіальний музей О. Кобилянської (1944).

19 грудня – 50 років від дня народження української поетеси, прозаїка, публіциста Марії Матіос (1959).

Навчальний матеріал у кожному класі подано за такими *тематичними блоками*:

1. Я українець.
2. Моя родина мій рід.
3. Мій український народ.
4. Моя держава – Україна.
5. Україна та українці у світі.

Вони реалізують концентри з українознавства: Україна – етнос; Україна – природа; екологія; Україна – мова; Україна – культура; Україна ментальність, доля; Україна – нація, держава; Україна в міжнародних відносинах; Україна – історична місія.

При структуруванні навчального матеріалу враховано принципи наступності та послідовності вивчення тем від 1 до 12 класу та їх поступове ускладнення (відповідно до вікових особливостей), реалізовано міжпредметні зв'язки.

Ефективності сприйняття українознавства як навчально-виховного предмета сприятиме процес внутрішнього самооцінювання вчителя, учня та їхньої взаємокооперації.

При оцінюванні досягнень учнів з українознавства вчитель насамперед звертає увагу на гармонійне поєднання:

знань, умінь, навичок;

емоційно-ціннісного ставлення учня до себе, своєї родини, народу, держави, світу та Всесвіту;

творчої діяльності.

Оцінювання здійснюється за 12-бальною метою. Критерії оцінювання подані у програмі.

У 9-11 класах, розглядаючи запропоновані у навчальних темах тексти, учень розрізняє зміст, а також (спочатку з допомогою вчителя, далі

самостійно) архітектоніку мислення автора, добі засобів (чим) та способів (як) вираження його думок (головних, допоміжних, мимобіжних і т. ін.), почувань, означення мотивів та цінностей, якими керувався автор.

Залежно від вікових особливостей учнів у класах ефективними видами роботи з текстами є самостійне складання тез, створення опорних конспектів, схем, таблиць тощо.

Підтеми окремих тем (наприклад, *5 клас. Тема 5. Україна та українці у світі. Підтема: Міжнародні відносини України – взаємопроникнення культур*) конкретизуються прикладами з життя (творчість і діяльність) історичних постатей – представників українського народу – *скіфській філософ Анахарсіс, Святослав Хоробрий, Анна Ярославна, Юрій Дрогобич, Іван Виговський, Ігор Сікорський та ін.*, які сприяють глибшому осягненню навчально-виховного матеріалу, активізують життєвий досвід, сприяють появі усвідомленого ставлення до минулого, сучасного та майбутнього своєї держави, здобутків українського народу.

Ознайомлення з прикладами творчості та діяльності історичних постатей передбачає звернення уваги на окремі епізоди життя визначних діячів, які чітко стосуються теми, сприяють зацікавленню учнів, а не зводяться до ретельного вивчення біографії.

Інформація про історичні постаті не має бути переобтяжена надмірною деталізацією. Вчитель має зацікавити учнів, залишити простір для їхньої самостійної роботи.

У підготовці до уроків як учитель, так і учні можуть використовувати різножанрові джерела, які висвітлюють тему з *різних* точок зору: автобіографії; щоденники; листи; документальні свідчення; спогади; біографічні нариси; наукові дослідження; художні твори тощо.

При викладанні українознавства у новому навчальному році рекомендується використовувати такі *підручники та посібники*:

у 1-4 класах: Сергійчик З.О. «Українознавство» (1-4 кл.), К. 1992; Поклад Н., Кононенко М. «Українознавство» (3 кл.); Жмундуляк Д., Вержак Р. «Українознавство в початкових класах»; Кононенко П.П., Сніжко В.В., Кухарчук С.В., Кононенко М.П. «Українська природа»: методичний посібник. – К., 2004;

у 5-11 класах: Кононенко П.П. «Українознавство». – К., 1994; Кононенко П.П. «Свою Україну любіть». – К., 1996; Крисаченко В.С. «Українознавство». – К., 1998; Кожоляно Г.К. «Етнографія Буковини»: I-II-III т. – Чернівці, 2000, 2002, 2004; Мінченко Т.А. «Засіймо українонькою в душах». Уроки з українознавства в 5 класі. – Чернівці, 2007; Мінченко Т.А. «Цілюще джерело української історії». Уроки з українознавства в 6 класі. – Чернівці, 2008; Мінченко Т.А., Ткач А.В. «Слідами історії державності». Уроки з українознавства в 7 класі. – Чернівці, 2008; Мінченко Т.А., Препіліца Д.М. «Українська культура». Посібник для 8 класу. – Чернівці, 2008.

Творча група вчителів Чернівеччини підготувала у 2009 р. посібник «Я – українотворець» для учнів 9 класу з курсу «Українознавство». Він виконав у рамках програми, рекомендованої Міністерством освіти і науки України (МОН № 1/П-3517 від 30.07.08). Її розробили: Кононенко П.П., доктор філологічних наук, професор, академік, директор ННДІУ;

Касян Л.Г., завідувач відділу філософії освіти та освітніх технологій ННДІУ; Семенюченко О.В., науковий співробітник відділу національної культури ННДІУ.

Метою та завданням цієї програми та посібника з українознавства як навчально-виховного предмета є виховання патріота, громадянина української держави, свідомого державотворця, творчої особистості, яка співпрацюватиме зі світом на засадах кооперації, буде здатна реалізувати своє власне покликання та реалізувати покликання української нації.

У посібнику висвітлюється 5 тем: «Я – українець», «Моя родина, мій рід», «Український народ», «Моя держава – Україна», «Україна та українці в світі».

У першій темі «Я – українець» вміщено матеріал, який дає зрозуміти учневі, що Українська держава – гарант реалізації поклику української людини.

На основі одержаних знань з посібника учень має розрізнити та розуміти, що таке воля, свобода, «сродна праця» та як трактували ці поняття вчені, письменники.

Друга тема «Моя родина, мій рід» дає поняття про родину як осередок щастя. Автори посібника розкривають важливу тему – індивідуальну та спільну відповідальність за буття своєї родини. З цього розділу учні дізнаються про внесок відомих українських родин Лисенків, Старицьких, Драгоманових, Косачів, Тобілевичів, Алчевських, Грінченків, Кононенків, Івасюків тощо в українське державотворення.

Третя тема «Мій український народ» відображає волелюбність українців.

Із матеріалу «Українська мова – джерело любові, волі та вольності кожного українця», учень має усвідомити, що українська мова творить любов та волю кожного українця. Через поняття «Нація», «національна ідея» вчитель на основі матеріалу посібника має донести до розуміння учнів через кращих державотворців України про перетворення українського народу в українську націю.

Четверта тема висвітлює питання: «Українська національна ідея», «Роль особистості в державотворенні», «Представники різних професій, митці, вчені, державні діячі як українська національна совіта», «Роль різних об'єднань представників української еліти в становленні та розвитку державності». Подаються матеріали про життя людей, які внесли чималий внесок в українське державотворення.

У підрозділі посібника «Мова – вічна ріка буття українського народу» автори розглядають актуальні питання сьогодення: значення української мови для українців і держави Україна; відродження мови та її розвиток як основної складової державотворчого процесу українського народу; ствердження національної ідеї та любові до України.

«Україна та українці у світі» така тема 5 розділу посібника, яка спрямована на вивчення поняття «діаспора», називає причини її виникнення, характеризує еміграційні хвилі, асиміляційні процеси. Українська діаспора як простір збереження та продовження традицій.

Програма «Я – українець» авторського колективу П.П. Кононенка не скоує, не обмежує можливості вчителя, а навпаки, відкриває необмежений простір для його творчості та ініціативи.

Запропонований посібник авторів Т. Мінченко, Д. Препілиці, Г. Ковальчук, Г. Числаш ставить своєю метою допомогти вчителям формувати в учнів усвідомлення себе частиною народу, співвідношення своєї діяльності з інтересами нації.

Основні напрямки методичних *об'єднань*:

1. Перспективи та стратегії викладання українознавства у 2009/2010 навч. році. Програми з українознавства для дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів.

2. Журнал «Українознавство» – посібник навчального процесу.

3. Українознавство і реформування освіти в Україні.

4. Українознавство і трансформація змісту національної освіти та виховання.

5. Українознавство в образотворчому мистецтві, музиці, театрі, кіно.

6. Українознавство в період побудови незалежної Української держави.

7. Українознавча концепція мовної освіти у творах І. Огієнка.

8. Українознавство – життєдайне джерело буття українців.

9. Народньо-декоративне мистецтво як феномен культури України.

10. Українська мова в системі українознавства.

11. Фольклор Буковини.

12. Українська література в системі українознавства.

Отже, виходячи з реального становища країнознавчих дисциплін у системі навчання і виховання учнів, *пропонуємо* Міністерству освіти і науки України:

1. Увести українознавство до державного компонента освіти, забезпечивши його викладання в усіх середніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах області.

2. Забезпечити курс «Українознавство» шкільними підручниками, робочими зошитами з українознавства, додатковими посібниками, наочністю.

Розробити дидактичні й методологічні умови для врахування особливостей викладання курсу «Українознавство» у школах з викладанням мовами національних меншин, зокрема румунською.

Фаховим газетам і журналам галузі освіти ввести обов'язкові рубрики, розширити перелік публікацій з проблем якості викладання українознавства у загальноосвітніх, професійних та вищих навчальних закладах з різними мовами навчання.

Шлях українознавства до щасливого грядущого має починатися й розгортатися з осмислення джерел свого буття і свідомості, тобто – з дороги до власних глибин. Станемо собою – українцями! – то й далі будемо європейцями, рівноправними суб'єктами світової співдружності народів.

Охріменко О.М. (Запоріжжя)

СУЧАСНІ ОРІЄНТИРИ НАЦІОНАЛЬНО-ГУМАНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена проблемі національно-гуманістичного виховання особистості в середній школі, на базі опрацьованої літератури та власного педагогічного досвіду автора розкрито зміст провідних напрямів національно-гуманістичного виховання.

Актуальність теми зумовлена суспільними перетвореннями, що відбуваються сьогодні в Україні під впливом соціально-економічних і культурних змін, які призвели до переосмислення багатьох педагогічних орієнтирів. Прагнення до національно-гуманістичних орієнтирів у світі зумовлює бажання розвитку й удосконалення освіти з метою виходу на європейський простір, враховує концептуальні засади Болонського процесу, що є актуальним зовнішнім чинником впливу на систему освіти України. Сучасна освітня ситуація в Україні потребує радикального переходу від репродуктивної авторитарної освіти до освіти інноваційного, гуманістичного типу, яка орієнтована на індивідуальність, творчий потенціал особистості, на формування невідкладної потреби самостійно, осмислено оволодівати знаннями.

У сучасному соціокультурному середовищі особливій значущості набуває виховання відповідальної, ініціативної, творчої особистості. На розв'язання цих завдань спрямовані державні нормативно-правові акти: Закони України «Про освіту», «Національна доктрина розвитку освіти України», «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», у яких наголошується, що успішна самореалізація молоді людини можлива тільки за наявності її особистої системи цінностей, яка має бути адекватною мінливим умовам сьогодення.

Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») серед провідних завдань висунула вимогу забезпечити українську спрямованість освіти, що полягає у невіддільності освіти від національного ґрунту, у її органічному поєднанні з національною історією й народними традиціями. Відбувається оновлення освіти в загальноосвітніх закладах на ґрунті українознавства, національно-гуманістичних орієнтирів, що сприятиме формуванню нового покоління громадян України¹.

Історія дослідження проблеми національно-гуманістичного виховання особистості представлена працями **науковців**: А. Канської, І. Кузнецової, А. Макаренка, В. Сухомлинського, Ш. Амонашвілі, А. Маслоу, П. Підласого, К. Роджерс та ін.

¹ Державна Національна програма «Освіта» («Україна – XXI століття»). – К.: Райдуга, 1994.

Метою розвідки є дослідження національно-гуманістичного виховання особистості як орієнтира освітньо-виховного процесу в середньому навчальному закладі.

Національно-гуманістичне виховання як науково-обґрунтований процес і практичний шлях досягнення результату є ефективним за наявності системи. Під системою розуміють цілеспрямовану цілісність, що складається із сукупності елементів навчання і виховання в урочний та позанавчальний час. Виходячи з того, що в сучасних умовах загальною метою виховання має стати формування соціальної активності особистості, яка в своїй життєдіяльності керується загальнолюдськими (честь, совість, людська гідність, соціальна справедливість, працелюбність) і культурно-національними (національна самосвідомість, творчість, волелюбність, патріотизм) цінностями, пріоритетними *напрямами* діяльності освітньо-виховного закладу можна вважати:

прищеплення поваги до культури, звичаїв, традицій рідного краю (на уроках рідної мови та літератури, образотворчого мистецтва, історії, музики тощо);

формування духовних і морально-етичних цінностей;

глибоке вивчення історії і культури українців, особливостей їх менталітету (створення куточків пам'яті, вивчення родоводу учнем, організація виставок творчих робіт школярів);

відродження національної своєрідності українського етносу (насамперед посилена увага до мовної культури, пропагування етикетних норм спілкування);

урахування індивідуальних здібностей та нахилів особистості й забезпечення умов для самовизначення (діагностика здібностей, професійне орієнтування тощо);

виховання активної життєвої позиції, спрямованої на поліпшення життя, гуманізацію відносин між людьми, представниками різних національностей, перемогу добра над злом, утвердження загальнонаціональних інтересів (розвиток комунікативних навичок, забезпечення діалогу вчителя та учня в навчальному процесі, підтримка зв'язків з навчальними закладами інших країн, проведення днів культури різних народів);

формування національної самосвідомості й гуманізації через впровадження культурологічного підходу в навчально-виховній роботі (система заходів національно-патріотичного виховання);

виховання правосвідомості учнів (пропагування знань з прав дитини, рівня її відповідальності);

попередження негативних проявів у їх поведінці (девіантні моделі);

забезпечення соціального захисту учнів і охорони дитинства в нових економічних умовах (робота з дітьми з малозабезпечених родин, дітьми-сиротами).

Формування національно-гуманістичних поглядів школярів є важливим чинником їхнього духовного розвитку. У зв'язку з цим провідного значення у вихованні національно-гуманістичних, духовно-моральних цінностей набуває світогляд особистості, на основі якого формується

система ціннісних орієнтацій. Особистісне засвоєння історичного, національно-культурного буття, національної ментальності – підґрунтя для збагачення, зміцнення самоцінки, що є сприятливою передумовою інтелектуального зростання особистості. Гуманістична мораль, національна свідомість і самовідданість особистості зумовлюють усвідомлення пріоритетних цінностей життя, насамперед Батьківщина, людство, культура. Фундаментальними духовними цінностями людства є гуманізм, свобода, справедливість, які в сучасній школі мають стати домінантою навчально-виховного процесу.

Гуманістичні орієнтири освітньо-виховного процесу полягають у визнанні людини найвищою соціальною цінністю і створення сприятливих умов для становлення духовно багатого та всебічно розвиненої особистості. «Гуманізація – це процес одухотворення, олюднення усіх умов життя і праці, усього змісту навчально-виховної діяльності, усіх видів і форм відносин, що складаються в освітянських закладах. Процеси гуманізації значно масштабніші, значно складніші; це процеси морально-психологічної перебудови людини, внутрішньої переорієнтації системи духовних цінностей, усвідомлення власної гідності й цінності іншої людини, формування почуттів відповідальності і причетності до минулого, сучасного і майбутнього»¹. Одним із орієнтирів гуманізації є відродження національної культури, на основі якої створюється ґрунт для виховання справжніх людських почуттів, патріотизму, міжкультурного взаєморозуміння, міжнаціонального культурного спілкування.

Національно-гуманістичні орієнтири освітньо-виховного процесу в навчальних закладах мають спрямовуватися на формування конкретної людини – громадянина України. Національне виховання має ґрунтуватися на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях, духовності, історії. Під час навчально-виховного процесу необхідно залучати учнів, батьків, громадськість до вивчення глибинних пластів культури й духовності, сприяти розвитку культури, виховувати шанобливе ставлення до національних святинь, рідної мови. Формування національної свідомості та самосвідомості передбачає виховання любові до рідної землі, до свого народу, готовності до праці в ім'я України, освоєння національних цінностей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до розбудови національної державності, патріотизм, що сприяє утвердженню національної гідності. Патріотичні почуття зміцнює героїко-патріотичне виховання, покликане виробляти глибоке розуміння громадянського обов'язку, готовність у будь-який час стати на захист Вітчизни, опанувати військові знання, а також вивчити бойові традиції та героїчні сторінки історії народу, його Збройних сил. Тут у нагоді обов'язково стануть різнопланові заходи, присвячені учасникам Великої Вітчизняної війни, війни в Афганістані (робота над літописом «Сторінки пам'яті», зустрічі з ветеранами, покладання квітів до пам'ятників міста тощо), ознайомлення з

¹ Буяльська Т. Гуманізація освіти – вичерпане гасло і (не) виконане завдання? // Освіта. – 2006. – 21-28 червня. – С. 4-5.

сучасними осередками бойової слави (секції національної боротьби «Спас»).

Досвід роботи в навчальному закладі переконує в тому, що знання мають цінність лише в тому випадку, коли вони допомагають людині стати людиною, здобути надійний моральний ґрунт, а з усіх своїх потреб найбільше відчувати потребу щоденно допомагати іншим людям. Тому весь навчально-виховний процес у школі слід підпорядковувати вихованню ціннісних моральних орієнтацій для особистісного самовизначення.

Милосердя, чесність, доброта, любов, піклування про дітей та літніх людей, поважливе ставлення до старших, матері та батька, вміння працювати – моральні якості, які завжди цінував наш народ. Як і тисячі років тому, процес виховання і навчання є щоденним, від народження – до зрілих літ. «Нема кращих, ніж народ, учителів» – говорить народне прислів'я. Національне виховання, базоване на українській етнопедагогіці, сприяє піднесенню національної свідомості учнів, формуванню сукупності уявлень про власну націю, її самобутність, місце серед інших націй. Українська народна педагогіка надзвичайно результативна: «Виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях»¹. Учитель має усвідомити, що для сучасного і майбутнього суспільства треба сформувати тип активної людини, з позитивним ставленням до самої себе, до іншої людини, до сім'ї, людства, своєї країни, матеріальних і духовних надбань, а без знання основ народної педагогіки це неможливо (проведення заходів пам'яті, акцентування уваги на морально-етичних принципах, сповідування героїв літературних творів; добродійні заходи тощо).

Нагальною потребою є впровадження в навчальний процес нової гуманістичної педагогічної технології, в основі якої лежить розуміння (спілкування, співпраця, рівність позицій), взаєморозуміння, активний діалог, які передбачають об'єкт-суб'єктні взаємини між учителем та учнем. Популярною моделлю гуманістичної педагогіки вважають школу, засновану в 1950–1960-х рр. американським психологом А. Маслоу (1908–1970), а також вчення А. Комбс, Є. Коллі, К. Роджерс. Вона ґрунтується на гуманістичній психології, основними поняттями якої є «самоактуалізація особистості», «особисте зростання», «розвиткова допомога». Найважливіше тут – увага до особистості, організація навчання як зацікавленої самостійної діяльності учня.

Основною характеристикою гуманістичного навчання й виховання є особливе ціннісне ставлення до учня, визнання розвитку особистості (інтелектуального, фізичного, морального, естетичного) головним завданням виховання. Гуманістичні орієнтири передбачають створення культурно-виховного середовища, у якому відбувається вільний вибір особистістю способів творчої самореалізації, її саморозвиток у гармонії із

¹ Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 328 с.

собою і суспільством. Гуманістичне виховання передбачає свободу і творчість як учнів, так і вчителів: учитель є наставником і другом дитини, він постійно враховує її потреби, допомагає набуту природності (доброї, вільної, кмітливої), реалізувати можливості; підтримує кожного учня. З цією метою поряд із традиційними формами занять у сучасній школі впроваджуються інноваційні технології (урок-дискусія, урок-презентація, урок-гра, урок-пошук).

Один із лідерів гуманістичного напрямку Карл Роджерс (1902-1987) висунув провідний принцип організації освіти – дбайливе ставлення до особистісного «Я» кожного учня. Тільки розуміння й прийняття педагогом учня таким, яким він є без авторитарного тиску, з метою суттєво його змінити, робить процес формування «Я» особистості результативним. Відбувається зближення «Я» реального та «Я» ідеального – тобто такого, яким хотів би стати учень з огляду на основні соціальні цінності й норми. Ідеї, викладені в книзі «Свобода навчатися: чим може стати освіта» (1969), нині мають багатьох прихильників серед педагогів. «Педагогіка ненасильства передбачає гуманістичний підхід до виховання й освіти... Це означає визнання особистості, яка розвивається, вищою соціальною й педагогічною цінністю, повагу до самотності й унікальності кожної дитини, створення умов для цілеспрямованого розвитку та саморозвитку вихованця як суб'єкта діяльності, як особистості й творчої індивідуальності». Особистісне виховання має бути результатом спільних зусиль педагогів-предметників, класного керівника, психолога, соціального педагога, батьків. Сучасні методики дають змогу виявити особливі здібності учнів, дібрати оптимальні шляхи розвитку особистості (тести, опитування, бесіди).

Отже, обґрунтоване використання ідеї гуманістичного орієнтування в сучасному освітньо-виховному процесі з урахуванням національної системи освіти учнів орієнтоване на нові потреби суспільства та вочевидь сприятиме вихованню духовно багатой, національно свідомої особистості – українського громадянина, суб'єкта повноцінної суспільної життєдіяльності. Головною передумовою успіху в цьому напрямку є системний підхід, впровадження інноваційних технологій, створення культурно-виховного середовища, організація навчання як зацікавленої самостійної діяльності учня, визнання розвитку особистості головним завданням виховання.

Вдовика Л.М. (Біла Церква)

**УПРОВАДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ
РОДИНИ В ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ**

У статті йдеться про упровадження цінностей родини в життєдіяльність національної школи на прикладі школі-родини № 21 м. Білої Церкви.

Серед усіх геніальних винаходів людства одне з провідних місць посідає сім'я, родина. Саме вона є тим могутнім соціальним феноменом, який найтісніше об'єднує людей у родинне гніздо на основі шлюбних і кровних взаємозв'язків. У народі кажуть: міцна сім'я – сильна держава. Від фізичного та морального здоров'я сім'ї, охорони материнства і дитинства, піклування про сиріт, вдів, калік, старих, обездолених залежить державне благополуччя народу. І горе тій нації, нікчемними є ті державні правителі, які дозволяють собі занепасти сім'ю.

Сім'я – це святий вузол, яким сполучаються люди в суспільстві.

Сім'я – це життєдайний осередок, що приводить на світ Божий, плекає найвищу цінність людства – дітей, цвіт нації, майбутнє народу, завдяки яким кожен батько, мати мають реальну можливість продовжити себе в своїх дітях. Кожна людина є смертною. Але сім'я, рід, родина, народ – безсмертні. Майбутнє – за традиційною, трудовою, міцною, здоровою сім'єю, побудованою на духовності, принципах народної моралі, на засадах національних традицій, звичаях і обрядах українського народу.

Незважаючи на розгул «сексуальної революції», порнографії, проституції, зростання розлучень, більшість людей продовжують міцно триматися за традиційну сім'ю при будь-яких незгодах. Це яскравий доказ великої життєвої сили сім'ї і народного родинознавства в сучасному бурхливому, суперечливому, складному світі.

Провідну роль у системі національної освіти відіграє родина. Настав той час, коли необхідно якнайрішучіше повернутися до української родинної етнопедагогіки, до відродження традиційного статусу української родини.

Творити нову українську національну школу вимагає час. Взірцем для нас є приклад тих країн і народів, де дбайливо бережуть старовину, власну національну культуру. Тому й помисли своїх народів, дітей, молоді спрямовують на шанобливе ставлення до предків, родинно-побутових звичаїв і традицій, до того вічного, що має могутнє виховне значення. Тому й не знають варварських руйнувань природи, історичних та культурних пам'яток, храмів, церков, монастирів, могил, кладовищ, національних святинь, відречень від національних символів, рідної мови.

Загальноосвітня школа I-III ступенів № 21 м. Білої Церкви з 1998 року працює за програмою «Трансформація школи в українську національну школу-родину». Завдання – поєднувати зусилля сім'ї, школи та

громадськості для формування в учнів національної свідомості, патріотизму, активної громадянської позиції, готовності до участі в процесі державотворення, відданості у служінні Батьківщині.

Запорукою здорового життя в школі-родині, як і в родині, в сім'ї, є згода і мир між усіма особами педагогічного дійства. Основою української національної школи є класи-родини, що стали продовженням, розширенням та поглибленням сімейного виховання, де в тісному контакті працюють педагоги з батьками та іншими родичами. Вся їхня робота базується на українознавстві¹. Батьки, діти, вчителі – це одне ціле. Саме в цьому поєднанні є секрет школи-родини. Найбільш популярними формами спілкування у класах-родинах стали родинні вогники, вивчення родоводів, створення родовідних дерев, проведення виставок «Світ захоплень моєї родини», круглих столів, сімейних посиденьок тощо.

У школі-родині № 21 створені умови для реалізації особистості в усіх сферах діяльності. Працюють клуби за інтересами: клуб «Родинне вогнище», літературно-мистецький клуб «Надія», клуб правових знань «Кубок права», інтелектуальний клуб «Ерудит», туристсько-спортивний клуб «Роток», клуб молодших школярів «Барвінок», клуб українознавців, християнський клуб духовної культури «Відвертість».

Шкільний музей Нечуя-Левицького – центр краєзнавчої роботи. У музеї широко представлені наукові роботи учнів: «Історія моєї вулиці», «Київщина – мій рідний край», «Весільні обряди на Білоцерківщині», «Жінки в історії України», «Історія села, міста, з якого починається мій рід».

Педагогічна спільнота школи виробила такі *цінності*:

Цінності особистого життя

Потреби

Популярність і визнання. Воля

Особиста гігієна

Влада та впливовість Особиста безпека Здоровий спосіб життя

Сімейні цінності

Сімейний добробут

Піклування про батьків

Пошана до предків

Гармонія стосунків поколінь у сім'ї

Охорона традицій

Демократизм відносин

Повага до прав дитини і старших

Громадянські цінності

Прагнення до соціальної гармонії

Пошана до закону права людини в країні

Толерантне ставлення до чужих поглядів

¹ Кононенко П. Концепція національної системи освіти // Українознавство: концепції, програми, документи. – К., 1995. – С. 7-29; Кононенко П., Усатенко Т. Концепція школи нової генерації – українська національна школа-родина // Українська родина: Наук.-метод. посіб. – К., 1998. – С. 4-66.

Національні цінності

Єдність поколінь на основі віри в національну ідею

Пошана до державних та національних символів

Дбайливе ставлення до національних багатств, до рідної мови

Духовні цінності

Віра

Надія

Любов

Добррозичливість

Милосердя

Мудрість

Нетерпимість до зла.

Здоров'я є найціннішою вартістю. Навчити дітей з раннього віку цінувати первини буття – життя, землю, воду, повітря, слово, здоров'я, державу – визначальні пріоритети національної школи-родини № 21, яка в 2006 р. ввійшла в республіканську мережу шкіл сприяння здоров'ю.

Школу з родинно-шкільною життєдіяльністю, наближену до домівки, сприймають як спосіб життя учнів, батьків, учителів, зорієнтований на громадянське, державне, етнонаціональне усвідомлення. Українознавчі знання органічно ввійшли в усі сфери життєдіяльності нашої школи-родини: у навчальний план (в 1-4 класах у розклад уроків введено курс «Українознавство», у 5-9 класах українознавство вивчається факультативно, всі предмети наповнюються українознавчим змістом), у різні форми позакласної роботи. Вони значно нарощують інтелектуально-інформаційний потенціал учнів, оскільки дітям послідовно, доступно розкриваються **демократичні концепції** (толерантність, право вибору, ініціатива, громадсько-державне управління тощо), **гуманістичні** (сутність буття людини), **цінності людини** (родинні, особистісні, етнічні, національні, демократичні, громадянські), **валеологічні** тощо.

Громадсько-державне управління школою-родиною базується на тісній співпраці учнів, батьків, учителів, благодійників, волонтерів, енергія яких спрямована на оновлення школи. Уже третій рік у школі працює творча група педагогів із проблеми «Крок за кроком до громадсько-активної школи». Громадсько-активна школа є важливою ланкою школи-родини.

Українська національна школа будується на українознавчих засадах, прагне враховувати етнонаціональні цінності особистості, її громадянську визначеність, укоріненість у рідну культуру, рідний край, розуміння цінності рідної мови, збереження, пошанування й передачу її наступним поколінням, тобто всього того, що є конкретною домівкою і великим домом людини в земному житті на Планеті.

У школі-родині № 21 м. Білої Церкви діти відчувають себе українцями, проживаючи своє дитинство, юне життя в умовах не адміністративної обстановки, а в домашньому, хатньому облаштуванні, у взаєминах, побудованих на родинних, добросусідських, українських традиціях, створюючи спільноти родини від класу до школи, держави, планети, людства загалом. Учні вірять у прекрасне майбутнє України.

Батюк З.С. (Одеса)

**ОСЯГНЕННЯ АСОЦІАТИВНО-
СИМВОЛІЧНИХ ОБРАЗІВ
УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ
ЯК ШЛЯХ ФОРМУВАННЯ
ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ
ОСОБИСТОСТІ**

Стаття присвячена проблемі формування ціннісних орієнтацій особистості у процесі нестандартного осягнення асоціативно-символічних метафоричних образів українського фольклору. Ці фольклорні образи-міфи наповнені великим обсягом надзвичайно цікавої філософичної інформації, яка спонукає подивитися на природу та світ по-новому, відійшовши від винятково матеріалістичних стереотипів сприйняття, і повніше відчутти своє «Я» у цьому світі, переглянути свою систему ціннісних орієнтацій.

Підготовляючи майбутніх спеціалістів у вищих навчальних закладах, важливо враховувати потреби сьогодення щодо побудови системи відродження національної свідомості студентів, майбутніх носіїв культури. Процес пробудження національної гідності, повага до рідної мови, до української культури загалом є особливо важливим у педагогічних навчальних закладах. Ілюзорні ідеї, переконання, псевдоідеали були розвінчані, а свої, рідні, національні цінності були розтоптані ще раніше, адже і в Російській імперії, і в Радянському Союзі існувала жорстка стратегічна спрямованість на нищення, паплюження всього національного, українського, на деформацію системи цінностей наступного покоління.

Мета статті – обґрунтувати специфіку впровадження гуманістичної системи цінностей особистості, яку ми знаходимо у фольклорі, при умові розкодування його асоціативно-символічної мови.

Процес становлення системи життєвих цінностей людини, як відомо, розпочинається з ціннісних орієнтацій, які трактуються як найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом людини, всією сукупністю її переживань, і як такі, що відокремлюють значуще від неістотного. У праці І. Кона читаємо, що орієнтація – це ціла система установок, у світлі якої індивід (група) сприймає ситуацію й обирає відповідний спосіб дії¹. Орієнтації, спрямовані на певні соціальні цінності, називаються ціннісними орієнтаціями². Тобто цінності й ціннісні орієнтації – не одне й те саме. Проте між ними існує зв'язок: ціннісну орієнтацію особистості слід розглядати як результат проєкції цінності – явища соціумної свідомості, на емпіричну площину індивідуальної свідомості. *Орієнтація* – це своєрідна внутрішньо-

¹ Кон І.С. Соціалогія особистості. – М., 1967. – С. 27.

індивідуальна система координат. Феноменом соціумної свідомості вважаються **гуманістичні цінності**. Наукових досліджень, пов'язаних із проблемою гуманістичних цінностей, на сьогодні досить багато. Психологічні аспекти **гуманістичного виховання** розкриті у **працях** І. Беха, О. Бодальова, М. Боришевського, О. Киричука, Г. Костюка, Е. Помиткіна; сутність та структура етично-моральних цінностей у сучасній вітчизняній системі виховання обґрунтовані в роботах Т. Аболіної, О. Вишневського, Е. Корнієнко, М. Красовицького, О. Сухомлинської. Концептуальні засади виховання гуманістичних цінностей учнів сформовано Н. Ганнусенко, К. Чорною. У дослідженнях Л. Архангельського, О. Богданової, М. Болдирєва, М. Глущенко, О. Ковальова, І. Мар'єнко, Л. Нестеренко, Д. Пащенко, Н. Трофимової також розглядаються теоретичні аспекти гуманістичного виховання. Процес формування гуманних відносин у позаурочній діяльності став предметом дослідження В. Коротєєвої, Г. Ясякевич.

О. Лавриненко на підставі аналізу ряду філософських, психолого-педагогічних праць визначає поняття «гуманістичні цінності» – як систему світоглядних орієнтацій, що полягають у ставленні до іншої людини, самого себе, суспільства та природного довкілля як найвищої цінності, у здатності здійснення вибору добра на противагу злу та систематичному здійсненні гуманістичної діяльності¹.

Гуманізм, як відомо, – це система ідей і поглядів на людину як на найвищу цінність, створення умов для її повноцінного життя та фізичного й духовного розвитку. При цьому акцентують увагу на розвиток навичок самостійності мислення і почуттів, заповзятливості, особистої активності, моральних якостей: милосердя, співчуття, доброти, чуйності тощо. Найважливішим чинником у процесі формування гуманістичних поглядів людини є відродження віри в ідеали, в абсолютні, а не релятивні цінності. Головна мета школи полягає не в обмеженні і залякуванні. Вона – у формуванні внутрішніх переконань дитини. А це можливе лише при наявності віри в ідеали гуманізму. До них повсякденно потрібно спрямовувати дітей².

Сучасне українське гуманістичне виховання ґрунтується не тільки на відомих ідеях Томаса Мора, Френсіса Бекона, Жан-Жака Руссо, а й на українській гуманістичній традиції. Розповсюдження гуманістичних ідей здійснювалося такими провідними діячами української культури, як Юрій Дрогобич (1450 – 1494 рр.), Павло Русин (1470 – 1517); Лукаш з Нового Міста (невід. – 1542); Станіслав Ор'їховський-Роксолан (1513 – 1566). У просвітницькій діяльності велику роль відіграли: Іван Вишенський (близько 1550 – 1621). Кирило Ставровецький (невід. – 1646), Ісає Конинський (невід. – 1640), Касіян Сакович (1578 – 1647). XVIII сторіччя дало Україні Г. Сковороду. Філософія Г. Сковороди позначилася на

¹ Лавриненко О.М. Виховання в учнів початкових класів гуманістичних цінностей у позаурочній діяльності: Дис. ... канд. пед. наук / Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2008.

² Вишневський О. Сучасне українське виховання. – Львів, 1996.

морально-етичних поглядах наступних поколінь української інтелігенції, зокрема, на творчості І. Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка тощо. Справжнім виразником українських національних традицій виховання був Т. Шевченко. Близько до української виховної традиції стояв К. Ушинський¹.

Гуманістичне виховання займає чільне місце в народній педагогіці, де фольклор є фактично геніальним підґрунтям у формуванні величезної й різносторонньої гами ціннісних орієнтацій людини. Наші прашури, закохані в свою землю, передавали наступним поколінням своє ставлення до світу, свого роду й племені, інших племен і докільля. Основи людяності тут закладалися у розповідях про свій рід, предків, про світобудову, про богів, через участь в обрядах і звичаях. Праукраїнці високо ставили культ природи і з нею тісно пов'язували свою систему вірувань, свят тощо. На таких засадах започатковувалося й виховання.

Ідеї гуманістичних життєвих цінностей глибоко втілюються в українській виховній традиції. Вони приходять до нас через народну пісню, казку, через участь у народних дійствах тощо. І сьогоднішній потяг до чистих джерел народності великою мірою зумовлений саме дефіцитом людяності, ностальгією за нею. Поняття добра, чесності, справедливості, правдивості, краси – усе це втілює в собі народна педагогіка, що дійшла до нас у вигляді переказів, правил поведінки та ідей любові до ближнього.

Здавалося б, ніхто не заперечує доцільності використання фольклору в гуманістичному вихованні. Однак система виховної роботи шкіл, а особливо – вищих навчальних закладів характеризується певною контраверсійністю: спостерігається розбіжність поглядів, які проголошуються, і поглядів, які фактично керують вчинками, дією керівників навчальних закладів, викладачів. Наприклад, соціальний запит суспільства на гуманну особистість великий, а у традиційній системі виховання, яка має місце у сучасній школі (у вищій – також), виховна функція, м'яко кажучи, послаблена. Фольклор визнається важливим засобом формування гуманістичних цінностей, але сам механізм впливу обрядової та звичаєвої системи на формування особистості досі вивчений недостатньо. Цей пласт культури має унікальні можливості, бо він ґрунтується, з одного боку, на синтезі мистецтв, з другого – органічно пов'язаний з тереном, природою, з обрядово-звичаєвою культурою етносу та його духовністю.

Звертаючись до такого багатогранного й багатющого пласту національної культури, яким є фольклор, доцільно відзначити, що вчених цікавили різні аспекти цього складного культурологічного явища. Як відомо, в XIX – XX ст. побачили світ ряд збірок фольклорних матеріалів, вчені приступили до його аналізу. Безумовно, світоглядницькі постулати епохи, політичні та соціальні катаклізми відбилися на підходах до вивчення фольклору. Одні вчені розчленовували й аналізували поетичні особливості (метафори, порівняння, рифми тощо), інші – специфіку музичної мови

¹ Там само. – С. 60.

(фразування, ладотональні особливості, перемінні розміри, ритм тощо). Філарет Колесса систематизував фольклорний матеріал, виділив жанрові та стилеві особливості. Цікаві ґрунтовні аналізи фольклорного матеріалу ми знаходимо у Гошовського, Іваницького. Менше праць присвячено глибині художніх образів фольклору, розшифровці інформаційно-філософської сутності образності та символіки. Переважно це праці О. Потебні. Сьогодні ми знаходимо таку спробу у Г. Лозко, О. Таланчук, М. Чумарної, І. Братка-Кутинського, М. Ткача тощо. Унікальний художньо-образний пласт замовлянь, заклинань, оберегів старалися збагнути Є. Товстуха, З. Балтарович. Поступово стають зрозумілишими міфи-образи, що дійшли до нас з тисячолітньої давнини. Сучасна людина тільки починає мислити асоціативними художніми образами-символами, підходить до осягнення скритої інформації і часто з подивом відкриває для себе глибину знань наших далеких пращурів.

Доцільно відзначити унікальне дослідження В. Куєвди «Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект». У цій праці розглядається психологічна природа міфологічних джерел становлення української етнокультурної моделі. Використовуючи метод історико-психологічного порівняльного аналізу, автор розкриває важливі аспекти міфологічних образів та особливості своєрідного опремечення як основи традиційної символіки. З'ясовано несподівані кореляції між міфологічними відомостями та сучасними науковими уявленнями про світотворчі процеси. Викладаються провідні тенденції формування моделей поведінки, життєвих настановлень, ціннісних орієнтацій міфологічного походження¹. Таких праць, на жаль, поки що дуже мало.

Саме на фольклорі, як відомо, ґрунтується ціла галузь педагогічної науки – етнопедагогіка (наука про народну педагогіку). У становлення української етнопедагогіки зробили свій певний внесок письменники, фольклористи, педагоги. Це такі видатні особистості як Г. Сковорода, Леся Українка, І. Франко, К. Квітка, М. Грінченко, К. Ушинський, Ф. Колесса, В. Сухомлинський, Г. Ващенко, В. Гошовський, А. Іваницький, Є. Сявакко тощо. Українська етнопедагогіка – це наука про досвід українського народу щодо виховання підростаючого покоління, про його педагогічні погляди. Дуже багато зробив для розвитку української етнопедагогіки М. Стельмахович. В опублікованих працях автор мотивує мету, зміст і принципи народного виховання, систематизує методи морального виховання, висвітлює провідні напрямки родинного виховання та народної дидактики². При розгляді педагогічного потенціалу фольклору дуже важливо активізувати асоціативно-символічне мислення. Інакше так і залишиться неосягнутою символіка художньо-образної мови, інформаційне багатство метафор та алегорій і втратиться будь-яка можливість їх використання для формування художньо-образного осмислення світу, для формування гуманістичної свідомості, гуманістичних цінностей.

¹ Куєвда В. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект. – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2007. – 264 с.: іл.

² Стельмахович М. Етнопедагогіка. – К., 1994.

Принципової важливості набуває **цілісний підхід** до розуміння художніх образів фольклору. Народне мистецтво – це цілісний та витончений світ, який безжалісно порушується, якщо з нього вихоплюють той чи інший елемент і коли його розміщують у невластивому оточенні. Його не можна «розчленовувати» й виокремлювати будь-який елемент, інакше воно втрачає свій смисл, свою сакральну дію, втрачає душу. Тільки **цілісне** осягнення асоціативно-символічних образів фольклору дає можливість збагнути глибинний смисл інформації, закодованої для нас нашими предками.

У календарній обрядовості, у звичаєвій культурі в синкретичну цілість входять не тільки пісні, танці й побажання. Велике значення має ритуал, дієство, яке проявляє отой скритий (а іноді й тайний) ціннісний смисл, а підставою для його осягнення є художня свідомість людини. Тут доцільно зауважити, що образи, створені фольклором, є глибоко динамічними. Вони роблять свого «споживача» співучасником, викликають у нього переживання, які приводять його до самостійних висновків, установок, оцінок. У фольклорі, як у кожній художній моделі, втілено і сам процес активного освоєння дійсності. Драматургія традиційних свят, обрядів, з одного боку, виглядає строго організованою, а з другого – багато чого доручається самим виконавцям, учасникам, які мають право особистої інтерпретації. Безумовно, тільки «пропустивши» таку певну художню модель через своє власне «Я», можна збагнути й відчутти ідеї та почуття, які там закладені.

Однак ще раз зазначимо, що й сьогодні досліджень, які б розглядали фольклор як синкретичне, цілісне художньо-інформаційне й естетико-філософське явище, з відповідним органічно закладеним механізмом впливу на людину, – все ще дуже мало. Офіційна педагогіка сьогодні досліджує шляхи екологічного й валеологічного виховання, емпатію, катарсис, рефлексію, особистісно зорієнтоване виховання, інноваційні технології тощо. Парадокс полягає в тому, що все це вже давно створене на своїй рідній природовідповідній основі фольклору, у системі обрядово-звичаєвої культури. Тільки назви інші, не грецькі, латинські, англійські, а свої, художньо-образні.

Причин отакої «сліпоти» багато, але в основі лежить хронічний комплекс меншовартості, сформований об'єктивними умовами історичного минулого й **вульгарно-матеріалістичний світогляд, який на рівні підсвідомості деформував стереотип ціннісних орієнтацій.** Наприклад, такий цікавий і досі загадковий пласт фольклору як символіка обрядів, заговорів здебільшого трактується як «бабські забобони», як щось наївно-смішне, несерйозне. Однак нещодавно були проведені цікаві дослідження води, як носія інформації¹. Виявляється, що вода має пам'ять, вода може слухати й реагувати на музику, на окремі слова, вода вмiє читати! Масару Емото вважає, що вода є зв'язуючою ланкою між духом і матерією. Тому

¹ *Емото Масару, Флиге Юрген.* Исцеляющая вода: Информация–вибрации–материя / Перев. с нем. – М.: ООО Изд. София, 2008.

ми можемо зцілювати себе й планету свідомо культивуючи найважливіші позитивні «вібрації» любові і вдячності. Вода, як засвідчили експериментальні дослідження автора, має могутні цілючі властивості.

Цікаво, що саме з цієї точки зору стають цілком сучасними і зрозумілими уявлення наших далеких предків про властивості води, які закарбувалися в обрядових піснях, побажаннях, заговорах, приповідках, приказках тощо. У народній поезії символ води був наділений багатьма проявами, які протиставляли, порівнювали або підсилювали характеристики різноманітних подій чи об'єктів.

У сучасній системі освіти усталився стереотипний погляд на фольклор як на архаїчний витвір мистецтва, який прийнято аналізувати, розповідати про його особливості, але рідко хто з учителів задумується над тим, що діти, як правило, не розуміють його образної мови, символіки, метафоричності. Не розуміють часто і самі вчителі. Адже сприймається зовнішня «оболонка», при цьому не звертається увагу на символіку образів.

За останні десятиріччя ми маємо багато даних, які свідчать про те, що наші далекі прапредки володіли унікальною інформацією про світ і світобудову, про людину і її свідомість та підсвідомість, про її далеко не примітивне розуміння явищ природи і космосу. Все ж обмежену стереотипність ортодоксального мислення, що спостерігається в більшості людей, змінити важко. І однією з причин такого небажання вникнути й осягнути закладений скритий смисл міфу чи будь-якого іншого фольклорного твору, є недостатня розвиненість асоціативно-образного сприймання.

Виховання дітей засобами рідного фольклору (а саме це є основою гуманістичного виховання) **органічно** поєднано з формуванням у них саме художньо-образного бачення світу, активізуючи яке, ми створюємо передумову для розуміння образності фольклору і реалізації завдань національного виховання.

Без заперечень найефективнішим є той неперевершений скарб, який залишили нам у спадок наші предки. Це народні звичаї, обряди, легенди, міфологія, казки, величезний пласт пісенної та поетичної культури. Все це духовне багатство базується на повному, багатогранному розумінні світу і людини в ньому.

Важко переоцінити виховне значення таких занять, але все залежить ще й від того, як їх проводити. Справа в тому, що в основі отого педагогічного "ЯК?" лежить світогляд самого вчителя (вихователя), його власний духовний образ світу. Все залежить від того, як сам учитель ставиться до традиції наших предків, розуміє їх світоуявлення. Адже можна відноситися до міфу чи до старовинної казки як до чогось примітивного, а можна зчитувати й розшифровувати вікову мудрість, закодовану образною, міфологічною мовою, глибину якої часто не розуміє більшість із нас.

Протягом багатьох століть наші предки формували систему виховання, орієнтуючись на своє, явно не матеріалістичне розуміння світу. І на основі цього світосприйняття формувалася система виховання поколінь. Це дійсно надзвичайний пласт нашої культури, витoki якого сягають доісторичних часів та **основуються на правдивих знаннях, символах і уявленнях.**

Завдання вчителя = вміти дати дітям пояснення фольклорних образів-символів на основі сучасного світорозуміння. Дитина зовсім інакше буде розуміти міфи, легенди, казки – весь матеріал, який поступово впливав би не тільки на здорове фізичне життя, а й на духовне. Зрозуміло, одне з другим завжди йде в парі. Зміниться ставлення самого вчителя, а потім і дітей, до традицій, старовинних вірувань, до інформації, яка там закладена особливою образною мовою, вони почнуть відчувати їх суть. Але без більш повного, гармонійного, цілісного розуміння світу і нашого Буття неможливо відчутти й оцінити глибину і педагогічну цінність українського фольклору.

Зараз, осмислюючи відкриття сучасної науки, ми бачимо, що наші далекі предки не випадково признавали невидимий і не почутий нами світ, світ енергій. Відкриття фізиків (квантова теорія, теорія вакууму, торсіонних полів) істотно змінили світогляд сучасної людини. Вже стало аксіомою, що все суще є лише різними проявами енергії, яка вібрує, тече і з проявами цієї вічнопульсуючої матерії-енергії сучасна людина зіштовхується у своєму повсякденному житті. Найрізноманітніші електричні поля, радіо, телехвилі впливають на наш організм, хоч ми цього не відчуваємо. Горезвісне українцям радіоактивне випромінювання ми теж нездатні сприймати нашою сенсорикою. Цікаві приклади дає нам природа: акули, скати та інші риби орієнтуються в середовищі за допомогою відчуття слабких електромагнітних коливань; летючі миші прекрасно орієнтуються в темряві, де людина зовсім безпорадна, тому що, як відомо, вони мають орган, який працює як радар. Все, що оточує нас у житті, пронизується хвилями, але ми цього не зауважуємо. Ніхто сьогодні вже не може заперечувати існування енергій, які наука починає вивчати і які мають істотне значення для розкриття механізму найрізноманітніших впливів на людину. До таких загадок, які сьогодні тільки частково розгадані, належать такі пласти фольклору як заговори, оберегова символіка та всюдисуща символічна образність українського фольклору. Сьогодні ми все ближче й ближче підходимо до тайн, які відкриває теорія вібраційних полів і, можливо, згодом зможемо краще усвідомити механізм явищ, які ще зараз пояснити важко.

Майже кожна сучасна людина перейшла через систему виховання, суттю якої був матеріалізм. Це, у свою чергу, впливало на наше світосприйняття. Саме цей світогляд послужив основою для виникнення таких різних наукових концепцій, які однобоко й обмежено пояснювали суть проблем і явищ. Це особливо позначилося в медичних і психолого-педагогічних науках там, де вивчалася людина.

Відомо, що не тільки міфологічні образи, а й філософські поняття існують в іншій площині, ніж наукові поняття. Ніхто сьогодні вже не може заперечувати існування найрізноманітніших енергій, які наука починає вивчати і які мають істотне значення для розкриття питання духовності людини.

Сьогодні ми маємо можливість користуватися найрізноманітнішою літературою. До речі, варто примиритися з думкою, що не виходячи за рамки офіційної науки, нам ніколи не пізнати такого глибокого й складного

езотеричного прояву життя як духовність, яка для педагогічного процесу має надзвичайну цінність. Думку про обмеженість чисто наукових методів пізнання висловлювали найвидатніші науковці. “Наука без релігії сліпа”, – говорив А. Ейнштейн. В. Вернадський писав, що в той час, коли релігія і філософія, художня творчість шукають розв’язку життя, наука лише шукає шляхів до цього розв’язку. На думку Тайлера де Шардена, релігія й наука – дві нерозривно пов’язані іпостасі чи фази одного й того ж повного акту пізнання. Складається враження, що саме ненаукове пізнання світу й людини веде за собою науку, яка могутніми прожекторами освітлює та вивчає те, що раніше освітлювалося маленькою свічкою. Правда, іноді наука не бачить того, що освітлює свічка: каже “цього не може бути!”

До цікавих висновків, які є вагомими і для вчителя, прийшов заслужений діяч науки і техніки України, доктор технічних наук, професор, автор більш як 350 наукових праць Віктор Пак. Він звертає увагу на те, що фактично протягом своєї історії людство набуло три типи мислення: міфологічний, релігійний та науковий¹.

Міфологічний тип мислення є фундаментом для двох наступних, але до сьогоденного часу залишається таємничим і загадковим. (Згадаймо народні звичаї, обряди, легенди, міфи, у них вражає інакше відчуття простору й часу).

Спостерігається закономірність: народження нового типу мислення пов’язане з відторгненням старого, відокремленням від нього. Нерідко цей процес доходить до конфронтації. Не дивно, що релігійне мислення, ставши на ноги, почало боротися з мисленням міфологічним. Те ж саме ми спостерігаємо і при народженні наукового мислення. Хоч спочатку воно виникло в надрах релігії і першими його носіями були священики, але відокремившись, воно оголосило війну релігії.

Наука за часи свого існування змогла дати відповідь на безліч складних питань нашого буття, але аж ніяк не на всі, і ніколи сама по собі цього зробити не зможе.

У будь-якій системі знань приходить час, коли виникають проблеми, які не можуть бути вирішеними тільки за рахунок внутрішніх ресурсів цієї системи. Необхідна допомога інших зовнішніх джерел. Наука нерідко з подивом зізнається, що її відкриття лише підтвердило те, що було відомо людству декілька тисячоліть тому... Виграє той, хто спроможний сприймати природознавчі й езотеричні знання в нерозривній єдності. Тобто поєднувати всі три типи мислення.

На сьогодні досягненням ядерної фізики є вивчення атомарних процесів, які мають місце в середині т.зв. “неживої матерії” і живих клітинах усіх організмів. Завдяки цьому досягненню природознавство сьогодні відкриває для себе світ енергії. Цей світ є одночасно силою творення і збереження Всесвіту, суттю основної матерії людини та її духу.

Цікаво, що саме з цієї точки зору стають цілком сучасними знання наших далеких предків про природу, її надзвичайні цілющі можливості.

¹ Пак В. “Ученый и знахарь”. – Донецк, 1998.

Характерною ознакою того, що людське пізнання рухається саме в цьому напрямку є признання, крім т.зв. традиційної медицини (об'єктом якої є лише тіло і все те, що можна взнати шляхом експерименту) – медицини холістичної, яка цікавиться людиною загалом і схильна визнати роль ще не вивчених енергетичних субстанцій (душі, духу).

Світогляд сучасної людини фактично повертається до поглядів на світ древніх філософів – про первинну цілісність космосу і всього суцього, про те, що все суцше є лише різними проявами енергії, яка вібрує і тече...

В. Вернадський звертав увагу на те, що пізнання світу базується на двох синтезах. З одного боку, абстраговане уявлення фізика чи механіка, яке є зручною формою наукової роботи, що творить своєрідну абстрактну картину світу. Вона є основою певного наукового світогляду, але не охоплює світ загалом. З другого боку – поряд з цією (науково-абстрагованою) картиною світу завжди існує інша, **натуралістична**. Вона не розкладається на геометричні форми, формули, теоретичні поняття. Вона більш складна, багатопланова, містка і є для нас більш близькою і реальною. Таке асоціативно-образне уявлення про світ є багатоплановим, поліфонічним і дуже динамічним. Ці уявлення не менш наукові, підкреслює В. Вернадський, і більш близькі для багатьох (хоча вони так само неповні, як і схематизм спрощеного мислення фізиків)¹.

Стародавні уявлення про людину і світ сьогодні починають оцінюватися з позицій сучасного природознавства і це дає підставу для того, щоб інакше розуміти древні писання, а фольклор вважати не лише «літературно-музичним твором», не лише архаїчно-історичною цінністю, а досліджувати його значно ширше – як могутнє духовно-інформаційне явище, висловлене художньо-образною мовою (яку сьогодні, на жаль, далеко не кожен спроможний зрозуміти).

Отже, для того, щоб сучасна школа (середня і вища) могла впливати на формування гуманістичних цінностей засобами фольклору, необхідно **заглибитися в сутність фольклору** як своєрідного явища, яке є носієм багатопланової інформації – філософської (філософія землі, праці, орів-землеробів), космогонічної (про походження світу та Всесвіту), історичної, ритуальної, оберегової та лікувальної, морально-етичної, виховної, естетичної, культурологічної. Всі ці напрямки співзвучні й органічно переплітаються з міфопоетичною творчістю, пов'язані з асоціативно-образним і, зокрема, з художньо-образним мисленням людини, усі вони передбачали глибокий вплив на тіло й душу людини. У свою чергу, характеризувати фольклор як синтетичне багатопланове життєве явище можна лише з точки зору певної **світоглядницької позиції**, яка визначає методологічний підхід до розгляду фольклору взагалі і до художньо-образної символіки зокрема.

¹ Вернадський В.И. Философские мысли натуралиста. – М., 1988. – С. 53.

Балабанова К.Є. (Донецьк)

**ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-
КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ
У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ**

У статті зроблено теоретичний аналіз проблеми формування професійно-комунікативної компетентності. Уточнено поняття «професійно-комунікативна компетентність». Визначені критерії діагностування рівня сформованості професійно-комунікативної компетентності.

Метою і завданням дослідження є формування професійно-комунікативної компетентності майбутнього інженера, а саме: оволодіння теоретичними основами, системами норм та цінностей професійної комунікації, вміння вести ефективні комунікаційні взаємодії, у тому числі засобами інформаційних технологій.

Сучасний рівень розвитку і характер суспільного виробництва визначають перехід національної економіки України на ринкові відносини, інтегрування у світове господарство, що призводить до істотних перетворень у виробничій сфері. Успішне здійснення таких перетворень потребує якісної підготовки високопрофесійних інженерних кадрів, що відповідає вимогам європейського і світового освітнього простору. За таких умов виникає необхідність пошуку нових моделей і підходів до професійної підготовки майбутніх інженерів.

Постійне збільшення обсягу знань, до якого необхідно вивести майбутнього фахівця за роки навчання у вищому навчальному закладі освіти, підвищення вимог до його загальної та професійної підготовки породжують соціальну потребу всебічного й глибокого дослідження системи педагогічних шляхів, зовнішніх і внутрішніх чинників становлення спеціалістів технічного напрямку освіти, розкриття закономірностей і особливостей їхньої професійної підготовки й урахування їх у навчально-виховному процесі вищої школи¹.

Болонський процес посилив в Україні перетворення, які стали характерними для європейського співтовариства. На зміну підходу, який забезпечував загальне уявлення про способи виконання певної діяльності та сформованість загальнопрофесійних умінь, прийшов компетентнісний підхід. До нього висуваються вимоги забезпечення сформованості професійних якостей, поведінкових актів та виконавчих дій на рівні посадових вимог можливого працевлаштування і в той же час – на рівні вимог подальшого освітнього рівня (у разі продовження освіти).

¹ Гришкова Р.О. Формування іншомовної соціокультурної компетенції студентів нефілологічних спеціальностей. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – С. 7.

Формування компетентності, тобто здатності застосовувати знання та вміння в реальній життєвій ситуації, є однією з найбільш актуальних проблем сучасної освіти. Компетентнісний підхід до підготовки фахівців технічного профілю у вищих навчальних закладах полягає в набутті та розвитку у студентів набору ключових, загальногалузевих та предметних компетенцій, які визначають його успішну адаптацію в суспільстві. На відміну від терміна «кваліфікація» компетенції включають, крім суто професійних знань та умінь, що характеризують кваліфікацію, такі якості як ініціативність, співпраця, здатність до роботи в колективі, комунікативні здібності, вміння вчитися, оцінювати, логічно мислити, відбирати і використовувати відомості.

Теоретичний аналіз проблеми формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх інженерів спрямовує нас до головних понять дослідження: «компетентність», «компетенція», «комунікативна компетентність», «професійна компетентність» та визначенню поняття «професійно-комунікативна компетентність».

Великий тлумачний словник сучасної української мови подає такі трактування цих загальних понять:

«Компетенція: 1) добра обізнаність із чим-небудь; 2) коло повноважень якої-небудь організації, установи чи особи».

«Компетентність – властивість від компетентний».

«Компетентний: 1) який має достатні знання в якій-небудь галузі, який з чим-небудь добре обізнаний, тямущий; який ґрунтується на знанні, кваліфікований; 2) який має певні повноваження, повноправний, повновладний¹».

Ця схожість не є випадковою, адже ці поняття походять з одного джерела: латиною «competentia» – узгодженість, відповідність, а «competere» – відповідати, бути годящим, здатним².

«Компетентність» у наукових працях тлумачиться по-різному: як синонім професіоналізму і як лише одна з його складових; як «готовність фахівця включитися в певну діяльність» і як атрибут підготовки до майбутньої професійної діяльності. Поняття «компетентність» розглядається або як здатність результативно діяти, ефективно розв'язувати проблему, застосовувати знання у нестандартній ситуації, або як спроможність фахівця кваліфіковано виконувати завдання чи роботу. Компетентності на відміну від узагальнених, універсальних знань мають дієвий, практико-орієнтований характер. Тому вони, крім системи теоретичних і прикладних знань, включають також когнітивну й операціонально-технологічну складові. Тобто компетентності – це сукупність (система) знань у дії. Загальна структура цієї категорії містить набір знань, умінь та навичок, цінностей, емоцій, поведінкових

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – С. 445.

² Латинско-русский словарь / Под. ред. И.Х. Дворецкого. – М.: Русский язык, 1976. – С. 217.

компонентів тощо, що дають змогу людині ефективно здійснювати певну діяльність або виконувати певні професійні функції.

Спроби дати означення поняття «компетентність» були здійснені в межах особистісно-орієнтованої парадигми Є. Бондаревською через перелік складових компетенцій, зорієнтованих на змістову складову будь-якого виду діяльності¹. Таким чином, деякі означення компетентності даються через поняття компетенцій. Треба зазначити, що в окремих наукових джерелах терміни «компетентність» та «компетенція» використовуються як синоніми.

Відомі російські педагоги В. Краєвський і А. Хуторський розрізняють терміни «компетентність» та «компетенція», пояснюючи, що перше містить сукупність взаємозалежних якостей особистості, що задаються стосовно певного кола предметів і процесів, а друге – співвідноситься з володінням людиною відповідною компетенцією, що стосується її особистісного ставлення до неї та до предмета діяльності².

На думку Т. Вольфовської, компетентність – необхідний людині рівень сформованості досвіду міжособистісної взаємодії, щоб успішно функціонувати в суспільстві з урахуванням власних здібностей і соціального статусу³.

Комунікативна компетентність, як зазначає В. Булгакова, є показником поінформованості суб'єкта спілкування у сфері комунікації, задовільного оволодіння певними правилами, нормами поведінки, спілкування⁴.

Зазначимо, що «комунікація» (лат. – загальне; те, що об'єднує, спільне) являє собою соціально обумовлений процес передачі інформації та обміну думками, почуттями між людьми в різних сферах пізнавально-трудова і творчої діяльності. Це акт і процес встановлення контактів між суб'єктами взаємодії за допомогою вироблення загального змісту переданої і сприйнятої інформації. У психології цей термін використовується не тільки як передача інформації, а ще й особливості поведінки людей у цьому процесі.

Комунікативна спрямованість методики навчання перебуває протягом останніх десятиліть у центрі уваги методологічної еволюції. Комунікація залишається головною метою, навіть якщо об'єктивні умови (відсутність автентичних матеріалів, недостатня кваліфікація деяких викладачів, опір з боку адміністративних структур тощо) гальмують її досягнення або перешкоджають цьому⁵.

¹ *Бондаревская Е.В., Кульневич С.В.* Парадигмальный подход к разработке содержания ключевых педагогических компетенций // Педагогика. – 2004. – № 10.

² *Коваленко О.* На шляху до демократичної системи освіти // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2005. – № 3. – С. 92-99.

³ *Вольфовська Т.* Комунікативна компетентність молоді як одна з передумов досягнення життєвої мети // Шлях освіти. – 2001. – № 3. – С. 13-16.

⁴ *Булгакова В.* Адаптувати людину до життя // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2005. – № 6. – С. 82-86.

⁵ *Гришкова Р.О.* Формування іншомовної соціокультурної компетенції студентів нефілологічних спеціальностей. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 424 с.

Показником розвитку особистості є комунікативність, тобто здатність спілкуватися, що зумовлює активне використання засобів мови, вміння сприймати та відтворювати зміст чужого висловлювання і продукувати власне, тобто вміння осмислено сприймати й продукувати усні й письмові тексти.

Н. Ануфрієва визнає «комунікативну компетентність» складним феноменом, основу якого становлять певні здібності. До таких *здібностей* особистості, за Н. Ануфрієвою, належать:

1) здатність робити соціально-психологічний прогноз ситуації, в якій відбуватиметься спілкування, тобто здатність людини передбачати події;

2) здатність соціально-психологічно програмувати процес спілкування, спираючись на своєрідність комунікативної ситуації;

3) вміння «вживатися» в соціально-психологічну атмосферу комунікативної ситуації, тобто робити правильну оцінку позитивних і негативних аспектів ситуації спілкування;

4) здатність здійснювати соціально-психологічне управління процесами спілкування в комунікативній ситуації (організація уваги партнерів по спілкуванню, стимулювання їх комунікативної активності, управління процесом спілкування)¹.

Отже, вищесказане дає можливість зробити висновок, що більшість учених під компетентністю людини розуміють певним чином структуровані (організовані) набори знань, умінь, навичок і стосунків, які набуваються у процесі навчання. Зазначені складові комунікативної компетентності становлять комунікативний потенціал особистості, який визначає успішність її спілкування в різних сферах життєдіяльності.

Комунікативна компетентність – це не просто навички застосування мовних і немовних засобів у конкретному контексті і ситуації спілкування, вміння ефективно впливати на співбесідника, а й увага про діяльнісну мету свого мовлення, усвідомлення комунікативного сенсу спілкування, творче володіння лексичним запасом і необхідними граматико-синтаксичними схемами, інтелектуальна готовність до прийняття мотивованого рішення про закінчення висловлювання.

За словами Н. Ротової, на основі комунікативних умінь і навичок встановлюється комунікативна компетентність як здатність користуватися мовою залежно від ситуації.

Допоможуть майбутнім фахівцям оволодіти навичками оптимальної комунікативно-мовної поведінки у професійній сфері такі *форми і методи* роботи:

оглядові та евристичні лекції, семінари-колоквиуми, самостійне вивчення навчальної літератури та виконання індивідуальних контрольних робіт, передбачених навчальним планом; робота з довідниковими джерелами, зокрема з Інтернет-ресурсами;

¹ Див.: Булгакова В. Адаптувати людину до життя // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2005. – № 6. – С. 82-86.

завдання на мовне вправління (різноманітні вправи (значною мірою для самостійної роботи), тести, складання конспектів, анотацій, рецензій); завдання дослідницько-пошукового характеру, спрямовані на розвиток комунікативно-мовленнєвих умінь; корекція та редагування текстів; моделювання ситуацій; виконання проблемно-пошукових завдань; підготовка повідомлень, доповідей, рефератів, виступів у науковому стилі¹.

Важливою підструктурою суб'єкта професійної діяльності є, власне, професійна компетентність – сукупність професійних знань, умінь і навичок, а також досвід виконання професійних дій. Формування сучасної професійної компетентності є однією з основних функцій усього процесу підготовки майбутнього фахівця. Тому особливу актуальність здобуває модернізація системи вищої професійної освіти, що вимагає пошуку нових організаційно-методичних засобів і технологій підвищення якості підготовки фахівців.

Теоретико-методичні засади підготовки фахівців загалом обґрунтовано в роботах В. Безрукової, А. Біляєвої, Р. Гуревича, А. Дьоміної, Н. Ничкало; шляхи, методи формування професійних умінь, навичок вивчали Б. Бромберек, Т. Вилох, В. Оконь, П. Драганов, О. Березовський, І. Фалуш, Н. Тализіна, Т. Ільїна; розвиток професійної компетентності проаналізовано в роботах І. Дроздова, О. Денисова, О. Поліщука, В. Федіної.

Формування професійної компетентності – процес, що триває протягом усього професійного становлення; його основними етапами є: формування професійних намірів і спрямованості, професійна підготовка, професіоналізація. Зокрема, етап формування професійних намірів і спрямованості здійснюється через психологічну та професійну адаптацію студентів до майбутньої діяльності; етап професійної підготовки – через оволодіння загальними та спеціальними знаннями і вміннями; етап професійного становлення – через набуття професійного менталітету та високоякісного виконання професійної діяльності².

В. Петрук визначає професійну компетентність, як готовність особистості мобілізувати власні ресурси (організовані в систему знань, вмінь, здатності й особистісних якостей), що необхідні для ефективного розв'язання професійних завдань у типових та нестандартних ситуаціях, що включає в себе ціннісні ставлення особистості до цих ситуацій³.

Складові професійної компетентності відповідно до структури діяльності, як пізнавальний, ціннісно-орієнтаційний та настановчо-поведінковий компоненти, передбачають розгляд професійної компетентності через професійну готовність, що визначається розумінням

¹ Ротова Н.В. Проблеми вдосконалення комунікативних компетентностей при вивченні курсу «Українська мова за професійним спрямуванням» // <http://conf.vstu.vinnica.ua>.

² Федіна В. Формування професійної компетентності у майбутніх фахівців-сходознавців: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 2009.

³ Петрук В.А. Теоретико-методичні засади формування базових професійних компетенцій у майбутніх фахівців технічних спеціальностей: Дис. ... д-ра пед. наук. – К., 2008.

навчально-професійних завдань, усвідомленням своєї відповідальності. Важливою умовою формування готовності є наявність відповідних властивостей, передусім, задатків та здібностей особистості до майбутньої діяльності. Формування готовності до діяльності починається з ознайомлення із професією.

Що стосується психолого-педагогічного аспекту готовності студента до професійної діяльності, то варто виокремити три головні позиції, які студент постійно займає у навчальному процесі: той, якого навчають; той, хто навчається; той, хто навчає¹. Психологічну готовність слід визначати як суттєву передумову цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості та ефективності. Вона допомагає людині успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати знання, досвід, особистісні риси, зберігати самоконтроль і перебудовувати свій спосіб дій у разі виникнення непередбачених перешкод.

Етапом професійного становлення як процесу, упродовж якого відбувається формування професійної компетентності, є професійна адаптація. Професійна адаптація як один із основних компонентів професійної діяльності – складний процес засвоєння людиною професійних ролей. Н. Леонтьєв акцентує, що реальна основа особистості не в закладених в неї генетичних програмах, не в глибинах її природних задатків і навіть не в набутих нею знаннях, уміннях, навичках, зокрема професійних, а в тій системі діяльності, яка реалізується цими знаннями, вміннями, навичками². Треба брати до уваги темперамент, здібності, досвід кожного студента, що допоможе продуктивно формувати професійний менталітет, забезпечити високоякісне виконання професійної діяльності. Професіоналізм, як зазначає президент Міжнародної академії акмеологічних наук Н. Кузьміна, виявляється у тому, як фахівець аналізує виробничу ситуацію, на які ознаки орієнтується, як швидко формулює професійні завдання, як приймає рішення і реалізує їх, як порівнює реальні результати з тими, за якими проводив пошук, як реконструює власну діяльність і як її обґрунтовує³.

Важливою умовою розвитку інтересів студентів до майбутньої професійної діяльності є формування у них мотивів, які сприяють оптимізації процесу професійного становлення майбутніх фахівців. У процесі мотивації об'єднуються пізнавальні процеси в оцінювальний механізм і виробляються стратегії задоволення потреби та оцінюється важливість виникнення потреби для теперішнього і майбутнього особистості. Під впливом об'єктивних суспільних відношень мотиви визначають стратегію задоволення потреб за посередництвом побудови ієрархії цілей. Власне, потреби, мотиви, світогляд, установки та цілі формують професійну спрямованість як одну з психологічних підструктур професійної компетентності, що створює внутрішню передумову для

¹ Федина В. Формування професійної компетентності у майбутніх фахівців-сходознавців: Дис. канд. пед. наук. – К., 2009.

² Там само.

³ Там само.

забезпечення суспільної активності особистості, самоосвіти, самовиховання та ставлення студента до різних видів навчальної діяльності¹.

У процесі навчання увагу студентів потрібно спрямовувати на їхню подальшу професійну підготовку, яка передбачає *формування*:

а) самовизначення – уміння виробляти свої позиції в житті; формувати власний світогляд, уміння ставити і виконувати поставлені перед собою завдання;

б) самореалізації – утвердження себе як особистості; розвиток творчих здібностей (наукових, художніх, організаційно-комунікативних);

в) самоорганізації – навички елементарної психічної саморегуляції; організації режиму життя; досягнення поставленої мети².

На підставі вищевикладених теоретичних положень можемо зробити висновок, що «професійно-комунікативна компетентність» – комплекс комунікативних знань та мовленнєвих умінь, навичок як базового компонента, оволодіння якими дає змогу майбутньому інженеру адекватно користуватися усіма засобами комунікації (як вербальної, так і невербальної) у професійній діяльності.

Система формування професійно-комунікативної компетентності студентів технічних спеціальностей ґрунтується на компетентнісному підході і спрямована на забезпечення фахової готовності майбутнього інженера до професійної діяльності. Процес вдосконалення показників цілісного утворення має свою специфіку на різних освітньо-кваліфікаційних рівнях: на рівні бакалавра – увага спрямовується на навчальну і пізнавальну активність студентів; на рівні магістра – на розвиток наукової, дослідницької діяльності.

Критеріями діагностування рівня сформованості професійно-комунікативної компетентності студента технічної спеціальності є: особливості професійно-комунікативного самовизначення; схильність до обраної професії та наявність професійно-важливих комунікативних якостей; володіння вербальними та невербальними засобами спілкування та наявність професійно-комунікативних задатків.

Зазначимо, що комунікативна компетентність виступає і складовою, і базовою характеристикою професійної компетентності залежно від функції, яку реалізовує інженер у конкретному виді професійної діяльності, та має декілька джерел розвитку в процесі становлення особистості людини: трансляція комунікативних умінь у процесі міжособистісної взаємодії з іншими людьми, оволодіння культурною спадщиною, спостереження за поведінкою інших людей і аналіз актів комунікації, програвання в уяві комунікативних ситуацій.

Результати аналізу процесу підготовки майбутніх фахівців технічних спеціальностей у вищих навчальних закладах свідчать, що нинішній стан не відповідає сучасним вимогам інженерної освіти. Наявна технологія

¹ Там само.

² Єрмакова С.С. Кризи професійного становлення // Наука і освіта. – 2005. – № 5-6. – С. 58.

навчання недостатньо створює умови для формування професійно-комунікативної компетентності майбутнього випускника, його творчого потенціалу, системної самостійної роботи студентів щодо оволодіння фундаментальними знаннями. Низька мотивація щодо вивчення фундаментальних дисциплін, оволодіння студентами майбутнім інженерним фахом, недосконала система гуманітарної підготовки, детермінує недостатню їхню освіченість, що впливає на якість їхньої професійної діяльності, конкурентоспроможності.

Феніна В.А. (Миколаїв)

ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ЗАНЯТТЯХ ІСТОРІЇ У ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ КУЛЬТУРИ

Автор прагне розкрити вплив ігрової діяльності на розвиток особистості студентів, показати її місце в умовах розвитку нових освітніх технологій, обґрунтувати шляхи оптимізації навчально-виховного процесу засобами навчальної ігрової діяльності, удосконалити навчання через активізацію пізнавальної діяльності студентів.

Сучасний етап системи освіти України характеризується її інтеграцією у світовий освітній простір. Із запровадженням нової парадигми освіти в Україні здійснюється широкоформатна освітня реформа. Міністерство освіти і науки України розробило й активно впроваджує Національну доктрину розвитку освіти у ХХІ столітті. Українська освіта трансформується у контексті вимог Болонської декларації. Йдеться про становлення нової філософії освіти, про її радикальну модернізацію. Це певною мірою стосується і нашого навчального закладу, який не може залишатися осторонь цих перетворень. Адже випускник Миколаївського державного вищого училища культури – це насамперед організатор культурно-дозвілєвої діяльності, керівник аматорського колективу з різних видів мистецтва (хоровий, інструментальний, хореографічний, образотворчий тощо), бібліотекар, секретар-референт. Основним місцем роботи випускників училища є сучасні культурно-розважальні, культурно-дозвілєві та освітні заклади України¹.

Сьогодні від освіти очікують не лише знань, умінь та навичок, а й формування творчої особистості, здатної до сприйняття багатовимірного світу з його калейдоскопічними змінами. У зв'язку з цим актуальною є проблема пошуку нових методів навчання, а також впровадження та

¹ Концепція розвитку Миколаївського державного вищого училища культури. – Миколаїв, 2008. – С. 1-2.

використання інтерактивних технологій, які б відповідали вимогам сучасного навчального процесу. Це однаковою мірою стосується зміни технологій навчання через включення у навчальний процес ігрової діяльності.

В останні роки практика застосування ігор визначила методичну думку, що прийшов час для узагальнення практичного досвіду, надання об'єктивної оцінки доцільності застосування ігрових завдань, визначення їх місця у навчально-виховному процесі¹. Адже гра дає змогу яскраво реалізувати всі провідні функції навчання: освітню, розвиваючу та виховну.

Ставлення до гри в різні періоди розвитку людського суспільства було неоднозначне. Гра вивчається в психології, етнографії, історії культури, у теорії керування, педагогіці тощо. Спробу **систематизувати** вивчення гри першим здійснив наприкінці XIX ст. німецький учений К. Гросс. Німецький психолог К. Бюлер визначав гру як діяльність, чинену заради одержання задоволення. Фрейдисти бачать у грі вираження глибинних інстинктів чи потягів. Матеріалістичний погляд на гру сформулював Г. Плеханов, що вказав на її виникнення з праці². Теорію гри, виходячи з її соціальної природи, розробляли Е. Аркин, Л. Виготський тощо. Творчі ігри соціального характеру у різних педагогічних аспектах розглядали А. Макаренко, І. Іванов, В. Сухомлинський, Л. Коваль; етнічні особливості гри та ігрової взаємодії відображені О. Духновичем, Г. Волковим, Л. Федоровою; ігри, що розвивають інтелектуально-пізнавальні здібності школярів, досліджували І. Зверева, Р. Жуков, В. Рибальський, Л. Фридман та ін.³ Свої праці щодо запровадження ігрової діяльності в роботу освітніх установ присвятили Ю. Бабанський, Н. Кузнецова, Р. Шацька, К. Баханов тощо.

Як складова частина процесу навчання історії гра розглядалася передовими радянськими педагогами ще на початку XX ст. Одним із засновників та активних пропагандистів використання навчальних історичних ігор-драматизацій був А.Ф. Гартвіг, який бачив у грі засіб порятунку від “небезпечної шкільної хвороби – вербалізму”, коли поняття й узагальнення не зв'язані у свідомості учня з визначеним історичним образом⁴. В середині 20-х рр. гра разом з іншими шкільними експериментами була розкритикована і переведена в розряд другорядних засобів закріплення історичних знань у позанавчальний час. Відродження гри почалося в 60-х рр. завдяки творчості педагогів, що довели доцільність застосування ігрових форм навчання історії на уроках і в позакласній роботі (Т. Гончарова, П. Гуськов, В. Ерохов, Г. Кулагина, М. Найдич тощо).

¹ Кузьменко В.В., Храпко Т.А. Вплив ігрової діяльності на розвиток особистості учнів // Нові технології навчання. – 2009. – № 56. – С. 64.

² Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е.С. Рапацевич. – Мн.: Современное слово, 2005. – С. 182.

³ Щербань П.М. Навчально-педагогічні ігри у вищих навчальних закладах: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2004. – С. 10.

⁴ Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Теория и методика преподавания истории: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр. ВЛАДОС, 2003. – С. 330.

Із сучасних досліджень творчої ігрової діяльності як комплексного засобу, що може спонукати старшокласників і студентів до самоаналізу, самооцінки й саморозвитку, найближчі до проблеми, що розглядається, науково-методичні розробки здійснили І. Іванов, Л. Коваль, Л. Куликова, О. Пометун, Л. Пироженко, П. Щербань, О. Мокрогуз, Л. Марченко, Я. Камбалова, Т. Шкарупа тощо¹.

Про те, що інтерес учителів, викладачів до навчальних ігор постійний, свідчать численні публікації в методичних збірниках, журналах, газетах тощо. Але, на жаль, ігрові методи навчання ще не в повному обсязі знайшли гідне місце в підготовці майбутніх фахівців. Головна причина полягає в тому, що: по-перше, розмаїття ігор потребує певних педагогічних зусиль, значного часу на її створення, підготовку й режисуру, методичну і педагогічну майстерність; по-друге, значною мірою через брак потрібних методичних посібників і рекомендацій щодо їх організації та проведення, по-третє, через недостатню матеріально-технічну базу деяких навчальних закладів.

Мета цієї публікації: розкрити вплив ігрової діяльності на розвиток особистості студентів ВНЗ I-II рівнів акредитації. Відповідно до мети визначено такі **завдання** дослідження:

обґрунтувати важливість використання активних методів навчання, а саме – ігор;

розкрити шляхи оптимізації навчально-виховного процесу засобами навчальної ігрової діяльності на прикладі занять з історії України та всесвітньої історії.

Завдання, які стоять перед сучасною вищою школою України, вимагають від викладацького складу всебічного вдосконалення процесу навчання студентів з метою суттєвого підвищення якості підготовки випускників вищих навчальних закладів.

В умовах швидкого росту обсягу знань, коли викладач має видавати великі обсяги інформації в обмежені проміжки часу, а студент – засвоювати цю інформацію, навчальний процес стає все складнішим і вимагає використання різноманітних нових методик навчання, впровадження нових форм і методів, які інтенсифікують процес навчання. Проблема активізації розумової діяльності в процесі навчання актуальна ще й тому, що на сучасному етапі розвитку науки і техніки необхідно готувати майбутніх фахівців до творчої діяльності, формувати в них навички до активного самостійного накопичення знань, прагнення до самоосвіти.

¹ Мокрогуз О.П. Інноваційні технології на уроках історії. – Харків: Вид. група “Основа” ПП “Тріада”, 2007. – 192 с.; Пометун О., Пироженко Л. Інтерактивні технології навчання // Відкритий урок. – 2003. – № 3-4. – С. 19-31; Психолого-педагогічні аспекти реалізації сучасних методів навчання у вищій школі: Навч. посіб. / За ред. М.В. Артюшиної, О.М. Котикової, Г.М. Романової. – К.: КНЕУ, 2007. – С. 239-261; Трайнев В.А. Деловые игры в учебном процессе: Методология разработки и практика проведения. – 2-е изд. – М.: Изд.-торг. корпорация «Дашков и К^о»: МАН ИПТ, 2005. – 360 с.

У цьому напрямку працюють викладачі Миколаївського державного вищого училища культури, вони активно впроваджують у навчальний процес різні види методик навчання. Схильність студентів до активної творчої діяльності формується на заняттях різних типів. Викладачі училища видозмінюють заняття як форму навчання, проводячи нестандартні заняття: заняття – захист дисертації, заняття – суд, заняття – подорож, заняття – гра тощо.

Чому саме гра? Феномен гри в тому, що, будучи по суті розвагою, вона переростає в навчання, творчість, модель людських стосунків. Адже сутність гри полягає у відтворенні певних елементів предметного і соціального змісту діяльності, моделюванні деяких умов і систем відносин, які характерні для неї. Гра розгортається на імітаційній моделі, що дає змогу переводити формальні знання в дієві й закріплює за іграми статус активного методу навчання студентів.

Гра є ефективним засобом формування особистості студента, його морально-вольових якостей, у грі реалізується потреба впливу на світ. Платон зазначав, що жодну науку вільна людина не має вивчати як раб; тому викладати науку слід через гру, у якій і виявляється, хто до чого схильний. Гра, за визначенням С. Гончаренка, “форма вільного самовияву людини, яка передбачає реальну відкритість світові можливого й розгортається або у вигляді змагання, або у вигляді зображення якихось ситуацій, станів”¹.

Гра – одна з форм активізації навчальної діяльності студентів під час вивчення будь-якої теми з історії. Саме гра дає можливість яскравіше виявити свою індивідуальність, позбутися страху перед опитуванням, відчувати інтерес до цього заняття і дисципліни загалом.

Сюжетна канва ігрової ситуації потребує немалою запасу знань з відповідної теми, вміння користуватися додатковою літературою, словниками тощо. Ігрове навчання дає змогу кожному студенту викласти свої думки, навчає доводити їх правильність. Усе це сприяє розвитку творчого мислення, виявляє потенційні можливості кожного, іноді такі, про які викладач раніше навіть і не підозрював.

Ігрова форма занять створюється за допомогою спеціальних дидактичних прийомів та ситуацій, які виступають як засіб пробудження, стимулювання студентів до навчальної діяльності. Кожна гра має завдання для виконання, які подаються в найрізноманітніших формах з широким діапазоном труднощів: від легких і доступних для всіх, до вищого шабля у рівні складності. За методикою проведення історичні ігри поділяються на ігри-змагання, сюжетні, рольові, ділові, імітаційні та ігри-драматизації. За дидактичною метою – актуалізуючі, формуючі, узагальнюючі та контролюючі-корекційні².

Різноманітні види ігрових занять мають своє призначення і конкретне застосування. Використання ігрових ситуацій робить процес навчання

¹ Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – С. 73.

² Баханов К. Навчання у грі: театралізована вистава // Історія в школах України. – 2002. – № 5. – С. 11.

більш цікавим, полегшує подолання труднощів у засвоєнні навчального матеріалу, активізує резервні здібності особистості, створює умови для активної пізнавальної та розумової діяльності її учасників. Але це, звичайно, не означає, що потрібно використовувати тільки ігрові форми занять. Звісно, гра не є вирішенням усіх проблем сучасної освіти і не може повністю замінити традиційні методи. Правильніше в методичному плані поєднувати традиційні навчальні заняття з ігровими¹.

Пропонуємо приклади використання елементів гри на заняттях історії, що дають змогу зробити більш динамічним і цікавим процес сприйняття історичних фактів, імен, дат, назв географічних об'єктів, з якими пов'язана та чи інша історична подія. Використання ігрової діяльності виключає небажане заучування. У грі знання засвоюються через практику, тому що студенти не просто вивчають матеріал, а розглядають його з різних боків, розкладають на різноманітні логічні ряди.

Застосування ігрових форм можливе вже на етапі актуалізації навчальної діяльності студентів. Так, за допомогою гри **“Склади ключове слово”** можна перевірити знання ключових понять теми. Суть гри – з безладно розкиданих літер потрібно скласти слова, що відповідають темі, а потім розтлумачити їх. Наведемо приклад реалізації гри під час вивчення теми: “Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)” (1.1. Початок Другої світової війни. Приєднання західноукраїнських земель до УРСР), І курс, II семестр): гарясе (агресія – від лат. – нападаю) – незаконне, з точки зору міжнародного права, застосування сили однією або кількома державами проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави або народу, сіянаек (анексія – протиправне насильницьке приєднання (захоплення) однією державою всієї або частини території іншої держави), пордеціята (депортація – примусове виселення з місця постійного проживання особи, групи осіб чи народу, визнаних соціально небезпечними).

Так витрачені на гру 7-10 хв. заняття допомагають розпізнати рівень підготовленості студентів. Крім того, це своєрідна розумова гімнастика, яка привчає раціонально мислити, послідовно виконувати розумові операції, шукати нестандартні підходи.

Метод “Сенкан” розвиває у студентів образне мислення, вчить узагальнювати інформацію та виражати своє ставлення до неї. Суть методу – складання вільного вірша з п'яти рядків, що синтезує інформацію, коротко описує тему.

Сенкан складається за такими *правилами*:

1. Перший рядок являє собою тему і складається з одного слова (звичай, це іменник).
2. Другий рядок – опис теми, який складається з двох слів (частіше прикметників).

¹ *Феніна В.А.* Технологія гри в системі підготовки майбутнього фахівця // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.: Миколаїв: ТОВ “Фірма “Ліон”, 2009. – Т. 7: Екологічна психологія. – Вип. 18: Психологія освітнього простору. – С. 402.

3. Третій рядок виражає дію, пов'язану з темою, складається з трьох слів (з використанням дієслів).

4. Четвертий рядок є фразою, що складається з чотирьох слів і виражає ставлення до теми.

5. Останній рядок складається з одного слова – синоніма, який передає сутність теми.

6. Сенкан не обов'язково має мати ритм і риму, це вільний твір.

Наведемо зразок складання сенкану на прикладі таких тем:

Тема “Утворення і розвиток ранньофеодальної Київська Русь”	Тема “Україна в кінці XVII – першій половині XVIII ст.”
Володимир (Великий) Рішучий, далекоглядний; Активно розпочав реформи, сприяючи піднесенню авторитету держави. Князь-реформатор	Олекса (Довбуш), Відважний, справедливий; Думає, бореться, відстоює, прагнучи позбутися феодального гніту. Герой

Складаючи сенкан, можна використовувати наведену формулу: тема (іменник), опис (два прикметники), дія (три слова, частіше з використанням дієслів), ставлення (фраза – чотири слова), перефразування сутності (одне слово).

Активізації пізнавальних інтересів студентів сприятиме **гра “Слово – речення – запитання – відповідь”**. Викладач під час повторення теми, наприклад: “Литовсько-польська доба української історії. Початки козаччини (друга половина XIV – перша половина XVII століття)” звертається до студентів (бажано до чотирьох) з певним завданням. Перший студент має виділити ключове слово з даної теми. Другий – має скласти речення, яке містить дане слово. Третій студент ставить запитання відповідно до змісту даного, а четвертий студент, дає відповідь так, ніби запитання було задане йому.

1. Слово – Люблінська унія. 2. Речення – Люблінська унія була прийнята в 1569 р. 3. Запитання – Яка держава утворилася в результаті Люблінської унії? 4. Відповідь – В результаті Люблінської унії 1596 р. утворилася держава – Річ Посполита.

Важливе місце в навчально-виховному процесі належить **історичним вікторинам**. Назва “вікторина” походить від латинського слова “вікторія” – перемога. Тому вікторину називають ще грою в переможців. У ній змагаються за те, щоб швидше і повніше відповісти на поставлені запитання.

Вікторини мають велике виховне і пізнавальне значення. Вони розширюють і поглиблюють здобуті на занятті знання студентів, виховують у них допитливість, інтерес до знань.

Для вікторини використовують запитання, що перевіряють знання дат, термінів, фактичного матеріалу або стосуються біографії історичних

особистостей, тексту історичних джерел та документів. Необхідною умовою кожної вікторини є наявність у ній крилатих фраз і влучних висловів історичних діячів або взятих з історичних джерел.

Під час складання вікторин слід враховувати не тільки індивідуальні особливості студентів, а й те, наскільки глибоко вони засвоїли тему, на яку проводиться вікторина, ступінь складності запитань, їх дохідливість.

Вікторини мають спиратися на наявні знання і в той же час поглиблювати їх, сприяти всебічному осмисленню навчального матеріалу, встановленню логічних зв'язків між вивченим і тим, що вивчається, мають допомогати робити висновки й узагальнення.

Мета вікторин – допомогти студентам свідомо засвоїти навчальний матеріал, спонукати їх до самостійних висновків і узагальнень.

Чималим успіхом серед студентів користуються вікторини, вмотивовані в якусь гру. Види вікторин і форми їх проведення надзвичайно різноманітні. У кожному конкретному випадку їх вибір обумовлюється місцем проведення вікторини, її метою, змістом. Наведемо найпростіший вид вікторини (фрагмент), на прикладі теми: “Західноукраїнські землі в 1921-1939 рр.”:

- 1) Місто Львів у 1920–1930-х рр. знаходилося на території ____ (вказати назву країни).
 - 2) 1929 р. у Відні на з'їзді Української військової організації та радикальних студентських груп було створено _____ (вказати назву організації).
 - 3) У березні 1939 р. Карпатська Україна була окупована військами _____ (вказати якої країни).
 - 4) Яка подія відбулася раніше?
 - а) Створення ОУН;
 - б) Убивство Є. Коновальця.
 - 5) Татарбунарське повстання 1924 р. відбулося на території _____ (вказати назву країни).
 - 6) Хто і стосовно чого сказав: “Комаха, яка хоче приєднати до себе слона”?
 - 7) Які методи боротьби ОУН вважали найважливішими:
 - а) виключно парламентські, не вдаючись до терористичних засобів;
 - б) пропагандистські, агітаційні, організаційні, диверсійні, терористичні;
 - в) виключно організацію масових демонстрацій, студентських і робітничих страйків?
 - 8) Впізнай історичну особистість: Державний, громадський, науковий, культурний діяч (1874-1945 рр.), професор математики і фізики, автор понад 40 книг. Один з ініціаторів і керівник низки культурно-просвітніх, наукових і господарських установ у Закарпатті.
- Активною політичною діяльністю почав займатися після Першої світової війни. Засновник, голова Народно-християнської партії. У 1923-1939 рр. – депутат Чехословацького парламенту. У жовтні 1938 р. – прем'єр-міністр автономного уряду Підкарпатської Русі. А вже в березні 1939 р. обраний президентом незалежної держави – Карпатської України. Але вже ввечері того ж дня разом з членами уряду змушений був емігрувати.

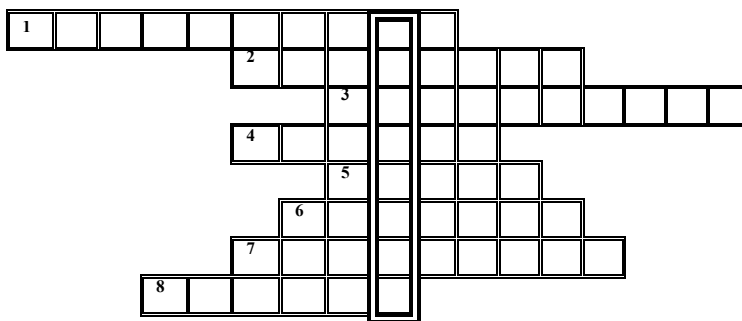
9) Хто і стосовно чого зазначив наступне: “Царський батіг був поганим, але порівняно з румунським гнітом, він був іграшкою. Національне питання розв'язується тепер пострілами в невинних”?

Особливе місце у процесі навчання історії мають і такі графічні загадки, як **кросворди**, різного типу складності, складені викладачем, а також їх пропонують складати і самим студентам. Це дуже цікавий і корисний вид роботи тому, що він допомагає розвивати допитливість, тренує пам'ять, увагу, спонукає студентів мислити, ще раз опрацювати тему, шукати щось цікаве в додатковій літературі для того, щоб складений ними кросворд був найкращим.

Кросворди можуть застосовуватися як під час фронтальної, так і індивідуальної перевірки знань. Наведемо приклад історичного кросворда, підготовленого за темою “Друга світова війна 1939-1945 рр.”:

“Розв’яжіть кросворд. За правильного виконання завдання у відрізаному стовпчику з’явиться слово, яке означає об’єднання декількох членів у союз проти ворога”.

1. Селище, де відбулася найбільша танкова битва Другої світової війни (липень 1943 р.);
2. Голова уряду Італії, який підписав акт про капітуляцію країни (вересень 1943 р.);
3. Назва плану воєнної операції (3 липня 1940 р.);
4. Німецький фельдмаршал, що потрапив у полон під час Сталінградської битви;
5. Азійська країна, окупована під час Другої світової війни (грудень 1941 –початок 1945 рр.);
6. Острів у Середземному морі (англо-американські війська, що базувались у Північній Африці, висадилися на цій території в липні 1943 р.);
7. Місто, яке пережило тривалу блокаду (900 днів);
8. Балканська країна, окупована ворогом (наприкінці квітня 1941 р. у ході операції “Маріта” країна була окупована загарбниками).

Надзвичайно широкі можливості застосування ігор на етапах закріплення, повторення та узагальнення історичного матеріалу. Найрізноманітніші тренінгові ігри (кросворди, ребуси, змагання), ігрові ситуації, створені навколо звичайних вправ дають змогу суттєво модернізувати процес навчання. У комунікативному плані гра – найкращий засіб спілкування, під час якої учасники понад усе цінують ліכותь товариша, вміння приходити на виручку. Саме створюючи команду, її гравці розуміють, що успіх або поразка залежить від конкретного внеску кожного.

Наведемо один із можливих варіантів закріплення знань, умінь і навичок студентів у формі гри-змагання, на прикладі теми:

“Друга світова війна (1939 – 1945 рр.)”

Мета: Через ігрові засоби сприяти розумінню небезпеки воєн; розвивати вміння студентів працювати колективно, добирати необхідні матеріали, аргументовано й емоційно їх викладати; виховувати толерантність і повагу до поглядів інших.

Тип заняття: закріплення знань, умінь і навичок.

Вид заняття: гра-змагання.

Обладнання: карта “Європа на 22 червня 1941 р.”, виставка художніх робіт студентів “Війна – очима молоді”, плакати часів Другої світової війни, завдання для команд, аркуші з критеріями оцінювання роботи.

Хід заняття: “Історія – це ліхтар, що світить з минулого в майбутнє”...

1. Вступне слово викладача

Викладач оголошує тему і мету, форму проведення заняття.

Завершено вивчення теми “Друга світова війна (1939-1945 рр.)”. Братськими могилами відомих і невідомих солдатів вкрито територію Європи. “Коричнева чума” фашизму розв’язала Другу світову війну, що забрала життя понад 60 млн людей, відкинула розвиток суспільства на декілька років назад, скалічила життя і долю багатьох людей земної кулі, адже понад 60 країн світу так чи інакше брали участь у війні.

Страхиття війни панувало з 1939 до 1945 р., довгих 6 років. Будь-яка війна – альтернатива людського буття. Людство, переживши таку війну, здається ніколи вже не погодиться на подібні страждання. Але історія, на жаль, свідчить про інше: менше ніж за місяць до закінчення Другої світової війни – 6 і 9 серпня 1945 р. американці скинули на японські міста Хіросіму і Нагасакі дві атомні бомби, найстрашнішу зброю того часу, якої не мали інші країни, щоб довести свою силу й залякати світ. Історики наводять сумну статистику: за 6 тис. останніх років тільки 292 роки земна куля не знала війни! Сьогодні людство, переживаючи локальні війни, балансує на межі Третьої світової війни.

Давайте за допомогою політичної гри-змагання з умовною назвою “Голосуємо за мир” спробуємо довести необхідність боротьби за мир.

II. Ознайомлення команд з умовами гри

Студенти академічної групи №267, спеціальності “Декоративно-прикладне мистецтво” заздалегідь, за власним бажанням, поділилися на 2 команди; надані домашні завдання, обрані капітани, підготовлені емблеми команд, розроблені обґрунтування назви команд і емблеми, листи обліку.

На окремому столі лежать 25 карток з номерами, на звороті картки запитання і відповідні бали, які гравець отримує за правильну відповідь. По черзі кожний гравець, починаючи з капітана команд, витягує картку з номером, читає своє запитання і відповідає.

Якщо гравець не може дати відповідь на запитання, слово для відповіді надається бажаним з команди, але за умовою – зменшення кількості балів. Якщо й інші члени команди не можуть дати правильну відповідь, команда не отримує жодного бала, а хід переходить до наступної команди.

У кожного члена команди є картка із словом “голосує”. Якщо відповідь гравця змістовна й переконлива, піднімається картка “голосує”, зараховуються відповідні бали.

III. Претензія команд

Капітани команд презентують назву, емблему і девіз команди, а також представляють членів своїх команд.

Команда “Антигітлерівська коаліція” – ця назва уособлює воєнно-політичний курс боротьби проти фашистського блоку. Емблема команди у вигляді закресленої свастики відображає протест фашизму. Девіз: “Свобода, рівність, братство – проти війни, фашизму і тероризму!”

Команда “ООН” – така назва пов’язана з тим, що члени команди цілком розділяють цілі, поставлені цією міжнародною організацією, а саме: вирішення суперечок мирним шляхом, дотримання міжнародних договорів і зобов’язань, а особливо – забезпечення загального миру та безпеки в усьому світі. Емблема команди являє собою карту світу з полярною рівновіддаленою азимутальною проекцією, оточену двома оливковими гілками. Оливкова гілка у Давній Греції слугувала символом миру. Карта світу символізує територію, на якій ООН намагається досягти своєї основної мети – миру. Девіз: “Война буде повторяться до тех пор, пока вопрос о ней будет решаться не теми, кто умирает на полях сражения” А. Барбюс.

IV. Виставка художніх робіт студентів “Війна – очима молоді!”

Студенти по черзі знайомлять присутніх із своїми малюнками, що присвячені подіям Другої світової війни. Обов’язковою умовою презентації роботи є пояснення мети: що студент хотів висловити зображенням.

V. Розминка.

Повторення ключових понять, що стосуються теми заняття. Проводиться з метою зняття напруги перед грою за допомогою ігрового методу “Мікрофон”. Студенти по черзі пригадують ключові поняття і пояснюють їх значення. Наприклад, перший студент називає – “агресія”, а наступний – пояснює його значення, а потім називає інше ключове слово, наступний гравець його пояснює і т.д. Так усі студенти мають можливість поставити запитання і надати відповідь.

Також бажано навести фрагмент документальної стрічки “Світ у війні” (за наявності відповідних технічних засобів навчання: телевізор, DVD – програвач).

VI. Завдання для гри (зразки запитань на картках)

1. Орієнтуємось у часі. Яка подія відбулася пізніше: (2 бали)
 - а) розгром німецько-фашистських військ під Сталінградом;
 - б) звільнення Києва;
 - в) капітуляція Франції?
2. Що відбувалося наприкінці травня 1940 р. у районі Кале – Дюнкерк? (5 балів).
3. Про кого йде мова? (3 бали). У критичні дні оборони Ленінграда і Москви він координував дії Червоної армії; розробляв план контрнаступу під Сталінградом; під час Берлінської операції очолював 1-й Білоруський фронт. _____
4. Яка подія відбулася 5 грудня 1941 р.? (2 бали).
5. Виберіть правильне твердження: (1 бал).
У роботі Потсдамської конференції голів урядів Великобританії, СРСР і США брали участь?
 - а) Й. Сталін, Ф. Рузвельт, У. Черчілль;
 - б) Й. Сталін, Г. Трумен, К. Еттли;
 - в) Й. Сталін, Г. Трумен, У. Черчілль, якого в ході роботи конференції змінив К. Еттли.
6. Прочитайте і доповніть текст (4 бали). Визначте, де і в якому році відбулася ця найбільша танкова битва Другої світової війни.
“Вранці 12 липня на горбистому полі біля невеличкого села в запеклій битві зіткнулися дві танкові армії. У цьому бою з обох боків одночасно взяли участь 1200 танків і самохідних гармат. Ця битва стала кульмінацією битви _____, в якій перемогу здобула _____ армія”.
7. Як Ви думаете, коли СРСР вступив у Другу світову війну – 1 вересня 1939 р., 17 вересня 1939 р. чи 22 червня 1941 р.? Своєю відповідь обґрунтуйте. (5 балів).
8. Поясніть термін “зимова війна”. (2 бали).
9. Закінчіть речення. (1 бал).
Білорусія була визволена радянськими військами в результаті операції _____.
10. Яку роль відіграв СРСР у розгромі Німеччини? (5 балів).
11. Орієнтуємось у часі (3 бали).
Дайте відповідь на питання “що було раніше?”

Капітуляція Франції	або	“Визвольний похід” Червоної армії
Оборона Києва	або	Оборона Одеси
Вступ у війну США	або	Наліт японської авіації на Перл-Харбор
Початок контрнаступу Червоної армії під Москвою	або	Початок героїчної оборони Севастополя
Тегеранська конференція	або	Початок битви на Курській дузі
Звільнення Парижа	або	Відкриття другого фронту в Європі

12. Виберіть правильне твердження. (1 бал).
Контрнаступ радянських військ під Москвою у грудні 1941 р.:
 - а) став переломним у ході Другої світової війни;
 - б) зірвав нацистські плани “блискавичної війни” проти СРСР;
 - в) сприяв оточенню і знищенню групи армій “Центр”.
13. Коли було відкрито другий фронт у Європі? (1 бал).
14. Поясніть поняття “докорінний злам у перебігу Другої світової війни”. З якими битвами, на Вашу думку, він пов’язаний? (5 балів).
15. Яку назву мав план висадки німецьких військ у Британії? (1 бал).
16. Заповніть пропуски в реченні. Друга світова війна почалася _____ р. з нападу Німеччини на _____, згідно з планом _____. (3 бали).
17. Поставте в хронологічній послідовності названі події Другої світової війни. (4 бали):
Кримська (Ялтинська) конференція;
Початок контрнаступу Червоної армії під Сталінградом;

Підписання “Договору про дружбу і державні кордони” між СРСР і Німеччиною;
“Зимова війна”;

Беззастережна капітуляція Японії;

Напад Німеччини на СРСР.

18. Які дві великі битви Другої світової війни відбулися майже одночасно: (2 бали).
Сталінградська битва та битва під Ель-Аламейном;
Курська битва та битва під Ель-Аламейном;
Курська битва та висадка англо-американських військ у Північно-Західній Франції?
19. Коли і чому Італія вийшла з війни? (5 балів).
20. Доберіть до імен історичних постатей їхні характеристики. (4 бали).

У. Черчилль	Ш. де Голль	Г. Жуков	Д. Ейзенхауер	Ф. Петен	Й. Броз Тито
☐	☐	☐	☐	☐	☐

- 1) Лідер комуністичної партії Югославії, під час війни – головнокомандувач Народно-визвольною армією Югославії.
- 2) Маршал Радянського Союзу, талановитий воєначальник, командував обороною Москви і низкою інших воєнних операцій.
- 3) Французький генерал, після поразки Франції очолював рух Опору проти нацистів.
- 4) Англійський політичний і державний діяч. Під час Другої світової війни очолював британський уряд.
- 5) Американський генерал, майбутній президент США. Під час війни – верховний командувач союзних експедиційних військ на другому фронті.
- 6) Французький військовий і державний діяч, від імені Франції підписав акт про капітуляцію; очолював уряд, що був залежним від Німеччини.

21. Дайте визначення поняття. (2 бали).

Анексія – це...

22. Про кого йде мова? (3 бали).

Британський державний і політичний діяч, лідер консервативної партії. Народився 30 листопада 1874 р., походить з роду герцогів Мальборо. Протягом свого довгого життя неодноразово обіймав найвищі державні посади, зокрема був: міністром торгівлі, міністром внутрішніх справ, морським міністром, військовим міністром, а у 1940-1945 рр., 1951-1955 рр. очолював британський уряд.

23. Яку мету переслідувала операція “Тезей”? (4 бали).

24. Мовою документів. Уважно прочитайте, визначте, уривок з якого документа наведено, що Ви знаєте про цей документ. (4 бали).

“Кордоном розмежування “життєвих інтересів” Німеччини та СРСР у Прибалтиці визнавався північний кордон Литви. Польща мала бути розділена між СРСР та Німеччиною по лінії річок Тиса – Нарев – Вісла – Сян. Німеччина визнавала право СРСР на Бессарабію, що входила тоді до складу Румунії...”

25. Які держави були союзниками Німеччини, а які зберігали нейтралітет: Велика Британія, Ірландія, Португалія, Іспанія, Хорватія, Словачка, Югославія, Бельгія, Румунія, Польща, Італія, Болгарія, Швеція, Данія, Фінляндія, Швейцарія, Норвегія, Угорщина? (3 бали).

VII. Підведення підсумків гри. Підрахування балів

Підбиваються підсумки гри команд. Визначається команда-переможниця за загальним результатом гри.

Індивідуальна оцінка кожного студента за заняття складається з двох частин – кількості балів, які він приніс команді, а також коефіцієнта участі в роботі команди – оцінює капітан команди.

Остаточна оцінка кожного студента за заняття оголошується викладачем на наступному занятті після ретельного підрахування всіх балів.

Показники для оцінювання внеску кожного студента – члена команди в кінцевий результат: чіткість, стислість, логічність, завершеність відповіді; вихід з кризової ситуації; лідерство; порозуміння і співробітництво; активність; аргументація ідей; культура спілкування; використання додаткових джерел інформації; дотримання етикету.

VII. Заключне слово викладача. Висновки

Сьогодні ми приєднали свій голос за мир. Уважно прочитайте епіграф. Вважаю, що наша пам'ять про минуле, наше засудження війни – це й є той ліхтар, що світить у майбутнє.

IX. Домашнє завдання: диференційоване (по підгрупах):

1) Напишіть твір-роздум “Чому, на Ваш погляд, історія Другої світової війни дотепер викликає гострі дискусії? Чим важливі її уроки для сьогоденного покоління?” (Т – творча група, рівень знань – структурно-логічні).

2) Заповніть таблицю “Мирні договори з колишніми союзниками Німеччини” (А – сильна, рівень знань – проблемно-пошукові).

Країна	Територіальні зміни	Воєнно-політичні рішення
--------	---------------------	--------------------------

3) Підготуйте відповідь на питання “Чому після Другої світової війни в Європі не виникли нові незалежні держави, як це було після Першої світової війни?” (С – середня, рівень знань – репродуктивні).

Враховуючи досвід використання ігрових методів під час проведення занять з історії України та всесвітньої історії, ми дійшли **висновку**, що у студентів розвивається увага, наполегливість, самовладання, витримка, посилюється працездатність, почуття відповідальності. Також проведення занять в ігровій, змагальній та творчій формі дає змогу:

сконцентрувати увагу студентів на навчальній меті заняття, яка сприймається не як щось нав’язане викладачем, а як бажане завдання;

перевірити та узагальнити набуті знання;

розвивати вміння логічно мислити та творчо переосмислювати, аналізувати вивчене;

використовувати інтеграційні зв’язки історії України з всесвітньою історією, географією, українською та зарубіжною літературою, образотворчим мистецтвом тощо для більш яскравого розкриття теми;

удосконалювати вміння працювати з додатковою літературою для пошуку найбільш точної та лаконічної відповіді на запитання, підготовки власних логічних запитань та завдань;

розвивати вміння аргументувати власні відповіді, знаходити недоліки як у своїх, так і у відповідях суперників;

набувати бійцівських якостей в індивідуальних турнірах та почуття колективізму в командній грі;

розширити можливості співпраці викладача і студентів; спонукати учасників навчально-виховного процесу до творчого пошуку тощо.

Усе наведене разом становить основу успішної майбутньої творчої праці, необхідної для майбутнього фахівця сфери культурно-дозвіллевої діяльності та аматорського мистецтва.

Данилова Г.С. (Київ)

**ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ
ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ
МЕТОДИСТІВ СИСТЕМИ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ
ОСВІТИ: АКМЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті презентуються нові методологічні засади вдосконалення професіоналізму методистів у контексті акмеологічного підходу. Обґрунтовується мотивація про необхідність в умовах глобалізації змін самої людини, її свідомості, моралі, духовної аури, тобто суттєвих пріоритетів професіоналізму. Представляється акмеологічна професійна модель методиста, тріада його функцій, модель самооцінки професіоналізму з використанням методів кваліметрії.

Сучасний стан удосконалення післядипломної освіти в Україні характеризується пошуками нового в теорії і практиці навчального процесу, оновленням змісту й умов навчання, впровадженням інноваційних технологій у провідну освітянську функцію – розвиток і самореалізація кожної особистості як громадянина держави. Саме тому особливої актуальності набуває особистісно-професійний розвиток однієї з пріоритетних категорій педагогічних кадрів – методистів.

Методична служба, що склалася в освітній системі, є одним із найважливіших досягнень педагогічної науки і практики. Методична служба – структурна одиниця педагогічного процесу зв'язуючи ланка між управлінською системою освіти і школою та «перехідний місток» від науки до діяльності кожного конкретного педагога¹. Пріоритетну роль тут мають виконувати професійні методисти. Методист – поліфункціональний спеціаліст в освітянській галузі. Ми ввели в своїх дослідженнях таку методологічну категорію як «тріада» функцій методиста, що синтезує в своїй діяльності специфіку роботи вчителя (вихователя), керівника (управлінця, менеджера), дослідника. Успішна робота методистів “живить” педагогічні кадри як сучасними науковими відомостями, так і новаторськими здобутками. Відомо, що продуктивність діяльності вчителів значною мірою залежить від рівня професійної кваліфікації методистів. Рушійною силою методичної служби є суперечності між отриманим у навчальних закладах рівнем професійної підготовки вчителів і новими вимогами, що ставляться до педагогічної діяльності. Самоосвіта нездатна повністю задовольнити потреби вчителів у професійному вдосконаленні відповідно до визначених світових тандартів. Тому й сформувалася та функціонує система підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. На всіх рівнях освітянської ієрархії в цій системі допомогу в науковому,

¹ Данилова Г.С. Методичні служби України: проблеми управління, професійна підготовка: Навч.-метод. посіб. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 20-57.

методичному й організаційному забезпеченні цієї неперервної роботи надає методична служба. Однак методисти (вчорашні вчителі) професійної (методичної) освіти в навчальних закладах не отримують. Певних професійних знань та умінь вони набувають у процесі самоосвіти та під час навчання на курсах (до речі, термін і зміст яких в останні роки не спрямовується на кардинальну модернізацію професійної підготовки цієї досить вагомої категорії кадрів у системі освіти). Проте аналіз теоретичної й експериментальної роботи з питань модернізації освіти в XXI ст., професійного становлення методистів у системі післядипломної освіти дає підстави стверджувати, що потреба суспільства у професійних методистах в умовах глобалізації значно зростає.

Формування й розвиток системи підвищення кваліфікації педагогів тривали століттями, проте роль методичної служби в цій системі окремо визначилася лише в 30-х рр. минулого століття, а в наукових **дослідженнях** технологія професійної діяльності методиста в управлінні процесом неперервного підвищення кваліфікації педагогів розглядалася лише в 70-х рр. Теорія і практика післядипломної освіти та деякі аспекти професійної діяльності методистів знайшли відображення в працях вітчизняних і зарубіжних вчених: Ю.К. Бабанського, В.І. Бондаря, Т.С. Борисової, С.У. Гончаренка, О.В. Даринського, Г.С. Данилової, П.І. Дроб'язко, М.І. Дробнохода, Г.В. Єльнікової, Г.М. Зевіної, С.В. Крисюка, В.Ю. Кричевського, Ю.А. Конаржевського, Т.В. Корнер, В.І. Маслової, К.А. Нефедової, В.Г. Онушкіна, Н.М. Острроверхової, М.М. Поташикова, Н.М. Протасової, М.М. Скаткіна, Е.М. Соф'янца, Є.П. Тонконової, К.І. Торохової, Н.А. Філіпової, П.В. Худоминського, Г.О. Штомпеля тощо.

Однак аналіз психолого-педагогічної літератури, досвід практичної роботи в закладах післядипломної освіти дає можливість зробити висновок, що цілісного дослідження, спрямованого на особистісно-професійний розвиток методиста системи післядипломної освіти, не було. Відомо, що підвищення якості роботи працівників методичної служби значною мірою залежить від рівня їх професіоналізму. Це зумовлює пошуки нових підходів до вдосконалення кваліфікації методистів. Вважаємо, що на цьому етапі своєчасною є реалізація акмеологічного підходу у вирішенні цієї проблеми, а в перспективі – цілеспрямоване навчання в магістратурі за відповідною програмою, сутність якої в теоретичному і практичному спрямуванні орієнтувалася б на “тріаду” функцій цієї важливої категорії педагогічних кадрів.

Деталізуємо специфіку акмеологічного підходу. Акмеологія – теоретична основа нової галузі сучасного людинознавства. Провідною в її структурі є особистісна проблема. За визначенням Н.В. Кузьміної: “Акмеологія (від грец. акме – пік, вершина, вищий ступінь чого-небудь) – галузь наукового знання, комплекс наукових дисциплін, об'єктом вивчення яких є людина в динаміці самоактуалізації її творчого потенціалу, саморозвитку, самовдосконалення, самовизначення в різних життєвих

сферах, самореалізації, в тому числі в освіті, самостійній професійній діяльності, системі підвищення кваліфікації¹. Акмеологія як наука ділиться на класичну акмеологію, базову і прикладну. На сьогодні виділяються такі розділи прикладної акмеології: управлінська, педагогічна, професійна, шкільна. Вважаємо, що акмеологія методичної служби системи післядипломної освіти – це синтез досягнень управлінської, педагогічної та шкільної акмеології, що формується залежно від соціально-економічного стану суспільства і професіоналізму суб'єктів сфери освіти всіх рівнів освітянської ієрархії.

Акмеологічний підхід орієнтований на цілісний і стійкий розвиток освітніх систем та суб'єктів освітнього процесу. Акмеологія досліджує цілісну людину як суб'єкт творчої, навчально-пізнавальної, професійної та управлінської діяльності, розглядаючи зрілість як здібність до самовдосконалення людини засобами самоорганізації, самореалізації, самоконтролю, самокорекції власної діяльності. Отже, предмет дослідження в акмеології – саморозвиток дорослої (зрілої) людини (методиста) засобами самоосвіти, самовиховання. Акмеологія інтегрує знання з психології, педагогіки, філософії освіти, соціології, генетики, екології, методики. Сукупність відповідних наукових знань допомагає розкрити взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних компонентів розвитку людини в освітньому середовищі. Людина розглядається як індивід, особистість, індивідуальність, як продукт біологічного й соціального розвитку та суб'єкт життєдіяльності. Наукові орієнтації акмеології спираються на сукупність ідей про цінність людини, її духовний світ, її здібності до творчого саморозвитку та самовдосконалення (О.О. Бодальов, А.О. Деркач, Н.В. Кузьміна, В.Н. Максимова, А.О. Реан та ін.). Відомий учений, один із засновників акмеології В.М. Бехтерев, відзначив, що прогрес народу, його цивілізація і культура залежать перш за все від ступеня розвитку особистості². З акмеологічної точки зору пріоритетною метою життя людини в сучасному постіндустріальному й інформаційному суспільстві є його спрямування на досягнення вершин в особистісному і професійному розвитку, гуманізація цього розвитку.

Проблемі особистості в психології присвячені численні дослідження. Це пріоритетний напрям, із яким пов'язані всі інші проблеми. Як відзначає Б.Ф. Ломов: "Психічні явища формуються, розвиваються і виявляються в діяльності й спілкуванні, але належать вони не діяльності та спілкуванню, а їх суб'єкту – суспільному індивіду, особистості. Ні діяльність, ні спілкування самі по собі ніякими психічними якостями не володіють та самі по собі вони не існують. Але цими якостями володіє особистість. Таким чином, і проблема спілкування, і проблема діяльності "замикається" на особистості"³. Акмеологія на відміну від психології вивчає процеси

¹ Кузьміна Н.В. (Головко-Гаршица). Предмет акмеологии. – СПб.: Политехника, 2002. – 189 с.

² Деркач А., Зызыкин В. Акмеология: Учеб. пособ. – СПб.: Питер, 2003. – С. 24.

³ Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984.

розвитку зрілої особистості. Разом із цим акмеолога цікавить у першу чергу те, що найкраще сприяє прогресивному особистісному розвитку, незалежно від того, є це “біологічним” чи “соціальним”¹.

Акмеологічний погляд близький до гуманістичної психології, але не тотожний з нею. Так, А. Маслоу в своїх узагальнених дослідженнях гуманістичної педагогіки дав вичерпну характеристику самоактуалізуючим людям, але не відзначив її гуманістичної спрямованості. Виходить, що відповідна особистість розвивається тільки для себе, з орієнтацією тільки на себе². Останнім часом у деяких психологічних дослідженнях розвиток конкурентоспроможності розглядається як велике особистісно-професійне досягнення, необхідне людині в ринкових умовах. Хоча це дійсно так, але з точки зору відомих психологів (К. Хорні, Е. Фромма) пріоритетна орієнтація на конкуренцію може негативно впливати на психічне здоров'я та розвиток особистості й формувати позицію зневаги до слабих і заздрість до сильних. А звідси і подвійні моральні погляди.

Акмеологія орієнтує на гуманістичну спрямованість розвитку й обмежує від певних психологічних деформацій. Так, самоактуалізація й самореалізація особистості мають поєднуватися з адаптацією, індивідуалізацією й інтеграцією, але за умови пріоритету гуманістично направленої індивідуалізації. Самоактуалізація й самореалізація певною мірою подібні до процесів індивідуалізації, але в них інша якість: просто “виділитися” за рахунок професійних, особистісних чи духовних досягнень, системи відношень – це є головним у акмеологічному розумінні³. Нагадуємо, що у психологічних дослідженнях відзначається, що особистість розвивається немов би у потенціальній та актуальній сферах. В акмеології в цьому аспекті пріоритет надається реалізації потенціального і потенціал особистості розглядається з власних позицій.

Потенціал – це не тільки те, що дано суб'єкту генетично, а й постійно індивідуально поповнююча, поновлююча й вдосконалююча система знань та умінь, характерологічних властивостей, безпосередньо пов'язаних із особистісним і особистісно-професійним розвитком. Сьогодні провідні вчені акцентують, що поновлююча складова потенціалу особистості залежить переважно від самого суб'єкта. Як відомо, особистісний розвиток відбувається насамперед тоді, коли поповнюються знання, розширюється кругозір, удосконалюються інтелектуальні вміння, тобто реалізується відновлююча складова потенціалу, що має здійснюватись у навчальному процесі, а особливо – у самонавчанні. В акмеології в законі самовираження особистості описуються процеси й механізми професійного самовизначення, самоутвердження, самореалізації, професійного образу “Я” й особистісно-професійного росту в контексті самовираження особистості в професії.

Основоположною категорією акмеології на нинішньому етапі її розвитку є категорія “професіоналізм”. У період становлення теорії

¹ Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л., 1968.

² Деркач А., Зазыкин В. Акмеология: Учеб. пособ. – СПб.: Питер, 2003. – С. 42.

³ Там само. – С. 43.

акмеології стало очевидним, що ця категорія має повністю відповідати вимогам важливого методологічного принципу акмеології і психології – єдності особистості та діяльності (зазначимо, що раніше здійснювалася орієнтація лише на діяльнісний аспект). Це дві сторони одного й того ж явища, категорії, які відображають властивості, що перебувають у діалектичній єдності. Однак на різних етапах розвитку професіоналізму одна із його сторін (особистість чи діяльність) буде домінувати. Вчені вважають, що тон задає діялісна сторона. Випереджаючий розвиток однієї з підсистем професіоналізму буде обов'язково стимулювати і розвиток іншої. Так, інтенсивний розвиток умінь та навичок буде гальмуватися, якщо від його рівня гальмуються відповідні йому професійно важливі якості особистості, що забезпечують формування відповідних умінь. Тому розвиток професійно важливих якостей особистості дасть змогу освоїти нові вміння чи підвищити ефективність існуючих. Досліджень показують, що цей процес триває до того часу, поки не буде певна відповідність, яка визначається високими критеріями професіоналізму. В наших дослідженнях професіоналізм у контексті акмеології розглядається як синтез компетентності, особистісної орієнтації і духовно-моральної культури.

У дослідженнях, проведених А.О. Деркачем, обґрунтовується, що в акмеологічному розумінні професіоналізм – це така властивість особистості, у якій інтегровані особистісні та діяльнісні сторони явища. Із системних позицій професіоналізм виявляється в інтегрованому розвитку до найвищого рівня складових підструктур психічних властивостей і характеру особистості, її досвіду та спрямованості, до того ж цей рівень розвитку не є “піковим”, завершеним¹. Н.В. Кузьміна визначення професіоналізму подає так: “Професіоналізм ми визначаємо як сукупність стійких властивостей в особистості, в діяльності, індивідуальності спеціаліста, що задовольняють вимоги професії”².

Теоретичні й методологічні дослідження дали змогу обґрунтувати акмеологічний зміст методологічних принципів, які є основоположними для акмеології, зокрема: комплексність, системність суб'єкта, детермінізм, соціальна детермінація особистості, принцип розвитку і гуманізму тощо. Кожний із них і всі в комплексі дали змогу уточнити методологічну специфіку її об'єкта – розвиток особистості, суб'єктивний характер цього розвитку, спрямований на досягнення високого рівня. Так, системний принцип дає можливість розкрити зміст прогресивного розвитку особистості та її особистісно-професійного розвитку як акмеологічної системи. Результати досліджень у відповідному аспекті провідних учених: О.О. Бодальова, В.А. Ганзена, Е.А. Климова, Б.Ф. Ломова, К.К. Платонова тощо дали можливість обґрунтувати існування акмеологічної системи професіоналізму. Значна роль у цій галузі знань властива суб'єктивному підходу – на це вказують певні дослідження К.А. Альбуханова, В.Г. Асеева,

¹ Там само. – С. 60.

² Кузьміна Н.В. (Головко-Гаршина). Предмет акмеологии. – СПб.: Политехника, 2002. – С. 36.

А.С. Огнева тощо. В акмеології людина розглядається як суб'єкт удосконалення, що передбачає її високу свободу самостійності й активності у виборі мети, еталонів.

В акмеологічних дослідженнях широко розглядається методологічний принцип, згідно з яким необхідно вивчати два рівноправних об'єкти – людину і діяльність. Адже вивчати людину (особистість) у відриві від її діяльності та діяльність без суб'єкта неможливо. Реалізація цього принципу здійснюється в розкритті змісту категорії “професіоналізм”, бо ізольоване вивчення професіоналізму діяльності чи професіоналізму особистості методологічно неправильне.

Доречно наголосити, що самостійна професійна діяльність – найбільш тривалий *період* у житті методистів. Він включає:

входження у виробництво та професію, що зумовлюється подоланням перших труднощів і досягненням перших вершин професіоналізму;

спади в діяльності, пов'язані з переосмисленням (рефлексією) вимог професії до себе та своєї діяльності й поведінки в професії;

пошук шляхів навчання антиципації й прогнозування наслідків від власних дій у пошуках економізації енергозатрат у діяльності;

досягнення нових вершин за допомогою нових стратегій, переживання нових підйомів і спадів.

Головним завданням професійно-освітнього маршруту методистів є розвиток творчої готовності до продуктивного саморозвитку в умовах духовного і матеріального виробництва. На засадах теоретико-методологічних положень та концепції становлення й особистісно-професійного розвитку методиста ми запропонували акмеологічну модель методиста (рис. 1), яка включає чотири компоненти: 1) Компетентність; 2) Особистісна орієнтація; 3) Духовно-моральна культура; 4) Акмеологічна професійна позиція методиста. Відповідні складові моделі пов'язані єдністю змісту, мети та завдань і дають можливість побудувати повноцінну, змістовну систему особистісно-професійного розвитку методиста закладу післядипломної освіти¹. Результати наших експериментів підтверджують, що відповідна система створює умови для забезпечення високого рівня кваліфікації методистів, дає їм можливість адаптуватися до складних відносин у сфері освіти й своєчасно проєктувати механізм перспективної самоактуалізації, самовиховання, самонавчання з урахуванням своїх потенційних здібностей та кардинальних змін, які проходять у конкретних соціально-економічних умовах і світовому просторі.

¹ Данилова Г.С. Акмеологічний підхід у становленні і професійному розвитку методиста системи післядипломної освіти // Рідна школа. – 2002. – № 12. – С. 38-40; Данилова Г.С. Стратегический методический менеджмент в контексте акмеологии // Акмеология развития. – СПб., 2006. – С. 102-106; Войцехівський М.Ф., Данилова Г.С. Проблеми методичної служби системи післядипломної освіти в нову добу // Освітнянські відомості. – 2003. – № 2. – С. 5-8; Данилова Г.С. Оцінка рівня професіоналізму методиста системи післядипломної освіти на основі кваліметричного підходу // Освіта і управління. – 2002. – Т. 4. – № 2. – С. 187-198.

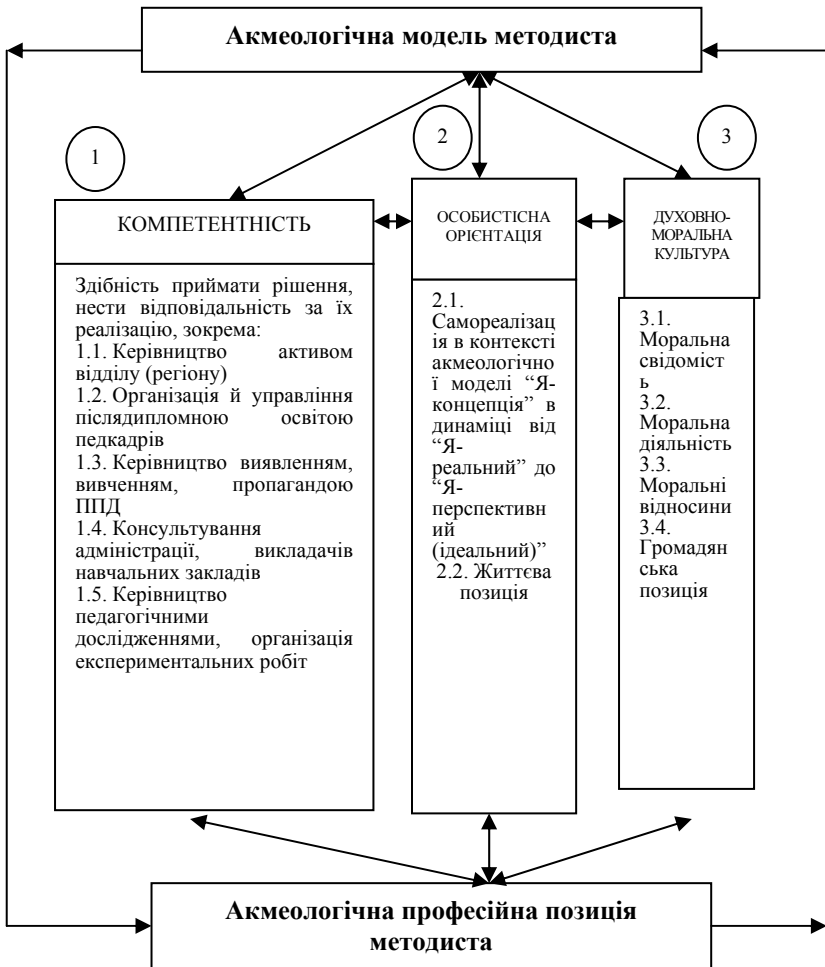

Рис. 1. Структура акмеологічної професійної моделі методиста системи післядипломної освіти

Довготривалі спостереження, тестування підказали доцільність якості професійної кваліфікації методистів показувати через кваліметричне вимірювання, бо об'єктивна оцінка стає мотивом формування потреби в постійному стратегічному професійному самовдосконаленні суб'єкта на рівнях: методист (спеціаліст) – методист II категорії – методист I категорії – методист вищої категорії.

Методологія та інструментарій кваліметрії дає змогу плідно формалізувати якісні характеристики відповідних явищ і процесів через їх розподіл на простіші, визначити нормативний чи стандартний перебіг через систему критеріїв – показників діяльності (розвитку) творчого потенціалу спеціаліста¹. Отже, технологія кваліметрії дає можливість виміряти результати, що фіксують досягнення мети напевний момент часу, наприклад, рівень реалізації методистом посадових обов'язків. З таблиці 1 видно, що рівень реалізації посадових обов'язків як складного цілісного явища характеризується сімома окремими факторами (або компонентами). Кожен фактор (кол. 2) поданий рядом простих властивостей – критеріїв (кол. 4), що виражають властивості всього явища на нижчому рівні. Придатність до використання продукції визначається через ступінь задоволення нею конкретних суспільних потреб. Наприклад, для першого фактора (табл. 1) цей ступінь може коліватися від 1,0 (повне задоволення) до 0,2 (слабке задоволення). Отже, кожен компонент (фактор) реалізації функціональних обов'язків має свою ціну в частках одиниці. При цьому сама одиниця символізує рівень реалізації посадових обов'язків як складного цілісного явища або мовою кваліметрії – якість у цілому. Комплексна оцінка якості (у нашому випадку – рівня реалізації функціональних обов'язків) виражено арифметичною залежністю такого вигляду, який наведено в таблиці 1.

$$K_{\text{реал.}} = M_1 \cdot K_1 + M_2 \cdot K_2 + M_3 \cdot K_3 + M_4 \cdot K_4 + M_5 \cdot K_5 + M_6 \cdot K_6 + M_7 \cdot K_7 = 0,30 \cdot 0,8 + 0,17 \cdot 0,3 + 0,15 \cdot 0,5 + 0,12 \cdot 0,7 + 0,11 \cdot 0,8 + 0,10 \cdot 0,8 + 0,05 \cdot 0,5 = 0,64.$$

M_1, M_2, \dots, M_7 – вагомість факторів у частках одиниці

K_1, K_2, \dots, K_7 – середньоарифметичні величини самооцінок (експертних оцінок, критеріїв) у табл. 1, підкреслені у кол. 5.

Таблиця 1

Факторно-критеріальний підхід до вимірювання рівня реалізації методистом посадових обов'язків

№ п/п	Фактори посадових обов'язків	Вагомість обов'язків	Критерії факторів посадових обов'язків	Значимість критеріїв
1	2	3	4	5
1.	Управління післядипломною освітою кадрів (1)	0,30	1. Новаторський підхід до реалізації ключових проблем освіти 2. Цілеспрямована реалізація прийнятих рішень 3. Виконання плану без виявлення творчості 4. Робота з кадрами безсистемна	1,0 <u>0,8</u> 0,3 0,2
2.	Консультавання викладачів і керування вивченням якості	0,17	1. Рациональна система роботи з кадрами 2. Наукове обґрунтування результатів зворотньої	1,0 0,8

¹ Післядипломна освіта: Проблеми управління, методичне забезпечення: Навч.-метод. посіб. / За ред. Г.С. Данилової, Г.А. Дмитренка. – К.: ІЗМН. 2000. – С. 89-139.

	знань учнів (4)		інформації 3. Здійснення залежно від ситуацій 4. Епізодично без визначення основних напрямків роботи	<u>0,3</u> 0,2
3.	Розвиток, вивчення, пропаганда ППД (2)	0,15	1. Прогнозування й оцінювання ефективності новаторських технологій у реалізації глобальної мети 2. Практичне примноження досягнень науки 3. Діяльність за відомими зразками 4. Опис лише окремих фрагментів досвіду	1,0 0,8 <u>0,5</u> 0,2
4.	Проведення педагогічних досліджень (5)	0,12	1. Організація досліджень дисертаційного змісту 2. Дослідження у співпраці з науковцями 3. Участь у проведенні деяких досліджень 4. Не плануються і не проводяться дослідження	1,0 <u>0,7</u> 0,4 0,0
5.	Підготовка друкованої продукції (6)	0,11	1. За результатами педагогічних досліджень 2. На основі досягнень науки і досвіду. 3. За відомою аналогією 4. Епізодично (за вказівкою)	1,0 <u>0,8</u> 0,4 0,2
6.	Спрямування діяльності РМК з педагогічними кадрами (3)	0,10	1. Науковий стиль управління процесом розвитку творчого потенціалу педагогів 2. Самоаналіз, визначення перспективності реалізації прийнятих рішень 3. Діяльність за відомими традиційними зразками 4. Безініціативність у виконанні обов'язків	1,0 <u>0,8</u> 0,4 0,2
7.	Участь у проведенні заходів з учнями (7)	0,05	1. Самоаналіз заходів із прогнозуванням їх ролі у розвитку здібностей учнів 2. Обґрунтування доцільності заходів 3. Участь лише в планових заходах 4. Намагання взагалі не брати участі в жодних заходах	1,0 0,8 <u>0,5</u> 0,1
Усього		1,00		

Приклад обчислення: Р. реал. = 0,30 0,8 + 0,17 0,3 + 0,15 0,5 + 0,12 0,7 + 0,11 0,8 + 0,10 0,8 + 0,05 0,5 = 0,64

Особисте обчислення: Р. реал. = _____

Тривалі дослідження в цьому напрямі підказали доцільність показу рівнів кваліфікації через кваліметричне вимірювання. Найвища оцінка (“верхня планка”) відповідає досягненню державного стандарту, що в балах становить 5, у кваліметричному вимірюванні – 1,00. Нижчі показники – 0,8, 0,6... Отже, рейтинг праці методиста залежно від кваліфікаційних категорій можна подати в такому діапазоні:

- методист-спеціаліст – 0,39;
- методист II категорії – 0,40 – 0,59;
- методист I категорії – 0,60 – 0,89;
- методист вищої категорії – 0,90 – 1,00;
- суперметодист – 0,95 – 1,00.

На нашу думку, опанування названої технології допоможе методистам ефективно використовувати кваліметричний підхід для вимірювання рівня досягнення поставленої мети, окремого напрямку самовдосконалення чи реалізації функціональних обов’язків загалом.

Етапи й технологія самовдосконалення професійної компетентності методиста обґрунтовуються у вищеназваних наукових працях. Ефективність будь-якого навчального процесу (курси, міжкурсів заходи, самоосвіта) доцільно оцінювати за результатами вхідного і вихідного діагностування. З цією метою слід заповнювати відповідні карти, зокрема: модель самооцінки професійної компетентності методиста (табл. 2), діагностичну модель визначення творчого потенціалу методиста, модель рівня реалізації методистом посадових обов’язків, загальну діагностичну карту творчої діяльності методиста тощо¹. Аналіз відповідної інформації дає можливість встановити збільшення знань і вмінь методиста за певний період як експертною оцінкою, так і самооцінкою. Важливо, щоб відповідна технологія й сам процес оцінювання носили об’єктивний характер і давали можливість спостерігати різницю в знаннях, навичках між “входом” і “виходом” при навчанні за умови колективних форм роботи чи у процесі самоосвіти з ключових проблем. Ця різниця й допоможе визначити ефективність тих чи інших форм роботи вдосконалення професіоналізму методистів. Отже, доцільно умовно вважати, що запроєктовані конкретні колективні форми роботи або самостійна робота за певний період є свого роду “чорний ящик” у системі навчання методиста: вхід-процес-вихід. Успіхи й невдачі, виявлені при цьому на діагностичній основі, дають можливість всебічно проаналізувати, оцінити їх і змодельовати проект цілеспрямованого стратегічного маршруту самовдосконалення методиста на перспективу.

Деталізуємо специфіку технології визначення професійної компетентності, використовуючи при цьому модель самооцінки професійної компетентності методиста та експертної оцінки під час навчання на курсах (табл. 2). В таблиці дев’ять колонок, які заповнюються методистом (експертом) на засадах вхідного й вихідного діагностування

¹ Післядипломна освіта: Проблеми управління, методичне забезпечення: Навч.-метод. посіб. / За ред. Г.С. Данилової, Г.А. Дмитренка. – К.: ІЗМН. 2000. – С. 112-131.

відповідно до змісту основних напрямів компетентності методиста (ix 15). Колонка прирощення знань дає можливість об'єктивно визначити результативність навчального процесу і встановити категорійність методистів.

Таблиця 2

Модель самооцінки професійної компетентності методиста та експертна оцінка під час навчання на курсах

Відомості м. Київ, Печерський р-н, Орел Анжеліка Миколаївна
(місто, район, прізвище, ім'я, по батькові)

Посада методист/виховна _____ робота / спеціальність укр. мова/літ./ _____

заг. стаж 20 років в РНМЦ 2 роки на цій посаді 2 роки _____

категорійність вища звання, нагороди Грамота Печер. РУО _____

Оцінки: 0; 1; 2; 3; 4; 5; Коefіцієнт від 0 до 1

Зміст основних напрямів професійної компетентності методиста	Необхідність у знаннях при самооцінці, в %		Рівень знань				Прирощення знань	
			Діагностування				Оцінка	
	Діагностування		Вхідне оцінка		Вихідне оцінка			
	вхідне	вихідне	сам	експ	сам	експ	Сам	Експ
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Зміст кваліфікаційних категорій методистів	40%	100%	2		4		2	
2. Критерії оцінки діяльності	40%	100%	2		4		2	
3. Технологія самоаналізу професійної діяльності	50%	100%	2		4		2	
4. Основна суть діяльності методиста	40%	100%	3		5		2	
5. Етапи системи неперервного підвищення кваліфікації	50%	100%	3		5		2	
6. Технологія дослідницької діяльності	30%	100%	3		5		2	
7. Кваліметричний метод оцінки якості	10%	100%	0		4		4	
8. Сутність самоменеджменту	50%	80%	3		5		2	
9. Акмеологічна модель методиста	50%	80%	2		5		3	
Професіограма методиста								
10. Основні вимоги	50%	70%	3		5		2	
11. Професійні	60%	80%	4		5		1	

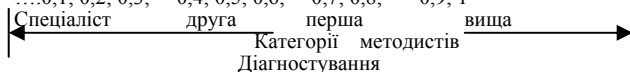
Збірник наукових праць НДІУ, том XXVI

якості							
12. Посадові обов'язки	40%	70%	2		5		3
13. Структура, зміст діяльності	20%	100%	0		4		4
14. Діагностика методичної роботи	60%	80%	0		3		3
15. Тріада функцій методиста	40%	100%	2		5		3
Разом в %, балах	630/42	1360/89	31		68		37
Коефіцієнт							

Всього: $5 \times 15 = 75 / A$ / Одержано =/Б/

Коефіцієнт Б

A = ...0,1; 0,2; 0,3; 0,4; 0,5; 0,6; 0,7; 0,8; 0,9; 1

Вхідне 1. Самооцінка Б 31
A = 75 = 0,4

Вихідне 1. Самооцінка Б 68
A = 75 = 0,9

Прирощення знань 1. Самооцінка = 37 (отже, якість знань збільшилася у 2рази).

Аналізуючи зміст заповненої таблиці 2, ми орієнтуємося лише на самооцінку, яку здійснив методист (без експертної оцінки). Як видно із показників вхідного і вихідного діагностування у процентному вимірі “необхідність у знаннях” з основних напрямів професійної компетентності методистів характеризуються значним відсотковим зростанням. Так, вхідне діагностування коливається від 10% до 60%, а вихідне – від 70 до 100%. При цьому, як показує таблиця 2, про необхідність знань у відсотках з таких важливих напрямів змісту діяльності методистів як: кваліметричний метод оцінки діяльності; структура і зміст діяльності; технологія дослідницької діяльності прирівнюється 10%, 20%, 30% у вхідному діагностуванні, а при вихідному вони вже оцінюються 100%.

Доцільно підкреслити, що на початку навчального процесу курсів методисти ще поверхово оцінюють роль 15 названих основних напрямів професійної діяльності та обов'язковість оволодіння відповідними знаннями, тобто не прирівнюють їх до 100%. Однак, при закінченні навчального процесу вони вже обґрунтовують необхідність оволодіння цими знаннями для ефективної реалізації функціональних обов'язків. Так, 9 основних напрямів роботи методичної служби із 15 у таблиці позначаються 100%.

Про пріоритетність навчального процесу на курсах післядипломного підвищення кваліфікації методистів свідчить і така інформація як діагностування рівня їх знань, тобто їх самооцінка, зокрема, вхідна – 31, вихідна – 68. Отже, рівень знань збільшився в 2 рази, приріст знань – 37. Відповідно до цих даних методист на засадах вхідної самооцінки у кваліметричному вимірі може встановити свою категорійність (0,4) та

визначити професійне зростання за період навчання на курсах (вихідне діагностування – 0,9). І так, відповідно до схеми категорій методистів: спеціаліст – друга категорія – перша категорія – вища, суб'єкт навчального процесу, що опрацюював таблицю, з даних вхідного діагностування мав другу категорію, а за результатами вихідного діагностування належить вже до вищої.

Як зазначалося вище, використання специфічних моделей, схем, таблиць, проєктів, анкет у роботі з працівниками методичного корпусу (980 представників) по вертикалі на всіх рівнях освітянської ієрархії (шкільної, районної, обласної (міської), державної) з урахуванням при цьому стажу їхньої роботи (педагогічний, методичний) і рівня професіоналізму та опрацювання результатів досліджень дають підстави припускати, що навіть високої майстерності вчорашні вчителі, які перебувають на посаді методичного корпусу, не володіють методологією, специфікою методичної технології при виконанні своїх функціональних обов'язків. Тривалий час їм доводиться самотужки шукати шляхи подолання всіляких труднощів у несподіваних ситуаціях у сфері педагогічного колективу. Отже, ефективність і раціональність реалізації функціональних обов'язків працівниками методичного корпусу потребує необхідної спеціальної професійної підготовки на освітньо-кваліфікаційним рівнем “магістр” цієї важливої категорії кадрів системи освіти з врученням відповідного диплома. Сподіваємося, що в перспективі реалізація цієї досить актуальної в освітньому просторі проблеми знайде своє втілення на практиці.

На сьогодні своєчасною є реалізація акмеологічного підходу в підвищенні професіоналізму працівників методичної служби. Вважаємо, доцільно зробити висновок: акмеологічні засади розвитку методиста (як і будь-якого педагогічного працівника) – це цілеспрямований цілісний його розвиток як спеціаліста, особистості й духовно-моральної культури. Як наслідок – акмеологічна інтегративна позиція методиста ніби “витікає” з фундаменту його “професіоналізму”, у якому синтезовані “компетентність”, “особистісна орієнтація” і “духовно-моральна культура”. Вона віддзеркалює життєву філософію, рівень культури методиста, професійні цінності та стиль взаємовідносин у сфері освіти й соціального середовища. Детальніше – це самоактуалізація, саморозвиток, самовдосконалення методиста, зростання його свідомості, світогляду, рефлексії діяльності й поведінки, а внаслідок – підвищення професіоналізму, його позиції. Акмеологічна позиція методиста вдосконалює якість його діяльності й стимулює особистісно-професійний розвиток.

Отже, акмеологічні засади в системі післядипломної освіти уможливають підвищення ефективності особистісно-професійного розвитку методиста, а це, в свою чергу, зміцнює престиж методичної служби, науковий авторитет методики та якість освіти загалом.

Кононець Н.В. (Полтава)

ПРИНЦИП МУЛЬТИПЛІКАЦІЙНОСТІ ПРИ СТВОРЕННІ ЕЛЕКТРОННИХ ПІДРУЧНИКІВ

У статті розглядаються засоби та дидактичні прийоми, які використовуються в електронних підручниках, розроблених автором, для реалізації принципу мультиплікаційності та для досягнення дидактичних цілей індивідуалізації навчання студентів аграрних коледжів.

Останнім часом в освітній галузі України здійснюються активні пошуки нових педагогічних технологій професійної підготовки майбутнього спеціаліста аграрного профілю, зорієнтовані на формування особистості, розвиток його творчості й самостійності. Мова йде про розробку нової концепції навчання, де всі її складові спрямовані на особистісно орієнтований розвиток майбутнього фахівця-аграрія, формування його як громадянина-патріота України, формування його як творця, здатного не лише самостійно здобувати знання, а й реалізувати їх відповідно до практичних вимог сьогодення. Сучасні стратегії України спрямовано на подальший розвиток національної системи освіти, адаптацію її до умов соціально-орієнтованої економіки, трансформацію та інтеграцію в європейське та світове освітнє співтовариство. Важлива роль у цьому складному процесі належить індивідуалізації навчання студентів.

У вирішенні цих проблем допоможе розробка та впровадження у навчально-виховний процес аграрних коледжів електронних підручників, які підвищують ефективність навчального процесу, індивідуалізації навчання студента, сприяють ефективній організації робочого часу студента і викладача та сприяють формуванню у студентів пізнавальних можливостей, прагнення до самовдосконалення; постійному динамічному оновленню змісту, форм та методів навчання.

Електронний підручник як засіб індивідуалізації навчання студентів в аграрних коледжах призначений насамперед для самостійного вивчення теоретичного та практичного матеріалу курсу, його гіпертекстова основа надає можливість працювати за індивідуальною освітньою траєкторією¹.

Необхідність створення підручників нового покоління, якими є електронні підручники, обумовлюється рядом факторів, серед яких є недостатня забезпеченість бібліотек ВНЗ друкованою літературою. Друкована література з багатьох предметів дуже швидко застаріває та потребує оновлення, зростає роль інформаційно-комунікаційних технологій та Інтернету у навчальному процесі, євроінтеграція освіти та Болонський процес дедалі більше акцентують увагу на збільшенні ролі

¹ Львов М.С., Свіваковський О.В., Круглик В.С. Робоче місце вчителя в сучасній інформаційній системі управління навчальним процесом // Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання. Зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова. – 2005. – № 3 (10). – С. 153-159.

самостійної роботи при підготовці фахівців у ВНЗ, зростання попиту на конкурентоспроможного фахівця аграрного сектору, здатного долати труднощі у роботі, який уміє шукати інформацію та раціонально її використовувати, приймати конструктивні рішення.

Проблемі розробки електронних підручників і їх компонентів присвячені **роботи** О. Баликіної, С. Христочевського, Ю. Юмашевої, Ю. Древіс, А. Лакаєва, І. Роберт, А. Оськіна, В. Лапінського, В. Мадзігона та ін. Свій вклад у наукові дослідження зазначеного напрямку внесли В. Вембер, Л. Гризун, А. Витухновська, Н. Третяк, В. Вуль, Л. Зайнутдінова, О. Зіміна, О. Тищенко, М. Шерпаєв тощо.

Аналіз наукових праць та досліджень показують недостатню розробленість проблеми дидактичних засад розробки електронного підручника. Аналіз наукової літератури дає нам можливість сформулювати поняття електронного підручника. Електронний підручник (далі – ЕП) – це універсальний інтерактивний гіпермедійний методичний та дидактичний підручник, який містить широке коло питань з тем однієї дисципліни (або різних навчальних дисциплін), викладених у компактній формі гіпертекстового середовища та призначений для використання в навчальному процесі аграрних коледжів¹.

Незважаючи на широкий і багатоплановий характер досліджень, присвячених процесу розробки ЕП, багато питань цієї складної проблеми залишаються поки що нез'ясованими.

Метою статті є дослідження засобів і дидактичних прийомів, пов'язаних із реалізацією принципу мультиплікаційності при створенні електронних підручників. Актуальність дослідження зумовлюється соціальною та педагогічною значущістю проблеми створення електронних підручників для індивідуалізації навчання студентів аграрних коледжів.

У процесі аналізу поняття електронного підручника, його сутності, основних функцій та призначення, ми підійшли до визначення наступних принципів створення ЕП як системи, яка дає змогу реалізувати дидактичні принципи та індивідуалізацію навчання: принцип науковості, відкритої архітектури, триєдності навчальних цілей, інтерактивності, мультимедійності, гіпертекстовості, семантично правильного веб-документа, індивідуального підходу.

Із усіх визначених принципів створення ЕП впливає ще один, об'єднуючий, узагальнюючий, досить важливий принцип мультиплікаційності. Суть його полягає в одночасному використанні різних засобів при створенні ЕП: за допомогою одних засобів здійснюється мотивація навчальної діяльності студента, других – передача основної інформації з предмета чи окремої теми, третіх – контроль і корекція засвоєного навчального матеріалу.

Для підбору та ефективного використання засобів при створенні ЕП, які підвищать мотивацію навчальної діяльності студента, слід звернутися до

¹ *Кононець Н.В.* Розробка електронного підручника для індивідуалізації навчального процесу в аграрних ВНЗ I–II рівнів акредитації // Директор школи, ліцею, гімназії. Всеукраїнський науково-практичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 99-109.

мотивів навчальної діяльності, до якої доводиться спеціально звертатися, оскільки навчання, особливо за допомогою ЕП, виділяється як особливий вид діяльності, для якого навчити, оволодіти знаннями й навичками є не тільки результатом, а й метою. Основними мотивами свідомого навчання, пов'язаного з усвідомленням його завдань, є природні прагнення студента підготуватися до майбутньої діяльності та інтерес до знання, оскільки навчання – це, власне, опосередковане пізнання світу, яке відбувається через оволодіння накопичених людством знань¹.

Але поряд із цими основними мотивами у процесі навчання та при індивідуалізації засобом ЕП фактично виступають і ряд інших, починаючи з прагнення випробувати й виявити свої сили й здібності: оскільки організація аудиторних занять із використанням ЕП включає публічну перевірку знань в аудиторії, тестування, іспити, навчання легко може виступити для студента і як особиста проблема.

Разом з тим, оскільки навчання протікає як система завдань або вправ, що задає викладач або пропонує ЕП на вибір самого студента, навчання може виступити для студента як завдання, яке за своєю мотивацією зводиться до виконання своїх обов'язків перед викладачем, перед коледажем і перед державою.

Для того, щоб студент по-справжньому включився у роботу, потрібно зробити поставлені в ході навчальної діяльності завдання не тільки зрозумілими, а й внутрішньо прийнятими студентом, тобто щоб вони набули значимості для студента.

А. Кузьмінський та В. Омеляненко визначають мотив навчання як внутрішню спонукальну силу, яка забезпечує рух особистості до пізнавальної діяльності, активізує розумову активність. Мотивами можуть бути потреби й інтереси, прагнення й емоції, установки й ідеали. За психологами, мотиви – це внутрішні рушійні сили навчальної діяльності². Від рівня сформованості мотивів багато в чому залежить успішність і результативність навчання.

Учені виділяють наступний спектр мотивів: соціальні, спонукальні, пізнавальні, професійно-ціннісні та меркантильні (пов'язані з безпосередньою матеріальною вигодою, якими в умовах ринкової економіки не варто нехтувати), інтелектуальні (пізнавальні інтереси; розуміння важливості знань; потреба в самоосвіті, невдоволеність рівнем своїх знань; бажання і прагнення самостійно розв'язати проблему; почуття радості й задоволення від процесу розумової праці); перспективного спонукання (інтерес до певного виду діяльності; корисність для оволодіння майбутньою професією; бажання заслужити схвалення товаришів, колективу, батьків; прагнення бути лідером)³.

Кожен із вищезазначених мотивів окремо та й усі одночасно можуть спонукати студента до індивідуалізації навчання засобом ЕП.

¹ Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000. – 720 с.

² Кузьмінський А.І., Омеляненко В. Л. Педагогіка: Підручник. – К.: Знання, 2007. – 447 с.

³ Шербань П.М. Прикладна педагогіка: Навч.-метод. посібник. – К.: Вища школа, 2002. – 215 с.

Американський психолог А. Маслоу стверджує, що в основі виникнення мотивів лежать потреби людини, які він об'єднує у п'ять основних груп (рис. 1), визнаючи найвищою потребу самовираження як суто людську, зумовлену самою природою нашої особистості¹. Дана ієрархія чітко визначає послідовність педагогічного цілепокладання у навчально-виховному процесі й дає змогу спроектувати його перспективи щодо кожного студента.

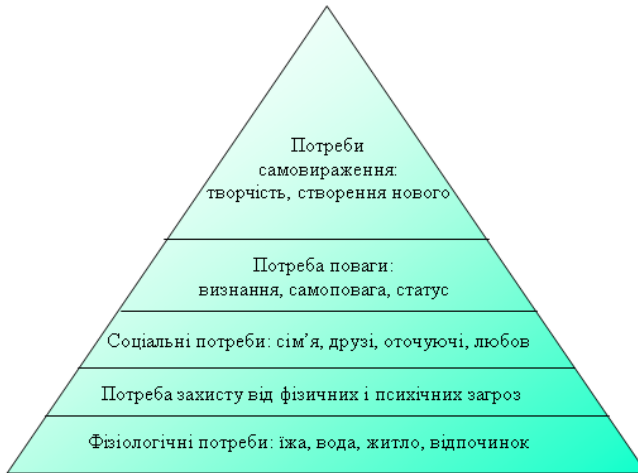

Рис. 1. Потреби людини (за А. Маслоу).

За своєю сутністю мотиви є предметом втілення потреб. Чим сильніші мотиви, тим потужніше вони спонукають людину до досягнення певної мети, отримання особистістю значущого результату.

І. Лернер акцентує увагу на тому, що організація засвоєння знань, набуття вмінь, розвитку творчих можливостей має незмінно супроводжуватися формуванням і забезпеченням інтересу до навчання, до об'єктів вивчення, до всієї роботи в аудиторії і поза нею. Емоційний фон важливий як постійний фактор успішного навчання і виховання². Позитивний емоційний фон ЕП забезпечує шляхом реалізації принципів мультимедійності, інтерактивності, гіпертекстовості, семантично правильного веб-документа при його створенні.

У педагогічній діяльності немає засобів впливу на студента поза опорою на його попередній досвід. У цьому плані будь-який метод навчання має бути співвіднесений із уже накопиченим досвідом студентів. Пояснювально-ілюстративний метод має враховувати готовність до сприйняття й розуміння змісту предмета, який вивчає студент;

¹ Маслоу А.Г. Мотивация и личность / Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.

² Лернер И.Я. Учебный предмет, тема, урок. – М.: Знание, 1988. – 80 с.

інструктивно-репродуктивний метод має враховувати наявні знання й досвід, адекватний новій діяльності. Методи проблемного навчання мають бути співвіднесені з рівнем, досягнутим за допомогою перших двох методів, і з досвідом творчої діяльності.

В електронному підручнику досягненню цієї мети сприяє диференціація завдань. Гіпертекстовість ЕП забезпечує індивідуальну траєкторію для вивчення теми чи дисципліни загалом.

Однак жоден з названих методів сам по собі не покликаний формувати потреби, відношення, мотиви, якщо таких мотивів хоча б у початковому стані немає в колишньому досвіді студента. Методи навчання і всі форми їх прояву, всі прийоми, з яких вони складаються, тільки в тому випадку можуть впливати на мотиваційну сферу студентів, якщо вони свідомо співвіднесені з потребами й мотивами студентів, з наявним у студентів досвідом емоційно-ціннісного відношення до світу, ураховують, коректують або підсилюють цей досвід у необхідному напрямку.

Аналіз літературних джерел, а також спостереження у процесі власної викладацької роботи дали змогу сформулювати таку гіпотезу: найбільш продуктивною з точки зору опанування предметом при індивідуалізації навчання засобом ЕП є така структура мотиваційної сфери студентів, у якій домінуючими є мотиви професійного досягнення.

Домінуючим фактором при підвищенні мотивації навчальної діяльності студента є його саморегуляція у навчанні, яка є необхідною умовою індивідуалізації навчання студентів засобом електронного підручника.

Саморегуляція у навчанні – це оволодіння засобами виконання навчальних операцій таким чином, щоб будь-яка зміна умов завдання, зустріч з ускладненням спричиняла включення таких механізмів мислення, які призводять до самостійного розв'язання завдання чи проблеми¹.

Проблеми саморегуляції досліджували М. Гриньова, С. Рубінштейн, В. Розов, М. Савчин, А. Маркова, Г. Щукіна та інші.

Саморегуляція навчальних дій формується внаслідок постійної «чорнової роботи», коли відпрацьовуються вміння і навички виконання навчальної діяльності. ЕП містить увесь комплект навчально-методичних та дидактичних матеріалів для забезпечення цієї роботи, а засоби мультимедіа підвищують мотивацію навчання у студентів.

Між саморегуляцією навчальних дій та поведінкою існує двобічний зв'язок, тому що виховання організованості, активності створює умови для успішного навчання.

Сформовані навички саморегуляції навчальних дій дають змогу виконувати їх у нових ситуаціях, що вимагає від студента виявлення самостійності у практичному застосуванні отриманих знань і реалізації навичок у різноманітних умовах. Оскільки самостійна робота є основним засобом засвоєння студентом навчального матеріалу в час, вільний від обов'язкових навчальних занять, а навчальний час, відведений для самостійної роботи студента, регламентується навчальним планом

¹ Гриньова М.В. Саморегуляція. Навч.-метод. посібник. – Полтава: АСМІ, 2008. – 268 с.

(робочим навчальним планом) і має становити не менше 1/3 та не більше 2/3 загального обсягу навчального часу, відведеного для вивчення конкретної навчальної дисципліни, великого значення набуває організація самостійної роботи студента як складової індивідуалізації навчання саме засобом ЕП¹.

Фундаментом успішної навчальної діяльності та індивідуалізації навчання є навчання студента вмінню вчитися.

На рисунку 2 наведена схема, що характеризує необхідні для цього фактори.

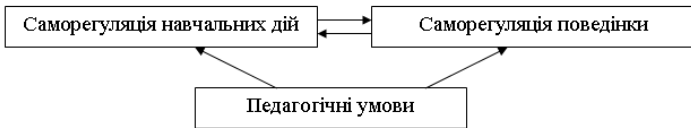

Рис. 2. Взаємозв'язок факторів, покладених в основу вміння вчитися

Педагогічними умовами тут є: загальна організація навчально-виховного процесу в аграрному коледжі; традиції; спрямованість педагогічного колективу на реформування та модернізацію освіти, застосування новітніх технологій, ІКТ, веб-технології; особистісні якості викладача, рівень його педагогічної майстерності, знання, опанування новітніх методик навчання та комунікації; вплив навколишнього середовища (мікроклімат у групі, участь студента в гуртках і секціях, у позааудиторній роботі).

Саморегуляція навчальних дій *виявляється* в тому, що студент самостійно орієнтується у навчальному матеріалі, який пропонується в ЕП:

- усвідомлює мету завдання;
- визначає особливості умов його виконання;
- складає програму дій;
- оцінює відповідь і, якщо необхідно, коригує її.

Саморегуляція поведінки заснована на ціннісних орієнтирах, закладених у свідомості студента:

- уміння доводити справу до кінця, долати труднощі;
- самодисципліна, самовиховання;
- уміння регулювати власну поведінку залежно від обставин.

Демократизація навчального процесу передбачає децентралізацію освіти та можливість ВНЗ *самостійно визначати зміст навчання і структуру своїх навчальних програм*, створювати передумови для більш відповідального і вмотивованого ставлення студентів до своєї освіти². Також демократизація навчального процесу дає змогу викладачеві при

¹ *Болобаш Я.Я.* Організація навчального процесу у вищих закладах освіти: Навч. посіб. для слухачів закладів підвищення кваліфікації системи вищої освіти. – К.: ВВП «КОМПАС», 1997. – 64 с.

² *Кленко С.Ф.* Філософія освіти в європейському контексті. – Полтава: ПОППО, 2006. – 328 с.

створенні ЕП самостійно визначати структуру навчального матеріалу, методи, прийоми та засоби для досягнення дидактичних цілей навчання й індивідуалізації навчання студентів, засоби для підвищення мотивації навчальної діяльності студента, підбирати засоби для передачі основної інформації з предмета чи окремої теми та для контролю і корекції засвоєного навчального матеріалу.

Різноманітні засоби при створенні ЕП, які пропонують інформаційно-комунікаційні технології, Інтернет та веб-технології, дають змогу обґрунтувати глибоко і всебічно предмет, тему, теоретичний та практичний матеріал, а також пов'язати їх із сучасним життям, виробництвом, обраною професією.

Засоби, які сприяють підвищенню мотивації навчальної діяльності, – це насамперед включення до ЕП мультимедіапредставлень. Навчальні відеофільми, презентації, фоторяди та аудіозаписи, відеофрагменти, тривимірна графіка, комп'ютерна анімація, які демонструють зв'язок життя з практикою – якнайкраще працюють на глибоку мотивацію навчальної діяльності студента агарного коледжу.

Водночас ці засоби певною мірою замінюють викладача як джерело знань. Текстовий матеріал у формі гіпертексту – засіб для передачі основної інформації з предмета; малюнки, карти, таблиці, символічні або знакові засоби (історичні й географічні карти, графіки, діаграми тощо) та інший наочний матеріал, який доцільно включати в ЕП, конкретизують, уточнюють, поглиблюють теоретичні відомості з теми, навчального предмета.

Підвищенню мотивації сприяє включення до ЕП блоку методичних рекомендацій, які дають можливість студенту краще зрозуміти, як виконувється те чи інше завдання і допоможуть у процесі визначення мети навчальної діяльності. Найкращим є формулювання мети через такий результат навчання як усвідомлені дії студентів. Конкретизація мети навчання в діях передбачає ознайомлення студентів з діями, які від них очікують¹.

Так, мета «уміти друкувати у текстовому процесорі Word математичні формули» має бути конкретизована у такий *спосіб*:

1. Знати, яким засобом у Word створюються математичні формули (редактор формул

2. Уміти встановлювати редактор формул за його відсутності на панелях інструментів;

3. Уміти працювати у режимі редактора формул (знати засоби панелі Формула);

4. Створювати математичні формули за допомогою комбінування засобів панелі Формула;

5. Уміти вийти з режиму редактора формул;

6. Уміти внести правку до надрукованої формули.

¹ Стрельніков В.Ю. Критерії рівнів професійного розвитку студентів. Метод. посіб. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2004. – 39 с.

Така конкретизація мети сприяє переходу від загального уявлення про результат навчання до конкретного еталона, критерію його досягнення студентом, який легше операційно і конструктивно виявити.

Для реалізації поставлених завдань допоможе такий засіб, як включення до ЕП прикладів готових практичних робіт, створених у різних програмних додатках, що зорієнтують студента на кінцевий результат, та відеофрагментів, які продемонструють сам процес виконання того чи іншого завдання. Наприклад, у ЕП «Інформаційні системи і технології у фінансах» включено відеофрагменти, що демонструють створення зведених таблиць в Excel, макросів у Access, злиття документів у Word тощо.

Значимо, що для розв'язання проблеми зацікавленості та мотивації доцільно зосередити значні зусилля на вироблення установок студента: операційних (спрямованих на розв'язання задач, вирішення проблем, проведення досліджень тощо) та цільових (спрямованих на опанування певного рівня професійної компетентності та отримання відповідної оцінки)¹. Зрозуміло, істотну роль відіграє спрямованість на створення «атмосфери успіху» (формування стійкої позитивної мотивації, стимулювання пізнавальної активності, акцентування досягнень) та духовного розвитку (навчання цінностей та «характеру»), які ефективно реалізуються вдалим поєднанням різноманітних засобів у ЕП: мультимедіапредставлення, добір цікавих творчих завдань та проєктів, різноманітні тести тощо.

Індивідуалізація навчання засобами ЕП має цілий ряд *переваг*, які підвищують рівень мотивації навчання:

- створення комфортного середовища навчання;
- впровадження експериментальних досліджень;
- активізація навчальної діяльності студента;
- використання різних аудіовізуальних та мультимедійних засобів навчання (графіки, звуку, відео, анімації) для збагачення і мотивації навчання, наочного та динамічного подання матеріалу;
- інтенсифікація навчання та підвищення рівня мотивації;
- формування самооцінки студентів та створення умов для самостійної роботи.

Електронний підручник дає можливість використовувати у своєму середовищі всі методи контролю за навчальною діяльністю студента та індивідуалізацію навчання.

Методи контролю – це способи одержання зворотної інформації про зміст, характер і результат навчально-пізнавальної діяльності учнів, а також про ефективність роботи викладача. У дидактиці вчені виділяють такі методи контролю: усний, письмовий, практичний та дидактичні тести².

¹ Олійник Т.О. Особливості інноваційної педагогічної діяльності // Інновационные технологии в образовании: Материалы IV Международной научно-практической конференции. – Симферополь, 2007. – С. 81-86.

² Педагогіка в запитаннях і відповідях: Навч. посіб. / Л.В. Кондрашова, О.А. Пермяков, Н.І. Зеленкова, Г.Ю. Лаврешина. – К.: Знання, 2006. – 252 с.

Методи усного контролю – це бесіда, розповідь студента, пояснення, повідомлення про досвід тощо. Усний контроль проводиться в індивідуальній, фронтальній чи комбінованій формі.

Реалізується наступними засобами: включенням до ЕП завдань типу «Питання для самоконтролю», «Захист проекту», які викладач може заслуховувати в усній формі на занятті чи при індивідуальній роботі зі студентом.

Методи письмового контролю – контрольна робота, виклад, твір, диктант, реферат. Цей вид контролю дає можливість студентам показати знання теоретичного матеріалу, вміння застосовувати його на практиці, вміння логічно вибудовувати і складати текст, давати оцінку експерименту, проблемі тощо. Реалізується включенням до ЕП завдань типу «Розв'язати завдання у табличному процесорі Microsoft Excel та описати виконані дії у Microsoft Word», «Створити базу даних юридичної консультації і оформити звіт про виконану роботу», різноманітні домашні контрольні роботи із завданнями у різних програмних додатках із обов'язковим описом виконаних дій.

Методи практичного контролю – це проведення лабораторних дослідів, створення виробів, монтаж апаратів, розв'язання практичних завдань у різних програмних додатках: створення бази даних, презентацій, запису компакт-дисків, фото- та відеозйомка тощо. Основним завданням проведення такого контролю є виявлення практичних умінь і навичок студентів. Засобами реалізації даного методу в ЕП виступають практичні завдання методу проектів, розрахунково-графічні роботи, завдання з навчальної практики тощо.

Дидактичні тести – це набір стандартизованих завдань за певним матеріалом, що встановлює рівень засвоєння його студентами. Як правило, тест – це вибір відповідей на поставлене питання. Звичайно, тести спрямовані на перевірку знань фактів, понять, законів, теорій, тобто тих знань, які потрібно запам'ятати і відтворити – це перший тип тестів; другий тип тестів спрямований на перевірку умінь виконувати розумові операції на основі отриманих знань; третій тип тестів передбачає перевірку умінь давати самостійну критичну оцінку вивченого; четвертий тип тестів спрямований на вміння вирішувати нові конкретні ситуації на основі отриманих знань.

Диференціація тестових завдань, включення до ЕП навчально-контролюючих мікротестів «Перевір себе», узагальнюючих тестів у кінці теми чи дисципліни і з автоматичним виставленням комп'ютером оцінки студенту – ось ці засоби, які реалізують контроль і корекцію засвоєного навчального матеріалу та основні функції контролю: діагностичну, освітню, виховну, стимулюючу¹.

Слід мати на увазі, що контроль знань не має бути причиною стресу або розчарування. Старанно підготовлений, справедливий, він може стати не

¹ Мельничук І.М. Педагогічні умови реалізації стимулюючої функції контролю знань з хімії студентів технікумів: Дис. ... канд. пед. наук. – Тернопіль, 2002. – 209 с.

тільки важливим засобом оцінювання, а й засобом навчання. Електронний підручник є тим самим оптимальним середовищем, яке дає змогу уникати стресових ситуацій при перевірці знань.

Контрольні роботи та екзамени не завжди бувають обов'язковими. Під час вивчення деяких предметів, тем основою оцінювання є підготовка проєктів. Перевага останніх полягає в концентрації уваги студентів на творчості та умінні працювати самостійно.

Метою оцінювання має стати надання студентам можливості продемонструвати, що саме вони знають, а не того, чого не знають, та змусити студентів краще думати, а не просто перераховувати факти.

Правильно застосоване оцінювання може спонукати студентів працювати для досягнення навчальних цілей курсу, заохочуючи до інтенсивнішої навчальної діяльності, спрямовуючи її на досягнення запланованих результатів та оперативно надаючи відомості про результати.

На сучасному етапі при оцінюванні знань надається перевага тестовому контролю знань. Електронний підручник є зручним середовищем для організації тестового контролю та оцінювання знань студентів в аграрних коледжах. Наприклад, до ЕП включено цілий блок «Тести», який містить тестові завдання різного типу. Для ефективного оцінювання викладачеві необхідно вміти правильно скласти тестові завдання.

Норман Гронлунд виділяє наступні типи тестових завдань:

запитання вибіркового типу, до якого відносяться завдання множинного вибору, запитання «правильно-неправильно», допасування елементів, вправи на інтерпретацію,

завдання на надання відповідей: дати стисло відповідь, завдання написати есе (дати обмежену та розширену відповідь)¹.

До кожного з типів є певні правила складання таких завдань, які дають змогу досягти не тільки здійснення контролю знань, а й дидактичних цілей навчання засобом ЕП.

В ЕП «Інформаційні системи і технології у фінансах» у розділі «Тестування» використовуються різні типи тестових завдань. Продемонструємо засіб тестового завдання «допасування елементів» (рис. 3). Допасування елементів – це різновид множинного вибору, який використовується тоді, коли альтернативи повторюються в декількох запитаннях множинного вибору.

¹ Гронлунд Норман Е. Оцінювання студентської успішності: Практ. посіб. – К.: Навчально-методичний центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2005. – 312 с.

«Вибір варіанту»

Варіант 15

Запитання №1.
У ACCESS групова операція Avg вираховує :

1. середнє арифметичне всіх значень даного поля у кожній групі;
2. середнє геометричне поля з числовим типом даних;
3. суму усіх значень заданого поля у кожній групі;
4. дисперсію значень даного поля в кожній групі.

Запитання №2.
У ACCESS групова операція Sum вираховує :

1. середнє арифметичне всіх значень даного поля у кожній групі;
2. середнє геометричне поля з числовим типом даних;
3. суму усіх значень заданого поля у кожній групі;
4. дисперсію значень даного поля в кожній групі.

Запитання №3.
У ACCESS групова операція Var вираховує :

1. середнє арифметичне всіх значень даного поля у кожній групі;
2. середнє геометричне поля з числовим типом даних;
3. суму усіх значень заданого поля у кожній групі;
4. дисперсію значень даного поля в кожній групі.

Рис. 3. Приклади тестових завдань: допасування елементів.

У запитанні № 1 правильною буде відповідь 1, у запитанні № 2 – правильна відповідь 3, у запитанні № 3 – правильна відповідь 4. Для всіх трьох запитань дистрактором є варіант відповіді під номером 2.

Перевагою цього засобу є: надання запитанням компактної та дієвої форми, коли той самий набір відповідей пасує низці основ запитання, тобто базових елементів; читання та вибір варіантів відповідей потребує мало часу; для викладача при створенні ЕП цінним є те, що цей вид тестових завдань легко скласти, якщо конвертувати запитання множинного вибору, які мають однаковий набір альтернатив; оцінювання результатів легке, об'єктивне та надійне.

Звичайно, варто не залишати поза увагою і певні недоліки цього засобу, який обмежується вимірюванням простих результатів навчання на рівні знань, що базуються на асоціаціях. Ще одним недоліком є те, що чутливість до невідповідних ключів вища, ніж у інших видів тестових завдань.

Узагалі правильно складене тестове завдання на допасування елементів виконуватиме ту ж функцію, що й завдання множинного вибору. Як тільки буде визначено кожен базовий елемент, усі варіанти відповідей мають бути правдоподібними альтернативами. Тому викладачу при розробці таких тестів слід дотримуватися наступних *правил*:

1. У кожне завдання на допасування елементів доцільно включати тільки однорідний матеріал;

2. Варто робити перелік базових запитань якомога коротким, а стислі варіанти відповідей доцільно розмішувати справа (хоча програмні оболонки для створення автоматизованого тестового контролю зазвичай розміщують їх знизу);

3. Доцільно використовувати неоднакову (більшу чи меншу) кількість варіантів відповідей та базових елементів, також можна використати кожену відповідь більше одного разу;

4. Розташовувати відповіді у алфавітному або числовому порядку;
5. Можна конкретизувати в інструкціях підстави допасування та зазначити, що кожну відповідь можна використати один раз, або більше, або взагалі не використовувати;
6. Бажано розмістити завдання на одній сторінці (якщо у ЕП передбачено варіант тесту для роздрукування на принтері, це не допустить відволікання уваги студента через гортання сторінок).

Під час проведення акредитаційної експертизи, яка проходила в Аграрному коледжі управління і права Полтавської ДАА з 18 до 20 червня 2009 року на фінансовому відділенні студентами спеціальності 5.03050801 «Фінанси і кредит» були написані комплексні контрольні роботи (ККР) із предметів, основою яких становили тестові завдання різних типів та рівнів складності. До ККР входили також задачі практичного характеру для роботи у програмному додатку.

До ККР з предмета «Інформаційні системи і технології у фінансах» студенти готувалися за допомогою відповідного ЕП. Слід зауважити, що вивчення цієї дисципліни у I семестрі 2008/2009 навч. року теж базувалося на ЕП з «Інформаційних систем і технологій у фінансах». Індивідуалізація навчання студентів при вивченні предмета та навчальної практики з «Інформаційних систем» була організована за допомогою відповідного електронного підручника у зручний для кожного студента час та спосіб.

Приклад тестів, які входили до завдання для ККР з «Інформаційних систем і технологій у фінансах», наведено в ЕП з дисципліни.

За підсумками акредитаційної експертизи результати оцінювання знань для порівняння з іншими дисциплінами наведено на рисунку 4:

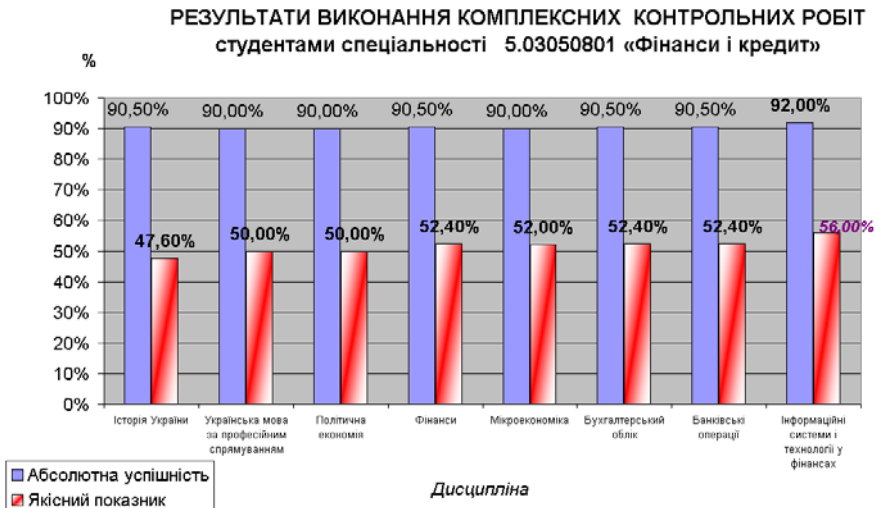

Рис. 4. Результати ККР, 2009 р.

Виходячи з аналізу ККР можна зробити висновок, що в основному студенти продемонстрували засвоєння програмного матеріалу, виявили здатність самостійно розв'язувати поставлені перед ними завдання. Вищий відсоток успішності (92%) та якісний показник (56%) виявився з дисципліни «Інформаційні системи і технології у фінансах», де індивідуалізація навчання здійснювалася на основі ЕП.

Одним із сучасних засобів контролю та оцінювання знань студентів у сучасних умовах виступає оцінювання на базі портфоліо. Портфоліо – це зібрання студентських робіт, які відібрані та упорядковані у такий спосіб, щоб показати прогрес студента у вивченні дисципліни (портфоліо розвитку) або показати зразки кращих робіт студента (демонстраційне портфоліо).

Портфоліо – спосіб фіксування, нагромадження й оцінки індивідуальних досягнень студента (фахівця) у певний період його навчальної (професійної) діяльності¹. Іншими словами, портфоліо – це звіт про процес навчання, про те, що довідався студент, як проходив процес навчання, як студент думає, аналізує, синтезує, робить, створює і т.п., як взаємодіє на інтелектуальному, емоційному й соціальному рівнях.

При індивідуалізації навчання засобом ЕП доцільно включати завдання типу «Створити власне портфоліо», яке засвідчить кінцевий рівень виконавських умінь студента. Студентське портфоліо дає змогу продемонструвати:

Прогрес у навчанні протягом певного часу.

Найкращу роботу студента на даний момент.

Порівняння кращої роботи з попередніми варіантами робіт.

Розвиток навичок самооцінки.

Формування аналітичного підходу до навчання.

Індивідуальний рівень і темп навчальної діяльності.

Чіткі свідчення про стан успішності для батьків та інших зацікавлених осіб.

Рівень співпраці викладача і студента.

Рівень індивідуалізації навчання засобом ЕП.

Слугуючи цілям індивідуалізації навчання студентів, портфоліо дає можливість простежити індивідуальний прогрес студента, досягнутий ним у процесі навчання, без порівняння з досягненнями інших студентів².

На базі портфоліо можна оцінити наступні аспекти діяльності студента (за допомогою рейтингової шкали оцінювання: 4 – визначний прогрес, 3 – добрий прогрес, 2 – задовільний прогрес, 1 – незадовільний); засвоєння понять, застосування інформації, логічне мислення, навички написання чи друкування на комп'ютері, мовленнєві навички, навички розв'язання проблемних завдань, виконавські вміння, навички обчислення, навички роботи у різних прикладних програмах на комп'ютері, навички самооцінки, вміння аналізувати, навички дослідницької роботи, навички самостійної

¹ Гуляева С.П. Портфоліо: рекомендації по созданию и использованию в предпрофильной подготовке. – Новокузнецк: Изд-во МОУ ДПО ИПК, 2005. – 73 с.

² Новикова Т.Г., Пинская М.А., Прутченков А.С., Федотова Е.Е. Портфоліо в зарубежной образовательной практике // Вопросы образования. – 2004. – № 3. – С. 201-238.

роботи. Тобто саме за допомогою портфоліо можна оцінити уміння студента індивідуалізовано працювати з електронним підручником.

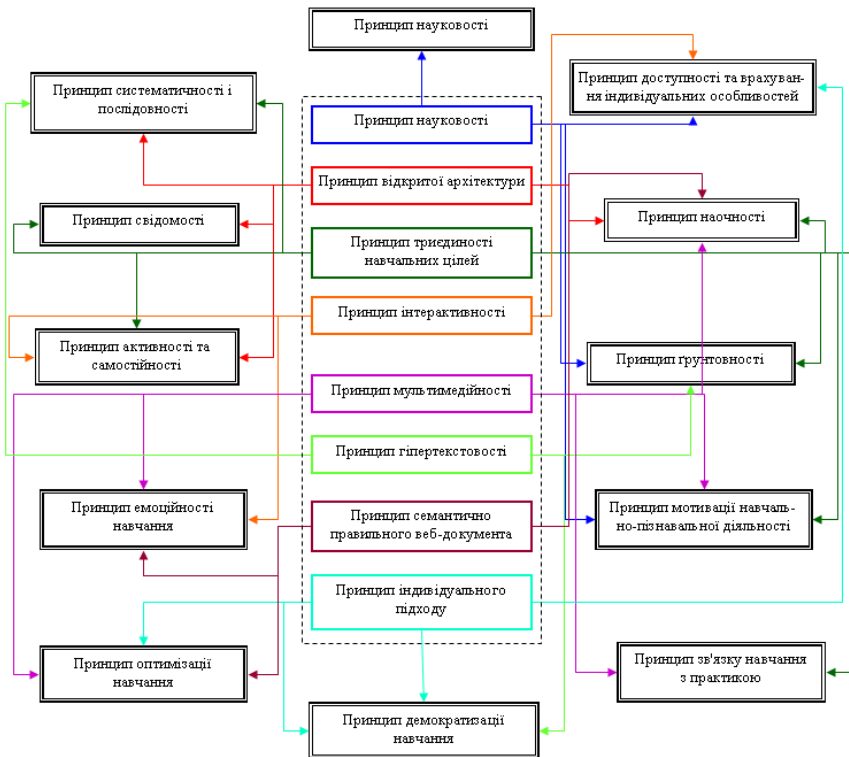

Рис. 5. Принцип мультиплікаційності

Хоча головна мета студентського портфоліо – це поліпшення успішності, ще одне його призначення – заохочувати студентів до активнішої участі у навчальному процесі та більшої відповідальності за власну навчальну діяльність. Це важливий крок для студентів до індивідуалізації навчання, щоб стати спроможними навчатися самостійно.

Слід особливо акцентувати увагу на такому аспекті: у методичних рекомендаціях по створенню студентського портфоліо викладачу доцільно зазначити, що при зборі матеріалів і оформленні портфоліо має використовуватися тільки принцип «добровільності» насамперед з погляду його власника. Студент, що збирає матеріали для свого портфоліо, сам особисто вирішує, які саме документи й матеріали він поміщає в папку своїх особистих досягнень. Ще раз підкреслимо, що це має стати провідним принципом роботи з портфоліо. У жодному разі не можна примусово (без згоди самого студента) включати матеріали в його портфоліо, особливо на фінальній стадії, коли студент пред'являє своє портфоліо на оцінювання.

Принцип мультиплікаційності можна трактувати і як можливість одночасної органічної інтеграції всіх вищевизначених принципів створення ЕП (принципів науковості, відкритої архітектури, триєдності навчальних цілей, інтерактивності, мультимедійності, гіпертекстовості, принципу семантично правильного веб-документа та індивідуального підходу) і дидактичних принципів навчання (рис. 5.). На рисунку 5 зображено взаємозв'язки між принципами створення електронного підручника та дидактичними принципами навчання. Наприклад, принцип інтерактивності при створенні ЕП забезпечує реалізацію таких дидактичних принципів: доступності та врахування індивідуальних особливостей студента; активності та самостійності; емоційності навчання; принцип гіпертекстовості при створенні ЕП забезпечує реалізацію принципів системності і послідовності, ґрунтовності, принцип демократизації навчання.

Отже, нами обґрунтовано один із принципів створення ЕП для індивідуалізації навчання – принцип мультиплікаційності, його двоїсту суть. З одного боку, – це використання різних засобів, за допомогою яких здійснюється мотивація навчальної діяльності студента, передача основної інформації, контроль і корекція знань, з іншого, – інтеграція принципів створення ЕП з дидактичними принципами навчання. Реалізується принцип мультиплікаційності при створенні ЕП за допомогою різноманітних засобів: диференціації завдань, включення до ЕП мультимедіапредставлень, блоку методичних рекомендацій, прикладів готових практичних робіт, творчих проєктів, методів контролю та корекції (дидактичних тестів, мікротестів тощо), студентського портфоліо.

Орієнтація на принцип мультиплікаційності при створенні ЕП є перспективним напрямом при розробці та створенні електронних підручників для індивідуалізації навчання студентів, оскільки дає змогу використовувати широкий спектр дидактичних засобів, здатних зробити електронний підручник, який би максимально враховував індивідуальні можливості кожного студента, визначав перспективи його розвитку та гармонійного вдосконалення. Але не варто забувати про те, що на сьогодні в Україні не існує державних стандартів щодо електронного підручника: не існує єдиного підходу до класифікації електронних засобів навчального призначення, немає чіткого визначення, що таке електронний підручник, не визначені вимоги до його змісту, структури, дидактичних можливостей, існуючі ЕП не завжди узгоджені з навчальними програмами у ВНЗ тощо.

Державні вимоги до рівня освіченості студента як майбутнього фахівця, мають змінити спрямування аграрної освіти. Тепер головне – це формування життєво важливих компетенцій через зміст освіти, а не зміст сам по собі. Втілення цих ідей у життя можливе саме за рахунок переходу від простого підручника для студентів до навчальних комплексів, які будуть складатися з підручника для студентів, посібників для викладача та електронного підручника. Електронний підручник як один із засобів впровадження державного стандарту аграрної освіти у практику навчання, якнайкраще зорієнтований на вимоги сьогодення.

Печенюк І.С. (Київ)

**БОЛОНЬЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ
НА РОЗВИТОК УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ
ОСВІТИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ
В XI–XV ст.: ІСТОРИЧНИЙ НАРИС**

У статті розкривається система створення та становлення загальноєвро-пейської університетської освіти. Досліджується діяльність перших університетів, їх вплив і вклад у розвиток освіти в країнах Європи в XI–XV ст.

Розвиток освіти України органічно пов'язаний із загальносвітовими тенденціями, характерними для ХХІ ст., трансформаційними процесами, що відбуваються в нашій державі та її інституційних структурах. На початку третього тисячоліття можна впевнено констатувати, що освіта зайняла провідне місце в загальній стратегії розвитку сучасної світової цивілізації. Освіта, – як відзначається в дослідженнях¹, – виступає як провідний механізм соціокультурної спадкоємності в розвитку суспільства; основи відтворення духовного потенціалу держави й розвитку індивідів; родової потреби, форми життя людини в суспільстві, що змінюється; механізму відтворення науки і культури; бази збереження історичної і національно-етнічної самоідентифікації народу; основи національної безпеки; головного механізму відтворення й розвитку суспільного інтелекту. Саме така освіта має стати провідним фактором соціально-економічного та суспільного прогресу держави.

У сучасних умовах процес європейської інтеграції дедалі помітніше впливає на всі сфери життя нашої держави, не оминув він і сферу вищої освіти. Отже, Україна, приєднавшись до Болонського процесу, чітко визначила орієнтири на входження в освітній і науковий простір Європи, здійснює модернізацію національної освітньої діяльності в контексті європейських вимог. Саме тому дослідження ідей Болонського процесу в історичному контексті дає змогу сформулювати панорамне уявлення взаємозв'язку традицій та сучасних тенденцій європейської освіти, що визначають імперативи освітньої політики в країнах Європи.

Автор поставив за **мету** розкрити зміни, що відбувалися в економічному й духовному житті західноєвропейського суспільства в XI–XV ст., яке

¹ *Астахов В.И.* Глобальные проблемы образования и особенности их проявления в Украине. – Харьков: ОКО, 1994. – 147 с.; *Кремень В.Г.* Сучасна освіта в контексті реформування // *Учитель.* – 1999. – № 11-12. – С. 18-21; *Кудїн В.О.* Освіта в інформаційному суспільстві. – К.: Республіка, 1998. – 151 с.; *Модернізація вищої освіти України і Болонський процес* / Укл. М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, К.М. Левківський та ін. – К., 2004. – 24 с.; *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. / Відп. ред. та автор вст. слова С. Кримський. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.

зробило значний крок у подальшому розвитку та становленні науки й освіти (зокрема, університетської).

За півтора тисячоліття середніх віків відбулося дуже багато важливих для людства подій. Саме в ті часи виникла більшість сучасних держав Європи й Азії, а західно-європейське суспільство в епоху класичного Середньовіччя суттєво відрізнялося від попередніх часів інтенсивними змінами в економічному, політичному і духовному житті. До числа найважливіших змін, спричинених різними подіями, належать: хрестові походи, які вивели Західну Європу зі стану ізоляції і вплинули на її економічний і суспільний розвиток, виникнення міст, як осередків ремісництва й торгівлі, що ставали центрами суспільного розвитку (будівництво чудових споруд, виникнення театру, відкриття шкіл, університетів, бібліотек, архівів, пошти, готелів), відважними мореплавцями і мандрівниками здійснено перші кругосвітні подорожі, відкрито Америку, винайдено книгодрукування й телескоп, створено прекрасні твори мистецтва й літератури.

Визначним явищем розвинутого Середньовіччя стала поява міст. Жителями міст, городянами (німці називали їх бюргерами, італійці – попаланами, французи – буржуа) ставали переважно ремісники, купці, люди зі сфери обслуговування (моряки, вантажники, трактирники, візники, цирульники, слуги тощо). Економічний розвиток Західної Європи XII–XIII ст. викликав справжню переоцінку суспільних цінностей. Якщо раніше нечисленні й розпорошені ремісники та купці як соціальні верстви не мали істотної ваги, то тепер вони консолідуються й самоорганізуються в містах, що здобувають незалежність від володарів (феодалної аристократії та можновладців). Незабаром у деяких регіонах (Північна Італія, Прирейнська і Північна Німеччина, Нідерланди з Флоренцією тощо) вони навіть стають провідною силою не лише в економічному, а й у політичному та культурному житті. Особливого значення набуває торговельний та лихварський капітал¹. У столичних містах, де розміщувався королівський двір, проживали феодали зі своїми слугами та воїнами, королівські та сеньйоральні службовці (міністеріали), лікарі, вчителі, науковці. Там, де жили єпископи, численним було духовенство. Отже, структуроутворюючою основою західноєвропейських міст стали саме зв'язки як між членами окремих професійних груп (цехів, гільдій), так і в межах міст-комун з їх традиціями самоврядування і виборності посадових осіб.

Європа нерівномірно забудовувалася містами, найурбанізованішими територіями стали Італія (Венеція, Генуя, Мілан, Піза, Флоренція, Неаполь), де в містах проживало $\frac{1}{2}$ усього населення, Фландрія (Марсель, Арль, Нарбон, Тулуза), де $\frac{2}{3}$ населення складали міщани, Брабант і німецькі землі по Рейну. Більшість середньовічних міст були невеликими, у кожному з них здебільшого нараховувалося до тисячі городян, у середніх

¹ Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1996. – С. 309.

не перевищувало 2–5 тис. осіб. Навіть у XIV–XV ст. великим вважалося місто з населенням 20–30 тис. жителів. Лише окремі міста – Константинополь, Мілан, Флоренція, Венеція, Кордова, Париж, Севілья (були не лише найбільшими містами, а й центрами суспільно-політичного життя, культури та освіти) вражали середньовічну людину своєю велелюдністю – по 50–100 тис. городян¹.

Міста зробили значний внесок у розвиток культури. У них формувалася специфічна атмосфера, в якій високо цінувалися активність і освіченість, знання мов і підприємливість. Міста сформували нове право і нову, міщанську (бюргерську) культуру, яка проявлялася в архітектурі, музиці, літературі, театральному мистецтві, розвагах. Особливо яскраво ця культура виявилася на півдні Франції та півночі Італії. Городяни вміли не лише працювати, а й проводити своє дозвілля. Вони ходили на рицарські турніри, на прощу до християнських святинь, відвідували вистави у святкові дні, спортивні змагання. У будинках ратуш нерідко організовували для почесних гостей та сімей міської ради бенкети й танцювальні вечори (наприкінці середньовіччя для цього вже були окремі приміщення). Дивувалися у смакові середньовічних громадян різких контрастів. До улюблених видовищ належали і виступи жонглерів – мандрівних артистів, і моторошні публічні страти, дивитися на які ходили всією сім'єю². Вона формувала важливий спосіб самоусвідомлення середньовічної особистості, як і куртуазна культура палаців і замків. Найпопулярнішими жанрами середньовічної міської літератури стали сатиричні байки та епічні пісні й історії, до яких належать французькі твори “Роман про Лиса Ренара” та “Роман про Розу”.

З розвитком культури в епоху Середньовіччя в європейців зростає інтерес до навчання. Результатом зацікавлення давніми знаннями стало виникнення значної кількості шкіл і приватних викладачів. Відкривалися церковні (при міських соборах та монастирях), а на початку XII ст. світські (латинські школи на противагу соборним і монастирським) школи, у яких навчалися діти феодалів, духовенства, городян та заможних селян. У школах при церковних соборах учні за Псалтирем вивчали церковні пісні (псалми). В їх обов'язки входило не лише читати й заучувати їх напам'ять, а й співати в церковному хорі під час богослужіння. Такі школи початкового навчання називалися “малими школами” і були не лише в містах, а й у деяких селах. Визбуривши Псалтир, діти продовжували вчити азбуку, читати уривки з Біблії та інших церковних книг. Оскільки всі церковні книги були написані латиною і служба в церкві велася латинською мовою, то дітей навчали розуміти її³. Латинські школи, які

¹ Голуб В.Й., Коваленко Л.Т., Печенюк І.С. Історія європейської цивілізації (з найдавніших часів до початку XX століття): Навч. посіб. – К.: НАОУ, 2005. – С. 75; Крижановський О.П., Хірна О.О. Історія середніх віків: Підруч. – Львів: Оріяна-Нова, 2007. – С. 52.

² Крижановський О.П., Хірна О.О. Історія середніх віків: Підруч. – Львів: Оріяна-Нова, 2007. – С. 63.

³ Книга для читання з історії середніх віків: Посіб. для учнів / Укл. Н.І. Запорожець; За ред. А.А. Сванідзе. – 2-е вид., доповн. – К.: Освіта, 1991. – С. 299.

передбачали ширшу освіту, дали початок т.зв. гуманітарним гімназіям, де в основу навчання закладено вивчення грецької та латинської мов і літератури. У латинських школах широко використовували спадщину античної освіти, яку збагатили, пристосувавши до нових умов, де викладали “сім вільних мистецтв”: граматику (її вважали матір’ю всіх наук), риторику (красномовство), діалектику (логіку), арифметику, геометрію, астрономію (наука про будову Всесвіту) та музику. Викладання латиною здійснювалося аж до пізнього Середньовіччя і лише з XIV ст. викладали народними мовами¹. Після закінчення гімназії можна було вступати до університетів.

Ініціаторами заснування університетів були міщани, міська влада, король або духовенство. Найперший у Європі університет у 1158 р. заснований хартією імператора Священної Римської імперії Фрідріха I Барбаросси у Болоньї, в ті часи безпосередньо йому підлеглому вільному місті. Найбільшим здобутком цього університету була незалежність від міської влади майже з усіх питань внутрішнього життя і частково у зовнішніх справах. Термін “*universitas*” (лат. “сукупність”, “спільнота”) означав будь-яке початкове об’єднання осіб – ремісників, братства міщан чи громади студентів і професорів. Болонський університет став першою відомою з писемних джерел організацією викладачів і студентів, об’єднаних для навчання. Об’єднання таке було необхідним. Крім того, до університету входили всі, хто обслуговував його: книготоргівці, переписувачі рукописів, виготовлювачі пергаменту, пер, чорнильного порошку, аптекарі, трактирники й навіть лихварі, які позичали гроші школярам і викладачам. Він першим подав зразок університетської освіти за програмою і навчальним планом, що передбачало оволодіння “сімома вільними мистецтвами”, після чого дозволялося продовжувати навчання на одному з трьох факультетів вищого ступеня – теології, права чи медицини².

Болонські студенти вимагали від своїх викладачів глибокої освіченості і вміння навчати, самі визначали теми лекцій і викладацьку платню. Траплялися випадки, що університетські громади вимушені були покидати місто через неспроможність розрахуватися з бюргерами. Це було легко зробити, бо не існувало фізичного університетського тіла у вигляді навчальної будівлі, бібліотеки тощо. Тому університети могли вільно переміщатися, зберігаючи особисту незалежність. Викладачі формувалися в перші професійні об’єднання по захисту своїх прав, встановлюючи професійні стандарти. Першим академічним ступенем була ліцензія, що надавала право викладати вільні мистецтва, обов’язкові для всієї вищої освіти – “*licentia docendi*”³.

¹ Крижановський О.П., Хірна О.О. Історія середніх віків: Підруч. – Львів: Оріяна-Нова, 2007. – С. 101.

² Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. – 2001 // <http://www.mega.km.ru>; Всесвітня історія: Навч. посіб. / Б.М. Гончар, М.Ю. Козицький, В.М. Мордвінцев, А.Г. Слюсаренко. – 3-є вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2007. – С. 235; Історія європейської цивілізації. Навч. посіб. / За ред. В.Й. Голуба. – К.: НАОУ, 2007. – С. 69.

³ Голуб В.Й., Коваленко Л.Т., Печеник І.С. Історія європейської цивілізації (з найдавніших часів до початку XX століття): Навч. посіб. – К.: НАОУ, 2005. – С. 77.

Болонський університет, у якому студентів навчали лише юриспруденції, швидко завоював славу кращої вищої школи права (дав нове життя римському праву), і в Болонью стали стікатися студенти зі всієї Європи. Ще на початку XII ст. видатний риторик та юрист Ірнерій (1088–1125) і його учні написали ґрунтовні коментарі до існуючого права на підставі кодексу Юстиніана. В середині XII ст. монах та викладач Гратіан створив церковний правовий канон, відомий під назвою “декрет Гратіана”. Королі й папи сприяли Болонському університету, користувалися порадами болонських юристів у своїй боротьбі з феодалами й непокірними городянами. В римських законах сказано: “Государ вище від законів... що хоче государ, те є законом”. Університет дістав особливі права – привілеї, допомогу грошима, підтримку у незгодах з міськими властями. У Болоньї жили і навчалися тисячі студентів з різних міст Європи (найбільше з німецьких держав). У деяких знаменитих професорів було так багато слухачів, що вони змушені були читати лекції на площах міста¹. У XIII ст. число студентів доходило до 10 тис., а в XIV ст. до юридичного факультету додалися факультети філософії, медицини й теології. Лише в XVI ст. університету було надано власне приміщення – один з палаців Болоньї, бо до цього заняття велися в будинках магістрів або в орендованих приміщеннях².

Демократичність і автономність Болонського (інші залежали від позиції їхніх засновників і керівництва) університету була прикладом для інших. У названих університетах значна увага приділялася світським наукам. Болонський університет мав свій статут, визнаний міською владою, своє керівництво, зведення правил та суд. В університеті викладачі й студенти мали свої окремі організації. Згідно зі статутом здійснювалося виборне управління, у якому широкі права належали студентам. Термін “студент” походить від лат. “*studere*” – той, що старанно навчається. Викладачі за фахом об’єднувалися у факультети (лат. “*facultas*” – здатність викладати). Членами факультету могли бути лише ті, хто мав вчений ступінь доктора чи магістра й обирали старшого з викладачів деканом, який очолював факультет. Головним керівником університету був ректор, якого також обирали студенти. Представники інших країн, що навчалися в університеті також мали право обиратися на керівні посади. Ректором Болонського університету близько року був Юрій Дрогобич, українець за походженням. В університеті Сорбонни, де основна перевага при навчанні надавалася богослов’ю, ректора обирали професори, права ж студентів були обмеженими³.

¹ Книга для читання з історії середніх віків: Посіб. для учнів / Укл. Н.І. Запорожець; За ред. А.А. Сванідзе. – 2-е вид., доповн. – К.: Освіта, 1991. – С. 300.

² Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. – 2001 // <http://www.mega.km.ru>.

³ Всесвітня історія: Навч. посіб. / Б.М. Гончар, М.Ю. Козицький, В.М. Мордвінцев, А.Г. Слюсаренко. – 3-є вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2007. – С. 236; Книга для читання з історії середніх віків: Посіб. для учнів / Укл. Н.І. Запорожець; За ред. А.А. Сванідзе. – 2-е вид., доповн. – К.: Освіта, 1991. – С. 301.

Крім Болонського, на той час у Європі були відомими університети міст Парижа (Сорбонні), Саламанки, Монпельє, Салерно, Оксфорда та ін. Кращої й відомішої, ніж італійська медична школа в Салерно не було, бо лише їй королі надали право присвоювати звання лікаря. Вісім років у Салернській школі навчався майбутній лікар, а потім ще цілий рік проходив обов'язкову практику. Крім того, кожен університет мав знаменитих у своїй галузі науки професорів, до яких сходилися численні учні, й уславлені факультети. Якщо в Салерно це медичний, то в Парижі – відомий усій Європі богословський факультет, що готував вірних служителів церкви. Сам папа сприяв Паризькому університету і послав туди викладати своїх відданих слуг.

Паризький університет виник давно, ще в XII ст., коли при соборі Паризької Богоматері була єпископальна школа. Місто зростало й дедалі більше потребувало освічених людей: медиків, юристів, учителів. Єпископальна школа не могла охопити всіх бажаючих навчатися. Відкриваються нові (платні) школи, слава про які розноситься далеко, і в Париж вирушають усе нові вчителі й школярі. Життя в чужому місті було нелегким. Між ними й городянами постійно виникали бійки та конфлікти через швидке зростання цін на продовольство, плату за квартиру. Городяни скаржилися королю й міським властям. Для захисту своїх прав магістри й школярі об'єдналися в єдиний союз і утворили Паризький університет, який спочатку не мав єдиного приміщення чи будівлі. Та й важко було знайти таке, що вмістило б усіх студентів. Викладачі проводили заняття в себе вдома або в студентських гуртожитках, чи в спеціально найнятих для занять будинках, яких найбільше на вулиці Соломи. Вона називалася так тому, що викладач займав зазвичай кафедру, а студенти сиділи на підлозі, підстеливши солому. Коли слухачів було особливо багато, учитель читав лекцію з вікна будинку, а учні розміщалися на соломі прямо на вулиці¹.

Після низки конфліктів, коли викладачі погрожували припинити заняття і виїхати з Парижа, університет дістав від короля й папи свої привілеї. Головний з яких – незалежність від світських властей – університет дістав королівську грамоту від Філіпа II Августа та Інокентія III у 1200 р. Ця дата вважається днем народження Паризького університету. Разом з його появою на лівому березі р. Сени утворився академічний квартал, на правому – торговий і ремісничий². Папа обмежив втручання єпископа в справи університету й заборонив карати провинних студентів без його відома; дозволив магістрам припиняти заняття в разі порушення незалежності університету та його прав. Магістри й студенти здобули з цього часу право мати свій суд, пресу й підкорялися своїм правилам – статутам, затвердженим на загальних зборах університету. Вони самі почали обирати осіб, які б управляли університетом. Викладачі й студенти

¹ Книга для читання з історії середніх віків: Посіб. для учнів / Укл. Н.І. Запорожець; За ред. А.А. Сванідзе. – 2-е вид., доповн. – К.: Освіта, 1991. – С. 302.

² Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. – 2001 // <http://www.mega.km.ru>.

звільнялися від військового обов'язку, нічної сторожової служби в місті та дорожніх мит. Вони платили за житло менше, ніж інші приїжджі люди¹.

В університеті сформовано чотири факультети: початковий (читання, письмо, сім вільних мистецтв) – обов'язковий для всіх студентів, що давав знання основ наук. Лише той, хто закінчив його, міг удосконалювати навчання на богословському, медичному або юридичному факультетах. На артистичному факультеті передбачалося вивчення “семи вільних мистецтв” (основні предмети, які вивчалися в римській школі 6 років. Той, хто хотів продовжити освіту на одному з “вищих” факультетів, мав навчатися ще 5 або 6 років, якщо він ішов на медичний або юридичний факультет, і 15 років, якщо обирав богослов'я. Багато з тих, що вступили в університет, його не закінчили. Надто довгий був строк навчання і велика його ціна: треба було платити за навчання, витрачатися на подарунки й частування з нагоди екзаменів, купувати книги й письмове приладдя, жити довгі роки без сім'ї, далеко від рідних і близьких (до 20 років).

Робер де Сорбон (de Sorbon), теолог і духівник короля Франції Людовика IX Святого, в Латинському кварталі Парижа у 1253 р. заснував богословський коледж (Сорбонну, з 1554 р. – теологічний факультет університету), гуртожиток для його студентів і викладачів². Так вперше була створена система будівель університету. Спочатку з'явилися притулки для бідних студентів, які не могли найняти кімнату в місті. З часом будівель ставало більше і вони стали виконувати, крім навчальних, і інші функції. Так університет набув “фізичного тіла”, що поклало кінець їх мобільності і зменшило автономію. Найбільшої слави університетові принесла теологія. Паризькі студенти почали користуватися пошаною серед міщан, а також серед студентів і викладачів інших університетів. Крім того, університет відомий і іншими факультетами, що прославили не лише Париж, а й усю Францію. Недаремно існує приказка: “В Італії – папство, в Німеччині – імперія, у Франції – університет”³.

Перший університет в Англії – Оксфордський – заснований у XII ст., в Іспанії – у Сієні – XIII ст., ряд університетів в Італії – у XIII–XIV ст., Кембриджський університет в Англії лише в XIV ст. дістав від Папи Римського право називатися університетом. Створені в XIV ст. Краківський і Празький університети стали великими центрами національної культури, що привертали численне студентство нарівні з університетами Європи. На кінець XV ст. у Європі нараховувалося 79 університетів⁴.

У цей період було зроблено одне з найбільших в історії людства відкриттів – книгодрукування. Німець Йоганн Гутенберг (1406–1468) почав відливати з металу літери, з яких складав рядки, сторінки набору, і вже з нього робив відбиток на папері. Близько 1450 р. він випустив першу

¹ Книга для читання з історії середніх віків: Посіб. для учнів/ Укл. Н.І. Запорожець; За ред. А.А. Сванідзе. – 2-е вид., доповн. – К.: Освіта, 1991. – С. 302.

² Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. – 2001 // <http://www.mega.km.ru>.

³ Книга для читання з історії середніх віків: Посіб. для учнів/ Укл. Н.І. Запорожець; За ред. А.А. Сванідзе. – 2-е вид., доповн. – К.: Освіта, 1991. – С. 301-303.

⁴ Там само. – С. 308.

друковану книжку. До появи книгодрукування викладання здійснювалося у такий спосіб: магістр зачитував і пояснював складні місця у тексті, бо по-іншому організувати викладання не могли. Рукописних книг було обмаль і коштували вони дуже дорого. Книгодрукування значно збільшило випуск книжок, вони стали доступним джерелом знань (були доступними не лише феодалам) і здійснили справжній переворот у системі навчання (побільшало навчальної літератури, поетичних і прозових творів).

Створення книг перестало бути справою виключно церковних осіб. До XII ст. книги зберігалися переважно в невеликих монастирських бібліотеках. Вони були такими рідкісними й дорогими, що їх іноді приковували ланцюгом. Пізніше ними обзавелися й університети, королівські двори, великі феодали, навіть заможні городяни. У XV ст. у великих містах з'явилися публічні бібліотеки¹.

Отже, класичне середньовіччя набуло інтенсивних соціально-економічних і духовних змін у країнах Європи. Система розвитку і поширення університетської освіти сильно вплинула на формування західноєвропейської цивілізації. Університети сприяли прогресу в науковій думці, зростанню суспільної самосвідомості й свободи особистості. У добу Хрестових походів значно збагатилися географічні знання. Особливо подбало про їх розвиток мандрівне купецтво. Так, у XIII ст. венеційський купець Марко Поло відвідав і досить цікаво описав Китай і Центральну Азію; у XIV–XV ст. мандрівники описали й інші землі, що дало змогу скласти досконалі географічні карти, навіть перші атласи. Розвиток середньовічної географії уможливив великі географічні відкриття.

Магістри і студенти, переїжджаючи з міста в місто, з університету в університет, що широко практикувалося у ті часи, – сприяли культурному обміну між державами. Про будь-які національні досягнення негайно ставало відомо в інших європейських країнах. Так “Декамерон” італійця Джованні Бокаччо (1313–1375) був швидко перекладений на всі мови Європи, його знали і читали всюди. Формуванню західноєвропейської культури сприяло й книгодрукування.

Найрозвинутішою країною Європи у XIV–XV ст. залишалась Італія, що проявлялося, головним чином, у єдиній мові та національній культурі. Найбільших успіхів у державному будівництві досягла Франція (в XIV–XV ст. були введені постійні державні податки, встановлена єдина грошова система, єдине поштове сполучення). З точки зору прав людини і захисту особистості найбільших успіхів досягла Англія, де чітко були сформульовані як закон права людини, а король без згоди парламенту не мав права видавати нових законів.

¹ Крижановський О.П., Хірна О.О. Історія середніх віків: Підруч. – Львів: Оріяна-Нова, 2007. – С. 102.

Галицька Т.В. (Київ)

**ДЖЕРЕЛЬНІ СВДЧЕННЯ
ПРО РОЗВИТОК УКРАЇНОЗНАВСТВА
В СИСТЕМІ ОСВІТИ У ДОБУ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.
(за матеріалами Центрального
державного архіву вищих органів
влади та управління)**

У статті розглядаються документи фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України під кутом зору їх джерельного значення для дослідження історії українознавства.

Величезний масив свідчень про розвиток українознавчих досліджень у період 1917-1920 рр. відклався у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Досі цей джерельно-інформаційний потенціал архіву в контексті українознавства не був предметом окремого наукового дослідження, хоча має **актуальне** значення. Побічно цієї теми торкалися Т. Горбань¹, О. Гомотюк², В. Богуславська³ та інші, але предметом їх дослідження, власне, не були фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, однак їхні праці містять низку посилань на документи цього архіву.

Мета пропонованої статті – розкрити значення інформаційного потенціалу ЦДАВО України, зокрема документів УЦР, Гетьманату, Директорії УНР для з'ясування заходів щодо розгортання українознавчих досліджень, викладання української історії в системі освіти, а також мовної політики.

Аналізуючи документи архіву, зокрема фондів Ради Народних Міністрів УНР (ф.ф. 1063, 1065), Української Центральної ради (ф. 1115), канцелярії Директорії УНР (ф. 1429), які містять здебільшого законодавчі акти, тексти законопроектів з питань освіти та документи органів освіти, зокрема Міністерства народної освіти УНР (ф. 2582), матеріали деяких інших фондів, які містять інформацію з визначеної теми, стає очевидним, що питанням освітнього руху в часи Української революції приділялася велика увага, зокрема, освітній реформі, переходу до обов'язкового навчання, організації середньої й вищої, загальної й професійної освіти, дошкільному

¹ Горбань Т.Ю. Українознавство в контексті національно-культурного відродження в Україні (1918-1928 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Ін-т національних відносин і політології НАН України. – К., 1996. – 24 с.

² Гомотюк О.С. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.). – Тернопіль 2007. – С. 551.

³ Богуславська В.Г. Народна освіта в добу національно-демократичної революції 1917-1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.

вихованню й позашкільній освіті, підготовці вчителів, забезпеченню всіх освітніх закладів і установ підручниками, навчальним приладдям, розвитку науки і мистецтва, як найвищих проявів і підвалин культури й освіти. Однак пріоритетним серед них були питання рідної національної школи і провадження всієї освітньої роботи на національному ґрунті. Саме ці питання накладали свій особливий відбиток на весь культурно-освітній рух в Україні.

За 1917-1920 рр. Україна пережила цілу низку змін органів влади. Умовно цей період можна розділити на декілька *підперіодів*:

1) від лютневої революції 1917 р. і утворення УЦР до проголошення перших Універсалів Центральної ради, які зафіксували прагнення українського народу до автономії України;

2) листопад 1917 р. – квітень 1918 р., доба Української Центральної ради й утворення Української Народної Республіки;

3) квітень – грудень 1918р. – період Гетьманату Української Держави;

4) друга половина грудня 1918 – листопад 1920 р. – доба Директорії УНР;

5) березень 1919 р. – встановлення в Україні радянської влади та формування УСРР.

Для кожного з цих періодів (тут ми не торкаємося Західноукраїнської Народної Республіки) характерні як певні особливості політики державних установ у галузі українознавства, так і деякі спільні риси.

У фондах ЦДАВО України відклався досить вагомий масив документів, які відбивають діяльність згаданих державних утворень щодо розгортання українознавчих досліджень та впровадження українознавства в різні ланки освіти. Спираючись на ці документи, розглянемо поетапно найважливіші свідчення щодо розвитку українознавства та проведення мовної політики державних інституцій.

З поваленням царизму в лютому 1917 р. ліквідовувалися обмеження, накладені на українське слово, школу, освіту, взагалі на національні права, пов'язані з належністю до тієї чи іншої національності.

Революційний процес охопив усі території імперії, включаючи й Україну, де набув характеру національно-демократичної революції. Український народ прагнув самостійно творити своє політичне, економічне, соціальне та культурне життя. На чолі національно-визвольного й освітнього руху в перший період Української революції стояла Центральна рада разом з М. Грушевським, а також громадські організації, земські, міські просвіти, Товариство шкільної освіти.

Під тиском народних мас Тимчасовий російський уряд 20 березня 1917 р. фактично скасував обмеження прав громадян Росії, незалежно від належності до тієї чи іншої нації та дав згоду на викладання рідною мовою в народних школах. Пізніше, 8 серпня, був даний дозвіл на відкриття двох українських державних гімназій, але цього було надто мало на 35 млн українського народу.

Створене І. Стешенком на самому початку революції Українське Товариство шкільної освіти мало на меті ширити серед українського люду освіту через нижчі, середні й вищі школи з викладовою українською мовою

(§1 Статуту). Уже на перших Установчих зборах Товариства було поставлене питання про з'їзд українських учителів і професорів, який планувався на 5-6 квітня 1917 р. Це був перший вільний з'їзд українських учителів і професорів, на якому гостро були поставлені вимоги «українізації» шкіл і намічено шлях до організації роботи в цьому напрямі. Пізніше Українська Центральна рада теж пішла цим шляхом, а поки що все це лягало на громадськість і насамперед на Українське Товариство шкільної освіти. Ставилось завдання до осені підготувати кадри учителів, надрукувати сотні тисяч підручників, опрацювати українську термінологію і відповідний правопис, підготувати все до викладання українознавства в середніх і вищих школах. На квітневому Всеукраїнському з'їзді учителів було прийнято рішення про утворення Всеукраїнської вчительської спілки та про утворення Головної шкільної ради. Остання, по суті, була першим офіційним українським державним органом у справах освіти.

Отже, у даний період ініціативу створення української національної школи взяли на себе українське громадянство та українське вчителство. Під їх тиском Тимчасовий російський уряд змушений був розширити сферу використання в школах української мови, але російська мова залишилася обов'язковою для вивчення. З архівних документів видно, що вже на другому загальному зібранні Української Центральної ради 22-23 квітня 1917 р. голова шкільної комісії І. Стешенко порушив питання «про необхідність планомірності українізації школи, як се почато вже робити в Київській шкільній окрузі. Визнано потрібним до відкриття літніх курсів українознавства для учителів, улаштувати якнайшвидше курси для інструкторів». Одноголосно прийнято резолюцію про заснування при Українській Центральній раді Української шкільної ради, яка мала взяти на себе планомірну українізацію шкільництва по всій Україні¹.

28 квітня 1917 р. на засіданні Центральної ради було обговорено питання про необхідність створення губернських і повітових українських шкільних рад. Але на даному етапі, зважаючи на ті загострення, які виникли в українській справі, М. Грушевський прийшов до висновку: «Ще неможливо переходити від національного до територіального принципу представництва... Повітові ради ще, може, й можна було б скласти по територіальному принципу представництва, але губернські – вже зовсім не можливо»².

Хоч і не всі поставлені завдання вдалося виконати, але було організовано цілу низку комісій: математичну, рідної мови, історичну, географічну, природничу, правописну; була підготовлена елементарна термінологія, правопис, підручники, були організовані літні вчительські курси. Товариство розробило низку проектів, які лягли в основу Положення про єдину українську школу.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – К., 1996. – Т. 1. – С. 70.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1115, оп. 1, спр. 16, арк. 6-7.

Так уже на першому етапі приватна громадська організація (Українське Товариство шкільної освіти) почала виконувати функції центрального державного органу, робила те, що мав би здійснювати Тимчасовий російський уряд.

Активізації українознавчого руху сприяв І Універсал Центральної ради 10 червня 1917 р. з підтвердженням права на автономію України¹. Тоді ж було утворено уряд, а в його складі й Генеральний секретаріат освіти на чолі з І. Стешенком. Секретаріат освіти у тісному співробітництві з Всеукраїнською вчительською спілкою приступили до українізації школи, яка включала багато напрямів: навчання українською мовою, запровадження українознавчих предметів, підготовка навчальних підручників та посібників українською мовою, відкриття нових українських шкіл та реорганізація російських в українські школи, підготовка вчителів-українців тощо.

З документів архіву довідуємося, що влітку 1917 р. пройшли два Всеукраїнські вчительські з'їзди, які створили ґрунт для оформлення національної системи освіти. На другому з них (у серпні) було проголошено принципи побудови української школи: єдність і наступність усіх шкіл, право всіх на безплатну освіту, обов'язковість освіти, запровадження рідної мови.

На засіданні Центральної ради 18 серпня 1917 р. Генеральний секретар освіти І. Стешенко порушив питання про виділення на організацію українського Народного університету 25 тис. крб. Пропозицію підтримано одностайно².

У процесі формування Української Народної Республіки вироблялася концепція нової національної школи та вимоги до підручників. У такому державній ваги документі як «Декларація Генерального секретаріату України» від 29 вересня 1917 р. стверджувалося, що «на полі народної освіти на протязі цього академічного року має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставі демократичних і національних... Так само будуть зроблені заходи до того, щоб на протязі року утворились відповідні курси для учителів і видані підручники та шкільні посібники як українські, так і інші, а також мають готуватися кадри для українських університетів та іншої вищої школи»³.

На той час під поняттям «українознавство» розумілися такі навчальні дисципліни, як українська мова і література, історія і географія України, елементи краєзнавства⁴. Пізніше було затверджено законопроект «Про встановлення окремої штатної посади вчителя української мови і літератури в середніх і вищих початкових школах всіх відомств, а також в учительських і духовних семінаріях та інститутах»⁵.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – К., 1996. – Т. 1. – С. 101-105.

² Там само. – С. 262.

³ Там само. – С. 325-326.

⁴ Там само, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 35.

⁵ Там само, ф. 2592, оп. 1, спр. 2, арк. 96-96 зв.; ф. 3690, оп. 1, спр. 5, арк. 59-59 зв.

Переломне значення мав III Універсал УЦР, яким проголошувалася Українська Народна Республіка, а після проголошення IV Універсалу самостійності УНР (22 січня 1918 р.) замість Генерального секретаріату освіти було створено Міністерство народної освіти на чолі з І. Стешенком. Воно проголосило курс на забезпечення можливості одержати безплатну освіту в загальноосвітніх школах усім дітям. Запроваджувався принцип децентралізації управління освітою: право відкривати школи надавалося органам місцевого самоврядування.

У фонді УЦР зберігається циркуляр Ради народних міністрів губернським і повітовим комісарам про застосування української мови від 7 березня 1918 р. Так було розпочато перехід на українську мову діловодства. «Всякі написи і вивіски, говорилося в документі, повинні бути негайно зробленими на українській мові». Вказувалося також на необхідність перекладу постанов Тимчасового уряду, які не були скасовані урядом Української Народної Республіки, на українську мову¹. Трохи пізніше ці настанови торкнулися й банківської та торговельної справи².

Доба Центральної ради, хоч і коротка в часовому вимірі, була багата на зміни в усіх сферах суспільного життя. Вона відкрила великі перспективи для розвитку українознавства. Міністерство народної освіти почало ставати на твердий організаційний шлях українізації суспільства. Розпочалася реорганізація самого міністерства. Рішуче були поставлені питання про всенародне навчання, єдину школу, про розмежування шкіл між національностями. На жаль, уся ця величезна робота була перервана гетьманським переворотом 30 квітня 1918 р. На чолі Української Держави став гетьман П. Скоропадський. В часи Гетьманату дещо змінювалися засади освітнього життя країни. Замість принципу децентралізації запроваджувався принцип централізованого управління освітою. Централізована система управління забезпечувала чітке та ефективне керівництво освітньою галуззю та можливості її українізації.

Новий міністр народної освіти професор М. Василенко підтримав ідею гетьмана про недоцільність українізовувати існуючі школи, а висунув гасло українізації освіти шляхом створення державним коштом нових національних навчальних закладів. Для Міністерства народної освіти та мистецтв Української Держави був характерний диференційований підхід до дерусифікації різних ступенів освіти. При цьому бралися до уваги наявність національних педагогічних кадрів та навчальної літератури. Українізація починалася з нижчих початкових шкіл (1-4 роки навчання), а однією з перепон до цього був брак відповідних україномовних підручників. Щодо вищих початкових шкіл то викладанню і навчанню українською мовою на заваді був не лише брак підручників, а й недостатня кількість учителів-українців. Однак міністерство мобілізувало культурні сили і вживало конкретних заходів, щоб задовольнити потреби у відповідній кількості народних учителів. Українізація вищих початкових

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – К., 1997. – Т. 2. – С. 182.

² Там само. – С. 229.

шкіл мала проводитися планомірно, починаючи з обов'язкового навчання українською мовою лише з першого класу, а також у тих школах, що відкривалися¹.

На основі документів часів діяльності Гетьманату, можна простежити значне збільшення початкових, вищих початкових і середніх шкіл; відкриття українських університетів², Академії наук тощо. В період Гетьманату спільними зусиллями уряду та органів місцевого самоврядування було відкрито 12 тис. нижчих початкових шкіл. Чисельність вищих початкових шкіл, їх регіональне розташування та тенденції до збільшення можна прослідкувати за даними таблиці³, яка зберігається у фондах Міністерства народної освіти УНР:

№	Назва губернії	Кількість вищих початкових шкіл							Всього
		Школи державні	Школи приватні	Школи залізничні	Школи єврейські	Відкриті до 1917 р.	Відкриті в 1917 р.	Відкриті в 1918 р.	
1.	Поділля	130	-	7	4	37	34	59	141
2.	Волинь	116	-	8	4	31	44	41	128
3.	Київщина	173	7	10	5	67	37	76	195
4.	Полтавщина	167	2	4	1	37	64	68	174
5.	Чернігівщина	143	3	3	1	50	52	44	150
6.	Харківщина	95	2	7	-	42	21	34	104
7.	Катеринославщина	103	11	6	2	28	30	56	122
8.	Херсонщина	81	3	6	6	41	6	37	96
9.	Таврія	51	4	1	-	14	29	12	56
10.	Холмщина	9	-	-	-	2	-	7	9
11.	Полісся	18	-	-	-	8	4	6	18
	Всього на Україні	1086	32	52	23	357	321	440	1193

Щодо національних середніх шкіл (8-11 класи), то їх створення проходило через відкриття нових навчальних закладів. З початком 1918/1919 навч. року Міністерство освіти відкрило 40 українських гімназій і 10 реальних шкіл та надало значну фінансову допомогу 38 українським середнім школам, створеним на кошти місцевого самоврядування та громадських організацій. Водночас 1 серпня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон «Про обов'язкове викладання української мови, літератури, історії та географії України по усіх середніх школах»⁴.

¹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 43, арк. 26.

² Там само, спр. 173, арк. 9.

³ Там само, спр. 43, арк. 25.

⁴ Там само, оп. 2, спр. 124, арк. 2.

Міністерство освіти з метою підготовки вчителів до переходу на викладання українською мовою, активно проводило дерусифікацію педагогічних навчальних закладів, відкривало курси українознавства для вчителів середніх шкіл¹.

Розпочали роботу Український державний університет у Києві та Український університет у Кам'янці-Подільському. В російських університетах Києва, Харкова й Одеси відкрилися кафедри української мови, літератури, історії та права. Було засновано Національний архів², Національну бібліотеку, Український національний театр, «Молодий театр» Леся Курбаса, Державний симфонічний оркестр, Українську державну капелу, Український драматичний театр тощо.

Оскільки фактично Гетьманат перебував під помітним впливом німців і росіян, наростало невдоволення народу, що врешті-решт і призвело до того, що в ніч на 14 листопада 1918 р. у Києві відбулося таємне засідання представників українських політичних партій, які об'єдналися в Національний союз. Присутні висловилися за відновлення УНР, але відхилили ідею повернення Центральної ради і створили верховний орган УНР – Директорію, лідерами якої стали В. Винниченко та С. Петлюра.

Період Директорії УНР, власне, був продовженням національно-освітнього руху, започаткованого Центральною радою, і деяких заходів, здійснених гетьманом. Відновлювалися колишні органи управління, скасовані гетьманом; були поставлені на порядок денний не ухвалені раніше законопроекти та ціла низка нових; активізувалася робота комісій та Міністерства народної освіти, але короткий час перебування Директорії при владі не дав їй зреалізувати на практиці більшість із цих законопроектів, що мали пряме або опосередковане відношення до українознавства.

Міністерство народної освіти ставило за мету якнайшвидше здійснити перехід до загального навчання народу, а подекуди, можливо, перейти й до обов'язкового. З цією метою було вироблено Закон про безплатне обов'язкове навчання всіх громадян України, який Директорія затвердила 12 квітня 1919 р. Для запровадження загального, а потім і обов'язкового навчання Міністерство допомагало місцевому самоврядуванню в справі створення нових шкільних комплексів, забезпеченні шкіл учителями і помешканнями, а також відкритті нових шкіл. Зокрема, тривала діяльність тимчасових курсів для підготовки вчителів середніх³ та вищих початкових шкіл⁴. Великі асигнування призначалися на створення нових українських гімназій⁵ та університетів⁶. 9 квітня було ухвалено законопроект про обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку⁷.

¹ Там само, оп. 1, спр. 155, арк. 22.

² Там само, спр. 4, арк. 41.

³ Там само, ф. 1065, оп. 1, спр. 16, арк. 105-106 зв.

⁴ Там само, ф. 1092, оп. 6, спр. 2, арк. 50-51.

⁵ Там само, спр. 2, арк. 60-61.

⁶ Там само, ф. 1065, оп. 1, спр. 14, арк. 68.

⁷ Там само, спр. 14, арк. 108-108 зв.

Рубіжне значення мало прийняття закону «Про державну мову в УНР», за яким вона ставала обов'язковою для вжитку в армії, флоті і всіх урядових та загальних громадських публічно-правних установ¹. Таким же був і закон «Про заснування в всіх вищих школах Української Народної Республіки лектури української мови», згідно з яким українська мова ставала обов'язковим предметом для всіх факультетів та відділів². Водночас Директорія УНР прийняла рішення про переклад російських законів на українську мову та складання правничого словника³.

З метою більш плідного і наочного переходу до використання української мови уряд Директорії ухвалив постанову про українські написи в кінематографі⁴. Було утворено Українську республіканську капелу⁵. Рада народних міністрів виділила асигнування в сумі 600 тис. грн на видання художньої серії пам'яток з історії української культури⁶.

Переїмалася Директорія й питаннями збереження пам'яток культури. Так, у Наказі від 30 серпня зазначалося: «Для вироблення інструкції по охороні пам'яток історії й мистецтва і керування справами охорони архівів, музеїв і великих збірок старовинних і мистецьких речей наказую утворити Архівну Комісію при Міністерстві Народної Освіти»⁷.

За доволі короткий час перебування при владі Директорія зробила значні кроки у розвитку української освіти, але багато планів залишилося нездійсненими через чергову зміну влади.

Останній період пов'язаний з ескалацією більшовицької Росії і встановленням радянської влади в Україні. Радянська влада задекларувала чимало проєктів, планів реформ у справі освіти, і насамперед проєкт єдиної трудової школи та всенародного обов'язкового навчання, розвитку української мови. На перших порах цьому сприяла політика українізації. Вона теж знайшла відображення в архівних документах і заслуговує на окремих розгляд.

Зазначимо, що з проєктів часів українізації мало що було втілено в життя, а після остаточного утвердження влади більшовиків почалася реалізація нової культурно-освітньої політики, яка відрізнялася від попередньої. Головна її відмінність полягала в домінуванні партійно-класового підходу до організації освіти та проведення культурної роботи, в недооцінці національного чинника, в акцентах на інтернаціоналізацію культури.

Отже, документи доби національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. про відновлення й розвиток національної державності в період Центральної ради, Гетьманату та Директорії УНР засвідчують, що українознавство отримало потужний імпульс для саморозвитку. Основними напрямками

¹ Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки листопад 1918 – листопад 1920 (Документи і матеріали). У 2-х томах. – К., 2006. – Т. 2. – С. 402.

² Там само. – С. 475.

³ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 53, арк. 10-10 зв.

⁴ Там само, ф. 1092, оп. 6, спр. 2, арк. 60.

⁵ Там само, ф. 1065, оп. 1, спр. 14, арк. 60-60 зв.

⁶ Там само, ф. 1092, оп. 6, спр. 2, арк. 48-49.

⁷ Там само, ф. 2582, оп. 1, спр. 16, арк. 115.

українознавчих заходів були підтримка українознавчих студій в Українському науковому товаристві, Українській академії наук, запровадження української мови в системі освіти, вивчення історії, географії України, підготовка українських учителів, а також випуск навчальної літератури. Паралельно розгорталися наукові дослідження про Україну й українців у Харкові, Одесі, Катеринославі, Чернігові, Ніжині та інших містах. Після встановлення влади більшовиків в Україні, а отже, і згортання політики українізації українознавство почало згасати, на нього було накладено ідеологічне табу.

Корецька А.І. (Київ)

ОСВІТА УКРАЇНИ В ІДЕЯХ ІВАНА СТЕШЕНКА

В українській освіті з іменем Івана Стешенка пов'язані питання створення нової української школи, введення предметів українознавства до навчальних річних планів, розробка міжнаціональної освітньої програми, упорядкування бібліотек україномовними книжками, збереження національних культурних надбань, забезпечення правового й матеріального статусу вчителя, а найбільше – створення системи управління освітою.

Стаття присвячена проблемам розвитку національної освіти і виховання свідомої особистості в Україні у період становлення державності 1917 р., що має велике значення і для сучасної освіти України. Певною мірою сучасна освіта України базується на тих реаліях і тенденціях, які сформувалися ще в період 1917 – 1918 рр. Саме в цей час визначальною є освітня діяльність першого міністра освіти України – Івана Матвійовича Стешенка, неординарної особистості, яку хвилювали питання розвитку суспільства у новому світобаченні та його культурний і освітній рівні.

Саме завдяки ідеям і діяльності І. Стешенка у цей період увага приділялася не тільки рівню й змісту освіти, а й ролі педагога, формуванню як його особистості, так і учасників освітнього процесу загалом. Так, у документах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, зокрема зазначається, що розвитку освіти “повинні допомогти ті педагоги, які можуть нести в широкі маси справжнє світло нової освіти; які добре пам'ятають, що вони мусять не тільки вчити, але й виховувати молодь у дусі загальнодемократичних принципів і національних ідеалів”¹.

Заборона в Україні української мови, преси, книгодрукування, вистав українською мовою, друкування українських текстів до музичних нот,

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2581, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

переслідування й арешти культурних діячів, однак, не вбили душі й суті української нації. Більше того, Україна й собі на радість, й світові на визнання подарувала митців і діячів гідних захоплення й пошанування. Одним із них є перший міністр освіти І. Стешенко. Народився Іван Матвійович 24 червня 1873 р. у сім'ї полтавських міщан. Учився спочатку в Полтавській міській школі, потім у 9 років батько віддав його до Полтавської класичної гімназії. Закінчив повний курс навчання Київського університету (історико-філологічний факультет) зі срібною медаллю та дипломом першого ступеня. Його освіченість, громадська свідомість, любов до України були високими. Леся Українка присвятила І. Стешенку “Уривки з листа”, де є символічний образ квітки ломикоманів. За недозволена політичну діяльність І. Стешенко був заарештований і кинутий до Лук'янівської в'язниці, там познайомився з молодшою дочкою М. Старицького – Оксаною. По звільненню вони одружилися. У подружжя 22 червня 1898 р. народилася донька Ірина (Орися). Талановита актриса театру “Березіль”, перекладачка творів світової драматургії, І. Стешенко стала останньою із славетного роду Старицьких. Син Ярослав п'ятнадцятилітнім хлопцем став свідком жажливої трагедії – наглого вбивства батька 29 липня 1918 р. Син продовжив справу батька – написав бібліографію української книги. Загинув 1939 р. у Сибіру. Трагічна доля і дружини І. Стешенка, Оксани Михайлівни. Вчений, видатний діяч, педагог, дитяча письменниця, разом із сестрою Л. Старицькою-Черняхівською загинула в Казахстані в 1942 р.

Особистість І. Стешенка однаково сильно захоплює його обдарованістю як педагога, організатора, так і дослідника літератури, театрознавця. У його творчому доробку мініатюри, ескізи, оповідання, переклади, рецензії. Надзвичайно ґрунтовно й різнобічно дослідив він “Енеїду” І. Котляревського, колядки та історію виникнення української драми. Аналізував творчість Метерлінка, Станко Врази, Ібсена, М. Лермонтова, О. Пушкіна, І. Франка, Ганни Барвінок, І. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, О. Стороженка, зібрав матеріали до біографії Т. Шевченка тощо. Вивчав старослов'янську, англійську, італійську та інші мови.

В українській освіті з іменем І. Стешенка пов'язані питання створення нової української школи, введення предметів українознавства до навчальних річних планів, розробка міжнаціональної освітньої програми, упорядкування бібліотек україномовними книжками, збереження національних культурних надбань, забезпечення правового й матеріального статусу вчителя, а найбільше – створення системи управління освітою.

Пристаючи до управління освітою фактично 25 червня 1917 р., хоча Петроградом офіційно на цю посаду був затверджений 4 серпня, Іван Матвійович головною метою діяльності ставить утворення української школи та сприяння загальному духовному зросту України. Вся його діяльність, усі помисли пронизані з початку педагогічної діяльності й до останнього подиху українською школою й Україною, яку він називав раєм.

У плані управління освітою в Україні І. Стешенко визначає такі головні три завдання: “а) всім народам Української Республіки потрібно забезпечити вільний розвиток їхньої школи і взагалі освіти; б) щоб в

освітній справі була певна єдність, яка забезпечувала б можливість спільними силами боротися з тією темрявою, що охопила нашу землю після чужого панування; в) централізація управління повинна бути можливо широкою¹. Фактично – це підвалини спрямування й розвитку педагогіки світового рівня.

У такому складному в усі часи питанні, як національне, І. Стешенко проводить чітку політику поваги й урахування інтересів різних національностей. Маючи важкий історичний спадок шкільної системи монархічної Росії, через який, за аналізом І. Стешенка, “погано поставлене національне виховання призвело до повної національної байдужості, до розвитку егоїзму, матеріалізму серед вихованців цієї школи”². Реалізуючи у планах, постановках, зверненнях і розпорядженнях принципи організації української національної як початкової, так середньої і вищої школи, одночасно І. Стешенко звертається до генеральних секретарів з єврейських, великоруських та польських справ освіти з питанням вирішення як їхніх освітніх національних проблем, так і для вироблення у співдружності законопроекту про права педагогічних рад.

В умовах політичного й освітнього двовладдя, коли Секретарство освітніх справ дає дозвіл на відкриття селянської гімназії, а права для неї просить у Петрограда, коли попечитель шкільного округу пише майже донос на Секретарство у Петроград, приймається рішення відкриття нових українських шкіл. Уже на осінь було відкрито 53 середніх школи, з них 3 гімназії у Києві. Особливою увагою було відкриття гімназій на селі: ні в одній із сільських місцевостей з українським населенням не може бути відкрита неукраїнська гімназія. Поряд із середніми школами відкриваються й вищі навчальні заклади. 5 жовтня 1917 р. було відкрито Київський український народний університет, 5 грудня – Українська академія мистецтв, 27 листопада – Педагогічна академія тощо.

Уся діяльність І. Стешенка була чітко продуманою, організованою системою. Людська душа стала найпершою його турботою й увагою в організації нової школи, ідея якої почала розроблятися Іваном Матвійовичем ще до заснування Секретарства справ освітніх, – з початком діяльності Товариства шкільної освіти, фундатором якого він виступив³. Послідовність його дій дає і струнку систему управління: Українське шкільне товариство освіти, Рада товариства шкільної освіти, Інформаційне бюро.

Дотримуючись резолюцій II Всеукраїнського учительського з’їзду, що проходив у серпні 1917 р., І. Стешенко розробляє план єдиної школи. Ще до проведення шкільної реформи всі школи й освітні установи, які існували на території Української Народної Республіки і належали до міністерств “Призрения”, внутрішніх справ, торгівлі та промисловості, відомств духовного, військового, шляхів, земельного, медичного, правничого, притулки відомства імператриці Марії були переведені до Секретарства

¹ Там само, спр. 10, арк. 58.

² Там само, спр. 197, арк. 18.

³ Там само, спр. 12, арк. 1.

справ освітніх. Школи неукраїнських національностей були під спільним наглядом секретарства відповідної національності та Шкільної ради при Секретарстві освіти. Була звернена увага і на приватні школи. У системі роботи І. Стешенка жодне питання, що стосувалось освіти, не було пущене на самоплив і не було обділене увагою.

Йдуть перетворення і в самій системі освіти, управління освітою. У Києві управління освітою здійснюється безпосередньо відділами (пізніше – департаментами) дошкільної і позашкільної освіти, департаментом нижчої школи, департаментом середньої школи, департаментом вищої школи й департаментом професійної освіти. Для управління освітою на місцях створюються в 1917 р. земські управи – повноцінні установи місцевого самоврядування. При них заснуються губернські ради, до компетенції яких входило опікування культурно-просвітніми установами та регулювання між ними національних відносин, створення мережі шкіл, розробка бюджету. Таку систему було створено для того, щоб ліквідувати шкільні округи як орган зайвої централізації, а також як такий, що гальмував справу передачі шкіл у належні руки в інтересах народної освіти, оскільки вони були підпорядковані Петрограду. У центрі шкільні округи та їх функції взяла на себе Шкільна рада, а на місцях їх замінили комісари. Підготовка комісарів була покладена на Інститут комісарів – прототип інститутів підвищення кваліфікації.

Таким чином, І. Стешенко заклав національну систему освіти, були відкриті школи нового типу, розроблено план єдиної школи, сформовано систему післядипломної освіти.

Саме турботою про індивідуальні риси людини та її духовний зміст питання українізації школи було почато з нижчої початкової школи, й уже поступово здійснювалася українізація середньої і вищої школи навіть з умовою паралельного викладання.

Звертаючись до українців, до батьків і матерів, І. Стешенко наголошує: “Науку можна добре вивчати тільки власною мовою, вона не калічить душі дитини, вона зберігає дорогий для неї час. От через що рідною мовою іде наука по всьому світу”¹. І. Стешенка хвилює питання освіченості народу, вивчення рідної історії, щоб діти навчалися і чужому, і своєму, знали “про своїх батьків та дідів, що працювали для нашого щастя”. Саме в освіченості народу бачив І. Стешенко майбутнє України. Завдяки освіченості народ, за його словами, “виросте в повну інтелігенцію”, зможе “брати участь у реформі не тільки ідей, але й мови”. Адже питання національної мови є питанням культурно-соціальним”². Надаючи великого значення загальній освіті народу, під керівництвом І. Стешенка Секретарство справ освітніх зосереджувало у своїй увазі відомості щодо кожної української гімназії, забезпечення їх учителями та такими навчальними предметами, як українська мова й українознавство. Питання українізації шкіл вирішувалося толерантно: враховувалися інтереси російського, польського

¹ Там само, спр. 16, арк. 44.

² *Стешенко І.* Про українську літературну мову. – К., 1912. – С. 11.

та єврейського населення, представники якого обов'язково входили до ради Шкільного товариства.

Поряд із вирішенням питання введення української мови як основної мови викладання не менш значним було і питання національного виховання. Приступаючи до управління освітою, І. Стешенко наголошує, що “шкільна політика буде побудована на підвалинах чисто педагогічних, а отже, непримусових, ми тим же будемо керуватись і в націоналізації нашої школи”¹. Дбаючи про молодь, він далі продовжує: “...спокій треба внести і в життя шкільне, щоб необережними виступами не потривожити душ дитячих, які ми мусимо берегти будь-яким чином. Відносно молоді, ми мусимо пильнувати, щоб її виховання велось в напрямі вселюдської любові й національного єднання. Ми будемо підтримувати будь-які поривання молоді, різні гуртки, що ведуть до розвитку кращих сторін душі людської. Але й молодь просимо пам'ятати, що їй самій треба бути до себе строгою, бо у молодий час можна наробити таких помилок, яких часом не поправити й до кінця віку”².

Щоб спрямувати молодь, організувати, надати належний вияв емоціям, а водночас забезпечити і спілкування, яке молодь весь час шукає, І. Стешенко пропонує конкретні заходи, звертаючись 2 і 16 листопада до директорів, інспекторів та всіх педагогів: “...прошу педагогічні ради всіх середніх шкіл України обговорити питання національного виховання і намітити план діяльності. З свого боку подаємо до уваги педагогічних рад такі проекти національного виховання:

1. У кожній школі треба ввести українську мову та українознавство...
2. Поруч з шкільним вивченням різних дисциплін по школах слід створити серед учнів гуртки для позашкільного вивчення української літератури, історії тощо. Як матеріал для цих робіт школярів, кожна урядова школа повинна заснувати учнівські бібліотеки...
3. Підкреслюючи той загальновідомий факт, що театр найбільше впливає на свідомість слухачів, ми вважали б дуже бажаним регулярні театральні вистави в стінах школи, упорядковані силами учнів з творів наших кращих письменників...
4. Велике значення надаємо ми різним літературно-вокальним вечіркам. Присвяченим тому чи іншому письменникові; дуже корисно було б в такому разі перед вечіркою читати невеличкий реферат, де б говорилося про діяльність поета та його значення для нашого письменства...
5. Щоб підготувати гарних виконавців для цих вечірок, дуже бажано було б організувати лекції з української декларації у вільні від шкільної роботи години...
6. Весною і літом слід би організувати подорожі, екскурсії в різні місця, де б учні змогли на власні очі побачити видатні пам'ятки нашої славної минувшини; такі подорожі, виховуючи здорове національне почуття, допомагають учням при вивченні рідної історії та мистецтва. І через те

¹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 12, арк. 154.

² Там само.

вони можуть входити до нормального плану викладання зазначених предметів...

7. Нарешті, велике значення має до ладу поставлена організація учнів – різні зібрання, спілки, особливо коли ця організація проводиться на ґрунті “Юнацької спілки”, по середніх школах України зможе цілком переродити наших дітей і об’єднати їх у справі проведення цієї програми в життя”¹.

Як досвідчений і талановитий освітянин, педагог І. Стешенко ще в листопаді 1917 р. подав ті проблеми і питання виховання, які актуальні і сьогодні.

Стосовно вищої школи І. Стешенко висуває проект, за яким у першу чергу ставиться питання про допомогу автономній професурі з боку порозуміння її зі студентством як у адміністративно-господарських проблемах, так і в частині націоналізації мови та предметів викладання. Діяльність комісаріату в справах вищих шкіл одним з важливих завдань має забезпечити порозуміння між трьома групами шкіл – професурою, молодшими учителями та студентством. І. Стешенко тонко врахував особливість часу, тому різні вимоги ставив до викладачів вищої й середньої школи, зберігаючи до певної міри автономію одних і вирішуючи невідкладну перебудову інших.

Законопроект відновлюється штатна посада учителя української мови та літератури. І. Стешенко проявив і турботу про вчителя. Він дбав про відкликання учителів з війська, що було не так просто, бо саме як культурна сила, учителі тримали порядок у війську. Дбав про соціальне й матеріальне забезпечення вчителя. Був укладений порядок призначення учителів. Надавалася перевага рівню освіти й наявності практики. Велику надію покладав на вчителів І. Стешенко у написанні підручників. “Кожен, хто відчує свій обов’язок перед рідним краєм і хто може допомогти рідній справі, особливо в складанні підручників, – хай береться до роботи”, – говориться у зверненні до українського учительства 2 липня 1917 р.²

Звертаючись на з’їзді до вчителів, І. Стешенко наголосив: “Тепер все життя народу перебудовується на інший лад: засновуються різні спілки, ради, комітети. Треба, щоб учитель, як інтелігентна сила, був завжди у лавах громадської роботи”. І висловив впевненість у тому, що “народний учитель стане на грань високості, що для освіти інших він і сам піде шляхом широкої самоосвіти, що справдяться надії, які покладає на нас громадянство України. Та й наше громадянство по всьому світу знає, що підвалиною нації є народний учитель”³.

Вимоги до вчителя завжди ставилися високі, а особливо це було важливо в період, коли народна школа була відірвана від рідного реального ґрунту, не була пов’язана з вищими типами шкіл.

Важливим у біографії І. Стешенка є те, що навіть царський уряд, який забороняв йому викладати, не міг не визнати його педагогічного й організаторського обдаровання, про що свідчать нагороди та підвищення

¹ Там само, ф. 2581, оп. 1, спр. 197, арк. 18.

² Там само, спр. 16, арк. 45.

³ Національна бібліотека України ім. Вернадського, Інститут рукопису, ф. 1, од. зб. 8671.

по службі. Але найповніше педагогічний талант І. Стешенка, талант керівника й організатора, розкрився, коли він очолив Генеральний секретаріат освіти.

Так, сама особистість І. Стешенка і його освітні ідеї актуальні й сьогодні, оскільки через власні цінності, досконалість, морально-духовні якості і гармонійність вони надихають особистість на креативні й конструктивні підходи в усій освітній діяльності. Саме формування особистості засобами освіти через власні цінності, досконалість, морально-духовні якості й гармонійність особистість створює сприятливе середовище, прогресивне смислоціннісне утвердження. У зв'язку з тим, що для кожного покоління актуальним є питання входження особистості і в культурне поле свого суспільства, і в світовий інформаційний простір, тому таким важливим постає оволодіння соціально-освітніми цінностями як чинником внутрішньої цілеспрямованості.

В усі часи у процесі освоєння освітніх цінностей молода людина покликана проявляти уміння, здатність до осмислення й переосмислення інформації, оскільки це найяскравіше сприяє її рефлексуванню й самоідентифікації. І тільки чітко продумана система й структура освіти здатні здійснити передачу культурних цінностей від одного покоління до іншого, забезпечити розвиток моральних якостей, різноманітних здібностей, сприяти формуванню світогляду особистості, створити можливість вільного вибору.

Окрім розв'язання економічних, політичних ситуацій і проблем у житті людини чи не найважливішим є питання духовності як особистості, так і суспільства та навколишнього середовища. Одним із важелів духовності є інтелект, який набувається через освіту. Зокрема, Болонські програми – один з небагатьох, але дуже важливих підходів до окреслених питань.

Роль освіти у розв'язанні цих питань незаперечна. Сьогодні в суспільстві визріває розуміння того, що перехідний період закінчується. Очевидно, що нові реалії – набуття свободи розвитку особистості, креативного підходу в усіх сферах життєдіяльності країни, зміна ролі держави в економічному та суспільному житті – вимагають і відповідних змін у самій системі освіти, нових відносин між учасниками освітнього процесу і, головне, – державного підходу до окреслення й реалізації не лише Болонських ініціатив, а й подальшого розвитку освіти України, щоб її духовна і соціальна місії змогли покращити долю українського майбутнього. Саме ці проблема хвилювали й Івана Стешенка, хвилюють і прогресивних сучасників.

Фляк М.М. (Самбір)

**ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ У СВІТЛІ
ІДЕЙ ГАЛИЦЬКИХ ПЕДАГОГІВ
30-х РОКІВ ХХ ст.**

У статті автор намагається висвітлити окреслення виховного ідеалу українськими галицькими педагогами у 20-30 рр. ХХ ст., які всю свою діяльність спрямували в національне русло. Основою виховання у той час була християнська мораль і національна свідомість.

Основна форма, у якій функціонують цінності – ідеал. Він є гранично вираженою цінністю, організуючим, цільовим началом людської життєдіяльності. В ідеалі риси цінності більш загострені, чіткіше виявлені момент доцільності, імперативності, спонукальності. Найяскравіше в ідеалі виражена його заклічність, імперативність; він виступає цементуючим началом життя, його організуючою силою, що перетворює буття людей у структурно-упорядковане ціле, цілеспрямований процес. Ідеал є завжди уявним запереченням існуючого недосконалого етапу дійсності і, формуючись у запереченні дійсності, він до певної міри відбиває історично обмежене уявлення про бажане життя.

Виховний ідеал – це мета виховання. Він залежить не тільки від суспільно-політичного укладу суспільства, його внутрішніх та зовнішніх потреб, державотворчих процесів, а й від національних особливостей народу, його світогляду, рівня розвитку культури. Виховний ідеал відповідає психічним та природним властивостям народу. Він значною мірою визначається національним характером та є феноменом більш стійким і довговічним, ніж різного роду суспільно-політичні явища. «Традиційний ідеал людини, – як пише Г. Ващенко, – це не вишита сорочка, яку можна скинути і все ж таки залишиться українцем. Ідеал людини – це те найкраще, що створив народ в розумінні людської особистості та її призначення»¹.

Виховний ідеал завжди посідав одне з чільних місць, був тісно пов'язаний з національно зорієнтованою соціологічною думкою відповідно до багатолітньої підневільності українського народу. Він співпадав із соціальним ідеалом широких трудових верств населення, переважно селян, одухотворювався через культуру, історію, світосприйняття, релігію і мав у собі психологічне приваблення (історія доносить до нас ідеали: орач, богатир, козак, господар). В історичному ракурсі українські виховні ідеали мали локальне побутування: гайдамака, чумак, опришок, січовий стрілець. У цьому розумінні формувалася цілісна програма дій, особисті риси й якості, що наближували до ідеалу, а саме: чумак – зразок витривалості, товарищескості, мрійник-поет; гайдамака втілював у собі народну непокору,

¹ Ващенко Г. Виховний ідеал. – К., 1994. – С. 103.

прагнення до соціальної справедливості; ідеал опришка передбачав фізичне вдосконалення, розвиток вправності, рухливості, спритності; січовий стрілець – зразок самопожертви в ім'я своєї батьківщини. Найчіткіше цей ідеал постає в образі запорізького козака, завзятого, відчайдушного у досягненні мети, з внутрішньою шляхетністю і глибокою духовністю.

Традиційні виховні ідеали українців – боротьба за волю, лицарська мужність, краса почувань, чемність, гостинність, охайність тощо – під впливом умов, через відсутність достатнього волевиявлення дещо послабились (занепали, деформувались) і українці почали справляти враження людей апатичних, пасивних та інертних.

Виховні ідеали сформувалися на ґрунті народних цінностей «...з їх високим розвитком гідності своєї, пошанування гідності чужої, любові до певних, усталених зверхніх форм, «законних речей», етикету й добрих манер, любов'ю до чистоти, порядку, краси життя, прив'язанням до культурних і громадських вартостей життя і т.д.»¹

На моральні якості українця впливала значною мірою західна та східна культури. Тому в основі їх лежить висока духовність, прагнення до гармонії з природою, християнські доброчестя. Вони наповнені гуманістичним змістом. У душі українців поєднується доброта, лагідність, високий рівень естетичного світосприйняття, терпимість, хоробрість і любов до волі, патріотизм.

Виховний ідеал – це продукт творчості нації. Він відбивається в звичаях народу, його піснях, усній народній творчості і в творах письменників. І функціонує він у народній педагогіці. Твориться віками і по традиції переходить від старших поколінь до молодших, наповнюючись і удосконалюючись все новими надбаннями.

Народні традиції є джерелом спадкоємності поколінь, передачі духовних надбань, ідеалів. Протягом своєї історії народ виплекав свою мову, слово. Вона стала засобом передачі соціального досвіду поколінь, моральних цінностей народу, його зброєю і зерном духовних чеснот. Українська традиція є продуктом діалектичного розвитку культури сходу і заходу. У них відбилася схильність до краси, чуттєвого сприймання навколишнього світу і розумний раціоналізм, який виливається у прагненні до науки, до духовних ідеалів.

Ще у 1920-ті рр. питанням виховного ідеалу займався М. Галушинський. Він так сформулював головну мету його: «є, щоб нарід заховав найсильніше і найпевніше, свою національну окремішність. Важливою річчю являється при тім розвинути всесторонно всі позитивні сторони національного характеру, а добре проведена національна індивідуальність має вложити все, що є в ній найгарнішого, у загальнолюдську культуру»².

На думку учасників першого українського педагогічного конгресу (Львів, 1935 р.), добре вихована українська людина мала бути

¹ Там само.

² *Галушинський М.* Національне виховання. – Львів, 1920. – С. 3.

життєрадісною, фізично добре розвинена, мати свій власний світогляд, знати своє відношення до Бога-творця, бути вірним членом своєї церкви, все і всюди пам'ятати, що є дитиною українського народу і для нього готова віддати не тільки свою працю, а в разі потреби й своє життя, бути добре підготовленою до фахової праці, до розумної співпраці і гідного співжиття з іншими людьми.

Конгрес чітко окреслив мету виховного процесу – всебічна підготовка української галицької молоді до здійснення найвищого ідеалу нації, до діяльної творчої участі в розбудові рідної духовної і матеріальної культури. Відповідно до такої мети школа мала пробуджувати національну свідомість та національну гордість, готувати молодь для служби та праці в ім'я свого народу, вчити нести відповідальність за дії свого народу. Так професор Я. Кузьмів вважав, що це має бути школа, у яку діти не ходять із примусу на кілька годин, а школа, яка була б цілим дитячим світом, де кристалізувалася б дитяча душа, творилися б характери у власній праці, у шкільних організаціях молоді. Дороговказом у цій нелегкій праці мав бути яснооформлений ідеал виховання, що лише через нього можна дійти до розуміння людства.

Переживши невдалий фінал для свого краю, т.зв. поділ світу після Першої світової війни, глибоко усвідомивши свою нейтральність і не доопрацювання у сфері виховання, українські галицькі педагоги у 1920-1930 рр. усю свою діяльність спрямували в національне русло. Вони формували національний патріотизм через діяльність шкіл: створення нових програм, наскрізь просякнених національною ідеєю; організація різних дитячих юнацьких спілок, товариств, братств, союзів тощо. Особливу роль у цьому питанні відіграло товариство «Рідна школа». Слід зауважити, що на школу того часу були покладені великі завдання – вона стала і творцем, і виконавцем вироблення виховного ідеалу. В його основу були покладені певні напрями загальноєвропейського та переважно національного ідеалу.

Обговорюючи питання виховного ідеалу, проф. Ю. Дзерович підкреслював, що українську дитину найкраще виховає христова віра і релігія. Християнство давало цілісний морально-життєвий демократичний світогляд: освячувало мораль, визнаючи волю людини, орієнтуючись на її самовідповідальність, підносило людську гідність, а також вимагало дії волі, розуму і серця.

Визначальним для тогочасних поглядів було поєднання морального і релігійного. Галицька інтелігенція усвідомлювала, що релігія виступає організуючим елементом щодо функціонування національної культури, здорової моралі, сприяє збереженню національної самобутності, самосвідомості та традицій.

Питання вибору між християнським та антихристиянським світоглядом у той період не стояло. Конгрес вказав, що за єдино доцільну визнає систему виховання, сперту на християнську віру, науку і мораль. Через звернення до релігії члени Конгресу обґрунтували основні чинники морального вдосконалення нації. Власне, у моральному аспекті релігійний ідеал з'єднувався із загальнонародським. Так гармонія внутрішнього світу,

гармонія у стосунках з іншими людьми досягалася через християнське розуміння любові.

Найвищий ідеал тогочасної Європи, до якого вона хотіла підвестися дорогою виховання повновартості особистості в поколіннях – це ідеал внутрішньої гармонії, як найвищий ідеал етичної свідомості. Галицькі педагоги окреслили виховний ідеал як ідеал, що ґрунтується на двох головних цілях: служіння Богові та служіння нації. Ці погляди прямо чи опосередковано впливали з наукових засад наших духовних наставників, філософів, педагогів – митрополита Іларіона, Володимира Мономаха, І. Вишенського, П. Могилу, К. Ушинського, Г. Сковороди, П. Юркевича, Т. Шевченка тощо, тобто ідеал українського духу, який був злеланий елітою старовинної української культури.

Говорячи про загальноєвропейський виховний ідеал, слід згадати педагогічні твори таких педагогів, як Коменський, Руссо, Песталоцці, які швидко після виходу в світ ставали відомими всім європейським народам і використовувалися ними для виховання молоді.

Ян Амос Коменський, стоячи на ґрунті християнського вчення, визначає за мету життя людини «блаженство з Богом на небі». Але в дусі нового часу він не відкидає великого земного життя, що є підготовкою до життя небесного. Виконати своє призначення людина може лише тоді, коли вона буде справжньою людиною, а це можливе лише через виховання. Такої ж думки дотримувався Ж.-Ж. Руссо. Він учив, що метою життя людини є блаженство з Богом на небі і нібито стояв на засадах середньовіччя, а разом з тим вимагав, щоб школа давала дітям конкретні і ґрунтовні знання про цей світ (пансофія) і не заперечувала вартості земного життя.

Щодо Песталоцці, то він в основу своєї системи виховання кладе ідеї християнської діяльної любові, що мусить реалізуватися як у житті особистому, так і в суспільному. Це він те тільки писав і говорив, а й реалізував у своїй педагогічній практиці. Він торкався серцем до сердець дітей і їхнє щастя було його щастям, а його радість була їхньою радістю.

При визначенні виховного ідеалу пріоритетно бралася до уваги багата педагогічно-виховна спадщина Г. Ващенка, який християнський виховний ідеал розглядав у праці «Виховний ідеал». Філософською основою християнського виховного ідеалу у Г. Ващенка є філософія, першоджерелами якої він вважав євангельське вчення і класичну, грецьку філософію.

Риси ідеалу завжди обумовлюються рисами моралі, засадами етики й прийнятою метою прагнення. Галицькі педагоги дотримувалися думки, що прагненням кожного християнина має бути втілення в життя Царства Божого. Цьому доцільно присвятити себе, відповідно до цього – виховувати своїх дітей та сприяти плеканню християнських чеснот і добродійностей у своїх ближніх. Найвищим взірцем для наслідування та основою християнського виховного ідеалу вважали самого Христа та його земне життя, єднання з Богом через взаємодіяння з Христом. В цьому розумінні життя кожного християнина трактувалося як життя, позначене любов'ю – першою і найголовнішою заповіддю християнського життя.

Світогляду і характеру галичан у 1930-ті рр. найбільше відповідала християнська мораль, тому що вона сповідувалася східнослов'янськими

народами ще за часів Київської Русі. Їхня психологія характеризувалася культом духовності, схильності оцінювати все через призму моральності.

Галицьким українцям були притаманні такі риси: духовна творчість, підвищена увага до чуттєвої сфери людини, перевага емоцій над волею, здатність відчувати іншу людину і ставити себе на її місце, великодушність, милосердя, схильність до переважного сприймання і вивчення навколишнього світу, егоцентризм.

Потреба у високодуховному житті, у перевазі духовного над матеріальним створювала добрий виховний ґрунт. Головна мотивація моральної поведінки української дитини і головна нагорода за неї полягає у досягненні особистістю внутрішньої гармонії – гармонії душевного стану. Душевний комфорт досягався через винагороду за особисту жертвовність. У зв'язку з цим проф. Я. Ярема звертав увагу на вчення Г. Сковороди про самопізнання як «...єдинопотрібну діяльність в житті, завдяки якій перетворюється людина в наскрізь духовну істоту і тим досягає вона єдино важну ціль життя»¹.

Через звернення до релігії галицькі педагоги обґрунтовували основні чинники морального вдосконалення нації. Єднання релігійного ідеалу з загальнолюдським розглядав український мислитель митрополит А. Шептицький. У посланні до української інтелігенції ще в 1901 р. він наголошував, що для українців віра в Ісуса Христа є не лише мірою приватного життя, внутрішньою справою совісті, а й зразком і нормою суспільного життя. Митрополит прагнув втілення в життя гармонійного поєднання національного та духовного відродження і вважав, що лише на такому ґрунті може заснуватись єдність нації. Він закликав українців докласти всіх зусиль для самопіднесення до рівня світової культури й моралі на своїх національних традиціях. На його думку, людина вартує стільки, скільки вартують її моральні переконання.

Погляди А. Шептицького високо оцінювали українські педагоги у 1930-ті рр. Його ключові положення щодо виховання враховувалися при формуванні й окресленні виховного ідеалу на Першому українському педагогічному конгресі – утвердження особистого «Я» через мораль, самовдосконалення через єднання з Христом.

Галицькі педагоги вважали, що для того, щоб утвердити народ у вірі й моральності, доцільно дати молоді основи світоглядних знань християнського вчення, тому що це вчення, на їхню думку, виробляє в людських душах найтривкіші основи суспільної моралі й етики. Воно опирається на ієрархію вартостей, найвище місце у якій займає Бог, тобто Абсолютна Правда, Добро, Любов. Саме у такому ракурсі визначалася основна мета галицьких педагогів – виховувати людину на образ і подобу Божу, враховуючи індивідуальні властивості кожного зокрема, що означає виховувати її для творчих змагань тієї доби і того краю, у яких людині доводиться жити і працювати. Отже, для галицьких педагогів 1930-х років основою виховання була **християнська мораль і національна свідомість**.

¹ Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992. – С. 151.

Кислий А.О. (Чернівів)

**РЕЛІГІЙНИЙ КОМПОНЕНТ
В ОСВІТНІХ СИСТЕМАХ ЗАХІДНО-
ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН ТА УКРАЇНИ**

У статті розглядаються особливості державно-церковної співпраці у сфері освіти у країнах Західної Європи. Аналізується зміст релігійного компонента в освітніх системах сучасних держав Заходу, специфіка вивчення релігійних і релігієзнавчих предметів в Україні.

У сучасних умовах формування унікальної, потужної, високоєфективної, перевіреної світовим та вітчизняним досвідом освітньої системи в Україні **актуально** є проблема узгодження світської та релігійної освіти. **Досліджують** особливості релігійної освіти за кордоном та в Україні такі відомі українські науковці, як: В. Бондаренко, М. Бабій, В. Єленський, В. Жуковський, М. Закович, С. Здіорук, А. Колодний, Н. Кочан, В. Любашенко, О. Недавня, М. Новиченко, Ю. Решетников, Т. Тхоржевська, П. Яроцький тощо. До дискусії залучені філософи, педагоги, історики, священство, широка громадськість. Не дивлячись на те, що проблема релігійної освіти постала в Україні з початку проголошення нею незалежності, сьогодні ще не вирішені основні проблеми релігійної освіти в українському освітньому просторі. Зважаючи на важливі стратегії розвитку України на наступні десятиріччя, що пов'язані з залученням її до світового, і насамперед європейського культурно-історичного простору, вважаємо доцільним проаналізувати особливості релігійного компонента в освітніх системах західноєвропейських країн; показати важливість досвіду державно-церковних освітніх відносин у багатьох країн Європи в освітньому просторі України.

Протягом багатьох століть у християнських країнах Європи освіта особливим чином поєднувала релігійні знання і невеликий арсенал природознавчих наук. Серед навчальних дисциплін теологія посідала основне місце. З XVIII ст. секуляризація поступово проникає в усі сфери суспільного життя. Наука, філософія, мистецтво, література і навіть етика поступово відмежовуються від релігії.

На початок XXI ст. релігійні конфесії, що функціонують у європейських країнах, створили потужну та розгалужену систему релігійної освіти і мають можливість реалізовувати навчально-виховний вплив на молодь. Сучасний зміст європейської освіти базується на основі давніх культурно-історичних традицій, які значною мірою обумовили формування сучасних європейських знань про світ та людину. Релігійні цінності в багатьох державах Західної Європи використовуються не лише конфесійними школами, а й державними навчальними закладами всіх рівнів і ступенів. Тобто у школах більшості європейських держав релігійне виховання безперервно відбувається впродовж багатьох століть. Водночас в окремих країнах Європи склалися несхожі підходи до релігійного навчання та

виховання в шкільному середовищі. Відмінності визначаються різними факторами – роллю віросповідань у житті суспільства, державно-церковними відносинами, відведення пріоритетів родини у справі соціалізації особистості, ставленням школи до світоглядних систем тощо.

Аналізуючи сучасну ситуацію в Європі, В. Жуковський визначає такі підходи до релігійної освіти в різних країнах, як: пізнавально-енциклопедичний (Нідерланди, Австрія, Швеція, Норвегія); пізнавально-активний (Португалія, Великобританія, Німеччина, Ірландія, Данія); ігноруючий, або нейтральний (Болгарія, Словенія, Румунія, Швейцарія, Франція)¹. Перші два підходи характерні для більшості економічно розвинутих європейських країн, останній – країнам постсоціалістичного табору і деяким розвиненим країнам.

Незважаючи на розходження у взаємодії між світською і релігійною освітою в західноєвропейському просторі, можна виділити три групи країн стосовно бачення місця релігійного навчання в загальноосвітній системі. Перша група – відсутність такого навчання у школі (Франція). До другої групи відносяться країни, де наявне гарантоване державою віросповідне навчання у школі (Німеччина, Фінляндія, Польща, Австрія, Греція, Кіпр, Італія, Іспанія). До третьої – відносяться країни, у яких наявне невіросповідне навчання у школі, що організовується й гарантується державою (Данія, Велика Британія, Швеція, Норвегія). В цих країнах релігійним вихованням опікується держава і катехизація є обов'язковою. Хоча в окремих країнах воно проводиться державою спільно з церквою (Великобританія, Швеція).

Поступово релігійне навчання підлягло секуляризації і стало неконфесійним. Це видно на прикладі еволюції назви курсу релігійної дисципліни в Швеції: „Християнське вчення” (1919), „Християнська наука” (1962), „Наука про релігію” (1969), „Вчення про життя та існування” (1980). Разом з тим предмети духовно-релігійного змісту мають несхожі назви у різних країнах: релігія (Бельгія, Греція, Іспанія, Фінляндія), навчання християнської моралі (Данія), основи релігії (Австрія, Норвегія, Нідерланди), релігійне навчання (Швеція, Ісландія), релігійне виховання (Португалія, Великобританія, Німеччина), релігія та етика (Люксембург), релігійні рухи (Нідерланди).

Доречно назвати особливості релігійної освіти в окремих європейських країнах. Пошуком нових світоглядних орієнтирів сьогодні зайнята Франція. Утвердження світськості в країні внаслідок тривалої боротьби між державою і церквою призвело до тлумачення релігії як джерела забобонності. Поступово релігійна та світська освіта дистанціювалися одна від одної, що призвело до суперництва між ними та спричинило масові демонстрації у Франції. З часом таке протистояння відійшло в минуле, а релігійні навчальні заклади стали мало відрізнятися від світських. Ще у 1980-х рр. релігію почали розглядати не як антипод світського суспільства.

¹ Жуковський В. Християнська етика – важливе стратегічне завдання української школи // http://www.ukr-orthodox.rv.ua/?div=diff/&page=hrst_etika.html.

Широка публічна дискусія з приводу доцільності релігійної складової в громадській школі встановила масштабність релігійного невігластва серед школярів і студентів, „амнезію сучасної молоді, яка стає дедалі більше відрізаною від своїх релігійних, а відтак і культурних, і інтелектуальних коренів”¹.

Посол Франції в Україні Філіп де Сюрмен так оцінює стан освіти в Франції: „Сьогодні обидва типи шкіл породжують здебільшого агностиків, які через своє невігластво залишаються беззахисними або скептично налаштованими перед вимогами різного роду фундаменталістів”². Релігійна безкультурність спричиняється також через усе більше урізноманітнення релігійних уподобань в умовах країни, широко відкритої для іммігрантів інших культур. Ці обставини переконали владу в необхідності поновити в школах викладання основ релігії. Франція стоїть на порозі відновлення історичної практики впливу церкви на освітньо-виховний процес та суспільство взагалі³.

У Німеччині конституція країни гарантує обов'язковість релігійного навчання в рамках офіційних шкільних програм. Але в державі не відбувається категоричного протиставлення духовної освіти світській. У школах релігієзнавство чи інші предмети релігійного (конфесійного) змісту визнаються як альтернатива курсам етики. Предмет „Релігієзнавство” дає уяву про людину і світ відповідно до змісту Біблії, християнського вчення, а також релігійних уявлень нашого часу. Мета вивчення релігієзнавства: актуалізувати знання учнів про Бога, про сенс і цінності життя, моральні норми життєдіяльності людини; залучити учнів до аргументованих дискусій з іншими (нехристиянськими) конфесіями й релігіями, світоглядами й ідеологіями і разом з тим формувати у школярів толерантність до нехристиянських учень; вмотивувати учнів до релігійного життя та відповідальної діяльності у церкві й суспільстві⁴.

У Данії релігійне навчання не конфесійне. Освітяни прагнуть враховувати множинність світоглядних позицій громадян. Програми з відповідних дисциплін розробляються з участю компетентних органів влади та асоціації викладачів релігії. Навіть при тому, що переважна більшість данського населення сповідує лютеранство, релігійне навчання охоплює знайомство з різними віросповідними системами: ранніми, нехристиянськими, християнськими.

Польща, незважаючи на комуністичне минуле, залишається сьогодні країною, де складаються тісні зв'язки держави й церкви в освітній сфері. Згідно з законодавством Польської Республіки вивчення релігії є обов'язковим у структурі навчального процесу. Усі легально діючі конфесії

¹ Філіп де Сюрмен. Викладання основ релігії у світській системі освіти Франції // <http://www.day.kiev.ua/74203/>.

² Там само.

³ Здіорук С., Токман В. Розмежування і взаємодія духовної та світської систем освіти в секулярному суспільстві: вітчизняна та європейська практики // <http://www.niss.gov.ua/Monitor/juli/20.htm>.

⁴ Єгоров Г.С., Лавриненко Н.М., Мельниченко Б.Ф. Тенденції розвитку змісту базової освіти у країнах Заходу. – К.: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2003. – С. 173.

мають право на викладання релігії в загальноосвітній школі. У разі, якщо батьки проти вивчення релігії в школі, то діти мають вивчати додаткові гуманітарні предмети.

В Італії викладання релігійних дисциплін у школі проводять світські вчителі, яких підбирає церковна влада. В цій країні з переважно католицьким населенням викладання релігії включає й вивчення положень інших конфесій. В Іспанії діти від шести до шістнадцяти років мають приділяти півтори години в тиждень релігійній освіті. Школярі або батьки можуть обирати між конфесійним та неконфесійним навчанням. У першому випадку викладачем є священник, в другому – хтось із шкільних учителів гуманітарних предметів.

Церква завжди прагнула здійснювати свою катехізаційну роботу в школі, відвідування якої стало для дітей загальнообов'язковим. Сьогодні у більшості країн Європи як у католицьких, так і в публічних школах традиційне законодавчання було поступово замінено уроками релігії. Вивчення релігії в школі має більш культурологічний характер; введено філософську, індивідуально орієнтовану проблематику. Головною метою вивчення релігії не є катехізація молодого покоління і прилучення до християнської спільноти. У шкільному середовищі на релігію дивляться як на одну з концепцій світу, а уроки релігії є невід'ємною складовою навчально-виховного процесу школи. Католицькі школи та пов'язані з ними інституції, пропонуючи глобальний християнський досвід, нині відійшли від релігійних практик, тобто культова діяльність є прерогативою дітей чи їхніх батьків. У таких школах часто навчаються учні з різними конфесійними переконаннями¹.

Отже, школа не трактується як місце катехізаторської роботи. Адже сприймання поданих матеріалів про релігію в школі залежить від особистості учня, від його ставлення до віри та релігійного виховання в сім'ї. Тобто сім'я є первинним і в той же час головним середовищем релігійного виховання, а батьки, відповідно до своїх світоглядних переконань, визначають необхідний рівень релігійних знань для засвоєння дітьми. Поряд з тим навчання релігії в країнах, де таке практикується, виконує такі завдання: розвиток розуміння віри, літургійне виховання, навчання молитви, моральна формація, підготовка до життя у спільноті².

У 2004 р. Рада Європи ініціювала проведення порівняльного дослідження практики релігійної освіти в середніх школах різних країн європейського континенту. За результатами дослідження Парламентська асамблея Ради Європи дійшла висновку, що вивчення релігії в школах європейських країн не відповідає європейським стандартам демократії і не сприяє вихованню більш толерантного підходу до релігійних вірувань інших людей. Отже, на думку Ради Європи, у школі потрібно вивчати релігію для того, щоб сприяти кращому взаєморозумінню між представниками окремих конфесій, а також атеїстами, а не для насадження

¹ Шіпен Ж. Місія і середовища катехизи // Сопричастя. – 2004. – № 2. – С. 56-67.

² Дзеконьскі С. Комунікація віри в основних середовищах катехизи // Сопричастя. – 2004. – № 2. – С. 62-84.

будь-яких конкретних вірувань¹. Пріоритетними напрямками модернізації змісту освіти є висвітлення релігійних факторів і явищ, ознайомлення учнів з релігіями світу в контексті їх історії та співіснування. Європейська спільнота переконана, що загальноосвітня школа мусить бути плюралістичною та поважати релігійні переконання дітей та їхніх батьків, відмовляючись від усілякої пропаганди. Вивчення предметів, які містять елементи релігійного, зокрема християнського світогляду, може започатковуватися винятково на базі партнерських стосунків між різними конфесіями, державою і церквою, через діалог з батьками та учнями.

У західноєвропейських школах історично сформувалися різні моделі взаємодії школи й релігії, відбувається постійний пошук балансу між світською й духовною системами освіти. Зміст і форми релігійної освіти вирішуються нормативно-правовими засобами, що визначають сферу взаємодії, розподіл функцій і повноважень органів державної влади різних рівнів та релігійних організацій. Законодавство об'єднаної Європи, до якої прямує Україна, ґрунтується на принципах секулярного гуманізму, що дає можливість ставитися до релігії як до приватної справи, оскільки виводить її за межі державного, офіційного, обов'язкового чи рекомендованого для суспільства статусу. Релігійна освіта дітей у багатьох країнах Європи здійснюється здебільшого поза державними освітніми закладами або ж на добровільній основі².

У багатьох країнах релігійні школи мають такий же статус, що й школи публічні. Як правило, принцип нейтральності держави в її ставленні до релігії ніде в Західній Європі не означає байдужості до релігійних цінностей. Практично у всіх європейських державах система освіти гарантує право вільного вивчення релігії на вибір, що надається учням і їхнім батькам при умові виконання державного освітнього стандарту й дотриманні інтересів усіх учасників освітнього процесу. Адже відповідно до міжнародних стандартів батьки мають виключне право щодо релігійного виховання дитини.

По всій Європі успішно функціонують і користуються високим авторитетом вищі навчальні заклади ряду конфесій, що готують поряд пастирів церкви і фахівців із різних світських галузей сучасних знань. Прикладом цього може бути католицька церква, що завжди мала під своєю опікою і впливом, поєднуючи духовну та світську освіти, освітню мережу – від елементарних шкіл до сучасних університетів. У країнах традиційного поширення католицизму у такий спосіб зростають освітньо-виховні можливості церкви, авторитет і престиж християнської освіти. На теренах України в системі католицької освіти наявне активне прагнення церковних кіл до впровадження у навчальний процес звичних стандартів.

Важливим кроком у розвитку релігійної освіти в Україні за європейським зразком є відкриття Українського католицького

¹ Приходько О. Релігія у школі – стандарти Ради Європи // Дзеркало тижня. – 2006. – № 21 (600). – 3-9 червня // <http://www.dt.ua/3000/3690/53518/>.

² Бабій М., Колодний А., Яроцький П. Про дотримання принципу відокремлення школи від церкви // Українське релігієзнавство. – 2005. – № 4. – С. 140-147.

університету. Він є значним освітнім центром і осередком наукових досліджень у царині богослов'я, філософії та інших гуманітарних дисциплін. Це говорить про його незаангажованість у сфері підготовки священства та богословів. На філософсько-богословському факультеті готують священників, фахівців (викладачів та науковців) для розвитку богословської та філософської освіти й науки в Україні. До навчального процесу залучені висококваліфіковані викладачі, серед яких є професори з Америки та Західної Європи. Отримавши диплом бакалавра, випускники можуть працювати перекладачами богословської літератури, вихователями у школах і дитсадках, співробітниками церковної адміністрації, соціальних служб, катехитами у парафії або продовжувати навчання в будь-якому університеті на Заході. Багато випускників здобувають магістерські та докторські ступені у провідних богословських школах Європи та Америки. Серед них – Папський біблійний інститут (Італія), Патристичний інститут св. Августина (Італія), Католицький університет Америки (США), Університет Нотр-Дам (США), Лювєнський католицький університет (Бельгія), Оксфордський університет (Англія), Інститут східнохристиянських студій імені митрополита Андрія Шептицького Університету св. Павла (Канада) та інші¹. Це свідчить про розвиток стосунків релігійної системи, що складається в Україні, з європейською та назрівання проблем у цій сфері.

Практикуючи навчання в країнах Західної Європи, греко-католицьке духовенство переконане, що основну освіту необхідно отримати в Україні. Для духовного формування молоді людини потрібне відповідне середовище та умови. Крім цього, інтелектуальне навчання у західних університетах проходить часто лише за відповідною професією, а не в загальному богословському плані. Тому давно назріла потреба заснування теологічних факультетів принаймні у провідних класичних університетах України. Саме життя розв'язує суперечку взаємодії світської та релігійної школи, пропонуючи шлях їх узгодження та взаємозближення.

В університетах Західної Європи теологія викладається, як правило, незалежно від релігієзнавства. По суті, в західних навчальних закладах релігійна освіта поділена на два напрямки: традиційний і, власне, “релігієзнавчий”. Перший акцентує увагу на домінуючу в країні християнську конфесію, а другий намагається втілити принципи універсального підходу до вивчення всіх релігій. Перший покликаний сприяти збереженню культурної та духовної спадкоємності в суспільстві, другий намагається абстрагуватися від чинних традицій і знайти універсальний спосіб дослідження релігійного феномена. Завдяки такому диференційованому підходу в стінах університетів зберігається традиційне богослов'я, загалом традиційні культурні цінності суспільства. При цьому, хто не бажає себе обмежувати рамками традицій, має можливість вивчати релігійний феномен в іншому, “релігієзнавчому” контексті.

¹ Освітні заклади католицьких церков в Україні // http://www.ugcc.org.ua/ukr/church_in_action/education/.

Слід зауважити, що теологія – це цілий комплекс гуманітарних наук, які, крім богословських, мають серйозні філологічні, філософські, історичні наукові знання, що підтверджується як історією науки, так і сучасним світовим досвідом. Вони складають величезний світовий досвід, накопичений багатьма століттями. Теологія – це самостійний науковий напрям, який не обмежується розробкою власної наукової тематики. Богослов'я збагачує культуру, науку, людську мудрість, має важливе загальнонаукове і практичне значення.

Теологічна фундаментальна освіта та наука створює фундамент, дає можливість добитися кращих результатів у різних сферах наукового знання й суспільного життя. Випускники теологічних факультетів багатьох європейських університетів працюють у всіх сферах культури, науки, різних галузях виробництва, збагачуючи своїми знаннями, типом мислення, що має тисячолітню історію свого формування, усі ділянки суспільного життя. Тому в європейських університетах особлива повага до богословських факультетів, адже туди традиційно високий конкурс серед людей, які завчасно знають, що підуть працювати в інші сфери діяльності. Затребуваність спеціалістів у сфері теології доводить загальноосвітова практика. Теологічні факультети існують у найбільших університетах Європи. Відомі теологічні факультети Страсбурзького державного університету (Франція), Оксфордського і Кембриджського державних університетів (Великобританія) є досить давніми. Теологічні факультети існують у державних університетах Німеччини, Австрії, Італії, Іспанії, Греції, Сербії, Румунії, Болгарії, Польщі. Поряд з такими освітніми установами існують навчальні заклади, де відбувається фахова підготовка служителів культу. Професійна релігійна освіта зумовлюється спеціальною підготовкою, яка, будучи важливою для послідовників даної релігії, не має загальносуспільної ваги.

У багатьох університетах на теологічних факультетах викладання богослов'я має конфесійне забарвлення. Як приклад, можна навести теологічні факультети Белградського, Софійського, Афіського, Солунського університетів, котрі, залишаючись світськими навчальними закладами, конфесійно зорієнтовані на православну традицію, що відповідно домінує в Сербії, Болгарії і Греції.

Досвід демократичних країн (Великобританії, Німеччини, Фінляндії, Греції, Румунії, Франції) показує, що викладання теології поряд з іншими предметами є реалізацією невід'ємного права студентів на доступ до інформації. В суспільстві, що формується на демократичних засадах, має бути виключена ситуація, коли немає альтернативних методів викладання. Слід нагадати, що податок, з якого фінансується система освіти, сплачують також віруючі. Це ще один аргумент на користь того, щоб дати останнім можливість отримати таку освіту, яка б відповідала їх світогляду й релігійному почуттю.

У країнах пострадянського простору, нових членів ЄС (Литви, Латвії, Естонії), учнів у загальноосвітніх школах ознайомлюють з релігійними цінностями, моральними і культурними традиціями релігій при збереженні принципу добровільного вибору відповідного курсу. У посткомуністичних

країнах релігійна освіта постає у вигляді самостійних дисциплін у навчальних закладах усіх форм власності.

Релігійна освіта не є складовою релігійного культури і не передбачає проведення релігійних ритуалів. Вона спрямована на навчання та виховання особи на основі релігійної моралі, а не на механічне керування релігійним життям особистості. Все інше – вивчення історії, етики, культури, мови, літератури тощо є надбанням усього суспільства і може регулюватися державними стандартами.

Слід наголосити також на тому, що об'єднана Європа, маючи переконливі досягнення в сфері релігійної освіти, стикається зі значними проблемами: різноманітність освітніх систем та підходів до релігійного навчання, релігійна неосвіченість учнів, труднощі формування громадянської свідомості в культурно неоднорідних суспільствах, суперечності шкільного виховання мусульманських дітей у дусі толерантності тощо.

Вивчаючи досвід співпраці світської системи освіти й церкви в багатьох державах світу, можна говорити про здатність роботи останньої в навчальних закладах усіх рівнів і типів. Більшість країн Європи, гарантуючи права та свободи громадян, мають глибокі традиції активного використання релігії та досвіду церкви з метою формування у молоді загальнолюдських цінностей, в основі яких лежать християнські моральні ідеали. Виховний потенціал християнства визнають і широко використовують ці держави.

Дослідження особливостей релігійної освіти в країнах Західної Європи та практики, введення релігійних предметів у школах дасть змогу Українській державі ефективно проводити курс щодо узгодження світської та релігійної освітніх систем. У нашому суспільстві насамперед слід звернути увагу на наявність суттєвих відмінностей щодо церковного й світського осмислення деяких нюансів узгодження світської та релігійної освітніх систем. Філософи, педагоги, вчителі та представники різних конфесій розробляють концептуальні засади вивчення у загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-релігійного спрямування насамперед „Християнської етики”, впровадження теології у вищі навчальні заклади. Існує ще ціла низка проблем, що потребують негайного вирішення в українському суспільстві. Освіта потребує подальшої модернізації, приведення її у відповідність до світового досвіду та вітчизняних надбань.

Представники вищих органів влади, релігійних організацій, науковці, громадськість розглядають питання про можливість визнання релігійних організацій суб'єктами права щодо заснування освітніх закладів різних форм та рівнів державної акредитації. Кожна релігійна організація чи церква може згідно з чинним законодавством України заснувати навчальний заклад на приватних засадах. Така практика вже існує в Україні. Функціонує ряд ВНЗ, заснованих різними церквами (наприклад, Київський християнський університет, заснований церквою євангельських християн-баптистів тощо), де поряд з богословами й церковнослужителями готують економістів, педагогів, навіть медиків. У навчальних закладах від

початкових шкіл до університетів, створених різними конфесіями, викладання основних (світських) предметів має відповідати державній програмі, інші ж мають добиратися на розгляд дирекції і батьків, проте слухачі мали б отримувати ідентичні державним навчальним установам дипломи (атестати). Але більшість конфесійних структур схиляється до того, щоб у перспективі не витратити власні ресурси на організацію навчально-виховного процесу. Хоча треба пам'ятати, що згідно з частиною третьою ст. 35 Конституції України церква і релігійні організації відокремлені від держави, а школа – від церкви. На основі цих принципів побудовані нормативно-правові документи про освіту в Україні.

Міністр освіти і науки І. Вакарчук підкреслює, що держава буде налагоджувати тісну співпрацю з представниками релігійних об'єднань у питаннях виховання молодого покоління. У зміст загальноосвітньої школи впроваджено предмети духовно-релігійного спрямування для отримання дітьми спеціальних знань про релігію й церкву, їх зміст, історію та моральне значення. Міністерство освіти і науки України визнає присутність у багатьох школах України різних духовно-релігійних предметів. Сьогодні вивченням таких предметів охоплено значний відсоток контингенту учнів і динаміка цього процесу висхідна.

Дослідники Центру О. Разумкова вважають, що в сучасній практиці державно-конфесійних відносин в Україні відокремлення церкви від держави, школи від церкви фактично усувається демократичними процесами в українському суспільстві. Церква не може втручатися в навчально-виховний процес чи пропагувати релігію в будь-якій формі. Разом з тим, маючи переконливі досягнення у справі виховання молоді, перевірені історією, вона володіє зауваженнями та пропозиціями, які будуть цінними в освітній практиці, й доречно до них прислухатися компетентним у цій сфері органам державної влади. А забезпечення права на свободу совісті передбачає право громадян на вільне отримання освіти, в тому числі релігійної¹. Отже, відокремлення школи від церкви не має розглядатися як перешкода отримання релігійної освіти чи релігійних знань.

Як абсолютно слушно наголошує багато релігієзнавців, в Україні неможливо, недоцільно й небезпечно запозичувати безальтернативний досвід. Адже Європа, куди Україна рухається, є цивілізаційним ареалом, чия культура одухотворена західнохристиянською традицією, де католицькі і протестантські складові своєрідно взаємодоповнюються. Викладання ж в українських ВНЗ теології (що де-факто було б викладанням переважно православної теології) не сприятиме порозумінню з європейськими чинниками та успішному поверненню в європейську духовну й культурну спільноту, а тому стане нав'язуванням деструктивної конфесійної освіти.

¹ Громадська думка про релігію і Церкву в Україні (Соціологічне дослідження Центру О. Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 3. – С. 4.

Адже для практичного узгодження потрібно, з одного боку, підняття богословської освіти, особливо якою вона є в православних духовних закладах, до рівня державної освіти, а з іншого боку, – можливо, варто переглянути державні програми частини світських дисциплін на предмет зняття чи полагодження деяких моментів, проблематично сумісних зі змістом та метою викладання дисциплін теологічного циклу.

За нинішніх обставин виникає потреба використання у виховній практиці цілісного досвіду, нагромадженого багатомілітарною історією нашого народу, який увібрав християнські моральні ідеї й свідчить про позитивне значення спільної роботи церкви й освітніх структур у формуванні суспільної моралі. Для піднесення ролі та значення релігійного компонента в системі освіти, для належного поступу духовного виховання громадян України необхідно враховувати освітній досвід європейської спільноти. Важливим буде неупереджений і глибокий діалог між науковцями, богословами, педагогами, представниками органів державної влади, українською та світовою громадськістю.

У пошуках моделі освіти в Україні, де релігії та церкві надаватиметься належне місце, слід рухатися шляхом творчого відтворення власного культурно-історичного досвіду в його органічному поєднанні з найновішими досягненнями сучасної науки, культури й соціальної практики. До неї має ввійти все передове й прогресивне, вивірене досвідом багатьох країн світу, зокрема європейських. Застосування світового досвіду має здійснюватися через переосмислення його в контексті утвердження державності в Україні, самостійності особистості та загальнолюдських норм суспільного співжиття. Отже, релігійна складова освіти в Україні має розвиватися в органічній єдності світового та вітчизняного освітнього процесу.

Нікітюк О.В. (Київ)

СТАНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВО-МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1991-1992 рр.)

У статті розглядаються складові частини системи військово-медичної освіти СРСР, що залишилися на території України після розпаду Радянського Союзу та суттєво вплинули на процес формування власної військово-медичної освіти держави після проголошення незалежності, а також наявних у країні передумов, що сприяли цьому процесові.

З проголошенням незалежності України виникла потреба формувати власні Збройні сили. Серед першочергових завдань будівництва української армії постала необхідність створення військової освіти, яка була б інтегрована в загальнодержавну освітню систему та забезпечила українське військо висококваліфікованими кадрами. Складовою цієї системи є військово-медична освіта, яка передбачає підготовку і вдосконалення військово-медичних кадрів, навчання і виховання різних категорій медичного складу Збройних сил. Вона проводиться в спеціально призначених для цього військово-медичних навчальних закладах і має за мету дати студентам знання та навички, необхідні для подальшої практичної роботи у війську та на флоті¹.

Мета дослідження – встановлення наявності складових системи військово-медичної освіти СРСР на території України, які стали базовими та суттєво вплинули на процес формування військово-медичної освіти держави після проголошення незалежності та інших передумов, що сприяли цьому процесові.

В умовах існування СРСР система військово-медичної освіти складалася з багатьох складових частин, це: підготовка кадрових офіцерів медичної служби та запасу; удосконалення, перепідготовка та підвищення кваліфікації всіх категорій медичного складу; підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів; підготовка санінструкторів для армії. Ці складові частини зосереджувалися по всій території СРСР. На території України на період розпаду Радянського Союзу не було навчального закладу, де б готували кадрових військових лікарів, епідеміологів, гігієністів, стоматологів, провізорів та інших медичних фахівців, а також наукових та науково-педагогічних кадрів. Усі навчальні заклади з підготовки кадрових офіцерів залишилися на території Росії. Це: військово-медична академія ім. С.М. Кірова у Ленінграді (нині Санкт-Петербург) та військово-медичні факультети при цивільних вищих медичних навчальних закладах у Куйбишеві (нині Самара), Горькому (нині Нижній Новгород),

¹ Большая медицинская энциклопедия / Под ред. Б.В. Петровского. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – Т. 14. – С. 454.

Саратові та Томську. Науково-педагогічні та наукові кадри готувалися в ад'юнктурі та докторантурі цих закладів, а також військово-медичного факультету при Центральному інституті удосконалення лікарів (м. Москва).

Найбільшою складовою загальної системи ВМО Радянського Союзу, що залишилась у спадок Україні, була підготовка офіцерів медичної служби запасу. Майже всі медичні ВНЗ СРСР, а їх нараховувалося сімдесят (у Росії – 47, Україні – 15, Узбекистані – 6, Казахстані – 5, Білорусії – 3, Азербайджані, Вірменії, Грузії, Киргизії, Латвії, Литві, Молдавії, Таджикистані, Туркменістані по одному і лише в Естонії не було жодного вищого медичного навчального закладу) у своїй структурі мали військової кафедри¹. В Україні лише Харківський фармацевтичний інститут не мав військової кафедри, вона була розформована в 1960 р.² Решта медичних інститутів: Вінницький, Донецький, Дніпропетровський, Запорізький, Івано-Франківський, Київський, Луганський, Львівський, Тернопільський, Харківський, Чернівецький та Полтавський медичний стоматологічний інститут мали військові кафедри, а Кримський (м. Сімферополь) та Одеський МІ – військово-морські кафедри, на яких готували студентів за програмою офіцерів медичної служби запасу. Ще у трьох інститутах удосконалення лікарів: Київському, Запорізькому та Українському (м. Харків) на військових кафедрах здійснювалася перепідготовка офіцерів медичної служби запасу.

Більшість військових кафедр мала висококваліфікований науково-педагогічний потенціал, відповідну навчально-матеріальну базу та значний досвід практичної роботи. Перші військові кафедри в медичних ВНЗ були створені в 1932 р. і мали назву «санітарно-оборонних». У жовтні 1940 р. ці кафедри було перейменовано на кафедри військово-санітарної підготовки, а в 1944 р. згідно з наказом Союзного комітету у справах вищої школи при Раді народних комісарів СРСР та Головного союзного санітарного управління Червоної армії від 24.06.1944 р. «Про військову підготовку студентів вищих медичних навчальних закладів» на базі кафедр военно-санітарної підготовки створено кафедри військово-медичної підготовки³. У 1965 р. вони були перейменовані на військові та військово-морські кафедри, з цією назвою функціонували до 1993 р.⁴ Число викладачів на військових кафедрах медичних інститутів на 1991-1992 рр. нараховувала

¹ Арсеньев Г.В., Костров В.М., Носков В.Ф., Павлов А.Д., Татур Ю.Г. Справочник для поступающих в высшие учебные заведения СССР в 1991 году. – М.: Высшая школа, 1991. – 178 с.

² Історія національного фармацевтичного університету: люди, події, факти / За заг. ред. В.П. Черниха – Харків: Вид-во НфаУ «Золоті сторінки», 2005. – С. 253.

³ Приказ Союзного комитета по делам высшей школы при Совете народных комиссаров СССР и Главного союзного санитарного управления Красной Армии от 24.06.1944 г. № 270 «О военной подготовке студентов высших медицинских учебных заведений» // Центральный державный архив высших органов власти та управління України у м. Києві, ф. 342, оп.14, т. II, од. зберіг. 4270.23215/1 т. 2, арк. 157.

⁴ Пасько В.В., Щербак О.І. Стан і перспективи розвитку системи підготовки офіцерів медичної служби запасу // Військова медицина України. – 2002. – № 2. – С. 35-43.

від 11 осіб (найменші кафедри в Запорізькому, Івано-Франківському, Луганському, Тернопільському та Чернівецькому медичних інститутах) до 29 осіб (найбільша кафедра в Київському медичному інституті). Військові кафедри медичних ВНЗ України до 1992 р. щорічно випускали понад сім тисяч офіцерів медичної служби запасу. Аналіз чисельності підготовки офіцерів медичної служби запасу у 1992 р. наведено у табл. 1.

Таблиця 1. Підготовка офіцерів медичної служби запасу в 1992 р.¹

Назва ВМНЗ		Всього	чоловіків	жінок	Номер наказу МОУ і дата
1	Вінницький медичний інститут ім. М.І. Пирогова	391	184	207	№83 01.06.92
2	Донецький медичний інститут ім. М. Горького	607	216	391	№334 28.08.92
3	Дніпропетровський державний медичний інститут	706	265	441	№ 96 08.06.92
4	Запорізький медичний інститут	601	159	442	№20 16.03.92
5	Івано-Франківський медичний інститут	346	156	190	№59 19.05.92
6	Київський медичний інститут	738 5	319 3	419 2	№48 05.05.92 №382 21.10.92
7	Кримський медичний інститут	472	193	279	№20 16.03.92
8	Луганський медичний інститут	341	97	244	№84 01.07.92
9	Львівський медичний інститут	703	202	501	№68 19.05.92
10	Одеський медичний інститут	655	255	400	№353 19.09.92
11	Полтавський медичний стоматологічний інститут	413	203	210	№161 16.06.92
12	Тернопільський медичний інститут	344	150	194	№83 01.06.92
13	Харківський медичний інститут	657	207	450	№85 01.06.92
14	Чернівецький медичний інститут	325	150	175	№68 19.05.92
Всього		7304	2759	4545	
			37,77 %	62,23 %	

¹ Таблиця складена на підставі наказів МО України по особовому складу за 1992 рік // Центральний галузевий архів МО України у м. Києві (далі – ЦГА МО України), ф. 3501, о. 17715 с. 2., арк. 111-139; с. 3 арк. 74-95, 243-251; с. 4., арк. 25-51, 258-276; с. 5, арк. 297-310; с. 9, арк. 46-63, 207-223.

Отже, загальний випуск офіцерів медичної служби запасу в 1992 р. складав 7304 особи. Крім того, ще у двох наказах МО України по особовому складу за 1992 р. 30 студентам, які пройшли навчання за програмою підготовки офіцерів запасу й успішно здали іспити, були присвоєні офіцерські звання. Загальна чисельність офіцерів медичної служби запасу, підготовлених на військових і військово-морських кафедрах вищих медичних навчальних закладів, склала 7334 особи. При цьому тільки 2771 офіцери чоловічої статі, що становить 37,78% від загальної чисельності.

У спадок від системи ВМО Радянського Союзу Україні залишилося три інтернатури медичного складу, на яких проходили спеціалізацію, удосконалення та підвищення кваліфікації військово-медичні кадрові фахівці, а також навчальні збори офіцерів медичної служби запасу. Такі інтернатури розташовувалися при трьох окружних госпіталях: Київського, Прикарпатського та Одеського військових округів.

Перші курси удосконалення медичного складу на території України були створені в 1944 р. при Київському та Одеському військових округах, з 1947 р. вони називалися Курсами перепідготовки, удосконалення кадрових військових лікарів та запасу при окружних госпіталях, з 1950 р. – Окружні курси удосконалення офіцерів медичної служби округів¹. В 1952 р. такі окружні курси відкрито і в Прикарпатському військовому окрузі². З 1971 р. всі Окружні курси було реорганізовано в інтернатури медичного складу округів. Щорічно в інтернатурах проходили навчання понад 1000 медичних фахівців, з яких більше третини були офіцери.

Підготовку санінструкторів для медичної служби СРСР на території України здійснювали в трьох Окремих навчальних батальйонах (в/ч 42250, 10349, 42255), які розташовувалися у Чернівцях³ та м. Бердичеві⁴ Житомирської обл. (Прикарпатський військовий округ) та смт Десна⁵ Чернігівської обл. (Київський військовий округ). У складі перших двох батальйонів було по одній навчальній медичній роті, а на Десні – дві навчальні медичні роти, які й займалися підготовкою санінструкторів. Загальна кількість санінструкторів, яка щорічно виходила з цих навчальних підрозділів, сягала понад 800 осіб. Значну кількість (до 50%, а інколи й більше) санінструкторів після закінчення навчальних підрозділів відправляли для подальшого проходження служби в Групу радянських військ у Німеччині, Центральну (Чехословаччина), Північну (Польща) та

¹ Історична довідка за період з 1944 по 1995 рр. // УГА МО України, ф. 1541: Інтернатура медичного складу Київського військового округу, оп. 6034, спр. 1, 6 арк.

² Історична довідка за період з 1952 по 2006 рр. // УГА МО України, ф. 5734: Окружні курси удосконалення офіцерів медичної служби, оп. 44670, спр. 1, 14 арк.

³ Витяг з історичного формуляру за період з 14 липня 1941 року по 30 червня 1992 року // ЦГА МО України, ф. 2556: Окремий навчальний медичний батальйон. в/частина 42250, оп. 7076, спр. 1, 12 арк.

⁴ Історична довідка (01.12.48-30.11.2000 р.) // ЦГА МО України, ф. 4104: Окремий навчальний медичний батальйон, військова частина 10349, оп. 22542, спр. 1, 54 арк.

⁵ Витяг з історичного формуляру за період з 1963 року по 1992 рік // ЦГА МО України, ф. 1704: Окремий навчальний медичний батальйон. в/частина 42255, оп. 7491, спр. 1, 20 арк.

Південну (Угорщина) групи військ, решту розподіляли по території всього СРСР. Після розпаду Радянського Союзу, Збройні сили незалежної України не потребували такої кількості санінструкторів, тому вже в перший рік будівництва власних ЗС, один з трьох навчальних медичних батальйонів (з місцем дислокації у Чернівцях) був переведений на новий штат, з якого було виключено навчальну медичну роту¹.

Введення посади санінструктора в військових частинах та медичних установах відбулося в 1926 р. в Червоній армії. Санінструктори мали здійснювати щоденний контроль за санітарно-гігієнічними умовами життя особового складу роти, батальйону, полку та надавати першу медичну допомогу при нещасних випадках чи гострих захворюваннях. По спеціальності санінструктор роти підпорядковувався фельдшеру батальйону та старшому лікарю полку, по лінії військової служби – командирю роти. В період з 1928 до 1935 р. при Київському військовому госпіталі функціонували курси з їх підготовки. Термін навчання в школі санінструкторів складав 12 місяців. У 1931 р. відбулася реорганізація системи підготовки санітарних інструкторів, у військових округах були створені штатні школи санітарних інструкторів окремо від госпіталів з терміном навчання 10 місяців. У перші роки війни (1941-1945 рр.) школи санітарних інструкторів готували для армії сержантів медичної служби за 5-місячним терміном навчання². Однак у роки війни терміни підготовки санінструкторів скорочувалися до 4 і навіть до 2,5 місяців³. 5-місячні терміни навчання залишились і після війни. За рік школа могла здійснити два випуски санінструкторів. Після війни школи було розформовано, та сформовано окремі навчальні медичні батальйони, до штату яких було введено навчальні медичні роти, які здійснювали підготовку санітарних інструкторів для армії та флоту. На території України таких батальйонів було три.

Отже, оскільки на території нашої держави знаходилися лише фрагменти системи ВМО колишнього СРСР, то необхідно було провести цілий ряд організаційно-правових заходів, спрямованих на створення власної військово-медичної освіти.

Для будь-якої армії потрібна медична служба, основою якої є висококваліфіковані медичні фахівці. Згідно з розрахунками Військово-медичного управління штабу тилу та управління мобілізації і комплектування ЗС України потреба щойно створених ЗС України в щорічному поповненні офіцерами медичної служби становила 100-150 фахівців. Для підготовки та їх удосконалення потрібен навчальний заклад і тому було прийнято рішення створити такий військово-медичний навчальний заклад.

¹ Витяг з історичного формуляру за період з 14 липня 1941 року по 30 червня 1992 року // ЦГА МО України, ф. 2556: Окремий навчальний медичний батальйон. в/частина 42250, опл. 7076, спр. 1, 12 арк.

² *Бойчак М.П.* История Киевского военного госпиталя. – К., 2007. – Кн. 3. – С. 654-655.

³ Большая медицинская энциклопедия / Под ред. Б.В. Петровского – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1984. – Т. 22. – С. 516.

Навчальні заклади з підготовки кадрових військово-медичних фахівців на території України існували раніше. Першим осередком військово-медичної освіти в історії України та навчальним закладом, який готував лікарів і підлікарів, була Єлисаветградська медико-хірургічна школа при Єлисаветградському госпіталі. Вона проіснувала з 1788 до 1796 р. У школі пройшли навчання 247 учнів та 10 волонтерів, з них 153 випущені в армію та на флот лікарями і підлікарями¹.

У період з 1838 до 1926 р. при Київському військовому госпіталі існувала військово-фельдшерська школа². В 1905 р. у Херсоні відкрито військово-фельдшерську школу, яка проіснувала до 1922 р. До 1917 р. проіснувала фельдшерська школа при Миколаївському військово-морському госпіталі. Ці навчальні заклади готували фельдшерів (лікарських помічників) – середню ланку військово-медичних працівників.

У радянський період на території України існувала низка військово-медичних і військово-морських медичних училищ, де готували військових фельдшерів для армії. Першим у 1935 р. було відкрито військово-медичне училище в Харкові. Воно готувало військових фельдшерів і фармацевтів.

Після окупації гітлерівською Німеччиною більшості країн Західної Європи в грудні 1939 р. згідно з Наказом народного комісара оборони СРСР від 29 листопада 1939 р. № 04837 за один місяць було сформовано Київське військово-медичне училище. В училище зараховували кандидатів, які закінчили 1–2 курси навчання в медичному чи фармацевтичному інститутах або медичних училищах, а також санінструктори, що проходили строкову або позастрокову службу в військах. Набір таких кандидатів давав можливість скоротити терміни навчання в училищі, виключивши з навчального плану цикл загальномедичних дисциплін та розпочати навчання курсантів з військово-медичної підготовки та спеціальних дисциплін. Термін навчання – два роки. Перший випуск чисельністю 400 військових фельдшерів відбувся 27 квітня 1941 р. 10 липня 1941 р. відбувся другий (достроковий) випуск військових фельдшерів³.

З 17 липня 1941 р. училище перебувало в евакуації у Свердловську, де продовжувало підготовку військових фельдшерів. Терміни навчання було скорочено до одного року, але й вони скорочувалися, тому що фронту потрібні були військові фельдшери. В листопаді 1943 р. відбувся перший і єдиний випуск дівчат-курсантів, які отримали військові звання молодшого лейтенанта медичної служби та були направлені в військово-польові госпіталі, евакопункти, військові частини та підрозділи медичної служби на різні фронти. Крім основного контингенту курсантів, в училищі в 1943–1944 рр. була організована школа підготовки санінструкторів з дво-, тримісячним терміном навчання.

¹ Пасько І.В. Витоки військово-медичної освіти в Україні: архівні студії // Військова медицина України. – 2002. – № 4. – С. 73–78.

² Бойчак М.П., Лякіна Н.Р. Военно-фельдшерская школа при Киевском военном госпитале 1838–1926 гг. – К., 2004. – 157 с.

³ Історія Київського військово-медичного училища // Музей Київського медичного коледжу ім. П.Г. Гаврося. – К., 2001. – 123 с.

Слід відзначити, що до середини 1943 р. випускникам військово-медичних училищ, які мали середню загальну освіту та початкову медичну, присвоювали військове звання «військовий фельдшер», а з другої половини 1943 р., коли були введені нові військові звання – «лейтенант медичної служби», а випускникам, які не мали повної загальної середньої освіти та початкової медичної освіти (санітар, санінструктор, молодша медична сестра) присвоювали військове звання «молодший військовий фельдшер», а з другої половини 1943 р. – «молодший лейтенант медичної служби».

Після повернення в Київ у грудні 1944 р. училище продовжувало навчальний процес. В травні 1945 р. Київським ВМУ було проведено останній випуск фельдшерів за умовами воєнного часу. За вказівкою Управління бойової підготовки штабу Київського військового округу училище перейшло на трирічний термін навчання. Випускникам присвоювали військові звання лейтенантів медичної служби і призначали на штатні посади в війська.

У 1947 р. після закриття Харківського військово-медичного училища, до Київського ВМУ було переведено фармацевтичне відділення для підготовки військових фармацевтів.

З 1945 до 1953 р. у КВМУ проводили підготовку офіцерів медичної служби (військових фельдшерів) громадян Албанії, Греції, Польщі, Чехословаччини та Югославії.

У роки Другої світової війни, після звільнення м. Одеси (10 квітня 1944 р.) від фашистських загарбників туди було переведено Кронштадтське військово-морське фельдшерське училище, яке в роки війни було евакуйоване спочатку до Баку, а потім до населеного пункту Верещагіно Красноярського краю. Училище готувало військових фельдшерів для флоту. З кінця 1944 до 1957 р. воно розташовувалося у Одесі¹. Після проведення військової реформи, з середини 60-х рр. ХХ ст., підготовка військових фельдшерів була призупинена, а військово-медичні та військово-морські фельдшерські училища переформовано в цивільні. В травні 1958 р. останнім було розформовано Київське ВМУ, яке за період свого існування підготувало близько 16 тис. військових фельдшерів та фармацевтів.

У 1952 р. при Харківському медичному інституті (ХМІ) був організований військово-медичний факультет, а при Харківському фармацевтичному інституті (ХФІ) – військово-фармацевтичний факультет з підготовки військових провізорів, з набором 200 осіб на ВМФ ХМІ та 100 осіб на ВФФ ХФІ. Перший випуск офіцерів медичної служби в ВМФ ХМІ відбувся у 1953 р. У 1956 р. військово-фармацевтичний факультет увійшов до складу військово-медичного факультету Харківського медичного інституту як фармацевтичне відділення. В 1957 р. вперше в історії СРСР і України 89 слухачів отримали кваліфікацію військових провізорів (до цього часу тільки у Франції та США випускали таких спеціалістів).

¹ *Копанев А.М.* Записки старого воєнно-морського врача. – Израиль; Ришон ле-Цион: Изд-во «ВК-2000», 2004. – С. 35-36.

Військово-медичний факультет при ХМІ з військово-фармацевтичним відділенням проіснував до 1958 р. і був розформований. За короткий період існування факультету було проведено 6 випусків військових лікарів і два випуски військових провізорів¹.

Ці навчальні заклади були першими осередками військово-медичної освіти на території України, вони готували як військових лікарів і провізорів (фахівців з вищою освітою), так і середній медичний склад для потреб армії.

Проаналізувавши складові системи військово-медичної освіти СРСР, що залишилися на території України та вивчивши досвід підготовки військово-медичних фахівців на теренах держави в різні роки, можна зробити висновок, що наявних складових було достатньо для того, щоб розпочати роботу по створенню власної військово-медичної освіти, де головним завданням було створення вищого військово-медичного навчального закладу.

Характерно, що Україна отримала у спадок значну воєнно-наукову базу в кількості 14 військових кафедр медичних ВНЗ, трьох військових кафедр медичних ВНЗ післядипломної освіти та трьох окружних інтернатів медичного складу. Це більше 200 офіцерів-викладачів, які мали вищу військову освіту, значний досвід служби у військах, а також участь у ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС та організації медичного забезпечення обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

На початок 1992 р. серед професорсько-викладацького складу військових кафедр медичних ВНЗ було два відсотки докторів наук та 17% кандидатів медичних і фармацевтичних наук. Однак більшість кафедр не могли задовольнити вимог щодо розгортання комплексної наукової роботи з проблем військової медицини у ЗС України, мали слабку дослідно-матеріальну базу. В державі не було науково-методичних установ у галузі військово-медичної освіти. Підготовка військово-медичних науково-педагогічних кадрів в Україні не була налагоджена. За своїм науковим потенціалом та дослідною матеріально-технічною базою кафедри були нерівнозначні. Сильний науковий потенціал мали військові кафедри Кримського медичного інституту (з 18 осіб ПВС один – доктор та п'ять – кандидатів наук), Дніпропетровського медичного інституту (з 22 осіб ПВС один – доктор та п'ять – кандидатів наук), Одеського медичного інституту (з 15 осіб ПВС чотири – кандидати наук). Однак були військові кафедри, на яких не було жодного викладача з науковим ступенем (Вінницький, Запорізький, Івано-Франківський, Луганський, Тернопільський, Харківський і Чернівецький медичні інститути та Полтавський медичний стоматологічний інститут). А для формування військово-медичного ВНЗ потрібні були висококваліфіковані військово-медичні фахівці з досвідом роботи, науковими ступенями та вченими званнями.

¹ Історія національного фармацевтичного університету: люди, події, факти / За заг. ред. В.П. Черниха – Харків: Вид-во НфаУ «Золоті сторінки», 2005. – С. 253-254; Історія фармації України / Богатирьова Р.В., Спіженко Ю.П., Черних В.П., Біловол О.М. та ін. – Харків: Прапор, 1999. – С. 296.

У зв'язку з підписанням міждержавних угод про переведення громадян, які проходять службу за межами своїх республік, була вірогідність створення резерву фахівців за рахунок офіцерів-медиків, які виявлять бажання повернутися в Україну для проходження служби. Таке побажання висловили 1050 офіцерів медичної служби. За 1992 – 1994 рр. 891 з них повернулися в Україну¹. В 1991 – 1992 рр. першими з науково-педагогічного складу військово-медичної служби на Батьківщину повернулися кандидати медичних наук: полковники Панов Ф.І., Пасько В.В., Токарчук В.П., підполковники Денисенко В.М., Солярик В.В., кандидат фармацевтичних наук, підполковник Трохимчук В.В, кандидат біологічних наук, підполковник Нарожнов В.В., доктор медичних наук, доцент, полковник Клішевич Б.А. Вони разом з іншими стали ініціаторами створення в Україні власної військово-медичної освіти та першого в незалежній державі вищого військово-медичного навчального закладу – Військово-медичного відділення при Українському державному медичному університеті ім. О.О. Богомольця, в подальшому Української військово-медичної академії.

Здійснивши аналіз нормативно-правових документів, а також праць науковців, які займалися дослідженням процесу створення, будівництва та функціонування військово-медичної освіти в Україні (Білий В.Я., Бойчак М.П., Вороненко В.В, Клішевич Б.А., Левченко Ф.М., Нещадим М.І., Пасько В.В., Радиш Я.Ф., Щербак О.І.), можна виділити ще кілька груп передумов створення ВМО: військово-політичні, соціально-економічні і правові.

Розпад світової системи соціалізму суттєво змінив геополітичну та військово-політичну обстановку у світі. Україна стала незалежною, позаблоковою, без'ядерною державою. Потужну військову структуру, яка функціонувала на території України, було позбавлено основного змісту його існування – протистояння силам Північно-атлантичного альянсу. Це стосувалося не лише військово-політичного протистояння, а й мало безпосередньо відбитися на підготовці військових кадрів та на функціонуванні військової освіти. Для України постала нагальна потреба в переорієнтації всієї системи військової освіти на нові змістові та організаційно-методичні засади.

На той час ще не була прийнята Воєнна доктрина України (це сталося лише в жовтні 1993 р.), а визначити головні орієнтири в створенні ВМО держави належало на початок 1992 р., потрібно було швидко переосмислити та визначити зміст підготовки медичних фахівців і розпочати навчальний військово-педагогічний процес. Часу було обмаль. Робота активізувалася з прийняттям Воєнної доктрини України, яка набувала оборонного характеру. Відповідно до цього планувалися заходи щодо трансформації мережі військових навчальних закладів та їх організаційно-штатних структур. Принциповий підхід полягав в орієнтації

¹ Жоховський В.О. Формування та управління кадровим потенціалом медичної служби Збройних сил України // Військова медицина України. – 2001. – № 2. – С. 43.

на підготовку військових фахівців з усієї номенклатури спеціальностей власними силами, а в зв'язку з розробкою та затвердженням концепції будівництва та розвитку медичної служби ЗС України гостро постала проблема комплектування її високо-кваліфікованими військово-медичними кадрами, визначилась і актуальність наукового обґрунтування створення системи підготовки, перепідготовки та атестування військово-медичного персоналу з метою освітньо-наукового забезпечення діяльності військово-медичної служби.

Отже, військово-політичні передумови посприяли формуванню в Україні вищого військово-медичного навчального закладу з підготовки власних військово-медичних кадрів та створенню військово-медичної освіти держави.

На процес формування ВМО визначальний вплив мали і воєнно-економічні передумови. Адже від можливостей держави забезпечити потреби армії залежали ефективність її функціонування та здатність виконати покладені на неї завдання. Важливим чинником для визначення майбутніх обріїв військової освіти ставала військово-економічна політика України. Її метою було підтримання належної обороноздатності держави за раціонального обсягу військових витрат.

Спад виробництва спричинив важку ситуацію з фінансуванням ЗС України взагалі та системи військової освіти зокрема. Фінансування програм матеріального та соціального забезпечення особового складу ЗС було недостатнім навіть для утримання військовослужбовців та виплати заробітної плати працівникам ЗС. Навчальні структури для підготовки військових фахівців, належна навчально-матеріальна база створювалися в умовах затяжної економічної кризи української економіки. Кризова економічна ситуація негативно вплинула на підготовку військових кадрів. В державі спостерігалось падіння престижу служби на офіцерських посадах, а отже, і зниження мотивацій молоді до оволодіння військовими спеціальностями¹. На додаток Верховна Рада України внесла зміни до Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», згідно з якими вивчення військової медицини в медичних ВНЗ стало проводитися на умовах добровільності та за бажанням студентів². Ці заходи призвели до різкого зменшення кількості студентів, що вивчали військову медицину. До того ж було скорочено чотири з чотирнадцяти військових кафедр, а саме в Донецькому, Луганському, Тернопільському та Чернівецькому медичних інститутах і розформовано всі три військові кафедри інститутів удосконалення лікарів, відповідно була втрачена частина досвідченого професорсько-викладацького складу та матеріально-технічна база кафедр. Крім того, посилювався відтік із військових кафедр медичних ВНЗ науково-педагогічного складу (як досвідчених докторів та кандидатів наук, так і молодих викладачів та вчених).

¹ Нецадим М.І. Військова освіта: історія, теорія, методологія, практика. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 852 с.

² Закон України «О всеобщей воинской обязанности и военной службе» // Сборник законов Украины по военным вопросам. – К.: Народная армия, 1992. – 32 с.

Складна економічна ситуація в державі негативно впливала на створення ВМО. В таких умовах економічне обґрунтування майбутньої військово-медичної освіти на основі інтеграції вищих військових і цивільних навчальних закладів на принципах економічної доцільності залишило за собою право на існування. Був обраний найбільш економічний варіант системи підготовки спеціалістів військово-медичного профілю, який дав змогу реалізувати ступеневу систему навчання і поєднати її з інтеграцією військової та цивільної системи освіти.

У кінці 1991 – на початку 1992 р. існували певні наукові погляди та підходи до напрямів створення військово-медичної освіти в Україні. Одна частина науковців вважала, що військово-медична освіта в Україні мала бути такою, якою була в СРСР, інші, вивчаючи досвід передових країн світу, пропонували будувати власну військово-медичну освіту на кшталт європейської. На обидва варіанти потрібні були великі кошти, а в державі їх не було. Науковці шукали найменш затратні та економічно вигідні варіанти, які й стали основою формування ВМО держави. Це дало можливість у подальшому розробити належну законодавчу базу та створити в державі вищий військово-медичний навчальний і науковий заклад – Українську військово-медичну академію (УВМА), факультет підготовки лікарів для ЗС України у складі Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця і відділення підготовки помічників військових лікарів у складі Вінницького медичного коледжу, а також кафедр екстремальної і військової медицини у кожному вищому медичному та фармацевтичному навчальному закладі.

Так, на момент проголошення незалежності та в перші роки формування власних Збройних сил, воєнно-економічні передумови були найменш сприятливими для будівництва ВМО держави, але завдяки їм військово-медична освіта вибрала найбільш економічно вигідний для держави шлях свого розвитку.

Військова освіта в Україні з перших кроків свого створення зіткнулася з недосконалістю нормативно-правової бази. Органи управління військовою освітою та військові навчальні заклади на початку своєї діяльності мали орієнтуватися на союзне законодавство, нормативно-правові акти колишнього уряду та міністра оборони СРСР. Усі видані органами державної влади СРСР документи, що стосувалися організації та забезпечення військово-педагогічного процесу, залишалися чинними на території України і після серпня 1991 р. Вони втрачали свою чинність лише після ухвалення органами законодавчої та виконавчої влади України відповідного нормативно-правового акта.

Правові передумови для створення ВМО полягали перш за все в прийнятті під юрисдикцію України військових структур, що знаходилися на момент здобуття державної незалежності на її території. Це давало змогу розпочати організаційні заходи щодо перебудови цих структур з метою створення власної ВМО.

Першим правовим актом Верховної Ради незалежної України стала Постанова № 1431-ХІІ від 24 серпня 1991 р. «Про військові формування на Україні»¹, яка передбачала підпорядкування Верховній Раді України всіх військових структур колишнього СРСР. Уряд України цією Постановою зобов'язувався розпочати роботу щодо створення Збройних сил України та власної СВО. Цим актом парламент заклав юридичні основи для розроблення концептуальних засад структурної трансформації військових навчальних закладів, для створення СВО та відповідної нормативно-правової бази.

Верховна Рада України ухвалила закони («Про оборону України», «Про Збройні сили України», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу»²) та інші нормативно-правові акти, що визначали діяльність ЗС України: обґрунтовували їх структуру, основні завдання та принципи застосування. Набув чинності Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо будівництва Збройних сил України». Закон України «Про оборону України», ухвалений у грудні 1991 р., визначав місце ЗС у системі оборони та національної безпеки держави. Організаційно ЗС України склалися з військових об'єднань, з'єднань, частин, підрозділів, військових установ і навчальних закладів.

На засіданні Ради оборони України, яке відбулося 4 червня 1992 р., було розглянуто Концепцію системи військової освіти у Збройних силах України та прийнято рішення «Про реформування системи військової освіти в Україні». На основі цього рішення міністр оборони України 25 липня 1992 р. підписав наказ за № 133 «Про реформування системи військової освіти в Україні»³. План заходів з реформування СВО в Україні, що додавався до наказу, передбачав її поетапне реформування в період з липня 1992 р. до серпня 1996 р.

Тільки в 1991–1992 рр. було розроблено і прийнято до практичної реалізації велику кількість нормативних документів, серед них: постанов Кабінету Міністрів України – п'ять, наказів міністра оборони України – 28, директив начальника Головного штабу ЗС України – 12, керівних документів та їх проектів з організації навчально-виховного процесу, методичної, науково-дослідної роботи (положень, методичних рекомендацій) – 51⁴. Лише для забезпечення функціонування військових навчальних закладів було розроблено такі основні документи: Тимчасове положення про заміщення вакантних посад у військових навчальних закладах Міноборони України на конкурсно-контрактній основі; Методичні рекомендації щодо розробки кваліфікаційних характеристик офіцерів-випускників військових навчальних закладів Міноборони України;

¹ Про військові формування в Україні: Постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р., № 1060-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – С.1068.

² Законодательные акты Украины по военным вопросам. – К.: Варта, 1992. – 38 с.

³ Про реформування системи військової освіти в Україні: Наказ міністра оборони України від 25 липня 1992 р., № 133. – С.21.

⁴ Нецадим М.І. Військова освіта: історія, теорія, методологія, практика. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – С. 62.

Методичні рекомендації стосовно структури та змісту звіту військового навчального закладу за навчальний рік; Тимчасове положення з організації та проведення атестації (перевірок) військових навчальних закладів Міноборони України; Методичний посібник з розробки фонду комплексних кваліфікаційних завдань; Методичний посібник з розробки нормативних документів (навчальних планів, навчальних програм, тематичних та комплексних тематичних планів вивчення дисциплін) для керівного та професорсько-викладацького складу; Методичні рекомендації з аналізу структури та змісту навчальних планів і програм; проект Положення про вищі навчальні заклади Міноборони України; Тимчасове положення про державні екзаменаційні комісії; Тимчасове положення про прийом до військових навчальних закладів; Тимчасове положення про проведення військових стажувань та практик; Положення про відділення, факультети та кафедри військової підготовки у військових навчальних закладах України; Положення про норми забезпечення військових навчальних закладів озброєнням і технікою; Положення про норми забезпечення військових навчальних закладів військово-навчальним обладнанням та майном; Тимчасове положення про керівництво редакційно-видавничою роботою у військових навчальних закладах Міноборони України¹.

Прийнятих у період 1991 – 1992 рр. законодавчих актів було достатньо, щоб розпочати роботу щодо створення власної військово-медичної освіти України. В подальшому, звичайно, правову основу для будівництва СВМО держави необхідно було розвивати та удосконалювати.

Отже, серед воєнно-історичних досліджень питань сучасного вітчизняного військового будівництва зроблено аналіз історичних передумов формування військово-медичної освіти в незалежній Україні.

Визначальними чинниками, які вплинули на формування ВМО, були військово-політичні та воєнно-наукові передумови. Адже саме з розпадом Радянського Союзу та проголошенням незалежності Україна отримала можливість будівництва власних Збройних сил, військової освіти та їх складової ВМО. Маючи достатню навчально-матеріальну базу, складові ВМО РСР, що залишились у спадок, професорсько-викладацький склад, молодій державі потрібно було здійснити відповідне нормативно-правове забезпечення для формування власної ВМО. Прийнятого у перші роки незалежності пакету законодавчих актів було певною мірою достатньо, щоб розпочати будівництво Збройних сил, здійснювати підготовку власних військових фахівців, але недостатньо для надання цьому процесу планового характеру. Для формування ВМО в найближчий час могла виникнути проблема наявності чіткого плану, програми, яка б визначала напрями та заходи щодо поетапного її будівництва.

Проте не зовсім сприятливими для формування ВМО були воєнно-економічні передумови, перш за все в плані фінансового забезпечення та забезпечення сучасним навчальним обладнанням, але саме вони сприяли

¹ Там само. – С. 62-63.

створенню науковообґрунтованих, оптимальних та економічно недорогих шляхів побудови ВМО України, інтегрованої в загальнодержавну освітню систему.

Отже, на момент проголошення державної незалежності для створення ВМО держави мали місце загалом сприятливі передумови військово-політичного, воєнно-економічного, воєнно-наукового та правового характеру. Але для повної реалізації цих можливостей керівництвом держави та Збройних сил необхідно було в найближчий час здійснити цілий ряд виважених, науковообґрунтованих заходів наукового та економічного характеру, а також заходів щодо налагодження співробітництва з зарубіжними країнами, які в кінцевому результаті мали реалізуватися створенням достатньо ефективної системи ВМО держави.

УКРАЇНА – МОВА

Федотова О.О. (Київ)

УКРАЇНЬСЬКА МОВА В СИСТЕМІ МОВ СВІТУ: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

У статті приділено увагу розгляду основних соціолінгвістичних характеристик української мови та визначається її місце серед мов світу. Автор аналізує стан української мови на сучасному етапі.

Найціннішим надбанням будь-якого народу є мова. Вона – засіб і матеріал формування та становлення особистості людини, її інтелекту, волі, почуттів і форма буття. Це і неперервний процес пізнання всесвіту, освоєння його людиною, бо лише спілкуючись, ми передаємо власний досвід іншим і збагачуємо досвідом. Передаючись з уст в уста, закріплюючись у текстах, вона невтомно долає віки, єднає покоління, збирає і зберігає духовне єство народу, національну картину світу, формує національну свідомість і культуру нації. Як і кожна існуюча мова, українська характеризується рядом об'єктивних показників, які варто розглянути більш детально.

У світі налічують від 3500 до 5000 мов. Усі вони за спорідненістю поділяються приблизно на 40 сімей, найчисельнішою серед яких є індоєвропейська мовна сім'я: вона включає понад 150 мов, якими користуються 2 млрд 172 млн осіб. Мови індоєвропейської сім'ї об'єднують у 10 груп, до яких належать і слов'янські мови, якими спілкуються приблизно 290 млн осіб. Слов'янську групу мов поділяють на три підгрупи. До східної підгрупи належать українська, російська (приблизно 170 млн осіб) і білоруська (понад 10 млн осіб) мови.

Нині українською мовою в Україні й поза її межами розмовляють близько 45 млн осіб. За кількістю тих, хто володіє нею, українська мова

знаходиться на 15–20-му місці у світі. Не випадково за кількістю носіїв вона посідає другу сходинку в світі серед 13 живих слов'янських мов. Це дало підстави учасникам III Всесвітнього форуму українців у липні 2001 року визнати українську мову світовою.

Наша мова – одна з найдавніших у світі. Нещодавні дослідження вітчизняних лінгвістів дають підстави по-новому подивитися на питання щодо розуміння давності української мови. Так, проаналізувавши слов'янські та античні мови, вчені виявили, що не лише тільки однією індоєвропейською прамовою підживлювалися українці. Існує чималий пласт лексики, яка, відповідно, не виникла з пустоти. Причому саме українська мова перейняла найбільше трипільських слів – батько, хліб, віл, теля, вирій, жито, горіх, кермо, крісло, іскра, кінь, колиба, ліс, малина, мідь, могила, равлик, срібло тощо (загалом близько 100). Останні розвідки дають можливість припустити, що ці слова пішли від найдавнішої трипільської культури.

Лінгвісти вважають, що головна риса трипільської мови – слова з відкритими складами, які закінчуються на голосний, щоб кількість голосних і приголосних була рівною. Це т.зв. закони милозвучності – чергування «у-в», «з-із» тощо. І в давньослов'янській складі були переважно відкритими. Такі ж особливості виявлялися і в мовах на Криті, Малій Азії, з чого можна зробити висновок, що трипільська належала до групи давніх чорноморсько-середземноморських мов. Тобто можна стверджувати, що милозвучність української мови теж сягає своїм корінням мови трипільців. Із сучасних живих мов її нагадує мова полінезійців.

За офіційною класифікацією мов ЮНЕСКО українська мова за точністю передачі образу, дії, мелодійністю займає третє місце серед мов світу.

Можна виділити її особливі риси порівняно з іншими слов'янськими мовами.

На *фонетичному* рівні:

- 1) найбільша кількість фонем (47);
- 2) найбільша вокальність – «прозорість», милозвучність;
- 3) найбільша кількість кореляційних пар м'яких і твердих приголосних звуків;

4) чітке розрізнення *u* та *i* на фонемному рівні¹.

На *морфологічному* рівні:

- 1) послідовне збереження флексій кличного відмінка (на відміну від інших східнослов'янських мов);
- 2) паралельне використання флексій давального відмінка для іменників чоловічого роду (напр.: директор-у, директор-ові);
- 3) збереження паралельних форм творення майбутнього часу (ходитиму, буду ходити).

¹ Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2001. – С. 45.

Українська мова виявляє свою специфіку й на рівні словотворчих моделей і найбільш рельєфно на рівні лексики – т.зв. лексичних українізмів.

2007 р. ЮНЕСКО підготувала всесвітній атлас мов, які знаходяться на межі зникнення. За даними організації, майже половина всіх існуючих у світі мов практично не використовуються. Подібний атлас побачив світ вперше. У ньому міститься інформація більш ніж про дві з половиною тисячі мов. Презентація цього видання відбулася у Парижі в рамках проведення Міжнародного дня рідної мови, який святкується 21 лютого. Він був затверджений у 1999 р. рішенням Генеральної конференції ЮНЕСКО для того, аби підкреслити важливу роль мовного різноманіття у світі та підтримати широке використання рідних мов. Відомості, надані згадану організацією, заслуговують на увагу. Так, сьогодні в світі розмовляють більш ніж 6 тисячами мов, 96% з яких використовують лише 4% мешканців планети¹.

Залежно від рівня загрози для їх життєздатності всі 2500 мов розподіляються на 5 категорій, відповідно до яких вони можуть знаходитися у стані нестійкості, загрози, серйозної загрози, критичної ситуації і повного зникнення (з 1950 року). Деякі з цих даних показують, що за період життя останніх трьох поколінь людей із 6 тисяч існуючих у світі мов уже зникли понад 200. 538 – знаходяться в критичному стані, 502 мовам загрожує серйозна небезпека, 651 знаходиться під загрозою вимирання і 607 – у хиткому становищі. Наприклад, у Атласі вказується, що існують 199 мов, на кожній з яких говорять менше 10 осіб, а на кожній з інших 178 – від 10 до 50 осіб.

При складанні Атласу мов, які знаходяться на межі вимирання, враховувалися шість груп *факторів*, що впливають на життєздатність мови:

- 1) передача мови від покоління до покоління;
- 2) абсолютна кількість носіїв;
- 3) частка носіїв мови в населенні;
- 4) галузі вживання мови;
- 5) вживання мови у новому середовищі;
- 6) наявність навчальних матеріалів.

За даними ООН, близько половини існуючих у світі мов перебуває на межі зникнення. Кожен місяць у світі зникає дві мови. Тисячі мов не використовуються системами освіти. Якщо мову вивчають менше 70 % дітей, вона вважається такою, що вмирає. Ці факти вимагають серйозно замислитися над станом української мови та перспективами її розвитку в нашій державі.

Заслужують також на увагу статистичні відомості бази даних Index Translationum, яку підтримує ЮНЕСКО – перелік усіх творів, перекладених на іноземні мови в усьому світі. Index Translationum був створений Лігою

¹ До Дня рідної мови ЮНЕСКО вперше підготувала Всесвітній атлас мов, що зникають // За вільну Україну. – 2009. – 26 лютого.

Націй (предтеча ООН) у 1932 р. Це єдиний у світі довідник, що став результатом співробітництва національних бібліотек. Відомості в ньому надані в ретроспекції за останні 75 років. На сьогодні в Index Translationum міститься інформація про переклади понад 250 тис. авторів.

Перші позиції тут посідають сценарії Уолта Діснея, детективи Агати Крісті, романи Жуля Верна, поеми Вільяма Шекспіра, праці Володимира Леніна, дитячі твори Енід Брайтон, любовні романи Барбари Картленд, любовно-пригодницькі повісті Данієли Стіл, казки Андерсена та кіносценарії Стівена Кінга. На жаль, серед найпопулярніших авторів, твори яких активно перекладалися, ми не зустрінемо прізвища українських діячів.

Найбільш активно перекладають на німецьку, іспанську, французьку, англійську, японську, голландську, португальську, російську, польську та італійську.

Достатньо активно перекладають також з естонської (31-ше місце за кількістю перекладів), литовської (37), молдавської (38), білоруської (46), грузинської (47), латиської (48) та вірменської (50). За кількістю перекладів з неї української мова знаходиться на 32 позиції серед інших мов світу.

Для порівняння: давньогрецька – на 11-му місці, польська – на 13-му, японська – на 14-му, арабська – на 17-му, іврит – на 20-му, китайська – на 21-му, санскрит – на 26-му, їдиш – на 39-му, хінді – на 41-му.

Чому ж у цьому рейтингу українська посідає далеко не перші сходинки? Яка ситуація з виданням (не кажучи вже про перекладацьку діяльність), власне, української книги?

Протягом останніх років перед керівництвом країни неодноразово ставилося питання про загрозливий для державного суверенітету стан нашого інформаційно-культурного простору, в якому порядкує сусідня держава. Саме цю сферу, не менш важливу для майбутнього української мови, а відповідно й нації, фактично втрачено за роки незалежності. На підтвердження наведемо останні статистичні дані, що стосуються преси. Найбільший наклад (а отже, й розповсюдження) в Україні мають дві російськомовні газети – “Факты” (1,1 млн, за іншими оцінками – 600 000) і “Сегодня” (700 000, за іншими оцінками – 500 000)¹. Ці газети не тільки утримують читачів у спільному з Росією інформаційно-культурному просторі, а й постійно, як, наприклад, газета “Сегодня”, публікують матеріали, що дискредитують українську культуру. Промовистий уже той факт, що експертом з питань культури в газеті “Сегодня” виступає сумнозвісний критик О. Бузина.

До першої четвірки найбільших газет, які видають в Україні, входить лише одна українськомовна з накладом 200 000 – “Сільські вісті”. Її читачка аудиторія – переважно сільські жителі. Така сама ситуація у сфері розважально-інформаційних медіа.

Про окупацію книжкового ринку України російською книжкою написано багато. Попри те, що українська література інтенсивно

¹ Масенко Л. Державотворчий чинник: здобутки і втрати в роки незалежності // Слово Просвіти. – 2009. – 2 лютого.

розвивається, щороку з'являється багато творів різних жанрів, зокрема популярних, наклади українських книжок поступаються російським у сотні разів. Стан українського книговидання й книгорозповсюдження було детально відображено, зокрема, в експертній доповіді 2006 року: “Недооцінка державою фундаментальної ролі книги у формуванні національної й громадянської свідомості, безсистемність і непослідовність заходів, спрямованих на підтримку книговидання та книгорозповсюдження, відсутність дієвого моніторингу ефективності цих заходів, брак спадкоємності в діях органів влади щодо розвитку видавничої справи і законодавчого забезпечення цього процесу не дали змоги суттєво змінити ситуацію на книжковому ринку. Так, 1990 року в Україні було видано понад 170 млн примірників книжок, або 3,27 книжки на душу населення, які водночас реалізували у понад 4 000 книгарень. Натомість 2005 року видано 54 млн примірників, або 1,15 книжки на душу населення. Але реалізувати цей обсяг книжок українські видавці мали можливість вже в 400 книжкових магазинах. Тобто, якщо кількість книжок за накладом зменшилася у 3,14 раза, то кількість книгарень – майже в 11 раз. Це свідчення деградації інфраструктури, яка мусила б забезпечити популяризацію та просування національної книжки до споживача¹.

Одночасно спостерігається позитивна динаміка зростання кількості видань за назвами (1990 рік – 7 046 назви, 2005 – 15 720 назв), однак без збільшення тиражної маси книжок це не дало змоги суттєво поліпшити позиції української книжки. Якщо 1991 року наклад однієї назви складав 23,2 тисячі примірників, то 2005-го – 3,4 тисячі. Однак ця середня цифра включає в себе і навчальну літературу для загальноосвітньої школи, де наклад однієї назви становить іноді сотні тисяч примірників. Отже, середній тираж “ринкової” книжки не перевищує 500 примірників, що робить її майже недоступною для пересічного українця”².

Стан видавничої справи й книгорозповсюдження, згідно з яким російські книжки мають абсолютну перевагу на українському ринку, відповідно формує й запит, блокуючи зміну ситуації на користь української літератури.

Як справедливо наголосили свого часу керманічі Державного комітету інформації, що опікувалися проблемами національного книжкового ринку, І. Чиж та О. Савенко, інформаційний простір “окупований в Україні чужоземними виданнями” і тому засоби мас-медіа працюють не в інтересах українського народу.

Звідси, за визначенням академіка П. Кононенка, маємо ту ситуацію, коли “...керівники державних органів управління миряться із цим, ...хоча, не реформуючи старі моделі, нав’язані новій владі прибічниками старого світу, фактично консервують чи й відстоюють колишню політику насильної русифікації, їхня діяльність з боку влади та суспільства не

¹ Бестерс-Дільгер Юліане. Мовна політика у засобах масової інформації // Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – К., 2008. – С. 244.

² Експертна доповідь “Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку”. – К., 2007. – С. 32.

піддається ретельному аналізу та правовій оцінці, а їхні симпатії та інтереси стають замінником державної політики”¹.

Отже, очевидним є те, що наша мова потребує уважного до неї ставлення на всіх рівнях влади. Тільки шляхом плекання та збереження цього найсуттєвішого історичного надбання існуємо як нація, про що переконливо свідчать і соціолінгвістичні параметри її оцінювання.

Клименко Н.М. (Київ)

**АНАЛІЗ УКРАЇНОЗНАВЧОГО
ЗМІСТУ ВІДОМОСТЕЙ З УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ У ПІДРУЧНИКАХ
З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (5 клас)**

Стаття присвячена аналізу кількісних і тематичних відомостей з української літератури у трьох підручниках з української мови для 5 класу, затверджених Міністерством освіти і науки України, розкриває провідну роль літератури у формуванні цілісного знання школярів про Україну.

Перехід української школи на 12-річне навчання поставив перед МОН України завдання забезпечити загальноосвітні навчальні заклади якісними програмами, підручниками і посібниками з української мови, оскільки школа має готувати гуманних, освічених людей, які на належному рівні зможуть практично користуватися рідною мовою у найрізноманітніших життєвих ситуаціях. «Державна політика у галузі змісту освіти спрямована не лише на отримання учнями знань, умінь, навичок, а формування на їх основі ключових компетенцій, які сприятимуть вмінню через спілкування знаходити порозуміння з іншими людьми, облаштовувати власне життя й бути корисним сім’ї, громаді, суспільству»².

Освітні реформи та державотворчі процеси активізували проблему українознавчого наповнення мовної освіти. Нині розроблено, надруковано і запроваджено у навчальний процес по кілька комплектів підручників з української мови (на вибір учителя) для кожного класу, що мають забезпечити формування національно-мовної особистості школяра, належним чином підготувати його до майбутньої активної комунікативної діяльності. Ми зосередили **увагу** на кількісних та тематичних відомостях з української літератури у трьох підручниках для 5 класу, затверджених Міністерством освіти і науки України: 1 – Олександри Глазової та Юрія Кузнецова³; 2 – Світлани Єрмоленко та Вікторії Сичової¹; 3 – Марії Пентилюк, Ірини Гайдаєнко, Антоніни Ляшкевич, Сергія Омельчука².

¹ Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Українська освіта у світовому часопросторі. – К.: Т-во “Знання” України, 2007. – С. 37.

² <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=education/average/average>.

³ Глазова О.П., Кузнецов Ю.Б. Рідна мова: Підруч. для 5-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Педагог. преса, 2005. – 288 с.

У підручнику-1 нема блоків застарілої інформації, у дидактичному матеріалі вагоме місце займають прислів'я та приказки, тематика текстів різноманітна, вдало підібрані речення і тексти про історичне минуле України (впр. 77 «Дорогий подарунок» про повернення князя Святослава, впр. 110 «Срібне озеро» про військовий похід Максима Перебийноса, впр. 426 про Михайла Грушевського), використовуються твори великої кількості авторів (майже 300). У цьому підручнику, як відзначає І. Юшук, «з любов'ю до учнів і з повагою до рідної мови дібрано дидактичний матеріал», який «має виразно виховне спрямування»³.

У своєму дослідженні ми виділили персоналії, тексти яких авторський колектив найчастіше цитував найчастіше, оскільки вони «як духовні орієнтири кожної нації є не лише сконденсованим текстом, мовним знаком національної культури, а й репрезентують ментальність свого народу тією мірою, якою сьогодні народ її потребує»⁴. Як ми помітили в аналізованому підручнику широко представлена творчість (на текстовому рівні) В. Сосюри (понад 50 посилань), М. Стельмаха і П. Перебийноса (понад 40 посилань). Звичайно, це знакові постаті для української літератури і використовувати їх тексти потрібно, бо вони передбачають формування морально-етичних, патріотичних переконань та естетичних смаків учнів. Але в окремих випадках можна звернути увагу учнів на творчість сучасників, тим більше, що вони представлені в підручнику, але мало актуалізовані. Наприклад, лише 1–2 посилання маємо на тексти П. Ребра, Ю. Рибчинського, Л. Горлача, О. Ющенка тощо, творчість яких має виховне спрямування і сприяє шануванню культурних надбань та історичних здобутків України, любові до Батьківщини, рідної мови. На нашу думку, класики української літератури представлені недостатньо: Т. Шевченко – 18 посилань, І. Франко – 6, П. Куліш – 8, Леся Українка – 9, Г. Сковорода – 2, І. Котляревський – 1. З-поміж інших, нібито достатньо презентована творчість Т. Шевченка, але, вважаємо, що варто розширити тематичний спектр творчості Кобзаря, щоб він поставав в уяві дітей не лише оспівувачем краси українського села, а й фундатором нової літературної мови, автором національного міфу, оскільки «Шевченкова поезія – це шлях до пізнання мови, до мовної самоідентифікації»⁵.

В аналізованому підручнику вдалий підбір питань і завдань, спрямованих не на механічне відтворення тексту, а на систематизацію, аналіз, оцінку інформації, вирішення проблемних ситуацій, творчих завдань тощо. Як ми відзначали, авторський колектив активно використовує елементи усної народної творчості. Для уроків з розвитку зв'язного мовлення учням неодноразово надається робота з текстами

¹ Єрмоленко С.Я., Сичова В.Т. Рідна мова: Підруч. для 5-го класу. – К.: Грамота, 2005. – 240 с.

² Пентилюк М.І., Гайдасенко І.В., Ляшкевич А.І., Омельчук С.А. Рідна мова: Підруч. для 5-го класу. – К.: Освіта. – 2006. – 272 с.

³ Юшук І.П. Крок уперед, але... // Дивослово. – 2006. – № 2. – С. 31.

⁴ Онкович Г. В. Українознавство і лінгводидактика. – К., 1997. – С. 16.

⁵ Шевченкові мелодії симетричного міста // Українознавство. – 2004. – Число 1-2. – С. 21.

українських народних казок. Це, на нашу думку, цілком умотивовано, оскільки місце фантастичного в житті молодшого підлітка ще досить велике. Але інколи автори так прагнуть реалізувати принцип зв'язку навчання з життям, наприклад, у темі «Лист. Адреса», що «забувають» про багату епістолярну спадщину українських письменників, яка сприяла б не лише вивченню змісту програми з української мови, а й інтелектуальному розвитку, формуванню культурно-естетичної пам'яті школярів. Серед помітних недоліків підручника: недосконалий дизайн (яскрава кольорова гама), перевантаження змісту теоретичним матеріалом.

3-поміж інших виділяється підручник-2, який має чітку українознавчу спрямованість, доступний і систематизований виклад матеріалу. Авторський колектив не прагне якнайбільше використати цитат різних авторів (менше 200), використовує різножанрові тексти (зокрема з виховною метою включено фрагмент «Повчання...» Володимира Мономаха), кількість сучасних авторів і класиків гармонійно поєднані. Суттєво різниться підхід у вивченні теми «Значення мови в житті людини і суспільства»: автори цього підручника вказують на мову не тільки як на засіб людського спілкування, а й як на феномен, що зв'язує покоління. На підтвердження цього подано вислови українських письменників, прислів'я і приказки про мову, завдання на зразок: пояснити вислів «Люди без думки – птиці безкрилі». Що дає можливість вчителю довести учням, що «Мова – це аналог природного буття, духовної сфери, характеру й долі народу, і – як народ – має свій внутрішній – єдиний і неповторний! – лад; як і народ свою ментальність»¹.

Вдало підібрані ілюстрації та літературний матеріал («Свшан», с. 40, «Писанка», с. 191, «Січень», с. 133, «Український віночок», с. 119) оформлені як вправи чи творчі завдання, але однаково спрямовані на розвиток моральних якостей, виховання любові до праці, рідної землі, вироблення шанобливого ставлення до батьків. Авторі неодноразово (понад 10 посилань) звертаються до творчості В. Скуратівського, у його творчому доробку яскраві описи природи, багаті описи української культури й побуту. Особливої уваги заслуговує текст про українську хату, яка є мовним знаком національної культури (у Г. Онкович – «слово-тема», у С. Єрмоленко – «мовно-естетичний знак»). Актуалізація таких знаків у 5 класі важлива для опанування мови, це формує культурну пам'ять, духовність учнів. Діти, працюючи з такими текстами, по-перше, отримують пізнавальну інформацію, по-друге, мотивацію для подальшої мовленнєвої діяльності. Наприклад, у впр. 107 поданий текст В. Скуратівського, у якому практично поєднано відображення національних та етичних цінностей (родовідна пам'ять) із дидактичною складовою (виокремлення складених іменних присудків).

Помітно, що автори прагнуть підібрати тексти відповідно до віку дітей (впр. 173, 175, 177), активно використовують поетичні твори (зокрема

¹ Кононенко П.П., Пономаренко А.Ю. Українознавство. Конспект лекцій. – К., 2005. – С. 73.

скоромовки, що для інших підручників не характерно). Запропоновані скоромовки та загадки до теми «Букви г і ґ» (с. 94 – 95) не лише доречні для закріплення мовленнєвих навичок, а й цінні за змістом, бо розкривають мовну картину світу українців на доступному рівні для п'ятикласника, але в цьому підручнику замало текстів, пов'язаних із сучасним життям та мововживанням. Незважаючи на це, розроблена система вправ дає змогу вивчати всі рівні мовної системи на основі аналізу тексту в єдності змісту й форми. Виділимо позитивні якості підручника: продовжено зв'язок мовної освіти з народними прислів'ями, приказками, прикметами, святами. Як зазначає М. Зінчук, усна народна творчість є «справжньою книгою буття українського народу», бо фольклорні твори «містять багатий матеріал для вивчення матеріальної і духовної історії українського народу»¹. Розроблено систему усних і письмових мовленнєвих завдань різної складності; авторський колектив дає творчі завдання (скласти твір до схеми, дібрати до тексту заголовки, скласти речення з поданими словами і т. ін.). Так спонукаючи учнів до розумової праці, насамперед до творчої роботи, авторський колектив дотримується важливого принципу навчання: «Поганий вчитель пропонує істину, добрий вчитель вчить її знаходити» (А. Дістервеґ).

Відзначимо, що у цьому підручнику досконало продумана робота учнів над ребусами і кросвордами, які містять українознавчий компонент і сприяють виробленню мовленнєвих умінь та навичок, формують систему цінностей у школяра. Наприклад, у впр. 108 п'ятикласникам запропоновано прочитати прислів'я (за годинниковою стрілкою, пропускаючи одну клітинку): «Якщо в родині лад, усяк тому рад», потім скласти речення про родину, використовуючи запропоновані словосполучення (треба берегти, можна радіти, повинні допомагати). Так актуалізуючи багату народну спадщину, автори не тільки сприяють розвитку мовлення, а й вихованню духовних цінностей, де вагоме місце належить родинному вихованню, бо здавна серед українців утвердився погляд на сім'ю і рід як на святиню, а на виховання дітей – як на святий обов'язок батьків, тому українська етнопедagogіка вчить: «Учи дітей не страшкою, а ласкою», «Не доспи, не доїж, а дитину потіш», «Шануй батька й неньку – буде тобі скрізь гладенько» тощо.

У підручнику-3 авторський колектив намагався поєднати традиційну систему підручникотворення та інноваційну, спрямовану на модернізацію навчання мови. Загальна кількість авторів, порівняно з вищезгаданими підручниками, менша (близько 100), бракує ілюстрацій – вплив традиційного підручникотворення. Натомість помітно інноваційну тенденцію: усвідомлення ролі мови і мовлення, мовленнєвої діяльності у вихованні й самовихованні мовної особистості. Відповідно маємо різноманітні та різножанрові твори: «Щирий друг» (с. 33), «Народна пісня» (с. 32), «Ґрунтова орхідеї» (с. 42), «Божі руки» (с. 114), «Новорічне деревце» (с. 142) та ін.; до звичних лінгвістичних завдань додано

¹ Зінчук М. Українські народні казки. – К., 2003. – Т. 1. – С. 10.

комунікативні, які викликають бажання оцінити текст, стимулюють емоції (впр. 200, 348, 363, 453). Проаналізувавши змістове наповнення текстів, ми з'ясували, що кількісно вирізняються тексти про тварин і природу (зауважимо, що це не лише казки, а й оповідання, байки, легенди): «Розумний заєць», «Куликове болото», «Бджолина музика», «Як ми садили сад», «Осінь» тощо. На нашу думку, такі тексти дуже потрібні, бо в сучасному глобалізованому суспільстві діти часто не цінують або не бачать красу природи, яка «була, є й одвічно буде безмежним Вчителем в Мистецтві людини, а людство як здібний учень прагне увесь час позмагатися із самою Природою через вплив на природне довкілля»¹.

Незважаючи на очевидну практичну (граматичну) спрямованість завдань (збережено традиційну рубрику «Пам'ятка», виділено орфограми), авторам вдалося поєднати змістове наповнення вправ із пізнавальними й естетичними потребами. Цьому посприяли яскраві твори О. Гончара, Гр. Тютюнника, О. Воропая, В. Скуратівського, Д. Білоуса. «Можна не сумніватися, що дітям буде цікаво вивчати мову за такими підручниками»². Відзначимо, що в цьому підручнику запропоновано різнорівневі тестові завдання для контролю, а в окремих вправах наявна диференціація завдань для хлопчиків і дівчаток (див. впр. 348), представлені міжпредметні зв'язки (історія, література, культура та ін.): так, у впр. 302 учні мають знайти в підручнику «Рідний край» опис рослин (дерев, квіток), що є символами України; літературний матеріал підібраний так, щоб нагадати або познайомити п'ятикласників із святами та звичаями українського народу (Миколая, Андрія, Наума), бо «звичаї – це ті предмети, за якими розпізнається народ» (О. Воропай).

Маємо відзначити, що в підручнику-3, незважаючи на велику увагу авторів до науково-теоретичного вивчення мови як лінгвістичної системи, підібрано різностильовий матеріал для вивчення етимології слова, особливе місце у структурі підручника займає словникова робота, що поєднується з іншими видами робіт. Наприклад, у впр. 536 (с. 262) потрібно з'ясувати походження слів, а потім зробити фонетичний аналіз слова *князювати*.

Цьому виду роботи приділяється велика увага і в інших аналізованих підручниках, оскільки вона сприяє збагаченню словникового запасу та формуванню п'ятикласників орфографічних навичок; окрім цього, у всіх підручниках укладені авторами міні-словники: у підручнику-1 – тлумачний, орфоепічний; у підручнику-2 – орфографічний, тлумачний, фразеологічний, власних імен людей, синонімів; у підручнику-3 – тлумачний.

У вищезазначених підручниках удосконалений комплекс завдань, спрямованих на оцінку інформації, аналіз, систематизацію, вирішення проблемних ситуацій, творчих завдань тощо. Продемонструємо це на матеріалі до теми «Поняття про текст». У підручнику-1 у впр. 73 учням пропонується із поданих речень утворити текст (систематизація), пояснити

¹ Сніжко В. Навчання Красі. – К.: Планета-Медіа, 2008. – 384 с.

² Федоренко В. Модернізуючи національну освітню систему // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колеґіумах. – 2006. – № 7-8. – С. 165.

значення виділеного слова *балка* і порівняти з поданим у тлумачному словнику (аналіз, робота з словником), а потім придумати заголовок (творча робота). Підручник-3 зручний для підготовки вчителя-філолога до уроку, бо у ньому передбачено й виокремлено ігрові та ситуативні завдання, завдання для самостійної роботи, завдання підвищеної складності. Так, у впр. 54 (ситуативне завдання) п'ятикласникам необхідно уявити, що їм випала нагода розповісти іноземцям про Україну; для цього можна використати матеріал із попередніх вправ (у яких подані і художні, і наукові тексти). Така робота дає змогу учням, по-перше, практично використовувати здобуті на уроці мови знання про текст, по-друге, розвивати творчі здібності, по-третє, вчитися доповнювати розповіді однокласників новою інформацією, отриманою, наприклад, на уроках історії, географії, українознавства (міждисциплінарні зв'язки). Вчителю це дасть змогу з'ясувати, як оперують вивченим матеріалом п'ятикласники, чи вдається їм логічно висловлювати думку, щоб потім перейти до вивчення поняття «відоме» і «нове». У підручнику-2 вміщено багато таблиць, ілюстрацій, малюнків, але всі вони актуалізовані у завданнях, які часто об'єднують одну ідею. Наприклад, у впр. 71, 72, 73, 74 у тій чи іншій формі наявний концепт «калина»: про неї згадується в тексті про творчість Катерини Білокур (також подана її робота «Снідання») – впр. 71; про калину йде мова й у вірші Г. Чубач «Повернута радість» (подано відповідну ілюстрацію) – впр. 72, а текст В. Скуратівського має промовисту назву «Калина – символ України» – впр. 73, у якому автор вказує, що цей символ широко використовується у народній поезії: «калиновий міст, калинова сопілка, калиновий голос, калинова колиска». «Символізуючи відновлювану від покоління до покоління кров українського народу, калина тим самим символізує його невмирущість, непідвладність часові... Єдинокровність, однак, пов'яже народ не лише в часі, а й у просторі. Отже, червона калина трактується як засіб магічного зв'язку між людністю України»¹. Логічною крапкою у цій низці вправ є завдання до впр. 74: написати твір-роздум «Чому червона калина стала символом України?» Це влучний авторський хід, оскільки учні вже мають базову інформацію та підготовлені до творчої роботи.

Авторські колективи мають спільні тенденції підручникотворення: наводять приклади текстів з творчості авторів різних періодів (територіально вони охоплюють всю Україну) – від епохи бароко до сучасності. Також помітно збільшено кількість текстів авторів ХХ ст. (зокрема членів Спілки письменників України). Можна дискутувати щодо доцільності використання в підручнику з української мови для 5 класу текстів великої кількості авторів, які, до того ж, належать до різних літературних напрямів. Але, на нашу думку, це прийнятно, бо учням показано мовотворчість Г. Сковороди та Т. Шевченка, І. Франка та П. Загребельного, Є. Гуцала та Д. Павличка, а загалом – широту, багатство

¹ Братко-Кутинський О. Символіка світобудови. Українська традиція // Людина і світ. – 1991. – № 11. – С. 38.

української літератури, у якій відбито історичне минуле і сьогодення. Як влучно зазначив М. Костомаров: «Література є душею народного життя, є самосвідомістю народності. Без літератури народність є тільки пасивною появою, і для того чим багатша, чим достатніша у народа література, тим тривкіше стоїть його народність». Напевно, щоб підкреслити давню й самобутню культуру українського народу, всі автори включили у свої підручники тексти, що містять інформацію про рослини у народній уяві (верба, калина, дуб, м'ята, мальви тощо), про обереги й національні символи (герб, прапор, гімн), але, на жаль, у жодному підручнику не подано визначення понять «символ», «оберіг».

Отже, результати нашого дослідження свідчать про те, що за змістом проаналізовані підручники не лише спрямовані на відтворення системного курсу мови, а й містять багаті зразки літературної спадщини, яка актуалізує українознавчий аспект; мовні одиниці вивчаються на матеріалі переважно художніх текстів, які сприяють реалізації змісту навчальної програми, а також дають змогу гармонійно поєднувати змістові лінії державного стандарту з української мови.

Плотникова Л.Ф. (Київ)

**УКРАЇНСЬКА МОВА
В ОСВІТНЬО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ
ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

Стаття присвячена функціонуванню й розвитку української мови в сучасній вищій школі. Аналізується реальний стан розвитку та статус української мови у ВНЗ. Автор пропонує своє бачення шляхів та засобів підвищення престижу української мови серед студентів, опанування ними культурою мовлення в процесі підготовки компетентних фахівців для українського виробництва.

Проблема ролі мови в житті українського народу, її функціонування в системі вищої школи зокрема, стає особливо актуальною у вирішенні тих проблем, які постали перед українським народом на початку XXI ст., і насамперед для консолідації української нації, творення інтелектуального потенціалу, розбудови незалежної Української держави. Посилення ролі мови у сферах етнонаціонального й соціального буття народу, особливо у відродженні його економічного й духовного потенціалу тепер є не тільки актуальним, а й невідкладним. Сьогодні важко собі уявити фахівця в будь-якій галузі виробництва, особливо в умовах впливів чинників системної кризи, який би обмежував коло своїх інтересів суто професійними технічними питаннями. Тому невідкладним завданням вищих навчальних закладів, у т.ч. технічних, стає підготовка не просто інженерів, будівельників, вчителів, лікарів тощо, а мислячих, творчих, компетентних

фахівців, здатних реалізувати себе в найрізноманітніших сферах діяльності й життя, забезпечити повноцінне буття народу.

Отже, підготовка сучасних фахівців – це проблема не тільки озброєння їх суто технічними, технологічними, фаховими знаннями, а й розумінням того, кому і для чого вони будуть потрібні, як і саме виробництво та характер його організації. Бо майбутній фахівець – інженер, технолог, керівник підрозділу чи великого трудового колективу, починає свою самореалізацію із входження в трудовий колектив, спілкування з людьми, уміння знайти співників і однодумців у виробничій справі, у справі організації виробництва і загалом суспільного життя. А для цього майбутнім інженерам потрібно мати не тільки високу фахову підготовку, а й високу громадянську свідомість, розуміння проблем, з якими повсякчас живуть члени кожного колективу. І все це починається з мови. Мова, її повноцінне функціонування в суспільстві, культура мовлення має визначальне значення в системі людського буття. Мова відтворює суспільну, етнонаціональну сутність людини в певному природно-соціальному середовищі і є одним із визначальних чинників її самореалізації. З мови починається формування свідомості, пізнання світу, самопізнання й самотворення людини.

Проблеми ролі мови у формуванні розвитку спільноти (етносу, нації, народу) знайшли досить вагомий обґрунтування у **працях** українських вчених, зокрема П. Кононенка, Т. Кононенка «Феномен української мови. Генеза, проблеми, перспективи. Історична місія», С. Єрмоленко «Українська мова як концентр українознавства», «Феномен української літературної мови: історичний та національно-культурний вимір», І. Ющука «Мова наша українська: статті, виступи, роздуми», Л. Масенко «Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду», І. Дзюби «Сучасна мовна ситуація в Україні», О. Пономарева «Міжмовні стосунки в сучасній Україні», Л. Токаря «Мова в самопізнанні й самотворенні народу», А. Пономаренко «Українознавчі напрямки сучасної мовної освіти», «Концепція «Мова як українознавство»: штрихи до історії» тощо.

Тож цілком логічним бачиться дослідження проблеми мовної підготовки майбутніх фахівців, інтелектуального потенціалу нашої країни, від яких у майбутньому буде залежати подальший розвиток і всебічне функціонування української мови в усіх сферах життя нашого суспільства.

Затверджена 2009 р. колегією Міністерства освіти і науки України **Концепція національного виховання студентської молоді** визначає головною метою виховання – формування свідомого громадянина – патріота Української держави, активного провідника національної ідеї, представника української національної еліти через набуття молодим поколінням національної свідомості, активної громадянської позиції, високих моральних якостей та духовних запитів. Серед завдань національного виховання студентської молоді є таке, як підняття **престижу української мови в академічному середовищі, забезпечення розвитку українськомовного освітнього простору**. Накреслені і шляхи реалізації Концепції, які передбачають координацію зусиль органів влади та місцевого самоврядування, самих вищих навчальних закладів із

професорсько-викладацьким складом і студентством, громадських організацій, ЗМІ. Прийняте також і рішення «Про вдосконалення нормативної частини змісту підготовки бакалаврів», у якому внесено до переліку нормативних дисциплін «Українську мову (за професійним спрямуванням) у обсязі 108 год. (3 кредити ECTS) з підсумковим контролем у формі державного іспиту.

Таким чином, вищі навчальні заклади отримали свого роду дорожню карту подальшого неухильного, всебічного розвитку і функціонування української мови в процесі фахової підготовки молоді. Однак не слід забувати, що проблема української освіти полягає не тільки у збільшенні кількості годин української мови, у покращенні технології її вивчення, а в змісті, який має бути змістом і духом єдиної спільноти, єдиної Української держави. Згадаймо О.Потебню, який наголошував у своїх працях, що неодмінною умовою творення нації як цілого є єдність її мови. Мова, писав він, є «не тільки одна із стихій народності, а й найбільш досконала її подоба»¹.

Посилення уваги до вищої школи дасть можливість відповідно визначити соціальне замовлення суспільства стосовно формування мовної свідомості студентів – майбутніх фахівців народного господарства, оскільки розуміння природи мови, її призначення в людському бутті, в тому числі і професійній діяльності суттєво підвищить ефективність праці, допоможе краще орієнтуватися на виробництві, у безпосередніх контактах з людьми у процесі трудової діяльності, бо професійне спілкування – це насамперед спілкування інтелектуальне, хоч і ґрунтується воно на професійних знаннях та вміннях. Культура професійного спілкування безпосередньо пов'язана з культурою мовлення, а також із розвитком особистої культури, інтелігентності майбутніх фахівців. Опанування професійним мовленням, мовою науки неможливе без досконалого володіння мовними законами, нормами, функціональними можливостями мови, без розкриття її виражальних засобів, а найголовніше – ролі мови у бутті людини й спільноти.

Мова охоплює всі галузі діяльності й життя людини, є однією з найважливіших ознак суспільства і поза суспільством існувати не може. Більше того, вона відтворює суспільну, етнопонаціональну сутність людини і є одним із визначальних чинників її самореалізації. З мови починається формування свідомості, пізнання світу, самотворення людини. Мова завжди, в різні історичні епохи віддзеркалювала духовну сутність нашого народу, поставала як чинник думки, нашого способу мислення, відтворене мовленням. Видатний лінгвіст і філософ О. Потебня доводив, що мова, формуючись за посередництвом думки, і сама слугує формуванню думки, вона з самого початку задає своїм носіям певну картину світу, відображає притаманне народом світосприйняття.

Все, з чим має справу людина: предмети, події, різні процеси – у даній спільноті реалізується через свою назву, яка відповідає тональності мови,

¹ *Потебня О.* Мова, нація, денационалізація: статті і фрагменти. – Нью-Йорк, 1992. – С. 70.

органічно поєднується з ментальністю, в ній відображається і зберігається весь спектр національного, своєрідного та універсального. Отже, рідна мова дає нам відчуття належності до певної спільноти, залучає кожного члена суспільства до інформаційно-культурного поля етносистеми.

Тож стає зрозумілим, чому такі будівничі української нації, як Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, О. Потебня, І. Франко, М. Грушевський, – цей перелік можна продовжити, – займали чітку позицію стосовно значення рідної мови як носія культурних надбань народу, як знаряддя розвитку суспільства і державності. У своїй праці «Визволення Росії і українське питання» М. Грушевський наголошував, що поки не буде української мови у навчальних закладах, поки вона не стане знаряддям наукової праці, народ відчуватиме себе у становищі «нижчої, культурно неповноцінної нації»¹.

Ті історичні обставини, коли український народ протягом століть не мав змоги належним чином розвивати національну мову й користуватися нею у всіх сферах діяльності, зокрема й у вищій школі, уже в минулому, але у спадок ті часи залишили нам складні мовні питання, які спровокували й загострили культурні, духовні й ментальні проблеми. Найголовніші з них – зречення рідної мови мешканцями великих міст, засилля суржику серед україномовних громадян, почуття меншовартості, втрата духовності, національний нігілізм. Тому в першу чергу школа, і вища зокрема, має дбати про те, щоб підняти престиж мови, дати змогу студентам оволодіти високою культурою професійного спілкування, поступово виправляючи деформацію української ментальності і у сфері мови, з комплексом меншовартості, показати, що саме через національну мову відбувається інтелектуальне й духовне збагачення людини, а також відродження в українців національної самоповаги.

Тому дуже важливо, щоб сучасна мовна освіта у ВНЗ, реалізуючись як навчальний предмет, виконувала не тільки завдання навчити мови як засобу комунікації, що передбачає потреби особистості у спілкуванні і здобуття знань з інших сфер пізнання. Тож процес професійної мовної підготовки майбутніх фахівців має бути спрямований на підвищення культури мовлення, пам'ятаючи, що мова – це характер мислення, а отже, й здатність діяти, створювати щось нове. Мовні заняття мають впливати на формування особистості з активною громадянською позицією, з розумінням людинотворчої та державотворчої ролі рідної мови.

У наш час, після здобуття Україною незалежності та законодавчого закріплення за українською мовою статусу державної мови, можемо відзначити розширення сфери її суспільного застосування, а також її функціонування у сфері освіти. Українською мовою переважна більшість викладачів читає лекції, українську мову викладають як окремий предмет. Однак разом із цим бачимо, що в Україні українська мова – мова титульної нації – ще не стала повновартісною мовою в державі. На жаль, дехто і серед викладачів вишів ще й сьогодні не може подолати психологічний

¹ Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. – СПб., 1917. – С. 174.

чинник, який проявляється у небажанні докласти зусиль для оволодіння українською мовою, або просто соромиться свого недосконалого знання української мови, тому й продовжує викладає свій предмет російською. Саме тому сподівання, що сам державний статус української мови, підкріплений україномовною системою освіти, впливатиме на рішуче запровадження державної мови в усі сфери життя, справдилися, однак, лише частково.

Тут можна багато говорити про обов'язки держави, про необхідність ще якихось постанов, програм, заходів, і все це, вочевидь, буде правильним. Та попри величезну кількість прийнятих різноманітних і, на думку фахівців, слушних законів, мовна проблема в Україні перетворилася на вічну проблему.

На нашу думку, вирішення проблеми утвердження української мови в країні можливе лише тоді, коли освітньо-наукова система нашого суспільства, а разом з тим політична, наукова, культурна еліта нашої держави стане українсько зорієнтованою, а це потребує, з одного боку, виваженої, цілеспрямованої державної мовної політики, а з іншого, зусиль інтелігенції разом із освітніми закладами, які формують культурне, наукове середовище.

Для цього кожен навчальний заклад має неухильно впроваджувати державну мовну політику, яка повинна спиратися на відповідну законодавчу базу, виробити розуміння і здатність всіляко оберегти та захищати мову народу, проводити належну українознавчу освітньо-виховну роботу, враховуючи контингент студентів, пам'ятаючи, що особливості й стан розвитку мови визначають стан, рівень свідомості та творчі спрямування народу.

Слід зазначити, що заняття з мови мають необмежені можливості впливу на світогляд та світосприйняття майбутніх інженерів, їхньої мовленнєвої та загальної культури. Однак існуючий на сьогодні зміст підручників і посібників з української мови професійного спрямування, а також зусилля викладачів ВНЗ, яким доводиться заповнювати шкільні прогалини, спрямовані на розвиток умінь складати ділові папери, механічно виконувати вправи з орфографії та пунктуації, що не відповідає вимогам часу. Крім того, як підкреслювалося у доповіді Міністра освіти і науки І. Вакарчука, сьогодні тільки кожен другий посібник в Україні з інженерно-технічних (це 55%) та природничо-математичних (62%) спеціальностей написаний державною мовою¹. Також недостатня увага приділяється формуванню норм і навичок ділового та наукового стилів спілкування, формуванню знань та умінь мовної ділової комунікації майбутніх фахівців. Такі вміння як говорити, слухати, вести бесіду – важлива складова підвищення культури спілкування, усвідомлення важливості взаєморозуміння між мовцями, а також важливий фактор творчого мовлення, що дає можливість виокремити з низки міркувань нові продуктивні ідеї, які сприятимуть удосконаленню світогляду молоді

¹ Україна молода. – 2009. – № 14. – 27 січня.

людини, інтелектуального потенціалу технічних кадрів, збагаченню словникового запасу, бажанню вдосконалювати мовлення.

Недостатньо орієнтуються на державну мову новітні інформаційні системи, які в час інтенсивного розвитку комп'ютерних систем і технологій є для студента не тільки доступним джерелом отримання необхідної інформації, а й ефективним засобом роботи. Поза сумніву, вони мають бути країномовними.

Крім того, для вільного володіння усною й писемною формами професійного спілкування студенти мають оволодіти фаховою термінологією, тому що мовленнєва специфіка ділового та наукового стилів визначається великою кількістю термінів, що активно обслуговують сферу професійно-виробничої діяльності. У цьому випадку й термінологічна лексика набуває великого значення для науково-професійної комунікації, оскільки сприяє її інтелектуалізації, поглиблює знання студентів про ознаки понять, процесів, явищ, виступає засобом розширення активного словникового запасу, а разом з цим і світогляду. Мова термінів полегшує процес засвоєння знань та реалізації їх у процесі майбутньої професійної діяльності, підвищує культурний рівень молодих людей.

Серед певної категорії науковців сьогодні все ще поширеною є думка про різноспрямованість науки й культури (це стосується й мовних питань). Якщо культура й мова є унікальними для кожної нації, – стверджують вони, – то наука понять, термінів, формул, різних природничих процесів, незважаючи на мовну відмінність, передає загальні закони єдиною мовою термінів, і неважливо: чи це зроблено латиною, чи англійською або скалькованими з російської мови словами.

Однак історія розвитку мови, складні процеси її утвердження свідчать про те, що розвиток науки, культури та мови – це тісно пов'язані процеси: наукові досягнення й відкриття є інтелектуальною вершиною кожної національної культури. І мова народу завжди виступає як чинник думки, мислення, творення.

Уніфікація термінології в технічних науках веде до уніфікації тексту, а звідси – мова перестає нести основне своє навантаження чинника знань (довкілля), про світ, поступаючись місцем математичній чи іншій формулі або графіку, збіднюється життєво-предметне наповнення мовної сфери, зникають тисячі конкретних найменувань, лишаються тільки загальні поняття. Це, у свою чергу, призводить до того, що тлумачні словники лишаються текстового матеріалу, який потрібен для кращого розуміння та засвоєння поняття, а також мають бути базою для виникнення нових слів.

Працюючи зі студентами над науково-технічною термінологією, викладачеві слід пояснити наскільки розвиток української наукової мови пов'язаний з духовним світом, із життям народу, його самосвідомістю, культурою, вірою. Про специфіку наукового стилю в кожній національній мові писав П. Куліш: «Справа в особливостях внутрішньої природи, які на кожному кроці дають себе знати в способі висловлювання думок, почуттів,

порухів душі»¹. О. Потєбня розвинув цю думку далі. У своїх працях він показував, що словотворення – це об'єктивний процес відображення та відтворення світу в процесі суспільної діяльності людей. І відкриття законів розвитку світу відбувається через мову, тому вона з самого початку постає носієм певної картини світу. «Слово, яке виходить з глибини людської природи, є засобом створювати ідею... Як в слові вперше людина пізнає свою думку, так у ньому перш за все бачить ту законність, яку потім переносить на світ. Думка, вигодувана словом, починає відноситися безпосередньо до самих понять, в них знаходить знання, яке шукає»². Кожна спеціальна наука вибудовує свою споруду, «шлях науці підготовляється словом»³. Причому слова наука обирає не самовільно, а щоб вони відповідали найменованим предметам та явищам світу, в якому існує людина.

Тому заповнення українського культурного, науково-технічного середовища питомо українськими словотвірними моделями – це залучення кожного індивіда до інформаційно-культурного поля народу на основі спільної картини світу, це збереження самотності української мови, це підняття престижу мови, це важлива й необхідна потреба часу, тому що мислення, думка сконцентровані в слові.

І саме тому, на нашу думку, на заняттях з мови викладачі мають наголошувати, що у мові немає дрібниць, а зміни в мовленнєвій практиці окремої людини безпосередньо впливають не лише на його інтелектуальний рівень, а й на життя взагалі. Тривалий лінгвоцид, а також втручання у внутрішній лад мови, розхитування її цілісної системи протягом тривалого часу неухильно руйнували і руйнують мікросвіт людини, збіднюють її душу, через це народ втрачає багато своїх духовних сил, послаблюючи свою українськість. Сьогодні нас турбує низька культура мовлення, а ще більше ознаки того, що в системі мовлення втрачається засіб захисту мови від вульгаризації. На жаль, сьогодні багато фахівців з вищою освітою нерідко послуговуються суржиком навіть у науковій, професійній сфері, що є наочним свідченням незнання української літературної мови, її норм, багатства її словника. Як зауважує відомий мовознавець О. Сербенська: «Скалічена мова отупляє людину, зводить її мислення до примітива. Адже мова виражає не тільки думку. Слово стимулює свідомість, підпорядковує її собі, формує. Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові..., загрожує змінити мову»⁴.

Упродовж віків українська мова виробила свій символічний код, до якого можемо долучитися завдяки зануренню в лексичне багатство мови. Саме тому велику увагу потрібно на заняттях приділити лексиці, яка

¹ Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпilog к «Черной раде»): Твори: У 2 т. – К., 1989. – Т. 2. – С. 473.

² Потєбня А.А. Слово и миф. – М.: Изд-во «Правда», 1989. – С. 148.

³ Там само.

⁴ Антисуржик / За заг. ред. О. Сербенської. – Львів, 1994. – С. 6-7.

ввібрала в себе весь досвід народу, його історичну пам'ять, у якій закріплені архетипи світобачення, які безвідмовно діють протягом століть.

Державна українська мова є головним механізмом, яка регулює людську діяльність суспільства взагалі й національно-культурну самоідентифікацію особистості зокрема. Вона не тільки дає змогу описувати людський досвід, а й породжує новий досвід та інтегрує нові смисли у процесі комунікації, спираючись на прийняту в даній культурі шкалу цінностей, настанов, смаків, розуміння світу. Мова й культура формують світогляд, громадянську позицію, тому навчальний процес обов'язково слід поєднувати з найрізноманітнішими виховними заходами, які на конкретному культурно-історичному матеріалі допоможуть сформувати у студентів національну свідомість як почуття належності до української нації, продемонструють універсальність, цілісність і багатство української мови й культури. До найбільш важливих чинників національно-культурної самоідентифікації належать вербальні символи, які є ретрансляторами архетипних образів, історично важливих смислів, у них закодовано пам'ять слова в його різнофункціональних культурних контекстах. Оскільки такі мовно-естетичні знаки національної культури пов'язані з мовою найбільше через сферу художньо-словесної творчості, проведення у технічних ВНЗ виховних заходів мистецького характеру, з обов'язковою участю студентства, мають велику силу впливу на формування свідомої особистості, патріота Української держави. Такі заходи, якщо вони проведені на гідному інтелектуальному рівні, сприяють не лише вихованню естетичних смаків студентської молоді, а й збагаченню мовлення, оброному мисленню, поглиблюють українознавчі знання.

Отже, розвиток мови та мовлення як засобу підготовки компетентних фахівців постає явищем системним і комплексним. Щоб українська мова виконувала всі свої функції у ВНЗ і у подальшому не згасав її розвиток та функціонування в професійній діяльності завтрашніх спеціалістів народного господарства, весь професорсько-викладацький склад має брати до уваги сутність і значення української мови свого народу як вагомого чинника його розвитку й самореалізації у бутті суспільства. Потрібно розуміти, що мовні процеси залежать від розвитку й рівня самоідентифікації особистості та всього суспільства загалом. Відповідно до цього, кожен навчальний заклад має впроваджувати мовну протекціоністську політику, яка включатиме такі головні завдання, як: написання посібників та підручників державною мовою, розвиток наукового стилю і фахової термінології, знайомство студентів з традиціями українського термінознавства, підвищення мовленнєвої професійної компетенції викладачів і студентства, формування в стінах ВНЗ української культури мовлення як складової загальної та інформаційної культури. Такі заходи мають забезпечити розвиток особистості студента, покращити його мовну підготовку, закласти міцний фундамент подальшого розвитку і функціонування української мови в суспільстві.

УКРАЇНА – КУЛЬТУРА, МАТЕРІАЛЬНА І ДУХОВНА

Зеленчук І.М. (Верховина)

СКЕЛЯ ПИСАНИЙ КАМІНЬ – ДОХРИСТИЯНСЬКЕ СВЯТИЛИЩЕ В ПОКУТСЬКО-БУКОВИНСЬКИХ КАРПАТАХ

У статті йдеться про кам'яну скельну пам'ятку Гуцульського регіону України – Писаний Камінь. Підтверджується припущення, що Писаний Камінь був у далекому минулому одним із слов'янських скельних святилищ у Покутсько-Буковинських Карпатах, на якому молилися до сонця і приносили жертви наші далекі предки.

Проблеми збереження та українознавчого дослідження культурної спадщини України є актуальними в сучасних умовах розбудови нашої держави. На гірській території Карпатського регіону України особливе місце займають дохристиянські скельні святилища, які заховали в собі багато таємниць духовної культури стародавнього населення Карпат і належать до малодосліджених об'єктів цього краю.

Кам'яні пам'ятки Українських Карпат **досліджувало** багато українських учених, серед яких особливе місце займає відомий діяч „Руської трійці” І. Вагилевич. Ще 170 років тому він виявив і зафіксував на карпатських скелях рунічні написи і солярні знаки. Відомий український історик І. Крип'якевич також торкався проблеми загадкових скельних пам'яток. Історію, етнологію, археологію Українських Карпат та зокрема карпатські скельні пам'ятки досліджують також і відомі сучасні українські науковці західного регіону України В. Грабовецький, С. Пушик, М. Кугутяк, Б. Томенчук. Український письменник і науковець С. Пушик протягом тривалого часу досліджує українську й слов'янську міфологію і результати своєї праці зібрав у „Бусовій книзі”. Професор Прикарпатського

національного університету ім. В. Стефаника М. Кугутяк результати наукових досліджень карпатських скельних святилищ наводить у книгах „Кам'яні старожитності Космача” та „Терношорське скельне святилище в Карпатах”. Усі вони одержали цінні наукові результати стосовно дохристиянських скельних святилищ Українських Карпат, що розкривають давні таємниці історії і культури України.

Наше дослідження скельних пам'яток Гуцульського регіону України присвячено горі Писаний Камінь (1221 м н. р. м.), на вершині якої височить однойменна скеля, що складається з двох величезних кам'яних брил із ямненського пісковика (довжиною до 80 м, шириною до 10 м і висотою до 20 м) та кількох інших великих каменів. Гора Писаний Камінь знаходиться на Буковецькому хребті в Покутсько-Буковинських Карпатах. Навколо гори і скелі Писаний Камінь розміщені села Верховинського і Косівського районів Івано-Франківської області: Буковець, Черетів, Яворів, Пасічна, Верхній Ясенів, Рівня, Устеріки, Барвінково, Хороцево, Білоберізка, Великий Рожен. На схилах Буковецького хребта беруть початок гірські потоки Росішний, Млинський, Середній, що впадають у річку Черемош. Поблизу Писаного Каменя знаходиться також високогірне водне джерело-головиця, воду якого гуцули вважають цілющою.

На скелі Писаний Камінь збереглися рукотворні напівсферичні ями-чаші і викарбувані в дуже давні часи петрогліфи та велика кількість написів, зроблених численними туристами впродовж двох минулих століть. Більшість дослідників вважають, що зображення людських постатей з піднесеними над головою руками можна віднести до VIII-IX ст. У цей час Писаний Камінь був місцем проведення язичницьких обрядів. Поверх старих зображень висічено й нові. Більшість петрогліфів пошкоджено туристами, які «увіковічують» свої імена на славетному Писаному Камені.

Основною особливістю кам'яної скелі Писаний Камінь є її великі розміри, наявність на ній глибоких ям та великої кількості давніх рукотворних рисунків і написів. Щоб розкрити глибокі загадки даних ям, рисунків і написів потрібно провести їх системне комплексне дослідження. Тривалий час ми збирали на Гуцульщині фольклорно-етнографічні матеріали стосовно скелі Писаний Камінь. Науковці філії «Гуцульщина» НДІУ влітку 2006 р., весною 2007 р. і восени 2008 р. провели три одноденні наукові українознавчі експедиції з дослідження цієї унікальної скелі. До складу даних експедицій входили керівники Науково-дослідного інституту українознавства МОН України: професор П. Кононенко, доцент Т. Кононенко; директор філії «Гуцульщина» НДІУ П. Шкрібляк та науковий співробітник цієї установи Я. Зеленчук. Вони є повноправними співавторами першого етапу нашого експедиційного дослідження Писаного Каменя.

Спираючись на відомі нам наукові роботи про язичницькі скельні святилища Карпат, згаданих вище відомих українських учених та власні експедиційні українознавчі дослідження ми прийшли до висновку, що цілком ймовірно Писаний Камінь був великим дохристиянським святилищем природно-рукотворного походження у Карпатських горах, у

якому наші далекі предки-сонцепоклонники молилися і приносили жертви язичницьким богам і в першу чергу – богу Сонця. Для підтвердження цього припущення можна навести три артефактні сліди, які може виявити кожен сучасний дослідник цього загадкового об'єкта. Першим доказом сакрального призначення Писаного Каменя є наявність на верхній грані скелі шістьох великих рукотворних жертвних ям, у яких збирається і тривалий час зберігається дощова вода, що вважалася слов'янами-язичниками святою. Другим доказом є наявність схематичних наскельних рисунків людей і тварин: рівностороннього ільчастого хреста, людини із списом – воїна чи мисливця; коней, як символу народження чи вмирання сонця; павука, як символу центру світу і його засновника. Третім доказом є наявність на верхній і передній гранях скелі великої кількості простих геометричних фігур-оберегів, які ми знаходимо в різному поєднанні на гуцульських писанках, у геометричних орнаментах вишивок та різьбі.

Крім даних артефактних доказів того, що скеля Писаний Камінь була язичницьким святилищем наших далеких предків, можна навести ряд інших аргументів стосовно феномена збереженості віри в магічну силу цієї кам'яної скелі, яка встановлює зв'язок людини з Богом і притаманні синкретичному світоглядві гуцулів, що поєднує в собі залишки язичництва із новочасним християнством. В гуцулів збереглося повір'я, що якщо доторкнутися до скелі Писаного Каменя руками та чолом і загадати життєво важливе бажання, то воно швидше здійсниться. Існує також легенда про те, що між двома кам'яними плитами Писаного Каменя ватажок гуцульських опришків Олекса Довбуш заховав найцінніші скарби Гуцульщини: трембіту, бартку і кріс. Важливим є також дивна живучість гуцульської народної традиції, за якою протягом останніх кількох сотень років до цієї скелі на вершині гори Писаний Камінь щороку, на свято Успіння Пресвятої Богородиці донедавна ще приходили гуцули-християни із навколишніх сіл (ніби на прощу до християнського монастиря чи лаври).

Слід звернути увагу на важливий історичний факт, що кілька сотень років тому через Чорногірський хребет проходили транскарпатські торгові шляхи із України в Румунію й Угорщину. Тому тогочасні карпатські племена мали можливість культурного спілкування зі своїми східними і західними сусідами.

Крім Писаного Каменя в Покутсько-Буковинських Карпатах, який чудом зберігся від руйнування, відоме також на Гуцульщині скельно-печерне святилище Довбушанка (Церкви) на горі Синиці та язичницьке святилище на вершині гори Черногора (Піп Іван), що було повністю зруйноване 1936 р. польськими властями при будівництві на його місці астрономічної обсерваторії.

Ще одним аргументом важливості Писаного Каменя з уцілілими на ньому наскельними петрогліфічними зображеннями для історії духовної культури України є відвідання його видатними діячами української культури: І. Франком, М. Грушевським, М. Коцюбинським, Ю. Федьковичем, Г. Хоткевичем, В. Стефаником, О. Кобилянською, С. Вінчензом, О. Маковеем, Л. Гарматієм, П. Шекериком-Дониковим та ін. Вони на інтуїтивно-творчому рівні відзначили благотворність енергетики

цієї скелі та її давнє культове призначення. Побувавши на Писаному Каміні, І. Франко сказав: «Писаний Камінь вернув мені силу й здоров'я». А на синкретичність світогляду гуцулів звернув увагу письменник М. Коцюбинський у своїй повісті «Гіні забутих предків».

Досліджуючи етносоціальну систему Гуцульщини, основу якої складають збиральництво, мисливство, рибальство і полонинське господарство гуцулів (внаслідок проведених десяткох українознавчих експедицій) Я. Зеленчук виявив живучість тут великої кількості магічних практик, які сягають ще дохристиянських часів (замовляння зброї, чередування худоби, використання живого вогню, обряд свята «від маржини» – Юрія і Власа).

Вивчаючи автентичні топоніми і гідроніми Верховинщини ми натрапили на окремі найменування, що відносяться до назв язичницьких богів та обрядів: Магура, Лельків, Ігрець.

Для наукового реконструювання правдивої історії західного регіону України надзвичайно важливими є археологічні скарби Княжого Галича, який, безперечно, можна вважати «Українською Троєю», які разом із загадковими дохристиянськими скельними святилищами Українських Карпат (подібно до славнозвісної Кам'яної Могили), ще чекають на своїх вітчизняних дослідників: українознавців, істориків, етнологів і археологів.

У наш час постає також додаткова проблема державного захисту культової пам'ятки – Писаного Каменя як унікального скельного святилища в Покутсько-Буковинських Карпатах від самовільного нанесення на ньому численними туристами (за допомогою сучасних технічних засобів різьби по каменю) додаткових написів. При цьому безповоротно руйнуються стародавні сакральні рисунки і знаки, які свідчать про те, що в дохристиянські часи наші далекі предки влаштовували тут обряди жертвоприношення язичницьким богам. Карпатські скельні культові пам'ятки несуть унікальну інформацію про духовну культуру українського народу.

Відомий український вчений П. Кононенко в своїх роботах звертає особливу увагу на те, що природа України була важливим формуючим чинником свідомості українців: «Природа є не тільки годувальницею. Вона – це материнське лоно, в якому формується не лише фізичний, а й духовний генотип людини. Більше того – не тільки всеосяжна матерія, джерело Буття, а й безсмертний Дух, горнило Свідомості»¹.

Експедиційні подорожі з Буковецького перевалу до Писаного Каменя по хребту гори Копілаш дають рідкісну можливість одночасно бачити три панорами гір: Чорногорського масиву із Говерлою, Бребенескулом, Піп Іваном, Кринтою і Коштречею; Гринявських гір із Скуповою і Ростіцькою; Покутсько-Буковинських Карпат із Ігрецьким хребтом. Дивлячись на Українські Карпати з Писаного Каменя, згадуються слова Я. Головацького про славне історичне минуле цього гірського краю: «Я побачив себе в

¹ Кононенко П.П. Українознавство. Підруч. для вищих навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2006. – С. 139.

країні величезних гір; куди не глянеш – на схід чи на захід, на північ чи на південь – усюди сині вершини, одна з-перед другої рветься вгору. Тисячі й тисячі вершин поставлені в ряд, одні за одними, наче ціле військо гір. Це військо стоїть на сторожі, не пускаючи сюди завойовників; вільна, незаймана, не заплямлена кров'ю ворога земля, що не бачила диких орд, навала яких, сунучи підгір'ям, заливала й руйнувала Європу. Тут не ступала нога жорстокого татаро-монгола, не мав сюди доступу гордий і буйний руйнівник цивілізації. З гордістю дивиться тутешній житель на весь простір під ногами; він перший пізнав цю землю, він назвав кожную вершину, кожную скелю, він назвав яри, урвища, долини й потоки...»¹

На Писаному Камені гостро відчуваєш, що ти стоїш перед величю гірського світу, який, за словами І. Вагилевича, облагороджує людину: «Ніде поезія природи не проявляється з такою силою, як у горах, де земля немов піднімається до неба, нагадуючи рай, а небо, небо – ніби сповнене живих почуттів. Людина в горах облагороднюється, збагачується духовно; з'єднуючись з природою, вона ніби відчуває биття її серця, осягає велич життя і єдність усього живого на світі – від хробачка, що повзе у траві, до орла, що ширяє в піднебесі, купаючись в сонячному промінні. Не випадково люди гір сповнені великої моральної сили»².

Саме І. Вагилевич у 1843 р., досліджуючи загадкові скелі Урича, першим із українських вчених висловив думку про збереженість у Карпатах дохристиянських святилищ: «Не буде навіть суперечністю припустити, що в глибині за входом до печери, зокрема у північному берді, донині існує святиня богів з постатями людей і звірят, де ще довго після прийняття християнства, прихильники старих богів разом з своїми жерцями приходили тут віддавати їм честь. І народ згадує про предвічні золоті престоли, чаші, птиці і коні, і що там ходили чорнокнижники»³.

Я. Головацький також доводить, що споконвіків в Україні існували гірські та лісові святилища. Одним із таких скельних святилищ на Гуцульщині і був Писаний Камінь: «Верхів'я гір, скелі і камені вважалися помешканням божества, і тому вшановувались як священні місця богослужінь, на них знаходились кам'яні жертovníки, сліди яких до цього часу в багатьох краях знаходимо. Ліси, гаї, дерева також вважалися житлом богів. В лісах, дібровах, заповідних гаях чи біля окремих дерев, особливо старих, поклонялись божеству»⁴.

Досліджуючи дохристиянські вірування українського народу, Іван Огієнко (митрополит Іларіон) наголошує, що наші предки обожнювали небесні світила, природні стихії, рослинний і тваринний світ: «Але все вказує, що об'єктом релігійного пошанування в нас, як і в слов'ян взагалі, було все сильніше від людини в довкільній природі, все, від чого людина

¹ Подорожі в Українські Карпати: Збірник / Упоряд. і вступна стаття М.А. Вальо. – Львів: Камінь, 1993. – С. 56-57.

² Там само. – С. 102.

³ Там само. – С. 113.

⁴ Вкладки давньослов'янських легенд, або міфологія / Уклад. Я. Головацьким. – К.: Довіра, 1991. – С. 64.

залежала в своєму щоденному житті, а найперше в житті господарському: небесні світила, цебто сонце, місяць і зорі; природні стихії: вогонь, вода, земля, повітря, а також світи: рослинний, звіриний, мінеральний і ін.»¹

І. Огієнко в своїй книзі «Дохристиянські вірування українського народу» доводить, що дуже важливим дохристиянським божеством українців було Сонце: «Первісна людина рано зрозуміла, що сонце було головним двигуном і джерелом усього життя на землі, – воно давало тепло й світло, а без сонця на землю приходять ніч та зима, а з ними й смерть. Людина й природа всім своїм життям залежить від сонця, – без нього нема на землі життя. Ось чому в усіх народів сонце з найдавнішого часу обожнюється, пізніше перетворюється в окремого бога»².

Видатний український історик І. Крип'якевич у книзі «Історія України» глибоко досліджує органічний зв'язок давніх людей із природою України, який суттєво вплинув на формування світогляду слов'ян: «Давня людина жила в тісних зв'язках з природою, і як її господарські заняття, так і весь світогляд едналися з природою, так і весь світогляд едналися з явищами природи». «Єдиного бога, що посилає блискавку, визнають вони владикою всіх і жертвують йому корів і всяку жертву. Шанують річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всячину, і з тих жертв ворожать собі» (Прокопій). Слов'янська релігія була культом природи. Головні боги – Дажбог-сонце, Перун-грім, Стрибог-вітер, – усе це образи природи. Особливо характеристичною рисою слов'янських вірувань був їх зв'язок із землею. Слов'яни віддавали особливу пошану водам, річкам, криницям, полям, лісам. Кожне урочище мало своїх богів, кожна околиця була оповита повір'ям про русалок, водяників, лісовиків, різні опікунчі ества. Вся земля була освячена приязністю богів, і це тісно зв'язувало людину з рідною країною, витворювало у ній любов до батьківщини»³.

Можливо саме відгомін давнього язичницького культу Сонця ще довго зберігався на Верховинщині у вигляді традиції сходження на гору Писаний Камінь на християнське свято Успіння Пресвятої Богородиці. Важливо, що недалеко від Писаного Каменя, на протилежному боці Буковецького перевалу, знаходиться висока гірська вершина із загадковою назвою Ігрець. Назва цієї гори – Ігрець – зберегла нам згадку про давні ігрища наших предків. Про давні язичницькі ігрища слов'ян також пише І. Крип'якевич: «Життя, близьке до природи, давало людині гармонійний, радісний погляд на світ. Труди і праці будня чергувалися з радощами і розвагами свята. «Сходилися на ігрища, на танки і на всякі бісівські пісні» – оповідає якийсь проповідник про давні народні ігри. «Ігрища втолочені, і людей велика сила, що починають пхати один одного». Українська «вулиця» веде свою назву ще зі слов'янських часів. Особливо пісня супроводила наших предків на кожному місці і в кожному часі – при щоденній праці і на родинних

¹ Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: АТ „Обереги”, 1992. – С. 18.

² Там само. – С. 21.

³ Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С. 24.

святках, при релігійних святках і громадських виступах, у війнах, походах, перемогах»¹.

Відомий український вчений Р. Кирчів, досліджуючи світоглядні уявлення і вірування гуцулів, доводить живучість на Гуцульщині культу сонця: «Як і в багатьох інших народів, значну роль у віруваннях гуцулів відігравав культ сонця. Сонцю, що сходило, вони віддавали глибокий поклон і шептали молитви, що мали язичницький характер»².

Культ живого вогню найдовше зберігався на Гуцульщині у сфері полонинського господарства гуцулів. Про живучість традиції живої ватри в гуцулів-вівчарів писав відомий польський письменник С. Вінценз у своїй книзі «На високій полонині. Правда старовіку» так: «Тільки раз у рік, і тільки на полонині, розпалюється жива ватра. Колись раніше її розпалювали і в хаті, у світлий четвер, званий ще живним, і підтримували вогонь аж поки не виходилося на полонину»³.

Дослідник-краєзнавець Гуцульщини В. Костинюк також вивчав написи на Писаному Каміні і в своїй книзі «Громова бартка» наводить першу письмову згадку про ці загадкові скелі, зроблену 1760 р.: «В старих актах давньої Польщі, що переховуються в Державнім Архіві у Львові, знаходимо вже назву «Писаного каменя». Та назва по-латині виразно зазначена кілька разів як: «Ляпідемкве магнум діктум пісани». Що більше акти ті списані дня 2 червня 1760 р. згадують, що знаки, які там находяться, дуже давні, бо покладені «від віку»⁴.

В. Костинюк наводить також схематичні зарисовки шістнадцяти знаків, які він виявив на кам'яних скелях у 1937 р. і висловлює цілком вірогідне припущення, що назва Писаний Камінь походить від гуцульського слова «писанка», тому що збережені давні петрогліфи подібні до окремих знаків на гуцульських писанках»⁵.

У сучасному «Словнику символів культури України» подано розшифрування символів хреста, коня, павука і гадюки, сліди яких збереглися на скелі Писаний Камінь:

«Хрест – символ Дерева Життя; «світової осі»; поєднання двох протилежностей. Віддавна хрест був язичницьким символом, який носили на грудях єгиптяни, ассирійці, етруски, індійці, народи Африки, Океанії. Як християнська емблема, причому узаконена церквою, він утвердився лише у IV ст. н. е.»⁶

«Кінь – символ сонця і водночас потустороннього світу; циклічного розвитку світу; нестримних пристрастей та інстинктів; чоловічого начала; інтуїтивного пізнання; у слов'ян-язичників – символ смерті й воскресіння

¹ Там само. – С. 25.

² Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження / Відпов. ред. Ю.Г. Гошко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 224.

³ Вінцензіана: Статті, листи, фрагменти творів / За ред. М. Васильчука. – Коломия: Вік, 2008. – С. 227.

⁴ Костинюк В. Громова бартка. – Боффало: Гуцульщина, 1996. – С. 56.

⁵ Там само.

⁶ Словник символів культури України / За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко, В.В. Куйбіди. – 3-є вид. – К.: Міленіум, 2005. – С. 318.

сонячного божества; багатства, могутності; степу, швидкості; волі; символ вірності, відданості»¹.

«Павук – символ центру світу, його засновник»².

«Гадюка (змія) – символ енергії життя; воскресіння і водночас смерті; кругообігу явищ; інтуїції; глибокої мудрості; прихованих знань; духовних скарбів»³.

Багато дослідників Гуцульщини звертають увагу, що окремі знаки на Писаному Камені подібні до орнаментів на гуцульських писанках. Зокрема львівський етногеограф М. Лаврук у монографії «Гуцули Українських Карпат» наводить сучасні розшифрування основних орнаментів гуцульських писанок: «Щодо орнаментів гуцульських писанок, то вони глибоко космогонічні. Наприклад, солярна орнаментация, для якої властиві давні сонячні знаки – хрест (символ Всесвіту, знак чотирьох сторін світу, чотирьох пір року), свастика, яку гуцули називають «вітрячком» (знак святого вогню і сонця), триквер (символ вогню, безсмертя, чоловічої і материнської сили), – символічно відтворювали основи світобудови і людського буття, а з прийняттям християнства стали символами євангельської віри»⁴.

Згідно з сучасними уявленнями про енергоінформаційний зв'язок Землі зі Всесвітом, відомий український природодослідник В. Сніжко в своїй книзі «Нариси з психоетнічної екології України» доводить, що кам'яні скелі й великі дерева є природними антенами-приймачами: «Найбільш енергетично відчутні рослини угруповання наші пращури означували недоторканістю для пересічних, бо між праведними гаями та хмарами існував невидимий зв'язок з інформаційним полем Всесвіту, підключатись до нього могли лише обранці, посвячені. І лише вони отримували інформацію за допомогою природних антен-приймачів: великих дерев, скель або штучних споруд»⁵.

На Писаному Камені збереглися до наших днів окремі давні знаки, які залишаються загадковими для нас, але вони будять нашу свідомість, породжують відчуття зв'язку з духовною культурою наших далеких предків. На таку ідеалістичну дію символів звертає увагу В. Сніжко: «...культурні символи викликають і викликають «великий емоційний резонанс у багатьох людей». Проте дія символів є ідеалістичного значення. Вона «працює», головним чином, на підсвідомому рівні. За найдавніших часів значення символів було відоме виключно для утаємничених, наділених божим провидінням так званих адептів»⁶.

На Писаному Камені добре збереглося зображення вершника на коні зі списом і шаблею в руках. Український письменник П. Мовчан у книзі «Витоки» звертає увагу на те, що на Збручанському світовидові зображено і Велеса, і Перуна в сусідстві із конем і мечем: «Еволюційний шлях богозмінювання відбитий у всесвітньовідомому Збручанському світовидові, якого тривалий час називали Ідолем, де Велесу відводиться найнижчий ярус, у

¹ Там само. – С. 146.

² Там само. – С. 212.

³ Там само. – С. 65.

⁴ Лаврук М.М. Гуцули Українських Карпат (Етнографічне дослідження). – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 88.

⁵ Сніжко В.В. Нариси з психоетнічної екології України. – К.: Веселка, 2001. – С. 145.

⁶ Сніжко В.В. Ідеологія Терену. – К.: Образотворче мистецтво, 2004. – С. 42.

той час, як богу війни Перуну відводиться вище місце, з відповідним сусідством коня і меча»¹.

Український вчений Д. Козак, досліджуючи духовну культуру давніх слов'ян, доводить, що на сакральних каменях вони видовбували ямки, жолобки та сліди ніг людей або тварин: «Певну міфологічну функцію виконували сакральні камені – символи міцності та вічності існування. Культ каменя був поширений у ранньому середньовіччі в північно-західній частині східнослов'янського світу. За своїм походженням він не пов'язаний із слов'янським етносом і успадкований від автохтонного населення. Такі камені мали ямки, жолобки та «сліди» ніг людини або тварини»².

Багато загадок таять знахідки різних дослідників Гуцульщини про виявлені ними на Писаному Камені рисунки: ільчасті рівносторонні хрести, миски, чаші, слід вовчої лапи, голова гадюки із висуненим жалом, людина із піднятими руками, людина із списом і шаблею, людина на коні, півмісяць і дві зірки, підпис Олекси Довбуша, тризуб, пластова лілія, пластова гасло «Скоб» та багато іншого. Проведене експедиційне дослідження Писаного Каменя поставило багато запитань, на які ще потрібно шукати відповіді.

Окремо варто розглянути легенди і перекази про Писаний Камінь як Гробницю Велета – володаря гуцульського племені, якого поховали тут разом із Священною Сокірою у кам'яному саркофазі. Легенда про те, що Олекса Довбуш на плечах приніс зі Чорногори на Писаний Камінь величезний камінь і закрит ним золоті скарби всіх опришків. Та легенда про те, що опришки Олекси Довбуша зимували у печерах-зимарках на Писаному Камені і своїми стальними бартками писали на камені свої імена.

На першому етапі дослідження Писаного Каменя було проведено три українознавчі експедиції, які показали, що цей цінний об'єкт природи, історії і культури України потребує глибокого системного наукового дослідження. Внаслідок проведених експедицій ми зробили низку документальних фотознімків різних наскельних ям, рисунків і написів та зняли відеохроніку третьої експедиції (проведеної 14 жовтня 2008 р.), що зберігаються в архівному фонді філії «Гуцульщина» НДІУ.

На основі наведених вище літературних джерел та власних експедиційних досліджень ми підтверджуємо припущення І. Вагилевича, С. Пушика та інших українських дослідників Гуцульщини, що Писаний Камінь був у далекому минулому одним із слов'янських скельних святилищ у Покутсько-Буковинських Карпатах, на якому молилися до сонця і приносили жертви наші далекі предки.

Отже, ми дійшли висновку, що Писаний Камінь є унікальною пам'яткою природи, історії та культури України, який потрібно системно дослідити, і що цей об'єкт має одержати національний статус заповідності. Україна має загадковий Писаний Камінь, на якому ще збереглася, викарбувана в камені, одна сторінка давньої історії й духовної культури українського народу.

¹ Мовчан П.М. Витоки. Книга роздумів. Частина перша. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2004. – С. 30.

² Історія української культури: У п'яти томах / Голов. ред. Б.Є. Патон. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1: Історія культури давнього поселення України. – С. 640.

Кікоть А.А. (Харків)

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МАСКУЛІННОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ КОЗАЦЬКОМУ КОСТЮМІ

Розглядається костюм як візуальний знак воїна – захисника рідної землі у контексті козацької культури, яка, у свою чергу, пояснює специфіку організації різноманітних форм діяльності, а також комплекс матеріальних і духовних цінностей українського козацтва.

Значення козацтва як складного і багатогранного явища в культурі України важко переоцінити. Воно зіграло вирішальну роль у створенні Української козацької держави у середині XVII ст., а в історії української державності важко знайти період більш яскравий, ніж доба Гетьманщини. Загальновідома волелюбність козаків надихала український народ протягом бездержавного XIX ст. і закарбувалася в українській ментальності. Яскравий образ козака, який втілює український ідеал воїна-визволителя, активно використовується в соціокультурних процесах сучасної України. В костюмі українського козака, що займає центральне значеннєве місце в розумінні маскулінності, втілюється ідея випробування людини.

Важливе значення для розуміння феномена українського козацтва має дисертація Ю. Фігурного «Архаїчні елементи культури козацтва в контексті українознавства»¹, де автор виявляє значну кількість архаїчних елементів – прадавніх складових традиційної культури козацтва, до яких насамперед належить костюм. Акцентуючи увагу на українському козацтві як своєрідному прояві загальної індоєвропейської військової культури, автор не тільки не применшує його самодостатності та ролі в євразійському історичному процесі, а, навпаки, намагається через об'єктивне вивчення поставити його поряд з такими феноменом європейської цивілізації, як середньовічне лицарство. На теренах України козацтво формується спочатку у військовий, а потім і у військово-шляхетський стан, продовжуючи дружинно-лицарські традиції Київської Русі.

Є. Славутич у процесі дослідження козацького костюма доби Гетьманщини (XVII – XVIII ст.) здійснює наукову і візуальну реконструкцію колірної гами, конструктивних особливостей, складу матеріалів і способу носіння предметів обмундирування й спорядження козацького війська². Автор доводить, що розвиток козацького костюма як складової військової символіки відбувався самостійним, оригінальним

¹ Фігурний Ю.С. Архаїчні елементи культури козацтва в контексті українознавства: Дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 – українознавство / Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 174 с.

² Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – 278 с.

шляхом цілком на базі нормативних актів і за ініціативи центральних та місцевих органів влади Української козацької держави. Слід підкреслити, що в добу Гетьманщини українське козацтво було не тільки національними збройними силами, а й головним фундатором Української держави.

До наукового аналізу також залучаються **праці** Д. Багалія, Л. Давиденко, А. Пономарьова та Д. Коновалова. Робота останнього автора сприяє глибшому розумінню гендерного конструкта маскулінності.

Метою статті є дослідження козацького костюма в гендерному аспекті.

Маскуліність (англ. *masculinity*) визначається як «комплекс рис та особливостей поведінки (зокрема, активність, агресивність, рішучість), можливостей та очікувань, що визначають соціальну практику певної групи, об'єднаної за ознакою статі; складові чоловічої гендерної ролі. Сукупність суспільних уявлень, установок і вірувань у те, чим є чоловік, які якості йому притаманні, а також система приписів, нормативний еталон чоловічості»¹. Існують різні види маскулінності: гегемонна, субординована, нормативна, маргінальна тощо. Українське козацтво демонструвало саме гегемонну маскуліність у всіх її проявах.

Д. Коновалов, спираючись на концепцію Роберта Коннела, визначає гегемонну маскуліність як «конфігурацію гендерної практики, яка втілює актуальну в конкретний момент стратегію легітимності патріархату, що гарантує домінуючу позицію чоловіків і субординацію жінок. Дотримуючись цієї логіки, виробництво гегемонної маскулінності водночас постає як стратегія встановлення і підтримки маскуліного володарювання і виконує функцію «стрижня» всієї маскуліної структури»².

Статус гегемонної маскулінності завжди ідеалізується, а досягнення цього статусу досить проблематичне і пов'язане з певними жертвами. Жити за кодексом козацької честі було під силу тільки обраним «справжнім» чоловікам. Вони мали в кожний час свого життя доводити свою мужність шляхом протистояння, виклику; навіть свою смерть вони зустрічали з посмішкою. Отже відбувалася демонстрація «неприборканої мужності», яка виділяла свого представника з числа «інших» чоловіків.

Українські кобзарі, оспівуючи козацькі подвиги, порівнювали кровопролитну битву з бенкетом. У козацькому світосприйнятті битва й бенкет набували особливого містично-героїчного забарвлення і мали сакральний характер. Битва – це головне поле їхньої діяльності, бенкет – нагорода за мужню військову працю. Під час битви воїн є головною діючою особою, а вже під час бенкету військовий лідер (ватаг, отаман) віддячує своєю щедрістю, багатством і покровительством за відданість та героїчну звитязність воїнів-козаків.

Зв'язок битви й бенкету набуває, крім ритуально-героїчного, ще й хтонічного (підземного) змісту, тому що загинули на полі бою воїни-герої

¹ Словник з гендерної тематики до книжки Джудіт Батлер «Гендерний клопіт» / Упорядн. М. Дмитрієва // <http://www.ua.pereklad.org/ua/about>.

² Коновалов Д.А. Гендер і національний суб'єкт: конструювання маскулінності в контексте постсоветської України: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.04 – философская антропология, философия культуры. – Харьков, 2005. – С. 31.

продовжували і в потойбічному світі вести вічну війну й вічно бенкетувати. Це відобразилося як в уявленні народу про козаків, так і в їхньому власному світобаченні. Життя козаків можна символічно розділити на два головних періоди, що постійно змінювали один одного: військовий (битва) і мирний (бенкет)¹.

Специфічний прояв гегемонної маскулінності демонструють козаки-характерники, образ яких тісно пов'язаний з культом воїна-звіра. У прадавні часи саме з таких воїнів склалися таємні військові чоловічі об'єднання; вони сформували власний ритуальний комплекс та своєрідні вірування, в яких чільне місце відводилося звіру-хижаку. «Характерників», або козаків-чарівників, не брали ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля (крім срібної). Їм приписувалася здатність відмикати замки без ключів, переправлятися через ріки на повстині, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верств навколо себе, зникнути посеред поля разом з конем, жити на дні ріки, «перекидатися» на вовків, перетворювати людей на куці, вершників на птахів тощо.

Найвідомішим козацьким отаманом-характерником був Іван Сірко. У легендах також згадується ім'я Нечая. У битві під Берестечком (XVII ст.) він один вистояв проти польського загону. Скільки б не посилав польський воєначальник у цю криваву січу, що влаштувала одна єдина людина, кращих воїнів – результат був однаковий – поляки гинули, як від вибуху. Чарівником і мудрим волхвом вважався козак Мамай; народна уява наділяла його здатністю надсилати повідомлення вищим силам про рідну землю.

На Запорізькій Січі козаки-характерники мали свій курінь і прапор. Їх поважали і побоювалися. Характерники ходили зазвичай з оголеним торсом і босоніж, щоб одяг не заважав спілкуватися з надприродними силами.

За легендами, козак-чарівник міг змінювати колір очей, його оселедець нібито ріс сам по собі без гоління голови. Цей оселедець, з точки зору сучасного знання, сприймався як своєрідна антена, уловлюючи щонайменші космічні повідомлення. Одним з найпоширеніших аксесуарів був довжелезний вовняний пояс червоного чи зеленого кольору, хоча зазвичай характерники асоціювалися з рудим кольором. Суттєво, що в багатьох культурах рудий колір символізує гордість і амбіції, потяг до стихійних дій, зречення як звільнення від пристрасті, похоті, жадібності, ревнощів, а також – інтелект на рівні підсвідомості. Рудий – це інтенсифікація саморозкриття і встановлення контактів з оточенням.

Маскулінність козака підлягала субординації, яка визначалася жорстким розподілом символічного простору на козаків і всіх «інших». Саме через суворість козацького способу життя великого значення набували обряди ініціації – випробування новоприбулих та їх підготовка до вступу в

¹ Фігурний Ю.С. Архаїчні елементи культури козацтва в контексті українознавства: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 – українознавство. – К., 1999. – С. 12.

козацьке братерство, які своїм корінням сягали давньослов'янських ритуалів «переродження».

Українські козаки створили свою систему військової підготовки молоді – т.зв. “інститут джурів-молодиків”. Його характерні риси – копітке, суворе, комплексне, важке навчання військової справи (яке тривало з 7 – 9 до 20 – 21 року, що повністю відповідає європейській лицарській традиції), постійне вдосконалення козацько-лицарської військової майстерності і насамперед повне проходження юнаком тернистого й нелегкого шляху – від джури до фахового козака-воїна¹.

Як зазначає А. Пономарьов, «Молодик, або джур (новачок), вступаючи до січового товариства, мусив «переродитися», тобто зректися свого попереднього життя і бути постійно готовим до смерті. Нерідко його на певний час поселяли на самоті в окремих курінь, проте цим випробування не закінчувалося. Навчання військової справи тривало аж сім років: молодик мусив «Богу добре молитись, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниці зірко стріляти, шпосою добре колоти». Після такого ґрунтового курсу проводилося випробування-іспит, до завдань якого входило і вміння пити горілку, і подолання порогів на човні, і ходіння над прірвою, і приборкання необ'їждженого коня. Тільки здолавши все це, джур діставав право брати участь у поході, а лише взявши участь у поході, міг вважатися запорізьким козаком.

Офіційне зачислення в козаки здійснювалося через обряд прийому. Новачок, який пройшов усі випробування, звертався до курінного отамана, хрестився, кланявся йому і просив прийняти в товариство. Отаман у свою чергу звертався до кухаря куреня, і коли той погоджувався, новачок сплачував кухареві певну суму грошей і мусив привести на обряд поручителів – бувалих козаків, котрі добре знали його. Рішення обрядової комісії затверджував кошовий отаман. Головною дією обряду було перейменування джури, що означало: новий козак відмовляється від свого минулого, зобов'язуючись свято дотримуватися безшлюбності. Щодо порушників такої обітниці або взагалі козацької етики, то їх відсилали з Січі»².

Обряд посвячення в козаки мав цікаве втілення в костюмі. Зміна звичайного одягу джури на козацьке оздоблення означало не тільки їхнє дорослішання, змушнілість, а й прийняття козацької, військової долі, становлення героя, національну й духовну ідентифікацію. Естетика кожної деталі козацького костюма з'єднувалася з її високим символічним змістом, призначенням для діяльності представника обраного Христова воїнства. У символічному костюмі запорожця актуалізовані мотиви шляхів, цілісного й чоловічого, домінують чисті, яскраві кольори. Отже, козацький костюм стає символом потенційного перетворення.

Саме відношення козаків до костюма як до речі також є знаковим. Козаки, як лицарі духу, відкидають поневолення річчю як спокусу диявола.

¹ *Фігурний Ю.С.* Архаїчні елементи культури козацтва в контексті українознавства: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 – українознавство. – К., 1999. – С. 12.

² *Пономарьов А.* Українська етнографія. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994. – С. 208-209.

Їм властива простота й строгість зовнішнього вигляду. З дорогоцінними речами й тканинами вони борються, немов з ворогами своєї віри, безкомпромісно реалізують у бойовій практиці великий християнський постулат – «не збирайте скарбів на землі».

Головною відзнакою козацького костюма була зброя – чи не найдорожча складова їхнього костюма. Зброю прикрашали зі значно більшим натхненням, ніж одяг, і ставилися до неї з великою пристрасстю. Наприклад, шабля «з ножнами шагреневої шкіри, в срібляній позолоченій оправі з бірюзою й іншим самоцвітним камінням»¹.

Незважаючи на те, що головною ударною силою у козаків була вогнепальна зброя (мушкет, рушниця), – саме шабля перейняла на себе культову сакральність меча – священної зброї воїнів. Шабля, як і меч, – це справжня лицарська зброя, ознака належності до козацько-шляхетської лицарської верстви. Слід додати, що культ меча пов'язаний з культом бойового пояса. У козацькому костюмі пояс сприймався як один із найважливіших символів чоловічого престижу, знаком військового достоїнства. В українській культурі взагалі проявляється символічне значення оперізування як зібрання сили й моці, готової до дії.

Серед козацької старшини набули поширення пояси з дорогих тканин, які завозили з Китаю, Туреччини та Персії. Чималим попитом користувалися золототкані двобічні пояси, при цьому кожний з боків мав свій колір і візерунок. Багаті шовкові з рослинним малюнком пояси були прикрасою святкового одягу запорізьких козаків. Традиція носити широкі ткані пояси, у колориті та малюнку яких простежувалися східні мотиви, зберігалася в українському козацтві до кінця XIX ст.

Ключову роль відіграє пояс із червоного шовку. У семантиці його земних кольорів – прояв життєвої енергії й радості, вищого ступеня земної краси. Дорогоцінний червоний шовк асоціюється із червоним сукном символічного козацького вбрання, зі шляхетною кров'ю загиблих козаків.

У військово-культурному комплексі українського козацтва символіка червоного кольору, особливо його пурпурний (малиновий) відтінок, посідає почесне місце. Це проявлялося в червоно-малинових знаменах, у козацькому одязі, під час поховань загиблих козаків (покривали мертвого лицаря-козака червоною китайкою), у ритуальній та символічній насиченості червоної барви як кольору професійного військового стану українського козацтва.

Важливе символічне значення в костюмі козака мала шапка – знак мужності, розуму та честі козака, що надає його образу пластичну закінченість і значеннєву завершеність; без шапки «козак – зовсім не козак». Символіка шапки сходить до архаїчного ототожнення її з найважливішою частиною тіла – головою, що асоціювалася з верховенством, розглядалася як вмістище душі й розуму. Ритуальними, знаковими є різні дії, пов'язані із шапкою (початок і завершення дії, знак

¹ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – С. 165.

поваги тощо). Отже, шапка мала багато значень, але всі вони пов'язані з духовними цінностями.

Універсальність функцій козацької шапки є подібною до ролі чудотворної речі в чарівній казці. Шапка є головним предметом у здійсненні ритуальних дій, прийнятих усередині козацького співтовариства, вона виражає почуття й цінності, які поділяють усі, фіксує важливі події, спрямовує вчинки кожного. Саме шапка виражає соборність як основну рису існування християнського братерства козаків.

Можна погодитися з думкою Л. Давиденко, що «із шапкою пов'язана важлива опозиція чоловічого/жіночого, яка носить оцінний, але ... не антагоністичний характер, тому що в світі відважних парубків і вродливих дівчат чоловіче і жіноче практично не конфліктують, виражаючи гармонійне втілення кожної сторони. Ми бачимо тут ... християнське розуміння особистості»¹. Отже, шапка є предметом з гендерною символікою, який пластично втілює мужність і жіночність. Не випадково у багатьох українських обрядах шапка кочує з чоловічої голови на жіночу. Наприклад, напередодні новорічних свят жінка удосвіта відправлялась по воду до проруба, вдягнувши чоловічу шапку, щоб відлякувати усілякі ворожі сили.

Найгендернішим елементом козацького костюма є шаровари – символ багатирства. Виготовляли їх з червоного або синього тонкого сукна і з “широкими, як Чорне море”, холошами та довгою, “що аж вулицю підмітає”, матнею. Цей одяг був дуже зручним для їзди верхи. Неможливо уявити собі козака без коня. Кінь у козацькій культурі – це священна істота, бойовий козацький побратим.

Ритуально-символічний зміст у козацькій культурі мали паління і бражництво як знаки мужності, прояву широти та моці козака. Символіка люльки пов'язана і з чоловічим світом і долею козака, з його способом життя. Пізніше паління і бражництво опошляються, стають звичками «від нечистого», перетворюються на гріховні заняття. Люлька стає предметом марнославства і шанобливості. У багатьох українських переказах відьма насміхається з п'яного козака, викрадаючи в нього люльку.

Козацький костюм у добу Гетьманщини набуває нового значення. Можна погодитися з Є. Славутичем, що «як складова частина матеріальної культури, костюм напрямки пов'язаний з тими матеріалами, з яких він виготовлений. Причому, для різних географічних регіонів і в різні історичні періоди характерне побутування особливого, неповторного комплексу пошивних матеріалів, безпосередньо залежного від таких факторів як: умови побуту, мода, виробничі можливості, внутрішній і зовнішній ринок матерій, вектори торгівлі, панівна ідеологія та естетичні смаки певних

¹ Давиденко Л.А. Костюм в художественном мире Н.В. Гоголя (повествовательные циклы, письмо): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.01 – русская литература. – Саратов, 2008. – С. 6-7.

суспільних верств, сталі традиції, конкретний напрямок культури народу, клімат, самі форми костюму, його стиль та призначення»¹.

Дорогий, багатий оздоблений одяг займав одне з центральних місць у шкалі цінностей української військової еліти. Він мав характер капіталовкладення і передавався у спадок. Дорогі шати, пошиті з коштовних матерій, служили не тільки виявом заможності власника, а й своєрідним маркером його високого службового та соціального положення, передусім, під час офіційних зустрічей та церемоній, військових оглядів, скликання старшинських рад, а також у поході.

Коштовні шовкові й златоткані тканини служили предметом почесних дарунків та винагород за воєнні й політичні заслуги. В особливих випадках, – за вдало проведені військові кампанії великого значення, будування міст-фортець, а також з нагоди укладення мирових угод з сусідніми країнами та обрання нового гетьмана, – вищим чинам, залежно від рангу чи посади, жалували дуже коштовні тканини, зокрема: оксамит червоний флорентійський чи венеційський, обері гладкі, золотні і срібні квітчасті та струйчасті, зербафи, золотні атласи, байберек «німецький» та московський простий і «золотний», камку «куфтер»² (порівняймо з простим і строгим костюмом козаків минулих часів, які боролися проти поневолення коштовними речами, немов із запеклими ворогами).

Козацька маскулінність розгортається на тлі гендерних стосунків. Цікаво, що в сімейних негараздах товариство звинувачувало козака, як сильнішого і мудрішого за жінку, а тому й більш відповідального. Якщо козака зрадила дружина, то били козака за те, що не вдержав її, не виконав своїх обов'язків та нехтував її правами. Якщо ж козак дозволяв собі десь «забаритися», то дружина могла його побити; у такому випадку товариство було на її боці. Якщо дружина доводила, що козак веде себе негідно по відношенню до неї, і пред'являла невідпорні докази, вона отримувала розлучення рішенням козацького кола. Розлучення було найважчим покаранням для чоловіка, бо після цього ні одна жінка не ризикнула б одружитися з ним.

Наведений приклад демонструє гендерний контракт рівного статусу між козаками й їхніми дружинами, але це стосується лише сімейних козаків, які, скоріше, були винятком. Пригадаємо, що під час обряду посвячення в козаки, джур зобов'язувався свято дотримуватися безшлюбності, тому що «неодружений думає про Господа, одружений – про жінку». Жінкам під страхом смерті заборонялося навідувати Запорізьку Січ.

Витоки цієї традиції треба шукати в часи зародження первісних чоловічих таємних об'єднань, вступ до яких був заборонений жінкам. Цих чоловіків об'єднувала обітниця целібату (неодруження) і цноти³, тобто

¹ *Слаутич Є.В.* Шовкові тканини в костюмах військової еліти і урядовців Української козацької держави та їхня тогочасна місцева термінологія // *Історико-географічні дослідження в Україні*: Зб. наук. праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Число 10. – С. 143.

² Там само. – С. 172.

³ *Фігурний Ю.С.* Архаїчні елементи культури козацтва в контексті українознавства: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 – українознавство. – К., 1999. – С. 13.

вони уникали жінок. Інший підхід до цієї проблеми не забороняв чоловікам мати сексуальні стосунки з жінками. Особливо ці звичаї були розповсюджені в середовищі воїнів-вовків, які займалися викраданням жінок для задоволення своїх суто чоловічих потреб.

Українські козаки теж викрадали жінок. Про це йдеться в одній з козацьких пісень: *«Підманули Галю, забрали з собою»,* улестивши її обіцянками: *«Ідьмо Галю з нами / З нами – козаками / Краще тобі буде / Ніж в рідної матери».* Далі співається про жорстоке ставлення козаків до викраденої дівчини, які *«прив'язали Галю до сосни косами»,* а сосну підпалили. Важливо, що суспільство ставиться до такої дівчини так само безжально: *«Сосна горить жарко / Галя плаче жалко / А хто теє чує / Нехай не рятує / А хто дочок має / Нехай навчає / Темньої ночі гулять не пускає».* Отже, в цій пісні, як і в решті козацьких пісень, жінка постає в образі жертви, тобто фігурою, яка втілює страждання. Узагалі в козацькому епосі поширеним є образ жінки, яка плаче: матері й дружини плачуть над загиблими синами й чоловіками, сестри – над братами, дівчата – над своєю нещасливою долею тощо.

Отже, гендерний контракт у контексті українського козацтва є неоднозначним. З одного боку, одружені козаки ставилися з повагою до своїх дружин, визнаючи їх права. В історії України є чимало прикладів, коли жінки брали участь у битвах пліч-о-пліч зі своїми чоловіками і навіть очолювали військо, займаючи місце загиблого отамана – свого чоловіка. З іншого боку, неодружені козаки або взагалі ігнорували жінок, вважаючи їх «знаряддям нечистого», або розглядали їх тільки як сексуальний предмет з усіма наслідками.

Особливе місце в гендерних стосунках посідає образ матері, який був священним для будь-якого козака. Цей сакральний образ уособлював також Неньку-Україну, за свободу якої билися козаки з численними ворогами, не шкодуючи своїх сил і самого життя.

Отже, гегемонна маскуліність козаків, як стратегія встановлення і підтримки маскулінного володарювання, виконує функцію «стрижня» всієї маскуліної структури і здійснюється на тлі маргіналізації решти українського чоловічого населення.

Козацький костюм як важливий елемент української культури відбиває багатоликий образ козака – могутнього хороброго воїна, лицаря честі, захисника рідної Батьківщини і водночас людини неприборканих почуттів, розбишаки, гріховодника та шукача пригод. Значення символу набувають такі елементи козацького костюма, як шабля, шапка, шаровари, пояс, червоний колір, люлька тощо. Високий ступінь функціонування цих костюмних елементів продиктований насамперед їх стародавньою символічною семантикою.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на визначення такого важливого феномену козацької культури як побратимство – ідеал індивідуальної і колективної взаємодопомоги, духовного єднання. Саме на засадах побратимства була заснована Запорізька Січ. Збережені козацтвом традиції побратимства стали органічною складовою ментальності українців.

УКРАЇНА – ІСТОРІЯ

Калакура Я.С. (Київ)

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЗАРОДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА (КНЯЖА ДОБА)

У статті з'ясовуються початки формування українського суспільства і зародження громадянства в Київській Русі, їх розвиток у Галицько-Волинській та Литовсько-Руській державах.

Формування українського громадянського суспільства, як і українського громадянства, має історичну складову, тобто це історично тривалий, складний, багатоплановий процес, початки якого слід шукати ще в княжій добі української державності, під якою розуміють великий історичний період Київської, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав¹. Дослідження цього процесу є винятково **актуальною** науковою проблемою, яка дедалі більше привертає до себе увагу українознавців.

Найновіші **праці** про зародження і становлення громадянського суспільства, діяльність його інститутів усе ж носять галузевий, здебільшого політологічний характер, хоча серед авторів студій є відомі філософи, правники, політологи, етнологи, історики, економісти, культурологи та представники інших наук². Вони висвітлюють відповідні аспекти цієї

¹ Див.: Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984; Браїчевський М., Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996; Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. – К., 1998; Етнічна історія давньої України / Керів. авт. кол. П. Толочко. – К., 2000; Толочко П.П. Київська Русь. – К., 2001; Бодрухін В.М. Українська державність удільної доби (XII-XIX ст.) – Луганськ, 2002; Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005; Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. Нариси. – К., 2006 та ін.

² Див.: Гражданское общество: истоки и современность. – СПб., 2002; Громадянське суспільство: соціальні перетворення в Україні. – Львів, 2001; Громадянське суспільство в

проблеми, але за своєю природою і сутністю вона виступає як комплексна, оскільки охоплює не тільки історичні, а й правові, політичні, економічні, соціальні, культурні, етнічні, духовні та інші внутрішні та міжнародні сфери функціонування суспільства як цілісного організму. Ґрунтовно і всебічно осмислити цю цілісність можна лише з позицій українознавства як комплексно-синтетичної науки про Україну і українство, системно дослідити предтечу, зародження, основні етапи розвитку українського суспільства і громадянства в часовому та просторово-територіальному вимірах. З цього погляду особливо актуальним видається українознавче осягнення витоків і початкового етапу формування українського суспільства, насамперед у княжу добу, коли й зароджувалось українське громадянство.

Власне, ця проблема лежить в основі пропонованої розвідки, **мета** якої виявити провідні тенденції зародження суспільства в Київській Русі, простежити наступність і особливості його розвитку в Галицько-Волинській та Литовсько-Руській державах, з'ясувати українськість княжого громадянства.

Пристаючи до розгляду цієї проблеми, вважаємо доцільним нагадати, що сучасна наука трактує суспільство як сукупність людей, об'єднаних певними відносинами, що регулюються державою¹. Його компонентом виступає громадянське суспільство, яке включає самоорганізуючі, недержавні, тобто позаурядові об'єднання, у котрих на добровільних засадах беруть участь представники різних соціальних груп населення і з їх допомогою реалізують свої інтереси. З поняттями «суспільство» та «громадянське суспільство» тісно пов'язаний термін «громадянство», під яким розуміють взаємовідносини особи, держави і суспільства². Бути громадянином – значить належати до певної держави, жити і діяти відповідно до правових норм, а також звичаїв, які домінують у суспільстві. Хоча інститут громадянства сформувався в XVIII-XIX ст., його становлення відбувалося на середньовічних традиціях підданства, як особистої залежності людини від феодала, князя, монарха.

Примітивні спільноти і найпростіші форми громадянства як належності особи до певного громадянського чи державного утворення були характерні ще для первіснообщинного суспільства. Ці спільноти у вигляді окремих сімей, родин, родів, общин, племен, племінних союзів стали зароджуватися на теренах нинішньої України у найдавніші часи, починаючи з доби трипільської культури, Великої Скіфії та Сарматії. Вони знайшли втілення у грецьких містах-колоніях (полісах) Криму і Причорномор'ї. Ще Арістотель убачав у грецьких полісах спільноти вільних і рівних громадян,

Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови. – К., 2007; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К., 2007 та ін.

¹ Див.: *Смолянюк В.Ф.* Суспільство // Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 2004. – С. 648-649.

² Див.: *Шемчушенко Ю.С., Таранов А.П.* Громадянство // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1. – С. 641-642.

які створювали різні структури для регулювання суспільних відносин, захисту від зовнішніх ворогів. Подібні об'єднання започаткували й ранні слов'янські племена, зокрема в рамках Антської держави (IV-VI ст.) як їх військово-політичного союзу (конфедерації). Консолідація антського суспільства супроводжувалася як збереженням родово-племінних звичаїв, авторитету старійшин, так і появою та утвердженням таких елементів державності, як публічна влада князя (царя), її обмеження шляхом участі у ній частини населення, зокрема військової дружини, формування місцевої аристократії, дотримання спадкового права за звичаєм, наявністю підконтрольної території (від Середнього і Нижнього Подніпров'я, Південного Побужжя до Дністра). Для більш пізньої держави антив як праукраїнців була властивою система військової демократії, у якій поєднувались елементи одноосібної влади військового вождя-полководця, що спирався на військову дружину, і суспільного самоврядування у формі ради старійшин, народних зборів (віча), зібрань племінних князів та їх дружин (сходка озброєних воїнів). До того ж, у державі антив не було класичного рабства, що вирізняло антське суспільство з-поміж інших тогочасних державних утворень. Суспільні відносини базувалися на засадах звичаєвого права, традицій та усних домовленостей, що сприяло утвердженню народоправства. Грецькі автори називали державний лад слов'янських спільнот демократією. Прокопій вказував, що слов'яни живуть громадами, всі справи вирішують спільно. Реальна ж влада перебувала в руках племінних вождів (князів) та їх найближчого оточення.

По мірі ослаблення Антської конфедерації, її виснаження в протистоянні з кочівниками, аварами, готами, гунами, хозарами почали виокремлюватися князіння окремих племен. Зокрема, поляни – на правому березі Дніпра, сіверяни – на лівому та над Десною, деревляни, дуліби (бужани), волиняни, білі хорвати, уличі, тиверці на західних землях створювали племінні об'єднання. Найбільш організованим і розвиненим з племен були поляни, навколо яких та їх політичного осердя – Києва, розташованого на перехресті торговельно-економічних, політичних і культурних зв'язків, що переживав стрімке піднесення як військово-стратегічний і столійний град, поступово гуртувалася частина інших племен колишнього Антського союзу, поєднаних їх спорідненістю, спільними інтересами самозахисту і дедалі тіснішими внутрішніми зв'язками. Все це призвело до утворення Києво-Полянської держави під назвою Русь. Паралельно в Понизов'ї Дунаю, Підкарпатті, на Волині, Поділлі, Чернігівщині, Сіверщині та в інших місцевостях теж утворювалися племінні князіння (землі) з подібними ознаками державності. На чолі цих утворень стояли князі, поступово формуючи князівські династії з притаманною їм військовою демократією. В VII-VIII ст. прискорився процес централізації та відчуження князівської влади від громади: князь вивищувався над племенем, верх брали компаративні інтереси його оточення, а відносини в суспільстві продовжували регулюватися землеробським звичаєвим правом, частина якого набувала нормативного характеру¹.

¹ Див.: Кушинська Л.А. Звичаєве право слов'янського населення Східної Європи VI-VII ст. // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. VII. – С. 3-8.

У IX ст. Руській землі, очолюваній правлячою династією Києвичів, судилося стати політичним, територіальним, економічним, військовим і культурним ядром, навколо якого консолідувалися майже всі княжіння східнослов'янських племен. Поступово розбудовувалась одна з найбільших і наймогутніших європейських держав – найдавніша держава українського народу з центром у Києві, що пізніше отримала назву Київська Русь. М. Грушевський наголошував, що «Київська держава, її право, побут та культура були творенням української народності»¹. В межах цієї держави в часи княжіння Аскольда та Діра, а відтак після союзу з Новгородом при правлінні Олега, Ігоря, Ольги, Святослава інтенсивно формувалося давньоруське суспільство з протоукраїнським обличчям, закладалися основи громадянства, окреслювалося усвідомлення етнотериторіальної ідентичності, його правові, адміністративно-територіальні, етнографічні та національно-культурні контури, поширювалося християнство як спільна віра українців, витісняючи язичництво. По мірі централізації влади регулятивні функції традицій і правового звичаю почали поступатися місцем правотворчості князівської влади і фіксуватися у княжих Статутах. За Ольги ще мали місце звичаї помсти, заручництва, але почалося правове врегулювання розмірів збирання данини, утверджувалося поняття власної землі (території). У першому договорі Русі з Візантією (907 р.) зафіксоване посилення на «Закон Руський», що свідчить про існування фіксованих правових звичаїв (вірність досягнутій угоді, недоторканість представників іншої сторони, спадковість тощо).

У княжій добі буття людини найчастіше ототожнювалося з традиційними для того часу спільнотами: сім'я, родина, рід, плем'я, земля, князівство. Поступово зароджувалися і найпростіші форми громадянства, зокрема «підданство», що характеризувалося лояльним ставленням мешканців до влади, її політики, участю в житті громади. Ідентифікація жителів з відповідною територією, міста, містечка, села, а отже, волості, князівства, держави супроводжувалась усвідомленням певних прав і обов'язків, а водночас і елементів етнокультурної спорідненості. В Київській державі не було формального водорозділу суспільства і держави, але простежувалася деяка диференціація їх функцій, утверджувалися певні зв'язки між суспільством і громадянством, елементи саморегуляції та самоуправління. Розвиток княжого суспільства носив суперечливий характер: з одного боку, все ще великим авторитетом користувалися старійшини, народні збори (віче), сходки городян, що розглядали і вирішували громадські справи, збори військової дружини, а з другого боку, зростав авторитет верховної влади князя, у руках якого зосереджувалося законодавство, центральне управління державою, судочинство, а також особи керівника військової дружини та військових старшин. За традицією, влада успадковувалася по лінії батька або старшого брата, однак мали місце й вибори князя.

¹ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – С. 77, прим.

З прийняттям християнства запроваджувалося церковне освячування влади князя як обраного Богом. Церква й духовництво підтримували авторитет князя, закликали до послуху владі, а водночас підвищувалася й їх самостійна роль у житті суспільства насамперед щодо його духовної консолідації. Дедалі помітніше посилювався вплив візантійського права, носієм якого був «Номоканон» (кормча книга, законоправець), нового характеру набували правові відносини, що переводилися на ґрунт «християнських законів», причому ті правові звичаї та традиції язичницьких часів, що не суперечили канонам християнства, продовжували побутувати. Нагадаємо, що в Київській державі не було судових органів, ці функції виконували князь та представники його адміністрації, а згодом стали появлятися відповідні посадові особи, вотчинний суд, які допомагали здійснювати правосуддя.

Як зазначав М. Грушевський, у часи Володимира Великого в усіх місцевих князівствах утверджувалася спільна релігія, а самі вони набули рівних прав і в них установилася менш-більш однорідна система політичного й суспільного устрою. Влада зосередилася в руках київської династії, однак між нею і боярами точилися суперечності навколо політичних впливів і маєностей¹. В основі відносин княжого суспільства лежали родове старшинство, дідичність і династичний принцип успадкування влади, на засадах звичаєвого права формувалося давньоукраїнське законодавство, зафіксоване в княжих Статутах, згодом кодифіковане в «Руській Правді», а також у «Великій Правді» та «Правді Ярославичів». Кодекси визначали порядок створення княжої ради за зразком ради старійшин, зафіксували юридичний статус різних категорій напівзалежного і залежного населення, привілеї князів і бояр, їхні майнові права. Соціальне розшарування суспільства посилювалося в умовах піднесення і розквіту Київської держави в часи правління Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого. Разом з тим розвиток освіти, культури, духовності дав поштовх зростанню свідомості і суспільної активності різних верств населення Київської Русі, у т.ч. місцевих князів та бояр, наслідком чого стали міжудільне протистояння і боротьба за київський престол. Важливою формою порозуміння великого та удільних князів, вироблення спільної політики були князівські з'їзди (снеми), започатковані Володимиром Мономахом з метою зберегти цілісність держави і забезпечити її захист від завойовників. Ці колегіальні форми влади в умовах розкладу Київської Русі підтримували авторитет і егоцентризм Києва, засвідчуючи водночас зростання ролі удільних князівств. Схвалювані на з'їздах рішення та їх виконання базувалися на праві звичаю («правда батьків»). Найбільш вагомими були ухвали Вишгородського (1072 р.) та Любецького (1097 р.) з'їздів. З XII ст. за Київською державою безпосередньо закріплюється етнонім «Україна», що ще більше надало її суспільству та громадянству етнічного забарвлення.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 томах. – К., 1991. – Т. III. – С. 194-195.

Як уже зазначалося, до появи «Руської Правди» суспільне життя, відносини жителів і держави на українських землях регулювалося звичаєвим правом. Літописи і правові акти, зокрема, княжі Статути, три редакції «Руської Правди», «Слово про закон і благодать» тощо засвідчують, що основна частина населення поділялася на повноправних, неповноправних і безправних жителів. Крім того, вони диференціювалися на вільних і залежних людей, існували також проміжні та перехідні категорії. До незалежних відносились посадні люди і смерди як вільні селяни на власних дворищах, які сплачували податки, виконували повинності лише на користь держави. Міське населення поділялося на ряд соціальних груп: «верхи» (боярство, духовництво, купецтво) та «низи» (ремісники, дрібні торговці, робітники). Іншими словами, у суспільстві Київської Русі вирізнялося дві основних верстви: феодала та залежне від них населення, яке в свою чергу складалося з певних груп майнового характеру. Верству феодалів представляли т.зв. «луччі люди», «княжі мужі» (князівська і військова верхівка, радники, дружини, воєводи й урядовці). За «княжими мужами» закріпилася назва «бояри», які володіли великими земельними наділами, формували боярську раду, задавали тон на вічі, займали високі урядові пости і панівне становище в державному житті, нерідко нав'язували свою волю князеві, укладаючи з ним суспільний договір (ряд), за яким князь брав на себе певні функції захисту людей, а друга сторона, насамперед бояри, зобов'язувалася підтримувати дії князя. При цьому слід мати на увазі, що бояри теж не відзначалися повною однорідністю, вони поділялися на дві великі групи: земські (потомки родоплемінної знаті) та княжі (представники дружини й урядники). Політична та економічна роль бояр помітно підвищилася в умовах роздробленості Київської держави, зокрема в Галицько-Волинському князівстві, про що мова йтиме далі. З числа найвпливовіших бояр, урядовців княжого двору, представників місцевої княжої адміністрації створювалася Боярська рада (дума), яка представляла собою вищий дорадчий орган при князі, до компетенції якого входили ініціювання, розгляд та обговорення питань державного устрою, внутрішньої та зовнішньої політики, законодавства, релігійного життя.

Основна маса жителів міст носила назву «чернь» або просто «люди», окремі представники яких теж брали участь у народних зборах (віче). Проте переважну більшість населення Київської Русі складали селяни, яких називали «смердами». Вони вважалися вільними людьми, мали у своєму володінні землю, худобу, господарські будівлі, платили податки і відбували військову службу. У Статуті Володимира Мономаха фігурують нові групи залежних людей, зокрема закупи, лихварі. «Закупами» (запродані, закуплені люди) називали тих селян, які з певних причин втрачали своє господарство, маєтності, потрапляли в борги, працювали на чужій землі. Частина з них могла дати себе в заставу, але й за таких умов вони залишалися вільними. Осіб, повністю залежних від феодала, називали холопами або челяддю. Ті з них, котрі самовикупилися або були звільнені паном, отримували назву ізгоїв. Частина представників цих верств усвідомлювала свою причетність до держави, шукала захисту в неї,

спираючись як на писані закони, так і на звичаї, тобто вважала себе, висловлюючись сучасною лексикою, громадянами Русі-України. Ніякої особистої свободи не мали холопи, тобто невільники. З-поміж цієї категорії переважали ті, хто потрапив у полон або не міг сплатити своїх боргів. Що ж до участі населення в суспільному житті, то вона поширювалася лише на вільних і багатих людей.

Найвищою формою участі вільних людей у суспільному житті Київської Русі були народні збори або віче, на яких обговорювалися й вирішувалися важливі державні та громадські справи. По суті, мова йде про інститут народовладдя, витворений слов'янами ще в часи Антського союзу, але з другої половини X ст. він набув більш досконалих форм і ширшого змісту. Віче перетворюється в досить впливовий орган місцевого самоврядування, беручи на себе деякі функції державного управління. Наприклад, віче відмовило Мстиславу Володимировичу – брату Ярослава Мудрого зайняти київський престол (1024), у 1068 р. народні збори усунули від влади в Києві Ізяслава Ярославича. У літописних джерелах зафіксована участь віча у вирішенні важливих питань життя міста і держави, війни і миру, у формуванні міської постійно діючої громади, яку очолював тисяцький. Роль міських громад і віче міст окремих князівств, їх вплив на вибори князя неухильно зростали по мірі посилення удільної роздробленості Київської держави. З кінця XII ст. поняття «віче» набувало дещо іншого змісту, перетворюючись у князівську раду або раду знаті, а в умовах монголо-татарської навали згадки про віча майже зникають.

Що ж стосується сільських жителів, то органом самоуправління на селі була верв – спочатку родова, а згодом територіальна або сільська громада. Члени верви мали спільну власність на сільськогосподарські угіддя, інвентар. Органом урегулювання спорів виступали «копні» збори або сільське віче, створювався і вервний суд.

Аналізуючи сутність українського суспільства княжої доби, зародження громадянських інститутів, не слід перебільшувати їх ролі. Не випадково М. Грушевський вказував на досить байдуже ставлення більшості народу до державного життя. На його думку, «князівсько-дружинний устрій не пройшов глибоко в масу народну, не перейняв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив глибокого кореня в самий ґрунт; він зоставався чимсь зверхнім, досить хистко прив'язаним до народу. Громада зоставалася цілковитим господарем свого ґрунту, своїх справ, і тільки в зверхніх справах стикалася з устроєм княжим»¹.

Закладені основи княжого суспільства в Київській державі та перші прояви в ній русько-українського громадянства дістали подальший розвиток у Галицькому і Волинському князівствах, яким випала унікальна місія в умовах розпаду Київської Русі, а отже, і боротьби проти монголо-татарської навали – зберегти і примножити українську державницьку традицію. Завдяки зусиллям Романа Мстиславича в 1199 р. ці князівства

¹ Грушевський М.С. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Грушевський М.С. Твори у 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 71.

об'єдналися і створили спільну Галицько-Волинську державу, яка взяла під свою опіку й захист більшість українських земель, включаючи й Київщину.

Галицько-Волинське князівство постало як Українська держава XIII ст., як спадкоємець не тільки державницьких традицій Києва, а й носій основних рис княжого суспільства з більш яскраво вираженим етнічним забарвленням. На цей феномен Галицько-Волинської держави як української переконливо вказували провідні українські історики, зокрема В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, С. Томашівський тощо. Разом з тим її географічне розташування, безпосередня близькість і тісні політичні, міждержавні, економічні, культурні та релігійні зв'язки із країнами Центральної та Західної Європи, тогочасні інтеграційні процеси позначилися на трансформації княжого суспільства. Чіткіших рис набуло й українське громадянство, ґрунтуючись на засадах підданства.

Як відомо, найбільшого суспільного прогресу Галицько-Волинська держава досягла в часи княжіння Данила Романовича, названого Галицьким. Поряд із зміцненням державної влади з його участю продовжували формуватися громадські об'єднання. Однак порівняно з Києвом, тут, особливо в Галичі, значно більшу роль відігравали бояри – місцева земельна аристократія, у руках якої зосереджувалися не тільки великі маєтності й органи місцевого управління, а й інструменти впливу на владу князя, включаючи більш впливову раду, вдаючись до різного роду протестів, змов, заколотів тощо. Вони представляли досить сильну противагу верховному правителю, намагаючись обмежити його владу. Траплялися випадки, коли бояри навіть усували князя, запрошуючи бажаних осіб на княжий престол, зокрема зі свого середовища. Наприклад, боярина Володислава було проголошено князем, що викликало обурення в суспільстві, і він був вигнаний. Чисельність боярства зростала за рахунок збіднілих місцевих князів, дружинників, вихідців з інших верств населення. Для більшого впливу на політичне життя й державне управління створювалася рада бояр у складі великих землевласників, впливового духовенства, частини державних сановників.

За таких умов князь був змушений дедалі частіше вдаватися за підтримкою до віча, але й тут він наштовхувався на спротив бояр, які часто задавали тон на вічових зібраннях. Не випадково Данило Галицький, як зазначав М. Костомаров, застосовував не стільки силу до бояр, скільки шукав шляхи до порозуміння. Він був «великодушний і добросердний до наївності, був менш за все політик»¹. Цим користувалися представники міщан, які нерідко використовували віче для того, щоб поскаржитися князеві або його дворечькому, який очолював апарат управління і здійснював судочинство, на урядовців за їх зловживання, а також на несправедливі судові рішення.

¹ Костомаров Н.И. Князь Данило Романович Галицкий // Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главных деятелей. – М., 1990. – Кн. 1. – С. 123-152; Галлерейа портретов. – С. 70.

Паралельно зростала залежність від впливових бояр т.зв. службових князів, кількість яких збільшувалася, причому протистояння громади та правлячої верхівки і в пізніші періоди княжої доби української історії зберігалось. Як вказував М. Грушевський, за винятком Галичини, дружина «не могла виступити яко самостійний, сталий стан, і до громади мала відносини в основі тільки через особу князя»¹.

Від Києва була перейнята й така форма вияву громадських засад в організації державного і суспільного життя в Галицько-Волинській державі як князівські з'їзди (снєми). Хоч їх ухвали мали здебільшого дорадчий характер, але сприяли координації дій, особливо в умовах монголо-татарської навали.

Аналізуючи організацію суспільного життя в Галицько-Волинській державі, слід зазначити, що переважну більшість населення тут теж складали селяни, а серед них – смерди. Це були вільні виробники, які займалися індивідуальним господарством і мали невелику власність та майно. Для організації весняних робіт, збору врожаю, вони нерідко об'єднували свої зусилля, в тому числі й для захисту від багатіїв. Що ж стосується холопства, то воно не отримало помітного поширення на Галичину та Волині, оскільки найбільш біднішим верствам населення виділялися невеликі наділи землі, за що вони сплачували феодалам ренту, і теж намагалися узгоджувати дії щодо свого захисту.

Свою специфіку суспільне життя мало в містах і містечках, кількість яких швидко зростала, що супроводжувалося збільшенням міського населення, а в його структурі купецько-ремісничої верхівки, німецьких, угорських та польських колоністів. Вони утворювали купецькі об'єднання, ремісничі корпорації (“ряди”, “братства”), через які добивалися від влади певних привілеїв. Поступово в містах Галичини та Волині формувалося міське самоврядування, що дістало найбільше поширення в містах, які отримали магдебурзьке право, зокрема Санок, Львів тощо.

За прикладом міст найпростіші форми самоврядування дістали поширення й у сільській місцевості, де створювалася обшчинна рада на чолі з старостою або війтом.

Що ж стосується громадянства у Галицько-Волинській державі, то відносини населення до держави і влади теж ґрунтувалися на засадах “Руської Правди” та “Правди Ярославичів”. Разом з тим тут діяли місцеві правові акти, міжнародні договори, розроблені під впливом західної правової традиції. Вони регулювали питання власності на майно та земельні володіння. Збереглися щонайменше чотири правових акти, які відносяться до післяординської доби. Йдеться про Заповіт князя Володимира Васильковича (“Рукописання”) (1287 р.), Статутну грамоту Володимир-Волинського князя Мстислава Даниловича та ін. Вони містять відомості про організацію управління селами та містами, про спадкові та зобов'язальні відносини, про розміри і форми феодалних повинностей.

¹ Грушевський М.С. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Грушевський М.С. Твори у 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 71.

Опинившись у складі Польського королівства, Галичина ще тривалий час продовжувала жити за руським правом, однак поступово тут насаджувалися польські порядки та організація суспільного життя.

Запад і розпад Галицько-Волинської держави аж ніяк не означали втрати самобутності суспільних відносин та засад громадянства, які склалися в Київській Русі. З середини XIV ст. почалася литовська експансія спочатку на Волинь, а потім на Придніпров'я, Поділля, Чернігівщину та Сіверщину. Інкорпорація українських та білоруських земель до складу Литви на правах удільних князівств призвела до трансформації її у спільну державу литовців, українців і білорусів із привнесенням у Велике князівство Литовське (ВКЛ) державницьких і культурних традицій Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Українці й білоруси, які склали 90 відсотків населення Литовської держави і стільки ж території, принесли з собою нагромаджений досвід ієрархічної системи державного управління, основні риси організації суспільства, його «дружинного» ладу і вже існуючі ознаки громадянства, сформовані на традиціях «Руської Правди». На цьому фундаменті виростали нові форми державно-правового життя та місцевого самоврядування, нові правові акти, у т.ч. Литовські Статути. Нагадаємо, що авторитетні історики В. Антонович, М. Грушевський, М. Любавський, М. Максимейко, М. Ясинський тощо наголошували, що ВКЛ було більш виразним спадкоємцем Київської Русі, ніж Московська держава¹. М. Грушевський прямо вказував на те, що устрій ВКЛ був досить подібним до Київської Русі, включаючи реальні перспективи перетворення його частин на окремі держави². Як доказ цього можна розглядати відновлення Київського князівства при Семені Омельковичу. Разом з тим дедалі тісніші зв'язки ВКЛ із Польщею з часів Креської унії (1385 р.) та західноєвропейськими державами стимулювали оформлення замкнених суспільних груп на зразок станової організації суспільства, основними представниками якої були пани-бояри, земляни і шляхтичі.

Найбільш впливовою верствою литовсько-руського суспільства, хоча й невеликою за чисельністю, були багаті бояри, яких називали тут пани-радні, тобто такими, що радили князеві, визначали його політику. Вони домінували в діяльності дорадчого органу при князі як пани-рада, який з середини XV ст. набув загальнодержавного характеру, брали участь у виборах князя, входили до складу іншого дорадчого органу – литовсько-руського Сейму (подібного до скемів у Київській Русі), який за аналогією з відповідною польською інституцією поступово перетворився в інститут вищої державної влади. До нього входили й представники шляхти, у т.ч. й української. Він набував деяких рис західноєвропейських курій, а його діяльність наближалася до законодавчого характеру, хоча рішення сейму не були обов'язковими для князя. Разом з тим усі закони й розпорядження

¹ Див.: *Василенко В.* Політична історія Великого Литовського князівства (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 15.

² Див.: *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – С. 132.

державної ваги видавалися великим князем лише після обговорення в сеймі. По мірі централізації влади сейм перетворився у литовсько-руський представницький орган, до якого входили обласні князі, воєводи, намісники, городничі, а також православні і католицькі єпископи. Крім того, на місцях обиралися повітові сеймики. Провідні українські історики розглядали діяльність Литовської панів-ради та Сейму як продовження традицій боярської ради (думи) в Києві та Галичі.

Феодалний стан на українських землях представляли і дрібні бояри, а також шляхта, яка відігравала провідну роль на сеймових зібраннях. За військову службу, участь у спорудженні фортець, міських укріплень, шляхів і мостів вони отримували земельні наділи від великого князя та магнатів, користувалися деякими привілеями і зосереджували у своїх руках усю місцеву владу. З другої половини XV ст. найважливішим і найвпливовішим станом литовсько-руського суспільства стає шляхта католицького віровизнання як опора великокнязівської влади. Сам титул шляхтича, що надавався князем або успадковувався, набув престижного характеру. Шляхта складала до п'яти відсотків населення, але домоглася такого правового становища, як і пани-бояри, користувалася численними привілеями. Її представники могли обіймати найвищі державні посади, отримувати від підлеглого населення податки, застосовувати повинності.

Значно більшу за чисельністю суспільну групу склали міщани (до 15 відсотків населення). Їхній вплив на міське життя був особливо помітним у тих містах, які отримали магдебурзьке право, зокрема Кам'янець-Подільський (1374), Луцьк (1432), Київ (1497) тощо. За німецьким зразком почало організовуватися населення міст, ділячись на купецькі та ремісничі корпорації. Принагідно зазначимо, що право на участь у цих корпораціях, у діяльності органів міського самоврядування, особливо після Кревської унії (1385), дістали лише католики. Міське населення об'єднувалось у цехи, які набували характеру самоврядних громад і діяли на основі власного статуту, суду та виборного органу.

Найбільшу за чисельністю верству литовсько-руського суспільства (не менше 80 відсотків населення) складало селянство, яке за своїм майновим і соціальним становищем було далеко неоднорідним і відповідно різним за правовим становищем. Воно поділялося на три групи: вільні селяни (смерди), невільні (закупи) та невільники (холопи, слуги). Поширеними формами об'єднань селян були “дворища”, що складалися з жителів декількох хат і очолювалися головою. Низка дворощ утворювали сільську громаду (село). Громаді належали ліси, луки, пасовиська, озера, ставки. Вона обирала голову (старосту, отамана, тивуна), створювала свою адміністрацію, забезпечувала виконання громадських робіт, утримувала церкву і священнослужителів. Більш широкою формою об'єднань жителів сіл були волості на чолі з волосним старшиною, якого обирали на волосному вічі всією громадою або копою.

Зростаючу роль у суспільному житті Литовсько-Руської держави відігравало духовенство й релігійні об'єднання як православних, так і католиків. Однак постійний діалог і протистояння між ними, їх практична діяльність розколювала суспільство на конфесійній основі, послаблювала

його. Важливу державницьку функцію виконувало руське духовенство, домігшись від великого князя відновлення в 1458 р. митрополії в Києві, яка підпорядковувалася Константинопольському патріархові. Православна церква в умовах втрати Україною державності залишалася мало не єдиним інститутом збереження самобутності українського народу, національної належності, духовним підґрунтям у протистоянні зовнішній експансії, в т.ч. й католицизму. Велику культурно-просвітницьку та попечительську діяльність проводили православні братства як організаційні форми українських общин у містах та захисники прав православного населення. Після Люблінської (1569), а потім Берестейської (1596) уній значно посилилися колонізаційні процеси на українських землях, окатоличення населення, а водночас його європеїзація, що дало поштовх до поширення характерних для Польщі та країн Центральної і Західної Європи форм самоврядування.

Отже, перші підвалини у фундамент українського суспільства і формування поряд з державно-управлінськими інститутами влади елементів самоврядування були закладені в княжу добу. Київська Русь, Галицько-Волинська і Литовсько-Руська держави – важливі віхи в історії української державності, становлення українського суспільства і громадянства. Виявом зростання активності різних верств населення українських земель по мірі їх інкорпорації до складу Речі Посполитої, розвитку самоврядування стало зародження українського козацтва – провідної верстви національно-визвольного руху.

Левченко А.В. (Хмельницький)

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ ЯК ФОРМА САМООРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В XVI – XVIII ст.

Стаття присвячена вивченню механізмів і форм самоорганізації українського суспільства в XVI – XVIII ст. На прикладі історії Запорізької Січі досліджується еволюція українського козацтва від спонтанних громад до організованої функціональної структури, здатної до саморозвитку і вдосконалення.

Перспективи формування сучасної української нації, реалізація стратегій подальшого національного й державного розвитку України неминуче пов'язані з дієвістю організаційних механізмів у суспільстві, з можливістю використати потужний самоорганізаційний потенціал, притаманний українській спільноті. Самоорганізація сприяє досягненню цілісності нації, інтеграції всіх виявів українського життя, забезпечує консолідацію етносу. Механізми самоорганізації є необхідними й особливо своєчасними тоді, коли в суспільстві посилюються негативні процеси, включаючи руйнацію його основ, хаос і дезорганізацію життя.

У різні історичні періоди українська спільнота продемонструвала своєчасність та соціальну ефективність виникнення і функціонування таких яскравих феноменів самоорганізації, якими були українські братства, організації української літературної та інтелектуальної еліти в час культурно-національного відродження XVI – XVII ст., барокові об'єднання українських інтелектуалів і церковних діячів XVII – XVIII ст.¹ Здатність до саморозвитку і самовдосконалення була притаманна також українському козацтву як самостійній соціальній та політичній силі XVI – XVIII ст.

Метою цієї статті є з'ясування самоорганізаційних засад існування українського козацтва і характеристика Запорізької Січі як однієї з форм самоорганізації українського суспільства XVII – XVIII ст. Окремі аспекти цієї проблеми **досліджували** Д. Яворницький, С. Плохий, В. Смолій, В. Степанков, П. Сас та ін.²

У своєму історичному розвитку українське козацтво проходить значну еволюцію організаційного характеру. Почавши своє існування як спільнота, що утворювалась спонтанно, на засадах взаємної підтримки і товариської солідарності, козацтво еволюціонувало до значно вищих форм соціальної

¹ Петрук Н.К. Неформальна спільність і формування засад самоорганізації суспільства (на матеріалі історії українського бароко) // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 245-249.

² Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.; Плохий С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Пер. з англ. – К.: Критика, 2006. – 496 с.; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676). – К.: Альтернативи, 1999. – 351 с.; Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К.: Либідь, 1998. – 295 с.

організації. З часом українське козацтво постало як добре організована та об'єднана спільною метою структура, яка здатна була саморозвиватися та вдосконалюватися, породжуючи нові, вищі форми організації.

Особливою військово-політичною організацією, яка сформувалася і функціонувала на основі механізмів самоорганізації, стала Запорізька Січ. Виникнення Запорізької Січі або Війська Запорозького супроводжувалося становленням принципово нового способу життя української спільноти, утвердженням специфічної організаційної будови, виробленням ефективних механізмів її функціонування. Головними принципами існування Запорізької Січі була демократичність її устрою, рівність усіх, свобода індивіда, відчуття товариства й солідарності, громадянська дисципліна. В неспрості та неоднозначні часи української історії було продемонстровано важливість людської самоорганізації, значущість процесів мобілізації й консолідації етносу, необхідність ідентифікаційної визначеності особистості, усвідомлення потреби в досягненні цілісності й єдності українського соціуму перед загрозами внутрішнього та зовнішнього характеру.

Як відомо, самоорганізація передбачає здатність до саморозвитку, самовдосконалення тієї чи іншої спільноти, до здійснення узгодженої діяльності, спрямованої на концентрацію й інтеграцію зусиль індивідів для реалізації спільної мети. Вона є умовою ефективної діяльності людей для реалізації загальнозначущих цілей. Це загалом сприяє приросту додаткової енергії, що перевищує суму індивідуальних зусиль її учасників¹.

Нові форми організації виступають результатом ускладнення різних процесів у рамках соціального цілого, росту різноманітності елементів, різноспрямованості зв'язків зі світом. Здатність нестабільних утворень до самоорганізації свідчить про те, що вони не є пасивним об'єктом людської діяльності, а володіють певною свободою і втілюють у собі різні вияви людської активності. У суперечливі, кризові моменти історії саме людина може сприяти реалізації інтеграційних процесів у суспільстві, прискорювати рух до утвердження різних форм організації, соціальної солідарності та консолідації.

Досить дієвими механізмами самоорганізації постають у періоди військово-політичної конфронтації та соціальної нестабільності, у час, коли відсутнє як порозуміння між основними учасниками суспільно-політичних процесів, так і єдине загальноприйняте бачення перспективи соціального та національного розвитку. Саме тоді, коли існуюча соціальна система входить у фазу кризи, порушення рівноваги, втрачає здатність обмінюватися з навколишнім середовищем речовиною, енергією та інформацією, самоорганізація здатна забезпечити як внутрішню стабільність людських спільнот, так і їх динаміку, здатність до саморозвитку.

¹ Див.: *Пригожин И., Стенгерс И.* Время, хаос, квант. – М.: Прогресс, 1999. – 310 с.; *Хакен Г.* Синергетика: Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах. – М.: Мир, 1985. – 419 с.

Завдяки узгодженій діяльності всіх ланок соціального організму забезпечується загальний успіх національного розвитку, а за відсутності такої узгодженості, невмінню чи небажанню організовуватися, координувати свої дії та плани з головними імперативами національного життя, в суспільстві відбуваються руйнівні та небезпечні для самого існування етносу процеси. В українській історії прикладом системи, що самоорганізується, і однією з форм самоорганізації в XVI – XVIII ст. було українське козацтво.

З погляду суті самоорганізаційних процесів нові форми саморозвитку українського козацтва виступали результатом ускладнення політичного й військового життя в Україні, перетворення козацької спільноти в активного учасника важливих суспільних подій, у носія різних форм людської активності. Утворення Запорізької Січі стало наслідком організаційної еволюції козацької спільноти від окремих кошових громад у XV – XVII ст. до потужної військово-політичної організації. Обставини життя козаків на кордоні зі Степом поставили їх перед необхідністю самоорганізації. Кінцевим результатом цього було утворення військової структури, що не тільки протистояла зовнішній агресії татар, а й формувала українську ідентичність, захищала український етнос від знищення.

Запорізька громада виробила своєрідний внутрішній устрій життя, певний стиль мислення і спосіб поведінки. У своєму функціонуванні вона використовувала як силу традиції, так і ті елементи організації, які свідчили про саморозвиток її та вдосконалення структури відносин у межах козацької спільноти. На тлі тотального панування середньовічної корпоративності формувалася своєрідний соціально-організаційний феномен і проста, але досить життєздатна й раціональна політична структура. Вона спиралася на систему законодавчих (загальновійськова рада) і виконавчих (Кіш Війська Запорозького) органів влади, ґрунтувалася на дотриманні демократичних традицій. Республіканська форма правління, участь якнайширших кіл козацтва у вирішенні практично всіх господарських та суспільних питань перетворили Запорізьку Січ на стійкий політичний організм¹. Постійна взаємодія із зовнішнім середовищем формувала активну особистість, що стверджувала себе в різних формах діяльності. А стабільність цієї організації і висока здатність до виживання Січі забезпечувалася не тільки дисципліною, а й високим ступенем свободи, притаманної її членам, внутрішньо-общинною демократією, рівністю всіх членів козацької громади перед давніми звичаями і правами.

Велику роль у виробленні раціональних норм життя на Січі, а також у функціонуванні її як самостійного організаційного феномену відігравав геополітичний фактор. Перебуваючи в оточенні ворожих до себе сил (Річ Посполита, Кримське Ханство, Оттоманська Порта, а пізніше й Росія), Запорізька Січ могла вижити і нормально функціонувати лише упорядковуючи своє життя на основі внутрішньої стабільності, чіткої

¹ Історія українського козацтва: Нариси. У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – 2-е вид. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – Т. 1. – С. 10.

організації, визначеності у взаєминах між членами козацької громади й пошукові механізмів, що перешкождали б виникненню конфліктів. Звісно, Запоріжжя не уникло внутрішніх конфліктів, проте виникнення їх урівноважувалося все ж силою організації, оскільки внутрішні суперечності в середовищі січової громади неминуче вели її до розколу та ослаблення, до перетворення її на легку здобич інших держав.

Запорізька Січ, за даними українських істориків, почала формуватися з XV ст., хоча точного часу, коли окремі козацькі формування об'єдналися у Велику Запорізьку Січ, дослідники однозначно не вказують. Постійна загроза турецько-татарського вторгнення спонукала козаків до об'єднання у ватаги, громади і товариства. Вони будували укріплені поселення, городки і невеликі січі з метою відбиття нападів кримчан. Вже на початку 50-х років XVI ст. у районі порогів та островів Дніпра згадувалося понад 30 уходів і станів, які контролювалися черкаським старостою. Серед них, зокрема, були “уход над Ревучом”, “вольне з Ненасытец”, “уход Базавлук”, “уход Томаковка”, “уход на Тавані” та ін.¹

Колискою низової вольниці, яка в майбутньому перетворилася на Січ, стала Хортицька фортеця. А “духовним батьком нової української республіки” М. Грушевський називає Дмитра Вишневецького. Хортицька фортеця існувала досить недовго – з 1556 до 1557 року, проте вона помітно вплинула на еволюцію українського козацтва, на його зміцнення як національної сили. Вже в 1569 р. до козаків, як до окремої групи української людності, вперше звернувся польський король².

Про реальність самоорганізаційних процесів у середовищі українського козацтва свідчило виникнення в середині XVI ст. першої військово-політичної організації козаків за порогами – Томаківської Січі. Вона була центром, куди збиралися втікачі з ординського полону. Поступово відбувалося організаційне оформлення козацтва, воно перетворювалося в самостійну одиницю українського буття і досить вільно почувало себе з різними посадовими особами Речі Посполитої. Вже в цей час козаків сприймали як лицарів, а польські автори козацькі зібрання і ради називали “лицарським колом”.

Характер і спосіб утворення козацької спільноти свідчить про формування почуття окремішності у козаків і становлення їх своєрідного менталітету: козаки вважали Січ своєю Вітчизною, пов'язували з нею своє життя, надії та сподівання, не дуже намагалися підкорюватися польській владі, а сенс життя вбачали у військовій боротьбі.

Отже, можна стверджувати, що рубіж 70–80-х років XVI ст. став часом творення військово-політичної організації – Запорізької Січі. Кількісне зростання козаків сприяло їх організаційному об'єднанню, а саме козацьке товариство набувало ознак формалізованої організаційної структури. Важливим джерелом поповнення козацтва було селянство, яке внаслідок погіршення економічного та правового становища масово втікало до

¹ Там само. – С. 533.

² Там само. – С. 530.

козаків. Козацькі організації на Запоріжжі поповнювалися також і за рахунок бояр-слуг, що не змогли підтвердити своїх прав на землю та шляхетство. Разом із козаками селяни і бояри-нешляхтичі протистояли магнатській колонізації, яка загрожувала давнім козацьким поселенням.

Важливим чинником зміцнення козацьких організацій на Запоріжжі стала потреба протистояння як агресивній політиці щодо козаків з боку польської корони (у 70-ті роки XVI ст. Стефан Баторій намагався підпорядкувати собі запорожців), так і постійна війна з турецько-татарськими військами. Все це прискорювало об'єднання різних козацьких осередків і малих протосічей в одну велику Запорізьку Січ на Томаківці.

Томаківська Січ відіграла велику роль в організаційному становленні козацької спільноти в історичній перспективі. Вона поставала як місце концентрації сил козаків у боротьбі за повернення втрачених земель, маєностей та за визнання станових прав козацтва, що було особливо актуальним для багатьох людей, хто приходив на Запоріжжя.

Після руйнування Томаківської Січі у 1593 р. 80-тисячним татарським військом, організаційні засади функціонування козацької спільноти були відновлені на Базавлуцькій Січі. Тенденції до самовдосконалення колективних форм життя козацької громади на Базавлуцькій Січі визначалися тим, що тут певний час співіснували два козацьких устрої – кошовий та реєстровий. Їх взаємодоповнюваність перетворило козацьку організацію на досить стійкий до різних впливів організм, опозиційний значною мірою польській офіційній владі.

Січ на Базавлуці була справжньою військовою базою, де готувалися морські та військові походи, а козацтво – могутньою організацією з власним флотом та артилерією. З 1625 р. Запорізька Січ перетворюється на центр організації боротьби проти соціального і національного гноблення. Найбільш організованою й боєздатною силою було нереєстрове козацтво, яке, на відміну від козаків, що перебували на державній службі, рішуче виступало проти урядових сил. Урядовий комісар у козацьких справах, православний шляхтич Адам Кисіль у листі до короля Владислава IV від 27 травня 1636 р. визнавав, що Запоріжжя завжди було “опорою всіх змовників проти існуючого порядку”¹.

Однією з найяскравіших сторінок в історії організації українського козацтва є Чортомлицька Січ. Вона була заснована 1652 р. і загинула в боротьбі за незалежність при гетьмані І. Мазепі. Саме з цією Січчю пов'язані імена таких видатних кошових отаманів, як І. Сірко та К. Гордієнко. В час існування Чортомлицької Січі, з одного боку, зміцнюється статус Січі як військово-політичної організації українського козацтва, і водночас посилюється тенденція, спрямована на централізацію владних повноважень у Січі, зменшується значення військових рад, важливі питання функціонування козацької спільноти отамани намагаються вирішувати без усього війська. На тлі суперництва запорізького козацтва і гетьманів, запорожці стають осередком опозиції до

¹ Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 294.

центральної влади. Поступово Запорізька Січ набуває другорядного значення в політичному житті Української держави. Однак за весь час свого існування Запорізька Січ зберігала потенціал політичної свободи і робила все, щоб унеможливити будь-яке посягання на “вольності” козаків.

Важливим механізмом самоорганізації Запорізької Січі як цілісної структури були загальні січові ради. Рада виступала одночасно й вищим законодавчим, і адміністративним, і судовим органом влади. В загальних радах мали право і були зобов'язані брати участь усі козаки. Лише козаків-новобранців в перші роки перебування на Січі обмежувалися в козацьких правах – не допускалися до виборів старшини, а також не залучалися до участі в деяких інших заходах упродовж перших трьох років.

Значної ефективності самоорганізаційним механізмам у функціонуванні Січі надавала можливість всебічного обговорення різних питань і досягнення на цій основі згоди. Так, на радах кожен міг вільно висловлювати свою думку. Козацькі ради приймали рішення, які ґрунтувалися на засаді одностайної згоди всіх учасників зібрання. Думка більшості перетворювалася на одностайне рішення ради, оскільки меншість завжди мусила коритися диктату більшості. Такий механізм функціонування козацької спільноти, організованої на засадах воєнного суспільства та прямої демократії, сприяв саморозвитку та самовдосконаленню українського суспільства того часу, забезпечував його політичну та військову згуртованість, а також достатній рівень правової та громадянської дисципліни¹.

Верховенство ради було свідченням прямого волевиявлення всіх без винятку повноправних представників козацької спільноти, усвідомлення необхідності в узгоджених діях. Участь усієї спільноти у вирішенні важливих проблем посилювала життєздатність козацької організації, допомагала мобілізації її членів навколо загальних цілей, сприяла не тільки військовому, а й духовному згуртуванню.

Однак така система організації влади не була позбавлена також елементів стихійності й функціонувала за відсутності стабільних представницьких колегіальних органів, заснованих на засадах опосередкованої демократії. Звісно, все це створювало ґрунт для маніпуляцій умонастроями членів ради, перегляду вже прийнятих рішень і проведення в обхід ради не лише дрібних, а й життєво важливих для січової спільноти рішень. Разом із тим, рада мала достатньо механізмів, аби протистояти ексцесам, пов'язаним з ігноруванням волі спільноти й невиконанням спільних ухвал².

Узгодженість дій окремих людей, а особливо – козацьких ватажків з волею козацької спільноти, виконання обов'язків перед товариством, було необхідною умовою співіснування людей у рамках військово-політичної організації. Відомі, наприклад, випадки, коли той чи інший козацький ватажок, намагаючись реалізувати свої владні прерогативи за рахунок

¹ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К.: Либідь, 1998. – С. 110.

² Там само. – С. 112-113.

товариства, був страчений (у 1739 р. козаки втратили свого кошового Якова Тукала)¹. Колективна воля запорізької громади була обов'язковою для виконання всіма козаками та владною ієрархією козацької організації загалом.

Протягом багатьох десятиліть для функціонування Запорізької Січі як організації був характерний широкий спектр політичної та військової діяльності. По суті, на українських землях не було практично жодної сфери життя, яка залишалася поза увагою Коша Війська Запорозького. Крім участі у військових діях, запорожці здійснювали і широку просвітницьку роботу – підтримували українські братства в їх діяльності, спрямованій на розвиток шкільництва, книгодрукування, допомагали православним церквам та монастирям.

Окремим напрямом діяльності українського козацтва був захист “грецької” православної релігії на фоні релігійної боротьби, яка велася після прийняття Берестейської унії та участь у розв'язанні різних релігійних суперечок (при цьому симпатії козаків незмінно залишалися на боці православних). Акцією загальноукраїнського значення стала участь Війська Запорозького у відновленні діяльності православної ієрархії в Україні в 1620 р. Значення цієї дії виходить далеко за рамки релігійного та церковного життя. По суті, це був виразний крок у напрямку збереження українського етносу, його самобутності, мови, звичаїв, культури загалом.

Як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного та соціального інститутів, Запорізька Січ стала результатом здійснення самоорганізаційних процесів в українському суспільстві. Поштовхом до них стала потреба в організації свого життя тією частиною українських козаків, які жили на великому кордоні – між степовою та осілою цивілізаціями й утворення структури, здатної до самозбереження. Запорізька Січ була політичним організмом, який зосереджував у собі потужний державотворчий потенціал і можливості для утвердження й розвитку української ідентичності.

Переламним етапом у становленні Запорізької Січі як організації, у формуванні та зміцненні її політичних інституцій стала Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. Як відзначають дослідники, упродовж перших її років досвід функціонування політичної системи Запоріжжя було перенесено на землі Придніпрянщини, де життєздатність і великі потенційні можливості республікансько-демократичного устрою забезпечили виживання Української держави в надзвичайно складних умовах безперервних військових дій та наростання загрози з боку ворожих українських сил².

Разом із тим слід враховувати також те, що інколи поведінка козацької маси йшла врозріз з інтересами Української держави. В певних ситуаціях запорожці висували на перший план свої власні інтереси, яким надавалася

¹ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1. – С. 175.

² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676). – К.: Альтернативи, 1999. – С. 12.

перевага над загальнодержавними. Це також провокувало внутрішній розлад в Україні, війни і політичну конфронтацію, що було особливо характерним для часу Руїни, кривавої боротьби за гетьманську булаву.

Значні можливості у трансформуванні українського суспільства, реалізації механізмів самоорганізації національного життя, були зосереджені в середовищі української еліти – козацької старшини й верхівки козацтва. Однак у час Руїни, в період кровопролиття, нестабільності, політичних конфліктів українська еліта (передусім, військова) не стала носієм культурної, політичної та національної єдності, не запобігла протистоянню. Крім того, еліта з часом почала розглядати народ як ресурс для свого існування та збагачення, перетворюючись у панівну силу, не завжди вона діяла в національних інтересах. Зрештою, це вело до дестабілізації політичної та культурної ситуації в Україні, до хаосу й дезорганізації соціуму. Неготовність еліти виступити авангардом суспільних перетворень в Україні компенсувалась енергією видатної особистості, активність якої виступала суттєвим чинником самоорганізації національного життя в XVII – XVIII ст.

За певних умов особиста енергія й високі моральні, духовні якості особистості перетворюються у фактор консолідації людського товариства, концентрування зусилля людей навколо досягнення високих цілей. Історія українського козацтва знає немало прикладів, що свідчать про роль видатної особистості в досягненні згуртованості козацької громади. Це Дмитро Вишневецький, Самійло Кішка, Іван Сірко та ін. Зокрема, у 90-х роках XVI ст. отаманом, що сприяв консолідації січового товариства не лише завдяки своїм особистим якостям, а й вірною політикою, був славнозвісний Самійло Кішка.

У непрості й переламні періоди української історії окрема особистість, як і еліта, могла виступати важливим чинником консолідації етносу, згуртування його навколо національних завдань. Їх діяльність вписується в загальноісторичний контекст формування ідентифікаційної моделі української нації, головними елементами якої є національна свідомість, легітимна політична влада, самостійність Української держави.

Отже, з перших часів свого існування і до знищення російськими військами Запорізька Січ являла собою дієвий, функціональний механізм українського життя. Вона була формою самоорганізації українського суспільства, виявом тенденцій до його саморозвитку, до формування вищих форм соціальної організації, до творення нових структур та інститутів політичної влади в Україні. Запорізька Січ за багатьма ознаками і притаманними їй специфічними рисами була альтернативою існуючим державним структурам Речі Посполитої. А наявність будь-якої альтернативи свідчить про можливість вільного існування соціуму і формування демократичних принципів життя.

Бевз Т.А. (Київ)

**ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН ВЕЛИКОГО
УЧИТЕЛЯ ТА ВЕЛИКОГО УЧНЯ**
(до історії стосунків О. Строніна
та М. Драгоманова)

У статті досліджується історія стосунків учителя Олександра Строніна та його учня Михайла Драгоманова. Йдеться про непересічний педагогічний талант О. Строніна, його методи навчання та про внесок у становлення національної освіти.

Без перебільшення в житті кожної людини велике значення відіграє педагог, учитель, той, хто впливає на формування світогляду, хто спрямовує думки та ідеї у правильне русло. Великі, талановиті Педагоги виховують великих і талановитих Учнів. Ймовірно, це не аксіома, але в історії є чимало випадків, які підтверджують нашу сентенцію. Взяти хоча б О. Строніна, відомого громадського діяча, педагога, соціолога, письменника, вченого, автора таких праць, як “История и метод” (1869), “Политика как наука” (1872), “История общественности” (1886) та незакінченої праці “Теория личности” тощо. Його учнями були М. Драгоманов, М. Старицький.

З особливою теплою згадував М. Старицький улюблених педагогів: “Не могу не упомянуть о таких незабвенных для нас учителях-просветителях, как Стеблин-Каменский, Стронин”¹.

М. Драгоманов у статті “Два Учителя” записав: “В мене на совісті лежить обов’язок прилюдно спом’янути двох із своїх гімназійних учителів: латиніста Казимира Йосиповича Полевича й історика Олександра Івановича Строніна. Не для того тільки я мушу їх спом’янути, що сам я особисто вдячний їм більш, ніж кому-небудь з усіх людей, окрім батька мого, за те добро, яке вони зробили для моєї душі. Ні, то люди, що кожний по-своєму прислужились до морального виховання цілого ряду поколінь у Полтавщині, а через те й цілій нашій країні”².

Чому виникла така потреба і яку роль вони відіграли в житті М. Драгоманова та в історії нашої країни. Обсяг статті не дає можливості розкрити постаті обох учителів, тому ми свідомо зупинилися на постаті Олександра Івановича Строніна.

О. Стронін був вихідцем з кріпацької родини. Завдяки тому, що батько був освіченою людиною і працював управляючим у маєтках князів Юсупових, зумів добитися вільної для трьох своїх синів і дати їм освіту. Усі брати стали учителями. Олександр закінчив спочатку другу Київську

¹ Старицький М. К биографии М.В. Лысенка (Воспоминания) // Старицький М. Твори: У 8 т. – К., 1965. – Т. 8. – С. 389.

² Драгоманов М. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“... мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 575.

гімназію, а згодом – історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира. По закінченню університету з 1848 до 1855 р. працював учителем історії та російської мови у різних гімназіях Київського навчального округу. У 1855 р. він переїздить до Полтави й отримує посаду старшого вчителя гімназії. Перебування у Полтаві, зазначає О. Стронін, “було найкращим періодом із моєї педагогічної кар’єри і в той же час і останнім у цій кар’єрі період. Тут я пробув цілих сім років – при цьому яких років: з 1855 по 1862 р. тобто усі перші роки нового царювання”. Важливим, на його думку, цей період був і для суспільства, тому що це доба поживлення, воскресіння із мертвих: “Белінський воскрес в Чернишевському і Добролюбові, Гоголь в Некрасові і у Тургеневі, Буташевич – в Герцені і в Михайлові”¹. Дійсно це був період радикальних перемін у суспільній свідомості. Певною мірою цьому сприяла й поява недільних шкіл, ініціатором створення, а згодом і розпорядником яких був у Полтаві О. Стронін. Однак це буде згодом, а з приїздом із Новгород-Сіверського він розпочав працювати старшим учителем гімназії.

“На перший раз новий учитель, – як згодом напише М. Драгоманов, – не зробив на нас осібно враження. Він немов примочувався до нового місця і, як потім стало видно, не знав, як йому вправитись із обов’язковим учебником, страшно сухим і майже виключно воєнним”². З перших уроків О. Стронін намагався його оживити хоча б додатковими оповіданнями.

Із О. Строніна постав талановитий педагог, який шукав нові методи живого і наочного викладання. Читаючи у Полтавській гімназії курс загальної історії, він захоплював слухачів пластичними образами, співставленнями, ліричними відступами.

В О. Строніна увесь курс був пропагандою, та й чи могло бути по-іншому у викладанні гуманітарних наук, починаючи від теології й закінчуючи історією. Однак важливо було знати як здійснювалася пропаганда. На думку М. Драгоманова, у О. Строніна вона не була ніколи голою, догматичною, ненауковою, непедагогічною. Курс 4 й 5 класів проходив у нього з меншою тенденційністю, ніж навіть в офіційних підручниках, що тоді в Росії були досить республіканські з грецької і римської історії (слідом за класичними джерелами) й антипапистські в середній (слідом за німцями – гібеленами й протестантами). Тут учитель, очевидно, мав за мету зацікавити хлопців картинами життя й драматизмом фактів.

Ідеї проступали в нього в курсі тільки в 6 і 7 класі, де викладали нову історію, починаючи від Реформації. Але й тут ідея одягнута була в факти. Талант О. Строніна проявлявся в тому, що він переносив учнів у саму суть життя й інтересів кожної доби і при тому, зазвичай, пробуджував симпатію до передового інтересу епохи, так що учні переживали боротьбу за волю індивідуальної совісті в період Реформації, за просвіту в XVIII ст., за

¹ Там само.

² Там само. – С. 588.

політичну волю, автономію націй і демократію з соціальною справою з кінця XVIII ст. Розповідаючи про XVIII ст., особливо про події перед французькою революцією, О. Стронін викладав політичні теорії Вольтера, Ш.Л. де Монтеск'є і Ж-Ж. Руссо, а про XIX ст., напередодні 1848 р., розкривав суть соціальних теорій Оуена, С. Сімона, Фур'є тощо. При цьому курс історії доводився до останнього року, так що учень, закінчивши його, міг орієнтуватись у тому, що навколо нього відбувалося. “Ми знали напам'ять Герцена, Шевченка, – писав згодом М. Драгоманов, – дехто Прудона; ми читали з радістю Костомарова, Щапова, Павлова...”¹ Без сумніву, ці твори визначали коло зацікавлень учнів завдяки О. Строніну. “Закінчивши курс навесні 1859 р., М. Драгоманов згадував, що вони “просто перейшли від лекцій до газет, в яких тоді розказувалась справа італійська, якої герої нам знані з клас”².

Загалом можна стверджувати, що методика викладання в О. Строніна була досить оригінальною. Насамперед потрібно відзначити, що ні вивчення курсу, ні тим більше читання історичних книг не було справою пасивною. Починаючи з 5 класу учні мали (не всі, а волонтери) по черзі робити замітки з його лекцій, які інші переписували, а кілька тем із курсу навіть опрацьовували самостійно й читали з кафедри замість учителя. Однак перед тим учитель перечитував із автором його лекцію й радив, як переробити. Окрім того, О. Стронін заохочував учнів вчити західноєвропейські мови.

Із захопленням відгукувалися про нього учні. Харківський громадський діяч і видавець М. Баллін зазначав, що “полюбив Строніна не чувши його голосу, не прочитавши жодного його твору”: він навчився пізнавати учнів, які навчалися в О. Строніна “за полтавськими очима”, які мали особливий характер “молодої сміливості і свідомої добродушності”³.

О. Стронін став відомий, як надзвичайно досвідчений і талановитий педагог, за ним закріпилася блискуча педагогічна репутація. “Мені це тим приємніше”, пише він, “що всім я зобов'язаний єдино собі, своєму власному розумінню. Ніяких семінарій або педагогічних курсів тоді не було, ніяких педагогічних або дидактичних книг я не читав, ніяких прикладів гарного викладання не бачив. Все-таки, що доводилося робити для полегшення передачі знань, треба було винаходити самому, своїм власним розумом, так що тільки згодом і випадково дізнавався я, що той або інший прийом, який видавався мені моїм власним, давно вже рекомендований Дистервегом, Песталоцці й ін.”⁴

Цікавий випадок пригадував у своїх споминах М. Драгоманов: “Пам'ятаю, що раз у себе Стронін якось різко підірвав мене при кількох товаришах на якійсь ліберальній фразі, так що мене те навіть уразило. Я виждав, поки товариші розійшлись, і спитав Строніна, що я сказав неадекватного, що він мене так різнув?”

¹ Драгоманов М.П. Народні школи на Україні. – Женева, 1877. – С. 20.

² Там само. – С. 594.

³ Б(аллін) Некролог Строніна // Южный край. – 1889. – 10 февраля.

⁴ Дневник А.И. Строніна // ОР РНБ, ф. 752, д. 6, л. 123.

– Нічого такого, але Ви говорите звичайні фрази дуже молодих людей, – це кров у Вас говорить, а не мозок. Прохолодне кров, вилетять і фрази.

– А чого ж треба, щоб не вилетіли?

– Треба доброго філософічно-політичного виховання, а до нього Ви навіть приступити не можете, коли не будете знати по крайній мірі двох, а то й трьох європейських мов. Ось тепер російське письменство трохи оживилось, але хто зна, чи надовго. Перед 1848 р. на моїх очах воно було почало оживлятися, а потім цензура його й придушила. Хто порукою, що опять не буде такого? А коли Вам буде приступне письменство французьке, німецьке та англійське, то ви забезпечені: їх не задавить ніяка цензура”¹.

Зерно, кинуте О. Строніним, знайшло відгук у М. Драгоманова, він сразу ж узяв у свого вчителя книгу Гізо “Histoire des origines du gouvernement représentatif en Europe” французькою мовою. Варто зазначити, що ця мова у гімназії вивчалася відносно непогано, а завдяки латині М. Драгоманов міг читати без великих складнощів французькі книжки. Німецьку мову викладав галицький поляк та остзейський німець так, що навіть діти німців забували рідну мову. Під чисто літературним імпульсом М. Драгоманов ще в перший рік 5 класу вирішив самостійно вивчити німецьку мову й звернувся до учителя-галичанина з проханням дати художню книгу німецькою мовою. Він дав томик Коцебу, де був “Der Menschenhass und die Reue” і “Lustspiel am Fenster”. “Почав я з трагедії, – зазначав М. Драгоманов, – а вона скоро так мені огидла, що я не міг її читати далі. Взяв комедію – і розібрати не міг, нащо така дурниця робиться. Так я й держав цього Коцебу, не читаючи, поки трохи не загубив”². Проте невдача його не розчарувала і він знайшов інший шлях оволодіння німецькою мовою: “Шіллера я знав із російських перекладів, між іншим “Дон Карлоса”. Під впливом розмови Строніна я здобув у одного товариша томик Шіллерових драм і почав мучитись із лексиконом, аж поки таки не прочитав, і потім уже на першому курсі в університеті по намові Строніна, що треба вміти читати на європейських мовах хоч книги по своїй спеціальності, дочитував Шіллера та взяв Макса Бункера “Geschichte des Alterthums”. Подібно працювали й інші мої товариші, що ходили до Строніна”³.

Незаперечним, безумовно, був вплив О. Строніна на своїх учнів у вивченні іноземних мов, однак чи не ще більшим він був у вивченні тогочасної російської й української наукової та художньої літератури. Досить переконливо писав про цей вплив М. Драгоманов: “Я попав під вплив нового вчителя історії, який давав мені читати Герцена і разом з тим наставляв, для того, щоб зміцнити в собі гуманні і ліберальні ідеї, потрібно багато вчитися і читати на іноземних мовах історичні і політичні твори, так

¹ Там само.

² Драгоманов М. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 595.

³ Там само.

як говорив він, на російській мові уряд може, якщо захоче, заборонити усю літературу”¹.

Ще більш складною була ситуація з українською мовою, яку глибоко цінував О. Стронін і М. Драгоманов. Характерним для того часу була ситуація з українством, яку досить яскраво, на прикладі своєї родини відтворив М. Драгоманов: “у нашій сім’ї не було багато старосвітського, традиційного українства, а українство жило поряд з російщиною, досить свідомою, літературною, хоч через те, може, і не було у нас того нагону проти українства, як проти мужицтва, який бував по панських (по малопанських часом ще більше, ніж по великопанських) родин на Україні. Українству у нас одвилась така доля, яку воно само могло займати по своїй культурній силі. А так як та сила слабша од російської, то і українство у нас було підрядним”². Такою була ситуація з українством у Полтавській гімназії, однак з приходом до гімназії О. Строніна ситуація покращилася і по-новому почали дивитися учні на українство та твори, написані українською мовою. Яскравий епізод згадував М. Драгоманов про О. Строніна, який досить тактовно запропонував йому почитати українською мовою: “І кладе передо мною невеличку книжку, розкриту на листку, на якому написана по-українськи “Панська воля”. Я почав читати це маленьке оповідання Марка Вовчка. Коли я дочитав до кінця, як дитина вмерла через панщину, я не знаю, що сталось зі мною. Піднімаю голову й бачу, що Стронін стоїть надо мною й дивиться на мене пильно, а чую, що в мене сльози в очах і хочу те сховати.

– Не соромтесь, – каже мені Стронін, – то золоті сльози, – і поцілував мене в лоб.

З того часу я запалав до нього огнем дружби, та й він мені відповідав дружбою, спершу учительською, а опісля приятельською до сивого волоса й до смерті”³. Власне, дружба між учителем і учнем почалася саме з оповідання Марка Вовчка “Панська воля”.

Про це згадував М. Драгоманов і в “Австро-угорських спогадах”: “Перше оповідання Марка Вовчка (“Панська воля”), котре я прочитав у вчителя історії С[троніна], котрому Куліш зоставив склад своїх видань для продажу, зробило на мене велике враження і мало для мене велику увагу, положивши початок моєї дружби з цим цінним для Полтавщини чоловіком, а також рішучий початок мого свідомого демократизму”⁴.

Цим початком М. Драгоманов вважав “Панську волю” Марка Вовчка, а також “Граматку” П. Куліша. Він пояснював це так: “Тільки вп’ять-таки твори М. Вовчка вразили мене своєю загальнолюдською, соціальною ідеєю й ніякого націоналізму в мені не збудили, а лягли в моєму мозку поряд з

¹ Драгоманов М. Автобіографіческие заметки // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 39.

² Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867 – 1877) // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 152.

³ Драгоманов М. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 592.

⁴ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867 – 1877). Частина перша // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 153.

тими ліберальними російськими віршами, з уривками творів Герцена, які до нас доходили, та з романом Бічер-Стоу (“Onkel Tom”), котрий я прочитав незабаром у російському перекладі”¹.

О. Стронін не лише давав учням українські книги, а й часто розмовляв з ними про майбутню волю кріпаків та про народну освіту. В таких розмовах-дискусіях учитель проводив з учнями по кілька годин щонеділі. Особливістю цих зустрічей було й те, що О. Стронін знайомив своїх учнів з цікавими людьми та різними гуртками й товариствами, зокрема, з учителем історії кадетського корпусу Дмитром Пильчиковим, який згодом став відомим пропагандистом українофільства. Відвідував О. Стронін зі своїми учнями, зокрема М. Драгомановим, “схоластиків”, як він називав дім, у якому читалися газети і дискутувалася інформація з Петербурга про кріпацьку справу. Особливий інтерес мали візити до схоластиків для М. Драгоманова у 1854 р., коли у Полтаві зібралися депутати від панства для нарад з проблеми кріпацтва. М. Драгоманов зустрічався також із Д. Пильчиковим у книжковому магазині Чикаленка або кав’ярні, і Д. Пильчиков “просто посвящає мене в досить радикальні думки без усякої спеціальної української барви”².

Про те, як відбувалося становлення національної свідомості у М. Драгоманова, т.зв. “українство індивідуальне” він досить детально описав у “Австро-угорських споминах”. “Ми ж, подоляни, були всі українці з роду і коли не цуралися російщини й стояли за неї, то зовсім не за московський національний елемент, а за гуманітарний європейський, – од того нас і звали наші суперники космополітами. Українства й не думали цуратися; навпроти: перші українські таблиці для вчеників зложені були двома нашими подолянами, між іншим одна Кейковським, що й тоді вже працював над українським словником. Подібно ж у Полтаві космополіт і напівмоскаль Стронін перекладав на українське фонетичний “Буквар” Зотова”³.

Значний вплив на становлення М. Драгоманова справив О. Стронін і в побуті насамперед у світському товаристві. “В Полтаві перший світський круг, куди я увійшов, – писав М. Драгоманов, – був кружок ліберальних учителів, так там карт не було, і раз-два Стронін поставив це перед мною в похвалу, тому кружку сказавши, що карточний стіл – це *testimonium paupertatis animogum* (свідок духовного убогства) компанії. В часи, коли піднялась справа емансипації, там той же Стронін, котрий був чоловік досить світський і бував по всяких кругах губернських, було не раз каже, оповідаючи про якусь вечоринку: “Не пізнаєш Полтави! Без карточного стола цілий вечір пройшов!”⁴

¹ Там само. – С. 153-154.

² Драгоманов М. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“... мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 593.

³ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). Частина перша // Драгоманов М. Літературно публіцистичні праці. У 2-х т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 156.

⁴ Там само. – С. 193.

Самостійність юнака, його внутрішня задержаність і неохайність до показної поштивості мало не обернулися виключенням зі школи. І якби не заступництво вчителя історії О. Строніна перед попечителем Київського навчального округу М. Пироговим, бути б М. Драгоманову із “вовчим квитком”.

Повернувшись із канікул, М. Драгоманов довідався від урядника гімназійної канцелярії, що О. Стронін подав “особое мнение” про те, щоб йому була дозволена передержка, та що те “мнение” не було надіслано, згідно з правилами, в “округ”, тобто куратору в Київ. При зустрічі в дворі гімназії О. Стронін досить стримано запитав свого учня, що він планує робити, причому не натякнув навіть, що він подав за нього “особое мнение”. Він порадив залишитися на другий рік у 5 класі.

З того часу стосунки між вчителем та учнем стали ще ближчими. Це проявлялося під час опитувань на уроці, у розмовах, дискусіях, у порадах, у літературних новинках. Учителю часто питав учня в класі, змушуючи повторювати окремі його пояснення. Історична література в Росії тоді була страшенно бідна, так що учням майже нічого було читати, окрім журналів, які публікували переклади популярних на той час праць “Завоювання Перу й Мексики” Прескотта, “Історії консульства та імперії” Швера тощо.

Тому, як зазначав М. Драгоманов, “розмови Строніна з найближчими до нього учениками виходили й поза границі шкільної науки й навіть історичних монографій. Розмовляли ми й про “чисту політику”, напр., читали “Полярну звезду” і “Колокол” Герцена, якого повну колекцію привіз Стронін із Лондона, куди їздив літніми вакаціями 1858 р. і де був і в Герцена. Та це читання було не для всіх, а тільки для кількох осібних приятелів Строніна між нами, таких між іншими, що не могли наробити скандалу”¹.

Водночас М. Драгоманов зазначав, що “може хто-небудь знайде ненауковим і непедагогічним те, що Стронін посадив нас за книжки, спіймавши нас на інтересах політичних. Так хотів би я побачити в ті часи в Росії, коли в Севастополі розбита була миколаївська система й коли фатально стала перед Росією потреба реформи, починаючи з волі кріпаків, живу людину без політичних інтересів. Та нехай інший хто, “чистий педагог”, посадить учеників на половину такої праці, за яку посадив нас Стронін, то буде з нього”².

Варто зазначити, що О. Стронін звертав увагу й на те, щоб учні не брали на себе непосильних завдань. Зокрема, М. Драгоманов згадував, що коли він на лекції, розповідаючи про історію Англії з кінця XVII до кінця XVIII ст., використовував факти зі Шлоссера, а також намагався розглянути й літературний рух, захопившись Дж. Локком прагнув більше розповісти про нього й про філософські методи, а також про А. Смітта, то О. Стронін “обкоротив мої глаголи і нізачо не дав мені читати на свій час добре написаних лекцій філософії професора Новіцького.

¹ Драгоманов М. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 595.

² Там само.

– Се все справи не для гімназиста, – сказав Стронін, – а для студента університету. – А мене спеціально навіть налякав: “Ви маєте охоту до філософування, стережіться, щоб не впасти в абстракції без фактичної підстави”. Після того я покійно примирився з тим, що мені не дають читати лекцій Новіцького”¹.

Так О. Стронін формував людей, звісно, з дуже радикальними тенденціями, але з досить високою культурою і з певною витримкою за англійським зразком. У зв’язку з цим М. Драгоманов стверджував, що “коли б таких учителів знайшлося у нас більше та довше подержалась ліберальна система куратора Пирогова, що правив київським учебним округом лишень всього 2½ роки, то такого роду “англичан” на Україні було б далеко більше, хоч і так далеко не безслідно пройшли ученики Строніна для **поступу України**”².

Викладацьку роботу О. Стронін уміло поєднував з просвітницькою та громадською діяльністю. Був одним з організаторів недільних шкіл. Завдяки його зусиллям у Полтаві була відкрита перша жіноча гімназія, у якій він працював на громадських засадах. На думку М. Драгоманова, 1859 – 1860 рр. можна вважати за апогей впливу О. Строніна в Полтаві. Той вплив вийшов за стіни гімназії. Гурток кращих учителів гімназії, кадетського корпусу і дівочого інституту (інтернату панянок) ініціював створення в Полтаві дівочої гімназії, на зразок тієї, що з’явилася в Ярославлі на кошти Демидова. Полтавські вчителі погодилися упродовж шести років навчати в дівочій гімназії безкоштовно, а гроші на потреби по утриманню гімназії стали збирати приватними шляхами.

Уряд погодився на такий варіант, однак поставив вимогу, щоб майбутні учителі дівочої гімназії виробили проект її статуту. У процесі підготовки активну участь брав О. Стронін, і завдяки його працьовитості й ораторському таланту став першим у тих нарадах. Він також виступав як делегат учителів гімназії перед начальством і товариством полтавським. Незабаром Міністерство народної освіти надіслало учителям усіх гімназій для обговорення “Проект устава середних и низших учебных заведений”. Пропозиції і зауваження учителів, надруковані згодом у кількох томах, можуть послужити цікавим джерелом для знайомства з громадською думкою початку 60-х рр. XIX ст. “Замечания совета полтавской гимназии” відзначалися педагогічною серйозністю та виваженістю, а також тенденцією до автономізму. Крім того, там чи не вперше прозвучала вимога і потреба здійснювати навчання в народних школах народними мовами, насамперед – українською. А до російської мови пропонувалося переходити поступово.

Варто відзначити, що всі ці пропозиції вніс О. Стронін. Тому не випадковим було звернення полтавського голови до вчителя гімназії з проханням написати пропозиції щодо реформи міського статуту.

¹ Там само. – С. 596.

² Там само.

Олександр Іванович допоміг йому написати пропозиції, які відзначалися ліберальною спрямованістю.

З ініціативи передової інтелігенції насамперед студентської молоді у Росії в середині XIX ст. почали виникати недільні школи як загальноосвітні школи для дорослих і дітей. Вони були установами системи позашкільної освіти. Заняття проводилися, зазвичай, у неділю.

Одна з перших шкіл була відкрита в 1858 р. у Полтаві гуртком учителів гімназії, кадетського корпусу, жіночого інституту й деяких чиновників з ініціативи О. Строніна. Восени 1859 р. у Полтаві відкрилося ще кілька недільних шкіл, потім суботня для євреїв.

Заслуговує на увагу програма для недільної школи, написана О. Строніним. Зокрема, курс історії включав події 1612 і 1812 рр. та історичні постаті – Никона, С. Разіна, М. Ломоносова, К. Мініна, Г. Сковороди, Т. Шевченка, а літературні читання – “Кобзар” Шевченка, “Полтаву” О. Пушкіна, “Украинские повести” М. Гоголя, вірші О. Кольцова і М. Некрасова. Аналізуючи цю програму сучасний дослідник С. Світленко зазначає: “підбір тем у програмі О.І. Строніна свідчить, що він вважав дуже важливим формування в учнів почуття патріотизму, надавав великого значення висвітленню ролі найвидатніших осіб та народних мас в історії. Введення до програми постатей предтечі українського національного пробудження Г.С. Сковороди, українського національного поетичного генія Т.Г. Шевченка, первістка українського літературного українолюбства М.В. Гоголя є переконливим доказом того, що стронінський демократизм справявся не тільки на російський, а й на український національний ґрунт”¹.

Цікавий факт описав у своїх спогадах О. Косинський. Він розповідав, що через деякий час після відкриття першої недільної школи, викладачі помітили, що мова, на якій йшло викладання, недостатньо, а той зовсім незрозуміла учням: “майже кожне слово потрібно було перекладати і пояснювати; на це йшло дуже багато дорогого часу, якого у нашому розпорядженні було усього дві години, з 10 до 12 ранку”². Перш ніж обговорити і вирішити, як допомогти цій справі, і не поклатися на особисті спостереження, педагогічна рада школи вирішила перевірити спостереження фактами. Було опитано 140 учнів. Опитування проводилися наступним чином: кожному учневі була прочитана одна із байок Л. Крилова і подібна до неї Є. Гребінки і питали, яку з них краще зрозумів учень. Відповідь перевірялася вмінням переказати, а потім задавалося питання: на якій із мов цих байок він бажає продовжити навчання. За мову Є. Гребінки висловилося 123 учні³.

¹ Світленко С. Народолюбець Олександр Стронін // Київська Старовина. – 2001. – № 2. – С. 146.

² Конисский А.Я. Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – Т. 68. – № 3. – С. 149-152.

³ Див.: Там само.

О. Стронін переробив на українську мову відомий посібник В. Золотова, який був схвалений педагогічною радою і цензурою, надрукований і запроваджений у недільних школах.

Недільні школи сприяли видавництву підручників, а також організації народних публічних лекцій. Цікаво, що перші такі лекції в Росії були прочитані, власне, в Полтаві задовго до петербурзьких лекцій в “Соляном городке”. У цих лекціях першість належить О. Строніну – як за талантом викладу, так і за системністю. Пізніше основний зміст лекцій було опубліковано під псевдонімом О. Іванов у кількох брошурах: “Рассказы о земле и небе”, “Рассказы о силах земних”, “Рассказы о жизни земной”, “Рассказы о жизни человеческой”. Послідовність їх викладу відповідає системі О. Конта і є досить зручною спробою короткої енциклопедії, а в останній брошурці – спроба популярного викладу поступу в історії (три з цих брошур перекладені на українську мову, а остання чомусь ні).

Поряд із лекціями для народу, гуртком О. Строніна був задуманий і популярний театр любителів. Для початку був узятий “Ревізор” М. Гоголя. Це була розумна ідея не відрізати театру народного від театру для інтелігенції, а створити з останнього те, що цілком зрозуміле простим людям і в той же час піднімає вгору їх критику і взагалі думку. Простонародність полтавського театру мала проявлятися лише тим, що ціни на місця були визначені дуже низькі. Однак реалізувати до кінця цю благородну ідею члени гуртка не зуміли: губернатор, коли йому принесли для ухвали афішу спектаклю, установив високі ціни і так знищив благородні наміри полтавських просвітителів народу.

Значний внесок у розвиток просвіти народу за рахунок видання книг внесли діячі Полтави. Зокрема, “коштом Єлисавети Івановни (Милорадович – Т.Б.) видано в Полтаві Граматку Золотова (перероблену Строніним) і Українські Пропісі Кониського”. Відгукнулася Є. Милорадович на звернення М. Костомарова про збирання коштів на видання книг для народу. Багато допомагала вона недільним школам, найбільше дівочим. Зокрема, утримувала власним коштом одну дівочу школу в місті, другу мішану в передмісті Павленках і щоденну хлоп’ячу (вечірню), організовану дд. Кониським і Томашевським. Є. Милорадович сама ходила по школах, сама навчала дітей і найбільше любила після школи співати гуртом зі школярами.

У 1861 р. у Полтаві діяло 5 недільних, 2 суботніх і одна щоденна школа. Керівники шкіл вирішили створити загальну шкільну раду з репрезентантів кожної школи, але так, щоб рада не втручалася в автономію кожної школи. Крім учителів, входили представники від дворянства, урядників, купців, допомагаючи школам коштами.

До складу загальної ради входили: О. Стронін, Є. Милорадович, О. Кониський, В. Лобода, Д. Пильчиков і Томашевський, В. Щелкан. Секретарем ради був О. Стронін. Народи відбувалися в будинку Є. Милорадович. З її допомогою загальна рада організувала “Народню

Бібліотеку” (читальню), бібліотекарем був О. Кониський¹. Полтавський губернатор О. Волков повідомив 6 серпня 1862 р. міністру внутрішніх справ П. Валуєву про те, що у лютому того року була утворена в Полтаві “загальна рада місцевих недільних шкіл” на заснування якої “не було ніякого дозволу”.

Доцільним буде також зазначити, що на початку 1860-х рр. у Полтаві діяв гурток місцевої демократичної інтелігенції, більш відомий як полтавська українська громада. У секретній записці полтавського губернатора О. Волкова князю В. Долгорукому від 10 жовтня 1861 р. у числі “найперших осіб партії” названо О. Строніна, викладача кадетського корпусу В. Щелкана та начальника телеграфної станції В. Лободу. Метою громади був розвиток писемності, народної освіти. Члени громади влаштовували благодійні обіди із запрошенням міщан, ремісників, лакеїв, організували постановки народних спектаклів, розповсюджували твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша.

О. Стронін відіграв важливу роль в українському громадівському русі Полтави. Підтвердженням цього можуть слугувати матеріали III відділу Власної його імператорської Величності канцелярії, у яких зазначається, що “учитель Олександр Стронін, найрозумніший і найнебезпечніший з усіх, адже до його прибуття, у Полтаві все було спокійно”². Зазначалося також, що за час перебування і роботи в Полтаві він здобув у гімназіях “популярність і приваблення до себе деяких вихованців, а головне, залучивши на свій бік багатьох подібних собі молодих людей, і будучи тепер зовсім безцілним, Стронін буде мати можливість ще більше поширювати свої дії”³.

Тут варто зупинитися на питанні, яке неоднозначно сприймалося як за життя О. Строніна, так і подекуди й сьогодні. Йдеться про ставлення О. Строніна до українських національних справ. М. Драгоманов відзначав, що О. Стронін “цінив в українській літературі те, що було в ній явно поступове, користуючись ним біля поступового ж у російській літературі і західноєвропейських, не зачіпаючи передовчасно національних справ і чекаючи, поки українська національність сама заімпує світові силою свого поступу”⁴.

“Але незабаром, – як стверджував М. Драгоманов, – національні тенденції стали ставитись українцями, як і московськими слов’янофілами (тоді ще ці напрямки не посварились), не тільки рішуче, але навіть агресивно і до того деструктивно. В усьому культурному житті на перший план виставлена була національність, яка до того була протипоставлена людству (або Європі – в слов’янофілів, європеїзованій Росії – в українофілів). Слово “космополіт” обернено в лайку. Всяка культура не

¹ Д. Д-ко. Єлисавета Івановна з Скоропадських Милорадович (до 35-их роковин її смерті.) – С. 286.

² Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 109, спр. 230, ч. 128, акр. 10 зв.

³ Там само.

⁴ Драгоманов М. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 596.

національна об'явлена була лишень деморалізацією. До того ставилась національність не лишень у формі культури, але і в ідеях, як і в московських слов'янофілів. Які це ідеї – це було або неясно, або просто зводилось на “народну традицію”, тобто на реакцію. Українофіли признавали бідність української літератури, недостачу української школи і говорили одверто, що поки не виробиться українська література, то ліпше буде, коли українці нічого не будуть читати, що коли не можна заложити українських шкіл, то ліпше нехай не буде на Україні ніяких або, прибавляли інші, церковнослов'янські, бо українофіли, як і моск[овські] слов'янофіли, були по більшій часті клерикали і щирі й раді народовства”¹.

Суперечки між українолюбцями і космополітами розпочалися і в Полтаві, в них активну участь брав О. Стронін. “Сварки збільшувались іще від того, що до націоналістів (українських, як і московських) присусіджувались люди, подібні до героя “Театрального разьезда” Гоголя, “господина, несколько равнодушного насчет литературы”, люди, що самі мало чого вчилися, для яких справи науки, літератури, політично-соціального поступу були в чутті досить далекі і які, звісно, охочі були відкладати всі ті справи ad kalendas (до невизначеного часу – *Т.Б.*), коли по-українськи появляться “собственные Платоны и крепкие разумом Ньютоны” і т.д. Таким людям важчий був доступ у табір космополітів (окрім хіба деяких бакуністів, противників “буржуазної науки” і т.і.), то вони й досі примазуються до націоналістів, до слов'янофілів, українофілів і т.д. Не бракло їх у Києві і в Полтаві в 1859 – 1860 рр., і вони то ославили Строніна “космополітом” в їхньому розумінні слова, тобто противником українства, москалем, по-теперішньому, обрусителем”². Це при всьому тому, що саме його звинуватили “в намерении отделить Малороссию от России”.

Оцінюючи ці суперечки, М. Драгоманов писав, що вони “були більше абстрактні, ніж реальні, бо і українські націоналісти читали самі і вчили у школах із московських книг не менше, ніж космополіти, а космополіти вчили по-українськи не менше, ніж українофіли”³.

О. Кониський зазначав: “По своїм думкам Стронін тоді був космополіт (терміна “общерус” тоді ще не вигадали), але ні він нас, ні ми його не дуралися; часто він заходив на наші збори, часто-густо, як от по школах і інш, працювали укупі, і всі ми його шанували, знову таки за те, що ні властолюбства, ні лукавновання, ні от того, кажу, не любого мені “я” ми не спостерігали у нього”⁴. Отже, О. Косинський та й інші члени громади звинувачували О. Строніна у космополітизмі. Однак М. Драгоманов спростовує ці погляди, пояснюючи, що “космополіти не відкидаючи ваги національної форми цивілізації, все-таки в принципі цивілізацію ставили вище національності і вважали утилітарно кориснішою для народу, ніж

¹ Там само. – С. 596-597.

² Там само. – С. 597.

³ Там само.

⁴ Цит. за: Катренко А.М. Український національний рух XIX століття. – К., 1999. – Ч. II: 60–90-ті роки XIX ст. – С. 49.

народні традиції, між якими є багато архаїчного і просто ретроградного”¹. Варто також зазначити, що в той час ім’я О. Строніна асоціювалося у свідомості з українськими народолюбцями, його ставили у низку відомих тоді українців: В. Лободи, П. Чубинського, О. Кониського та інших. Сам О. Стронін зазначав, що “я скоріше панславист, ніж малорософіл”².

У листі до В. Лободи 4 липня 1862 р. О. Стронін писав: “Про громаду, яка слідом за вашим від’їздом розладналася, так, що її і не побачив Куліш, який сюди приїздив, нехай говорить Вам сама громада”³. Це пояснюється тим, що у полтавській громаді відбувалося ідейне розмежування.

Восени 1859 р. у Полтаву приїхав цар. В Харкові губернатор Лужин поскаржився йому на студентів університету, з якими в нього вийшло кілька “історій” і цар дуже різко висловив своє невдоволення студентам у парадній залі університету. У Полтаві губернатор поскаржився цареві на гімназію, і цар, прийшовши туди, сказав директору прилюдно: “Я слышал, что у тебя учителя заражены демократическим духом. Смотри за ними поостроже”⁴.

М. Драгоманов у той час навчався у Києві в університеті. Завдяки недільним школам і Я. Бекману (якого з Харкова вижив Лужин і який у Києві готувався до магістерства з історії Росії) він познайомився з професором історії Павловим, найвідомішим із київських ліберальних професорів. Отримавши від молодших товаришів із Полтави звістку про те, що говорив там цар у гімназії, він розповів про це Павлову. Незабаром цар прибув і у Київ, де шеф жандармів князь Долгорукий почав скаржитися куратору М. Пирогову (до якого ще цар був прихильний і якого ненавиділа вся ретроградна бюрократія в Росії), що в Полтаві учителі, а насамперед О. Стронін, дійшли до крайніх революційних ідей. Натомість професор Павлов розповів М. Пирогову те, що йому було відомо про Волкова і О. Строніна від М. Драгоманова, додавши, що він із вступних екзаменів в університет може судити, як прекрасно підготовлені учні О. Строніна з історії. М. Пирогов попросив професора Павлова надіслати до нього кількох студентів-полтавців. Павлов вибрав трьох, серед них і М. Драгоманова. Вони розповіли М. Пирогову про О. Строніна і інших “демагогів” і про Волкова.

М. Пирогов поїхав у Полтаву на ревізію. Там йому знову губернатор і архієрей скаржилися на О. Строніна. Він висловив директору гімназії свій намір перевести О. Строніна в іншу гімназію. Однак побувавши на його лекціях і поспілкувавшись з ним, вирішив залишити його на певний час у Полтаві і навіть, щоб спростувати не резонність доносів Волкова перед вищим урядом представив О. Строніна до нового року для нагороди

¹ Драгоманов М.П. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“...мії задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 596.

² ДАРФ, ф. 109, спр. 23, ч. 128, арк. 22.

³ Цит. за: Гніп М. Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Харків, 1930. – Кн. 1: Полтавська гімназія. – С. 217.

⁴ Цит. за: Драгоманов М. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“...мії задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 600.

орденом. По приїзді в Київ куратор сказав інспекторові всіх училищ округу Тулову, що “знав Строніна, і з яким я зблизився через недільні школи, що Стронін одна з ліпших голов між педагогами округу і що він назначить його на першу вакансію директора гімназії, навіть минаючи інстанцію інспекторської служби”¹.

На початку 1861 р. М. Пирогова звільнили з кураторства, а в влітку 1862 р. сталися у Петербурзі пожежі, у яких звинуватили “нігілістів” (це слово увійшло в моду, у зв’язку з виходом у лютому 1862 р. роману І. Тургенева “Отцы и дети”). “Пожары, как генералы Чичиковы, пришлись кстати” для реакції” – писав О. Стронін М. Драгоманову². “Скрізь по Росії пішла нагінка на “неблагонадежных” і “злонамеренных”. Волков представив свій список “демагогів” – розширений”³.

Недільні школи починають швидко танути, збудивши підозри в неблагонадійності; видання українською мовою підручників і інших книг для народного читання ускладнюється; багато українців піддаються арешту та висланню, серед них П. Чубинський, О. Кониський, О. Стронін, В. Лобода, В. Щелкан та ін. 12 лютого 1859 р. III відділення наказало полтавському жандармському штаб-офіцеру зібрати відомості про відносини О. Строніна з О. Герценим. Ніяких матеріалів знайдено не було. Наступного року, у зв’язку з слідством у справі харківського таємного студентського товариства у нього було проведено обшук, який також не дав позитивних результатів. Заборонені видання, у тому числі праці О. Герцена, вдалося сховати.

О. Строніна відсторонили від роботи, а потім разом з кількома іншими арештували і відвезли в Петербурзьку в’язницю. Оцінюючи цю ситуацію М. Драгоманов писав: “Не діставало ще спочатку тільки ярлика, який би можна було наклеїти на український рух; не було ще слова, яким би формулювалися сховані поки підозри й обвинувачення, але незабаром і це для сьогодення слово було знайдено – “сепаратизм”, “польська інтрига””⁴.

У Петербурзі О. Строніна звинуватили і в бажанні вступити в легіон Гарібальді, і в намірі “отделить Малороссию от России”. Однак не знайшовши жодних доказів звинуваченням, все ж вислали спочатку в Мезень Архангельської губернії, згодом перевели в Пінегу засідателем суду, а потім суддею в Шенкурськ. Останнє пояснюється тим, що в Архангельській губернії освічених урядовців ніде було взяти, крім висланих, а до того ж тоді губернатором в Архангельську був порядний і ліберальний князь П. Гагарін, якого тримали далеко від Петербурга, тому що він був одружений на купецькій доньці, яка не могла мати доступу до царського двору. П. Гагарін зібрав навколо себе політичних висланців, яких називав “comité du salut public” Архангельської губернії. Між ними виділявся П. Чубинський універсальністю своїх адміністративних здібностей. О. Стронін не почував себе таким універсалістом і відпросився

¹ Там само. – С. 601.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

від комітету на спокійніше місце судді в Шенкурську, де мав досить вільного часу, щоб писати свої праці з теорії історії, які він тоді задумав під впливом Г. Бокля і О. Конта.

У 1869 р. О. Стронін отримав амністію, тобто право жити по всій Росії. Він мав наївну думку, що йому знову дадуть місце в гімназії і приїхав у Київ з метою жити і працювати на освітянській ниві. Звісно, йому категорично в цьому відмовили. Він переїздить до Петербурга. Цей період життя був досить далекий від педагогічної праці. Знання та досвід юридичної праці, яку він здобув під час заслання, допомогли йому вижити. Він змушений був йти працювати на роботу, яку запропонував знайомий, що служив при міністерстві доріг. Згодом він займався адвокатурою, на яку отримав право завдяки службі в Архангельській губернії в судах. Багато писав для газет.

Адвокатуру О. Стронін досить швидко залишив, мотивуючи це тим, що з кримінальних процесів не можна прожити, а цивільні, не дивлячись на реформу, все-таки вирішувалися частіше за кулісами, ніж у суді, “а ходити за кулісами Строніну було прикро”. Він зайняв місце мирового судді в Білорусії, згодом був головою мирового з’їзду в Любліні, і нарешті – юрисконсультком при міністерстві доріг, будучи водночас членом ради міністерства.

Міністр юстиції граф Пален сміявся, коли О. Стронін сказав йому, що він був висланий в Архангельську губернію за “намерение отделить Малороссию”. Він запропонував О. Строніну місце прокуратора. Однак той не погодився.

Незважаючи на те, що О. Стронін мав хорошу платню, однак юридичні посади не давали місця інтелектуальним інтересам і його незвичайним педагогічним здібностям.

У петербурзький період О. Стронін продовжував підтримувати відносини зі своїм учнем М. Драгомановим. Вони зустрічалися тричі, двічі в Петербурзі, в 1870 р. і в 1874 р., і один раз у Женеві в 1887 р. Коли М. Драгоманова вигнали з професорства, О. Стронін випросив для нього місце мирового судді в Царстві Польськiм із обіцянкою першої вакансії голови, однак учень не скористався цією можливістю і поїхав за кордон видавати “Громаду”.

Розпочався період листування, яке було досить нечасте. Зазвичай предметом листів були нові книги з соціології, які М. Драгоманов надсилав іноді своєму вчителю.

Не отримуючи задоволення від державної служби, О. Стронін все більше і більше заглиблювався в наукові пошуки. Та на перешкоді стали проблеми зі здоров’ям. У 1887 р. О. Стронін поїхав на лікування у Швейцарію. Лікарі радили гірський клімат та подорожі. Самотність пригнічувала і він полишає лікування й переїздить до Женеви, де жив у той час його учень і друг М. Драгоманов. Згодом вони переїхали в Лозанну, де “прокинувся в Строніні педагог; він ходив у школи, а надто в гімназію, і її

директорові так сподобалися його уваги, що він попрохав старого полтавського учителя написати їх йому систематично”¹.

У жовтні 1887 р. учитель та учень поїхали в подорож по Італії на Турин, Мілан, Геную, Пізу, Рим, Неаполь, Флоренцію, Венецію. Подорож (1000 франків на двох) оплатив О. Стронін. Це пояснювалося відсутністю грошей у М. Драгоманова, однак він “доглядав свого товариша і мусив зберегти йому час і кошти, показуючи йому в кожному місці найголовніше. Я від усього серця всиливався відплатити старому вчителю за науку доглядом і почасту наукою, бо Італію я вивчив досить і люблю гаряче”².

Подорожуючи, вони випадково потрапили у м. Орте – “і, ми опинились немовбито коло монастиря в Полтаві, над Ворсклою. На нас так і повіяло старовиною і Україною, і ми обернули Орте в Орчик. Кілька годин посиділи ми там у гаю над Тібром, розмовляючи про Полтаву, згадали і про спори полтавсько-київські, про українство і космополітизм, згадали і колишніх людей; дечому посміялись, переживши знову через 20 років наші українські почуття, як я читав у Строніна в перший раз Марка Вовчка, встали все-таки космополітами і поїхали в город Данте і Галілея, рідний по-своєму і для нас”³.

Це була остання зустріч Учителя і Учня. О. Стронін поїхав у Петербург, де захворів на плеврит, який перейшов у сухоти. Він переїздить до Ялти. У січні 1889 р. його не стало. “У газетах звістки про його смерть, – зазначав М. Драгоманов, – і сухі коротенькі некрологи. Лишень фельетон в одній з південних російських газет, писаний одним із учеників Строніна, був довший і теплий, та авторові було невільно в Росії розказувати про Строніна правду”⁴.

Оцінюючи внесок О. Строніна в науку, М. Драгоманов зазначав: “Ті праці вийшли, починаючи з 1869 р. трьома книгами: “История и метод”, “Политика как наука”, “История общественности”; четвертої (про роль особистостей в історії) не дала дописати смертельна хвороба автора. Багато б треба було говорити, щоб оцінити ці праці, про які я чимало наспорився в свій час із автором. В цілому їх можна назвати невдачними. Стронін думав писати свої праці як позитивність, а тим часом всі звички його думки виховались у старій ідеалістичній школі гегеліанства, та, окрім того, відповідно тій школі підібрав він собі історичний матеріал, витолковував усі його деталі. Тільки поряд із тим незвичайні теоретичні здібності автора вкупі з позитивізмом продиктували йому масу гостроумніших заміток, дедукцій, найдорожчих для філософа історії, і коли б праці Строніна були напечатані на якій-небудь західноєвропейській мові, то в Європі було б оцінено, що вони вносять у науку. У Росії ж вони або не звернули на себе уваги, або були оцінені критиками скорше неприязно, ніж прихильно (д. Михайлівський гаряче нападавсь на них). “Политика как наука” викликала дуже неприхильну реакцію і в гал[ицькій] “Правді”,

¹ Там само. – С. 603.

² Там само.

³ Там само. – С. 604.

⁴ Там само.

продиктовану Пильчиковим, що винайшов у книзі Строніна, досить федералістичній, московське україножерство і т.д. Я попробував було вступитись за книгу, та ред[акція] “Правди” моєї замітки не напечатала”¹. Такою була оцінка праць О. Строніна його учнем М. Драгомановим.

Підсумовуючи, варто, на нашу думку, дати узагальнюючий “портрет” Олександра Івановича Строніна. Він був “мислителем досить радикальним”, разом з тим він – “людина сердечна і щирий патріот”, просякнутий переказами й легендами національної історії.

З його іменем тісно пов’язані долі багатьох відомих особистостей України II пол. XIX ст. Він відіграв важливу роль у формуванні світогляду та становленні таких особистостей як М. Драгоманов, М. Лисенко, М. Старицький, М. Симонов (Номис) тощо. Високої думки про педагогічний талант О. Строніна був відомий лікар М. Пирогов. С. Подолинський вважав праці О. Строніна зразком спеціальної літератури для народу. Л. Шишко відзначав, що брошури О. Строніна “природно-історичного змісту неминуче підіймали релігійні питання і майже завжди виводили до повного заперечення церковної релігії і навіть атеїзму”.

Визначна українська патріотка й фундаторка Наукового товариства Шевченка у Львові Є. Милорадович перебувала під впливом ідей О. Строніна, працювала у його гуртку, викладала в недільних школах, допомагала коштами, видавала книги, у тому числі і його. Т. Шевченко критикував український букварик О. Строніна, хоча М. Драгоманов вважав його кращим за букварі і Т. Шевченка, і П. Куліша.

Під час відбуття покарання “за поширення малоросійської пропаганди” О. Стронін у Архангельську зав’язав досить гарні стосунки з відомим етнографом, громадським діячем та автором слів державного гімну “Ще не вмерла Україна” – П. Чубинським. Про О. Строніна, як одного з перших українських соціологів, писав філософ Д. Чижевський.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що завдяки споминам М. Драгоманова, можна дізнатися про непересічний педагогічний талант О. Строніна, його методи навчання та про внесок у становлення національної освіти. Будучи вихідцем із селянського середовища О. Стронін упродовж життя намагався шукати панацею від усіх бід народних в освіті.

¹ Там само.

Губський С.І. (Київ)

**ОСОБЛИВОСТІ ТА НАСЛІДКИ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 рр.:
ОГЛЯД ПРАЦЬ АНГЛОМОВНОЇ
ІСТОРІОГРАФІЇ**

Стаття присвячена огляду праць англomовної історіографії, присвячених Україні і, зокрема, революції 1917–1920 рр., що зберігаються в науковій бібліотеці НДІУ МОН України.

Здобуття Україною незалежності в 1991 р. й розбудова Української держави поряд з іншими складовими державотворення дало могутній поштовх розвитку національної науки, в т.ч. і жваве зацікавлення історією визвольних змагань українства за здобуття своєї незалежності. Значною мірою це пов'язано з нагальними потребами сучасного державного будівництва, успішне вирішення яких немислиме без урахування уроків минулого. Слід підкреслити, що особливістю сучасного державного будівництва є те, що тут потрібно вирішувати майже такі завдання, які мали місце протягом 1917–1920 рр., а саме: створення національної армії, її патріотичне виховання, уникнення надмірної ідеологізації та політизації військового будівництва, відновлення українських військових традицій, визначення ролі Збройних сил у системі національної безпеки держави. Успішне виконання цих завдань значною мірою залежить від використання історичного досвіду, від усвідомлення історичних традицій нашої минувшини, зокрема від вивчення досвіду військового будівництва періоду українських визвольних змагань 1917–1921 рр.

Ми прагнемо збагнути глибинну сутність революцій, їх детермінацію, розібратись у змісті процесів, що їх наповнюють, зробити належні висновки, винести відповідні уроки. І зрозумілішими стають загальна логіка історичного поступу, закономірності суспільного розвитку. А в тому – запорука обгрунтованішого розв'язання нагальних завдань сьогодення, оптимальнішого вибору перспективних рішень і дій.

Період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. можна розділити на декілька етапів. Перший – період Центральної ради і проголошення Української Народної Республіки (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 рр.), другий – період Гетьманату або Української держави гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня 1918 – 14 грудня 1918 р.), третій – період Директорії і відновлення Української Народної Республіки на рідних землях (14 листопада 1918 – 21 листопада 1920 рр.). Проте саме з УНР пов'язані головні державно-правові акти української революції – III (7 листопада 1917 р.) та IV (22 січня 1918 р.) Універсали, а також Акт

Соборності (Злуки) УНР та ЗУНР (22 січня 1919 р.), які, власне, і констатували появу незалежної України¹.

По суті, без УНР не було б ні гетьманської Української держави, ні підпорядкованій більшовицькій Росії, а пізніше СРСР Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Важливе значення для ознайомлення світової наукової громадськості з українською національно-демократичною революцією 1917–1920 рр. мають наукові дослідницькі праці українських діаспорних і іноземних вчених. Ці дослідження допомагають, особливо це стосується періоду 20 – 80-х рр. ХХ ст., ґрунтовно, об'єктивно, неупереджено, змістовно та правдиво висвітлити цей складний драматичний період української історії. Саме в цей час, коли українська нація після 250-літнього іноземного поневолення заявила про себе перед усім світом на повний голос, коли пробуджувалося національне ім'я, свідомість. Постає спочатку автономна, а потім власна незалежна держава. І тільки втручання іноземних держав (більшовики, білогвардійці, поляки, румуни та ін.), породжена цим внутрішня нестабільність та хаос знищили молоду Українську Народну Республіку і на довгі десятиліття наш народ був позбавлений повноцінної власної держави. Проте 1917–1920 рр. не пройшли даремно, боротьба тривала, аж поки в 1991 р. знову постала незалежна Україна.

У даній статті мова йде про видання, які зберігаються в бібліотеці Науково-дослідного інституту українознавства МОН України.

Англомовні праці, присвячені цьому періоду, можна розділити на дві основні групи. Перша – це дослідження українських діаспорних вчених, друга – твори іноземних англомовних науковців.

До першої групи слід віднести ґрунтовну працю О. Субтельного «Ukraine. A History» (Toronto; Buffalo; London: Published by the University of Toronto Press in association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. – 666 p.).

У 5-му розділі цієї праці «Part Fife Twentieth-Century Ukraine» автор детально зупиняється на періоді Першої світової війни. Вчений акцентує увагу на тому, що Україна була розділена між двома ворогуючими імперіями – Російською та Австро-Угорською й українські вояки, які перебували в складі різних армій були змушені воювати одні з одними. Також подано позиції українських політичних партій у Галичині та Наддніпрянщині після початку світової війни, те, як вони бачили місце і роль України у цьому протистоянні світових держав. Особливу увагу автор приділяє створенню в складі австрійської армії українського військового підрозділу – Легіону Українських січових стрільців (УСС), які вперше в ХХ ст. виступили зі зброєю в руках проти національного гноблення українського народу.

¹ Reunification of Ukraine // The Ukrainian Review. – London; New York; Toronto: Published by The Association of Ukrainians in Great Britain, Ltd. in cooperation with, Organization for Ukraine, Inc. (U.S.A) and Canadian League for Ukraines Liberation, 1969. – Vol. XVI. – No 2. – P. 2-3.

У підрозділі «War and Revolution» аналізується створення та діяльність Української Центральної ради та утворення УНР. Вчений зазначає, що звітка про падіння царського режиму досягла Києва 28 лютого (13 березня) 1917 р. 4 (17) березня українці заснували власну організацію – Центральну раду. Її створили помірковані ліберали з Товариства українських поступовців (ТУП) під проводом Є. Чикаленка, С. Єфремова та Д. Дорошенка разом із соціал-демократами на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою. Кількома тижнями пізніше до Центральної ради також вступила Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), яку репрезентували М. Ковалевський, П. Христюк та М. Шаповал. Головою Центральної ради було обрано М. Грушевського – добре відомого авторитетного історика, громадського й наукового діяча, котрий повернувся із заслання. Так, на відміну від росіян у Києві, що розкололися на поміркованих у Виконавчому комітеті та радикалів у Київській раді, українці всіх ідейних переконань згуртувалися в єдиний представницький орган¹.

Автор наголошує, що коли безпорадність Тимчасового уряду ставала чимдалі очевиднішою, Центральна рада вирішила скористатися своїми перевагами. Щоб завоювати собі визнання найвищої політичної сили в Україні, 23 червня вона видала Перший універсал, в якому проголошувалося: «Хай Україна буде вільною. Не відокремлюючись остаточно від Росії й не розриваючи зв'язків із Російською державою, хай український народ отримає право самому розпоряджатися своїм життям у своєму краї»². Незабаром Центральна рада оголосила про утворення Генерального секретаріату, що мав діяти як виконавчий орган (уряд). Очолений В. Винниченком Генеральний секретаріат, що складався з восьми міністерств, справами яких відали переважно українські соціал-демократи, взяв на себе відповідальність за управління Україною.

О. Субтельний доводить, що, отримавши обіцянку широкої культурної автономії, російські та єврейські партії в Україні неохоче приєдналися до Центральної ради. В цей момент Центральна рада складалася з 822 делегатів, близько чверті з яких належало російським, єврейським, польським та іншим неукраїнським партіям. В ідеологічному відношенні вона мала виразно ліву орієнтацію. Досягши угоди, хоч і досить хиткої як з Тимчасовим урядом, так і з національними меншостями, Центральна рада могла тепер братися за управління країною³.

Аналізуючи недоліки діяльності керівників Центральної ради, автор робить акцент на ідейній обмеженості молодих і недосвідчених українських політиків, вік більшості з яких коливався у межах від 20 до 30 років. Захоплені власною революційною риторикою, вони намагалися відмежуватися від старого ладу. Особливо промовистим у цьому відношенні було їхнє ставлення до військових. Влітку 1917 р. близько 300

¹ *Subtelny O. Ukraine. A History.* – Toronto; Buffalo; London: Published by the University of Toronto Press in association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. – P. 345.

² Там само. – С. 346-347.

³ Там само. – С. 347.

тис. українських солдатів стихійно реорганізувалися у всеукраїнські військові формування, запрягнувши на вірність Центральній раді. Генерал П. Скоропадський надав у розпорядження Центральній ради українізований корпус із 40 тис. бійців, прекрасно дисциплінованих і споряджених порівняно з дезорганізованими російськими військами. Але його крок було відкинуто з двох причин: ідеологи Центральної ради доводили, що революція усувала необхідність регулярної армії, по-друге, вони твердили, що не можна довіряти багатому землевласникові П. Скоропадському. Аналогічним було їхнє ставлення до чиновників: на них дивилися як на уособлення старої гнобительської буржуазної держави, а голова уряду В. Винниченко називав їх «найгіршими і найшкідливішими людьми»¹.

Говорячи про революції 1917 р., О. Субтельний висловлює переконання, що Лютнева революція була, по суті, наслідком падіння влади, а причиною другої революції, яку називають Жовтневою, стало захоплення влади. Її здійснили більшовицька організація на чолі з В. Леніним – організація, яку лише шість місяців тому вважали маловірогідним кандидатом на владу в Росії.

Дослідник зазначає, що як і більшість росіян в Україні, більшовики ворує поставилися до українського руху. Як марксист, вони побоювалися, що цей рух підірве єдність робітничого класу; представники панівної меншості, вони відчували загрозу нещодавно покірної більшості, що прокинулася; і як мешканці міста, вони з презирством дивилися на рух, що спирався на селянство. Для одного з провідних більшовиків – Х. Раковського проблематичним було визнати навіть сам факт існування українського народу. Про поширеність таких поглядів у партії свідчив один із небагатьох видатних українських більшовиків – М. Скрипник: «Для більшості членів нашої партії Україна не існувала як національна одиниця», – згадував він пізніше. Один із найвпливовіших більшовицьких вождів в Україні Г. Пятаков відверто заявив, що партія має остаточно відкинути гасло права нації на самовизначення. Він казав: «Ми не повинні підтримувати українців, оскільки їхній рух невігідний пролетаріатові. Росія не може існувати без українського цукру промисловості, вугілля, зерна тощо»².

Аналізуючи позицію В. Леніна, вчений підкреслює, що він був надто обережним політиком, щоб дозволити таким підходам формувати партійний курс. В. Ленін зрозумів, хоч і з деяким запізненням, що націоналізм є могутньою силою, якою партія могла б скористатися. Тому він сформулював досить плутане твердження, що більшовикам належить визнати й навіть сприяти здійсненню права пригноблених народів на культурний розвиток і самоврядування, доти, – і тут йшло дуже важливе застереження, – доки це не перешкоджало пролетарській революції. Так, наприклад, якщо український націоналізм вів до відокремлення

¹ Там само. – С. 348.

² Там само. – С. 349.

українських робітників від російських, то це, за В. Леніним, являло собою буржуазний націоналізм, з яким належало неухильно боротися. Інакше кажучи, в теорії національні прагнення українців визнавалися, а на практиці – відкидалися.

Автор переконаний, що велика перевага такого підходу полягала в тому, що він дозволяв робити вигляд, наче більшовики симпатизують прагненням українців і тому заслуговують на підтримку з їхнього боку, ще й при цьому не зраджуючи справу соціалістичної революції. Вплив ідей В. Леніна на його послідовників в Україні виявився у серпні 1917 р., коли до Центральної ради приєдналося 10 більшовиків.

О. Субтельний зазначає, що після того, як більшовики захопили владу в Росії, постало питання, хто ж керуватиме в Україні. Тому більшовики були дуже здивовані, коли Центральна рада оголосила, що бере на себе верховну владу в усіх дев'яти губерніях, де українці становлять більшість. Формально це підтверджував її Третій універсал від 7 (20) листопада, що проголошував створення автономної Української Народної Республіки (УНР). Все ще не наважуючись остаточно розірвати зв'язки з Росією, Центральна рада заявила про одну із своїх цілей – створення в колишній Російській імперії федерації вільних і рівноправних народів. Сподіваючись, що Центральна рада стане стабілізуючим чинником щодо анархії, яка поширювалась, владу українського уряду визнали українські партії, більшість Рад і навіть більшовики (хоч для останніх це був крок вимушений і тимчасовий).

Автор зазначає, що незабаром стало очевидним, що конфлікт між Центральною радою та більшовиками був невідворотним. Якщо Центральна рада критикувала В. Леніна за насильство при захопленні влади в Петрограді, то В. Ленін скаржився на те, що українці пропускають козацькі війська через свою територію, дозволяючи їм зосередитися на півдні Росії, де формувався російський антибільшовицький рух. Тим часом в Україні більшовики зазнали кілька невдач. У грудневих виборах до Всеросійських Установчих зборів, пізніше розігнаних більшовиками, українські партії отримали 70% голосів, тоді як більшовики – лише 10 %. Ще відчутнішою була їхня невдача на Всеукраїнському з'їзді Рад, який вони самі скликали 17 грудня в Києві й який сподівалися поставити під свій цілковитий контроль. Але українські партії запросили на з'їзд своїх прихильників із села, переваживши близько сотні більшовицьких делегатів двома з лишком тисячами своїх. Розлючені члени невеликої більшовицької фракції покинули з'їзд, переїхали до Харкова, кваліфікували Центральну раду як «ворога народу» й проголосили створення Радянської Української Народної Республіки. Одночасно в Україну з Росії почали наступ більшовицькі війська.

Сили більшовиків О. Субтельний оцінює в 12 тис. багнетів на чолі з талановитим командуючим В. Антоновим-Овсієнком і його кривавим помічником М. Муравйовим, що рухалися з північного сходу. За його словами, проти них український уряд мав розкиданих по різних місцях 15 тис. вояків, що склалися з селянського ополчення «вільних козаків»,

січових стрільців, колишніх військовополонених галичан, кількох невеликих загонів із фронту та декількох сотень київських гімназистів¹.

Дослідник особливо підкреслює, що більшовики не шкодували ні грошей, ні людей для того, щоб проникнути в українські загони, які значною мірою склалися з надзвичайно наївних у політиці селян, і переконати останніх або не брати участі в боях, або ж приєднатися до більшовиків. Унаслідок цього їхні сили в Україні до грудня зросли до 40 тис. чоловік².

Значною перевагою більшовиків, за словами автора, в Україні були організовані їхніми прихильниками майже в кожному великому місті диверсійні повстання проти Центральної ради, зокрема в Києві. Центральна рада, що засідала і вдень і вночі, похапцем прийняла закон про радикальну земельну реформу, тобто націоналізацію великих землеволодінь. Вона видала свій Четвертий і останній універсал (цей важливий документ хоч і датований 22 січня, фактично було складено в ніч з 24 на 25), проголосивши, що Українська Народна Республіка розриває зв'язки з більшовицькою Росією й стає вільною і самостійною державою³.

О. Субтельний підкреслює, що перед лицем неминучої поразки останньою надією Центральної ради була чужоземна допомога. Взагалі симпатії Ради схилилися на бік Антанти, і з самого початку вона наполегливо домагалася свого визнання її членами, і особливо Францією. Але реакція Франції, яка рішуче стояла за відновлення «єдиної та неподільної Росії», була неоднозначною. 22 грудня 1917 р. розпочали мирні переговори у Брест-Литовську з Центральними державами. Більшовики заявили про те, що вони репрезентують всі народи колишньої Російської імперії. Щоб не дати більшовикам представляти на мирних переговорах Україну, Центральна рада вирядила до Бреста власну делегацію. 9 лютого 1918 р., лише за кілька годин до того як надійшла звістка про відступ Центральної ради з Києва перед військами М. Муравйова, її представники в Бресті підписали угоду з Центральними державами. Її сутність зводилася до того, що німці зобов'язалися надати Центральній раді військову допомогу за поставки нею великої кількості сільськогосподарських продуктів для цих держав⁴.

За словами дослідника, вже через кілька днів після підписання угоди в Брест-Литовську німці з австрійцями розділили Україну на сфери впливу і ввели на її територію свою могутню армію, що налічувала понад 450 тис. чоловік. За якихось три тижні більшовики, які, за їхнім же висловом, «принесли на багнетах з півночі радянську владу» і які протягом свого нетривалого перебування встановили у Києві царство терору, були змушені тікати. 2 березня війська Центральної ради повернулися до Києва разом з німецькими військами⁵. Аналізуючи політичну діяльність Центральної

¹ Там само. – С. 350.

² Там само. – С. 351.

³ Там само. – С. 352.

⁴ Там само. – С. 352-353.

⁵ Там само. – С. 353.

ради, позитивні та негативні сторони її діяльності, автор зазначає, що політика Центральної ради викликала розчарування майже в усіх верствах населення України. Неукраїнці засуджували розрив зв'язків між Україною та Росією, незаможні селяни не отримали очікуваної землі, у заможних селян і великих землевласників націоналізація їхніх володінь викликала лють, а всі разом засуджували Центральну раду за запрошення в країну німців та австрійців. Зі свого боку, німці теж були незадоволені молодими і малоспроможними політиками, які переважали в Центральній раді. Вони швидко пересвідчилися, що Рада не має практично ніякого адміністративного апарату для збору тих мільйонів тонн сільськогосподарських продуктів, що їх так відчайдушно потребували голодні німецькі та австрійські міста, і сировини. Безперервні кризи, сутички й дебати між соціалістичними партіями у Центральній раді переконали німців у тому, що «молоді українські утопісти» неспроможні керувати. Тому 28 квітня, коли Центральна рада працювала над конституцією Української Народної Республіки, до зали ввійшов німецький загін і всім було наказано розійтися. Наступного дня Центральна рада впала – без усякої спроби захищатися.

Вчений робить висновки, що за той рік, протягом якого Центральна рада виступала основним політичним чинником в Україні, вона досягла значних успіхів, але й зазнала великих невдач. З огляду на слабкість і дискримінованість української інтелігенції до революції, її політичну недосвідченість, створення і зміцнення Центральної ради було безперечним здобутком. Своєю діяльністю вона, нарешті, поклала край поширеним сумнівам щодо самого факту існування українського народу. Вона перетворила українське питання на одне з ключових питань революційного періоду. З суто політичної точки зору Центральна рада у взаєминах з Тимчасовим урядом добилася більшого, ніж можна було сподіватися¹.

Особливо автор підкреслює, що Центральна рада перемогла українських більшовиків, змусивши їх звертатися по допомогу до Росії.

На превеликий жаль, за словами О. Субтельного, найочевиднішою в діяльності Центральної ради є її поразка. До найважливіших її причин належала відсутність двох головних опор державності, а саме – боєздатної армії та адміністративного апарату. Не маючи останнього, Центральна рада не могла утримувати зв'язки з губерніями та селом, де зосереджувалося найбільше її можливих прихильників. Не меншої шкоди завдавала й відсутність згоди щодо того, яку політику проводити. Як приклад, дослідник наводить стосунки В. Винниченка та С. Петлюри – двох провідних міністрів в уряді, у яких з усією драматичністю виявлялася гостра ворожнеча. В. Винниченко доводив, що Центральній раді слід проводити суспільно радикальнішу, ніж у більшовиків, політику, щоб виправдати сподівання мас на докорінні зміни. Тим часом С. Петлюра вважав, що слід приділяти більшу увагу будівництву інститутів національної державності, зокрема армії. Нарешті, безпосередньою

¹ Там само. – С. 353-354.

причиною кінця Центральної ради стала її неспроможність задовольнити німецькі вимоги.

Говорячи про причини поразки ЦР автор робить висновок, що поразку Центральної ради зумовила нерозвиненість українського національного руху. Центральна рада фактично була змушена починати будівництво держави ще до завершення процесу формування нації.

У підрозділі «The Ukrainian Revolution» О. Субтельний аналізує створення й діяльність Української держави гетьмана П. Скоропадського, показує посилення анархії в Україні в цей період, створення Директорії, антигетьманське повстання та відродження УНР, розпад Австро-Угорської імперії, створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), боротьбу галичан з поляками, причини поразки Галицької армії, розкриває наслідки перемоги більшовиків та поразки українських урядів і армій за незалежність своєї Вітчизни.

Говорячи про ситуацію в Україні весною 1918 р., автор зазначає, що до цього часу широким верствам населення України вже набридли революція й хаос. Закономірно, що ці настрої переважали серед заможних селян, дрібних підприємців та бізнесменів, фабрикантів, великих землевласників, вищих прошарків чиновництва, що складала 20 % усього населення України. Австрійці та німці в Україні також всіляко прагнули відновити порядок і прискорити вивезення сільськогосподарських продуктів та сировини. Тому між 24 і 26 квітня представники цих груп таємно домовилися замінити Центральну раду консервативним українським урядом на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським¹.

29 квітня, на з'їзді, скликаному в Києві Лігою землевласників, на який з усієї України прибуло 6500 делегатів, П. Скоропадського з ентузіазмом проголосили гетьманом, закликавши його «врятувати країну від хаосу і беззаконня». Того ж дня він разом із прихильниками оголосив про встановлення «Української Держави» (на відміну від «Української Народної Республіки» Центральної ради). Нова держава ґрунтувалася на незвичайному поєднанні монархічних, республіканських і, що особливо характерно, диктаторських засад, її підданам гарантувалися громадянські права, причому особливо наголошувалося на непорушності приватної власності².

Описуючи діяльність гетьмана, дослідник підкреслює, що скасовуючи такі нововведення Центральної ради, як націоналізація великих маєтків та культурна автономія, гетьман увів окрему категорію громадян-козаків (які фактично були заможними селянами), сподіваючись, що вони стануть основною соціальною опорою режиму. Особливо виділялися широкі повноваження самого гетьмана: йому належало виняткове право видавати всі закони, призначати кабінет, керувати зовнішньою політикою та військовими справами й бути верховним суддею країни. Однак ці претензії

¹ Там само. – С. 352.

² Там само. – С. 352.

на майже необмежену владу не могли приховати того факту, що влада в Україні практично належала німцям, а не українському уряду.

Автор зазначає, що, як і належало чекати, українські політичні діячі, більшість яких були соціалістами й членами Центральної ради, різко негативно поставилися до гетьманської держави. Тому коли до участі в гетьманському уряді запросили кількох відомих українців, майже всі вони відмовилися. Це не лишало гетьманові нічого іншого, як звернутися при формуванні кабінету до людей, не пов'язаних з українським рухом, тим самим давши підставу для звинувачень у тому, що до його уряду не ввійшов жоден «справжній» українець. До нового кабінету, очолюваного прем'єр-міністром Ф. Лизогубом (багатим землевласником), входив лише один відомий український діяч – міністр закордонних справ Д. Дорошенко. У складі уряду бракувало націонал-патріотів, проте гетьман включив до нього ряд талановитих адміністраторів.

Говорячи про досягнення діяльності гетьманського уряду, автор зазначає, що за якихось кілька місяців в Україні було відновлено дієвий адміністративний апарат. У провінціях урядовці Центральної ради замінялися на досвідчених адміністраторів, що називалися старостами й призначалися з місцевих поміщиків або земських урядників. У центральному уряді посади розподілилися між професійними чиновниками – переважно росіянами чи русифікованими українцями. Щоправда, труднощі виникли при формуванні регулярної армії, оскільки німці не підтримували створення великої військової сили, здатної кинути виклик їхньому впливові. Незабаром на повну силу стала діяти (хоч і з неоднаковою ефективністю) поліція (державна варта), до якої, як і до армії, ввійшло багато колишніх царських офіцерів.

Особливо О. Субтельний наголошує, що якщо Центральна рада мала офіційні дипломатичні стосунки лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Оттоманською імперією, то Гетьманщина обмінялася посольствами з 12 країнами, її зовнішня політика була, головним чином, спрямована на укладення мирного договору з радянською Росією (підписаного 12 червня 1918 р.) та на безплідні суперечки з Австро-Угорщиною навколо питання про повернення східногалицьких земель та Холмщини¹.

Він підкреслює, що особливо вражають досягнення уряду у створенні системи освітніх закладів. На рівні початкової школи було випущено кілька мільйонів примірників україномовних підручників, а в більшості шкіл введено українську мову. Було засновано близько 150 нових україномовних гімназій, у тому числі в сільських районах. У жовтні в Києві та Кам'янці-Подільському відкрилися два нових українських університети. Було також засновано національний архів та бібліотеку в понад 1 млн томів книг. Вершиною цієї діяльності стало створення 24 листопада 1918 р. Української академії наук².

¹ Там само. – С. 357.

² Там само.

Аналізуючи політичну ситуацію в цей період, автор наголошує, що із самого початку стала викристалізовуватися опозиція П. Скоропадському. В середині травня відбувся ряд нелегальних з'їздів українських партій, на яких своє несхвалення діями уряду висловили представники таких професійних спілок, як залізничники, телеграфісти, а також селяни й робітники. Виник координаційний осередок опозиції, названий Українським національно-державним союзом (УНДС), на чолі якого став В. Винниченко. Антигетьманський курс узяла інша впливова організація – Всеукраїнський земський союз на чолі з С. Петлюрою. Спочатку ці групи вели переговори зі П. Скоропадським про шляхи проведення більш ліберальної й національно орієнтованої політики, та згодом вони вирішили збройним шляхом взяти владу.

Говорячи про аграрну політику стосовно українського села, дослідник зазначає, що українських селян не треба було особливо підбурювати до повстання проти уряду, тому що останній конфіскував їхній врожай, повертав землю багатим поміщикам і посилав у села «каральні експедиції». Тому незабаром по всій Україні вибухнули стихійні й досить значні селянські повстання. У запеклі бої з німецько-австрійськими військами вступали загони озброєних селян (зброя тоді була легкодоступною) на чолі з ватажками з місцевих жителів, що часто були анархістськи настроєними і яких на козацький зразок називали отаманами або батьками. Ці сутички набирали величезних масштабів.

Характеризуючи зовнішньополітичну ситуацію навколо України, О. Субтельний зазначає, що на початку осені стало очевидним, що Центральні держави програють війну. І тут гетьман був змушений піти на поступки. Але наприкінці жовтня нова спроба залучити до кабінету видатних українських діячів провалилася. Кидаючись із боку в бік у відчайдушних пошуках підтримки, П. Скоропадський пішов на відчайдушний крок. 14 листопада 1918 р. він призначив новий кабінет, що майже повністю складався з російських монархістів, і проголосив Акт федерації, за яким зобов'язався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою Російською державою. Цей суперечливий вчинок було зроблено з метою завоювати підтримку настроєних проти більшовиків росіян та переможної Антанти. Того ж дня українська опозиція утворила альтернативний уряд – Директорію на чолі з двома давніми суперниками – В. Винниченком та С. Петлюрою – й відкрито проголосила повстання проти гетьмана!¹

О. Субтельний підкреслює, що повстання, підняте Директорією, швидко ширилося. Сотні й тисячі селян під проводом отаманів стікалися до Білої Церкви на захід від Києва, що слугувала штабом антигетьманських сил. Незабаром це сповнене ентузіазму, але слабо дисципліноване нерегулярне військо налічувало 60 тис. чоловік. Ще важливішим стало те, що на бік Директорії перейшли деякі з найдобірніших загонів гетьмана, як, зокрема, січові стрільці під командуванням Є. Коновальця й начальника його штабу

¹ Там само. – С. 358.

А. Мельника та Сірожупанна дивізія, збільшивши таким чином кількість її регулярного війська до 40 тис. 21 листопада повстали оточили Київ, і після тривалих переговорів з метою забезпечити вихід німецької залоги 14 грудня німці залишили місто, забравши з собою П. Скоропадського. Того ж дня сили Директорії триумфально ввійшли до Києва й проголосили відновлення Української Народної Республіки¹.

Характеризуючи діяльність Гетьманату, вчений робить висновки, що хоча Гетьманат проіснував менше восьми місяців, протягом яких реальна влада перебувала в руках німців, а його власний вплив був обмеженим, він спочатку міг здобути собі певну підтримку завдяки обіцянкам відновити правопорядок, якого прагнула велика частина населення. Проте він не спроміг належним чином підійти до розв'язання двох основних питань, що їх поставила революція в Україні, – питань соціально-економічної реформи та національної незалежності. Спроба відновити стабільність шляхом повернення дореволюційного соціально-економічного устрою насамперед на селі, була найсерйознішою помилкою П. Скоропадського. За словами дослідника, в національному питанні його уряд займав двоїсту позицію: маючи на своєму рахунку великі досягнення, як, зокрема, українізація освіти й культури, він, однак, змушував українських націонал-патріотів дивитися на нього як на уряд «український за формою, але московський за змістом»².

Оцінюючи перші кроки Директорії після перемоги антигетьманського повстання, зокрема аналізуючи видану 26 грудня 1918 р. Декларацію, автор зазначає, що одним із основних положень Декларації була обіцянка експропріювати державні, церковні та великі приватні землеволодіння для перерозподілу їх серед селян. Уряд брав на себе зобов'язання бути представником інтересів робітників, селян і «трудової інтелігенції», а також оголошував про намір позбавити виборчих прав земельну й промислову буржуазію. З цією метою він скликав Трудовий конгрес, що мав функціонувати як представницький і законодавчий орган держави³.

О. Субтельний наголошує, що в своїй діяльності новому уряду з поставлених цілей удалося здійснити небагато, терміново довелося вирішувати багато внутрішніх і зовнішніх проблем. Ключове внутрішнє питання, що через нього між українськими політичними партіями відбувся розкол, зводилося до того, якою має бути нова влада – парламентською демократією (як того хотіли помірковані соціалісти) чи українським різновидом системи Рад (чого домагалися ліві радикали). Останні на чолі з В. Винниченком доводили, що українці мають надавати суспільним перетворенням такої ж уваги, як і національному визволенню, і, перейнявши систему Рад, вони б тим самим викрали у більшовиків їхні «грим та блискавку». На це помірковано настроєні діячі національної орієнтації, на боці яких були симпатії С. Петлюри, відповідали, що саме захопленість суспільними експериментами і, як наслідок цього,

¹ Та само. – С. 359.

² Там само.

³ Там само. – С. 361.

ігнорування необхідності створення армії та інших інститутів держави призвели до падіння Центральної ради, і що цієї помилки не треба повторювати. Отже, давня дилема української інтелігенції – чому віддати пріоритет: соціалістичній революції чи національному визволенню – знову сіяла в її лавах ворожнечу і безладдя. В цей час більшовики повели свій другий наступ на Україну.

Дослідник зазначає, що з наближенням більшовицьких військ Директорія поводи́ла себе аналогічно тому, як діяла за рік перед тим Центральна рада. В останні, сповнені відчаю дні, що лишалися до падіння Києва, Директорія провела кілька символічних демонстрацій суверенності. 22 січня 1919 р. вона відсвяткувала злуку Української Народної Республіки з новоутвореною в Галичині Західноукраїнською Народною Республікою, про яку мріяли покоління української інтелігенції як на заході, так і на сході. Проте в ситуації, коли обидва уряди були змушені боротися за власне існування, їхні перспективи здавалися безрадісними. До того ж ці уряди зберігали свій окремий адміністративний апарат, військо й політику¹.

Оцінюючи боєздатність військ республіканського українського уряду, автор робить висновок, що вона викликала лише розчарування. Ще до другого наступу більшовиків вояки, які брали участь у поваленні гетьмана, повернулися до сіл, ліквідувавши, на їхню думку, головну загрозу для свого благополуччя і не дбаючи про долю Директорії. Виразні прорадянські тенденції, що проступали в політиці українського уряду, допомогли більшовицьким агітаторам ще легше, ніж раніше, схилити на свій бік багатьох таких селян. Тому армія Директорії, яка ще кілька тижнів тому налічувала понад 100 тис. солдатів, зменшилася до 25 тис. Велика її частина й надалі складалася з партизанських загонів на чолі з отаманами, яких головнокомандувач С. Петлюра ледве міг контролювати. З дальшим погіршенням воєнної обстановки 2 лютого Директорія залишила Київ і переїхала до Вінниці. Весною, після ряду військових поразок, вона утримувала невеличку смугу території навколо Кам'янця-Подільського².

Автор зазначає, що, враховуючи своє надзвичайно тяжке становище, український уряд знову звернув свої надії до чужої держави – Франції, війська якої, що здавалися тоді непереможними, розташувалися в Одесі. Щоб виглядати привабливішою для французів, Директорія очистилася від радикальних прорадянських елементів. У середині лютого подав у відставку В. Винниченко, а соціалістичний кабінет В. Чехівського замінили помірковані на чолі з С. Остапенком. Тепер С. Петлюра був найвпливовішою людиною в уряді. Незабаром виявилось, що французи під впливом своїх білих російських союзників, які ненавиділи українських «сепаратистів» не менше, ніж більшовиків, не мали намірів допомагати Директорії. На початку квітня вся ця справа втратила актуальність, коли французькі війська під тиском отамана М. Григор'єва, одного з

¹ Там само. – С. 362.

² Там само.

партизанських командирів С. Петлюри, котрий перекинувся до більшовиків, покинули Україну так само несподівано, як і з'явилися.

Загострюючи увагу на міжнародному та внутрішньому становищі УНР, вчений зазначає, що військові поразки та дипломатичні невдачі до краю загострили ідейні суперечки серед українців. Від двох найбільших політичних партій – соціал-демократів і соціалістів-революціонерів – відділилися невеликі, але впливові фракції радикалів, що проголосили себе окремими партіями, стали на радянську платформу й приєдналися до більшовиків. Під їхнім впливом перебували такі сильні отамани, як Ангел, Зелений, Соколовський, Тютюнник та Григор'єв. Відокремлення в соціал-демократичній партії лівого крила відбулося в січні 1919 р., приблизно в цей же час від соціалістів-революціонерів відкололися боротьбисти – фракція, що організувалася навколо своєї газети «Боротьба» й налічувала близько 5 тис. членів¹.

На думку автора, важливою подією українського національно-визвольного руху в цей період став відступ армії ЗУНР у Східну Україну та її з'єднання з силами Директорії. Історик зазначає, що вперше західно- та східноукраїнські націонал-патріоти, що протягом покоління наголошували на існуванні між ними братніх зв'язків, увійшли в контакт між собою. Тепер, коли українська революція вступала в свою завершальну стадію, виникла нагода пересвідчитися, чи здатні вони до співпраці².

У цей час у військовому відношенні українці ще ніколи не були такими міцними. Галицька армія налічувала більше 50 тис. бійців. Серед усіх армій, що воювали в Україні, – української, більшовицької, білої, вона була чи не найбільш дисциплінованою й дієвою. Внаслідок щойно проведеної реорганізації та появи кількох надзвичайно талановитих командуючих сильнішою стала й 35-тисячна армія Директорії. Крім того, з нею узгоджували свої операції 15-тисячні партизанські загони під проводом отаманів Зеленого та Ангела. Таким чином, українці мали 100 тис. загартованого в боях війська, що змушувало рахуватися з таким суперником³.

Досліджуючи цей період, історик звертає велику увагу на розбіжності, що існували між двома українськими урядами. По-перше, між Директорією С. Петлюри й диктаторством Є. Петрушевича існували досить непевні стосунки. Теоретично Директорія була всеукраїнським урядом і тому претендувала на верховенство; проте на практиці саме західноукраїнський уряд мав боєздатну армію, ефективніший апарат управління й тому не бажав дотримуватися політики, з якою не погоджувався. По-друге, обидва уряди розходилися в ідейних переконаннях. Директорія складалася майже виключно із представників лівих партій, тим часом як західноукраїнський уряд спирався на ліберальні партії з виразними консервативними тенденціями. Внаслідок цього наддніпрянці звинувачували галичан у «реакційності», а останні, відповідаючи компліментом на комплімент,

¹ Там само. – С. 363.

² Там само. – С. 372.

³ Там само.

називали перших «напівбільшовиками». Галичани, що вирізнялися високою організованістю й національною свідомістю, із зневагою дивилися на організаційну розхлябаність східних українців, їхній соціальний радикалізм і схильність до імпровізаторства. Зі свого боку, наддніпрянці вважали галичан провінційними, збюрократизованими й нездатними зрозуміти конфлікт в Україні у ширшому контексті. Отже, на передній план з усією очевидністю виступили глибокі культурні, психологічні й політичні розбіжності, які накопичувалися між східними й західними українцями протягом століть¹.

На нашу думку, спірними є думки автора про причини відступу більшовиків з Правобережжя під час об'єднаного наступу армій УНР і ЗУНР у кінці липня-серпні 1919 р. Попри впертий опір червоних, українські армії визволили велику частину Правобережжя. Проте головною причиною відступу більшовиків, на думку автора, був не український наступ, а наступ російських білих армій. Хоча перед цим О. Субтельний вказував, що українські збройні сили в цей час становили значну військову силу, на яку супротивники, в т.ч. і більшовики, не могли не зважати.

Переважна частина дослідників вказує на те, що українці, включаючи і частини Дієвої Армії УНР, ввійшли в Київ 31 серпня і причин, чому українці відступили було набагато більше, а не тільки та, що галичани не знали як реагувати на білогвардійців. На той час, коли писалася книга, в автора не було відповідних матеріалів. На сьогодні це питання вже вивчене набагато краще. Проте автор справедливо вказує, що українські армії були невдоволені одна одною й втягнуті в небажаний конфлікт з білими, відступили від Києва².

Автор правдиво описує становище українських урядів і армій восени 1919 р., яке стало справді трагічним. З одного боку, їх атакували білі, з іншого – більшовики, в тилу перебували агресивні поляки й вороже настроєні румуни. Цей «чотирикутник смерті», що невпинно звужувався, став нестерпним, коли в жовтні виснажені, голодні, позбавлені постачання й притулку українські армії вразила епідемія тифу. За якихось кілька тижнів велика кількість вояків або померли, або були вражені хворобою. Власне, тоді розвалилася боєздатна раніше Галицька армія. До кінця жовтня в її складі налічувалося лише 4 тис. боєздатних вояків. У армії Директорії ж було всього 3 тис. бійців³.

6 листопада 1919 р. генерал М. Тарнавський підпорядкував галицьких стрільців командуванню білих за умови, що вони не будуть боротися проти інших українських військових формувань і що їм дадуть можливість відпочити і підлікуватися. Тим часом Є. Петрушевич із прихильниками переїхав до Відня, сформувавши там уряд у вигнанні. Зі свого боку, Головний отаман С. Петлюра вирушив до Варшави на переговори з

¹ Там само. – С. 373.

² Там само. – С. 373-374.

³ Там само. – С. 374.

керівниками Польщі, а війська УНР вирушили в т.зв. Перший Зимовий похід і ефективно діяли в білогвардійському та більшовицькому тилах¹.

Автор об'єктивно оцінює Варшавський договір С. Петлюри і Й. Пілсудського, коли Головний отаман змушений був відмовитися від усяких претензій на Східну Галичину (що викликало обурення серед галицьких українців). За цією угодою Армія УНР разом з поляками здійснюють спільний наступ в Україні проти більшовиків. Проте О. Субтельний датою укладання Варшавського договору називає 21 квітня, а не 24 квітня, як більшість істориків. Історик справедливо відзначає, що участь поляків у цій угоді мотивувалася прагненням створити між собою та Росією східноукраїнську буферну державу. Вони сподівалися, що з появою в Україні відновленої армії УНР їхній наступ дістане підтримку настроєного проти більшовиків селянства країни. Як завжди, спочатку все йшло добре, і 6 травня союзницькі сили, що налічували близько 65 тис. поляків і 15 тис. українців, оволоділи Києвом².

Автор вказує, що очікуваної підтримки селянства союзним полякам не було. Очевидно, особистого авторитету С. Петлюри виявилось недостатньо для того, аби подолати серед багатьох селян традиційну неприязнь до його союзників – польських «панів». У червні більшовики вдалися до вдалого контрнаступу. Врешті-решт восени 1920 р. розпочалися польсько-радянські мирні переговори і відбувся розрив поляків із урядом УНР. Армія УНР, що зросла до 35 тис., продовжувала сама воювати з більшовиками і, за словами автора, до 10 листопада (насправді до 21 листопада – Г.С.) 1920 р., доки під ударами переважаючих червоних військ була змушена відступити з рідної землі і була інтернована в таборах польською владою.

Бойові дії регулярної армії УНР на території України, на жаль, закінчилися військовою поразкою.

Іншою змістовною і цікавою працею з даної проблематики є стаття М. Чубатого “The National Revolution in Ukraine (1917–1919)”, опублікована в журналі “The Ukrainian Quarterly” у першому номері за жовтень 1944 р.

У передмові дуже коротко показано історію українського народу і йдеться про те, що українці, незважаючи на польську та російську пропаганду, є окремим народом. Християнська культура поширилася в Україні і відіграла велике значення. Після свого становлення козаки під проводом гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Мазепи боролися за свою свободу. Засноване в 1846 р. Кирило-Мефодіївське товариство, до якого входили поет Тарас Шевченко та історик Микола Костомаров у своїй програмі передбачало, що Україна буде вільною державою в слов'янській конфедерації. Засновані перед Першою світовою війною партії “Молода Україна” в Австрії та Револьюційна Українська Партія (РУП) у Росії репрезентували сучасний на той час український рух.

У підрозділі “World War I Awakened Hopes of Ukrainians” звертається увага на створення в складі австро-угорської армії Легіону Українських

¹ Там само. – С. 374-375.

² Там само. – С. 375.

січових стрільців, гаслом якого було “Війна проти Росії веде до свободи української нації”¹. Після створення в Україні Центральної ради і перемоги більшовицької комуністичної партії в Росії між ними виникли суперечки. Центральна рада хотіла бачити Україну в федерації з демократичною Росією. Комуністи на словах не заперечували право націй у Росії на самовизначення і відокремлення.

Професор М. Грушевський, керівник українського парламенту, у перспективі бачив австрійську Україну і східну Україну як можливість створення Об’єднаної Української Демократичної Республіки.

У підрозділі “The New Gospel from over the Sea” розповідається про ініціативу американського президента Вільсона про право націй на самовизначення, т.зв. “14 пунктів”, за якою народи Австрійської імперії мали право на самовизначення. Це стосувалося і західних українців. На думку автора, це мало стосуватися і народів Російської імперії – українців, білорусів, литовців, латишів, естонців, фінів, які теж прагнуть свободи.

У підрозділі “The Social Revolution in Russia and the National Revolution in Ukraine” мова йде про початок російської соціальної революції в Петрограді та ліквідацію монархії, створення уряду Керенського та його погляд на український рух. В Україні з ініціативи Товариства українських поступовців (ТУП) була створена Українська Центральна рада. 5–7 квітня 1917 р. Всеукраїнський національний конгрес підтримав Центральну раду. Також відбувалася українізація російської армії і проходили українські військові з’їзди². Автор акцентує увагу на особливостях революційного процесу в Україні, показує його всеукраїнський характер і масовість.

У підрозділі “June 23-1917-Opening of the Ukrainian National Revolution” автор розкриває найбільш значимі процеси української революції та значення прийняття Першого Універсалу Центральної ради для української справи.

Підрозділ “The Russian Government Recognizes Federated Ukrainian State” присвячений створенню та діяльності Генерального секретаріату (уряду) Української Центральної ради. Автор наводить цікаві дані, говорить, що після приходу більшовиків до влади в Росії (7 листопада 1917 р. за н.ст.) Центральна рада в III Універсалі проголосила Українську Народну Республіку (УНР) у складі демократичної небільшовицької Російської Федерації.

У трьох наступних підрозділах “Ukraine Becomes a Ukrainian National Republic”, “Ukraine, an Independent Nation, January 22-1918” та “The Independent Western Ukrainian National Republic”, автор веде мову про найвагоміші сторінки боротьби українського народу за свою незалежність у цей період – агресії більшовицької Росії проти УНР та проголошення IV Універсалу Центральної ради 22 січня 1918 р., за яким Україна “ставала самостійною, незалежною Українською Народною Республікою”³. В

¹ Czubytyj. N.D. The National Revolution in Ukraine (1917–1919) // The Ukrainian Quarterly. – 1944. – №. 1. – С. 19.

² Там само. – С. 23.

³ Там само. – С. 35.

підрозділі, присвяченому Західній Україні, М. Чубатий коротко, але змістовно описує створення після розпаду Австро-Угорської імперії Західноукраїнської Народної Республіки та її вперту і виснажливу боротьбу з поляками, які прагнули приєднати Східну Галичину до новоствореної Польської держави.

Підрозділ “From today, forever there will be One, Undivided, Independent Ukrainian Peoples Republic” дослідник присвячує визначній події в історії України – об’єднанню УНР та ЗУНР на Софійській площі в Києві 22 січня 1919 р. “Шлях на Київ лежить через Львів”, – таким було гасло Української галицької армії, коли на ділі необхідно було підтвердити це об’єднання¹.

Праця М. Чубатого, написана в період Другої світової війни, під час окупації та жорстоких боїв на території України між військами Радянського Союзу та гітлерівської Німеччини, повертала українців до часів своєї незалежності 1917–1920 рр. та пробуджувала віру на продовження цієї боротьби.

Значний науковий інтерес має праця В. Воропай “The struggle for Ukrainian independence in 1917–1918”, опублікована в журналі “The Ukrainian Review”, № 2 за 1969 р. В ній автор досліджує такі недостатньо вивчені на той час питання, як українська культура та духовність у часи революції 1917–1920 рр., зокрема під час правління гетьмана П. Скоропадського в 1918 р. Стаття складається з трьох розділів – “Theatre”, “Press”, “The Church”. Автор наводить історіографічні праці українських вчених, присвячені даній проблематиці. Зокрема, в розділі, присвяченому розвитку театру, згадано роботу Д. Антоновича, у розділі «Преса» – роботу З. Кузеля, у розділі, присвяченому розвитку українського православного церковного руху та його боротьбі за автокефалію церкви в Україні є посилання на дослідження та статті Д. Дорошенка, О. Лотоцького, В. Біднова, С. Єфремова.

Наводяться дані про кількість театрів, відомих акторів, поставлені п’єси українських та зарубіжних драматургів. В розділі “Преса” науковець подає цікаві дані про збільшення кількості українських видань з 1917 р. по 1918 р. Зокрема, в Києві виходило 50 періодичних видань і 35 – у провінції². Також подано назви періодичних видань, які виходили в містах.

У наступному розділі дослідниця подає всю історію становлення церкви в Україні: хрещення русичів у Києві князем Володимиром у 988 р., Брестську церковну унію 1596 р., боротьбу козацтва за православну віру, підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Особливо детально автор зупиняється на відродженні українського церковного православного руху в 1917 р., подає всі найважливіші події цього процесу, позицію уряду гетьмана П. Скоропадського щодо

¹ Там само. – С. 39.

² *Woropay V. The struggle Ukrainian independence // The Ukrainian Review. – London; New York; Toronto: Published by The Association of Ukrainians in Great Britain, Ltd. in cooperation with, Organization for Ukraine, Inc. (U.S.A) and Canadian League for Ukrainians Liberation, 1969. – Vol. XVI. – No 2. – С. 66.*

автокефалії церкви в Україні. Це питання знайшло своє продовження після приходу до влади Директорії. 1 січня 1919 р. на розгляд уряду подано постанову про затвердження автокефалії української церкви¹.

Таким чином, праці українських вчених у діаспорі англійською мовою дали новий поштовх об'єктивному розвитку української історичної науки, ознайомили англомовну спільноту з боротьбою українського народу за власне національне ім'я і державну незалежність.

Значну наукову цінність та інтерес мають праці зарубіжних англомовних авторів, присвячені історії України взагалі й українській революції 1917–1920 рр. зокрема. Вони не втратили своєї актуальності і в наш час. Іноземні вчені в своїх дослідженнях зі сторони оцінюють події в іншій державі, мають власну точку зору на ці процеси, їхні роботи мають об'єктивний, неупереджений характер і, що найголовніше, правдиво знайомлять світову громадськість з українськими історичними процесами.

Серед цих робіт варто виділити працю Вальтера Душніка «In Quest of Freedom. 1918–1958. In Commemoration of the Fortieth Anniversary of Ukrainian Independence», видану Українським конгресовим комітетом Америки у Нью-Йорку в 1958 р. і присвячену 40-річчю початку української революції 1917 р. Книга складається зі вступу, 3-х розділів та закінчення, налічує 88 сторінок. Автор чітко, конкретно, висловлює свою думку та позицію, об'єктивно, без ідеологічних штампів доносить її до читача.

У першому розділі «The Ukrainian Nation Before and During World War I» йдеться про географічне розташування України та розселення українців, їхнє політичне становище в Росії та Австро-Угорщині, участь і боротьбу українців, зокрема січових стрільців, в арміях ворогуючих держав.

Другий розділ «The Ukrainian National Revolution», присвячений становленню українських громадських та політичних організацій на початку ХХ ст., діяльності українських діячів у Санкт-Петербурзі та Москві. Далі автор детально зупиняється на українських організаціях, які утворили Українську Центральну раду, проведенні 5-7 квітня 1917 р. Всеукраїнського національного конгресу (з'їзду), позиції Центральної ради у протистоянні з російським Тимчасовим урядом, прийнятті I-го та II-го Універсалів ЦР та створенню Генерального секретаріату (уряду) України. Після більшовицької революції в Петрограді та прийняття Центральною радою III Універсалу, за яким проголошувалась Українська Народна Республіка (УНР) у федеративному зв'язку з Росією, дослідник ретельно аналізує причини, що призвели до протистояння, а потім і війни між російським Раднаркомом та Генеральним секретаріатом УНР. Автор на основі переконливих фактів показує, що слова та діла у більшовицького керівництва розходилися з ділом. Визнаючи за українським народом право на самовизначення аж до відокремлення, більшовики чудово розуміли, що без українського хліба та вугілля вони приречені на поразку, що всілякі розмови про світову революцію без України це тільки пусті балачки.

¹ Там само. – С. 75.

Розділ третій «The Independent Ukrainian State» автор присвячує становленню незалежної Української Народної Республіки: агресії більшовиків проти УНР, переговорам українських дипломатів з державами Четверного Союзу, угоді з Німеччиною та Австро-Угорщиною, припиненню німцями діяльності Центрального ради. Далі автор переходить до гетьманського перевороту і приходу до влади П.Скоропадського 29 квітня 1918 р., детально зупиняється на діяльності гетьмана та його уряду. В підрозділі «The Rise of Western Ukrainian National Republic» мова йде про створення на руїнах Австро-Угорської імперії незалежної ЗУНР: детально описана внутрішня та зовнішня ситуація навколо Східної Галичини, позиція українських політичних та військових чинників щодо подальшого розвитку подій, бої з поляками у Львові після 1 листопада 1918 р. і подальша українсько-польська війна до середини липня 1919 р., коли озброєні та вишколені державами Антанти польські легіони Галлера після впертої та виснажливої боротьби змусили Українську галицьку армію залишити Галичину і перейти на східний берег річки Збруч, на територію Наддніпрянщини. В підрозділі «The United Ukrainian National Republic» автор детально зупиняється на початку та перемозі антигетьманського повстання під проводом Директорії в листопаді-грудні 1918 р., Акту Злуки відродженої УНР та ЗУНР, причинах поразок Армії УНР під час другої агресії більшовицької Росії, спільному поході Дієвої Армії УНР та УГА на Київ у липні-серпні 1919 р., подіям осені-зими 1919 р., що, врешті-решт, призвели до краху українських визвольних змагань, а події 1920 р. (українсько-польський союз) вже нічого не змогли змінити. Книга цікава чіткістю та лаконічністю думок автора, який називає причини та наслідки поразки українських визвольних змагань в 1920 р. та негативне значення знищення УНР для Європи і цілого світу.

Останній розділ «Epiloque» знайомить читачів зі становищем українців у міжвоєнний період у Радянському Союзі, Польщі, Чехословаччині та Румунії.

Серед інших важливих праць, присвячених українській історії та революції 1917–1920 рр., варто назвати роботи Вільяма Генрі Чемберлена «The Ukraine: A Submerged Nation», що вийшла в Нью-Йорку у видавництві «The Macmillan Company» у 1944 р. (подіям 1917–1920 рр. в Україні присвячені 37–51 сторінки) та Кларенса А. Маннінга «Twentieth-Century Ukraine», яка побачила світ також у Нью-Йорку у видавництві «Boorman Associates» 1951 р. (книга має 243 с.). Перше дослідження складається з 7 розділів і дає цілісну картину життя, боротьби та сподівань українського народу протягом його історії. Матеріал подано багатогранно, змістовно та неупереджено. Так у розділі про період 1917–1920 рр. «War Revolution Nationalist Rebirth» подано думки та цитати з праць інших авторів, присвячені дослідженню українського питання в ХХ ст.

Дослідження Кларенса А. Маннінга стало значною подією в англомовній історіографії, присвяченій Україні. Вчений надзвичайно ретельно, використовуючи суто наукові підходи і методи аналізує шлях, пройдений Україною в буремному ХХ ст. (в даній праці 10-ті – поч. 50-х рр.). Відрадною особливістю роботи є зібрана автором велика бібліографія

наукових праць про Україну та її визвольний рух, яка була видана в світі європейськими мовами впродовж першої половини ХХ ст.

Розглядаючи та аналізуючи вищезазначені англомовні праці, присвячені українській національно-демократичній революції 1917–1920 рр., ми можемо дійти до деяких висновків, запитань та узагальнень.

Чому ж у період, коли розпалися імперії й багато націй Східної Європи, включаючи й такі невеликі, як фіни, естонці, латиші та литовці, завоювали незалежність, а багаточисленній українській нації не вдалося зробити цього? Це питання тим доречніше, що українці боролися й заплатили за свою незалежність більшою кількістю жертв, ніж, напевно, будь-яка інша східноєвропейська нація.

Розглядаючи загальні причини поразки боротьби за незалежність українців, необхідно розрізнати внутрішні та зовнішні чинники, а також становище східних і західних українців. Із точки зору внутрішніх чинників головна дилема українців (і насамперед східних) полягала в тому, що вони були змушені починати створення держави, ще не завершивши формування нації. Відставання й нерозвинутість процесу національного будівництва були наслідком гніту царату й слабкої соціальної бази, що на неї спиралося формування нації. З усіх соціальних груп і класів в Україні найдіяльнішою в національному русі та зусиллях у будівництві держави виявляла себе інтелігенція. Проте вона складала лише 2 – 3 % усього населення, й тільки невелика її частина підтримувала українську справу. Для багатьох її представників, однаково тісно пов'язаних із російською та українською культурою, було психологічно важко розірвати зв'язки з Росією. Цим і пояснювалися їхня нерішучість у питанні про незалежність і схилення до автономії чи федералізму. Нарешті, навіть під час революції та громадянської війни багато українських інтелігентів ніяк не могли вирішити, яка мета важливіша: соціальні зміни чи національне визволення. Тому в Наддніпрянській Україні на роль провідників нації революція висунула ідеалістичних, патріотично настроєних, але недосвідчених інтелігентів, змусивши їх діяти, перш ніж ті зрозуміли, чого вони прагнуть, і як ці прагнення реалізувати.

Очолоючи змагання за незалежність, українська інтелігенція розраховувала на допомогу селянства. Проте цей величезний загін потенційних прихильників не виправдав її сподівань. Неосвічений, забитий і політично незрілий селянин знав, чого він не хоче, але не міг з упевненістю сказати, за що він бореться. Селянин розумів, що він трудівник, якого експлуатують. З цим і пов'язані перші успіхи більшовицької пропаганди. Проте селянинові важко було досягнути складнішу ідею національної незалежності, й лише під кінець громадянської війни багато більш-менш освічених селян стали схилитися на її бік. Але на той момент найкраща можливість завоювання незалежності була втрачена.

Навіть коли селянин прагнув підтримати справу незалежності, організувати його для такої підтримки було надзвичайно складно. На відміну від невеликих компактних груп робітників, зосереджених у кількох найбільших містах і тому легкодоступних для більшовиків, селяни були

розпорошені по тисячах сіл. Переконати їх у необхідності співпраці становило собою проблему, розв'язати яку недосвідченій інтелігенції виявилось не під силу. І якщо підтримка українських націонал-патріотів інтелігенцією та селянством була питанням проблематичним, то відсутність цієї підтримки в містах (це стосується насамперед Галичини) мала вирішальне значення. Не в змозі розраховувати на робітників, міську буржуазію, чиновництво, службовців, технічний персонал, українські армії з великими труднощами утримувалися в містах – цих осередках комунікацій, транспорту й управління. Таким чином, слабкість соціальної бази українського руху 1917–1920 рр. стала стратегічним недоліком, що справив великий вплив на результати боротьби.

За всією серйозністю внутрішніх недоліків українського національного руху вирішальними в його поразці стали зовнішні чинники. Що стосується західних українців, котрі за силою національного руху не поступалися іншим східноєвропейським країнам, які завоювали незалежність, то їхня поразка пояснювалася переважаючою силою поляків. На Наддніпрянщині шлях до незалежності відрізала більшовицька Росія, а не українські більшовики. Наприкінці 1920 р. командував Червоної армії Лев Троцький відкрито визнавав: «Радянська влада протрималася на Україні до сих пір (і протрималася нелегко) в основному силою Москви, великоруських комуністів і Червоної армії»¹.

Свою перемогою партія В. Леніна завдячувала не лише блискучому керівництву й прекрасній організації, а також наявності в її розпорядженні величезних фінансових, адміністративних, промислових і людських ресурсів Росії. Більшовики могли розраховувати на підтримку росіян і русифікованих робітників у містах України, що давало їм змогу у вирішальний момент мобілізувати прихильників. Східні українці мали також іншого запеклого ворога – білих росіян. Щоб перемогти таких ворогів, було потрібно більше сил, ніж могли зібрати національні рухи, що народжувалися.

Воюючи з набагато могутнішими ворогами, східні й західні українці не змогли добитися визнання й допомоги переможної Антанти. До причин, через які Антанта (а вона з готовністю надавала збройну й дипломатичну допомогу антибільшовицькій Білій армії та численним новоствореним у Східній Європі національним державам) відвернулася від українців, належали: незнання реального становища в Україні; енергійна й ефективна антиукраїнська пропаганда поляків і білих; зносини Центральної ради й Гетьманату з німцями та ліві («більшовицькі») тенденції Директорії. Нарешті, встановленню національного уряду великою мірою заважав хаос, що панував в Україні в 1917–1921 рр.

Але поряд із втратами революція й громадянська війна принесли українцям і здобутки. Національна свідомість, раніше притаманна обмеженій частині інтелігенції, поширилася на всі верстви українського

¹ *Subtelny O. Ukraine. A History.* – Toronto; Buffalo; London: Published by the University of Toronto Press in association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. – P. 378.

суспільства. З одного боку, селянин, що продемонстрував здатність скидати уряди й боротися за свої інтереси, здобув упевненість у власних силах і почуття самоцінності. А за цим прийшло прагнення того, щоб до його мови та культури виявлялося більше поваги й визнання. З іншого боку, поява українських урядів привчала селян вважати себе українцями. Тому за якихось чотири роки процес національного будівництва зробив величезний крок уперед. У цьому розумінні події 1917–1921 рр. були революцією не лише соціально-економічною, а й національною. Хоча мрії про незалежність лишилися нездійсненими, українська нація мала всі підстави вважати, що революція 1917–1920 рр. не пройшла даремно і на цьому боротьба не закінчиться.

Слюсаренко П.М. (Київ)

**СПІЛЬНА НАСТУПАЛЬНА
ОПЕРАЦІЯ АРМІЇ УНР І ВІЙСЬКА
ПОЛЬСЬКОГО У КИЇВСЬКОМУ ТА
ОДЕСЬКОМУ НАПРЯМКАХ
25 КВІТНЯ – 8 ТРАВНЯ 1920 р.**

У статті на основі вивчення та аналізу українських, польських та російських історіографічних джерел розкрито особливості спільної наступальної операції армії УНР і Війська Польського у київському та одеському напрямках на початку Російсько-польської війни 1920 р.

Саме українське питання періоду Російсько-польської війни 1920 р. як у радянській, так і в сучасній українській історіографії висвітлено найменше. А про російську сучасну історіографію з цього приводу годі й казати.

Безпосередньо про спільну наступальну операцію армії УНР і Війська Польського у київському та одеському напрямках, що відбулася на початку Російсько-польської війни 1920 р., написано мало, та переважно тенденційно й упереджено. Тому важливо, на думку автора, надати більш об'єктивну оцінку тогочасним подіям.

Серед **історіографічних** видань, що вміщують матеріал за відповідною тематикою, помітно виділяються: “Драма Пілсудського. Війна 1920” М. Прушинського (1997 р.)¹, “Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях” Ю. Кульчицького (2000 р.)², “Советско-польские войны 1918 – 1939 гг.” М. Мельтюхов (2001 р.)³, “Повернення

¹ Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920 / Перекл. з поль. – К.: Лібра, 1997. – 372 с.

² Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.

³ Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политические противоречия 1918 – 1939 гг. – М.: Вече, 2001. – 464 с.

отаманів Гайдамацького краю” Р. Коваль (2001 р.)¹, “Ukrainska Armia Halicka 1918 – 1920” М. Krotofil (2003 р.)².

Проте ці роботи висвітлюють лише окремі аспекти подій 1920 р. пов'язаних з наступальною операцією українсько-польських військ і тому **завданням** автора статті є на основі аналізу українських, російських і польських історіографічних джерел дослідити ґрунтовніше і детальніше її хід, результати і значення.

Наступальна операція на території України у київському та одеському напрямках союзних польсько-українських військ розпочалася 25 квітня 1920 р., на наступний день після підписання Військової конвенції між УНР та Польською Республікою. Союзники нанесли удар по 12-й та 14-й арміях південно-західного російського фронту.

Головною стратегічною метою армії УНР у Російсько-польській війні було звільнення українських земель на схід від Збруча, а саме: Поділля, Київщини, Катеринославщини, Чернігівщини, Полтавщини, Херсонщини, Харківщини, Слобожанщини та Таврії від військ радянської Росії³. Проте згідно з умовами українсько-польської Військової конвенції, їй безпосередньо визначалося ведення бойових дій за визволення Правобережної України в оперативному підпорядкуванні начальній команді Війська Польського.

Слід зазначити, що з огляду на об'єктивні причини на початку війни з'єднання армії УНР були розпорошені на значних відстанях одне від одного. Виходячи з цього, одним із головних завдань вищого військового керівництва УНР і стало насамперед зібрати у ході бойових дій усі українські військові частини в одному районі зосередження та провести їх реорганізацію за новими штатами.

У наступальній операції у київському та одеському напрямках, взяли участь дві нові українські дивізії – 6-та Січова полковника М. Безручка в оперативному підпорядкуванні командувачу 2-ї польської армії генералу Листовському та 2-га дивізія полковника О. Удовиченка в оперативному підпорядкуванні командувачу 6-ї польської армії генералу Івашкевичу. Для координації дій між союзними арміями у складі польського ГШ уже працював генерал-хорунжий О. Осецький як представник від С. Петлюри⁴.

Проте на момент початку наступу союзних військ дієва армія УНР на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленко вже виходила з боями із запілля Червоної армії для поєднання з фронтовими українськими частинами.

Як засвідчують джерела, наступ союзних військ проходив під гаслом “За нашу і вашу свободу”⁵. Лідери обох союзних держав насамперед

¹ Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001. – 288 с.

² Krotofil M. Ukrainiska Armia Halicka 1918 – 1920. – Torun, 2003. – 225 s.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ України), ф. 1065, оп. 4, спр. 17, арк. 3.

⁴ Там само, ф. 1075, оп. 1, спр. 63, арк. 22.

⁵ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 180.

звернулися з відозвами до українського народу. С. Петлюра у своїй відозві запевняв, що "...Польська Республіка ввійшла на шлях подання реальної допомоги Українській Народній Республіці ...", а Ю. Пілсудський у своєму зверненні безпосередньо стверджував, що "...польські війська виженуть російських загарбників, й залишаться в Україні тільки на час, потрібний для того, щоб влада на звільнених землях перейшла до законного українського уряду..."¹

Незаперечним є той факт, що на початку наступу ці відозви відіграли позитивну роль. Неодноразово навіть окремі села ставали при шляху, ремонтуючи дорогу, подавали жовнірам молоко і воду². Проте добрі стосунки між польськими вояками й українським населенням трималися недовго, оскільки мали місце випадки досить безпардонного поводження з боку "визволителів", а саме – траплялися пограбування в містах і селах³. А відбувалося це тому, що не всі політичні та військові кола Польської Республіки поділяли особисті прагнення Ю. Пілсудського. Він визволяв Україну від кількасотлітньої російської окупації. Представники ж правих польських партій, які становили більшість у польському уряді та сеймі, прагнули відновлення Польщі в межах Речі Посполитої 1772 р. Очевидно, що саме ці політичні нахили й спонукали польське воцятво поводити себе як загарбники, що й призвело до непопулярності Варшавського договору⁴.

Взагалі Ю. Пілсудський мав наміри якнайшвидше звільнити Правобережну Україну від російських військ, а потім розвернути війська південно-східного польського фронту на північ проти російських армій західного фронту, які готувалися до наступу на Польську Республіку. Він скерував на східному напрямку три польові армії – 2-гу, 3-тю, 6-ту, загальною кількістю бойового складу у 52 536 багнетів та шабель, маючи на озброєнні: 619 кулеметів, 428 гармат, 31 авто-панцирник та 29 літаків⁵. Порівняно з російським угрупованням в Україні польські війська перевищували його майже вдвічі, зокрема, 12-та і 14-та армії південно-західного фронту О. Єгорова разом налічували 30 253 багнетів та шабель, а на озброєнні мали: 1238 кулеметів, 233 гармати, вісім бронепотягів та 24 літака⁶. Це теж мало важливе значення для успіху наступу.

Розглянемо особливості наступальної операції польсько-українських військ. Так, 3-тя польська армія під особистим керівництвом Ю. Пілсудського атакувала 12-ту російську армію С. Меженінова з району Звягиля у житомирському напрямку, а також з району Уборті – у коростенському напрямку. У свою чергу 2-га польська армія генерала Листовського завдала удару по 12-й російській армії з району Шепетівка – Старокостянтинів у бердичівському і козятинському напрямках. Як

¹ Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. – К.: Лібра, 1997. – С. 85.

² Там само. – С. 104.

³ Зубенко Б. Польща і Україна: польсько-українські відносини в минулому та сьогодні. – Львів, 1998. – С. 64.

⁴ Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. – К.: Лібра, 1997. – С. 81.

⁵ Паука І. Разгром белополяков под Киевом. – М.: Государственное Издательство Наркомата Оборона Союза ССР, 1938. – С. 19.

⁶ Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. – К.: Лібра, 1997. – С. 108.

встановлено, головним завданням цих польських армій було оточення й знищення 12-ї російської армії, після чого відкривався шлях на Київ, що реально й відбулося і не без допомоги українських повстанських угруповань Мордалевича, Струка, Святненка, Дороша й Філоненка, які діяли у запіллі противника¹. Слід зазначити, що безпосередньо у боях за Київ брала участь і українська 6-та Січова стрілецька дивізія.

Знаходячись у стані 1-ї фази формування, 6-та Січова дивізія вирушила на фронт ще 22 квітня 1920 р. потягами з Бреста до Шепетівки, куди й прибула 24 квітня 1920 р.² А 26 квітня 1920 р. приїхала до Бердичева, де й стала залогою³. У своєму складі вона мала: 239 старшин, 1886 козаків, 346 коней, 4 гармати, 36 кулеметів⁴.

3 травня 1920 р. у житті „січовиків” відбулася знаменна подія: до Бердичева прибув Головний отаман з Військовим міністром УНР⁵. Тут же він і провів стройовий огляд дивізії, вручивши їй козацький малиновий Бойовий прапор із золотим тризубом у блакитному верхньому куті з надписом гасла „За визволення України”, після чого „січовики” маршем виступили на фронт під Київ, а вже 7 травня 1920 р. увійшли до столиці, де й стали залогою, завершуючи свій вишкіл на території колишньої Юнацької школи імені Б. Хмельницького на Печерську⁶.

На відміну від 3-ї і 2-ї армій, 6-та польська армія генерала Івашкевича мала завдання знищити 14-ту російську армію І. Уборевича і звільнити південну частину Наддніпрянщини у напрямку Одещини⁷. Незаперечний той факт, що їй вдалося у взаємодії з дівою армією УНР „Зимового походу” майже розгромити 14-ту російську армію, але союзні польсько-українські війська так і не пройшли далі лінії Біла Церква – Липовець – Гайсин – Ямпіль (як планувалося – до Одеси)⁸.

Проте слід зазначити, що командування 14-ї російської армії вивело на фронт і Червону Українську галицьку армію (УГА) (близько 16 000 осіб), але галичани, як встановлено, були настільки деморалізовані, що ще вранці 23 квітня 1920 р. 2-га й 3-тя бригади відмовилися брати участь у бойових діях з українсько-польськими військами, піднявши повстання⁹. А це,

¹ Там само. – С. 103.

² ЦДАВОВ України, ф. 1078, оп. 2, спр. 121, арк. 41.

³ Паука И. Разгром белополяков под Киевом. – М.: Государственное Издательство Наркомата Обороны Союза ССР, 1938. – С. 16.

⁴ Українсько-московська війна в документах (оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки) / 3 передм. і під ред. Генерального штабу генерала В. Сальського. Документи впорядкував генерал П. Шандрук. – Варшава, 1933. – Ч. I. – С. 2.

⁵ ЦДАВОВ України, ф. 1075, оп. 2, спр. 61, арк. 60.

⁶ Оборона Замостя VI Січовою стрілецькою дивізією Армії УНР у 1920 році. – Торонто: Український воєнно-історичний інститут. Видано накладом групи вояків VI Січової стрілецької дивізії і прихильників, 1956. – С. 29.

⁷ Мельтохов М.И. Советско-польские войны. Военно-политические противоречия 1918 – 1939 гг. – М.: Вече, 2001. – С. 5.

⁸ Літописна скарбниця: нариси історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України) / Уклад. І. Доцин. – Бровари: Водограй, 2003. – С. 95.

⁹ Мельтохов М.И. Советско-польские войны. Военно-политические противоречия 1918 – 1939 гг. – М.: Вече, 2001. – С. 36.

безперечно, створило прогалини у смузі оборони для проходження польських військ. Проте 25 квітня 1920 р. прийняла бій з поляками 1-ша бригада Червоної УГА (7558 осіб) під Чудновим і Маріамполем, оскільки бригадою командував комуніст сотник М. Баран. Однак невдовзі під Козятином і вона була оточена польською кіннотою генерала Я. Ромера й змушена скласти зброю¹. Поляки роззброїли не тільки 1-шу бригаду Червоної УГА, а й 2-гу і 3-тю бригади, що добровільно перейшли на бік союзних українсько-польських військ у районі Летичева та Ялтушкова. Встановлено, що 6500 стрільців невдовзі було відпущено додому як тих, хто не бажає служити в армії УНР, а старшин заслано до табору в Тухолі². А ті старшини і стрільці Червоної УГА, які не потрапили до поляків, а залишились у Києві й Одесі з огляду на різні причини, російська „надзвичайна комісія” заарештувала і відвезла у табори до Росії, де практично всіх було знищено³. Так Червона УГА перестала існувати.

Повертаючись до військ УНР, з'ясовано, що на відміну від 6-ї Січової дивізії українська 2-га стрілецька дивізія участі в українсько-польському наступі у повному своєму складі не брала, а лише відрядила на фронт т.зв. збірний загін. Між іншим, ще 8 квітня 1920 р. 2-а стрілецька дивізія була відведена від лінії фронту за розпорядженням польського командування до району Іванчик – Сокоlecь – Голозубинці з єдиною метою – доформування. Саме протягом 8 – 24 квітня 1920 р. із її складу виділялися лише невеликі кінні загони для проведення розвідки⁴.

Незаперечним є той факт, що полковник О. Удовиченко відправив у розпорядження командира 18-ї польської дивізії збірний загін під командуванням полковника П. Шандрука у складі: 450 багнетів, 190 шабель, 12 кулеметів та чотири гармат. У ході бойових дій цей загін мав свою ділянку фронту від Дністра до Мурованих Куриловець і підпорядковувався в оперативному відношенні командирі 36-ї польської бригади. Крім того, від командира 2-ї стрілецької дивізії загін мав додаткове завдання – зайняти Могилів-Подільський і втримати його. Завдяки успішному наступу, загін уже 27 квітня 1920 р. зайняв Могилів, а 4 травня 1920 р. – Ямпіль⁵.

Без сумніву, успішному наступу союзних польсько-українських військ сприяли й українські повстанці та дієва армія УНР генерала М. Омеляновича-Павленка (армія „Зимового походу”), активно діючи у запіллі російського південно-західного фронту. З 1 до 6 травня 1920 р. вона відвоювала станції Вапнярку і Крижопіль та місто Тульчин. Між іншим, 1 травня 1920 р. під Тульчином вона знищила штаб 60-ї російської дивізії, а 3 травня 1920 р. її Київська дивізія, зайнявши Вапнярку, захопила штаби 41-ї та 45-ї російських дивізій і два ешелони зі зброєю та санітарним

¹ Krotofil M. *Ukrainska Armia Halicka 1918 – 1920.* – Torun, 2003. – С. 159.

² ЦДАВОВ України, ф. 1075, оп. 2, спр. 284, арк. 7.

³ Якимович Б. *Збройні Сили України: Нарис історії.* – Львів, 1996. – С. 144.

⁴ Удовиченко О. Третя залізнична дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки / Упоряд. І. Толочний. – Нью-Йорк: Червона калина, 1982. – Т. 2: Рік 1920. – С. 39.

⁵ Там само. – С. 43.

матеріалом¹. А вже 6 травня 1920 р. дієва армія в районі Ямполя з'єдналася з фронтowymi частинами 2-ї дивізії, де її привітав із успішним завершенням Зимового походу Головний отаман військ і флоту УНР С. Петлюра².

Як відомо з джерел, дієва армія УНР пройшла 2500 км, у запіллі противника, провела більш як 50 успішних боїв. Є всі підстави вважати, що саме завдяки всебічній підтримці з боку повстанців та всього населення Правобережжя дієва армія УНР вижила й успішно завершила Зимовий похід³.

6 травня 1920 р. в єдиному районі дислокації фактично зосередилися всі українські регулярні військові частини за винятком 6-ї Січової дивізії.

Однак доцільно відзначити й роль українських повстанців в успішних діях фронтowych союзних частин. Українські повстанці, координуючи свої дії з армією УНР „Зимового походу”, вели бої у запіллі 12-ї та 14-ї російських армій південно-західного фронту. Підтвердженням цьому є відомості про успішні дії повстанського угруповання отамана Ю. Мордалевича в районі Радомишля силою у 2000 багнетів і шабель, яке практично знищило тиллові структури 12-ї російської армії і спричинило до швидкого її відступу у безладді аж за межі Києва. Крім того, на заклик українського командарма генерала М. Омеляновича-Павленка активно розгорнула бойові дії й Таращанська повстанська організація, а за нею Чернігівська, Полтавська, Ананіївська, Чигиринська, Єлисаветградська, Херсонська. У Чорнобильському повіті успішно діяв отаман І. Струк у запіллі 47-ї російської дивізії, котрий невдовзі з'єднався з авангардом 3-ї польської армії і 6 травня 1920 р. вступив до Києва⁴.

Слід наголосити й на тому, що вже наприкінці квітня Таращанський повіт був цілковито звільнений від російських військ українськими повстанцями на чолі з отаманом Куровським. У цьому самому повіті було засновано „Кіш Запорізької Січі” у складі восьми полків, відпрацьовано навіть статут „Січі”. Кожна волость ставала полком, а село – сотнею. Все чоловіче населення району повстання було поділено на реєстрове (віком від 21 до 35 років) і нереєстрове (віком від 35 років і старше). Найміцніший удар було нанесено з боку „Січі” від м. Тетієва по тиллових частинах 44-ї російської дивізії. Крім того, повстанці знищили 4-й та 6-й експедиційні каральні відділи, по 200 червоноармійців у кожному. Успіху повстанців сприяло те, що для допомоги їм в організаційних і оперативних справах генерал М. Омелянович-Павленко відрядив досвідчених старшин Сліпанського і Комащенко⁵.

Повстанці активно вели бойові дії і в запіллі 14-ї російської армії, координуючи свої виступи з дієвою армією УНР, яка в перших числах

¹ Коваль Р.М., Завальнюк К.В. Трагедія отамана Волинця. – К.: Діокор, 2002. – С. 60.

² Приїзд Головного Отамана С.В. Петлюри в Вінницю // Хвиля. – Вінниця, 1920. – 7 травня.

³ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – С. 125.

⁴ Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001. – С. 39.

⁵ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – С. 141.

травня 1920 р. уже прямувала до союзного польсько-українського фронту. Так, скоординовані дії між Запорізькою дивізією і повстанськими загонами отаманів Голуба і Волинця 1 травня 1920 р. призвели до розгрому 60-ї російської дивізії поблизу Тульчина¹.

Активну бойову діяльність вели також отамани: Цвітковський – на Таращанщині (700 шабель і 500 багнетів), Гризло – на Звенигородщині (100 шабель і 200 багнетів), Дерешук – на Уманщині (4000 багнетів), Залізняк – на Єлисаветщині (700 багнетів), Голий – на Київщині (до 1000 багнетів), Заболотний – на Балтщині (до 2000 багнетів), Чуприна – на Катеринославщині (100 шабель та 400 багнетів), Сокіл – на Канівщині (до 2000 багнетів)².

Встановлено, що 8 травня 1920 р. польське командування зупинило наступ своїх військ у глиб України у зв'язку із загрозливою ситуацією на північному польському фронті, терміново перекинувши (за розпорядженням Ю. Пілсудського) частину своїх дивізій у Білорусію. А наявні польсько-українські війська закріпилися на лінії Вишгород – Бровари – Бориспіль – Канів – Біла Церква – Липовець – Гайсин – Ямпіль³. Перед армією УНР у цей час постали складні завдання: утримати смугу оборони в районі р. Марківки, провести реорганізацію прибулих із Зимового походу частин дієвої армії УНР, доукомплектуватися людьми й кіннями через мобілізацію місцевого населення.

Слід зазначити, що до початку мобілізації, станом на 15 травня 1920 р., дієва армія УНР налічувала до 12 000 осіб, а після неї – до 20 000 осіб (з них 1600 кіннотників)⁴. Поповнившись майже вдвічі, очікувала надходження обіцяної зброї від союзника, яку й отримала, але лише на половину поповнення.

Отже, можна стверджувати, що наступальна операція союзних польсько-українських військ ішла блискавично й армії союзників мали всі підстави її завершити як на східному кордоні, так і на узбережжі Чорного моря, проте цьому завадили об'єктивні військово-політичні обставини. Зміни в загальній стратегічній обстановці на театрі воєнних дій не дали можливості звільнити всю територію України і відновити владу УНР на всіх українських теренах.

¹ *Омельянович-Павленко М.* Спогади українського командарма. – К.: Планета людей, 2002. – С. 386.

² *Кульчицький Ю.* Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 183.

³ Літописна скарбниця: нариси історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України) / Уклад. І. Доцин. – Бровари: Водограй, 2003. – С. 95.

⁴ *Гражданская война на Украине (1918-1920): Сборник документов.* – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 3. – С. 123.

Скакальська І.Б. (Кременець)

ФОРМУВАННЯ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ ВОЛИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ ХХ ст.

У статті досліджено формування і становлення української еліти Волині міжвоєнного періоду ХХ ст., визначено її роль та рівень впливу на піднесення національно-визвольної боротьби у краї.

Історія розвитку людства переконливо свідчить, що еліті об'єктивно належить величезна роль у всіх без винятку сферах життя суспільства. Її становище, соціальний статус та функціональні можливості багато в чому визначають прогрес усього народу. Досить важко простежити процес формування і становлення еліти Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. Волинська еліта, як і загальноукраїнська, формувалася протягом віків.

Метою статті є дослідження передумов, основних етапів формування і становлення української еліти Волині I пол. ХХ ст. **Завдання:** простежити процес виникнення, становлення національної еліти; визначити її роль у майбутніх державотворчих процесах та простежити, які чинники впливали на формування ідеології еліти.

Актуальність проблеми пов'язана з необхідністю переосмислення багатьох усталених понять, зокрема, таких як “українська еліта”, “національна ідея”, які протягом тривалого часу піддавалися ідеологізації, а також для аргументованої відповіді тим, хто, спекуючи на тривалій бездержавності української нації, намагається піддати сумніву результативність сучасного процесу творення еліти.

Проблему еліт, особливо у політичній науці, давно й всебічно розглядають різні автори. Ідеї політичного елітизму висловлювали ще Конфуцій, Платон, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше тощо. У першій третині ХХ ст. розрізнені ідеї елітарності систематизували й узагальнили відомі вчені, соціологи Г. Моска та В. Парето, яких вважають засновниками науки елітології. Її основоположниками також вважають Р. Міхельса, Ж. Сореля, М. Вебера. Для української **історіографії** характерний інтерес до питання діяльності національної провідної верстви, зокрема, певний внесок у визначення ознак еліти зробили вітчизняні вчені В. Липинський та Д. Донцов, які вперше в Україні створили власні завершені елітаристські теорії. В. Липинський започаткував засади теорії політичної еліти та намагався застосувати їх до аналізу суспільних процесів в Україні. Він стверджував, що провідною силою перетворень має бути еліта національної держави. Для окреслення тієї сили, що має взяти на себе завдання створення національної Української держави, повести за собою маси, він застосовує терміни “провідна верства”, “національна аристократія”. Д. Донцов зосередив свою увагу на питанні утворення національної еліти – “вибраної ініціативної меншості”. Як Д. Донцов, так і

В. Липинський вважали існування національної еліти одним із головних чинників державотворення.

Також необхідно зважити на ту обставину, що в радянській соціогуманітарній літературі поняття “еліта” було практично вилучене з наукового вжитку або використовувалося в ідеологічно спотвореному вигляді. Майже невідомими для фахівців, а тим більше для широкого загалу читачів, залишалися праці “елітистів”. Адже елітарні теорії конфліктували з марксистською теорією класової боротьби¹.

Із сучасників, дослідників еліти, назвемо О. Рубльова, праця якого безпосередньо присвячена західноукраїнській інтелігенції 1914-1939 рр. Незважаючи на численні наукові роботи, що аналізують еліту, поза увагою вчених залишаються дослідження чинників, що визначають її формування та становлення.

На нашу думку, волинська інтелігенція міжвоєнного періоду ХХ ст. зуміла себе проявити і відстоювати права земляків лише завдяки сформованим патріотичним переконанням, які були закладені в минулі епохи. На підтвердження цієї думки наведемо роздуми Ю. Липи, українського історика філософії, культуролога, письменника. На думку Ю. Липи, українська раса не породила окремих великих постатей проповідників, як, наприклад, Наполеон, Петро I тощо, які, по суті, нав'язували власному народу чужі для нього ідеї. Натомість українські проповідники – результат планоїрної “праці” не одного покоління українців. Своєю появою на авансцені вітчизняної історії вони засвідчують завершення тієї чи іншої тенденції, яка могла напрацьовуватися впродовж доволі тривалого часу. Тому їх власні ідеї майже завжди виступали своєрідним озвученням тих чи інших бажань нації загалом. Ці ідеї були своєрідною відповіддю на виклик народу. Ілюструючи вищезазначене, Ю. Липа пише: “Святослав Завойовник успішно підбиває волязько-закарпатський шлях, але розпочали його підбивати п'ять століть тому ще готи з-над Дніпра... Урочисте прийняття християнства Володимиром Святим прийшло по кількох століттях зросту християнства над Дніпром і Чорним морем... Богдан Хмельницький завершував два-три століття козацької стратегії й устрою. Навіть Симон Петлюра не висловив би того, що висловив, без попередньої, майже столітньої мурашиної праці української еліти”².

Визначимося, що на даний час – українська національна еліта – це ті, хто виборював і відстоює незалежність України, бореться за свободу, національну гідність, достаток і безпеку кожного українця... Елітарність визначається не лише аристократичним походженням, володінням багатством, а тим, що аристократизм, гроші, знання, енергія таких людей мають бути спрямовані на вирішення соціально-економічних проблем та побудову розвиненої держави³.

Провідні елітологи стверджують, що “еліту” слід розглядати як у широкому, так і у вузькому значенні цього слова. В широкому – під елітою

¹ Павко А.І. Біля витоків формування політичних концепцій елітаризму: В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 92.

² Козій І.В. Історіософські погляди Юрія Липи // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 60-65.

³ Влязько В.А. Українська еліта: роздуми // Національна ідея та національний інтерес України: єднання заради майбутнього: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 6-8 березня 2009 р. – Сімферополь: Центр розвитку освіти, науки та інновацій, 2009. – С. 28.

розуміють панівну верству суспільства в ту чи іншу історичну епоху. У вузькому значенні – належність до еліти визначається особистими рисами, інтелектом, здібностями¹.

Аналізуючи поняття еліти, треба також мати на увазі, що в його зміст традиційно вкладають два підходи: перший розглядає його як вибрану соціальну меншість, другий – як певну духовну якість. Перший підхід вирізнявся акцентом на спадковість, тому належність до еліти ставала призначенням. У духовній аристократії елітарність була особистою, тобто ознакою певних власних заслуг та якісних ознак особи. Історія свідчить, що еволюція суспільства залежала від ініціативності вибраних груп².

У 1918 – 1920 рр. територія Волині переходила від одного завойовника до іншого. За Ризьким миром 1921 р. Волинь була штучно поділена: східна частина її території відійшла до УСРР, а західна була включена до складу Польської Республіки як її інтегральна частина. На теренах Західної Волині було створено Волинське воєводство з центром у Луцьку³. В той час, коли в українського народу не було власної держави, його провідні діячі намагалися через друковане слово формувати національну самосвідомість земляків.

Волинська інтелігенція міжвоєнного періоду ХХ ст. зуміла себе проявити і відстоювати права земляків лише завдяки сформованим патріотичним переконанням, які були закладені ще в минулому. В цей період до нечисленної, власне, української еліти належали представники буржуазії, вчителі, лікарі, митці, священнослужителі. Вони ставали лідерами політичних партій, громадських об'єднань, носіями ідей національного відродження та створення суверенної Української держави. Саме цій еліті вдалося пробудити національну свідомість народу, спонукати його до боротьби за відновлення державності. Колоніальний статус цього краю, асимілятивний характер урядової політики Другої Речі Посполитої гальмували розвиток національного життя і звужували соціальну базу місцевої інтелігенції. Проте зауважимо, що без національно свідомого та політично активного проводу українське населення Волині не змогло б вирішувати проблеми етнічного самозбереження, задоволення освітніх, культурних і релігійних потреб, зміцнення економічного становища.

Проблема волинського родоводу еліти багатопланова. Виділимо найважливіші аспекти елітотворення. Перший – це доля самих краян, волинських інтелектуалів – політиків, громадських діячів, вчених, митців, духовних діячів, яким належить величезний доробок у розвиткові суспільної думки, науки, культури свого народу і світової. Другий – впливи і взаємодія національної еліти Волині й інших регіонів України. Третій аспект – це місце Волині та її видатних людей у творчій біографії

¹ Ашин Г.К. Понятие «элита» и его роль в политических исследованиях // Философия и политические науки. – 2005. – № 7. – С. 35.

² Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. – Львів: Кальварія, 1996. – С. 8.

³ Васюта І.К. Політична історія Західної України (1918 – 1939). – Львів: Каменяр, 2006. – С. 95.

інтелектуалів, що належать до інших національних культур, зокрема, польської, єврейської, російської, але пов'язані з волинським краєм.

В історії становлення волинської національної еліти ми можемо прослідкувати кілька основних періодів, які в той чи інший спосіб найяскравіше відображають умови та процес становлення провідної верстви населення волинського краю, зокрема, від початку історичного існування Волині до припинення лінії давньоруських князів Рюриковичів на початку XIV ст.; українсько-литовський період до Люблінської унії 1569 р.; українсько-польський період – аж до другого поділу Речі Посполитої 1793 р.; від 1793 р. до 1917 р.; безпосередньо 20 – 30 рр. XX ст.¹ Зазначимо, що особливості формування української інтелігенції Волині на початку XX ст. визначалися насамперед соціально-політичною ситуацією, що склалася у краї внаслідок важливих історичних подій – Першої світової війни, відродження української державності (1917 – 1921 рр.) та пов'язаних з цим національно-визвольних змагань.

Повоєнний перерозподіл земель призвів до відділення Західної Волині від решти українських земель, що зумовило появу нових проблем соціально-економічного й політичного характеру, розв'язання яких у міжвоєнне двадцятиліття залежало від щойно відновленої Польської держави. Остання ж протягом усього цього періоду постійно нарощувала дискримінаційні заходи проти українського населення і, зокрема, проти інтелігенції в різних сферах. Українським інтелігентам фактично було закрито шлях до участі в адміністративно-управлінській сфері. Наприклад, чиновницький апарат Волинського воеводства складався майже виключно із поляків. Жоден український інтелігент у міжвоєнний період XX ст. не займав на Волині посади повітового старости.

Політикою колонізації значною мірою зумовлювався і національний склад працівників інтелектуальних професій – учителів, медиків, адвокатів, духовенства, творчих працівників, митців, переважна більшість яких була поляками. Така політика стримувала ріст українських національних кадрів і натомість вела до зростання про шарку інтелектуалів польської національності.

Постійна боротьба за збереження національної культури й мови сприяла перекачуванню кращих інтелектуалів у сферу гуманітарних професій, це впливало на формування інтелектуально-політичної еліти, яка очолила політичний провід нації. Разом із нею провідною верствою стала й та частина населення, зокрема молодішої генерації, яка проявляла високу громадську активність в умовах колонізаторської реальності.

Для розуміння суспільно-політичної обстановки та умов, у яких формувалися погляди і переконання патріотів Волині, слід навести реальні приклади, пов'язані з життям та діяльністю цих осіб.

Яскравим представником української еліти Волині був Семен Жук. Напрями діяльності С. Жука були різноманітними: організація хат-

¹ Марківська Л.Л. Українська інтелігенція Волині між двома світовими війнами: Дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2003. – С. 33.

читалень і осередків “Просвіти” у селах і містечках Волині; активна посольська праця, пов’язана із захистом прав українців; організація хорів, які співали українські пісні, аматорських гуртків; збирання коштів на будівництво православних храмів і боротьба за українізацію церкви; сприяння у виданні українською мовою богослужбових книг; вивчення історії України, адже вважав, щоб будувати суверенну Україну, необхідно знати її минуле, а головне – історичну правду, завдяки цьому будувати нову державу, враховуючи помилки своїх попередників. Семен Антонович шукав кошти і сприяв видавництву книг, зокрема за його участю виходить “Малий Кобзар” Т. Шевченка, що сьогодні є бібліографічною рідкістю. С. Жук знаний як публіцист, автор статей на різну тематику, монографії тощо.

Українська національна революція 1917-1921 рр. застала Семена Антоновича в Києві. Він включився активно в боротьбу за національно-державне відродження. Брав участь у визвольних змаганнях і був нагороджений Хрестом ім. Симона Петлюри. А. Семенюк у своїй монографії засвідчує також, що “С. Жук – колишній політичний діяч при армії УНР”.

Після поразки національної революції С. Жук повертається на рідну Волинь і займається активною культурно-просвітницькою діяльністю на Кременеччині, бере участь у роботі товариства “Просвіта”. Справедливість вимагає сказати, що ніхто інший не вклав стільки праці, енергії та ініціативи для розвитку товариства, як він. С. Жук був лідером УСРП на Волині, від цієї партії був обраний послом до Сейму в 1928 р.

Вагому роль в економічному житті Західної України відігравала кооперація. Саме завдяки еліті кооперативний рух став одним із визначальних факторів національно-господарського і суспільно-політичного життя народу. С. Жук брав активну участь і в кооперативному русі. Це ще одна грань його особистості, де він міг розкритись як організатор. С. Жук та інші кооперативні діячі розуміли, що українська кооперація є одним із шляхів здобуття політичних прав для українців в умовах, коли економічні важелі в краю перебували під контролем поляків.

С. Жук – це людина свого краю і свого часу, представник української еліти. Він не пасивний спостерігач, а борець, активний діяч, який через освіту, політичні органи, публіцистику, культуру прагнув розвинути самосвідомість земляків, пробудити їхню національну гордість та домогтися їхніх національних і громадських прав¹.

У цей час на Волині проживав відомий громадський діяч Михайло Черкавський. Він народився в 1879 р. у с. Якимівні Кременецького повіту. Отримав вищу освіту, закінчивши історико-філософський факультет Київського університету Св. Володимира та Петербурзький університет. У 1917-1918 рр. був директором Дерманської учительської семінарії, згодом головою “Просвіти”. Від Кременеччини обраний сенатором, очолював українську сенаторську фракцію. Захищаючи права українців у парламенті,

¹ Скакальська І. Громадсько-політична діяльність Семена Жука. – Кременець, 2006. – 160 с.

він проводив активну громадсько-політичну роботу¹. У своїх статтях М. Черкавський відстоював українську мову, культуру, національну школу.

У 1922-1927 рр. М. Черкавський виступав на захист національних прав українців, стояв на обороні прав політичних в'язнів у польських тюрмах. Займався активною видавничою, публіцистичною і журналістською діяльністю. В Луцьку під його керівництвом виходили газети "Громада" та "Українська громада". Ще в 1917 р. у Житомирі вийшли його книги: "До інтелігенції на Україні", "Національне питання в Росії", у яких наголошує, що кожен народ природно має право на свою державну незалежність. Як голова Українського клубу в польському парламенті, він постійно виступав у пресі, висвітлюючи діяльність Сейму і Сенату. М. Черкавський відзначає, що до Сейму і Сенату в 1922 р. від українського населення Волині було вибрано наступних послів: Самійла Підгірського, Бориса Козубського, Миколу Пирогова, Василя Комаревича, Максима Чучмая, Сергія Козицького, Юрія Тимошука, Андрія Братуня, Олену Левчанівську та інших. Захищаючи права українців у парламенті, проводив активну громадсько-політичну роботу.

У міжвоєнний період ХХ ст. на Кременеччині мешкав і працював Роман Бжеський, історик, літературознавець, публіцист. Він з'явився у Кременці на початку 1920 р. і відразу поринув у активну громадсько-політичну діяльність краю. Наприклад, на центральній вулиці міста Р. Бжеський відкрив книгарню від "Просвіти"².

Серед українських інтелігентів, які плідно працювали в культурно-освітній сфері, виділяється постать Сергія Бачинського. Працюючи агрономом Кременецького повіту у прикордонних із радянською Україною районах, зокрема Білогірському, Дедеркальському, Лановецькому, він організовував курси для вчителів, заснував просвітнянські хати, створював бібліотеки³.

Характеристика діяльності представників української еліти допомагає зрозуміти, як формувалась українська провідна верства, яким був її освітній рівень, як вона впливала на розгортання національно-визвольного руху, спрямованого проти польської влади.

Отже, з вищезазначеного, випливають наступні висновки. Українська еліта на Волині була виразником ідей національної незалежності. Найбільш яскраві її представники в умовах польського панування своєю працею і громадсько-політичною діяльністю пробуджували у волинян національну свідомість і організували їх на захист національних інтересів. Так сталося, що на Західній Волині у цей період сконцентрувався найбільш національно свідомий елемент⁴.

¹ Півницький М. Борці за незалежність і волю // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю. – Луцьк, 1991. – С. 100-108.

² Черняхівський Г.І. Бжеський Р.С. // Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника. – Львів, 1999. – Вип. 6. – С. 22.

³ Скакальська І. Громадсько-політична діяльність Семена Жука. – Кременець, 2006. – С. 51.

⁴ Скакальська І. Кременеччина у міжвоєнний період // Нескорена Кременеччина у першій половині ХХ ст. (сторінки пам'яті): Науково-документальне видання / За ред. В. Мазурка та ін. – Кременець; Тернопіль, 2009. – С. 70.

Наслідки діяльності еліти на волинських землях були очевидні впродовж усього міжвоєнного періоду. Кожна історична доба висуває перед суспільством загалом і особою зокрема певні завдання, від розв'язання яких залежить доля народу, держави. Початок XX ст. для широких верств українства став своєрідним іспитом на самоусвідомлення та самовідданість українській справі, випробуванням їх здатності до організації громадського й державного життя. Західна Волинь у 20–30-ті рр. переживає хвилю національного пробудження та небачену до цього часу політичну активність населення, і стає одним із тих регіонів України, де в міжвоєнні роки, після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., закладалися ідеологічні й духовні підвалини майбутньої держави. Ця споконвічна українська земля, протягом двох десятиліть розділена державним кордоном на радянську і польську частини, у міжвоєнні роки була теренами гуртування національних сил¹.

Отже, волинська провідна верства постає чітко окресленою соціальною групою з притаманними їй характерними політичними прикметами, психологією, поведінкою. Джерела її становлення, а, власне, і природа інтелігенції, безпосередньо пов'язані з соціально-політичним становищем усього західноукраїнського суспільства. Еліті були притаманні такі риси, як політична активність, патріотизм, національна гідність, колосальний запас соціальної енергії, дійсний ентузіазм та віра в побудову незалежної України. В умовах бездержавності України того часу є всі підстави говорити, що її еліта існувала. Вона не виконувала управлінських функцій, тому що не було держави, але волинська інтелігенція зуміла реалізувати себе без держави, спонукаючи українців до боротьби за свої права, сприяла піднесенню їхньої національної свідомості.

Досліджено еволюцію волинської еліти України міжвоєнного періоду XX ст. Тому ми можемо стверджувати, що генезис української національної еліти в контексті вітчизняної історії відбувався впродовж тривалого періоду, протягом якого вона виділилася як окреме коло людей, сформувався її менталітет, склалися основні засадницькі принципи світогляду. Однозначно, що волинська провідна верства постає чітко окресленою соціальною групою з притаманними їй характерними політичними рисами, психологією, поведінкою. Джерела її становлення і соціальна природа інтелігенції безпосередньо пов'язані з соціально-політичним становищем усього західноукраїнського суспільства.

Формування української національної еліти – одна з найболючіших проблем сьогодення. Ідеологічну трансформацію суспільства в Україні має поширювати верства, яка б поєднувала в собі інтелект, духовність, патріотизм, могла бути взірцем для загалу й повести його за собою. Державі потрібна, власне, національно забарвлена еліта, яка є професійно відповідальною, відданою своєму народові. Потрібно відзначити й те, що елітотворчі процеси – довготривалі, як про це свідчить минуле.

¹ Там само. – С. 71.

Узагальнюючи наші дослідження ми дійшли **висновку**, що правляча політична еліта України розпочала своє формування, і нині відбувається процес поступового її оновлення. Процес створення еліти незавершений, вона проходить черговий період власної трансформації в самодостатню правлячу політичну еліту суверенної держави. В нашій країні існування еліти досі визначається як проблема. Підкреслимо, що в Україні склалася швидше формальна еліта, яка відповідає лише частковим мірилам належності до цієї верстви. Над цим слід задуматися, тому що насамперед політична еліта керує країною, від неї значною мірою залежить стабільність державного та суспільного розвитку як у внутрішньому, так і в зовнішньому його вимірах тощо.

Мищак І.М. (Київ)

ІСТОРИОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПІЛЬНО-ПОВСТАНСЬКОГО ОПОРУ РАДЯНСЬКОМУ РЕЖИМУ В ПОВОЄННІ РОКИ

У статті проаналізовано стан дослідження в радянській та новітній українській історіографії проблеми підпільно-повстанського опору радянському режиму на західноукраїнських землях у повоєнний період. Відзначено, що сучасні українські історики вбачають у боротьбі українців за національне визволення середини ХХ ст. один із ключових етапів на шляху до зобуття належності України.

Новітня українська історіографія розглядає завершення Другої світової війни і повторне встановлення радянської влади на західноукраїнських землях як початок нового етапу в історії національно-визвольного руху за незалежність України. Проте окрилене воєнними успіхами сталінське керівництво не бажало миритися з будь-якими проявами інакомислення, а тим більше збройного опору владі. Тому проти українських націоналістів було започатковано безкомпромісну боротьбу як військовими силами та правоохоронними органами режиму, так і зусиллями численного пропагандистського апарату, партійними, державними та громадськими діячами різного рангу. Особлива увага відводилася ідеологічній та пропагандистській складовій, оскільки саме завдяки цьому влада прагнула позбавити повстанців широкої народної підтримки, скомпрометувати їх в очах народу.

Метою статті є спроба проаналізувати відображення в працях радянських та сучасних українських істориків заходів радянської влади щодо ліквідації повстанського і підпільного руху на території Західної України, характер і специфіку боротьби ОУН та УПА з радянським режимом.

Радянська наука, яка перебувала під цілковитим контролем влади, не могла залишитися осторонь і включилася в боротьбу проти “буржуазних націоналістів”. Відповідно у радянській історіографії існує однозначно негативне ставлення до українського національно-визвольного руху. Типовими були й підходи та формулювання, у яких засуджувалися будь-які прояви опору радянській владі. Так, Б. Бабій стверджував, що “будівництво нового, соціалістичного життя в західних областях Української РСР у післявоєнні роки відбувалося в умовах гострої класової боротьби і придушення запеклого опору недобитків повалених експлуаторських класів – поміщиків, капіталістів, куркулів і їхньої агентури – українських буржуазних націоналістів”¹. Водночас праці В. Євдокименка, В. Замлинського, В. Кравченка, В. Маланчука, В. Масловського, І. Петріва, Ю. Римаренка, В. Чередниченка та багатьох інших авторів подавали цей рух як маргінальний, позбавлений народної підтримки, такий, що був розгромлений силами місцевого населення й учасниками винищувальних батальйонів значною мірою через пропаганду і роз’яснення². Характерно, що радянська влада намагалася скомпрометувати національно-визвольний рух зусиллями письменників та поетів, у тому числі і вихідців із Західної України. Завдяки ідеологічному тискові та заохоченням з’явилися твори П. Козланиюка “Запроданці”, Ю. Мельничука “Навічно прокляті народом”, низка віршів і статей Я. Галана тощо. Водночас практично в усіх працях замовчувалася масовість і широка народна підтримка українських націоналістів, тривалість їхньої збройної боротьби, ідеологічні складові руху тощо.

На переконання І. Павленко, активне використання обвинувачень українських націоналістів у зв’язках з нацистами мало в ідеологічній кампанії подвійну функцію³. З одного боку, співробітництво із загарбниками дискредитувало повстанців в очах населення, з іншого – не дивлячись на старання радянської влади підкреслити нечисленність учасників визвольного руху і відсутність у них підтримки з боку населення, досить швидко постала необхідність пояснити масштабність цього руху та його здатність до тривалого протистояння. Така можливість, наголошує дослідниця, пов’язувалася радянськими каральними органами й ідеологами з підтримкою оунівців з-за кордону. Так, В. Масловський твердив, що “банди ОУН-УПА були створені і озброєні гестапо та виконували завдання гітлерівців, а їх ядро складало куркулі, активісти буржуазно-націоналістичних партій, духовенство”. Однак подібні тези не могли пояснити масовості повстанського руху та його підтримки населенням. Тому радянський історик був змушений визнати, що соціальний склад

¹ Бабій Б.М. Возз’єднання Західної України з Українською РСР. – К., 1954. – С. 157.

² Євдокименко В.Ю. Критика ідеологічних основ українського буржуазного націоналізму. – К.: Наукова думка, 1967. – 271 с.; Замлинський В., Петрів І. За чужим возом. – К., 1967. – 109 с.; Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. – К., 1968 та ін.

³ Павленко І. Антинаціоналістична пропаганда: міфи і реальність // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії: Матеріали Всеукр. наук. конф. / В.І. Кононенко (голова редкол.) та ін. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 47.

членів ОУН та бійців УПА був неоднорідним, а серед повстанців “були ті, хто мав стати прихильником Радянської влади”, але, за словами автора, був одбурений націоналістичною пропагандою або втягнутий в антирадянську діяльність насильно¹.

Характерно, що поширювана радянськими ідеологами ідея підтримки українських націоналістів іноземними державами, яка набула поширення ще в 20-ті роки минулого століття, практично без змін проіснувала аж до розпаду Радянського Союзу, а з часом змінювалися лише ініціатори такої “підтримки”. Подібного кліше не уникнули й автори фундаментального академічного дослідження “Історія Української РСР”, у якому, зокрема, наголошувалося, що після розгрому фашистської Німеччини українські націоналісти “перейшли на службу до нових господарів і стали агентурою американської та англійської розвідок”².

Можна цілком погодитися з тезою С. Сворака про те, що “революційно-визвольні ідеали західноукраїнського суспільства в повоєнний період не були витвором однієї людини чи групи людей, як це намагалася подати українська радянська історична наука, а боротьба за них стала продовженням попередніх визвольних змагань нації за свої природні права. Форми та методи цієї боротьби були продиктовані історичними прорахунками й помилками, а стратегія й тактика боротьби зумовлена, з одного боку, оперативною обстановкою, а з іншого – тактикою ворога”³.

Про потужний розмах національно-визвольного руху в західних областях свідчить дослідження В. Нікольського, згідно з яким у повоєнні роки серед загальної чисельності заарештованих правоохоронними органами та органами державної безпеки в Україні майже половину становили учасники повстанського руху, тоді як у воєнні роки цей показник не перевищував чверті серед обвинувачених⁴.

Говорячи про національно-визвольний рух у західних областях України після війни, А. Кентій вважає за необхідне відзначити, що його, головним чином, репрезентувала бандерівська ОУН, керована Бюро проводу на чолі з Р. Шухевичем і репрезентована на міжнародному рівні Закордонним представництвом Української головної визвольної ради. Інші учасники боротьби, зокрема мельниківці та бульбівці, фактично згорнули свою діяльність, хоча, за словами автора, згадки про них час від часу трапляються в радянських джерелах⁵.

¹ Масловский В. Борьба трудящихся западных областей УССР против классово враждебных элементов в период социалистических преобразований в деревне (1944-1950 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / МВССО – УССР; Львовский ордена Ленина государственный университет им. И.Я. Франко. – Львов, 1974. – С. 10.

² История Украинской ССР. В десяти томах. – К.: Наукова думка, 1985. – Том девятый: Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 – начало 60-х годов). – С. 108.

³ Сворака С. Молодіжний націоналістичний рух у школах та вузах західних областей України (1944-1953 рр.) // Галичина. – 1998. – № 1. – С. 144.

⁴ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки РСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – С. 210.

⁵ Кентій А.В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.). – К., 1999. – С. 5-6.

Разом з тим українські історики діаспори чітко наголошували, що керівництво УПА в повоєнні роки, прагнучи об'єднати у лавах борців за незалежність якомога ширші верстви українського суспільства, визнавало за вище керівництво лише Українську головну визвольну раду, тим самим фактично відкидаючи претензії С. Бандери і закордонних частин ОУН на керівництво повстанською і підпільною боротьбою в Західній Україні¹.

Одним із факторів недопущення поповнення лав учасників національно-визвольного руху стало тотальне стеження радянських органів практично за всіма особами чоловічої статі в західних областях України. З цією метою, за словами В. Барана, було проведено перепис населення, а також облік робітників і службовців. Під час перевірок виявляли “дезертирів виробництва”, “незаконно заброньованих”, людей без паспортів і військових квитків, підозрюваних у зв'язках з німцями чи з націоналістичним підпіллям. Як стверджує автор, перевірка торкнулася також тих працівників, які прибули зі східних областей, навіть якщо вони попередньо пройшли атестацію².

А. Русначенко вірно вказує на те, що в роботах українських діячів на Заході, написаних до 1948 р., ще виразно висловлювалися сподівання на опосередковану допомогу в справі українського визволення з боку західних держав. Утім автори по-різному оцінювали можливість створення блоку держав західної демократії і поневолених народів. Так, зазначає автор, ідеолог українських націоналістів П. Полтава вже тоді звертав увагу на те, що західні держави були країнами – власницями колоній. Тому напрошувався висновок, що перспективи підтримки Заходом українського питання не в останню чергу пов'язані з деколонізацією його самого³. Крім того, справедливим є твердження А. Кентія про неминучість урахування правлячими колами західних країн у своїй зовнішньополітичній діяльності об'єктивного впливу на свідомість їхніх народів тієї історичної місії, яку відіграв Радянський Союз у розгромі нацизму⁴.

Разом з тим зарубіжні дослідники підтверджують той факт, що західні уряди підтримували надії керівництва ОУН і УПА на виникнення війни між СРСР і колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції та намагалися використати повстанців у своїх розвідувальних і диверсійних заходах. У свою чергу, В. Сергійчук оприлюднив значний масив документів із засекречених раніше фондів радянських архівів, які свідчать про діяльність спеціальних груп НКВС-НКДБ під виглядом українських повстанців з метою дискредитації національно-визвольного руху. За словами автора, на початку 1950-х років радянські органи безпеки вдалися ще до однієї провокації, створюючи т.зв. “парашутні загони ОУН”, котрі

¹ Мірчук П. Українська повстанська армія 1942-1952. – Львів, 1991. – С. 313-315.

² Баран В.К. Україна: новітня історія: 1945-1991 рр. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 36.

³ Русначенко А.М. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. – К.: Вид. дім “KM Academia”, 1999. – С. 82.

⁴ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 396.

рейдували в американській чи англійській уніформі із тризубами та видавали себе за засланих із-за кордону українських націоналістів. Такі відділи, доводить дослідник, нападали на села, грабували місцевих жителів, вели себе нахабно і брутально¹.

Подібні факти активно використовувалися радянською історіографією, зокрема, В. Небесний, В. Малисевич та Ю. Магур навіть видали працю під промовистою назвою “ОУН – ярмарок по розпродажу шпигунів”², у якій звинувачували українських націоналістів у зраді та готовності виступити проти власного народу в новій війні. Тогочасні історики безапеляційно твердили, що український націоналізм ніколи не був національним та самостійним, він спирався не на народні маси, а на іноземну підтримку. При цьому автори звинувачували націоналістів у служінні всім окупаційним режимам – від австрійського цісаря і російського царя, до гітлерівців і “англо-французьких імперіалістів”³. Крім того, радянська історіографія та пропагандистський апарат намагалися зобразити лідерів націоналістичного руху як одіозних та безідейних фігур, які сліпо виконують чужу волю. Так, Ю. Римаренко переконував, що очолюваний Я. Стецьком “Антибільшовицький блок народів”, створений американською розвідкою, об’єднує “різношерстий набір українських, словацьких, грузинських, латиських, естонських, литовських та інших націоналістів, а сам Я. Стецько ще з довоєнного часу працював на італійську розвідку та німецьке гестапо”⁴. Подібні звинувачення були цілком у дусі радянського “правосуддя” 30-х років ХХ ст., а згодом активно використовувалися для огульного звинувачення політичних опонентів.

Проте орієнтація українського національно-визвольного руху на власні сили та нерозуміння специфіки місцевої боротьби представниками західних спецслужб зводили нанівець подібні заходи. Так, британський фахівець Ф. Найтлі вірно зауважив, що “сотні агентів і мільйони доларів були втрачені в Литві й Україні, де дії Центрального розвідувального управління США скоріше заважали, ніж сприяли руху опору”⁵. У свою чергу, Ю. Киричук та інші українські дослідники визнають наявність контактів українського підпілля із західними спецслужбами, проте наголошують, що провал британських розвідувальних місій в Україні був пов’язаний з

¹ Сергійчук В.І. Тавруючи визвольний прапор: Діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. – 2-е вид., доп. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С. 13.

² Небесний В., Малисевич В., Магур Ю. ОУН – ярмарок по розпродажу шпигунів. – К., 1962.

³ Хвостін М. Станіславщина в роки Великої Вітчизняної війни // Про соціалістичні перетворення на Станіславщині. Збірник статей до сорокаріччя УРСР. – Станіслав: Станіславське обл. вид-во, 1957. – С. 45.

⁴ Римаренко Ю.І. Український буржуазний націоналізм – ворог інтернаціонального єднання трудящих. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 147.

⁵ Найтлі Філіпп. Шпіони ХХ века / Пер. с англ. – М., 1994. – С. 276.

ефективною роботою радянських органів безпеки, які через своїх агентів мали доступ до таємної інформації спецслужб Великобританії¹.

Так само, зауважує В. В'ятрович, не дійшло до реалізації концепції анти тоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи. Причиною цього, на думку автора, була слабкість та розпорошеність цих рухів, відсутність нового бачення боротьби. На відміну від українського національно-визвольного руху, подібні рухи в сусідніх країнах Європи не протиставили радянській системі нічого нового й прогресивного у своїх програмах і тому швидко припинили своє існування, не отримавши народної підтримки².

У свою чергу, Ю. Сливка вважає за необхідне підкреслити, що розроблена керівництвом ОУН та УПА концепція анти тоталітарної революції поневолених народів Центрально-Східної Європи та Радянського Союзу за підтримки чи паралельно з рішучими діями країн Заходу щодо комуністично-радянської експансії, як головної передумови здобуття цими народами державної незалежності, була фактично реалізована на зламі 80–90-х років минулого століття..., що в кінцевому наслідку корінним чином змінило геополітичну ситуацію не лише в Європі, а й у всьому світі³.

Італійський історик Дж. Боффа відзначив активність повстанського руху в Радянському Союзі в повоєнний період, акцентуючи увагу на тому, що саме в Західній Україні ця боротьба набула значного розмаху й характеризувалася тривалістю та запеклістю воєнного конфлікту⁴.

Після закінчення Другої світової війни керівники повстанського руху чітко розуміли необхідність зміни стратегії боротьби, оскільки перемогти у відкритому протистоянні загартовану в боях з вермахтом Радянську армію не було можливості. Тому, як вірно зауважує А. Кентій, поряд із переорієнтацією підрозділів на дії малими групами, провід повстанців звернув увагу на посилення вишколу особового складу, на глибоке вивчення і застосування основних положень “Бойового правильника піхоти” та інструкції “Партизанка”. На переконання історика, підготовка цієї інструкції була важливою ознакою усвідомлення керівними колами визвольного руху того факту, що в найближчій перспективі збройна боротьба проти радянської влади буде вестися, головним чином, у формі партизанських дій, а тому УПА навряд чи зможе перетворитися в регулярну армію⁵.

¹ Киричук Ю. ОУН і УПА у загальносвітовому контексті: паралелі, порівняння, аналогії, уроки // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Упоряд. і відп. ред. Ю. Сливка. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 48–49.

² В'ятрович В. УПА і реалізація концепції анти тоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 90–91.

³ Сливка Ю. У пошуках історичної правди // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 8.

⁴ Боффа Дж. История Советского Союза: В 2 т. – М., 1990. – Т. 1. – С. 262–263.

⁵ Кентій А.В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). – К., 1999. – С. 8.

Тривалість і запеклий характер національно-визвольного руху в Західній Україні більшість істориків пояснюють жорстокими методами радянської влади в Чернівецькій області, наводять численні факти грабунків місцевого населення працівниками партійно-господарського активу та військовими, незаконних арештів та ув'язнень, яких зазнавали не лише місцеві жителі, а й навіть учителі, які прибули зі східних областей України. Автор також доводить, що радянські органи в боротьбі з повстанцями широко використовували спалення селянських господарств, тортури і вбивства невинних людей¹. Характерно, що радянська історіографія також свідчила про спалення тих самих селянських господарств та масові вбивства селян, однак використовувала подібні факти для власної пропаганди, звинувачуючи в цьому українських націоналістів².

Одним із засобів тривалості протистояння називають також внутрішній терор в УПА та підпільному русі з боку боївок Служби безпеки та Військово-польової жандармерії УПА. Так, дослідники цієї проблеми виділяють дві основні причини, які призводили до внутрішнього терору в лавах національно-визвольного руху: по-перше, це прагнення його керівництва та СБ захистити власні лави від створення в них агентури радянських органів; по-друге, бажання утримати чисельність та єдність лав ОУН і УПА, оскільки поряд з ідейними бійцями у визвольному русі брали участь і мобілізовані місцеві мешканці, які могли не витримати складних умов життя та нерідко піддавалися радянській пропаганді³.

Фахівці також вказують на активну протидію українських повстанців спробам насадження радянського режиму, у тому числі й через терористичні акти. За словами В. Макарчука, жертвами УПА на цьому етапі стали не лише офіційні особи радянської держави й Комуністичної партії, працівники міліції та “стрибки” з числа місцевих жителів, а й безневинні селяни, на яких упала підозра в таємному співробітництві з органами держбезпеки⁴.

Проте історики відзначають розуміння керівництвом ОУН та УПА шкідливості й непопулярності в народі подібних методів. Так, Д. Веденєв та О. Лисенко визнають, що в другій половині 1940-х років акти терору з боку українських націоналістів були масовим явищем, однак свідчать про вимогу провідників повстанського руху роз'яснювати населенню, що

¹ Мизак Н. Репресивна діяльність радянського режиму в Чернівецькій області та оборонні дії УПА (1944-1947 рр.) // Питання історії України. Збірник наукових праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т. 11. – С. 114.

² История Украинской ССР. В десяти томах. – К.: Наукова думка, 1985. – Том девятый: Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 – начало 60-х годов). – С. 128.

³ Веденєв Д. Внутрішній терор в УПА та підпіллі Організації українських націоналістів в 1944-1950 рр. // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р. / В.А. Смолій (ред.) та ін. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2003. – С. 518-519.

⁴ Макарчук В. Пошук стратегічного партнера // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 140.

тракти – це відплатні акції, а згодом, на початку 1950-х років, лідери підпілля взагалі вимагали обмежити акти терору виключними випадками¹.

За словами А. Русначенка, друга половина 1940-х років характерна тим, що радянська влада перейшла від великих бойових дій до витонченіших методів побороювання повстанського руху шляхом діяльності агентури за підтримки підрозділів МДБ. Зі свого боку, переконаний історик, український національно-визвольний рух приділяв основну увагу недопущенню радянзації села й ліквідації колгоспів, ідеологічним змінам у змісті освіти. Це робилося як через значну пропагандистську роботу, так і через індивідуальний терор проти представників радянської влади, особливо її каральних органів². На те, що основне вістря агітаційно-пропагандистської роботи українських повстанців було спрямоване проти радянзації села, звертає увагу і М. Сеньків. За його словами, крайові, окружні, надрайонні, районні та станичні осередки пропаганди використовували для цього різні форми: розповсюджували брошури, журнали, газети, листівки, заклики та звернення. Крім того, активно проводили розмови з селянами та мітинги під час рейдів загонів УПА³.

О. Стасюк та інші історики вказують на помітне зростання видавничо-пропагандистської роботи УПА в другій половині 1940-х років, що було пов'язано з реорганізацією УПА й зміною тактики боротьби – зміщенням пріоритетів від бойової діяльності до ідеологічно-пропагандистської. Одночасно це сприяло підвищенню ідейно-політичного та інтелектуального рівнів видань – завдяки постійному контролю з боку керівних структур організації та ретельному добору кадрів⁴. Ефективність пропагандистської діяльності ОУН відзначає і С. Сворак. За його словами, “у західноукраїнських областях під впливом агітації націоналістичного підпілля, котра знаходила животворний ґрунт серед учителів та учнівської молоді, навіть на початку 50-х років тривала активна та пасивна протидія “експортів соціалістичної революції”, хоча партійним органам та репресивній більшовицькій машині поступово вдавалося змінювати характер та принципи діяльності національної школи, перетворюючи її з народної святині на покірну служницю нової комуністичної системи та ідеології”⁵.

¹ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архирейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін.; Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 750.

² Русначенко А.М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К.: Пульсари, 2002. – С. 326.

³ Сеньків М. Антиколгоспний рух і УПА // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 203-204.

⁴ Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1953 рр.). – Львів: Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – С. 220-221.

⁵ Сворак С.Д. Культурно-освітня діяльність ОУН в умовах національно-визвольної війни в Західно-Українському регіоні (1944-1950 рр.) // Рід Шухевичів в історико-культурній спадщині України: Матеріали Міжнар. наук. конф., с. Тишківці Городенківського р-ну, 10 липня 2005 р. / І.О. Андрухів (заг. ред.). – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2007. – С. 79.

У свою чергу, зауважує І. Павленко, наполягаючи протягом більш ніж десяти років на необхідності розгортання широкомасштабного ідеологічного наступу на українських націоналістів та “перевихованні” в радянському дусі населення західних областей, партійне керівництво тим самим реально спростовувало власну пропагандистську тезу про відірваність національно-визвольного руху від народних мас і його непопулярність¹.

Д. Веденєєв та О. Лисенко переконують, що, на відміну від „ідейних націоналістів”, які складали основу керівного складу ОУН та УПА, рядовий склад вояків підпільної армії складали переважно прості селяни, які часто-густо не вміли читати й писати, але на рівні побутової свідомості були переконані, що задля того, аби бути господарем у власній хаті, треба воювати. Водночас історики наголошують і на фактах примусової участі у визвольних збройних формуваннях та заручництві, коли родину зрадника чи того, хто відмовлявся битися за самостійну Україну, чекали репресії².

Б. Ярош, О. Рабенчук, В. Сергійчук та інші історики наводять численні приклади порушення радянського законодавства представниками силових відомств і державних органів, серед яких незаконні розстріли та арешти, грабежі, звалтування, побиття і brutальне ставлення до місцевих жителів стали масовим явищем³. Вони також справедливо вказують на те, що саме беззаконня, репресії й необґрунтовані дії правоохоронних та державних органів радянської влади проти місцевого населення були важливим фактором діяльності націоналістичного підпілля й збройного опору. У свою чергу, вважає В. Кучер, свавілля і злочини, самочинні розстріли, фабрикація справ, утримання під арештом протягом тривалого часу невинних людей, застосування недозволених методів слідства набрали таких розмірів, що вищі партійні органи були змушені вживати певних заходів для приборкання тих, хто здійснював насильницьку радянізацію Західної України⁴. Окремі дослідники роблять акцент на тому, що відповідальність за численні “порушення соціалістичної законності”, про які неодноразово йшлося в постановках ЦК КП(б)У, мали б нести відповідальність разом з органами НКВС та НКДБ і партійні керівники, оскільки неналежне виконання своїх обов’язків представниками влади було

¹ Павленко І. Антинаціоналістична пропаганда: міфи і реальність // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії: Матеріали Всеукр. наук. конф. / В.І. Кононенко (голова редкол.) та ін. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 46.

² Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д.В. Архєрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін.; Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 748.

³ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття: (Істор.-політолог. аспект). – Луцьк: Надстир’я, 1995; Рабенчук О. Соціальна поведінка службовців силових структур та правоохоронних органів УРСР у 1946-1953 рр. // Україна у ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 31-65; Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни: нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996 та ін.

⁴ Кучер В.І. Виклик тоталітарній системі: боротьба УПА за незалежну Україну // Сторінки воєнної історії: Збірник наукових праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – Вип. 2. – С. 251.

однією з причин жакливого терору проти місцевого населення. Однак подібними діями тоталітарний режим досягав подвійної мети: знищував активних діячів повстанського руху та залякував решту населення, щоб воно покiрно здійснювало політику радянської влади¹.

Вагомим фактором у подоланні активності національно-визвольного руху в Західній Україні сучасні історики вважають застосування радянськими органами депортацій місцевого населення за підтримку ОУН і УПА. На переконання С. Монченка, “радянська держава розцінювала депортацію як ефективний управлінський засіб вирішення суспільно-політичних, ідеологічних та соціально-класових проблем і зниження національного протистояння в регіоні”². Н. Платонова, на основі документів з архіву МВС, доводить, що радянському керівництву вдалося істотно зменшити соціальну базу самостійницького руху саме завдяки масовості депортаційних акцій. За її словами, у поєднанні з фізичним придушенням т.зв. “бандпроявів” депортація дала змогу мінімізувати чисельність антирадянських виступів і встановити радянську владу в найвіддаленіших куточках краю³. У свою чергу, М. Сивирин вважає, що масштабні депортації мали на меті не тільки залякати населення та підірвати соціальну базу антирадянського руху. Вони, на його думку, були органічною рисою тоталітарного політичного режиму⁴. Схожої точки зору дотримується Й. Надольський, який розглядає депортаційну політику як прискорювач трансформаційних процесів у регіоні, фактор впливу на темпи радянзації всіх сфер життєдіяльності суспільства. Така технологія утвердження і здійснення влади, наголошує автор, стала ефективним знаряддям зміни соціальної та етнічної структур населення західних областей України, відповідної їх уніфікації з уже існуючими радянськими стандартами⁵.

Прикметно, що радянська історіографія також не могла оминати факту масових депортацій жителів Західної України. Однак для виправдання подібних дій було запущено уже випробований ідеологічний штамп про те, що подібні акції відбувалися “на прохання місцевого населення”. Так, В. Маланчук переконував, що “населення, особливо в селах, зверталося з проханням і вимогами до органів радянської влади вжити рішучих заходів

¹ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф. Солдатенко (кер.). – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 448.

² Монченко С.А. Державне управління в західних областях України у післявоєнний період: політико-адміністративний аспект (1944-1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Львівський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президентові України. – Львів, 2004. – С. 12.

³ Платонова Н.В. Депортація населення західноукраїнських областей у 1948-1950 рр. (на матеріалах фондів Державного архіву МВС України) // Сторінки воєнної історії: Збірник наукових праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 137.

⁴ Див.: Сивирин М.А. Депортація та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка – Львів, 2005.

⁵ Див.: Надольський Й.Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939-1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2007.

до виселення всіх активних посібників бандитів за межі областей, де вони перебували”. За його словами, подібні дії мали благородну мету, оскільки “розчистили ґрунт для мирної праці населення, для соціалістичної перебудови”¹. При цьому долі тисяч невинних людей, якими брутально розпорядилися державні органи, були для радянських істориків не вартою уваги дрібницею у справі побудови “соціалістичного раю”. Радянські історики також визнавали, що саме масова колективізація і ліквідація одноосібного господарювання стали вирішальним чинником у ліквідації збройного опору владі в Західній Україні².

Сучасні дослідники також погоджуються з тим, що поєднання пропагандистських та репресивних методів боротьби з націоналістичним підпіллям все ж дало можливість владі переломити ситуацію і взяти її під свій контроль. Тому з часом у значній частини населення краю почали переважати почуття апатії, пригніченості, безперспективності боротьби, набув поширення конформізм і показова лояльність до офіційної влади³.

У свою чергу, Р. Генега доводить, що зі спадом активності ОУН на початку 1950-х років антирадянський рух не припинявся, про що свідчать процеси в студентському середовищі Львова. За словами автора, у цей час діяв ряд студентських підпільних організацій, основними формами діяльності яких стали розповсюдження листівок та антирадянська агітація. Проте дослідник робить вірний висновок, що вихід з-під оунівського впливу зумовив зменшення уваги студентських груп до конспіративних засад, що призводило до швидких провалів та арештів⁴.

Історики також відзначають, що національно-визвольний рух у Західній Україні був одним із факторів боротьби за владу в СРСР після смерті Сталіна. Так, за свідченням А. Кентія, Л. Берія був одним із тих, хто першим поставив питання про невідповідність радянської політики в західних областях України та ініціював прийняття відповідної постанови Президії ЦК КПРС. При цьому наголошувалося, що “немає ніяких бандитів, а є лише націоналістично налаштована частина населення”. З цією ж метою, переконаний Ю. Шаповал, Л. Берія намагався заручитися підтримкою авторитетних і відомих діячів національно-визвольного руху. Проте після арешту і страти останнього позитивні зрушення в національному питанні були відкинуті й визнані шкідливими⁵. Про готовність Л. Берії вести переговори з представниками українського руху

¹ *Маланчук В.Ю.* У братній радянській сім’ї. Соціалістичні перетворення в західних областях України. – К.: Знання, 1967. – С. 16.

² *Богодист І.* Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1961. – С. 157.

³ *Кононенко В.В.* Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повосний період (1945-1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 2004. – 20 с.

⁴ *Генега Р.* Львівські студентські організації початку 50-х років ХХ ст. у національно-визвольному русі // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали Міжнар. наук. конф. 23-24 вересня 1939 р. – Львів, 2001. – С. 203.

⁵ *Шаповал Ю.* Війна після війни // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2004. – С. 198-199.

згадують і зарубіжні дослідники¹, проте в цих працях йдеться лише про умови припинення повстанцями збройної боротьби.

Сучасні дослідники вказують на ряд історичних уроків, які дала для наступних поколінь боротьба українського національно-визвольного руху за створення незалежної Української держави. Зокрема, на переконання А. Кентія, боротьба ОУН і УПА, по-перше, продемонструвала широкому загалу наявність істотних вад і хиб у соціалістичному будівництві, у внутрішній політиці радянської влади в Україні; по-друге, приречений на невдачу рух ОУН-УПА все-таки закарбував у свідомості частини українського народу необхідність безкомпромісної боротьби за національне визволення, за власну державність; по-третє, досвід збройного протиборства ОУН і УПА з комуністичним режимом засвідчив, що на успіх можуть розраховувати тільки ті політичні сили, котрі відчувають підтримку більшості населення і здатні матеріалізувати її в практичній площині. Крім того, історики визнають, що саме безкомпромісна національно-визвольна боротьба українців середини ХХ ст. стала одним із ключових етапів у завоюванні незалежності України².

Проте ряд аспектів українського підпільно-повстанського опору радянському режиму в повоєнні роки залишається малодослідженим. Серед них, зокрема, діяльність співробітників МВС і МДБ під виглядом підпільників ОУН і УПА, використання ними колишніх діячів визвольного руху, які попали в полон або прийшли з повинною, з метою вчинення провокаційних дій проти мирного населення і знищення керівництва повстанського руху. Окремого дослідження потребує роль працівників радянського адміністративно-господарського апарату у репресіях проти мирного населення і виявленні осіб, причетних до українського визвольного руху; ставлення членів ОУН і УПА до діячів науки, освіти, культури, які прибули в Західну Україну, та спроби поширити з їхньою участю власну ідеологію й програму боротьби за незалежність за межі краю; еволюція ставлення різних верств місцевого населення до представників радянської влади та підпільно-повстанського руху тощо.

¹ *Зенькович Н.* Маршалы и генсеки. – Смоленск, 1997. – С. 298-299.

² *Кентій А.В.* Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.). – К., 1999. – С. 95.

УКРАЇНА – ФІЛОСОФІЯ

Кравець М.С. (Львів)

ТИПИ ФІЛОСОФСТВУВАНЬ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті зроблена спроба виділити окремі типи філософствувань політичної культури в їх хронологічному розвитку та окреслити їх сутність у розвитку інформаційного суспільства. Автор виділяє соціально-історичний та сучасний зміст проблеми, розглядає її як два взаємодоповнюючі рівні розвитку сучасного постіндустріального суспільства.

Актуальність дослідження визначається суперечностями соціального, економічного та політичного характеру, притаманними постіндустріальному розвитку людства. У даному випадку проблемами формування інформаційного суспільства, у якому базовими поняттями виступають соціум та інформація, що формують новий «інформаційний тип філософствувань».

Мета дослідження полягає у виробленні узагальнюючого підходу до аналізу політичної культури як до зміни типів політичних філософствувань.

Предмет дослідження: сукупність чинників, на тлі яких відбувається розвиток і формування типів філософствувань політичної культури сучасного інформаційного суспільства.

В арсеналі сучасної соціальної філософії європейських наукових шкіл є достатньо ефективні **методологічні механізми** розв'язання означеної проблеми, про що свідчать десятки щорічних конференцій з цього питання у країнах Євросоюзу. Дослідницький арсенал вітчизняної науки, зазначає В. Воловик, тяжіє до «поліфонії...», замішаній на еkleктиці¹, що гальмує розвиток українського суспільства. У той же час, «Нове тисячоліття, яке

¹ Воловик В.І. Філософія політичного свідомості. – Запоріжжя: Просвіта, 2006. – С. 3.

утверджується, інтенсифікує інтелектуальні пошуки людства, спонукає до переосмислення історії, колишніх досягнень і суперечностей, сьогоденних реалій, причому не лише для того, щоб остаточно поставити всі крапки над «і», а насамперед з метою формування теоретичного образу того єдиного й невідворотного майбутнього, яке наближається», справедливо зауважують Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко¹.

Сучасне науково-обґрунтоване соціально-філософське розуміння феномена інформаційного суспільства можливе на засадах глибокого вивчення явища, сутнісних причин формування базових понять і їх змісту. Однак перш за все необхідно відповісти на питання типів політичних філософствувань, що окреслюють філософію самого поняття «інформаційне суспільство» як самостійну категорію соціальної філософії.

Соціально-філософський аналіз політичної культури в історичному контексті може бути представлений як історія типів політичних філософствувань. Розглянувши особливості кожного з таких типів політичних філософствувань, можна простежити формування різних типів політичних культур, зрозуміти діалектику формування політичної культури сучасного інформаційного суспільства.

Вперше на владні відносини звернули свою увагу дослідники у Стародавній Греції та Стародавньому Китаї в історично співмірний час V-III ст. до Р.Х. Дослідження Геродота, Фукідида, Ксенофонта, Платона, Арістотеля дали початок системному вивченню проблем владних відносин у суспільстві, а отже, і формування політичної культури як соціально осмисленого явища буття людини в організованому, нормативно-обмеженому соціополі, а нині і природному середовищі. Як стверджував Арістотель (384-322 рр. до Р.Х.), людина «за природою своєю є істота політична» і тільки гуртом можна забезпечувати собі достатнє життя в суспільному (полісному) співіснуванні. Відомо, що термін «політика» походить від грецького слова polis – місто, держава, а його розуміння було пов'язане із дослідженнями Арістотеля.

Протягом усього писемного періоду людської історії проблема влади виглядала і виглядає неоднозначно. Практично в усіх джерелах присутня ідея багатогранності і складності внутрішньої та зовнішньої природи влади. Так, Монтеск'є стверджував, що «ідея влади і панування... складна і залежить... від множин інших ідей...»² Як зазначає В.І. Графський, розповсюдженими ідеями концепційно упорядкованого обговорення проблем владних відносин і їх складових були твори трьох рівнів: політико-філософський («від діалогів Платона і трактатів Арістотеля» до «Філософії права Гегеля»); політико-наставницький («від біографії Плутарха і «Артхашастри» Каутільї до «Государя» Макиавеллі³); міфо-

¹ Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: ЗнанняУкраїни, 2002. – С. 3.

² Монтеск'є Ш. Избранные произведения. – М., 1965. – С. 166.

³ Макиавелли Н. Избранные сочинения / Под ред. А.К. Дживелегова. – М., 1982. – С. 295.

етичний, художньо-образний (від древніх міфів до «Утопії» Т. Мора і «Нового прекрасного світу» О. Хакелі)¹.

Зрозуміло, що система понять, що входять у коло політичної культури, як і вона сама, сформувались уже в період наукового осмислення соціальних процесів, притаманних людській спільноті взагалі. У сучасній соціальній філософії склалося декілька напрямів розуміння влади, а з ними й розуміння формування системи владних відносин. Широке розповсюдження отримали: біхевіоризм (розуміння влади як особливої соціально-рольової поведінки), фрейдизм (первинно задана вічна потреба, що реалізується в міжособистісних стосунках), школа Вебера (зв'язок влади з системою особистісних і групових переваг та набором методів соціальної дії). В останній чверті ХХ ст. були зроблені спроби перенести результати, отримані в галузі соціально-лінгвістичного аналізу й теорії соціальних комунікацій, на зміст «владних відносин» (М. Фуко, Н. Луман)².

Сучасна філософська думка акцентує свою увагу на п'яти типах філософствувань, що випливають з особливостей дискурсу, сформованого ними³. Останні корелюють з особливостями філософствувань, притаманними політичній культурі, однак не завжди з ними співпадають. Насамперед зазначимо, що філософствування – це певний тип мислення, це відбування знання із самого себе, яке індивід не усвідомлював до того і воно залишалось прихованим. Іншими словами – це методологія мислення. Зазначимо, що розуміння методології як науки про методи мислення конституювалось у 50-х роках ХХ ст., однак ґрунт для такого розуміння був закладений ще Декартом і остаточно розвинутий І. Кантом.

Аналізуючи типи філософствувань, слід звернути увагу на кризу самої філософської думки. Починаючи з праць Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля відбувалося переосмислення філософії. Філософська думка все більше починає розглядатися як інтелектуальна робота розуму, свідомості, духу. Зокрема, у відомій віденській доповіді 1935 р. з приводу критики натуралістичних аспектів філософського мислення Е. Гуссерль писав: «Я уже говорив, що у своєму розвитку філософія проходить період наївності... Однак заради справедливості слід зазначити, що німецький ідеалізм, починаючи з Канта, пристрасно прагне перебороти цю наївність, що стала дуже відчутною, хоч і не зміг на ділі досягнути рівня вищої рефлексивності, вирішальної для виникнення нового образу філософії, так і нового образу європейського людства»⁴. Зазначимо, що це було геніальне передчуття нових змін, пов'язане з майбутнім розвитком науки.

¹ Графський В.Г. Представление о власти в историко-теоретической ретроспективе // История политической мысли и современность. – М.: Наука, 1988. – С. 45-45.

² Ньюком Т. Социально-психологическая теория: интеграция индивидуального и социального подходов // Современная зарубежная социальная психология: Тесты. – М., 1984. – С. 17.

³ Петрушенко В.Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія: Монографія. – Львів: Ахілл, 2005. – С. 294-315.

⁴ Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия // Общество. Культура. Философия. – М., 1983. – С. 34.

Однак політичні філософствування – це особлива форма рефлексії, без якої політика була б неможливою як засіб управління соціальними спільнотами. У філософії політики рефлексія тісно пов'язана з критичною точкою зору, критичною функцією, яка в часи Сократа лише зароджувалася, а в наш час стала визначальною. «В теоретичній установці філософа, – пише Гуссерль, – найсуттєвішим є специфічна універсальність критичної точки зору із характерною для неї рішучістю не сприймати на віру ні одну готову думку, ні одну традицію у прагненні знайти для всього традиційно даного універсуму істину саму по собі, якусь ідеальність... Це відбувається у формі практики нового роду – практики, яка набуває характеру універсальної критики усього життя й її мети, форм і систем культури, які вже розвинулися у житті людини. І разом з тим – критики самого людства і тих цінностей, які явно і таємно керують ним»¹.

Вважається, що філософствування, як система думок, започатковане стародавніми греками, а її першою формою був *діалогічний* тип філософствувань. Зокрема, Сократ за допомогою своїх бесід приводив співрозмовника до самостійних висновків, які до цього не були для нього очевидними. Для владного мислення (політичного) філософія виступає діалогом душі із самою собою. Такий діалог був особливо важливим. Він на рівні соціального усвідомлення давав відповіді на актуальні питання: що таке справедливість, що таке влада. Однак такий діалог не вимагав активних дій для зміни тогочасної владної системи. Він вписувався у міфологічне бачення світу, бо міф був як саме життя, він не мав ні початку, ні кінця, люди жили як боги, а боги – як люди. Такий діалог швидше виконував релаксаційну функцію. За Сократом, душа веде діалог із самою собою, щоб пригадати своє походження, свого творця і повернутися до нього.

Перша трансформація діалогічного типу філософствувань у діалогічно-владний започаткована Платоном. Він же вважав, що філософствування – це сходження від незнання до ідеального знання чи знання ідей до сутності речей (найважливіші з них Істина, Краса, Благо тощо), які у свою чергу є сутностями спостережуваних явищ. Отже, філософствування мало дати відповідь на питання, що є кожна з речей, у тому числі і що є влада. Діалогічний спосіб філософствування давав можливість усвідомити найважливіші постулати життя, поєднати знання і пізнання з реальністю.

Діалектичний тип філософствувань, що його виділяють сучасні дослідники, за своїм змістом є невірно витлумачений діалогічний тип філософствування. Він абсолютизує боротьбу протилежностей, виводить одну протилежність з іншої. Зазначимо, що діалог старогрецькою мовою звучить як *dia logos*, тобто «за допомогою слова». Уже для Сократа у цьому типі філософствувань визначальним було вміння вести бесіду з метою з'ясування понять, виявлення різниці між добром і злом, справедливістю і несправедливістю. Отже, тут Сократ пішов далі Платона. Останній

¹ Там само. – С. 33, 38.

використовував діалектику як метод пізнання ідей, як поступове сходження розуму людини від конкретного чуттєвого пізнання світу до його загальної сутності.

Філософствування у метриці політичної культури мали б дати відповідь на систему владних речей, таких, як: що є влада, справедливість, закон, право тощо. Аналізуючи писану історію людства, приходимо до висновку, що політичні філософствування, які сьогодні вивчає соціальна філософія, виникли задовго до діалогів Сократа. З історичних джерел відомо, що найвищого розквіту Вавилон зазнає при шостому царі першої династії Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.), стелла з законами якого збереглася до наших днів. На ній є положення про збереження того, що створено іншими. З точки зору тогочасного життя потреби в такому законі не було. Такі закони чи норми з'являються майже через 35 століть (1666 р. Швеція. Закон про охорону древніх пам'яток)¹. Появу такого закону можна пояснити тільки наявністю певного *типу філософствувань*, притаманного правлячій династії чи окремим її представникам. Аналогічні міркування трапляються у творах античних авторів – Ксенофонта, Геродота, Полібія, Цицерона. Сьогодні людство не володіє необхідною кількістю документів із цього періоду, щоб однозначно сказати, яким було сходження мислення тогочасної правлячої еліти до розуміння сутності матеріального світу.

У певних межах можна стверджувати, що діалогічно-діалектичний тип філософствування античності був і першим типом політичного філософствування у царині владної культури, яка вже в той час набула певного, але ще науково не обґрунтованого розвитку. Роздуми Сократа, Платона, Парменіда, Геракліта – це роздуми про розвиток об'єктивного й суб'єктивного, що є визначальними в культурі політичних філософствувань. Зазначимо, що для Парменіда буття було вічним і незмінним, для Геракліта – все тече, все змінюється і ці зміни обумовлені боротьбою протилежностей. Ці ідеї лягли в основу більш пізніх політичних теорій і концепцій. Якщо поставити питання: що таке влада? Це породження духу, матеріального світу, Творця, чистого розуму тощо, то для античних філософствувань влада насамперед виступає результатом діяльності Розуму (Логос). Геракліт відзначав, що становлення здійснюється завдяки протилежностям, а боротьба протилежностей – це «батько всіх речей» і все це відбувається згідно з вічним законом Логосу.

Філософствування заради пізнання світу, як правило, переростають у політичні філософствування. Цей процес тим більше помітний, чим вищого ступеня розвитку набувають суспільні утворення. Владне філософствування забезпечує сукупність як матеріальних, так і ідеологічних складових для свого прогресивного розвитку. Як зазначав І. Кант, «людина призначена своїм розумом до того, щоб перебувати у суспільстві людей і вдосконалювати у ньому свою культуру,

¹ Культурна спадщина людства: збереження та використання / В.І. Акуленко, І.П. Магазинщикова, М.І. Моздир, О.О. Тарасенко; За ред. І.П. Магазинщикової. – Львів, 2002. – С. 17.

цивілізованість і моральність...»¹ І далі: «Питання про духовну природу, про свободу..., про майбутнє життя... спочатку приводять у рух всі сили розуму і своєю величиною втягують людину в стан... повчаючого або заперечуючого...»² У соціополітичному контексті філософствування ідеї І. Канта збігаються з думкою Гегеля, для якого діалектика – це використання закономірностей, які містяться в самому мисленні. Однак І. Кант під діалектикою розуміє псевдофілософствування і називає її «діалектикою ілюзій» за те, що вона прагне прийти до пізнання метафізичного, трансцендентного, не спираючись на досвід. Розум потрапляє у пастку протилежностей (антиномій), коли він не спирається на досвід. Вихід із цієї ситуації знаходить Гегель, який стверджує, що теза й антитеза поєднуються у синтезі і так долаються суперечності. Цю думку ми знаходимо ще в ранніх творах китайських філософів, які розуміли світ як взаємодію двох начал Інь і Янь. Але щоб досягнути Дао (Вищий закон), який керує цими протилежностями, послідовники Лао Цзи не оперували цими поняттями у мисленні. У свій час Сократ також відзначав, що не варто зациклюватися на умоглядній грі протилежностями, а за допомогою зіставлень різних частин підніматися до істинного буття. Діалог у політичному філософствуванні, трансформований у діалектику, подає протилежності як соціальні детермінанти політичної цілісності. Діалектика в аналізі політичної культури виступає філософським методом дослідження сущого у його народженні, розвитку, переході в іншу форму за певними діалектичними законами як процес, притаманний людському розуму, мисленню, за допомогою якого піднімаються до досягнення ідеального, до досягнення сутностей. У такому розумінні політичні філософствування – це процес усвідомлення сутності політичної культури від її початкового родового владного начала до сучасного інформаційного суспільства.

Феномен політичної культури є складним, динамічним історично корелюючим явищем із цілою низкою складових, як скажімо: система соціально-економічних відносин, культурні стилі чи епохи, особливості формування тих чи інших соціальних утворень тощо. Тому, на нашу думку, говорити про метафізичний тип політичних філософствувань можна лише з певним наближенням чи щодо окремих складових політичної культури. Як відомо, Андронік Родоський терміном «метафізика» назвав працю Арістотеля, що була написана після «Фізики». Метафізичний тип філософствувань шукає відповіді на питання: що «насправді є?» Міркування метафізика про Бога, безсмертну душу, початок світу є міркуваннями про цілком відомі і незаперечні істини. Такий тип філософствувань можна вважати догматичним. Метафізика прагне віднайти остаточну причину виникнення всього сущого, а також остаточне його призначення, на відміну від досвіду, який завжди вимушений обмежуватися проміжними частковими цілями. У такому контексті метафізика має об'єднує завдання: шукати першопричини кожної

¹ Кант І. Собр. соч.: В 8 т. – М., 1994. – Т. 7. – С. 18.

² Там само. – Т. 2. – С. 261.

науки¹. З цієї точки зору можна вести мову про першопричини виникнення владних відносин як явища взагалі притаманного людським спільнотам, але дуже строкатого за змістом, історією і регіональними особливостями.

Як зазначалося вище, І. Кант започатковує трансцендентальний спосіб філософствування, увівши дуалізм феноменального і ноуменального світу, світу явищ і світу «речей в собі». Принагідно зазначимо, що владні відносини формуються з формуванням ранньокласових цивілізацій, тоді як дуалізм притаманний західноєвропейському мисленню і західноєвропейській філософії загалом, але він не притаманний східному філософствуванню. У греків світ швидше бінарний, ніж дуальний, і він означає такий (зазначено вище), що поєднує протилежності у нерозривній цілісності. Незважаючи на те, що І. Кант вважав, що людина не може знати про світ «речей в собі» і в цьому заперечував Платона, трансцендентальний спосіб філософствування І. Канта може бути застосованим щодо владних відносин, оскільки останні містять не тільки внутрішні, а й зовнішні детермінанти. Саме такий підхід ми знаходимо у теоретичних узагальненнях, висловлених К. Поппером.

Попперівська загальнофілософська доктрина критичного раціоналізму складається з двох розділів: загальнофілософського (онтологія, гносеологія, етика тощо) та соціально-філософського (соціальна онтологія, соціальна гносеологія, соціальна етика). Наріжним каменем цієї філософії є своєрідне бачення функціонування й розвитку знання в душі гіпотетико-дедуктивної моделі розвитку науки. Ця доктрина, на наш погляд, найбільш адекватно здатна описати особливості розвитку філософствувань політичної культури інформаційного суспільства.

Як зазначають філософи, наймолодшим типом філософствувань є аналітичний. Останній виник у XIX ст. як спроба відмовитися від метафізичних питань у філософії. Його основна увага була зосереджена на логічному аналізі мови, виключенні хибного використання понятійного апарату. Щодо політичного вербального апарату, то тут на перше місце виступають політичні судження. У цьому типі філософствувань значення владного (політичного) судження визначається можливістю його емпіричної перевірки. Однак судження при такому типі філософствувань володіє емпіричним значенням тоді і лише тоді, коли не є аналітичним і впливає логічно із певної скінченної і несуперечливої сукупності емпіричних речень. Владні політичні судження XX ст. уже не могли бути лише наслідком чистої емпірики, вони часто були оціночними, містили емоційні, суб'єктивні елементи, були результатом не тільки об'єктивного аналізу, а й суб'єктивних віртуальних уявлень про майбутнє світової спільноти. На основі таких уявлень у рух приводилися тисячі людей, змінювалися кордони, зникали і виникали нові як штучно утворені, так і об'єктивно властиві соціальні утворення. Сьогодні, як і століття тому, є актуальними міркування Едмунда Гуссерля відносно «кризи європейського буття». В умовах глобальних викликів світ переживає світову кризу. «Як

¹ Ляхович Д.П. Лекції з метафізики. – Львів, 1995. – С. 8-20.

передумову» її розуміння «необхідно спочатку усвідомити суть феномену..., показати народження... «світу» із ідей розуму, тобто із духу філософії»¹.

Наведені вище міркування дають підставу стверджувати, що політичні філософствування від античності до початку XX ст. розвивалися в руслі існуючих типів пізнавально-світоглядних філософствувань. Вони забезпечували самоусвідомлення індивідів і цілих соціальних спільнот, адекватне кожному етапу пізнання світу, прогресивний його розвиток у сфері матеріального і духовного виробництва.

¹ Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия // Общество. Культура. Философия. – М., 1983. – С. 39.

УКРАЇНА – РЕЛІГІЯ

Квасюк Л.В. (Острого)

ПИТАННЯ ПРО ЗВЕРХНІСТЬ ПАПИ РИМСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ПРОТИСТАВЛЕННЯ ВІЗАНТІЙСЬКО- РУСЬКОЇ ТА ЛАТИНО-ПОЛЬСЬКОЇ ТРАДИЦІЙ У «ТРЕНОСІ» (1610) МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО

У статті розглядається полемічний трактат Мелетія Смотрицького «Тренос» (1610) у контексті протиставлення візантійсько-руської та латино-польської релігійних традицій на прикладі основного питання полеміки між православними та католиками-уніатами про зверхність римського єпископа.

У 1610 р. у Вільно вийшла книга, що мала назву «ΦΡΗΝΟΣ. Тобто Плач Єдиної Святої Вселенської Апостольської Східної Церкви з поясненням догматів віри. Перекладено спочатку з грецької на слов'янську, а нині з слов'янської на польську. Феофіла Орфолога, сина цієї Церкви»¹, хоча дослідники не вважають її перекладом, а оригінальним твором, що був написаний польською (з великою кількістю рутенізмів), і представляв реакцію на полеміку, що велася навколо подій Берестейської унії 1596 р.² Автором «Треносу» був Мелетій Смотрицький (1577-1633) – відомий український письменник, перекладач, вчений філолог, церковний діяч, текстолог³.

¹ Threnos To iest Lament jedney S. Powszechney Apostolskiewy Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem Dogmatu Wiary. Pierwey z Greckiego na Słowianski, a teraz z Słowianskiego na polski przelozony. Przez Theofila Orthologa Teyze Swietey Wschodniej Cerkwie Syna. – Wilno, 1610.

² Томсон Франсис. Мелетий Смотрицкий и уния с Римом: религиозная дилемма в Рутении XVII века // 400 лет Брестской церковной унии 1596-1996. Критическая переоценка. Сборник материалов Международного симпозиума. – Неймен Голландия, 1998. – С. 177.

³ Остроцька Академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острого, 1997. – С. 155-158.

Актуальність дослідження полемічної літератури та «Треносу» М. Смотрицького, зокрема, як унікальних виявів творчості народу, визначається необхідністю релігієзнавчого вивчення української полемічної літератури як явища ранньомодерної духовної культури з використанням не лише літературознавчого (М. Возняк¹, М. Грушевський², С. Єфремов³), історичного (М. Дмитрієв⁴, П. Кралюк⁵) та історико-філософського (В. Литвинов⁶) підходів, а й історико-релігієзнавчого (С. Савченко⁷), теоретико-релігієзнавчого (С. Йосипенко⁸), теологічного (М. Соловій⁹) ракурсів дослідження української духовності та чинників, що впливали на її формування в минулому і визначили сучасний ціннісний потенціал.

Як і полемічний дискурс кінця XVI – початку XVII ст., так і «Тренос» Мелетія Смотрицького, що є його складовою, був демонстрацією принципу опозиції між сакральним та профаним, Богом і світом, святим і світським, вірою і розумом, візантійсько-руською та латино-польською традиціями. Принцип контрасту був присутній у процесі функціонування двох християнських моделей, що співіснували в єдиному політичному просторі, яким була Річ Посполита. Суттєві розходження між ними виявлялися в особливостях трактування догматичних питань. Це був конфлікт двох доктрин, двох теологічних систем, пошук аргументів і доказів на їх захист з метою заперечення доктринального світу опонентів та захисту цінностей своєї моделі світу.

Метою статті є дослідження цього полемічного дискурсу, з одного боку, православними, з іншого – католиками та уніатами в контексті протиставлення візантійсько-руської та латино-польської традицій на прикладі полемічного трактату Мелетія Смотрицького «Тренос» (1610).

«Тренос», окрім посвяти та передмови, поділено на десять розділів. У перших двох мова йде про становище православної церкви, у двох наступних міститься критика церкви Римської, а в останніх розглянуто догматичні та обрядові суперечки між західною та східною церквами.

У першому розділі «Треноса», що дав назву цілому твору, бо називається «Лямент» (Плач) або «нарікання Церкви святої східної на

¹ *Возняк М.С.* Історія української літератури: У 2 кн. – Львів, 1992. – Кн. 1. – 697 с.

² *Грушевський М.С.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. V. – Кн. 2; 1996. – Т. VI. – Кн. 1, 2.

³ *Єфремов С.О.* Історія українського письменства. – К.: «Femina», 1995. – 688 с.

⁴ *Дмитрієв М.В.* Между Римом и Царьградом: генезис Брестской Церковной унии 1595-1596 гг. / Исторический факультет МГУ. Труды. – М., 2003. – Вып. 22. – Серия 2: Исторические исследования. – № 7.

⁵ *Кралюк П.М.* Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. – К., 1997.

⁶ *Литвинов В.Д.* Україна в пошуках своєї ідентичності. XVI – початок XVII століття. Історико-філософський нарис. – К.: Наукова думка, 2008. – 528 с.

⁷ *Савченко С.* Давня Русь у полемічній літературі кінця XVI – XVII століття. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 188 с.

⁸ *Йосипенко С.Л.* До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті. – К.: Український центр духовної культури, 2008. – 32 с.

⁹ *Мелетій М. Соловій.* Мелетій Смотрицький як письменник. – Рим; Торонто, 1978. – Ч. II. – 450 с.

звироднілих синів” у формі плачу або голосіння автор виступає з докорами ніби матері східної церкви своїм синам “виродкам”, що в тяжку годину покинули її та залишили на поталу ворогам. Автор прагне переконати представників православних родин в істинності старожитньої віри, наголошуючи на відсутності доктрини святості, автентичності і правдивості в тій церкві, до якої вони прийшли (західної, католицької). Тут виразно вимальовується опозиція “свій” – “чужий” (позитивний – негативний). Через полонізаційні елементи як “чужі” сучасний простір автор вважає негативним, трагічним – минуле як краще – “золоті часи” – втрачене.

Ці голосіння Східної церкви – Матері-Вдовиці – відносить Мелетій Смотрицький до всієї християнської спільноти: до духовенства і до мирян, до всіх верств християнського суспільства. Негативно реагує автор на перехід деяких православних до унії, вважаючи їх вчинок гріхом і беззаконням. До них він закликає у кінці першого розділу “Треносу” такими словами: “Позволь Утішителю Духу Святий до них (“звироднілих синів”) зійти, зм’якшити їхні затверділі серця, щоб вони мене приймали з вдячністю і вислухали з увагою і дбайливістю. А я стаю перед тими, що називають мене єпископами мого батьківського наслідства Руської Землі і буду до Старшого між ними промовляти”¹.

Враховуючи, що “Тренос” М. Смотрицького спрямований на опозицію до католицької церкви, яка свої ідеальні устремління втілювала в образі Бога-Отця як верховної батьківської сили, що знайшло своє відображення і в ідеї про папський примат, зіставляються дві культурні традиції, що виражені в образах церкви-матері М. Смотрицького та Бога-Отця у католицьких полемістів, серед яких, наприклад, можемо назвати Петра Скаргу та його твір “Про єдність костелу Божого”. Зауважимо, що в ширшому культурологічному контексті ці дві метафоричні конструкції виступали як своєрідна проекція дійсності, означуючи культурну ідентичність епохи, у якій вони актуалізувалися. З ними пов’язувалася бажана перспектива уявного світу. На відміну від західної, ладино-польської системи, модель ідеального світу в православній культурі слов’ян проектувалася через культ материнської першооснови – тобто через архетип матері. В універсальній метафорі церкви-матері, яка є емоційним стрижнем “Треносу”, втілювалася ідея втраченої єдності. Через метафоричний образ український письменник проголошував цінності ідеального єднання руської православної еліти навколо материнського начала, за родинними й духовними ознаками, які втілював цей образ. У суспільному сенсі ці основні засади скеровувалися на державоцентричну модель: католицькою релігійною культурою – Deus-сили, православною – страждання, смирення, убогість, покора та аскетизм².

¹ Там само. – С. 85-86.

² Бабич С. Міфологізація структури: “Тренос...” Мелетія Смотрицького у контексті барокового моделювання ідеального світу // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. – Рівне, 2000. – Вип. VIII. – С. 3-10.

Проілюструємо це на прикладі основного питання полеміки між православними і католиками-уніатами щодо зверхності Папи Римського, чому присвячено 1 розділ «Треносу», що має назву «Проти самовладної зверхності Римських єпископів».

Свої висновки, аргументи і полеміку вкладає автор «Треносу» в уста Східної церкви, що повчає свого відступного сина, тобто митрополита і його співєпископів, що потрапили «у неволю», коли присягнули послушенство Римській церкві, і то в часі, коли «велике число народів вирвали свої карки (з тієї неволі) і тепер втішаються свободою»¹ (Примітка автора: мова йде про Реформацію).

Розглянемо основні тези, які представляють латино-польську релігійну традицію, і проти яких виступає Східна церква: «Римський єпископ є вищий понад усіх єпископів. Римський єпископ є Христовий Намісник і що він сам є найвищим головою Божої Церкви. Що він не є тільки єпископом якогось міста, тобто Риму, але просто єпископом цілого світу. Римський єпископ має досконалу, необмежену і невідмінну владу наказувати і встановлювати в Церкві, що він тільки захоче, згідно із своєю думкою і волею понад Собори. Римський єпископ владою духовних ключів змінює увесь християнський світ на світове панування і виносить себе понад усі цісарства немов той, від якого всі повинні залежати: цісарство, королівства й інші гідності. Цей Римський єпископ має свою повну владу від самого Христа, а всі інші єпископи мають це від нього. Римський єпископ має владу сам всіх судити, а його ніхто не може, ніхто на світі»².

Закликаючи не приставати на позиції латинсько-польські, автор «Треносу» вустах Східної церкви звинувачує синів-відступників у зраді, причиною якої називає «потрійну корону (тіяру) із золота, срібла і дорогого каміння... безчисленні міста, замки і села...» Він закликає «глядіти, чи там, куди вони перейшли, є правдивий Святий Дух, чи може отець брехні... Чи може цьому «Христовому» Намісникові не придаєш того, що належить виключно Христові, бо тільки Йому підчинене все, що на землі, на небі і в підземеллі... Він самотній є понад усе і горе тому, хто вдирається в Його владу, чи це буде цісар, чи король чи єпископ чи якийсь інший вельможа! Хто це робить, буде проклятий...»³

Православний полеміст критикує слова опонентів, що представляють латинсько-польську традицію у трактуванні догмату про папський прима́т, що «без його влади (Примітка автора: мається на увазі влада Папи Римського) ані св. Отці, ані Синоди Вселенські нічого встановити, ані зібрати не можуть», що він сам (Римський єпископ) судить і від його суду немає апеляції, що «він сам затверджує або відкидає цісаря і його коронує», що «він сам слабке сильним, а сильне слабким творить... майже все, що Бог

¹ Threnos To iest Lament iedney S. Powszechney Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z obiasnieniem Dogmatu Wiary. Pierwey z Greckiego na Slowiński, a teraz z Slowińskiego na polski przelozony. Przez Theofila Orthologa Teyze Swietey Wschodniej Cerkwie Syna. – Wilno, 1610. – S. 44-45.

² Там само. – С. 45.

³ Там само. – С. 45-47.

робить, і він те саме діє, бо він сам вважає себе бути Богом на землі... Він сам уважає, що від його влади залежить спасіння для його підчинених... Він сам має привілей від Христа, щоб карати і виклинати еретиків і схизматиків. Перед ним мусять кланятися всі царі землі, як перед самим Христом Господом. В його руках панування над цілим світом. Він сам Архиєрей і найвищий князь єпископів, перший наслідник («сукцессор») Апостолів. Щодо першості Авель, щодо влади Ной, щодо патріаршества Авраам, порядком священної гідності Мельхиседек, щодо настоятельства Мойсей, щодо суддейства Самуїл, щодо влади Петро, Христовий Помазанець... З-під його влади ніхто не може бути вийнятий, бо ж написано про нього: Дана мені всяка власть на небі і на землі!.. І тому всі народи будуть мені повинуватися... Всі царства і всі настоятельства, від моря до моря... Він сам є найвищим архиєреєм вселенської Церкви... Він має владу деградувати будь-якого єпископа. Його Легат, хоч і був щодо гідності менший, то він предсідає на Синодах над усіма єпископами. Він сам може виклинати і судити всіх... Його ноги мають цілувати навіть цесарі... Він сам не може зблудити в артикулах віри... Хто з ним не згоджується, не може зватися католиком... Він сам рішає про спасіння всіх...»¹

Стаючи на захист позицій Східної церкви, автор її вустами висловлює здивування: як міг її син, «вихований в покірнім домі самого Господа, перебігти в дім самовладця і його прославляти»², «повірити в безграничну владу Римського єпископа, який не є Сином Божим, щоб присвоював собі всю владу на землі і на небі. Він є людиною і може згрішити як всі люди. Тільки один Бог є абсолютною правдою, а всі інші, навіть найвищі духовні є номінальні. І знаємо, що папи грішили і потрапляли в ересі, і були жорстокими і розпусниками, можуть і діти родити. І навіть можуть бути ідолопоклонниками. Можуть вони все робити те, що люди чинять, бо тільки сам Бог є без гріха...», – зауважує полеміст³.

Традиційно для захисту візантійсько-руської традиції використовувався церковний переказ як авторитетне джерело. Тому автор «Треносу» закликає послухати, що про Римську столицю говорять св. Отці та Собори, тобто ті, що слухали Святого Духа, а не «бжуха» (живота)!.. І так Картагінський Синод каже, що «єпископ нехай не називається паном чи князем священників, ані найвищим єпископом ані чимось подібним... А перший Вселенський Собор в Нікеї 325 року навчає, щоб усі єпископи, Римський і Олександрійський і Антіохійський і Єрусалимський мали владу над тими містами й околицею, де вони є єпископами. А Царгородському єпископові дано в юрисдикцію Понт, Азію, Тракію і Варварію...»⁴

На захист позиції Східної церкви Мелетій Смотрицький наводить слова св. Ієроніма про те, що «єпископ, де б він не був, чи в Римі, чи в Константинополі чи Олександрії, має ту саму гідність священства, і ні

¹ Там само. – С. 47-48.

² Там само. – С. 49-50.

³ Там само. – С. 50.

⁴ Там само. – С. 51.

багатство ані біднота не роблять ніякого єпископа визначнішим понад інші! Те саме, іншими словами, говорять і св. Кипріяні і Золотоуст і Василій Великий, а саме, що Церква Христова є заложена не на Петрі, як чоловікові, але на його визнанні (св. Іван Золотоуст). «Каменем» у церкві не є Петро, але сам Христос (св. Василій). Взагалі всі Отці говорять про Христа як про «камінь віри», а не про когось земного. Навіть коли називають Петра «осною» церкви, то розуміють тут визнання віри, що його проголосив Петро в імені Апостолів, і на цьому визнанні церква Христова є збудована... Надаються автором свідчення блаженного Теофілякта, св. Івана Золотоустого і св. Августина про те, що «не на Петрі», але на самім собі збудував Христос свою церкву, тобто на визнанні віри в його божество. Всі (місцеві) церкви мають ту саму основу в Христі і на Христі і тому між собою є рівні, тож і Римський єпископ в усьому є рівний з іншими єпископами». Як і Ніль Кавасила, полеміст говорить, що «першенство влади Римського єпископа походить не від Бога, а від людей»¹. Доводить, що є дві речі в Римській єпископстві, а саме: він є єпископом Римським і він є першим між єпископами, але це останнє одержав він від «святих Отців і цісарів» і то не як якийсь особливе відзначення, але «для кращого порядку у Церкві Божій»... Отже, не від Бога, не від апостолів, а від св. Отців «першенство Римського єпископа є дане», – зауважує Мелетій Смотрицький².

Далі він розглядає тезу про те, що «Римський єпископ є «сукцессор св. Петра». «Це правда, – каже він, – але «як єпископ» і так як усі єпископи є сукцессорами Апостолів. В такий спосіб є багато наслідників («сукцессорів») і Петрових та й інших Апостолів. Петро був Апостолом і першим між ними, а папа не є ані Апостол, ані перший між Апостолами. Петро був посланий проповідувати Євангелію всій вселенній, а папа є тільки єпископом Риму і тих, що до нього належать. І тільки до Петра відносяться ті слова, що «що-небудь ти розв'язеш на землі, буде розв'язане і на небі»... Коли ж хто каже, що папа не може поблудити в навчання (Божої правди), то тим його ставиться навіть понад самого св. Петра, який уповаючи на свої сили впав, заломився... Чи ж папа не може впасти в брехню, гордість, злість і тому подібне?.. Де є чоловік, що був би без змази на своєму сумлінню! То і папа може заломитися і поблудити, як свідчить випадок з Гонорієм, що його засудив та викляв 6 Вселенський Собор 681 року разом з іншими єретиками... Та через них Церква Христова не стала сплямлена, бо заховала чистоту науки в багато інших єпископах правої віри. З того виходить, що слова Христові: «на тій скалі збудую мою Церкву» не відносяться до Римської церкви... Збудував Христос свою церкву і збудував її «на теології Петровій і на всіх, що це визнання в цілості заховують...»³

Посилається автор «Треносу» і на постанови Собору в Халкедоні (451 р.), що встановив першість Римського єпископа, але також наказав

¹ Там само. – С. 52-53.

² Там само. – С. 54.

³ Там само. – С. 55-56.

зберігати права царгородського єпископа перед Олександрією, Антіохією й Єрусалимом, а ця настанова має свою основу в канонах першого Собору в Нікеї. Мова йде про 28 канон, що поширив юрисдикцію візантійського (царгородського) єпископа на Азію, Понт, Тракію і «Варварію», наказуючи зберігати «стародавні звичаї Отців». Отже світ поділено між єпископів, щоб доглядали свої (помісні) церкви і ними вони повинні вдовольнятися...»¹

«Кажуть, – пише автор «Треносу», – що до Римських єпископів йдуть всі апеляції від інших єпископських столиць. Та це не правдиве, бо була практика апелювати єпископам до помісного Собору, а від нього до Вселенського». Автор посилається на Халкедонський Собор, що постановив, щоб клірики, коли мають якийсь спір, не йшли до світських суддів, але до своїх єпископів, а коли ж це буде справа проти єпископа, то має це бути перед Помісним Синодом даної Провінції. Щоб Римський єпископ був суддею всіх, а сам не міг бути суджений не від кого, то таке навчання противиться правді й апостольким звичаям. Мелетій Смотрицький робить висновок, що папа і інші єпископи теж підлягають церковним канонам².

Для того, щоб спростувати думку латинсько-польську про зверхність пап, автор полемічного трактату зауважує, що Собори мали більшу владу. Для цього він посилається на Шостий Вселенський Собор, що дозволив дяконам і священникам жити з жінками, хоча це заборонили папи в своїй церкві. Так само собори засудили римський піст у суботу. З того знову виходить, що Римський єпископ немає ніякої влади над іншими єпископами... І св. Діонісій знає поділ священничого стану на три: дияконів, священників та єпископів і нічого не говорять про владу пап... Не згадують також про неї і перші собори... Римська церква приймала всі постанови і канони 7 Соборів, встановлених Отцями, а в них не було ніякої постанови, щоб Римський єпископ не підлягав постановам Отців... – зауважує полеміст³.

Продовжуючи полеміку з латино-польською традицією з метою захисту візантійсько-руської, Мелетій Смотрицький виступає проти того, що Римські єпископи називають свою столицю «Апостольською»: «На ділі й інші східні столиці патріархів Антіохії і Олександрії і Єрусалиму є Апостольськими столицями і так вони підписувалися на Вселенських Соборах... Св. Іван Золотоуст каже, що кожний архієрей (єпископ) сидить на «Христовій столиці», бо від Христа має свою владу... Неправдою є також, що тільки Римському єпископові належить власть скликати Вселенські Собори, бо перші Собори скликали цісарі... Дарма покликуються папи на своє особливіше становище в церкві тому, що в Римі померли мученицькою смертю св. Апостоли Петро і Павло, бо ж тоді Єрусалим був би першою столицею: там перед цим був розп'ятий сам

¹ Там само. – С. 57-59.

² Там само. – С. 59-60.

³ Мелетій М. Соловій. Мелетій Смотрицький як письменник. – Рим; Торонто, 1978. – Ч. II. – С. 108.

Христос... Христос навчав, щоб Апостоли не вносилися один понад одного... Апостольський Канон 34 говорить, що «єпископам кожного народу треба знати одного першого за голову, без якого не можна нічого робити, але й він нічого не може робити без думки (згоди) інших...»¹

Римські письменники посилаються на те, що цар Костянтин вивишив Римського єпископа понад інших патріархів через «привілей». Це є вигаданий привілей, – говорить православний полеміст. Не папа, але сам Христос є Головою Церкви. І якщо взагалі цар Костянтин мав дати якусь «даровизну» Римському єпископові, то хіба першенство над Західною частиною царства... І якщо дав, то значить, що перед тим папа того привілею не мав! Забули Римські папи слова св. Івана Золотоуста «Хто пожадає старшування на землі, буде застижений на небі...»²

У трактуванні латино-польської сторони папа – «наслідник» чи «сукцесор». Мелетій Смотрицький, посилаючись на каноністів, розрізняє потрійне наслідство: універсальне, персональне і сингулярне, але папа не може бути наслідником Христа ані універсальним, ані сингулярним, ані персональним, бо Христос живе і далі є Головою Церкви, а є тільки наслідником Петра, як і всі інші єпископи внаслідили свою владу від Петра чи інших Апостолів... Зрештою сукцесію творить не столиця, але заховування незмінне Христової науки! І це наслідство дав Христос усім Апостолам, коли сказав: «Ідіть і навчайте всі народи». На Апостолах – як на дванадцятьох стовпах є основана Христова Церква... Якщо б на Петрі і на папах була основана Христова Церква, то чому мовчать про це постанови Вселенських Соборів. Навпаки, вони наказують, щоб кожне місто мало свого єпископа, а провінція свого архієпископа чи Патріарха, і всі вони є рівні щодо гідності, поваги, влади, старшинства і ступеня з тим, що Римський архієпископ має дане Синодами перше місце тому, що Рим був столицею царства. З тієї самої причини Отці Соборів надали царгородському патріархові друге місце по Римському, бо Константинополь став столицею і новим Римом. Значить, вони не дивилися на апостольське походження даних столиць, бо тоді мали були б перше місце признати Єрусалимові, так Антіохії, опісля Олександрії, а так шойно Римові і Константинополеві. Всі єпископи є встановлені не для якогось старшування, але, щоб були Христовими посланцями, звісниками його заповідей та перестерігачами церковного порядку»³.

З метою морального повчання протилежної сторони, Мелетій Смотрицький звертається до випадку з Петром, трактуючи «упадок Петра

¹ Threnos To iest Lament iedney S. Powszechney Apostolskiewy Wschodney Cerkwie z obiasnieniem Dogmatu Wiary. Pierwey z Greckiego na Slowiensi, a teraz z Slowienskigo na polski przelozony. Przez Theofila Orthologa Teyze Swietey Wschodney Cerkwie Syna. – Wilno, 1610. – S. 63-67.

² Мелетій М. Соловій. Мелетій Смотрицький як письменник. – Рим; Торонто, 1978. – Ч. II. – С. 109-110.

³ Threnos To iest Lament iedney S. Powszechney Apostolskiewy Wschodney Cerkwie z obiasnieniem Dogmatu Wiary. Pierwey z Greckiego na Slowiensi, a teraz z Slowienskigo na polski przelozony. Przez Theofila Orthologa Teyze Swietey Wschodney Cerkwie Syna. – Wilno, 1610. – S. 73-76.

як подвійний, а саме, що він противився Христові і виносився понад інших Апостолів і тим він дав згіршення». «Але Христос молився за нього, щоб не змаліла його віра, але щоб він по наверненню своїм давав добрий приклад усім...»¹

Православний полеміст переконаний, що слова Христа про «ключі царства» та «паси вівці мої» були звернені не до одного Петра, а до всіх Апостолів. Автор «Треносу» на підтвердження наводить слова св. Августина: Христос збудував Церкву на скалі, що називається «Петра» – Петро, тобто на визнанні Петра, що Христос є Син Божий. На цім камені збудований також і сам Петро... Церква, що основана на Христі як на камені, має від нього (Христа) владу ключів... Отже, Христос – це камінь, а Петро церква, збудована на тому камені...». В особі Петра були тоді включені всі Апостоли, тобто вся Церква дістала ключі царства...²

Мелетій Смотрицький прагне довести, що дивних способів і крутих дій вживали Римські єпископи, щоб закріпити за собою панування над Італією. І якщо папи одержували даровизну від цесаря Костянтина, то пощо їм було те саме діставати від Піпіна, Карла та Людовика? Також байкою є, що Костянтин наділив широкою владою св.Сильвестра, коли цей його охрестив, бо відомо, що Костянтин був охрещений коротко перед смертю, коли мав 65 років життя, і то не від св.Сильвестра, і не в Римі, а в Нікеї, через єп. Євсевія у присутності інших єпископів³.

Автор «Треносу» услід за критикою Бернарда у листі до Євгена папи зазначає, що Римський єпископ має наслідувати Петра в його покорі; він не міг дати своєму наслідникові того, що сам не мав, а те, що передав, то було опікуватися церквами, а не панувати над ними... «Є знак Антихриста без усякого сумніву, якщо хтось собі присвоєє панування (старшинство над другими), над усіма церквами. Петро й інші Апостоли були вбогі, боязливі, смиренні, вбрані в рибальську одежу, а його «сукцесор» вдягається в золоті шати, викладані дорогими перлами, окружується виставністю («помпою») того світу і лежить у Римі і звідси розказує і triumфує по цілм світі... О, Господи Боже всемогучий, яка твоя ласка і терпеливість, що Ти терпиш цю надуту пиху і гордість! О, Господи Ісусе, яка велика різниця між ним та тобою, між твоєю покорою, та їх гордістю!...»⁴ Використовуючи емоційний фактор для надання ще більшої переконливості своїй позиції, Мелетій Смотрицький цитує слова Св.Єроніма, що називав Рим Вавилоном і тією розпусницею, що про неї описує Апокаліпса...

Отже, Мелетій Смотрицький у «Треносі», апелюючи до авторитету давнини – джерел руського християнства й прилучення Русі до апостольської традиції, збереженої і переданої греками, намагався зробити легітимним візантійсько-руський етнос у Речі Посполитій, адже у суспільно-політичному відношенні церква східного віровизнання у цій державі була позбавлена підтримки, що виразилося в апологетизації

¹ Там само. – С. 77.

² Там само. – С. 78.

³ Там само. – С. 83-86.

⁴ Там само. – С. 87-89.

автором материнських страждань, смиренності й послідовності “у вірі батьків наших”, що стає благодаттю від Бога в отриманні прав для руського народу як ідеальної, “Богом обраної”, духовної спільноти. Через материнське начало, що є вторинне, страдницьке, може надійти очищення, вважає автор. Цій позиції він протиставляє латинсько-польську з її апологетикою державних структур, уніфікацією дисципліни, ідеєю пересотворення світу суспільної структури, встановлення ієрархічної системи релігійних і політичних положень, що виявляється, зокрема, в обґрунтуванні догмату про зверхність римського єпископа.

УКРАЇНА – ПРИРОДА, ЕКОЛОГІЯ

Шкрібляк П.В. (Верховина)

**УКРАЇНЬСЬКА ЗЕМЛЯ,
ЇЇ ПРИРОДО-ЛАНДШАФТНІ
І КЛІМАТИЧНІ УМОВИ –
ВАЖЛИВІ ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ,
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ
УКРАЇНЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЙОГО ІСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

У статті розглядається розвиток на українських землях у далекому минулому природних та історико-культурних процесів, їх місце і роль у світовій цивілізації.

На різних етапах людської історії, сягаючи в найдавніші часи, поставало питання, що є основою життя, які саме складові частини забезпечують його існування, збереження та подальший розвиток чи, навпаки, їх гальмування як на всій планеті, так і на території окремих її частин у той чи інший, більш далекий чи менш далекий час.

Більш чітку узагальнену відповідь на ці питання дали вчені Стародавньої Греції. Один з її великих мислителів У ст. до н.е. Емпедокл оголосив про чотири стихії всього існуючого, а саме: земля, вода, повітря і вогонь¹. Ці стихії він вважав „коренями всіх речей”.

Інший учений Стародавньої Греції Ксенофан, роблячи наголос на особливій ролі землі в цих процесах, доводить: „Колись вся земля була покрита морем. Але з часом частина землі піднялась і стала сушею. Те, що колись було морським дном, стало горами. Тому земля – основа всього

¹ Паїк В. Корінь безсмертної України і українського народу. – Львів: Червона Калина, 1995. – С. 13.

існуючого, субстанція. Саме земля простягається своїми коренями в безкінечність. Що стосується води – продовжує Ксенофан, – то вона співучасниця землі в творенні життя. Земля і вода є все, що народжує і ростить”¹.

Однак тут, у цьому, як і в інших процесах, не слід відчужувати також інші дві стихії, зокрема, повітря й вогонь, без яких не відбуваються відповідні процеси у сферах як живої, так і неживої природи. А це значить, що в такому разі взагалі неможливе їх існування як таких, і тоді земля, як і інші планети, являла б собою якусь застиглу масу і безмежну навколо неї пустоту. Але як може земля давати життя, забезпечувати його розвиток і збереження без води, повітря і вогню, який є невід’ємним елементом цих процесів. Це, безперечно, нонсенс, навіть не вдаючись до певних наукових аналізів і доведень. І лише завдяки наявності цих феноменів природи та їх відповідній взаємодії на планеті Земля існує життя, відбувається його розвиток, втілюючись у різні форми свого прояву.

Внаслідок цього з відповідним більш тривалим чи менш тривалим часом, чи навіть цілою епохою, розвивається людське суспільство, воно творить матеріальну та духовну культури. Тому Земля лише завдяки наявності води, повітря, вогню та відповідної взаємодії з ними є важливим суб’єктом цих процесів у сферах природи і суспільства в світовому часопросторі.

Проте взаємодія цих стихій, як підтверджують наукові дослідження, не була споконвіків і не залишається нині постійно однозначною, гармонійною та незмінною.

Цей процес, безперечно, завжди залежав від ландшафтно-рельєфних, кліматичних умов, місця розташування на Планеті у відповідному поясі того чи іншого материка, чи її окремих частин тощо. Якщо це будуть території суші землі в теплому чи спекотному поясах, ближче до екватора та океанів і морів, пересічені відповідною системою рік і річок, наявністю озер тощо, то, звичайно, тут умови будуть більш сприятливими для проживання людини, інтенсивного розвитку суспільних відносин, об’єднання людей у спільноти: спочатку роди і племена, а потім народності й нації та утворення на їх основі держав, які ставали важливими чинниками подальшого розвитку матеріальної й духовної культур та водночас базою становлення й тривалого існування цивілізації. Належне місце в ті стародавні часи займали держави-імперії, зокрема, Єгипет, Китай, Індія, Персія, Месопотамія, Греція, Рим тощо. До сьогодні збереглися на цих землях деякі наземні пам’ятки, які дають певні свідчення про тодішню історію.

Однак основні пам’ятки про історію й культуру періоду стародавніх цивілізацій зберегла в основному земля, рештки яких, попавши в її верхні шари, „вижили” там і з’являються в наш час у процесі археологічних

¹ *Кобилух В.* Україна в праісторії Гуцульщини та Лемковини // Літературний Львів. – 1998. – Ч. 74 (12). – С. 22; *Кухарчук Ю.* Знахідкам мільйон років // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 79-81.

розкопок та є важливими свідченнями про історію і культуру тих давніх часів.

На територіях тих континентів чи на окремих їх частинах, де немає взаємодії землі з іншими елементами, зокрема з водою через її надлишок, чи недостаток, а також повітря через невідповідну його температуру, інтенсивність процесів у суспільних сферах залишається низькою або її зовсім немає. Це стосується насамперед тих територій, які знаходяться в поясах неподалік або зовсім близько Північного чи Південного полюсів, тобто Арктики та Антарктиди, а також у маловодних чи безводних місцевих пустинях тощо.

Водночас наука підтверджує, що процеси як позитивні, так і негативні впродовж усієї історії світового часопростору змінювалися. Тут на певних історичних етапах відбувалися зміни, не лише пов'язані з війнами, внаслідок яких розвалювалися одні імперії та виникали інші, хоч це, звичайно, також не слід випускати з уваги. Проте ще більш важливими причинами на землях Планети були глобальні природні катаклізми (катастрофи) як, наприклад, докорінні зміни клімату, внаслідок чого відбувалося поширення льодовиків і покриття ними чималих територій землі на тривалі часи, а також великі повені через їх танення, вулкани, землетруси та інші лиха. Це, безперечно, призводило до руйнації людських цивілізацій, їх культурних надбань не лише на поверхні землі, а й знищення залишків культурно-історичної спадщини, які, попавши в землю, внаслідок глобальних стихій не змогли і в землі „вижити”, тобто зберегтися.

Таким чином, сьогодні можна з упевненістю припустити, що впродовж багатотисячної історії людства, очевидно, чимало її сторінок залишилося невідомими для нинішніх поколінь і немає підстав стверджувати, що хоч невелика їх частина стане відомою для майбутніх поколінь. Адже чимало того, що було відомим колись, стало маловідомим або зовсім невідомим сьогодні, і, звичайно, немає підстав стверджувати, що воно стане відомим завтра. Тут хіба що можуть зіграти певну роль якісь випадкові обставини.

У контексті загальносвітових процесів є актуальність і необхідність дослідження цих процесів на українській землі, вплив на них її специфічних природо-ландшафтних і кліматичних умов, географічного розташування тощо як важливих чинників виникнення, становлення і розвитку суспільства та збереження історико-культурної спадщини на різних історичних етапах.

Звичайно, ці процеси на українських землях відбувалися на загальних основах, закономірностях і властивостях, притаманних іншим землям Планети як у просторі, так і часі. Однак на українській землі мали місце також певні специфічні особливості як позитивного, так і негативного характеру в галузях природи і суспільних відносин.

Коли йдеться про позитиви, то тут до них слід відносити насамперед географічне місцезнаходження української землі, на якій схрещувалися шляхи, що зв'язували основні континенти світу, зокрема Азію, Європу та частково Африку, тобто Схід із Заходом і Південь з Північчю основної півкулі планети Земля, більш-менш помірковані кліматичні умови, якісні ґрунти, різноманітні види рослинно-лісового покриву тощо. Все це,

безперечно, було тими важливими чинниками, які сприятливо впливали на процеси становлення, збереження й розвитку життя, а в подальші часи – людини й суспільства, творення матеріальної і духовної культури, початки яких сягають глибин найбільшої давнини порівняно з територіями інших земель і народів Планети. Водночас цей позитивний потенціал української землі, що благотворно сприяв цим процесам на різних історичних етапах, доповнювали й підсилювали їх навколишні території своїми більш багатими природними ресурсами (запасами). Це, звичайно, пов'язано з їх геологічною історією. Адже ж Карпати – наймолодші гори порівняно з Гімалаями, Альпами, Кавказькими тощо. Їм близько 25 млн років. Раніше територія Карпат була дном моря. Однак з часом запаси води тут почали зменшуватися. Внаслідок поступового випаровування та висихання води на його дно осідала сіль, утворюючи соляне пасмо, що залягало на різних глибинах і різних висотах земної кори.

Почалося це пасмо на території Галичини і продовжилося на Закарпатті в підземеллях Солотвина, перейшовши тут у велику скам'янілу соляну скалу, об'єм якої, за обчисленням геологів, становить 1,5 км ширини, 2 км довжини та 1,5 км глибини. Це соляне пасмо далі тягнеться на південь, проходить під річкою Тисою і закінчується на території Румунії¹. Це підтверджує те, що Карпати, Прикарпаття та особливо Закарпаття володіли великим запасом солі, якій, починаючи з найдавніших часів, належало особливе місце в засобах суспільних процесів. Як доводить Львівський науковець-дослідник В. Кобилух, одним із первинних і важливих чинників згуртування населення в Галичині та в Карпатії і Закарпатті „...то є чинник солі – легкодоступної і так необхідної для життя і розвитку та творчості мільйон років тому”². Водночас землі Прикарпаття, Карпат і Закарпаття мали запаси сланців, кварцитів, мармуру тощо, а також багате різноманіття рослинного і тваринного світу, які тут виникли внаслідок горотворчих процесів, зокрема вулканів, землетрусів та інших природних явищ, що відбувалися 1,5 – 2 млн років тому. Наявні тут земні природні запаси, починаючи з найдавніших часів, були важливим засобом для життя людей та суспільного розвитку на різних історичних етапах не лише в Карпатах і навколишніх територіях, а також на всіх українських землях і навіть за їх межами.

Однак незважаючи на наявність цих важливих позитивів щодо суспільного, етнічно-національного, культурно-духовного розвитку та збереження історико-культурної спадщини, починаючи з найдавніших часів, ці процеси на українських землях проходили складно, зустрічали на своєму шляху чимало неймовірно важких руйнівних перепон, які насамперед полягали у різних змінах температур. Ці зміни в часи похолодань призводили до утворення льодовиків, інколи покривали певні площі українських земель, а під час танення їх відбувалися великі затоплення. Це, звичайно, призводило до повної руйнації не лише всього

¹ Кобилух В. Україна в праісторії Гуцульщини та Лемковини // Літературний Львів. – 1998. – Ч. 74 (12). – С. 22.

² Там само.

живого на землі, а й нищення залишків історико-культурної спадщини внаслідок великомасштабних стихійних лих, що зумовлювали невідповідність у взаємодії таких важливих елементів як земля, вода і повітря.

І лише незначній частині цієї історико-культурної спадщини при певних обставинах і відповідних умовах, там, у землі, все ж таки їй вдалося „вижити” і стати свідком історії свого часу для сучасних поколінь.

Українські землі, як засвідчують історичні джерела, упродовж останніх півмільйона років зазнавали відповідних впливів на всі життєво важливі сфери та процеси, що в них відбувалися: чотири льодовики та потопи через їх танення й наступні тривалі потепління.

Першим був льодовик „Гюнц”, що виник 600 тис. років до н.е. і тривав до 550 тис. років до н.е., проіснувавши таким чином 50 тис. років. За ним наступило потепління, яке тривало впродовж 80 тис. років, тобто від 550 до 470 тис. років до н.е.

Другий льодовик „Мендель” тривав 40 тис. років, а саме: упродовж 470 – 430 тис. років до н.е. Після нього наступило 200 тис. років потепління (430 – 230 тис. років до н.е.). Це було найтриваліше міжльодовикове потепління, порівняно з попередніми і наступним четвертим.

Третій льодовик „Ріс” тривав 50 тис. років, тобто від 230 до 180 тис. років до н.е. За ним наступило чергове потепління, яке тривало від 180 до 110 тис. років до н.е., і, нарешті, останній, четвертий льодовик тривав упродовж 98 тис. років, а саме: в період 110 – 12 тис. років до н.е. За ним наступило потепління, яке триває протягом останніх 14 тис. років до сьогодні¹.

Перші два льодовики (перший і другий) та останній (четвертий) мали певний негативний вплив на українські землі, хоч вони не займали значної території, а лише частково торкалися окраїн або наближалися до них. Перший льодовик зайняв територію Північної Європи, і до українських земель не дійшов, залишившись на лінії південних кордонів нинішньої Естонії. Другий, хоч займав певну частину української землі, проте незначну, торкався лише північних її окраїн, зокрема Волині, а далі лінія його зупинення проходила до м. Луцьк і зразу ж стрімко йшла на Північний Схід Білорусії та Північний Захід Росії. Четвертий лише торкався північних меж українських земель. Проте це не означало, що кожний з цих льодовиків не впливав негативно на природні й суспільні процеси на українських землях, особливо на північних територіях, які знаходилися неподалік льодових криг, від яких виділялись і поширювались певні маси холоду, спричинюючи істотне похолодання та встановлення сухого клімату тощо, і відповідні від нього наслідки в природних і суспільних сферах, які змушували тодішніх людей знаходити шляхи та засоби для виживання, серед яких важливе місце належало вогню. І незважаючи на чималі складності, їм вже ж таки вдалося досягти цієї мети, а землі – зберегти в

¹ Кобилюх В. Гуцульщина в санскриті // Гуцульщина (Торонто). – 1998. – Ч. 50. – С. 24.

своїх верхніх шарах рештки матеріальної і духовної культури, як єдиних і важливих свідків історії свого часу.

Водночас у періоди міжльодовикових потеплінь відбувалися процеси відродження та подальшого розвитку того, що було в період льодовикових похолодань та післяльодовикових повеней приведено до часткового чи більш повного занепаду, чи навіть знищення та зникнення. Особливо сприятливим щодо відродження та розвитку в галузях природи та суспільних відносин на українських землях було 200000-річне потепління між другим і третім льодовиками, що відбувалося впродовж 430 – 230 тис. років до н.е.

Цей етап в історії розвитку сфер природи і суспільства був сприятливим на території Європейського та інших континентів. Особливо сприятливим він був на українських землях. Адже ж, виходячи, звичайно з того, що нині відомо науці, в той час, як ніколи раніше і пізніше, українська земля не знаходилася в такій співмірності з іншими елементами природи, як наприклад, вода і повітря та відповідним рівнем температури. Тому взаємодія цих складових була в повній гармонії, а це, в свою чергу, було важливим і вирішальним чинником інтенсивних процесів щодо дальшого розвитку природи і суспільних відносин, творення і збереження матеріальної і духовної культури тощо впродовж найбільш тривалого періоду часового простору. Клімат тут був такий, – наголошує дослідник-науковець В. Паїк, – як сьогодні в Південній Америці – з тропічною рослинністю і звірами. Жили тут слони, мамонти, носороги, буйнорогаті олені та інші тварини. В лісах росли вічнозелені дуби, фігові дерева, пальми, лаври й інші...; на землях українських був рівний та урожайний степ, чисті рибні води рік, багато диких звірів і чудове підсоння.

Людина жила в овочах й ягодах, половала на диких звірів. Її зброєю була мачуга й примітивно оброблений кремінний клин. „Це була, – як стверджує В. Паїк, – з великою правдоподібністю, колиска людства й культури”¹.

Отже, українська земля на тому етапі людської історії, етапі тривалого потепління не лише продовжувала бути берегиною історико-культурної спадщини попередніх історичних епох, вона була плідною матір'ю народження, розвитку й збереження нових природних та суспільно-культурних цінностей.

За цим, найбільш тривалим періодом потепління та сприятливими умовами для розвитку позитивних процесів у сферах природи та суспільних відносин, що встановилися в його результаті та проіснували впродовж 200 тис. років на чималих територіях земель Планети, складовою частиною яких були також українські землі, наступило велике похолодання, що спричинив один із найбільших льодовиків, який не минув, на жаль, української землі. Цей 50000-річний льодовик був третім і передостаннім із чотирьох відомих історії. Водночас він був одним із

¹ Паїк В. Корінь безсмертної України і українського народу. – Львів: Червона Калина, 1995. – С. 12-13.

найбільш руйнівних льодовиків за наслідками від повеней внаслідок танення.

На українських землях, – як доводить В. Кобилюх, – льодовиковою кригою „товщиною до 3 км вкрилося дві третини території України. В Галичині крига сягала до Самбора, повертала на схід і південь до Кременчука, потім по Дніпру на лівий берег і виходила за межі України в Росію. На Західній межі третій льодовик... на рівні Львова повертав на Північний Захід...”¹ Отже, цей льодовик покрити великі території українських земель, призвів до їх опустіння та вимушеної втечі жителів на Кавказ, Балкани, в інші місцевості, сприятливі для виживання.

Водночас залишалися непокритими льодовим покривом близько третини площ українських земель. До них входили Закарпаття, Карпати, Прикарпаття, частково Поділля, на яких існували мінімальні умови для виживання людей та збереження фауни і флори. І це лише завдяки специфіці природо-кліматичних і ландшафтно-рельєфних особливостей цих територій, оскільки на тому історичному етапі на території Карпатського кряжу, тоді його називали Карпатським островом, не було гір, а була Подільська височина. Тут збереглося життя на поверхні землі та „виживання” в її верхніх шарах залишків історико-культурної спадщини як у часи льодовика, так і в часи величезного потоку внаслідок його танення та затоплення 50-100 метровим шаром води територій земель Європи, Азії та Північної Африки, який, однак, не зміг достати Карпатської та Подільської височин. На їх верхів'ях людям вдавалося вижити, а потім заселяти обезводнені території.

Таким чином, ці закутки української землі, завдяки природо-кліматичним і ландшафтно-рельєфним особливостям, відіграли важливу роль світового значення щодо збереження людей та єдиної історико-культурної спадщини, рештки якої виявляються в процесі археологічних розкопок, а результати їх вивчення, аналізів та узагальнень залишаються єдиними свідками як менш давньої, так і більш давньої історії на українських землях, сягаючи в глибини сотень тисячоліть. Це саме підтверджують і археологічні дослідження, що проводилися на територіях цих країв упродовж останніх десятиріч, зокрема розкопок неподалік Закарпатського села Королеве, у селах Лука Врублівецька на Поділлі, Молдовій на Буковині, Мізині на Чернігівщині, Трипіллі на Київщині тощо.

І тут важливе місце належить результатам археологічних розкопок первісної стоянки біля села Королеве Закарпатської області, проведених у 1981 р. відомим українським ученим-археологом В. Гладиліним та продовжених експедицією Археологічного музею НАН України. Розкопки проводилися на площі понад тисячу квадратних метрів². Глибина, на якій знайдено основний об'єкт, становила 12 м. Тут виявлено 16 культурних

¹ Кобилюх В. Гуцульщина в санскриті // Дзвін. – 1996. – № 10-12. – С. 108.

² Див.: Кобилюх В. Україна в праісторії Гуцульщини та Лемковини // Літературний Львів. – 1998. – Ч. 74 (12). – С. 22; Кухарчук Ю. Знахідкам мільйон років // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 79-81.

шарів зі слідами матеріальної культури кількох палеолітичних епох. Перетявши товщу з семи викопаних ґрунтів, археологи дісталися шару гальки – правдавнього берега Тиси. Тут на них чекало сенсаційне відкриття. В товщині нашарувань вони виявили архаїчні знаряддя праці – зубила, чопери, великі примітивні відщепи, кроманьйонців, пітекантропів. Число виявлених тут знахідок нині досягає ста тисяч¹.

Отже, колекція зібраних матеріалів у процесі археологічних розкопок біля села Королеве Закарпатської області, яке розташоване неподалік центру Європи, є однією з найбільших у Європі. При цьому тут йдеться не лише про обсяг зібраного матеріалу, а про його виняткову наукову цінність. Адаже в цій колекції представлено ряд генетично пов'язаних між собою правдавніх „індустріальних” комплексів. Це, звичайно, дає змогу чіткіше представити еволюцію знарядь праці впродовж велетенського проміжку часу².

Учені всього світу вивчали ці знахідки протягом 10 років. І, нарешті, англомовна преса світу на весь голос заявила: „Цим знахідкам 500 тис. літ. Вони свідки нашого найдавнішого розвитку людства того часу і започаткували найдавнішу цивілізацію, яка нам відома на земній кулі”³.

Проведення цих досліджень на початку 80-х рр. ХХ ст. та їх результати викликали неоднозначну реакцію в тодішніх властей комуно-більшовицького режиму та його спецслужб. Здійснення археологічних розкопок у Закарпатті біля села Королеве й уже перші результати їх аналізу, узагальнень і висновків, звичайно, не співпадали із збоченими імперською ідеологією політикою, світоглядом і практикою комуно-більшовицького СРСР, оскільки тут, звичайно, не було і не могло бути місця для „великого” російського народу або хоча б для „колиски”, у якій він міг бути „старшим братом”. Основними фігурантами тут були українська земля та прапредки українського народу. Тому в той час до цих процесів комуно-більшовицький режим не одразу вдався до репресивних дій, проте не поспішав проявляти до них свого щонайменш позитивного ставлення.

При цьому, очевидно, тут не залишалися без відповідального впливу дії різних покарань за підготовлену в Закарпатті та опубліковану навіть у Москві в 1972 р. книгу „Карпатский сборник”. Вміщені в ній матеріали, що стосувалися традиційного полонинського господарства в Рахівському районі, місцевих і деяких регіональних культурно-побутових та інших проблем Закарпаття, були оцінені як такі, що не відповідали комуністичній ідеології та вважалися проявами українського буржуазного націоналізму. Це спричинило репресивні заходи до ряду авторів статей збірника та його видавців⁴.

¹ *Кобилюх В.* Україна в праісторії Гуцульщини та Лемковини // Літературний Львів. – 1998. – Ч. 74 (12). – С. 22.

² Там само.

³ *Кобилюх В.* Гуцульщина в санскриті // Гуцульщина (Торонто). – 1998. – Ч. 50. – С. 24.

⁴ Чорна книга України: Зб. документів, архівів, матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд. ред. Ф. Зубанича. – К.: Вид. центр „Просвіта”, 1998. – С. 507-508.

Звичайно, це також не могло не вплинути на обмеження ініціативи багатьох українських учених щодо їх долучення до вивчення цих унікальних знахідок у Королеву.

Проте в ці процеси зразу ж активно включилися учені зарубіжжя з найрізноманітніших природо-наукових галузей, зокрема, геологи, геофізики, політологи, фахівці радіокарбонного і палеомагнітного датування тощо. Згодом, з послабленням комуно-більшовицького режиму, в II пол. 80-х рр. XX ст. до них долучилися також і українські вчені.

Дослідження дали позитивні результати. Про це постійно інформувала вчених світу преса. Поступово таку інформацію готували і в Україні.

У 1990 р. у селі Королеву проведено міжнародний семінар з проблеми вивчення, узагальнення та оцінки результатів проведених тут археологічних розкопок. В його роботі взяли участь провідні вчені-палеолітознавці Німеччини, Чехословаччини, Польщі, інших країн і багатьох міст тодішнього СРСР.

Усе це сприяло поважному ставленню вченого світу до праісторії українських земель та приверненню більшої уваги його представників до вивчення археологічної історії Праукраїни, її узагальнень та оцінок.

За результатами археологічних розкопок у Королеву після старанного вивчення матеріалів, які виявили й підтвердили тут найдавнішу цивілізацію 500 тис. років її давності, американський археолог М. Гімбутас у 1991 р. повідомила світову англومовну пресу, що: „Найдавніша культура світу формувалася на території Західної України, Середнього Дунаю, Південної Адріатики і на теренах між Східною й Середньою частинами Балканського півострова”¹.

Безперечно, результати археологічних розкопок біля села Королеве мають неочіненне науково-історичне значення не лише тому, що вони відтворили найдавнішу історію на землях Західної України та навколишніх територіях, а й у тому, що вони стали важливою основою щодо підходів до розв’язання проблем відновлення правдивої історії процесів на всіх українських землях.

Важливе наукове значення мають знайдені на Подільській височині предмети історико-культурної спадщини в процесі археологічних розкопок, проведених у 1946 р. ученим-археологом П. Берисовським у селі Лука Врублівецька над Дністром, що за 20 км від Кам’янець-Подільського. Тут було виявлено 50 камінних виробів та частину скелету людини Шелленської доби², що жила близько 300 тис. років до н.е.

Внаслідок відновлення та наукового аналізу кісток черепа, було встановлено, що він належав людині періоду Шелленської допотопної доби. Її тіло було вже білого кольору і вона нічим не відрізнялася від людей наступних поколінь і навіть людей нашої епохи. Отже, з цього випливає висновок, що Україна була правданою колыскою білої людини, високої ростом, синьоокої та з високорозвиненою мозковою частиною голови.

¹ *Кобилух В.* Гуцульщина в санскриті // Дзвін. – 1996. – № 10-12. – С. 108.

² *Пайк В.* Корінь безсмертної України і українського народу. – Львів: Червона Калина, 1995. – С. 13.

Чимало світла на сторінки історії на українських землях 150000-річної давності проливають археологічні знахідки в буковинському селі Молодовій, виявлені внаслідок археологічних розкопок, проведених у 1959 р. відомим ученим-археологом, проф. О. Чернишем. Тут на глибині 11 м було виявлено серед компактного житлового будинку кулястої форми багато знарядь праці, виготовлених із каменя та кісток, а також скам'янілу сопілку на одну гаму. Нині таку сопілку називають «гуцульською»¹. І це не випадково. Адже цей музичний інструмент є одним із важливих інструментів Гуцульщини, уміння гри на якому було завжди й залишається в наш час досить поширеним серед різних вікових груп місцевих жителів. Сопілка часто є доповнюючим компонентом трістих музик, підсилювачем музичної мелодійності. Учений О. Черниш стверджує, що сопілка є найдавніший інструмент не лише в Україні, а й у всьому світі. Знахідкам, виявленим у буковинському селі Молодовій, учені світу встановили 150 тис. років. Вони є важливим засобом розкриття історико-культурних і суспільних процесів на Буковині та навколишніх територіях у ті давні часи.

Однак цей закуток української землі на цьому не завершив своєї долі, як берегині історико-культурної спадщини. Це засвідчили й підтвердили археологічні розкопки, проведені археологом О. Чернишем в іншому місці цього ж села Молодової. Тут на різних глибинах було знайдено велику кількість побутового знаряддя та предметів мистецтва, а саме: різьблені статуетки з кісток мамонта, зображення людини на «жезлі», гравійований гарун, плитку зі слідами розпису, кременеві різці та всілякі гравійовані вироби з рогів північного оленя².

Між ними виявлено також сокироподібне знаряддя з геометричним гравійованим орнаментом, яке, безперечно, є прообразом нинішнього гуцульського топірця – бартки, яка споконвіків служила гуцулу і як знаряддя оборони від зловмисників-нападників або диких звірів, і як знаряддя добування їжі, обробки будівельних матеріалів, і як опертя при переходах важкопрохідними місцевостями або в часи знемоги тощо. Тут було виявлено також багато інших речей, які, як стверджують учені, відображають період обробітку землі, будівництва житла з використанням геометрії, законів фізики, уміння виготовлення одягу, взуття тощо 44 – 45 тис. років до н.е.

Тут в експонатах цих двох стоянок у с. Молодовій, які різняться в часовому просторі більше як на 100 тис. років, прослідковується все ж таки певний зв'язок їх розвитку та вдосконалення. І це, звичайно, було закономірним явищем як в історії Буковинського краю та його навколишніх територій, так і в історії інших регіонів української землі.

Безперечно, виявлені предмети з історико-культурної спадщини прадавньої та давньої історії внаслідок археологічних розкопок неподалік Королевого на Закарпатті та в селах Лука Врублівецька на Поділлі й Молодової на Буковині, яким, на відміну від інших регіонів України,

¹ Кобилюх В. Гуцульщина в санскриті // Дзвін. – 1996. – № 10-12. – С. 106.

² Там само.

вдалося «вижити» в цих місцевостях української землі незважаючи на неймовірно складні умови, що склалися для їх «виживання», спричинювані тривалими холодами, водними та іншими стихіями і цим самим бути сьогодні й надалі свідками історії своїх часів. Східноукраїнським землям не судилося така роль через ще важчі природо-кліматичні умови в період третього льодовика та потопів внаслідок його танення.

Лише з часом тут покращуються природні умови, заселяються землі, відроджується та розвивається соціально-культурна сфера, хоч, звичайно, в період четвертого льодовика процеси в цих сферах дещо пригальмувалися, але їх не зупиняли невідповідні природо-кліматичні умови. І лише з настанням післяльодовикового потепління, яке триває протягом останніх 14 тис. років, процеси розвитку соціально-культурних та інших сфер на всіх українських землях інтенсифікувались і внаслідок цього українська земля в непоодиноких випадках займала позиції центру людської цивілізації.

Про це переконливо засвідчують виявлені в процесі археологічних розкопок у різних регіонах України предмети історико-культурної спадщини, які, попавши в землю, там збереглися впродовж багатьох тисячоліть, і в наші часи стають основними й єдиними свідками славної історії наших предків, знання якої так необхідні і для сьогодення, і для майбуття. І в реалізації цих важливих і водночас складних завдань особлива роль, як і раніше, належить археологічним дослідженням. Підтвердженням цього є археологічні розкопки в селі Мізин Чернігівської області, які розпочалися ще в 1908 р. й поетапно проводилися археологічними експедиціями протягом ХХ ст. Приводом започаткування цих розкопок було те, що один з місцевих жителів Мізина, копаючи погріб, знайшов там багато кісток. Він покликав місцевого священника і показав йому свої знахідки. Той передав їх керуючому справами Чернігівської губернської вченої архівної комісії, відомому краєзнавцю П. Добровольському, який у 1908 р. і організував у Мізині археологічні розкопки. Виявлені в їх процесі знахідки були представлені на ХІІ Всеукраїнський археологічний з'їзд. Тут на них звернув увагу відомий учений, приват-доцент Санкт-Петербурзького університету Ф. Вовк. Його особливо зацікавило саме те, що на знайдених кістках були помічені сліди обробки. Після археологічного з'їзду Ф. Вовк одразу ж продовжив розкопки і за їх результатами зробив сенсаційне повідомлення про те, що в Мізині відкрито „справжню палеолітичну стоянку” первісних людей. Це, безперечно, викликало чималий інтерес широкого кола вчених і тому археологічні розкопки тривали, зокрема, в 1909, 1912 – 1914, 1916, 1930, 1932, 1954 – 1961 рр. та в часи незалежності України. І кожна з цих експедицій давала певні позитивні результати, тобто відповідну „поживу” для науки. Особливо плідними були археологічні розкопки, що проводилися в 1950-х – на поч. 1960 рр. знаменитим ученим-археологом І. Підоплічником разом із відомим дослідником І. Шовкоплясом. Виявлена Мізинська стоянка знаходилася неподалік Десни. Її площа становила 1200 квадратних метрів. Тут розкопано п'ять помешкань-наметів. Кожне з них діаметром шість метрів і вагою три тонни зроблені з жердин, обтягнуті

шкурами тварин та укріплені зовні великою кількістю кісток мамонта, над стріхою кожного висів тотем – череп вовка.

У процесі археологічних досліджень Мізинської стоянки було встановлено, що сам Мізин та навколишні території були багатими на кремій. А цей природний ресурс землі був особливо важливим для соціально-економічного розвитку та поступу в інших життєво важливих сферах у ті давні часи. Адже без гострого кременю неможливо було вполювати звіра, розрізати м'ясо тощо. І тому цей природний ресурс землі разом з кістками тварин при відсутності металу був особливо важливим матеріалом для виготовлення знарядь праці, житла, одягу тощо. Адже тогочасні люди Мізинської округи виготовляли знаряддя праці лише з кременю та кісток: різці, скребки, „молатки”, „сокири” тощо. Люди шили голками з кісток теплий одяг із шкур, з кісток і рогів оленя готували музичні інструменти, прикраси, використовували фарбу вохру для оздоблення свого тіла тощо. Внаслідок нещодавніх розкопок у Мізині поблизу музею, організованих директором Мізинського музею В. Павленком, було знайдено протокалендар, зображений на кістці зубра. Рисочками на цій кістці позначалася зміна фаз місяця. Це визначало розрахунки при плануванні часу на полювання, походи, інші види діяльності людей. Все це, звичайно, частково зберігалось, поширювалося та розвивалося на українських землях у наступних етапах культурних процесів, „доживши” до наших часів.

У процесі розкопок тут знайдено понад 13 тис. побутових знарядь, виготовлених переважно з кісток мамонта і часто з різьбленим графічним орнаментом, який нині вишивають на теренах України, також знайдено шість музичних інструментів із кісток мамонта. З них – два струнних, що є прообразом сучасної бандури. На малих кістках знайдено помітно вирізьблений знак Ш, який учені вважають прообразом сучасного Тризуба. Тут було також знайдено два наручні браслети з геометричним візерунком, який нині побутує на всій території України. Проте найбільше варіантів цього візерунка поширено в Карпатах, на Прикарпатті та Закарпатті.

Усі археологічні знахідки в селі Мізин учені датують 20 тис. років їх давності. В цей час зароджувалася в людей віра у вищі сили, які керували їхнім життям, віра в загробне життя, померлих хоронили в межах поселення, щоб вони продовжували бути поряд із живими тощо.

Зразки Мізинської культури були поширені по всій Україні: від Карпат на Заході через Подністров'я і Поділля до Доснянщини на Сході¹.

Мізинський етап розвитку цивілізації на українських землях, маючи свою тривалу попередню історію (оскільки він не був перерваним четвертим льодовиком та повеннями внаслідок його танення), мав своє продовження та поглиблення в наступні часи. Про це переконливо засвідчують результати наукових досліджень та узагальнень «Кам'яної Могили», трипільських археологічних розкопок тощо.

¹ Паїк В. Корінь безсмертної України і українського народу. – Львів: Червона Калина, 1995. – С. 17.

Наукові підтвердження досліджень Кам'яної Могили, яка знаходиться неподалік річки Молочної під Мелітополем Запорізької області, розкривають результати розкопок учених Б. Михайлова, Ю. Шилова, В. Гладиліцина, А. Кифішина тощо. Спираючись на праці дослідників цієї історичної пам'ятки (В. Данилов, Ю. Шілов, Б. Михайлов тощо), які виявили 62 печери і 160 пам'ятних табличок з письменами та розшифрували на них написи і малюнки, А. Кифішин дійшов висновку, що ця пам'ятка відноситься до XII тисячоліття до н.е. і що першоджерела світової писемності й літератури містяться в Україні, саме в печерах і гротах Кам'яної Могили. Всі свої узагальнення та висновки дослідник-сходознавець А.Кифішин висвітлив у книзі «Древнє святилище Кам'яна Могила»¹. Тут же він висловив думку, що багата в ті часи країна Аратта знаходилася на території сучасної України, а не якоїсь іншої країни. Це багатство і могутність стосувалися також території Карпат. Адже ж лише це могло бути тим чинником, який, як доводить зарубіжний дослідник О. Грабовецький, спираючись на історичні джерела, карпатці на чолі з духовним провідником на ім'я Ра Та в XI тисячолітті до н.е. вторглися в Єгипет і певний час там правили державою².

З цього випливає, що соціально-культурний рівень періоду Кам'яної Могили був певною основою наступної цивілізації на українських землях, Трипільської, як підтвердили неодноразові археологічні розкопки в селі Трипілля, що на Київщині, а також інших регіонах України.

Це ж саме підтвердили й доповнили результати археологічних розкопок, що проводилися в останні роки в Західній Україні, зокрема на Прикарпатті. Адже раніше місце і роль західноукраїнських земель та особливо Прикарпаття як єдиного цілого й рівноцінного в системі трипільської культури і Трипільської цивілізації дещо применшувалися й не одержали повного та всебічного наукового висвітлення в історико-літературних джерелах. Це стосувалось їх соціально-культурного рівня та відповідного зменшення часового простору існування. Тому саме ці краї вважалися певною мірою нібито якоюсь периферійною частиною Трипільської цивілізації, яка існувала лише на певному етапі в їх складі. Ще донедавна навіть на науковому рівні вважалося, що трипільці появилися на теренах Прикарпаття близько 4300-4000 років тому. Проте проведені тут у останні роки археологічні розкопки та їх результати спростували це і встановили більш глибокі наукові істини.

Особливо важливими корективами в цьому плані, як доводить відомий археолог на Прикарпатті Т. Ткачук, є результати археологічних розкопок, нещодавно проведених у с. Козино Галицького району Івано-Франківської області. Тут знайдено яму, заповнену кремнієм усіх стадій обробки, фрагменти кам'яної зернотерки й сокири та добре збережені фрагменти ранньотрипільської кераміки, багато фрагментів глиняного посуду, прикрашених заглибленою орнаментациєю і канелюрами. На деяких із

¹ Ченуґа С. Цивілізація почалась з України // Галичина. – 2002. – 7 лютого. – С. 3.

² Вихідці з Карпат в Стародавньому Єгипеті // Гуцульщина (Торонто). – 2001. – Ч. 63. – С. 39.

знайдених експонатів було встановлено сліди червоної та білої фарби. Також було знайдено органіку – кістку тварини того часу¹. Вже перші результати вивчення та наукового узагальнення результатів археологічних розкопок, проведених у Прикарпатському селі, засвідчують, що це поселення не стосується лише якогось певного періоду трипільської культури, воно відноситься до раннього Трипілля, яке офіційно датується майже 5 тис. років до н.е., а не 4300 – 4000 р. до н.е., як це вважалося раніше. Це, безперечно, кардинально змінює уявлення про праісторію як Прикарпаття, так і всієї Західної України.

Заглиблення на 1000 років у праісторію започаткування тут трипільської культури відповідає також історичній реальності, виходячи з того, що формування трипільської спільності відбувалося й розвивалося в VI – V тисячоліттях до н.е. тут, неподалік, у Подністров'ї, при чому за участі інших неолітичних культур Карпатського кряжу та Прикарпаття. Адже в подальший час поширюється та утверджується трипільська спільнота та її культура на інших територіях української землі, а також виникає та утверджується Трипільська держава, яка зайняла достойне місце в світовій історії і впродовж тривалого часу відіграла важливу роль на міжнародній арені. І тут, у цих культуродержавотворчих процесах чільне місце займали також жителі західноукраїнських земель взагалі та Прикарпаття зокрема.

Це саме підтверджують також результати археологічних розкопок, проведених нещодавно в Прикарпатському селищі Більшівці.

Так, володіючи урожайними землями та могутніми на той час природними ресурсами й культурним потенціалом, Трипільська держава була однією з передових на той час на планеті Земля і мала чималий позитивний вплив на розвиток цивілізації в Месопотамії, Стародавньому Єгипті, Китаї та Індії.

І це завдяки високому рівню її культури на той час. Так науковець-дослідник В. Паїк доводить, що культура Трипілля: «В час свого розквіту була одинокою в Європі, й мабуть, у цілому світі... бо в ній спостерігаємо такі високі і нові надбання, яких не мала ні одна з навіть пізніших культур»².

При цьому тут слід мати на увазі різні аспекти й компоненти матеріальної й духовної культури Трипільської держави, які забезпечували їй позитивно впливати на інші народи й держави та зберегти свій пріоритет серед них.

На цьому етапі, етапі інтенсивного розвитку матеріального і культурно-державного потенціалу Трипільська держава домагалася успіхів не лише у внутрішньо-державному обсязі, а й міжнародних стосунках. Тенденції до цих міжнародних стосунків уже чітко намітилися, визначилися й реалізовувалися в середині VI тисячоліття до н.е. насамперед з Індією. В цей час наші прапредки, трипільці, набули умінь не лише обчислювати

¹ Див: *Піддубний С.* Таємниці української давнини. – Умань, 2007. – С. 57.

² *Паїк В.* Корінь безсмертної України і українського народу. – Львів: Червона Калина, 1995. – С. 20.

орбіту Землі й Місяця з точністю до 0,04 сек, бо мали вже астрономічні станції й зуміли в 5508 році до н.е. створити вдосконалений календар, який називався «Трипільським». Мали також коня з колісницею та вміли вести корабель навіть на інші континенти, вміли вирощувати зерно, добувати корисні рослини, розводити тварини тощо, вони також мали наукові знання, літературні, мали відповідних фахівців із цих сфер.

Одним із непересічних діячів на Трипільщині середини VI тисячоліття до н.е., ім'я якого залишилося відомим до наших часів, був освічений енциклопедист того часу, історик і філософ, поет і прозаїк, оратор Агастій. Це він, як стверджує науковець-дослідник В. Кобилух, почав писати найбільшу поему античності «Рікта Верді», вона ж «Рігверда» («Мудрість», або «Наука нащадкам»).

Це підтверджує також російський історик Б. Рибakov словами: «Рігверда» народилася на берегах Дніпра»¹.

Агастій подався до Індії й там її завершив та організував школу навчання щодо передачі своїм співвітчизникам, які там жили, досягнень материкових трипільців у науці, господарстві, мистецтві та інших галузях. Цим саме Агастій заклав основи для створення там першого досконалого словника, який згодом одержав назву «Санскрит», що означає: «Культурна впорядкована мова». «Санскрит» стає згодом певним ґрунтом української та індійської мов, у непоодиноких випадках їх спільності, близькості й подібності звучання їхніх слів.

Науковець-дослідник проблем санскриту С. Наливайко зосереджує увагу на багатьох цих спільностях в українській та індійській мовах. «Подібність, – пише С. Наливайко, – простежується не лише в основному лексичному фонді санскриту й цих мов, а й у граматичній будові, тожності чисельних префіксів і відмінкових закінчень класичної форми тощо»².

Про спільність і подібність достатньо чітко видно, коли порівнювати навіть незначну кількість слів з української та індійської мов з відповідних їх частин.

Так, наприклад, з родинних відносин: укр. тато по інд. звучить тата; укр. мати, матір, неня – інд. мата, матар, нана; укр. дід – інд. дада; укр. брат – інд. бграта; укр. сестра – інд. свасур; укр. син – інд. суну; займенники: укр. ти – інд. ту; укр. свій – інд. свій; укр. мій – інд. маї; укр. той – інд. тат; числівники: укр. один – інд. оді; укр. два – інд. дві; укр. три – інд. трі; укр. чотири – інд. чатура; укр. десять – інд. дага; частини тіла: укр. ніс – інд. наса; укр. шия – інд. грива; укр. обличчя – інд. мурдга;

прикметники: укр. гарний – інд. кришна (пор.красний); укр.новий – інд. нава; іменники: укр. вода – інд. уда; укр. шило – інд. шула; укр. зерно – інд. біджа; укр. вітер – інд. ватер;

дієслова: укр. плавати – інд. плавати; укр. цілувати – інд. чумати (пор.цьомати); укр. пити – інд. піті і т. д.³

¹ Див.: Кобилух В. Гуцупльщина в санскриті // Дзвін. – 1996. – № 10-12. – С. 107.

² Наливайко С. Тасмніці розкриває санскрит. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2000. – С. 3.

³ Там само. – С. 3-4.

Усе це, безперечно, є важливим свідченням трипільсько-індійських зв'язків у ті давні часи. Воно ґрунтується на результатах археологічних розкопок, наукових аналізах та узагальненнях решток матеріальної і духовної культури, які зберегла українська земля. В них підтверджується історія українських земель з найдавніших часів та трипільсько-індійські зв'язки.

Однак зв'язки Трипільської держави не обмежувалися лише Індією. Вони також існували з іншими державами Сходу, Півдня і Заходу на тому історичному етапі, і певним чином впливали на них.

Відомий учений В. Бебик, посилаючись на результати дослідження археологів В. Клочка, Л. Васильєва, С. Козлова, які довели, що Трипільсько-арійська цивілізація VI – II тисячоліття до н.е., є материнською по відношенню до класичних цивілізацій Індії, Туреччини, Сирії, Греції, Італії, Лівії та Єгипту, підтверджує це результатами аналізу стародавніх елліністичних і римських карт, які засвідчують, що після створення українського Трипілля (VI – III тис. до н.е.), в Азії, Африці та Європі з часом з'являлося чимало географічних назв трипільського походження. Це, зокрема: штат Триполі в Індії (I тис. до н.е.), міста Триполіс у Туреччині (I тисячоліття до н.е.), Сирії (I-II ст. н.е.), Лівії (XII ст. н.е.), на Мальті (XIII ст. н.е.)¹. І навіть цей далеко неповний аналіз та узагальнення уможливило робити висновок, що українська земля на багатьох історичних етапах упродовж тисячоліть була одним із відомих центрів світової цивілізації та водночас була берегинею історико-культурних надбань, залишкам яких вдавалося «виживати» в її верхніх шарах і згодом розказати нащадкам правдиву історію своїх часів.

Отже, розгляд природо-ландшафтних, кліматичних, соціально-культурних, державотворчих процесів на українських землях у їх світовому контексті й часопросторі з позицій часу завершення Трипільської цивілізації та її держави, дає певні підстави на висновок: що, очевидно, вищезгадане і багато іншого разом сприяло українській землі бути однією з важливих спадкоємиць виникнення, розвитку, утвердження та існування цивілізацій і держав на її території та залишатися нею на наступні історичні етапи. Ця її спадкоємицьність засвідчилась і підтвердилась утвердженням і тривалим функціонуванням на її території в період середньовіччя могутньої високорозвиненої держави – Київської Русі, яка, як стверджує видатний релігійний діяч того часу, митрополит Іларіон наприкінці X ст., при князі Володимирі Великому, виходить на такий рівень свого розвитку, «про яку знають і чують всі чотири кінці землі»².

Це, звичайно, уможливило українському народові (нації) в той час зцементувати історичні надбання своїх попередніх поколінь з досягненнями на тому етапі історичного розвитку і зберегти себе в неймовірно важких умовах колоніальних режимів у наступні часи та відновити незалежність України наприкінці XX ст.

¹ Бебик В. Христос і Нефертіті // Голос України. – 2008. – № 196 (4446). – 15 жовтня. – С. 12.

² Іларіон. Слово про Закон і благодать // Старовина. – 1992. – № 1. – С. 139.

Шевель А.О. (Глухів)

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ДО ПРИРОДИ

У статті розглянуто можливі шляхи виходу України з екологічної кризи через повернення до традиційної системи цінностей. Автор статті зосереджує увагу на ціннісних орієнтирах українського суспільства впродовж його історичної спадщини.

Глобальні екологічні проблеми свідчать про складність, багатоаспектність характеру їх вирішення. Технологічні, економічні, правові підходи виявилися абсолютно недостатніми для попередження, унеможливлення екологічних катастроф і катаклізмів.

Ситуація теперішньої екологічної кризи є наочною ілюстрацією наслідків активного використання утилітаристського принципу по відношенню людини до природи. Відсутність ціннісних орієнтирів виявилася згубною як для людини, так і для всього живого на Землі.

Усвідомлення ситуації, що склалася, призводить до того, що ціннісна орієнтація починає виходити на перший план як у сучасних наукових концепціях, так і у філософських спробах осмислення природи¹.

Якщо у XIX – на початку XX ст. у ціннісній шкалі людства перші позиції посідав професіоналізм, а здоров'я та стан довкілля були далеко не на першому плані, то за останні десятиріччя відбулася помітна інверсія і ціннісні пріоритети, по суті, помінялися місцями, про що засвідчують і глобальні процеси типу обмеження ядерних озброєнь, і національні – зростання відсотку ресурсів та коштів, що витрачаються на збереження довкілля та на охорону здоров'я, і особистісні – зміна у ціннісних орієнтаціях людини: прагнення спілкуватися з природою, тяжіння до подорожування, масове дачне будівництво, посилена увага до власного здоров'я, своєї фізичної та психічної форми тощо.

Практика показує, що там, де екологічна ніша адаптована до культурної, гармонізуються і гуманізуються стосунки людини з природою значно більшою мірою, ніж коли реакція діяльності і впливів є неадекватною. Саме реальні природні й соціокультурні умови є тією базовою основою, на якій виробляються певні поведінкові етичні норми².

Оскільки у світі є багато різних моральних звичаїв, норм і правил поведінки, а також нових етичних норм і принципів, перед людиною стоїть проблема вибору тих норм, правил і принципів поведінки, відповідно до яких вона буде діяти. Ця проблема розв'язується за допомогою системи цінностей. Одні норми й принципи можуть виступати як більш значущі,

¹ Толстоухов А.В. Філософія природи. – К.: ПАРАПАН, 2006. – С. 305.

² Філіпчук Г.Г. Екологічна політика і соціокультурна парадигма сталого розвитку // Екологічний вісник. – 2004. – № 3. – С. 10.

цінніші для людини, ніж інші. Цінність виникає внаслідок порівняння різних явищ та їх оцінки, з визначення того, що є більш, а що менш цінним для людини. І якщо норми мають обов'язковий характер для багатьох людей, то цінності є наслідком власного духовного вибору особистості¹.

Мета статті полягає в розгляді значення екологічних цінностей для виходу України з екологічної кризи.

У визначенні цінностей ми спираємося на концепцію російського дослідника М. Розова, викладену у праці «Цінності у проблемному світі»: «Цінності є межовими раціональними нормативними основами актів свідомості і поведінки людей». За М. Шелером, цінності за своєю суттю завжди пов'язані з реальними носіями. Тобто цінність ми не можемо пізнати без орієнтації на судження про цінне, що завжди належить певному носієві.

К.-О. Апель, Д. Бюлер, Ю. Габермас, В. Гюсле тощо вибудовують модель універсальної системи цінностей, у якій пропонують імперативи «справедливості» та «співвідповідальності» як регулятивні принципи, що корелюються з «ідеальною комунікативною спільнотою». На цій основі «морально-етичні норми та цінності мають спиратися не тільки на наявне буття та необхідність його збереження, а й містити в собі абсолютні виміри людського існування».

Оскільки люди постійно вибирають між тим чи іншим варіантом розвитку подій, вони доволі часто опиняються в ситуації морального вибору, коли перевагу треба віддати тим чи іншим цінностям і від їхнього вибору часто залежить не тільки власне життя, а й життя інших людей.

Тому в минулому людині невільно було дарма зрубати дерево, навіть вдарити його знічев'я чоботом, плюнути у вогонь чи воду, звернутися до якоїсь із стихій з непоштивим словом.

Проілюструємо це наочно. Так, наші предки з повагою ставилися до землі, як основного джерела життя. Заборонялося дітям говорити погані слова про землю, бити по ній палицею – вважалося, що вона вагітна й готується дати хліб. Християнські закони передбачали 15-денне церковне покарання поклоніннями того, хто «бив землю». При братанні земля виступала гарантом союзу, який скріплювався обміном жменями землі, символізуючи тим самим силу клятви і вірність слову.

Природні умови були одними з основних чинників формування етнічної свідомості, менталітету, світогляду козаків. Для їхньої моралі характерною була любов до рідної землі, до природного довкілля; їх естетика ґрунтувалася на сприйманні краси світу, природи, людини. Любов до природи проявлялась і в тому, що «запорожці завжди вибирали наймальовничіші місця для своїх тимчасових і постійних жител, злізали на високі скелі, усамітнювалися в лісі пуші, сходили на великі могили і з висоти пташиного лету милувалися ландшафтами». Традиційно їх ставлення до природи було побожне. З літературних джерел випливає, що

¹ *Марушевський Г.Б.* Етика збалансованого розвитку. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2008. – С. 209.

вони відчували нерозривну єдність із природою, територією предків, усвідомлюючи себе органічною частиною довкілля¹.

Такий екологічний імператив, походячи від яскраво національного образу природи, давав змогу зберігати та збагачувати її єство протягом тисячоліть. І порушення українських екосистем мало таке саме негативне значення для життя нації, як і заперечення традиційної моралі для здоров'я довкілля.

Цінність самої людини вимірювалася як ставленням її до праці, так і її моральними чеснотами. Головними чинниками народної моралі споконвічно були повага та любов до вільної праці, ствердження ідеалів добра, краси, гуманних взаємовідносин, знання свого родоводу, риси високого громадянства. З іншого боку, нещадно засуджувалися негативні якості – пияцтво, лінощі, нещирість, злодійство, жадібність, скупість. У цьому проявлялася відкритість української душі, її готовність до контакту з іншим, і в той же час вона не переростала у жорстку кооперацію, общинність.

Нагадаємо, що лише у ХХ ст. прийшло розуміння того, що порятувати живу природу, а отже, і саму людину можна лише шляхом подібної «моралізації» природи й людини. Доктрина «благоговіння перед життям» А. Швейцера, якому сумління не дозволяло підняти на дерево сокиру, просвітляє нині сущим, яким може бути шлях до глобального порятунку².

Більше того, можна констатувати, що відмова від традиційної моральності, спрощення системи етносних цінностей і традиційної слов'янської ментальності є однією з найглибших причин екологічних проблем усіх слов'янських культур. Не виняток тут є й українська³.

Зокрема, історичний розвиток української спільноти демонструє традиційний пріоритет природи як базової цінності. Батьківщина, земля батьків, рідна земля, любов до землі-матері, землі-годувальниці є лейтмотивом українських легенд, пісень, казок. Це пов'язано із землеробством – символом і сенсом нашої культури і способу життя.

Ставлення українського селянина до землі було схоже на обожнення. Землю називали «святою», «матір'ю». Навіть окремі сузір'я українці називали за аналогією з предметами землеробства. Так, Велику Ведмедицю називали Возом, Малу Ведмедицю – Пасікою. Уся міфологічна космологія стародавніх українців є перенесенням із землі на небо форм землеробського сімейного побуту. У зверненнях своїх до сил небесних українці насамперед просили: «Роди, Боже, як торік». Характерним для української культури є також і те, що в українському землеробському етносі органічно поєднувалися етичні та естетичні компоненти. Моральність, практичність та краса в світосприйманні українця були єдиним цілим. Отже, органічний зв'язок традиційних форм життєдіяльності

¹ Беґека А.Д. Україна: природа і людина (історичний аспект). – К.: Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2001. – С. 78.

² Див.: Толстоухов А.В., Хилько М.І. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем. – К.: Знання України, 2001. – С. 230.

³ Крисаченко В.С., Мостяєв О.І. Україна: природа і люди. – К.: НІСД, 2002. – С. 445.

етносу з його ставленням до природи, з особливостями ландшафту є предметним полем для вивчення синтетичних за характером етнологічних проблем. Вони стали предметом нової галузі, що формується останніми роками – етнеології. Традиційні форми життєдіяльності, властиві певному етносу, проявляються не лише в специфічному ставленні до природи, у певних формах природокористування. В цих проявах можна знайти і вихідні засади національної духовної культури¹.

Спілкування з природою через органічну включеність у природні цикли було однією з найвищих цінностей українського етосу. Саме з рідною землею, довкіллям, любов до яких прищеплювалася з молоком матері, пов'язувалися наші традиційні чесноти: героїзм, відданість своїй землі і своєму краю, хазяйновитість. Таке ставлення до власної традиційної культури передавалося із покоління в покоління через механізми соціального виховання, закріплювалося через усну народну творчість, а пізніше – через українську класичну літературу. Природа не виступала фоном, на тлі якого розгорталися події, – вона завжди була дієвою особою. Саме про це свідчать твори І. Котляревського, І. Нечуя-Левицького, Т. Шевченка, Лесі Українки. Земля і любов до неї стали визначною рисою нашої ментальності. «Саме звідси фахівці виводять типові риси національного характеру: тонке відчуття гармонії довкілля, працелюбство, терплячість, м'який гумор, ліричність, відчуття господаря та певний індивідуалізм (усвідомлення самоцінності власної особистості), розвинене почуття справедливості, що спонукає до безперервних пошуків правди. Землеробство є надзвичайно складним утворенням. Воно давало змогу здобувати не тільки хліб насущний, а й хліб духовний». Саме в обрядах землеробського культу сформувалася переважна більшість традиційних українських цінностей. І, звичайно, базовою етносною цінністю, що має «здатність–існування–кризь–час», виступала сама природа, «рідна земля», як її називали наші пращури².

Для тогочасної української думки однією з наскрізних тем була й така: яким чином людина може досягти гармонії зі своїм оточенням? Як відомо, в історії людства пропонувалися різні рецепти, починаючи від повної відстороненості від довкілля і сягання нірвани (абсолютного самозаглиблення) до цілковитої підкори оточення та переобладнання його на свій власний лад. Обидва варіанти роблять роль людини трагічною: в першому випадку вона сама вилучає себе з реального світу, у другому – нищить цей останній і також опиняється в безодні. Українські мислителі запропонували інший шлях – досягнення «сродності» (Г. Сковорода та ін.), тобто взаємоадекватності зі світом, коли і він, і сама людина не втрачають власної ідентичності, наснажуються присутністю і потенціями один одного для реалізації своїх глибинних сутностей. Ця лінія, започаткована

¹ Сидоренко Л.І. Сучасна екологія: наукові етичні та філософські ракурси. – К., 2002. – С. 154.

² Толстоухов А.В. Філософія природи. – К.: ПАРАПАН, 2006. – С. 235.

Г. Сковородою, в нинішніх умовах може розглядатися як один із наріжних каменів у формулюванні принципів стратегії виживання людства¹.

Отже, сьогодні ми вимушені визнати, що екологічна криза є дзеркалом, у якому ми маємо побачити кризу нашої системи цінностей.

Ставлення до природи як до «довкілля», закладене ще за часів давніх середземноморських цивілізацій, реалізується до сьогодні. Але ми, на жаль, опинилися в ситуації, коли згубні наслідки споживацького підкорення природи з другорядних (побічних) ефектів культурного поступу перетворилися для сучасності на «глобальну» екологічну проблему. Мабуть, поверхневі заборони «не шкодити природі» й «не забруднювати довкілля» не можуть стати регулятивними ідеями. Криза довкілля – це системна криза цінностей, криза нашого культурного існування, і тому слід шукати більш потужні важелі впливу на свідомість людей щодо необхідності змін, ніж майже нейтральне «не нашкодь». «Етичний припис звертається лише до того, хто прагне його почути», тому потрібно активізувати нашу здатність «почути» нагальну необхідність вирішення кризи екологічної через подолання кризи духовної, кризи культурного освоення світу.

Домінуючі моральні цінності утверджуються у суспільній практиці та в існуючих соціальних інституціях. Для того, щоб домінуючими стали інші моральні цінності, зокрема екологічні, потрібно не тільки змінювати суспільну практику відповідно до цих цінностей, а й створювати соціальні інституції, які орієнтуватимуться на ці цінності².

Таким чином, вирішення екологічної кризи в контексті нашої української культури трансформується у необхідність вирішення кризи духовної, а саме – віднайдення механізмів національної самоідентифікації. Для того, щоб не розчинитися в глобальному уніфікованому, майже «квазі-соціокультурному» просторі, нам потрібно усвідомити себе українцями. Пригадаємо, що наша національна історія налічує не 15 і не 150, а більше 1000 років. Ми є нащадками потужної аграрної культури, яка залишила нам у спадок цілий комплекс «екоцінностей», серед яких чи не найвагомішою є любов до рідної землі й природи.

Екологічна культура нашого народу звернена до двох світів – природного довкілля і внутрішнього світу людини. Своїми цілями вона спрямована на створення бажаного устрою чи ладу в природі, і на виховання високих гуманістичних смисложиттєвих цінностей та орієнтирів у людському житті. За своєю суттю екологічна культура є своєрідним «кодексом поведінки», що лежить в основі екологічної діяльності. «Вона включає в себе, – як стверджує О. Салтовський, – певний зріз суспільно виробленого способу самореалізації людини в природі, культурних традицій, життєвого досвіду, моральних почуттів та моральної оцінки ставлення до природи... Це сукупність знань,

¹ Людина і довкілля. Антологія: У 2 кн. – К.: Заповіт, 1995. – Кн. 2: Людина і довкілля в українській духовності / Упоряд., автор вступ. розділів, біогр. довідок та коментарів В.С. Крисаченко. – С. 78.

² Марушевський Г.Б. Етика збалансованого розвитку. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2008. – С. 180.

норм, стереотипів та «правил поведінки» людини в оточуючому їй природному світі»¹.

Саме культура, а особливо якщо вона ґрунтується на національних цінностях і традиціях, формуватиме людину з такими поведінковими нормами та етикою, коли пріоритети споживання, отримання будуть замінюватися пріоритетами відновлювання, збагачення, облагороджування².

Немає народу без традицій. А довготерпимості нашому народові не позичати. Це риса національна, вихована століттями. Так само, як і гама інших рис національного характеру, які дають підстави полишити історичний песимізм і з надією дивитися у майбутнє, у тому числі і в екологічному аспекті. А до таких рис, до таких фундаментальних цінностей української культури, на які можна цілком спертися у подоланні сучасної кризи, належать: повага до людини, до її особистості (а не індивідуалізм, як можна часто-густо почути від т.зв. «спеціалістів» з української ментальності, а насправді тих, хто недоброзичливо ставиться до українського народу); драматизм народного світосприйняття як наслідок тяжкої історичної долі, що знаходить самі різні вияви – і в пісні («і біль, і жаль, і туга»); в особливому, дбайливому ставленні до сім'ї, і в гуморі (наперекір долі); в певній мрійливості (бо в реальності було занадто багато горя); в розрахунку насамперед на свої власні сили (хоч так вижити, якщо по-іншому, на рівні усієї нації не виходило). Сюди ж належать і вроджена толерантність, вміння уживатися з представниками інших націй і культур, і поміркованість, отой певний «конформізм», а насправді – прагнення спокійного життя, одвічне прагнення кращої долі. У цьому ж самому ряду й оте особливе, священне ставлення українця до землі, що, безумовно, ще дасть свої багатющі плоди. І як квінтесенція оте Григорове: «Мало – бачити. Мало – розуміти. Треба любити. Немає загадки таланту. Є вічна загадка любові».

Усе це є в українському характері, українській ментальності і культурі. І усе це треба плекати, турбуватися про нього, – і воно віддячить сторицею, виведе Україну з глухих кутів і в економіці, і в екології. Національний характер, любов до рідної землі неодмінно приведуть до радикальних зрушень в екологічній ситуації, як і поліпшення екологічного стану неодмінно позначиться на пом'якшенні суспільних відносин. Зараз народ занадто пригломшений масштабами та стрімкістю змін, адже його психологія формувалася за умов відносної стабільності. Але це явище, безумовно, тимчасове.

Виходячи з таких завдань та загального бачення, слід висловити сподівання і впевненість у розв'язанні пекучих і гострих екопроблем, які склалися в Україні.

І, насамкінець, ще про один аспект зміни ціннісних орієнтацій світоглядної свідомості. Йдеться про необхідність утвердження у ній категоричного екологічного імперативу: стався до природи, як би ти ставився до самого себе – як до самоцінної; розвивай лише ті технології, шкода від яких не перевищувала б корисного ефекту.

¹ Див.: *Толстоухов А.В., Хилько М.І.* Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем. – К.: Знання України, 2001. – С. 175.

² *Філіпчук Г.Г.* Екологічна політика і соціокультурна парадигма сталого розвитку // Екологічний вісник. – 2004. – № 3. – С. 10.

Зеленчук Я.І. (Верховина)

**ВПЛИВ ГІРСЬКИХ ПРИРОДНО-
КЛІМАТИЧНИХ УМОВ
УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ НА
ФОРМУВАННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНОЇ
СИСТЕМИ ГУЦУЛЬЩИНИ**

У статті йдеться про особливості гірських природно-кліматичних умов українських Карпат та їх вплив на формування етносоціальної системи Гуцульщини.

Гуцульщина географічно розташована у середній частині Європи. В етноісторичному вимірі протягом XIV – XV ст. вона перетворилася на цілісну етнографічну територію українців-гуцулів, на якій вони створили власну традиційно-побутову культуру гірських скотарів.

В Україні гуцули заселяють її крайню західну територію у межах Рахівського, Верховинського, Путильського, Надвірнянського і Косівського районів та Яремчанської міської ради. Тільки Верховинський і Путильський адміністративні райони та Яремчанська міськрада є повністю гуцульськими. Рахівський район (за винятком кількох сіл) також заселяють гуцули, а в решті названих адміністративних одиниць гуцули проживають частково.

Українська частина Гуцульщини простягається з північного заходу на південний схід на 110 км, а з північного сходу на південний захід – на 78 км, займаючи площу 5,2 тис. кв. км², що становить 0,90 % від загальної площі держави Україна. Гуцули – це частина гірського українського населення Карпат, одна з найяскравіших складових українського етносу, яка зберегла свою самобутність до сьогодні. Чисельність населення Гуцульщини становить 170 тис. осіб, що становить 0,036 % від загального населення України¹.

У Гуцульщині традиційно виділяють три історико-географічні частини: Галицьку (в межах Івано-Франківської області) – 53% від території краю; Закарпатську (в межах Закарпатської області) – 30 % і Буковинську, яка входить до складу Чернівецької області – 17 %².

Для того, щоб розглянути з позицій українознавства автохтонні складові частини етносоціальної системи Гуцульщини, нам потрібно насамперед звернутися до трьох українознавчих концентрів: «Україна – етнос», «Україна – природа, екологія» й «Україна – культура»³.

¹ Лаврук М.М. Гуцули Українських Карпат (Етнографічне дослідження). – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 175.

² Там само.

³ Кононенко П.П. Українознавство. Підруч. для вищих навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2006. – 870 с.

Природа Українських Карпатських гір виступає основним формуючим чинником традиційного укладу життя, побуту і культури гуцулів.

У соціологічному аспекті етносоціальна система Гуцульщини включає в себе географічне середовище, народонаселення і виробництво, а до ресурсів розвитку системи віднесено науку, техніку, культуру, освіту та ідеологію¹.

Проте сучасний аналіз етносоціальних (суспільних) системоутворюючих складових гуцульського краю засвідчує, що без належної уваги залишаються ті суспільні чинники, які супроводжують життєдіяльність населення Гуцульщини впродовж усього існування. Тобто визначючі автохтонний характер українців-гуцулів та їхній етносоціальний (суспільний) устрій на зазначеній географічній території, логічно визнати й існування автохтонних складових цієї етносоціальної системи, оскільки спостерігається історична тяглість умов проживання та діяльності населення краю.

Попри згадані складові ресурсу розвитку етносоціальної системи краю, які скоріше унаочнюють частини соціальної системи (уніфікованої для будь-яких регіонів) історичної доби радянської України, існують також і автохтонні, виняткові для певного середовища системоутворюючі складові. Саме вони і перетворюються на предмет дослідження в контексті українознавчо-історичної реконструкції етносоціальної системи Гуцульщини. Проблемна ситуація зумовлюється існуючою невідповідністю фактів логічної та історичної очевидності місця та ролі автохтонних етносоціальних чинників і їх представництва в усталених теоріях аналізу систем суспільної життєдіяльності регіону чи краю в межах цілісної України.

Засоби українознавчо-історичної реконструкції дають можливість відтворення всіх дієвих складових та чинників певної етносоціальної системи краю, починаючи від історіографічно визначених витоків і до сучасності, з методологічно необхідним означенням змістів історичної тяглості в межах об'єкта та предмета дослідження. Внаслідок такої реконструкції сучасна уява про складові етносоціальної ситеми Гуцульщини зазнає істотних доповнень, а предметні загальнонаукові теорії розширять власний методологічний доробок.

Аналізуючи місце та роль автохтонних складових етносоціальної системи Гуцульщини, детальніше зупинимось на вивченні гірських природних умов, населенні Гуцульського регіону Українських Карпат та культурі традиційних видів життєдіяльності гуцулів.

Етносоціальна система Гуцульщини складалася протягом тривалого історичного періоду. Вона характеризується створенням оптимальних умов для життя і праці українців Карпатських гір – гуцулів. Дослідники етногеографії України розглядають регіональні соціально-економічні системи, у яких органічно пов'язані природа, населення, господарство.

¹ Гавриленко І.М., Мельник П.В., Недюха М.П. Соціальний розвиток: Навч. посіб. – К., 2001. – 484 с.

Відомий український етногеограф – О. Шаблій, досліджуючи суспільно-географічну регіоналізацію України, так характеризує етносоціальну систему: «Другою ознакою суспільно-географічного регіону є формування у великому регіоні територіальної соціально-економічної системи – такого просторового поєднання населення, соціальної, економічної та екологічної сфер, у якому на основі їх взаємозв'язку, збалансованості та взаємодоповнення створюються оптимальні умови для життєдіяльності суспільства»¹.

Гірські природні умови Гуцульського регіону Українських Карпат мають ряд специфічних особливостей, які суттєво впливають на життя, побут і традиційну народну культуру гуцулів. На Міжнародній науковій конференції: «Гори і люди», яка відбулася у жовтні 2002 р. у Рахові на базі Карпатського біосферного заповідника було зроблено глибокий і всебічний аналіз взаємозв'язку природи й екології Карпат із життєдіяльністю місцевого населення краю, ухвалено низку важливих наукових рекомендацій стосовно збереження етнокультурної та історичної спадщини Гуцульщини в контексті концепції сталого розвитку цього гірського регіону України.

Кліматичні умови цієї найвисокогірнішої частини Українських Карпат набагато суворіші за кліматичні умови низькогірної і рівнинної частин України. Зими тут довгі й холодні, а літа короткі й прохолодні. Атмосферних опадів на Гуцульщині випадає найбільше по Україні, тривалість і висота снігового покриву тут також максимальні. Переважання у високогір'ї Чорногорського, Свидовецького і Чивчинського хребтів циклонів над антициклонами призводить до того, що часті різкі зміни погоди, значна хмарність і постійні опади є характерними кліматичними умовами краю.

Високогір'я Гуцульщини знаходиться також під постійним впливом холодних південно-західних чорногорських вітрів і тільки міжгірні улоговини та річкові долини дещо менше продуваються вітрами. Ще одним важливим природним фактором, який впливає на життя і працю гуцулів, є те, що половина гірських схилів обернута на південь (місцева назва – видосовня) і одержує більшу кількість сонячного тепла. В той час північні схили гір (місцева назва – затінок) одержують його дуже мало, а в окремих місцях (у грудні й січні) сонячні промені не потрапляють туди взагалі. Крім того, у цьому гірському регіоні взимку, внаслідок більшого вихолодження гірських долин, постійно діє явище температурної інверсії, коли найбільші морози спостерігаються в річкових долинах, де розміщена значна частина сільських садіб та всі соціально-культурні заклади краю. Підвищена вологість і низькі температури відносяться до суворих кліматичних умов Гуцульщини.

До екстремальних гірських природних стихійних явищ, які загрожують безпеці життєдіяльності гуцулів, слід віднести: сильні зимові хуртовини,

¹ Блій Г. де, Міллер Пітер. Географія: світи, регіони, континенти / Пер. з англ. – К.: Либідь, 2004. – С. 186.

великі снігові замети, схід снігових лавин, часті грози, зливові дощі, руйнівні паводки та сільові потоки¹.

За результатами наукових досліджень регіональних природоохоронних закладів Гуцульського регіону Українських Карпат, можна зробити висновок, що Гуцульщина (на відміну від Бойківщини і Лемківщини) розміщена в поясі підвищеної родючості гірських ґрунтів, хоча значна частина ґрунтів відноситься до малопотужних, бідних на гумус, кам'янистих, глеєстих, а в долинах річок – алювіальних. Гірські карпатські ліси і полонинське різнотрав'я були й залишаються основним природним ресурсом, який використовували гуцули з дуже давніх часів. В лісах і ріках водилась велика кількість диких звірів, птахів, риб, ягід і грибів, що давало можливість давнім гуцулам вижити за рахунок мисливства, рибальства та збиральництва.

Наукові дослідження Карпатського біосферного заповідника (Рахів), Карпатського національного природного парку (Яремче), Національних природних парків «Вишницький» (Берегомет) і «Гуцульщина» (Косів) засвідчують, що рослинний і тваринний світ регіону Гуцульщини залишаються основним природним ресурсом гірського господарства, і внаслідок підвищеної екологічної вразливості високогірних екосистем цей регіон потребує постійної охорони.

Історичні та археологічні дослідження Гуцульщини дають можливість твердити про дуже давнє заселення цього гірського краю: «Заселення Гуцульщини, на думку істориків, – багатівіковий процес, у якому були задіяні різні етноси, одні з яких проживали на цих землях тривалий час, інші переходили в епоху великого переселення. Як і всяка гірська система, Карпати давали впродовж віків прихисток багатьом народам, але їхня менша за масштабом і доступніша за орографічними рисами (порівняно з Альпами чи Кавказом) природа сприяла частішим змінам місцевої етнічної картини. Археологічні дані про сліди людської діяльності на теренах сучасної Гуцульщини датуються кінцем II тисячоліття до н.е. Львівські археологи Л. Крушельницька і М. Бандрівський розкопали у 1994 р. на території Космача (присілок Медвежий) досі невідомий науці солевирибничий осередок, який на півтисячі літ древніший за відомі в Європі соляні штольні місцевості Гальштатт (Австрія)»².

Гірські природні умови Гуцульського регіону Українських Карпат мали вирішальний вплив на формування розсіяного типу поселення гуцулів. Для того, щоб займатися тваринництвом потрібна велика кількість земельних угідь, які знаходяться безпосередньо навколо садиб³.

¹ *Зеленчук І.М.* Вплив гірських умов Українських Карпат на формування традиційно-побутової культури гуцулів // *Гори і люди: Матеріали міжнародної конференції.* – Рахів, 2002. – С. 68-71.

² *Лаврук М.М.* Гуцули Українських Карпат (Етнографічне дослідження). – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 64.

³ *Сілецький Р.* Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX – початку XX ст. – К.: Наукова думка, 1994. – 148 с.

Споконвіків уклад життя, побут та гірська господарка гуцулів гармонійно узгоджувалися з природою Карпатських гір. Без такого гармонійного поєднання життєвих інтересів горян та постійного збереження навколишнього рослинного і тваринного світу, Карпати вже давно б перетворилися на безлюдну гірську пустелю. На цій фундаментальній основі органічного взаємозв'язку людей і гір історично сформувалася традиційна етносоціальна система Гуцульщини. Вона складається з таких основних традиційних сфер життєдіяльності гуцулів: мисливство й рибальство, збиральництво, тваринництво, лісівництво, народні промисли й ремесла, рекреація й туризм.

Розглянемо мисливство й рибальство гуцулів, як автохтонну історичну основу етносоціальної системи Гуцульщини. В структурі етносоціальної системи Гуцульщини мисливство й рибальство займає особливе місце. Вони були найдавнішими заняттями гуцулів, що зводилося до привласнення людиною дарів природи – диких звірів і риб для власних потреб виживання. За своєю важливістю мисливство й рибальство належали до найважливішого виду діяльності чоловіків, від якого залежало, власне, виживання сім'ї і родини.

Оскільки мисливство й рибальство гуцулів були найдавнішими і життєво найважливішими заняттями, то вони мали вирішальний вплив на їх особистість: «Гірські ландшафти потребують від горян відмінної від жителів рівнинних територій системи життєзабезпечення та інакших духовно-матеріальних навичок. Отже, гори значно інтенсивніше, ніж рівнини, впливають як на весь спектр життєдіяльності, так і на психофізичні властивості своїх мешканців»¹.

Більшість дослідників Гуцульщини звертають увагу на створення гуцулами протягом багатьох століть своєї етносоціальної системи – гірської системи життєдіяльності й культури, в основі якої лежало заняття мисливством і рибальством. Відомий етногеограф України М. Лаврук у монографії «Гуцули Українських Карпат» доводить, що заселення земель і поширення землеробства та скотарства проходило від гір на рівнини: «А щоб вижити в складному гірському середовищі люди змушені гуртуватися в спільноти. Якщо до цього ще додати такі сприятливі для молодого людства ознаки гір, як наявність природних жител (печер) і сховку від ворогів, матеріалу для виготовлення знарядь праці, високу концентрацію мисливських тварин і розмаїття рослин, які згодом були окультурені (майже всі сучасні зернові, садові, а також багато овочевих культур і картопля мають гірське походження), то стає зрозумілим, чому більшість найдавніших цивілізацій зародилась у горах Середземномор'я, Передньої Азії, Тибету, Індокитаю, Абіссинії, Мексики, Перу. Заселення земних просторів, як і поширення землеробства й скотарства, йшло в напрямку з гір на рівнини, а не навпаки. Коли в горах виникло демографічне перенапруження, зумовлене ростом населення, горяни заселяли прилеглі

¹ Лаврук М.М. Гуцули Українських Карпат (Етнографічне дослідження). – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 50.

рівнини. Навіть ті древні цивілізації, які на перший погляд є цілком рівнинними, – шумерська, єгипетська, мають гірські корені»¹.

Мисливство й рибальство завжди вимагали від гуцулів постійного подорожування під відкритим небом, глибоких знань гірського ландшафту та всіх секретів життя й поведінки диких звірів і риб. Заняття мисливством і рибальством – це суто чоловіча робота, пов'язана з постійними небезпеками подорожування горами й ризиком поєдинку з дикими звірами.

Хоча мисливство й рибальство на Гуцульщині є виключно чоловічим заняттям, проте до переробки й зберігання м'яса та риби залучалися й жінки. Приготування їжі з м'яса диких звірів і риби було завжди жіночим заняттям. Крім того, вичинкою шкір із упольованих звірів і пошиттям із них одягу займалася вся сім'я. Тому можна переконливо твердити, що мисливство й рибальство на Гуцульщині вимагало активної участі чоловіків, але до цього важливого заняття залучалися в сім'ї жінки й діти.

За важливістю для виживання сім'ї в складних гірських умовах Карпат мисливство й рибальство належали до найважливіших видів діяльності, які вирішальним чином вплинули на всю майбутню етносоціальну систему Гуцульщини та сформували світогляд гуцулів. Глибоке дослідження мисливства й рибальства дала можливість пояснити історичні першооснови та складники всієї етносоціальної системи Гуцульщини, яка згодом доповнилася відгінним скотарством у формі полонинського господарства, а ще пізніше – гірським лісівництвом: «Мисливство, рибальство, збиральництво – це гуцульські промисли, які мають давню традицію і відігравали колись помітну роль у забезпеченні горян продуктами харчування, хутром, а мисливство було водночас і способом регулювання чисельності популяції хижаків, які завдавали шкоди господарству»².

Природно-кліматичні умови Гуцульського регіону Українських Карпат особливо сприятливі для розвитку рослинного світу. Українські Карпати повністю покриті різними рослинами. Найвищий масив Карпат – Чорногорський хребет – містить п'ять гірських вершин висотою понад 2000 м над рівнем моря. Багаторічні спостереження за погодою в найвисокогірнішій частині Українських Карпат показують, що в окремих улоговинах Чорногорського хребта сніговий покрив постійно залишається впродовж цілого року. Таких місць, на яких сніговий покрив не сходить протягом літа, нараховується менше десяти.

Періодично спостерігаються дощові літа, протягом яких повністю зникає сніговий покрив в Українських Карпатах. Столітні спостереження показують, що повне зникнення снігового покриву на вершинах Чорногорського хребта є надійним прогнозом на добрий урожай трави. «Якщо вилітується сніг в Чорногорі, то залишиться сіно в оборогах» – так твердить давнє гуцульське прислів'я. Отже, можна твердити, що в найвисокогірнішій частині Українських Карпат – Гуцульському регіоні сніговий покрив не є постійним, він не створює несприятливих умов для

¹ Там само.

² Там само. – С. 81.

рослинного світу. Тому найвищі вершини Чорногорського хребта покриті рослинністю, значна частина якої має виняткові лікувальні властивості і занесені до Червоної книги України.

Споконвіків на Гуцульщині існує народна традиція в час літнього сонцестояння підніматися на найвищі вершини Чорногори, які вважаються святими місцями, щоб набратися високої космічної енергії і назбирати лікарських трав. Проблема виживання людини в гірських умовах постійно змушувала гуцулів підніматися в середині літа на вершини найвищих гір і шукати лікарських рослин для лікування маленьких дітей, молодих, зрілих і літніх людей. Особливо високою на Гуцульщині була дитяча смертність. Це підтверджує наявність у гірських церквах дитячих похоронних хрестів. Народна пісня гуцулів зафіксувала проблему високої дитячої смертності й намагання лікуватися високогірними лікарськими рослинами такими словами:

*«Єк би ни лук-чісок тай ни одолен-зілі,
Ни одна мамка ни зробила б дитині весілі».*

Лук-чісок – це дикий гірський часник, а одолен-зілі – це гірська валеріана. Тому збирання зілля займає важливе місце в укладі життя гуцулів.

Традиційне збиральництво відноситься до найдавніших занять гуцулів. Збиральництво гуцулів має свою особливість, спричинену гірськими умовами Українських Карпат, у яких можна виділити чотири висотні пояси.

Рослинний світ кожного гірського поясу суттєво відрізняється. В кожному гірському поясі є своя рослинність, серед якої особливо виділяються рослини, корисні для життя людини.

Збиральництво гуцулів складається зі збирання трав, коріння, ягід і грибів. Збирання кожного з них має свої характерні особливості, закріплені в народних звичаях і традиціях. Збирали трави в середині літа тільки в пору їх цвітіння, а викопували коріння восени. В дохристиянський період збирання трав було важливим ритуальним дійством і відбувалося за певними правилами. Християнство продовжило освячувати збиральництво гуцулів. Зібрані трави й коріння приносили до церкви на освячення.

Збирання лікарських трав і коріння зводилось до рум'янки, материнки, звіробю, валеріани, дикого часнику і цибулі, рододендрону Кочі (медвежих вухок), тирличу жовтого (джінджури), родіоли рожевої (оливника, золотого кореня). До найбільш поширених видів ягід, які ростуть в Українських Карпатах, можна віднести суницю (єгоди), чорницю (афіни), малину (малина), брусницю (гогоди) й ожину (чорниця). Вони мають лікувальні властивості за рахунок вмісту вітамінів, мікроелементів і біологічно активних речовин. Крім того, зібрані ягоди використовували як допоміжний харчовий продукт. Зберігали ягоди переважно в сухому вигляді, робили також соки і кваси.

Вживання ягід регламентувалося певними правилами. Особливо широко вживали ягоди діти, а дорослі використовували їх з лікувальною метою і в період посту.

Збирання грибів на Гуцульщині має давню історію. Оскільки Українські Карпати споконвіків були покриті густими лісами, то грибів тут росло багато й гуцули збирали їх вибірково. Переважно збирали білі гриби, які в розмовній мові і називали справжніми грибами, а всі інші види грибів не вважалися справжніми грибами й називалися гадючими грибами (гадіками). Збирати несправжні гриби було гріховним заняттям і принижувало гордість гуцулів.

Людина, яка збирала крім білих грибів, ще інші види, наражала себе на небезпеку отруєння, і вважалася нерозумною, лінивою, жадібною і такою, що грішить проти волі Божої, який створив білі гриби для людей, а інші види грибів для звірів і гадюк.

Давня традиція давала можливість гуцулам запобігти отруєнню грибами. При відповідному старанні гуцули забезпечували себе на цілий рік достатньою кількістю сушених білих грибів. Якщо вдавалося насушити їх багато, то їх обмінювали чи продавали.

Збирання на Гуцульщині лікарських трав, викопування коріння, збирання ягід і грибів мало важливі особливості, які зберігалися в звичаєвому праві. Насамперед люди мали право збирати тільки Богом дозволені трави, коріння, ягоди й гриби. Заборонені види трави, коріння, ягоди й гриби збирали тільки чаклуни (мольфарі) та чародійники (чередінники), яких вважали магами, а пізніше такими, що продали свою душу злим силам, сатані, чортові (дідькові).

На Гуцульщині традиційно батьки разом із дітьми займаються збиральництвом. При цьому передається досвід бережливого ставлення до дарів природи. Діти змалку бачать, що в горах у дикому стані ростуть корисні ягоди, гриби й рослини. Під час збиральництва відбувається живе спілкування людини й природи, тому гуцули набули багато досвідних знань про рослинний світ цього гірського краю.

Наступною складовою частиною традиційної етносоціальної системи Гуцульщини є гірське тваринництво, яке включає в себе й відгінне полонинське господарство. Після мисливства, рибальства та збиральництва, полонинське господарство гуцулів є найважливішим видом традиційної гірської господарки. Утримання корів, коней і овець на високогірних альпійських луках – полонинах є справжнім господарським феноменом Українських Карпатських гір, яке вимагає доброго знання гірських природно-кліматичних умов, термінів та інтенсивності полонинського випасання худоби.

Гуцульський регіон Українських Карпат у своїй найвисокогірнішій частині має багато альпійських лук, які називаються полонинами. Тому споконвіків гуцули займалися відгінним скотарством. Полонинське господарство гуцулів склалося на основі гірських природно-кліматичних і погодних умов.

Гуцули утримують у своїх господарствах корів, коней, овець і кіз. У літній період не вистачає місця для випасання худоби на малих сільських пасовищах. Більшу частину землі, яка не покрита лісами, використовували під сінокоси. На цих площах весною випасали худобу тільки до 6 травня (до св. Юрія). Після цього починався полонинський хід, збирання у

господарів худоби, яка буде випасатися на полонині. Господарі залишали на літування тільки необхідну кількість корів для щоденного одержання молока. Тільки ці корови й молодняк випасалися поблизу господарств на невеликих пасовищах, які називались толоками. Всі інші, вільні від лісу площі, використовували для одержання сіна.

Весняний період полонинського господарства складався з підготовчих робіт, які давали можливість випасати худобу і переробляти молоко. Весняні роботи на полонинах починались із очищення пасовищ від молодих дерев, які з'являлися внаслідок природного самосіву. Найпоширенішими молодими деревами були смереки й ялини, які піднімалися до верхньої межі лісу. Серед високогірних кущів, які засівалися, на альпійських луках були ялівець (женепин) і сосна сланка (жереп).

Постійне очищення полонин від молодих хвойних дерев і кущів, які щовесни з'являлися на полонинах через природне засівання, зберігало постійними площі полонин. Без щорічного очищення полонин вони заростали лісом і чагарниками саме в найнижчій частині, там, де альпійські луки переходять у субальпійський і лісовий пояс. В найнижчій частині альпійських лук (полонин) трав'яний покрив найгустіший і найвищий, який був найкращим пасовищем для тварин, особливо великої рогатої худоби. Чим вище підніматися по альпійських луках, тим рідшим і нижчим стає трав'яний покрив і менша інтенсивність заростання хвойними кущами й деревами.

До важливих весняних робіт на полонинах відносять ремонт господарсько-житлової будівлі (стаї), дерев'яного шатра для пастухів (застайки), дерев'яної загороди для худоби (кошери) і довгих ялицевих корит для збору джерельної води для водопою худоби. Весною готували також вузькі і довгі ялицеві корита (жолоби) для роздачі худобі солі.

Для вигону на полонини худоби і перенесення кіньми господарських вантажів використовувалися гірські дороги (плаї). Їх прокладали через густі ліси по гірських схилах із урахуванням особливостей рельєфу, переходами через гірські річки і потоки, а також через можливі кам'яні обвали.

Кожної весни потрібно було ремонтувати гірські дороги, щоб по них можна було переганяти худобу і переносити на конях вантажі. В основному потрібно було прочистити гірські дороги від повалених дерев, зрубати гілки дерев, що виступали на дорогу, спорудити переправи через гірські потоки, прибрати з дороги великі кам'яні валуни.

Літні роботи на полонинах починаються з пригоном худоби після 6 травня і закінчуються 21 вересня. Літній період полонинського господарства належить до основної частини роботи, коли випасають худобу, одержують основну частину молока, яку переробляють на сир, із якого через додаткову переробку виготовляють бринзу. Крім бринзи, з молока одержують масло, вурду і жентицю.

Літнє утримання худоби на полонинах належить до найважливішого заняття, яке приносить прибуток у вигляді бринзи і збільшення маси тварин м'ясної породи. На початку вигону худоби на полонини приходили

господарі для проведення контрольних удоїв (доїння на міру), які давали можливість укласти економічну угоду про розрахунок за випасання і догляд за худобою. Літній період був підпорядкований певному режиму: ранкове доїння, вигін на місце випасання, денне випасання, повернення на стійбище, вечірнє доїння і нічне утримання та охорона в загороді.

Основним сигнальним інструментом була трембіта, яка давала можливість закликати пастухів до стійбища.

Захистом від нападу диких звірів були вправність пастухів, міцні високі загороди (дільниці), цілонічне вогнище, мисливська зброя і полонинські собаки.

Протягом дня в стійбищі залишається ватаг, який переробляє молоко на сир і бринзу й людина, яка забезпечує стійбище дровами й підтримує вогнище, яке має горіти ціле літо. Пастухи великої рогатої худоби (бовгарі) і пастухи овець (вівчарі) займаються випасом худоби та ранковим і вечірнім доїнням.

Суворі природно-кліматичні та погодні умови, небезпека гроз, градобобою, зливових дощів, буревіїв, нападу хижих звірів, густі тумани, стрімкі урвища створюють постійні загрози для людей і тварин. Тому пастухи в полонинах проходять постійні випробування на виживання в екстремальних високогірних умовах і стають мужніми людьми.

За старовинною гуцульською традицією на полонині літують тільки чоловіки. Жінки на полонину виходять тільки під час доїння на міру і забирання бринзи. В екстремальних умовах високогір'я, де на кожному кроці на людину чатує небезпека, жінки не мають права перебувати, щоб не наражатися на неї. Виконуючи роль берегині сім'ї та роду, жінки не мають права ризикувати своїм життям.

Літнє утримання худоби на полонинах закінчувалося після 21 вересня. Після цієї дати стада й отари поверталися з полонин гірськими пляями в села. Вихід на полонини і повернення з полонин належало до найважчої частини полонинського господарства. Піднімання на вершини гір і опускання в гірські долини було важким випробуванням на фізичну витривалість для пастухів і тварин. Особливі труднощі траплялися під час ночівлі, тому перегони здійснювалися так, щоб ночувати у відповідних для цього місцях.

Осінь на альпійській луці приходить на місяць раніше, ніж на рівнини. Восени на полонині сторожем залишався один пастух, який доглядав полонинські будівлі, посуд та інвентар. Залишитися сторожем на полонині протягом шести зимових місяців наважувався тільки найвідважніший чоловік, який оберігав усі полонинські споруди і майно, а також виготовляв і ремонтував дерев'яний посуд: бербениці, коновки, дійниці¹.

До полонинського літування традиційно залучаються юнаки, які проходять на альпійських луках школу господарювання і виживання в екстремальних високогірних польових умовах. Під час літування в полонині потрібно бути завжди готовим до захисту худоби від можливого

¹ *Waigiel Leopold*. O Huculach: Zarys etnograficzny. – Krakow, 1887. – 38 s.

нападу ведмеда, вовка чи рисі. На полонині тваринники ціле літо залишаються наодинці з тваринами і горами, тому знання секретів природи і поведінки свійських тварин та диких звірів є життєво важливими, від яких залежить результати їхньої праці. Утримування та догляд за тваринами в Карпатах у осінній, зимовий і весняний періоди також вимагає знання традиційної гірської господарки.

У гірських умовах Українських Карпат землеробство має суто допоміжне значення і зводиться до сінокошіння. На Гуцульщині заготівля сіна, яке є основним зимовим кормом для свійських тварин, за своєю господарською важливістю прирівнюється до жнив на рівнинних територіях України. Для того, щоб на присадибних сінокосах-царинках вирости різотрав'я, щоб виростити поживну траву на гірських схилах, скосити й висушити її на якісне сіно, треба докласти багато фізичної ручної праці, добре знати особливості росту гірських трав та секрети передбачення місцевої погоди.

У традиційній етносоціальній системі Гуцульщини важливе місце займає гірське лісове господарство, яке влючає в себе посадку дерев, догляд за лісонасадженнями, рубку лісу та переробку деревини. Традиційне гірське лісове господарство, при якому ліси переходили гуцулам у спадок від предків, використовувало набутий практичний досвід лісівників, що складався з народних знань про особливості росту різних дерев у гірських лісах та практичних застережень відносно їх збереження й використання. Народні знання з гірського лісового господарства в Карпатах складаються з великої кількості практичних порад про кращі породи дерев, оптимальні строки посадки саджанців, вирощування і догляд за лісом, найкращі строки і способи лісорозробок, технології використання деревини в будівництві житлових і господарських споруд.

За давньою народною традицією батьки залучали дітей до робіт по догляду за лісом і переробкою деревини (крім небезпечних робіт – рубки лісу). Так юнаки на Гуцульщині оволодівали основними практичними знаннями, потрібними для успішного ведення лісового господарства в Карпатах.

Наступною складовою традиційної етносоціальної системи Гуцульщини є сфера народних промислів і ремесел, які добре збереглись у цьому краї. Гірські природно-кліматичні умови Українських Карпат та географічна ізолюваність регіону обумовили виникнення й розвиток народних промислів та ремесел. Перебуваючи під владою Австрії, Польщі, Угорщини, Румунії й Росії, більшість гуцулів не мала можливості одержати мистецьку освіту й реалізувати свої природні здібності в класичному мистецтві, тому вони яскраво виразили себе в народному мистецтві.

Якщо розглянути досвідні знання народних майстрів, які займаються народними ремеслами і промислами, то знаходимо випадки глибоких народних знань стосовно цінних властивостей деревини, глини, шкіри, вовни як сировини для виготовлення традиційних ужиткових виробів. Художня обробка дерева, кераміка, кушнірство, ткацтво, мосяжництво та інші види народних промислів і ремесел вимагають від майстрів глибоких знань властивостей матеріалів, секретів технологій, що ґрунтуються на

природних якостях сировини. Декоративне й ужиткове мистецтво Гуцульщини широко використовує природні матеріали й барвники, які відображають усю гаму кольорів гірських ландшафтів Карпат. Народні майстри Гуцульщини, продовжуючи давні традиції, виготовляють ужиткові вироби, які можна вважати справжніми зразками народного мистецтва.

Дослідники Гуцульщини звертають увагу також на крашу збереженість матеріальної і духовної культури гуцулів: «Гуцули – етнографічна група гірських українців, що зберегла свою самобутню культуру, мову, обрядовість, господарські навички. Вони неперевершені лісоруби, виробники бринзи, різьбярі, мосяжники, писанкарі, килимарі тощо»¹.

Традиційна етносоціальна система Гуцульщини включає в себе і сферу рекреації та туризму. Історичні джерела свідчать, що ще з часів Галицького князівства, періоду владарювання Польщі й Австро-Угорщини, на території Гуцульщини, як найвисокогірнішій частині Українських Карпат, побувало багато видатних особистостей із України та зарубіжних країн. Тут вони покращували своє здоров'я, відпочивали, піднімалися на гірські вершини Чороногорського хребта, черпали натхнення для творчості, працювали над своїми творами. Здійснюючи свої мандрівки Гуцульщиною, вони захоплювалися красою Карпатських гір та народною культурою й мистецтвом гуцулів.

Чисте гірське повітря, цілющі води, екологічно чисте харчування позитивно впливають на здоров'я відпочиваючих. Збереження природи Карпат з метою використання її для рекреації й туризму, мало практичне спрямування і використовувалося для покращення умов проживання і відпочинку туристів. Краса природних ландшафтів Карпатських гір, яку зберігали гуцули, була запорукою успіху в справі розвитку рекреації й туризму.

Сучасні ринкові методи господарювання в регіоні мають ґрунтуватися на врахуванні засад традиційної етносоціальної системи Гуцульщини, яка завжди була екологічно збалансованою і не призводила до виснаження гірських природних ресурсів та деградації Українських Карпат. Для того, щоб не порушити важливу рівновагу між господарською діяльністю горян і можливостями природного відновлення гірських екосистем, вкрай необхідна екологічна освіта й виховання місцевого населення, які ґрунтуються на практичних екологічних знаннях традиційної етносоціальної системи краю та сучасних екологічних знаннях. Якісні екологічні знання гуцулів складають їхній екологічний світогляд, на основі якого формується їхня екологічна свідомість і культура.

¹ *Блїй Г. де, Міллер Пітер.* Географія: світи, регіони, континенти / Пер. з англ. – К.: Либідь, 2004. – С. 136.

УКРАЇНА – ВІЙСЬКО

Радецький В.Г. (Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ МИРОТВОРЧИХ КОНТИНГЕНТІВ У ХОДІ МІЖНАРОДНИХ МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЙ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті аналізується досвід і розкриваються особливості застосування миротворчих контингентів у ході проведення міжнародних миротворчих операцій у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Наше покоління стало свідком і учасником всеохоплюючої перебудови міжнародних відносин. На європейському континенті склалася унікальна можливість виключити з арсеналу політики держав агресивні спроби вирішення міжнародних суперечностей за допомогою зброї. Позитивні зміни у воєнно-політичній обстановці, що відбулися наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., втілення у сферу міжнародних відносин механізмів діалогу, партнерства, довіри сприяють поступовому створенню нової системи міжнародної безпеки, яка ґрунтується на пріоритетності політичних, економічних і дипломатичних засобів над воєнними.

Водночас нова воєнно-політична ситуація характеризується зростанням непримиренності політичних, економічних, національних, релігійних та інших суперечностей. Акти збройного і терористичного насильства, що виникають на основі міждержавних, внутрішньодержавних та інших суперечностей, не тільки підривають економічні, соціально-політичні та інші умови безперешкодного існування й розвитку держав – безпосередніх учасниць конфліктів, а й завдають серйозної шкоди регіональній і навіть глобальній безпеці. Вони зачіпають інтереси багатьох країн і народів, завдають великої політичної, економічної, екологічної, соціальної шкоди¹.

¹ Підготовка та ведення миротворчих дій миротворчими контингентами та миротворчим персоналом Збройних Сил України: Метод. посіб. – К.: Національний науково-дослідний центр оборонних технологій і воєнної безпеки України, 2004. – 106 с.

Проблема попередження та припинення воєнних конфліктів міжнародними зусиллями завжди була актуальною, але зростання взаємозалежності держав у сучасному світі, глобалізація стосунків між ними надають їй все більшої гостроти. Тому світове співтовариство, провідні країни світу висунули ідею миротворчості, мета якої – запобігання і врегулювання самих різних конфліктів (суперечностей).

Серед **праць**, у яких досліджувалися питання застосування миротворчих контингентів, можна виділити такі: О. Кузьмука¹, Г. Нікітюка², М. Пальчука³, М. Скорохода, Г. Перепелиці⁴. У цих працях в основному розкриваються воєнно-політичні та військово-технічні питання підготовки миротворчих підрозділів і тільки частково вивчаються історичні аспекти підготовки персоналу миротворчих контингентів.

Досить широке висвітлення питання підготовки персоналу миротворчих підрозділів отримали у працях науковців Національного науково-дослідного центру оборонних технологій і воєнної безпеки України⁵. У їхніх наукових та методичних працях більшою мірою досліджуються сторони інформаційного та науково-аналітичного супроводження діяльності миротворчих контингентів.

Відсутність на сьогодні достатньої наукової розробки та обґрунтування необхідності формування педагогічної системи підготовки персоналу миротворчих контингентів обумовила **актуальність** визначеної автором теми наукової праці.

Зростаюча тенденція залучення збройних сил у миротворчість стає ключовим фактором у створенні системи колективної безпеки, зміцненні миру, перебудові політичних, економічних і законодавчих інститутів у державах, що беруть участь у подібних операціях. Миротворчість перетворюється у важливу частину широкомасштабного політичного процесу, спрямованого на запобігання і вирішення криз, встановлення миру і забезпечення довгострокового вирішення міжнародних проблем. Аналіз проведених наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. операцій дає змогу визначити такі їх *особливості*:

1. Для проведення операції була необхідна насамперед згода конфліктуючих сторін на розміщення сил ООН. Операції не проводилися без згоди держав, втягнутих у конфлікт. З ними погоджувалося питання щодо учасників операції, тобто країн, які рекомендувалися Радою Безпеки.

¹ Кузьмук О.І. Миротворча діяльність у спектрі пріоритетних функцій Збройних Сил України ХХІ сторіччя // Наука і оборона. – 2001. – № 4.

² Нікітюк В. Миротворча діяльність у Європі: еволюція міжнародно-правових та інституціональних засад // Наука і оборона. – 2001. – № 3; Нікітюк В. Тенденції розвитку миротворчої діяльності в Європі у сучасному геополітичному і міжнародно-правовому середовищі // Миротворча діяльність України. – К., 2002.

³ Пальчук М. Підготовка українських військових контингентів до міжнародних миротворчих операцій // Миротворча діяльність України. – К., 2002.

⁴ Скороход Л., Скороход Ю., Перепелиця Г. Миротворча діяльність на теренах СНД // Політична думка. – 1997. – № 4.

⁵ Підготовка та ведення миротворчих дій миротворчими контингентами та миротворчим персоналом Збройних Сил України: Метод. посіб. – К.: Національний науково-дослідний центр оборонних технологій і воєнної безпеки України, 2004. – 106 с.

2. Комплектування контингенту ООН відбувалося на добровільній основі за згодою відповідних держав на участь у операції.

3. Неодмінною умовою ефективності дій ООН було співробітництво конфліктуючих сторін. Без такого співробітництва фактично неможливі успішні дії міжнародних сил.

4. Визначальним принципом операцій було незастосування сили. Контингент ООН відігравав скоріше роль не військової сили, а поліцейської, мета якої полягала в тому, щоб забезпечити порядок, дотримання конфліктуючими сторонами досягнутих угод про припинення вогню.

5. Сили ООН у минулому були озброєні легкою зброєю, яка могла застосовуватися лише для самооборони¹.

Події останніх десятиріч істотно вплинули на миротворчу діяльність, на еволюцію змісту й характеру міжнародних миротворчих операцій. Якщо до 90-х років ХХ ст. такі завдання зводилися фактично до спостереження за обстановкою в районі конфлікту, а миротворчі сили виступали в ролі посередників (наприклад, у Палестині і на Кіпрі), то з початку 90-х років ХХ ст. з'являється новий тип миротворчих операцій. Це обумовлено насамперед зміною самої природи конфліктів, що перестали носити тільки міждержавний характер і стали виникати усередині самих держав (Сомалі, Руанда, колишня Югославія, Молдова, Грузія, Росія). Відповідно зменшилася кількість т.зв. класичних операцій, проведених контингентами нейтральних держав. Змінився і сам характер операцій та місій, збільшилася їх кількість. Вони мають тенденцію перетворення з суто військових у багатофункціональні, з вирішенням широкого кола завдань (наприклад, поліцейських функцій)².

Визначився консенсус постійних членів Ради Безпеки щодо необхідності у гострих ситуаціях застосовувати силу проти відвертих проявів саботажу угод про припинення вогню, що ставлять під загрозу життя людей контингенту ООН. Таким є один з уроків історії операцій. Відступи від традиційного незастосування сили мали місце зокрема в операціях ООН у Сомалі та Югославії. Життя показало також, що в разі необхідності розгортання сил ООН у зоні конфлікту доцільно здійснювати і за згодою чи на прохання однієї конфліктуючої сторони.

З огляду на сучасний розвиток подій розширилися також функції контингентів ООН. Якщо в минулому мандат операцій обмежувався завданнями моніторингу, спостереження, дотримання угод про припинення вогню, то нині більше уваги приділяється заходам превентивного характеру, гуманітарній допомозі населенню конфліктуючих сторін, сприянню владним місцевим структурам, зусиллям з відновлення миру, спостереженню за проведенням виборів, плебісцитів тощо.

¹ Нікітюк В. Миротворча діяльність у Європі: еволюція міжнародно-правових та інституціональних засад // Наука і оборона. – 2001. – № 3.

² Кузьмук О.І. Миротворча діяльність у спектрі пріоритетних функцій Збройних Сил України ХХІ сторіччя // Наука і оборона. – 2001. – № 4.

У сучасних умовах простежується тенденція щодо розширення *способів* застосування миротворчих сил. Використовуються такі:

1. Завчасне попереджувальне розгортання військових контингентів у районі конфлікту з метою запобігання його ескалації. Воно може включати: демонстрацію сили на підтримку політичних попереджень ворогуючим сторонам; розділення позицій, з яких ворогуючі сторони можуть розпочати збройні акції; проведення часткової евакуації населення з району конфлікту; надання в разі необхідності гуманітарної (медичної, продовольчої та іншої) допомоги населенню.

2. Створення в районі конфлікту демілітаризованих зон, у яких передбачаються: контроль за дотриманням режиму припинення вогню; контроль за комунікаціями, що використовуються ворогуючими сторонами з оперативними цілями; здійснення в районі конфлікту режиму заборони авіапольотів; забезпечення коридорів для постачання гуманітарних вантажів та інші запобіжні та забезпечувальні дії.

3. Виконання основних заходів операції з підтримання миру (примушенню до миру) та постконфліктні дії щодо відновлення мирної інфраструктури¹.

Аналіз змісту завдань військового характеру, які виконуються на всіх етапах проведення міжнародних миротворчих операцій, показує, що кожне окреме завдання вимагає індивідуального планування, окремої ретельної підготовки особового складу (військовослужбовців усіх категорій), окремого матеріального та технічного забезпечення відповідно до специфіки умов, у яких ці завдання виконуються. Подібна підготовка дає змогу більш ефективно проводити самі операції та зводити до мінімуму витрати і незворотні втрати від непередбачуваних дій як самих конфліктуючих сторін, так і миротворців.

Якість такої підготовки залежить від точності прогнозу щодо обсягу й змісту можливих завдань миротворцям у районі міжнародної миротворчої операції. Розвиток мистецтва проведення міжнародних миротворчих операцій у конфліктах XXI ст. неможливий без розширення спектра завдань, які будуть покладатися на багатонаціональні миротворчі контингенти (сили операцій з підтримання миру). До цих *завдань* належать:

надання допомоги місцевому населенню в облаштуванні території, знешкодованні вибухонебезпечних об'єктів, шкідливих для здоров'я матеріалів, рекультиватії ґрунтів у районах воєнних конфліктів;

боротьба з терористичними угрупованнями на території воєнного конфлікту за домовленістю між органами місцевої влади й ООН (військовим контингентом);

ліквідація злочинних угруповань на території воєнного конфлікту;

ліквідація зброї масового ураження (хімічної, біологічної) на територіях держав – учасниць воєнного конфлікту та підприємств з її виробництва;

¹ Про затвердження Інструкції про підготовку миротворчих контингентів і миротворчого персоналу ЗС України для участі в міжнародних миротворчих операціях. Наказ Міністра оборони України. – 25 жовтня 2004 року. – № 485.

сприяння у припиненні незаконної торгівлі зброєю (у тому числі важкої) у районі воєнного конфлікту;

спостереження за виборами, контроль за дотриманням прав людини, надання допомоги щодо створення і функціонування апарату адміністративного управління тощо.

Наведені завдання за своїм змістом можуть бути досить масштабними і витратними. Крім того, умови воєнно-політичної обстановки можуть вимагати різного масштабу втручання в події в районі воєнного конфлікту.

У сформованих умовах і з урахуванням специфіки сучасного етапу міжнародних відносин можна виділити найбільш стійкі *тенденції* у розвитку теорії і практики миротворчої діяльності.

Перша тенденція пов'язана з посиленням у миротворчих операціях геополітичної складової, її домінування над міжнародно-правовим і гуманітарним компонентом. У сучасних умовах миротворчі операції є важливим засобом практичної геополітики.

Друга тенденція полягає у поступовому зсуві центру докладання миротворчих зусиль із застосуванням військових контингентів із глобального на регіональний рівень. Йде активний пошук нових підходів у визначенні ролі міжнародних трансрегіональних і регіональних (НАТО, ОБСЄ, СНД, ОАЄ) та інших організацій у миротворчому процесі. Підтвердженням цьому сьогодні служать факти визнання світовим співтовариством легітимності операцій з підтримки миру, які були проведені у рамках СНД, ухвалення рішення про створення в рамках Європейського Союзу Сил швидкого реагування (ЄВРОФОР), активізації діяльності щодо формування Африканських сил кризового реагування (АСКР). Фактично мова йде про передачу значної частини миротворчих функцій від ООН до більш зацікавлених регіональних організацій. Оскільки регіональні організації добре поінформовані про становище в регіоні, то їх участь у миротворчих операціях може виявитися дуже корисною.

Третя тенденція полягає в тому, що негативні процеси у міжнародних відносинах обумовили еволюцію миротворчості і появу дещо жорсткішої форми впливу на учасників конфлікту – примушення до миру. Цього вимагали врегулювання збройних конфліктів та умиротворення сторін у гострих протистояннях міжетнічного, релігійного і територіального характеру, що нерідко могли перерости у громадянські війни.

Четверта тенденція полягає у поширенні практики прийняття рішень на проведення операцій щодо примушення до миру з порушенням установленної міжнародно-правової процедури. Тому відсоток військово-силових миротворчих операцій також має тенденцію до збільшення. Як правило, у таких операціях миротворчі цілі служать лише прикриттям дійсних геополітичних цілей організаторів і учасників операцій посилення геополітичного контролю над регіонами. Для реалізації своїх задумів країни-ініціатори, не чекаючи відповідного рішення Ради Безпеки ООН, вдаються до формування тимчасових коаліцій.

П'ята тенденція пов'язана з, власне, військовим аспектом миротворчих операцій. Мова в даному випадку йде про визнання миротворчих операцій

як однієї з форм застосування збройних сил, що знаходить своє відображення в концепціях національної безпеки і національних воєнних доктринах багатьох держав світу. З цим пов'язане й створення частин і з'єднань, спеціально підготовлених саме для миротворчих операцій, а також навчальних центрів для миротворців. Військова наука збагачується новими теоретичними розробками в галузі оперативного застосування підрозділів, частин і з'єднань в інтересах підтримки миру.

Саме з цією тенденцією в Україні пов'язаний розвиток теорії і практики підготовки та проведення миротворчих операцій з'єднаннями і частинами Збройних Сил України¹.

І, нарешті, варто сказати, що проблема миротворчості набула сьогодні своєї наукової інтерпретації. За цією проблемою розробляються дисертації, з'являються серйозні монографічні дослідження, наукові статті й інші публікації. Помітний інтерес до теоретизації знань з проблем миротворчості виявляє й ООН.

Проведений аналіз, визначені тенденції дають змогу зробити деякі *висновки* щодо напрямів реалізації національних інтересів під час здійснення Україною миротворчої діяльності.

По-перше, активна участь України в миротворчих операціях різного типу нагально вимагає вдосконалення законодавчої бази миротворчої діяльності, що відображатиме характер участі миротворчих контингентів ЗС України у міжнародних миротворчих операціях, їх мету і завдання, залучені сили і засоби, вимоги до них та їх підготовки, а також відповідність миротворчих операцій національним інтересам і економічним можливостям держави. Недостатньо правильно продумані і виконані операції можуть обернутися довгостроковими обтяжливими обов'язками держави у нестабільних регіонах.

По-друге, в інтересах України сьогодні домагатися того, щоб геополітичний компонент застосування збройних сил у миротворчих операціях в умовах нормально функціонуючої системи міжнародних відносин був збалансований міжнародно-правовим компонентом, сукупністю погоджених між основними суб'єктами міжнародного права норм і правил дій держав щодо використання своїх збройних сил у процесі врегулювання регіональних конфліктів. Домінування геополітичних складових миротворчих операцій над міжнародно-правовими призводить до порушення регіонального і глобального балансу сил і не сприяє врегулюванню конфлікту, а в умовах ослаблення геополітичного впливу України у світі не служить її інтересам.

По-третє, в умовах збереження конфліктного потенціалу регіонів, що безпосередньо прилягають до кордонів України, участь українських військових контингентів у миротворчих операціях стає не тільки фактором геополітичного впливу, а й необхідним засобом компенсації загроз національній безпеці України. Успіх миротворчих зусиль багато в чому

¹ *Скороход Л., Скороход Ю., Перепелиця Г.* Миротворча діяльність на теренах СНД // Політична думка. – 1997. – № 4.

буде залежати не тільки від ступеня відповідності заявлених цілей операцій національним інтересам і можливостям України, а й від рівня їх концептуального, правового й організаційного забезпечення.

Отже, участь Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях та інших видах миротворчої діяльності перетворилася за сучасних умов на пріоритетне завдання, успішне виконання якого позитивно впливає на зміцнення авторитету України на світовій арені, сприяє розвитку співробітництва з євроатлантичними та регіональними структурами безпеки і через це має виняткове значення для національних інтересів нашої держави.

Попко С.М. (Київ)

**ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕМІЩЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО МИРОТВОРЧОГО
КОНТИНГЕНТУ В ЗОНУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
(за досвідом операції в Республіці Ірак
у 2003-2006 рр.)**

У статті узагальнено досвід переміщення 5, 6, 7 окремих механізованих бригад та 81-ї тактичної групи українського миротворчого контингенту в зону відповідальності в Республіці Ірак під час проведення операції в складі багато-національних сил та розроблено рекомендації щодо вдосконалення переміщення.

Важливою складовою зовнішньополітичної діяльності України є міжнародне співробітництво Збройних Сил, яке має особливе значення для їх розвитку, зміцнення національної безпеки й оборони держави. За роки незалежності України більше ніж 30000 військовослужбовців Збройних Сил України взяли участь у проведенні миротворчих операцій у різних країнах.

Будь-яка миротворча операція починається з етапу переміщення миротворчого контингенту до країни вирішення питань зі встановлення миру. Організація та практичне здійснення комплексу заходів, пов'язаних із переміщенням особового складу, озброєння, військової техніки та матеріально-технічних засобів, за досвідом чотирьох ротаций українського миротворчого контингенту (УМК) має певний інтерес. Глибокий та всебічний аналіз питань підготовки та здійснення переміщення, визначення позитивних сторін, виявлення недоліків та особливостей, їх ретельна оцінка не втратили своєї актуальності. Крім того, слід урахувати, що участь у миротворчих операціях є одним із шляхів підвищення боєздатності Збройних Сил та підтримання їх бойової готовності¹.

¹ AJP-3.4.1. – Peace Support Operations, July 2001; Coalition Operations Handbook, April 2005 (American-British-Canadian-Australian (ABCA) Program.

Метою статті є розгляд та узагальнення досвіду проведення початку миротворчої операції, тобто переміщення контингенту ЗС України в зону відповідальності. У ній **висвітлені** питання переміщення, ротації частин та підрозділів УМК у Республіці Ірак у 2003–2006 рр. під час операції “Свобода Іраку”.

Слід зазначити, що найскладнішими були організація та здійснення переміщення 5 омбр, тому стаття розроблена в основному на прикладах її перебазування.

Насамперед під час підготовки УМК до переміщення був проведений комплекс підготовчих та організаційних *заходів* щодо направлення контингенту:

укладено міжнародні угоди між МО України та МО Польщі щодо забезпечення діяльності УМК у зоні відповідальності;

завершено планування переміщення контингенту до Республіки Ірак;

виділено необхідні асигнування на виконання заходів щодо підготовки та проведення розгортання контингенту за рахунок Державного бюджету України (для формування, підготовки та переміщення 5 омбр було витрачено близько 69,4 млн грн.; 6 омбр – 38; 7 омбр – 65 млн грн.);

організована взаємодія з дипломатичними представництвами України в Кувейті, Республіці Ірак та представництвом МО України в збройних силах коаліції для розгортання 5 омбр;

забезпечений дозвіл та митне оформлення вивезення з України ОВТ та МТЗ;

завершено підготовку переміщення озброєння, військової техніки та створено запаси матеріально-технічних засобів для забезпечення автономного функціонування 5 омбр протягом 6 місяців (за винятком продуктів харчування та палива)¹.

Досвід підготовки до розгортання 5 омбр та наступних контингентів до проведення ротацій підтвердив виключну важливість у своєчасному проведенні всього комплексу підготовчих та організаційних заходів. Розглянемо основні фактори, які впливали на організацію підготовки.

Одним із таких факторів був фактор часу. Загалом термін підготовки 5 омбр до виконання завдань за призначенням склав 3 місяці (підбір особового складу – один місяць, бойове злагодження – 25 діб. У подальшому термін підготовки контингенту збільшився до 5 місяців, при цьому злагодження підрозділів проводилося протягом 2,5-3 місяців².

Під час операції з розгортання 5 омбр у Іраку було переміщено: особового складу – 1232 особи; техніки – 237 од.; причепів – 86 од.; контейнерів – 74 од., пакетів з дошками – 54 од.

Переміщення 5 омбр було проведено комбінованим способом з використанням повітряного, морського, залізничного та автомобільного транспорту в три етапи:

¹ Доповідь про проведеної роботу Головного командування Сухопутних військ Збройних Сил України від 8 травня 2003 року.

² Звіт про діяльність 5 омбр по підтриманню миру і стабільності в провінції Васіт, Республіка Ірак.

перший – переміщення та зосередження 5 омбр у місцях завантаження на повітряний та морський транспорт на території України;

другий – перевезення та зосередження УМК у пункті постійної дислокації (базовий табір “Дельта”, м. Ель-Кут, Республіка Ірак;

третій – прийняття-передача повноважень у зоні відповідальності та безпосередня підготовка до виконання завдань.

Загалом розгортання 6, 7 омбр та 81 ТГ під час проведення ротацій здійснювалося аналогічно, але під час їх проведення повністю замінювали лише особовий склад.

Перший етап (16.07 – 09.08.2003) – зосередження особового складу, озброєння, військової техніки та матеріальних запасів 5 омбр у місцях завантаження на повітряний та морський транспорт.

Безпосередня тривалість переміщення становила: 4–5 діб – при перевезенні залізничним транспортом; дві доби – при здійсненні маршу підрозділів; 3–6 год – під час перевезення особового складу повітряним транспортом.

Для зосередження озброєння та військової техніки в морському порту завантаження було здійснено марш протяжністю близько 500 км. Тривалість маршу становила два добових переходи. Марш здійснювався від місць формування до морського порту завантаження “Октябрський” трьома колонами у складі управління бригади, 51, 52 омб.

На маршрутах висування в районах нічного відпочинку було організовано дозаправка техніки паливом та харчування особового складу із залученням сил та засобів Північного та Південного оперативних командувань.

Найбільш критичним питанням під час здійснення маршу була готовність техніки, яка знаходилася на зберіганні, до маршу на велику відстань. Так, під час маршу були відмови 7 од. техніки та виявлені підвищений знос протектора і тріщини на бокових сторонах 70 одиниць шин БТР-80. Основною причиною цього був жорсткий ліміт часу на підготовку особового складу та техніки.

Незважаючи на складність та окремі недоліки в організації та проведенні маршу, переміщення озброєння та військової техніки на значну відстань *дозволило* командуванню 5 омбр:

перевірити рівень готовності озброєння та військової техніки до виконання завдань за призначенням, і насамперед до здійснення 600-кілометрового маршу по території Республіки Ірак;

підвищити рівень маршової підготовки підрозділів та їх бойового злагодження.

Перевезення матеріально-технічних засобів 5 омбр було здійснено залізничним транспортом з трьох станцій завантаження (Житомир, Біла Церква, Самбір) та одної станції розвантаження (Миколаїв). Максимальна відстань перевезень становила 1040 км, тривалість перевезень – до 4,5 діб.

Забезпечення перевезень на залізничному транспорті здійснювалося через комендантів служби військових сполучень, що дало змогу уникнути затримок та забезпечити своєчасність перевезень.

Переміщення особового складу 5 омбр до аеропортів завантаження (Бориспіль, Миколаїв) здійснювалось автомобільним транспортом військових частин-формуваців. При цьому максимальна відстань перевезень була не більше 200 км.

Загалом переміщення підрозділів 5 омбр територією України характеризувалася такими *чинниками*, які суттєво вплинули на планування, організацію взаємодії, всебічне забезпечення та управління підрозділами під час маршру:

розміщення основних підрозділів 5 омбр (управління і підрозділи забезпечення, 51 омб, 52 омб) у трьох різних місцях дислокації військових частин формуваців (сmt. Гуйва, м. Біла Церква, Миколаїв);

підпорядкованість військових частин-формуваців різним оперативним командуванням (Північне та Південне оперативні командування);

велика відстань (від 300 до 500 км) від місць дислокації військових частин-формуваців до порту завантаження на морський транспорт;

одночасне переміщення великої кількості особового складу, озброєння, військової техніки та матеріально-технічних засобів із проведенням маршруів підрозділів та широким застосуванням автомобільного та залізничного транспорту;

наявність двох аеропортів завантаження (Бориспіль, Миколаїв).

Для організації взаємодії, надання допомоги та контролю за ходом перевезень були створені оперативні групи від Головного командування СВ, оперативних командувань.

Зосередження особового складу, озброєння, військової техніки та матеріально-технічних засобів у місцях завантаження на морський та повітряний транспорт 6, 7 омбр, 81 ТГ в основному проводилось аналогічно. Разом з тим переміщення підрозділів 6, 7 омбр, 81 ТГ по території за організацією мали деякі особливості. Наприклад, зосередження 6 омбр в аеропортах Бориспіль, Скнилів та морському порту “Октябрський” було більш тривалим (42 доби) порівняно з 5 омбр (27 діб), 7 омбр (35 діб) та 81 ТГ (22 доби). Перевезення здійснювали переважно залізничним транспортом. Певні труднощі виникали під час перевезень особового складу автомобільним транспортом від залізничних вокзалів до пунктів збору особового складу та очікування вильоту з аеропортів Скнилів та Бориспіль¹.

Особовий склад 7 омбр та 81 ТГ до районів завантаження у літаки України перевозили автомобільним транспортом впродовж 22 діб. Зосередження особового складу проводилося у пунктах збору особового складу та очікування вильоту з аеропортів Миколаїв (7 омбр), Скнилів (81 ТГ)².

¹ Звіт про діяльність 7 омбр по підтриманню миру і стабільності в провінції Васіт, Республіка Ірак.

² Звіт про діяльність 6 омбр по підтриманню миру і стабільності в провінції Васіт, Республіка Ірак; Звіт про діяльність 7 омбр по підтриманню миру і стабільності в провінції Васіт, Республіка Ірак; Звіт про діяльність 81 ТГ по підтриманню миру і стабільності в провінції Васіт, Республіка Ірак.

Отже, організація та здійснення переміщень підрозділів УМК удосконалювалися з накопиченням досвіду. Так, визначення оперативного командування, відповідального за підготовку та проведення ротації контингенту, дало можливість значно спростити підготовку, всебічне забезпечення та управління в ході переміщень (7 омбр – Південне ОК, 81 ТГ – Західне ОК).

При цьому вартість перевезень особового складу територією України становила: 6 омбр (до м. Львів) – 4845 грн; 7омбр – (до м. Миколаїв) – 3800 грн¹.

Досвід проведення чотирьох ротацій УМК у Республіці Ірак дав змогу визначити такі основні *заходи* щодо розташування миротворчих контингентів у місцях завантаження на повітряний та морський транспорт:

а) в аеропортах завантаження –

створення на базі існуючих військових частин поблизу (до 50 км) аеропортів пунктів приймання, розміщення, харчування особового складу протягом 1–2 діб та його подальше перевезення;

гнучке управління перевезенням особового складу та вибір раціонального, залежно від відстані, виду транспорту;

перевезення особового складу у терміни, які забезпечували проведення митних процедур та паспортного контролю (4–5 год).

б) у морському порту завантаження –

на етапі початкового розгортання контингенту одночасне зосередження техніки та майна в морському порту здійсненням маршів підрозділів (5 омбр);

під час проведення ротацій – створення поблизу (до 50 км) морського порту “Октябрський” пункту зосередження та зберігання озброєння, військової техніки та матеріально-технічних засобів;

поступове переміщення техніки та майна з завершенням їх підготовки на ремонтних підприємствах МО України.

Так постійне вивчення, узагальнення досвіду проведення ротацій дало змогу успішно перевезти український миротворчий контингент у Республіку Ірак.

Другий етап – зосередження українського миротворчого контингенту в пункті постійної дислокації (базовий табір “Дельта”, м. Ель-Кут, Республіка Ірак).

Протягом другого етапу підрозділи 5 омбр зосереджувались у базовому таборі “Дельта”. Під час організації зосередження командуванням УМК було *сплановано*:

перевезення особового складу, озброєння, військової техніки та матеріально-технічних засобів до Кувейту на відстань більш ніж 3000 км;

зосередження підрозділів бригади після завершення перевезень на транзитній військовій базі США “Койот” (Кувейт) та завершення їх підготовки до здійснення маршру;

¹ AJP-3.4.1. – Peace Support Operations, July 2001; Coalition Operations Handbook, April 2005 (American-British-Canadian-Australian (ABCA) Program.

здійснення 600-кілометрового маршу 5 омбр до базового табору “Дельта”, м. Ель-Кут, Республіка Ірак.

Організація перевезень повітряним транспортом. Особовий склад до Кувейту перевозили повітряним транспортом впродовж трьох діб. За 17 рейсів літаком Іл-76 було перекинута 1220 осіб. Відправляли особовий склад паралельно з аеропортів Бориспіль і Миколаїв. У першу чергу відправляли керівний склад підрозділів, водів усіх основних підрозділів та особовий склад для вирішення першочергових завдань.

Подібний спосіб організації повітряних перевезень застосовувався лише під час введення миротворчого контингенту. Під час ротації 6, 7 омбр та 81 ТГ направлення особового складу до зони конфлікту та його повернення в Україну здійснювалося поступово згідно з планом приймання-передавання повноважень зони відповідальності. У першу чергу перевозили керівний склад бригад та батальйонів, у другу чергу – особовий склад управління бригад та батальйонів, необхідний для приймання-передавання повноважень у зоні відповідальності та спільного виконання завдань. У третю чергу до зони конфлікту прибула решта особового складу бригад. Тривалість повітряних перевезень становила від 22 (ротація 7 омбр) до 28 діб (ротація 6 омбр). Для гарантування безпеки особового складу під час ротації для розвантаження визначався аеропорт поблизу табору “Дельта”. Так, під час проведення ротації 5, 6 омбр був обраний аеродром Таліл (Ен-Насирія, Ірак), розташований на відстані 300 км від базового табору “Дельта”. Перевезення проводилося автомобільним транспортом Коаліційних сил.

Для гарантування безпеки перевезень командирами 5 та 6 омбр призначався ескорт у складі двох посилених механізованих взводів. До передачі повноважень у зоні відповідальності супроводження проводилося підрозділами 5 омбр, після передачі повноважень – підрозділами 6 омбр.

Починаючи з ротації 7 омбр, особовий склад перевозили з аеродрому Ель-Кут літаками Іл-76. Це дало змогу виключити додаткові перевезення особового складу та вантажів по території Іраку, планувати перевезення відповідно до оперативної обстановки незалежно від можливостей Коаліційних сил. У ході ротації 7 омбр було перевезено два артилерійські розвідувальні комплекси (АРК-1М) одним рейсом літака Іл-76.

Під час ротації 81 ТГ її військово-технічне майно у кількості 140 тонн було перевезено шістьма рейсами літаків Іл-76, що дало можливість не використовувати морський транспорт та не здійснювати подальшу доставку до базового табору “Дельта” через територію Кувейту та Іраку.

Проте аеродром Ель-Кут використовували обмежено, тому що літаки приймали тільки у світлий час доби, і був знижений темп перевезень удвічі – не більше 2–3 літаків на добу.

Так застосування літаків Іл-76 вдвічі збільшило кількість рейсів для перевезення особового складу бригади (6 омбр – 12 рейсів, 7 омбр – 24 рейси), що підвищило вартість перевезень з 672300 (6 омбр) до 1649000 дол. США (7 омбр)¹. Крім того, потрібно було вживати додаткових заходів

¹ Звіт про діяльність 6 омбр по підтриманню миру і стабільності в провінції Васіт, Республіка Ірак; *Zeit* про діяльність 7 омбр по підтриманню миру і стабільності в провінції

безпеки для забезпечення зльоту та посадки літаків, а саме: рекогносцировка району аеродрому з радіусом до 10 км та його щоденне патрулювання 17 патрулями, повітряна розвідка, розвідувальні польоти безпілотних літаків та прикриття аеродрому Ель-Кут американськими вертольотами. До цього залучалося до 150 військовослужбовців та 39 одиниць техніки.

Організація перевезень морським транспортом. Важливе місце під час розгортання миротворчих контингентів, а також у ході проведення їх ротацій займали морські перевезення озброєння, військової техніки та матеріально-технічних засобів. Найбільш масштабні перевезення були здійснені під час введення 5 омбр.

Для перевезення морським транспортом використовували морські судна класу Ро-Ро за маршрутом: порт Октябрьськ – Чорне море – проливи Босфор та Дарданелли – Середземне море – Суецький канал – Червоне море – Аравійське море – Перська затока – основний порт розвантаження для всіх Коаліційних сил Аш-Шуайба (Кувейт). Довжина маршруту становила 4486 морських миль (8308 км), тривалість перевезення – до 18 діб. Для охорони вантажу під час перевезення командири контингентів призначали особовий склад чисельністю до 10 осіб.

Морським транспортом було перевезено 237 од. техніки, 86 причепів, 74 контейнери, 54 пакети з дошками. Розвантаження одного судна Ро-Ро тривало 6 год. Техніка завантажувалася (вивантажувалася) водіями, які супроводжували вантаж. Контейнери з майном завантажували (вивантажували) за допомогою портових кранів та персоналу порту.

Завантаження суден класу Ро-Ро під час виведення 81 ТГ з Іраку мало певні особливості. Для морського перевезення було зафрахтовано два відносно невеликих судна класу Ро-Ро (“Океанік” та “Каледонія”). Частина техніки 81 ТГ завантажувалася силами екіпажів своїм ходом у трюми суден, решта техніки та контейнери з матеріально-технічними засобами – на верхні палуби з використанням кранів суден. Внаслідок цього терміни завантаження суден були збільшені майже на 30% та становили до 24 год кожне, що призвело до затримки відправлення суден на добу, ніж це передбачалося планом виведення українського миротворчого контингенту з Республіки Ірак.

Одним із проблемних питань під час організації морських перевезень було постійне введення властями порту Аш-Шуайба (Кувейт) нових вимог до порядку заходження судна в порт, проведення вантажно-розвантажувальних робіт і встановлення додаткових податків на використання інфраструктури порту, що викликало додаткові непередбачені фінансові витрати. Так, під час введення контингенту і в ході ротації 5–6 омбр вантаж розглядався як військовий та звільнявся від додаткових податків, а під час проведення ротації 6–7 омбр був встановлений додатковий податок на кожне входження судна до порту, а

під час виведення контингенту – на проведення вантажно-розвантажувальних робіт.

Досвід проведення морських перевезень УМК у Республіці Ірак показав важливість обов'язкової присутності представників компанії-перевізника під час приймання, розвантаження, завантаження та відправлення судна для вирішення всіх організаційних та фінансових питань, які виникали в морському порту Аш-Шуайба (Кувейт). Зазначені вище труднощі свідчать про недостатню підготовчу роботу та організацію взаємодії з керівництвом порту з питань організації та практичного виконання всього комплексу завдань з приймання та відправлення суден.

Особливості зосередження підрозділів українського миротворчого контингенту в Республіці Ірак у вихідних районах для завершення підготовки підрозділів до входження в райони відповідальності. Світовий досвід проведення миротворчих операцій свідчить, що на етапі розгортання миротворчих контингентів, найбільш складними та важливими були питання приймання підрозділів, які прибувають на аеродроми та морські порти, їх розвантаження, збір та тимчасове утримання у вихідних районах, забезпечення руху підрозділів і перевезення матеріальних засобів до районів відповідальності. Проведений аналіз існуючих керівних документів у Збройних Силах України показав, що в Україні зазначені питання не досліджувалися. Тому під час планування й здійснення розгортання 5 омбр та проведення ротаций наступних контингентів використовувалися стандарти країн-партнерів з коаліції. Так, основні теоретичні положення щодо приймання підрозділів, які прибувають, їх збір та тимчасове утримання у вихідних районах (базах) та забезпечення руху підрозділів і перевезення матеріальних засобів до районів виконання завдань були обґрунтовані в розділах загальної доктрини логістики НАТО¹.

Оскільки особовий склад перевозили повітряним транспортом без особистої зброї та боєприпасів, а озброєння – морським транспортом без боєкомплекту, то створення вихідних районів для завершення підготовки підрозділів до зайняття районів відповідальності мало вирішальне значення.

В умовах операції “Свобода Іраку” вихідні райони розташовувалися на військових базах збройних сил США на території Іраку і Кувейту поблизу аеродромів, морських портів, а також на найважливіших шляхах переміщення військ у зоні проведення операції. Так, за погодженням з командуванням Коаліційних сил підрозділи 5 омбр були зосереджені у Кувейті на військовій базі “Койот” США. Переміщення підрозділів 5 омбр на 120 км здійснювалось маршем. Матеріально-технічні засоби перевозилися контейнеровозами Коаліційних сил. 10 серпня 2003 р. 5 омбр у повному складі була зосереджена на військовій базі “Койот” та розпочала підготовку до здійснення маршу в Ірак до зони відповідальності².

¹ Joint Tactics, Techniques, and Procedures for Joint Reception, Staging, Onward Movement, and Integration 13 June, 2000.

² AJP-3.4.1.1. – Peace Support Operations, July 2001.

Під час проведення наступних ротацій та виведення контингенту підрозділи 5, 6, 7 омбр, 81 ТГ у вихідних районах у повному складі одночасно не зосереджувалися. Як правило, створювалися два вихідних райони для завершення підготовки підрозділів до зайняття району відповідальності, а саме: вихідний район збору особового складу, який прибуває (відправляється) повітряним транспортом, вихідний район збору озброєння, військової техніки та матеріально-технічних засобів, які перевозяться морським транспортом. При цьому вихідний район призначався у пункті постійної дислокації більшої частини УМК (базовий табір “Дельта”). Аналіз переваг та недоліків зазначеного способу проведення ротації дав змогу визначити його як найбільш доцільний насамперед з питань гарантування безпеки особового складу. Пунктом збору техніки та майна був обраний морський порт Аш-Шуайба (Кувейт).

Так, під час проведення ротації 6–7 омбр на території морського порту Аш-Шуайба техніка 6 омбр (28 одиниць) розміщувалася протягом 4 діб. Аналогічним способом було організовано розміщення майна 7 омбр (43 одиниці), яке було зосереджено в порту в очікуванні транспорту Коаліційних сил для подальшого транспортування до базового табору “Дельта”.

Використання морського порту Аш-Шуайба як вихідного району збору озброєння, військової техніки та матеріально-технічних засобів *обумовлено:*

створенням коаліційними силами у порту інфраструктури для розміщення особового складу, розвантаження техніки, майна та їх тимчасового зберігання до відправлення в Ірак або завантаження на морський транспорт;

вирішенням питань всебічного забезпечення дій особового складу, обслуговування техніки та зберігання майна.

Організація переміщень підрозділів українського миротворчого контингенту в Республіці Ірак з вихідних районів до базового табору “Дельта”. Завершальною фазою другого етапу розгортання було переміщення контингенту від вихідних районів до базового табору “Дельта”.

Найскладніші завдання вирішувались 5 омбр, підрозділи якої здійснили 600-кілометровий марш за маршрутом: військова база “Койот” – базовий табір “Дельта”, м. Ель-Кут (Республіка Ірак) з 11 до 15 серпня 2003 р. чотирма колонами. Підрозділи переміщувались у складних фізико-географічних умовах Іраку при температурі повітря до +53° у тіні та до +72°С на сонці під постійною загрозою нападу антикоаліційних сил.

У ході маршу вийшли з ладу: один автомобіль УРАЛ-4320; два БРДМ-2, один БТР-60 (Р-145БМ), один КАМАЗ, один ЗІЛ-131(АРС), два ГАЗ-66; негативно зарекомендувала себе автомобільна техніка¹.

¹ Звіт про діяльність 7 омбр по підтриманню миру і стабільності в провінції Васіт, Республіка Ірак.

Вихід з ладу відбувався в основному через перегрівання карбюраторних двигунів ЗІЛ-131 та ГАЗ-66, БТР-60 та БРДМ-2. Крім того, під час переміщення виявилися низькі маршові показники автомобільної техніки, яка була на озброєнні бригади (швидкість руху машин утримувалася уступала техніці Коаліційних сил).

Тому було прийнято рішення про перевезення техніки та майна під час проведення ротації 6–7 омбр в обох напрямках транспортом Коаліційних сил. Для здійснення перевезень був визначений угорський транспортний батальйон БНД (ЦП), зі складу якого для перевезень українського контингенту було виділено дві колони трейлерів по 13 машин у кожній. Кожен трейлер міг перевезти два двадцятитонних контейнери або 2 автомобіля.

Найскладнішим питанням в організації перевезень було узгодження рішень командирів 6, 7 омбр зі штабами Коаліційних сил та БНД (ЦП). Це обумовлювалося тим, що внаслідок нестабільності ситуації в Республіці Ірак постійно змінювалися варіанти проведення ротації. На етапі планування ротації було відпрацьовано близько п'яти варіантів її проведення. Це значно ускладнювало остаточне прийняття відповідних рішень командирами 6, 7 омбр та залишало обмежений час на організацію взаємодії та узгодження дій зі штабами Коаліційних сил, що забезпечували організацію перевезень.

Проведений аналіз організації маршів підрозділів та перевезень техніки і майна контингенту показав, що основним способом їх проведення було послідовне переміщення техніки колонами за визначеними маршрутами з інтервалом в одну добу. Марші та перевезення здійснювалися протягом двох добових переходів з організацією нічного відпочинку на військовій базі ЗС США.

Враховуючи вимоги Коаліційних сил до швидкості руху колон до 100 км/год, обмежені можливості військових баз щодо розміщення значної кількості особового складу та техніки для нічного відпочинку, а також особливості організації похідної охорони колон під час маршу та управління ними, була визначена оптимальна кількість машин у складі колон – 30–40 одиниць.

Похідна охорона здійснювалася у взаємодії з 25 авіаційною штурмовою групою (ЗС Польщі), підрозділами вертольотів вогневої підтримки БНД(ЦП) з метою недопущення раптового нападу груп НЗФ на колони головних сил. До складу кожної колони були включені авіанавідники. Інженерна розвідка маршрутів здійснювалася у загальній системі забезпечення перевезень Коаліційних сил. Для дій у разі комбінованого нападу на колони НЗФ з використанням фугасів, стрілецької зброї та РПГ призначалися групи блокування, вогневої підтримки та евакуації пошкодженої техніки. До виконання завдань із супроводження колон та забезпечення безпеки їх руху залучалося від двох до трьох механізованих взводів на БТР-80, посилені засобами зв'язку, евакуації та медичного забезпечення.

Досвід організації переміщень по території Іраку, особливо під час введення 5 омбр у Ірак та виведення 81 ТГ з Іраку, висвітлив низку питань, які постійно вирішували в ході виконання завдань підрозділами УМК.

Так, марші здійснювалися автострадою Багдад – Ель-Кувейт, яка відповідала світовим стандартам (колони американської військової техніки рухалися із швидкістю близько 100 км/год), але середня швидкість руху колон, наприклад 5 омбр, не перевищувала 30 км/год. Машини управління, технічного, медичного, тилового забезпечення стримували рух колон сучасної техніки, робили їх легкими об'єктами для нападу навіть професійно не підготовлених терористів.

Основними причинами такої швидкості руху були:

1. Різноманітність зразків озброєння і військової техніки, велика кількість застарілої карбюраторної техніки у складі УМК на відміну від американської сторони, де домінувала дизельна техніка.

2. Технічна неспроможність зразків нашої техніки (БТР-60ПБ, БРДМ-2) через кліматичні умови розвивати необхідну швидкість руху.

Внаслідок цього під час проведення наступних ротацій, а також виведення контингенту важка техніка та техніка з обмеженим запасом ходу перевозилася трейлерами Коаліційних сил, що вимагало під час планування переміщень досягнення тісної взаємодії та координації дій з координуванням Коаліційних сил та БнД (ЦП).

Після завершення зосередження підрозділів у базовому таборі “Дельта” розпочинався процес прийняття повноважень у зоні відповідальності та завершення підготовки до виконання завдань за призначенням.

Третій етап. Прийняття-передача повноважень у зоні відповідальності та безпосередня підготовка до виконання завдань, зазвичай, було завершальною фазою розгортання миротворчого контингенту та початком виконання завдань за призначенням.

Процес прийняття-передачі повноважень у зоні відповідальності між миротворчими контингентами та завершення їх підготовки до виконання завдань за призначенням у будь-яких миротворчих операціях здійснюється відповідно до стандартних операційних процедур НАТО, за якими прийняття-передача повноважень в операції “Свобода Іраку” в зоні відповідальності між миротворчими контингентами потрібно було завершити впродовж 10 діб.

З урахуванням особливостей зони відповідальності та обсягу виконуваних завдань підрозділи бригади були розташовані в чотирьох таборах, розташованих один від одного на відстані від 50 до 130 км.

1. Базовий табір “Дельта” був розташований на території колишнього військового аеродрому у 5 км на південний захід від м. Ель-Кут. У базовому таборі розташовувались: управління 5 омбр; підрозділи забезпечення; 51 окремих механізований батальйон; 19 окремих спеціальний батальйон; 3 механізована рота (на автомобілях) 52 окремого механізованого батальйону.

2. База “Зулу” була розташована у 8 км на південь від м. Ес-Сувеїра, яке знаходиться в 120 км на північний захід столиці провінції Васіт м. Ель-Кут та в 90 км від столиці країни м. Багдад. На базі розміщувався 52 окремих механізований батальйон (на БТР та автомобілях); взвод військової поліції; штабна рота; рота забезпечення.

3. Табір “Атербері” був розташований на іраксько-іранському кордоні. У таборі розміщувалася 3 механізована рота 51 окремого механізованого батальйону. Особовий склад розміщувався в стаціонарній будівлі колишньої прикордонної застави.

4. У м. Ель-Хай розміщувався посилений механізований взвод 2 механізованої роти 51 омб. Особовий склад знаходився в стаціонарних будівлях м. Ель-Хай.

З 28 серпня 2003 р. 5 омбр у кількості 1648 осіб першою в БнД (ЦП) офіційно почала самостійно виконувати покладені на неї завдання.

Досвід проведення чотирьох ротацій УМК в Республіці Ірак дав змогу визначити такі загальні підходи щодо прийняття повноважень у зоні відповідальності та завершення безпосередньої підготовки до виконання наступних завдань:

розташування підпорядкованих підрозділів у визначених пунктах постійної дислокації в зоні відповідальності, організація їх охорони та оборони;

вивчення оперативної обстановки в зоні відповідальності та умов виконання визначених завдань у взаємодії з контингентом, який завершує виконання завдань;

оцінювання розвитку політичної, соціально-економічної, екологічної, санітарно-епідеміологічної ситуації, міжконфесійних та міжетнічних відносин для визначення дестабілізуючих факторів у зоні відповідальності контингенту та прогнозування їх впливу на умови виконання завдань;

уточнення рішення командира контингенту на виконання завдань відповідно до обстановки, що склалася в зоні відповідальності;

організація всебічного забезпечення виконання завдань підрозділами контингенту;

спільне виконання завдань з підрозділами контингенту, який завершує виконання завдань.

Отже, аналіз виконання завдань миротворчими підрозділами на етапі їх розгортання у визначеній зоні відповідальності дає можливість зробити такі висновки:

планування та практичне виконання завдань розгортання УМК у Республіці Ірак усіх ротацій здійснювалося відповідно до оперативних вимог операції, особливостей обстановки в зоні відповідальності з урахуванням наявних можливостей миротворчого контингенту і Коаліційних сил щодо здійснення переміщень;

зосередження особового складу, ОВТ та МТЗ у морських портах та аеропортах для завантаження відбувалося у загальній системі перевезень особового складу та військових вантажів у Збройних Силах України здійсненням маршів підрозділів своїм ходом та використанням автомобільного й залізничного транспорту;

введення озброєння, військової техніки та матеріально-технічних засобів УМК на територію Іраку здійснювалося морським транспортом через Кувейт. Особовий склад перевозили повітряним транспортом;

приймання, розміщення та забезпечення особового складу, техніки та майна після завершення перевезень відбувалося з використанням

інфраструктури Коаліційних сил в аеропорту (морському порту) вивантаження та на військових базах ЗС США;

контингент переміщувався до району виконання завдань маршем підрозділів і перевезенням техніки та майна автомобільним транспортом Коаліційних сил;

безпеку переміщень, всебічне забезпечення підрозділів під час руху організували сили й засоби контингентів у взаємодії та при підтримці Коаліційних сил.

Одним із суттєвих недоліків була неякісна підготовка техніки до маршу та її застарілість, а саме: карбюраторні двигуни на автомобілях та БТР не відповідали світовим стандартам, що знизило швидкість пересування колон під час введення УМК (5 омбр) у зону відповідальності та виведення 81 ТГ з Іраку.

Сокаль І.І. (Київ)

**ПІДРОЗДІЛИ ЗБРОЙНИХ СИЛ
УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНИХ
МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЯХ ТА МІСІЯХ
ПІД ЕГІДОЮ ОРГАНІЗАЦІЇ
ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (з 1992 р.)**

У статті розглядаються історичні аспекти діяльності миротворчих контингентів та миротворчого персоналу Збройних Сил України під час їх участі у міжнародних миротворчих операціях під егідою ООН. Визначено проблемні питання, які потребують вирішення для забезпечення ефективної діяльності підрозділів ЗС України спільно з військовими контингентами інших країн.

Визнаним способом встановлення з боку міжнародної спільноти контролю над конфліктуючими сторонами, блокування їх збройного протистояння, примушення до миру стало застосування військової сили за мандатом Організації Об'єднаних Націй (ООН). Воно відбувається зазвичай у формі міжнародних миротворчих операцій (ММО). **Міжнародні миротворчі операції** – міжнародні дії або заходи, які здійснюються за рішенням Ради Безпеки ООН відповідно до Статуту ООН, інших регіональних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки, згідно з положеннями глави VIII Статуту ООН¹, а так само дії і заходи багатонаціональних сил, що створюються за згодою Ради Безпеки ООН, які провадяться під загальним контролем Ради Безпеки (РБ) ООН з метою:

¹ Устав Организации Объединённых Наций и Статут Международного Суда // <http://www.un.org/russian/documen/basicdoc/chrter.htm>.

запобігання виникненню міждержавних або внутрішніх конфліктів;
врегулювання або створення умов для врегулювання міждержавних та внутрішніх конфліктів за згодою конфліктуючих сторін або з використанням примусових заходів за рішенням Ради Безпеки ООН, що може включати, зокрема, спостереження і контроль за додержанням угод про припинення вогню та ворожих дій, роз'єднання сторін, які конфліктують, роззброєння і розформування їх підрозділів, виконання інженерних та інших робіт;

надання гуманітарної допомоги населенню, яке постраждало внаслідок міждержавних або внутрішніх конфліктів;

виконання міліцейських (поліцейських) функцій по забезпеченню безпеки і додержання прав людини;

надання допомоги у подоланні наслідків конфліктів;

усунення загрози миру, порушень миру чи акту агресії¹.

Історія участі України в операціях ООН по підтриманню миру бере свій початок 15 липня 1992 р., коли за зверненням ООН, згідно з Постановою Верховної Ради України від 3 липня 1992 року № 2538-ХІІ “Про участь батальйонів Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії”² для здійснення миротворчої місії було відправлено 240-й окремий спеціальний батальйон, 60-й окремий спеціальний батальйон, 40-ва оперативна група штабних офіцерів, підрозділ військової поліції, група військових спостерігачів (з 01.06.95 р.) та 15-й окремий вертолітний загін Збройних Сил України³.

Відтоді наша держава залишається активним учасником миротворчого процесу і входить до числа 25 провідних країн – контрибу'ютерів миротворчих операцій ООН. Географія цієї участі постійно розширюється (див. табл.1).

Таблиця 1.

Хронологія участі Збройних Сил України в миротворчих місіях

Місія	Дата	Склад миротворчого персоналу
Сили ООН по охороні (UNPROFOR) (Боснія-Герцеговина)	1992–1995 рр.	240-й окремий спеціальний батальйон; 60-й окремий спеціальний батальйон; 40-ва оперативна група штабних офіцерів; підрозділ військової поліції; група військових спостерігачів; 15-й окремий вертолітний загін

¹ Стрижєвський В.В., Овчинніков В.В., Багінський М.М. Підготовка та дії підрозділів (частин) під час проведення миротворчих операцій. – К.: НАОУ, 2001. – С. 8-9.

² Постанова Верховної Ради України “Про участь батальйонів Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії”, № 2538-ХІІ від 3 липня 1992 року.

³ Якимович Б. Збройні Сили України: нарис історії. – Львів: Провіта, 1996. – С. 268.

Сили виконання Угоди IFOR-Сили стабілізації	грудень 1995 р. – грудень 1999 р.	240-й окремий спеціальний батальйон – 400 осіб
Місія ООН у Східній Славонії ПАООНСХ	квітень 1996 р. – січень 1998 р.	17-та окрема вертолітна ескадрилья; 70-та окрема танкова рота; 64-та окрема спеціальна механізована рота; 9-та окрема спеціальна механізована рота; 8-ма окрема вертолітна ескадрилья
Місія ООН превентивного розгортання в Македонії	червень 1995 р. – березень 1999 р.	військові спостерігачі – 1 особа
Місія ОБСЄ з верифікації у Косово	грудень 1998 р. – березень 1999 р.	військові спостерігачі – 23 особи
Місія ООН в Анголі	січень 1996 р. – лютий 1999 р.	901-ша окрема понтонно-мостова рота; штабні офіцери; військові спостерігачі; військові поліцейські
Місія ООН у Гватемалі (МІНУГУА)	січень-травень 1997 р.	військові спостерігачі – 8 осіб
Міжнародні сили з підтримки миру в Косово, СРЮ (КФОР)	з 1 вересня 1999 р.	1-й окремий спеціальний батальйон – 321 особа
Місія ООН у Таджикистані	грудень 1994 р. – березень 2000 р.	військові спостерігачі – 3 особи
Місія ООН в Афганістані	квітень 2000 р. – травень 2001 р.	військовий спостерігач – 1 особа
Місія ООН на півострові Превлака, Хорватія	січень 1996 р. – грудень 2002 р.	військові спостерігачі – 2 особи
Місія ООН у Лівані	з 22 липня 2000 р.	3-й окремий інженерний батальйон чисельністю 190 осіб
Місія ООН у Сьєрра-Леоне	з 21 грудня 2000 р.	4-й окремий ремонтно-відновлювальний батальйон; 20-й окремий вертолітний загін
Місія ООН у Косово	з листопада 1999 р.	військові спостерігачі – 2 особи
Місія ООН у Грузії	з 24 серпня 1993 р.	військові спостерігачі – 5 осіб
Спільні миротворчі сили в Придністровському регіоні Республіки Молдова	з серпня 1999 р.	10 спостерігачів
Місія ОБСЄ в Грузії	з серпня 2000 р.	1 військовий спостерігач
Місія ООН у Демократичній Республіці Конго	з жовтня 2000 р.	14 військових спостерігачів
Місія ООН у Ефіопії та Еритреї	з березня 2001 р.	6 військових спостерігачів та 1 офіцер штабу

Про важливість, складність і небезпечність миротворчої місії свідчить уже перша операція українських миротворців у Югославії, куди 29 липня 1992 р. у Сараєво увійшов і почав діяти Укрбат-1 у складі 555 осіб.

Батальйон виконував також суто цивільні завдання: забезпечення ремонту в Сараєво трамвайної колії, водогону, газопроводу та ін.

Пізніше до Югославії був направлений Укрбат-2, який займався розмінуванням у районі мусульманського анклаву поблизу Геражде, забезпечував безпеку на території в 372 кв. км. Після перших втрат, які зазнали українські миротворці в Сараєво в 1992 р. (було вбито 3 і поранено 9 українських військовослужбовців), виникла нагальна потреба політико-правового захисту миротворчого контингенту. І Україна, вперше в історії миротворчої діяльності ООН, виступила з ініціативою розробки міжнародного документа, який би *юридично захищав миротворчий персонал*. У 1994 р. така міжнародна конвенція була схвалена Генеральною Асамблеєю ООН і відкрита для підписання¹.

За роки врегулювання боснійського конфлікту бойову ротацію пройшли три українські спецбати (це понад 1500 миротворців), які, без перебільшення, перебували у найгарячіших місцях колишньої Югославії.

З початку 1997 р. Укрбат виконував завдання командування Стабілізаційних сил (CFOR) і був підпорядкований командирі німецько-французької бригади “Південний Схід” багатонаціональної дивізії “Саламандра”. Оцінку діям українських військовослужбовців у CFOR під час презентації нового складу Укрбату в травні 1997 р. дав командир бригади “Південний Схід” німецький бригадний генерал Ханс Будде. Він сказав: “Які б завдання не ставилися Укрбату, усі вони виконувалися блискуче. Ви заслужили повагу для своєї Батьківщини і можете з честю про це доповісти”.

Україна взяла активну участь у миротворчій акції в Косово, під час збройного конфлікту між сербами та албанцями. З липня 2000 р. у Косово почав діяти 14-й окремий вертолітний загін та українсько-польський батальйон, створений ще в листопаді 1997 р. на основі угоди, підписаної у Варшаві Міністрами оборони України і Польщі. Він складався з 267 українських, 496 польських та 30 литовських військовослужбовців. У ході миротворчої операції український контингент контролював три сербських і чотири албанських селища, охороняв сербські церкви, конвоював біженців, вилучав зброю, перевозив гуманітарні вантажі тощо.

В Укрбаті був спеціальний підрозділ, який виконував нові, незвичні для Збройних Сил України функції військової поліції. 14-й окремий вертолітний загін у складі 66 осіб перевозив у Косово співробітників ОБСЄ, представників тимчасової адміністрації ООН, командування CFOR. З початку місії загін загалом виконав більше 4800 польотів, перевіз 200 т гуманітарних вантажів. Високий професійний вишкіл українських військовослужбовців з Укрполбату і вертолітного загону визнаний командуванням CFOR.

Фактом довіри та визнання вагомого внеску України в миротворчі зусилля ООН, високого професіоналізму та мужності військовослужбовців

¹ Дяченко В.І., Цюрупа М.В., Шумський П.В. Міжнародне гуманітарне право як філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів. – К.: Сфера, 1999. – С. 26.

можна вважати місію українських миротворців в Анголі (січень 1996 р. – лютий 1999 р.). Підстава: Резолюція Ради Безпеки ООН від 08.02.1995 р. №976 і Постанова ВР України від 16.01.1996 р. № 96-ВР. У складі 901-ї окремої понтонно-мостової групи Збройних Сил України (200 військовослужбовців та 131 одиниця техніки).

У 1996 р. українські військовослужбовці навели в Анголі 20 мостів, за що командира підрозділу полковника О. Пінчука нагороджено Почесною грамотою Секретаріату ООН, а весь особовий склад – медалями.

З 22 липня 2000 р. 3-й окремий інженерний батальйон Збройних Сил України чисельністю 190 осіб виконує завдання у складі Місії ООН у Лівані на підставі Указу Президента України від 20.06.2000 р. №806/2000, Закону України від 22.06.2000 р. №1832, Постанови Кабінету Міністрів України від 26.10.2000 р. №1596.

У Лівані окремий інженерний батальйон Збройних Сил України лише за шість місяців 2000 р. розмінував і знешкодив 1100 мін (для порівняння: за 22 роки, протягом яких сили ООН перебували у Лівані, вони знешкодили 56 мін). Батальйон здійснював також будівництво модулів, доріг, вертолітних майданчиків, каналізаційних споруд, прокладав електромережу, облаштовував позиції для миротворчих сил, будував житло для миротворців тощо¹.

З 21 грудня 2000 р. 4-й окремий ремонтно-відновлювальний батальйон Збройних Сил України чисельністю 524 особи виконував завдання у складі Місії ООН у Сьєрра-Леоне. Миротворчі сили Місії виконували завдання по підтриманню миру та безпеки в країні на основі резолюції РБ ООН № 1270 1999 р. та мандату РБ ООН від 20.09.2000 р. № 1321 і на підставі Указу Президента України від 08.12.2000 р. № 1319/2000 р., Закону України від 14.12.2000 р. № 2148-14 та Постанови Кабінету Міністрів України від 28.12.2000 р. № 1924/2000².

З 12 березня 2001 р. до групи українських миротворців у Сьєрра-Леоне приєднався 20 окремих вертолітний загін чисельністю 110 осіб, який успішно виконував наступні завдання: перевезення персоналу Місії та високоповажних осіб; перевезення вантажів; медичне транспортування; евакуація поранених; польоти спостереження; повітряне супроводження переміщення військ³.

З 11 серпня 2003 р. український миротворчий контингент (окрема механізована бригада Збройних Сил України, офіцери штабу багатонаціональної дивізії Центральний Південь, офіцери штабу Коаліційних об'єднаних оперативних сил у Республіці Ірак) на підставі Указу Президента України від 02.06.2003 р. №459 виконував завдання у складі Коаліційних об'єднаних оперативних сил у Республіці Ірак.

¹ Військове будівництво в Україні в ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. О.І. Кузьмука – К.: Вид. Дім “Ін Юре”, 2001. – С. 312-324.

² Смолянук В. Військова могутність України: теоретико-методологічні засади формування і розвитку. – К., 2000. – С. 247.

³ Кузьмук О.І. Миротворча діяльність у спектрі пріоритетних функцій Збройних Сил України ХХІ сторіччя // Наука і оборона. – 2001. – № 4. – С. 4.

Це найбільший національний миротворчий контингент за всю історію участі України в миротворчих операціях. Крім цього, приступив у 2005 р. до виконання завдань за призначенням у складі миротворчих сил ООН у Ліберії 56-й окремих вертолітний загін.

Збільшення складу миротворчих контингентів України та ускладнення воєнно-політичної обстановки, за якої вони виконують власні завдання, підвищують вимоги до їх підготовки. Вирішення цього питання потребує створення цілісної ефективної системи підготовки миротворчих підрозділів ЗС України. Питання підготовки підрозділів та окремих військовослужбовців до участі в миротворчих операціях залишається актуальним.

Певні теоретичні та практичні *кроки* у цьому напрямі були зроблені:

1. З 2000 р. при Національній академії оборони України діють курси підготовки офіцерів багатонаціональних штабів, на яких здійснюється підготовка персоналу для миротворчих операцій.

2. На базі Яворівського навчального центру, який має необхідну навчально-тренувальну базу, планується створити центр підготовки миротворчих сил, де буде здійснюватися підготовка підрозділів Збройних Сил України до участі у миротворчих операціях.

3. Розроблена Тимчасова інструкція про підготовку миротворчих контингентів і миротворчого персоналу Збройних Сил України для участі в міжнародних миротворчих операціях.

Разом з тим вивчення досвіду підготовки миротворчого персоналу дав змогу керівництву Збройних Сил виявити *проблемні питання*, які потребують удосконалення:

1) *Відсутність єдиної стандартизованої програми навчання* миротворчих підрозділів у масштабі ЗСУ, що призводить до значних труднощів при їх підготовці;

2) *Відсутність системи надходження, накопичення, обробки та аналізу інформації стосовно участі Збройних Сил України у ММО*, не дає можливості своєчасно та якісно реагувати на необхідність внесення змін у процес навчання миротворчих підрозділів та персоналу, що зменшує якість підготовки, а в подальшому й їх використання;

3) *Питання стандартизації*. Необхідне приведення до єдиного знаменника на всіх рівнях понятійного апарату, форм, методів і процедур роботи, починаючи з планування операцій, організації управління військами та всебічного забезпечення і закінчуючи такими суто технічними аспектами, як дозaprавлення транспортних засобів або колір ярликів, що вказують групу крові військово-службовця тощо;

4) *Професіоналізація миротворчого персоналу*. Цілком очевидно, що професіонал буде краще виконувати завдання, ніж солдат строкової служби. Виходячи з досвіду, який отримала Україна під час участі у миротворчих операціях, відстежується необхідність залучення до виконання завдань з підтримання миру висококваліфікованого, добре підготовленого та оснащеного особового складу;

5) *Наявність розвинутої навчально-тренувальної бази для підготовки миротворчих підрозділів та персоналу*. Якість підготовки

безпосередньо віддзеркалюється на якості виконання миротворчих завдань. Якщо для підготовки підрозділів не були створені необхідні умови, максимально наближені до реальних, то підготовка миротворчого персоналу, на жаль, проводиться переважно у вигляді теоретичних занять у зв'язку з відсутністю належної матеріальної бази¹.

Отже, на даний час проблема міжнародної безпеки на глобальному, регіональному та локальному рівнях залишається однією з найактуальніших на початок XXI ст. та близьку їй середню перспективу. Згідно з чинним законодавством, Україна може брати участь у ММО Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних організацій, мандат яких затверджено Радою Безпеки ООН. Разом з тим для забезпечення діяльності миротворчого персоналу Збройних Сил України потребує вирішення низка питань організаційного, законодавчого і соціального плану.

¹ Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України). – К.: Аванпост-прім, 2004. – 96 с.

УКРАЇНА – МЕНТАЛЬНІСТЬ, ДОЛЯ, ІСТОРИЧНА МІСІЯ

Сніжко В.В., Федоренко О.А. (Київ)

ІСТОРИЧНА ІДЕЯ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСТВА

У статті автори обґрунтовують свою гіпотезу стосовно процесу формування у мешканців українського терену характерних психологічних особливостей світосприйняття та осмислення національного ландшафту в контексті становлення інтегративних українознавчих знань стосовно географічно-політичних феноменів України й українського світу.

Головне право кожної людини – це право на життя й здорове навколишнє середовище, яке безпосереднім чином і сприяє здоров'ю. Здоров'я ж поєднує в собі як функціональні аспекти, так і стабільність нервової системи та інтелектуального розвитку людини, а також є вагомим підставою для неперервного процесу пізнання нею дійсності.

У процесі органічної еволюції життя на земному просторі появилися й розвинулися різноманітні живі організми, які поступово шляхом удосконалення перетворювалися з простих форм у більш складні структурно та функціонально, зокрема, наприклад, генетичні модифікації наддавших приматоподібних форм. Варіації людиноподібних форм були різноманітні, але лише одній вдалося стати на шлях соціальної еволюції й культурного генезису, використовуючи можливості осмисленого використання природних засобів для досягнення пануючого стану існування на планеті.

Важлива позиція розуміння феномену генезису людства в процесі загального генезису планети – це усвідомлення людиною себе як складної біотичної системи та здатність аналізувати дії природного довкілля як формуючого впливу на себе. Людність планети в міру свого демографічного наростання, щонайочевидніше в декількох центрах антропогенезу, протягом усього свого генезису міграційними хвилями

поширювалася, еволюційно вдосконалюючись та екологічно адаптуючись до різних зон суходільного терену.

Відбувалися безпосередні зустрічі різноміграційних хвиль, що сприяло контактності, а через обов'язкову комунікабельність давніх людських спільнот відбувалися метисації. Безсумнівно, що такі варіації не набували спадковості одразу, проте якщо вони відбувалися тривалий час, то адаптовувалися обов'язково.

Однією з суттєвих, а іноді й визначальних обставин еволюції людини були мутації, тобто зміни спадкових ознак під дією внутрішніх та зовнішніх впливів: радіації, хімічних речовин, елементів харчування, завдяки яким, наприклад, одна форма людиноподібних істот трансформувалася в іншу. Саме завдяки мутаціям, тобто внутрішнім змінам в організмі, і відбулося формування як оригінального виду людини розумної, представники якого мали унікальну природну пластичність, могли адаптуватися до різних природних зон і мають різноманітні фенотипні і генетичні особливості.

Для еволюції людини важливе значення мала наявність величезних запасів води, що має унікальні властивості, які сприяють фізичному та розумовому функціонуванню людських істот. Ця обставина значною мірою обумовлювала формування перших цивілізаційних людських структур навколо великих водойм: річок, озер й майбутніх морів.

У світовій та європейській суспільній думці з давніх часів за Геродотового сприяння утвердилось усвідомлення про те, що в Східній Європі протягом тисячоліть існує певна окремішність з природними кордонами, що пролягають по лінії: Чорне море – Азовське море – Дон – Полісся – Західний Буг – Карпати – Дунай (нині більшу частину цього терену займає сучасна Україна). Так праукраїнська земля і люди на ній стають реальним не лише об'єктом, а й суб'єктом міжнародного цивілізаційно-культурного поступу¹.

На цьому прадавньому терені протягом тисячоліть відбувалося поєднання різноманітних антропологічних типів людей та своєрідних духово-культурних та соціально-політичних структур. Чітко визначений концентровий характер географічного положення давньоукраїнського терену на перехресті світових цивілізаційно-культурних, політичних і релігійних процесів зумовлював формування парадигмальної основи сучасного наукового українознавства, яке зароджувалося як своєрідний історико-парадигмальний процес пізнання людиною природного довкілля та самопізнання життєдіяльності свого та інших народів, а згодом поставало у працях мислителів, філософів, державних діячів як сукупність загальних положень про специфічні особливості країн та ідеологій держав створених на їхніх територіях².

Сучасна територія України розташована на Сході Європи, у межах Східно-Європейської рівнини, Карпат і Кримських гір. Античні мислителі,

¹ Українці у світовій цивілізації і культурі: Колективна українознавча монографія. – К.: НДІУ, 2008. – С. 10.

² Там само. – С. 19-20.

починаючи від Геродота, окреслювали кордони Великої Скіфії як просторової конструкції зі сторонами: з півдня – Понт (Чорне море), зі сходу – Танаїс (Дон), з півночі – лісові простори тайги, з заходу – Істр (Дунай) і гори.

Отже, територія України утворює собою особливу природну зону, у межах якої геохімічний склад землі й води, хімічний та мікробіологічний склад повітря формувалися мільйони років та переформовуючись створювали сприятливі умови для існування людності з оригінальною екологічною психікою, що найбільш адаптована саме до цього унікального природного довкілля. Це природне довкілля завдяки утвореним біоенергетичним та електромагнітним полям сприяло виникненню унікального землеробського давнього психотипу праісторичного автохтонного населення України.

На цій унікальній суходільній території, покрайній багатьма водними магістралями, автохтонне суспільство постійно перебувало в складному психофункціональному стані. Незважаючи на постійну відсутність власної держави, етнос перебував у постійній ідеалістичній єдності завдяки найвиразнішому вияву психоїдеї автохтонного етносу, яка безпосередньо сперта на весь комплекс психо-естетичних та морально-етичних модулів у межах свого природного довкілля.

Важливим показником цього комплексу є культура, яка увібрала в себе мистецтво, звичаєве і природне право тощо. Культура є найуніверсальнішим чинником інтерпретації українознавчих компонентів націєтворення та державотворення, а тому є чинником творення теорії українознавства та його сучасної концепції.

Культура як дуже виразний і оригінальний вияв геопсихічної дії автохтонного населення визначає сталість і тяглість соціокультурної й антропогенної спадковості, зокрема у Середній Наддніпрянщині у такій послідовності: племена доби бронзи – скіфи листяно-лісової полоси – населення черняхівської культури – нащадки літописних слов'ян. Українознавчий зміст культури виявляється у синтезі та інтеграції знань про виникнення та розвиток людності на терені України, зокрема у певні етапи часопростору про її особливості життя і праці, ставлення до явищ природи (клімату, рельєфу, рослинного і тваринного світу)¹.

Як свідчать антропологічні дані з минулого навіть з дуже давнього минулого на теренах України мешкали не лише представники протоевропейського, а й інших антропних типів: давньосередземноморського та протофінського з незначною монголоїдною домішкою.

Протягом тисяч років при співіснуванні різномовно-культурних суспільств відбувалася різноваріантна метисація і, врешті, вибудувався оригінальний антропоїдний тип з пріоритетністю протоевропейської компоненти. Згодом неолітична революція (перехід від господарської пріоритетної привласнюючої діяльності до відтворюючої господарської

¹ Там само. – С. 309.

домінанти) поглибила формування специфічних рис цього типу, бо землеробство формувало унікальні особливості світогляду і природного богорозуміння, які разом з природно-кліматичними умовами довкілля формували спосіб життя.

Кліматичні зміни, зокрема зниження середньої температури (похолодання) всього регіону спричинювало зміну фітоценозу, який викликав іноді докорінну зміну біоценозу, що впливав і на антропний склад певного терену. Наприклад, трипільський період на теренах України відбувався за досить теплого температурного режиму, який створював сприятливі умови для існування рослинності субтропічного типу, відповідною була й фауна, а також людність, адаптована до всього комплексу умов “природне довкілля” такого типу. Погіршення кліматичних умов викликало зміну всього біоценозу, тим самим посприявши значним відцентровим міграційним процесам, які обумовлювали пріоритетність у наступні часи людності кочівного типу поведінки.

У давні часи процеси збереження і передачі генетичної інформації відбувалися внаслідок безкінечних міграцій різних спільнот, які мали різноманітний (негативний – хвороби, позитивний – обмін досягненнями) вплив на автохтонні культури.

Аспекти взаємозв'язку біогеохімічних і природнофункціональних процесів характерні лише для певного суспільства, у певних умовах і на певному природному терені. Осмислення цих специфічних процесів є необхідною передумовою усвідомлення сутності України як об'єкта пізнання та предмета українознавства, системи знань, яка має фундаментальні наукові основи й концептуальні зразки наукової методології.

Первісні спільноти людей створювали самоорганізуючі системи з певним способом життя й оригінальним світоглядом, якими були давні культури – Трипілля, Хараппа, Мохенджо-Даро, Яншао, Та-Кем, Шумер, Ассирія, Аккад, Еллада. Дослідження загальних та специфічних особливостей світорозуміння людності трипільської археологічної культури є важливим ідейно-змістовним напрямом творення сучасної концептуальної візії наукового українознавства як інтегративної, синтетичної і цілісної багатогранної системи знань про Україну та український світ.

З цих давніх культур, які поставали внаслідок різних обставин перетворення фізико-хімічних параметрів середовища, найбільш унікальними є два типи біогенної трансформації ландшафту. Перший тип – це система неполивного землеробства, яка була основою трипільської археологічної культури, яка цілісної системи у всій її різноманітності проявив. Другий тип – шумеро-аккадівська культура, яка базувалася на поливному землеробстві і використанні рабської праці.

Ці два типи культур, які були виявами конкретної геопсихічної діяльності людності певного терену, стали основою формування певної геокультурної свідомості наступних спільнот. З давніх часів розгортається взаємозалежний процес: під впливом природних явищ на певній території

формуються свідомість та буття людності, а згодом ця людність виступає суб'єктом владного та державного суверенітету.

Під впливом свого геопсихічного комплексу в людності українського терену формувалися демократичні засади соціокультурного й державотворчого розвитку. Система соціокультурних відносин шумеро-аккадівської цивілізації стала основою для подальшого розвитку відносин у соціумі Карфагена й Ассирії, елліністичної Греції, Римської імперії, західноєвропейських суспільств, з іншого боку, суспільства Леванту й Арабські халіфати.

Психоетнічні особливості імпресіоністичного природовідчуття сформовані людською спільнотою на теренах Давньої України в умовах рослинної естетики змішаних листяно-соснових лісів з різнотравними луками, стали основою формування геокультурної свідомості українського етносу.

Ці глибинні й оригінальні геокультурні засади згодом виявили себе фундаментом інтеграції східнослов'янських племен у єдину цілісну спільноту в межах держави київських князів. Культура і мова цієї людності формували унікальну етнонацію і визначали її роль та місію на всіх етапах історичного розвитку світової цивілізації¹.

Описи території України з античних часів різними іноземними й вітчизняними авторами вкладаються в сучасний «український простір» та виявляють історичну тяглість обширів цієї геополітичної реальності. Саме в давні часи, як це слушно зазначено у працях П. Кононенка, В. Крисаченка та інших учених-українознавців, почала складатися сукупність знань про територію України та її населення, тобто у працях Гіппократа, Анахарсиса та інших античних мислителів уже виявлялося своєрідне протокраїнознавство.

Праці античних, візантійських, арабських та інших давніх авторів свідчать про давню історіософську міфологічну спадщину українського етносу. Саме в цих писемних джерелах виявляється специфічна психосемантична картина терену як окремого «острова», який є територією сьогодишньої України.

Світоглядною основою формування українського етносу була землеробська творча свідомість, яка сприяла формуванню багатоконтинуентної ієрархії норм самоідентифікації і цінностей культурної та політичної ідентичності.

Компоненти цієї свідомості спільноти виявилися визначальними для її розвитку, особливо для її еволюції від періоду держави київських князів до кінця XX ст. у різних владних системах. Нова інтерпретація цих компонентів, охоплення їх теорією та сучасною концепцією наукового українознавства будується на врахуванні постійних змістовних модифікацій цивілізаційно-культурних структур українства.

На відміну від великої кількості етнічних спільнот, українська етнічна спільнота не була остаточно знищена фізично, асимільована чи

¹ Там само. – С. 311.

закріпачена з повним духовним переродженням. Внаслідок специфічних процесів трансформації суспільної свідомості українська етнопсихічна структура відроджувалася природним шляхом постійно, проте поступово повертаючи свій традиційний демократизм, а на початку ХХІ ст. отримала можливість вийти на провідні позиції у світі.

Геокультурна свідомість українського етносу стала основою формування специфічних елементів структури геополітичної свідомості суспільства в його національній формі. Осмислення сутності психоетнічної демократичності автохтонного етносу є важливою обставиною для аналізу способів і особливостей трансформації географічно-політичних знань у процесі формування суспільної свідомості людності, яка, усвідомлюючи свою національну єдність, прагне утворення власної національної держави.

Формування геополітичної свідомості як складової суспільної свідомості людності відбувалося у контексті еволюції землеробської творчої свідомості, основи якої було закладено ще в наддавні часи, а утверджено в трипільській археологічній культурі, дніпро-донецькій археологічній культурі і культурі ямково-гребінцевої кераміки. Факти історії, культурології й інших наук свідчать про трансформацію геокультурних засад становлення та буття унікального суверенного етносу в процесі формування української нації, яка як суб'єкт геополітики поєднує найрізноманітніші якості й тенденції державно-політичного, суспільно-економічного та культурно-мовного розвитку.

Землеробська творча свідомість була й залишається психо-ідеологічною основою розвитку людності українського терену як геополітичного суспільного утворення. З давніх часів геопсихічний вплив на особу й етнос є беззаперечним, а такі етноформуючі чинники, як мова, традиції, харчування, духовні засади, звичаєве право, культура тощо, визначають психоетнічну належність та рівень політичності кожної геополітичної спільноти.

Українська нація, як і будь-яка людська спільнота, має варіювання індивідуумів, яке в певний історичний період і за певних історичних обставин змінювало стратегію духовного та політичного функціонування. Від періоду трипільської культури людність українського терену трималася свого, випрацьованого в просторі і часі, типу психо-суспільної та соціальної «моделі світу» з певними культурними символами, хоч з плином часу, зокрема в ХХ ст. ця історико-культурна модель перетворюється на архаїчну структуру, і генезис автохтонного етносу природно потребує її зміни¹.

На просторово-часові параметри «моделі світу» української етнопсії впливали, крім суспільно-політичних чинників, також господарська діяльність населення та його концентрація, міграційні процеси тощо. Модерний український етнос формувався в умовах своєї бездержавності у двох імперіях – польській і російській, де під постійним тиском етноциду в

¹ Сніжко В. Свідомості Брама: Природничо-українознавча монографія. – К.: Планета – Медія, 2008. – С. 270.

різних формах, починався перехідний період від етносу до нації. Цей процес завершився в ХХ ст., коли визначними стали роки: 1918-1919 – створення Української Народної Республіки; 1929 – створення Організації українських націоналістів; 1941 – проголошення Акту відновлення Української держави 30 червня; 1991- прийняття Акту проголошення Української держави¹.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. автохтонний український етнос, зберігаючи глибинні особливості своєї геокультурної свідомості, перетворюється на державницько-політичну націю після втілення в життя головного постулата геополітичної свідомості – формування національної ідеї та створення національної держави.

Проблема ідейної та політичної єдності поколінь українців, які пережили досить жорсткий, як на наш час, період російсько-більшовицького режиму СРСР та тих, які ввійшли в суспільство після 1991 р., є актуальною в українознавчому дослідженні цінностей автохтонного етносу та розробці варіантів їх втілення в систему державотворення, науки, культури, різних галузей освіти, патріотичного виховання. Вагому роль у вирішенні цієї проблеми відіграє професійна і патріотично-просвітницька діяльність Національного науково-дослідного інституту українознавства МОН України щодо формування в суспільстві громадської думки стосовно ролі цінностей національної демократії й автохтонної української культури, рідної та державної української мови, історичної пам'яті, як вагомих чинників сучасного українського націєтворення і державотворення.

Наукові співробітники Інституту, спираючись на інтегративне методологічне підґрунтя, спрямовують свою увагу на формування в суспільстві україноцентричних поглядів на явища, які характеризують геополітичну цілісність і культурно-історичну унікальність поняття «Україна», зокрема на такі історичні події й явища: Київське і Галицько-Волинське князівства як два етапи Давньоукраїнської держави; діяльність гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Орлика; Конотопська битва 1659 р.; оборона Батурина від московських військ 1709 р.; війни більшовицької Росії проти Української Народної Республіки у 1918 – 1920 рр. ХХ ст.; Голодомор 1932-1933 рр.; діяльність структур ОУН і УПА у 40-50 рр. ХХ ст.; дисидентський рух у 60-80 рр. ХХ ст.; Чорнобильська катастрофа 1986 р. – як наслідок імперського ставлення центру до колоній; боротьба за незалежність України національно-патріотичних сил у 1989 – 1991 рр. ХХ ст.

Учені-українознавці, визначаючи засади й перспективи розвитку української нації та держави в окресленому природними межами регіональному географічно-політичному просторі, орієнтуються на три важливі ідейні підстави: Україна на початку ХХІ ст. є в контексті сучасних процесів на європейському та світовому просторах самодостатнім суб'єктом міжнародних відносин та геополітики; Україна є окремою й

¹ Там само. – С. 326.

унікальною ділянкою біосфери, геополітичною та геокультурною реальністю, про що свідчать писемні пам'ятки різних діячів минулого – політичних і державних діячів, географів, істориків, культурологів і мовознавців; існування українського етносу, як демократичної й неагресивної суспільно-політичної структури є визначальним для творення гуманістичного Світу та його цінностей, оскільки ця спільнота є частиною всепланетної спільноти людей, але й має свої сутнісні унікальні особливості.

Формування геополітичної свідомості українського суспільства відбувалося на основі ідейних та культурних традицій автохтонного етносу, який є базисною основою становлення нації як державотворчої структури.

Дослідження аспектів, пов'язаних з цим процесом, має як теоретичне, так і практичне значення. Насамперед аналіз цих проблемних аспектів сприятиме утвердженню в суспільстві принципів єдності: комплексу “природи і людини”, національності й історичної пам'яті, а також накопиченню необхідного емпіричного матеріалу для різногалузевих освітніх методичних розробок, які враховували б усі критерії інтегрально-світоглядного, ідейно-психічного та інтелектуального розвитку особистості.

Виходячи з потреби формування наукової парадигми українознавства як системи знань про Україну як геополітичну реальність, можливо визначити такі завдання апробації гіпотези цього наукового дослідження:

вироблення цілісної та достовірної наукової інформації для обґрунтування положення про те, що геополітика як комплексний напрям наукового українознавства є важливим чинником формування української національної ідеї та ідеологічної основи державотворення;

окреслення світоглядних засад і компонентів теоретико-методологічного інструментарію формування знань про Україну як геополітичну реальність, про наукове українознавство як основу збереження історичної пам'яті й демократично-гуманістичних цінностей українського суспільства;

утвердження наукового українознавства як комплексної й інтегративної науки про ідейні та культурні цінності українського світу як феномен геополітичної реальності, про вплив географічних і соціальних факторів на розвиток суспільства та функціонування структур державної влади.

Проскурова С.П. (Кіровоград)

**УКРАЇНОЗНАВЧА
СПРЯМОВАНІСТЬ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ**

У статті йдеться про необхідність посилення українознавчої спрямованості етнопсихологічних досліджень в умовах складних і динамічних соціокультурних процесів, що протікають в українському соціумі.

У програмній статті «Українська національна ідея. Проблеми методології» П. Кононенко акцентує увагу на етнопсихологічних чинниках формування української національної ідеї: «В українській природі характерів нероздільні аналітичні й художньо-образні начала, симфонізм, раціоналізм, елегійність і героїка, сентименталізм і жорсткий прагматизм, корисність і краса. А найвищий ідеал – суверенітет і свобода людини на Батьківщині»¹. В умовах складних і динамічних соціально-психологічних процесів, що нині протікають в українському соціумі, актуальність етнопсихологічних досліджень зростає.

Саме в галузі етнопсихології сучасне українознавство має змогу продукувати нові ідеї, демонструвати передові методологічні підходи. Підтвердити тезу про наявність нових ідей та методологічних підходів у сучасному українознавстві можемо на прикладі розробленості ним етнопсихологічного аспекту українознавчих студій.

Однак спершу дозволимо собі здійснити екскурс до витоків етнопсихології, зокрема етнопсихології українців.

Вперше в українській етнографії означив тему представник міфологічної школи М. Костомаров у відомих працях «Об историческом значении русской народной поэзии» та «Две русские народности»². На основі аналізу фольклорних джерел і співставлення ментальних особливостей двох сусідніх народів – українців і росіян – дослідник визначив відмінності їхніх національних характерів.

Оглядаючи історичне життя українців, М. Костомаров виділив т.зв. «типи суспільного життя» – «козак», «чумак», «бурлака», «селянин». Натомість у росіян такими типами були «цар», «боярин», «удалой молодец» (мовою оригіналу – *С.П.*), підтипами – «козак», «солдат».

Посилаючись на фольклорні та історичні джерела, вчений окреслив характерні риси типу українського козака, якими, на його думку, були віра, любов до Батьківщини, сімейність, товарицькість, «одностайність», вайовничість, прагнення слави. Свої висновки М. Костомаров підкріпив

¹ Кононенко П. Українська національна ідея. Проблема методології // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XX. – С. 14.

² Костомаров М. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь, 1994. – С. 130-199.

посиланням на народні пісні про Морозенка та Нечая – уславлених козаків-лицарів.

Д. Чижевський вважав психологічну характеристику українців М. Костомарова однією з найширших і найглибших, як на його час¹.

Цієї теми торкалися також І. Нечуй-Левицький, П. Куліш, І. Франко. Їхні дослідження стосувалися, передусім, «української душі», «національного характеру» тощо. Водночас застосовані ними методологічні підходи були цілком співзвучні ідеям основоположників етнопсихології М. Лацаруса та Х. Штейнтала, які запровадили поняття «народний дух» і «психологія народів».

Етнопсихологія як наукова дисципліна зародилася в 60-ті рр. XIX ст. Під нею розуміли систему пізнання психологічного стану нації за допомогою порівняльного аналізу мови, моралі, міфології та культури індивідів, об'єднаних спільними рисами психіки.

Поштовхом для подальшого розвитку етнопсихології стала праця В. Вундта «Психологія народів» (1930–1950-ті рр.). Концепція «народного духу» була спорідненою неофрейдистській теорії «культури та особи», що виводила національний характер із сукупності «модальних» осіб, вважаючи етнічність соціобіологічним явищем.

Саме ця концепція стала підґрунтям для етнопсихологічних досліджень українських вчених О. Кульчицького та В. Яніва.

Зокрема, О. Кульчицький виділив сомато-психічні, геопсихічні, історичні, соціальні, культуро-морфічні та глибинно-несвідомі аспекти формування української психіки².

В. Янів розглянув, передусім, історичні та соціопсихічні чинники формування українського психотипу³.

В основу вітчизняної етнографії та етнопсихології лягла базова концепція соціобіологічної природи етнічності, причому пріоритетами стали етнічна самосвідомість та національний характер як основа розуміння «призначення» української нації.

Вагомий внесок у розробку проблеми формування української національної самосвідомості зробив історик Я. Дашкевич, який розробив концепцію етногенезу українців як цілком самостійної нації, що мала декілька рівнів самосвідомості⁴. На його думку, в основі етнічної системи лежить національна ідея, що збуджує національну самосвідомість і стає чинником формування національної культури. Дослідник першим зрозумів необхідність розібратися в тому, «які риси (психологічні – С.П.) справді питомі, а які формувалися під впливом південно-східної сторони кордону (пасивність, рабськість, фаталізм, анархічність, отаманство, жорстокість, підступність, зрадливість, розбишацтво, забобонність)».

¹ Чижевський Д. Українська філософія // Українська культура / Лекції за ред. Д. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 182.

² Кульчицький О. Український персоналізм. – Мюнхен; Париж: УВУ, 1985.

³ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: УВУ, 1993.

⁴ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 43-44.

У 90-ті рр. XX ст. психологічні аспекти стали магістральною галуззю українознавчих досліджень провідних українських етнологів, насамперед А. Пономарьова та О. Нельги.

Вихідною позицією теоретичних побудов А. Пономарьова стало твердження про двоїстість української ментальності: «В цілому сукупність етнічних стереотипів українців в її сучасному вигляді становить таку систему поглядів та навіть систему філософії, яка визначає своєрідність національного характеру, моральних цінностей, способу життя, типу поведінки тощо, – словом, усього того, що виражається узагальненим поняттям «українство». Ця система має своєрідну структуру, включаючи два основних історичних шари традиційно-побутової культури, які визначають два типи української ментальності: землеробський та козацький. Перший тип хронологічно давніший: він сягає глибинних коренів українства, витоки яких ідуть від прадавньої індоєвропейської культури; другий сформувався в епоху середньовіччя на ґрунті оригінального етносоціального утворення – козацтва»¹.

На думку вченого, кожному типові ментальності українців відповідала оригінальна система світобачення, культурних пріоритетів та соціальної організації. Землеробська сутність проявлялася, зокрема, в космогонії (за українським міфом, чоловіка Бог зліпив із землі, а жінку – з тіста), у легендах про походження землеробських знарядь праці, у культурі хліба, в обожнюванні селянської праці (в одній із колядок Бог і святий Петро орють ниву, а Божа Мати носить їм їсти). Похідними першого типу були високий статус жінки в українській родині і громаді, що проявилось як у формах сватання та шлюбу, так і в міфології, демонології та фольклорі.

Другий тип ментальності – козацький – формувався на протилежних позиціях: на пріоритеті чоловіка-лицаря, на культурі дороги, походу, мандрів – на відміну від тяжіння до землі, оселі, на приниженні статусу жінки – символу землеробської праці.

Зіткнення двох типів ментальності спричинило найтиповіші риси національного характеру (високе почуття трагічного, властивість співпереживати людським стражданням) і систему етнічних стереотипів.

О. Нельга застосовує до етнопсихології українця поняття «етнічного архетипу». Розмірковуючи на тему українства як етноментального феномену, він визначає його ментальні риси – гуманізм, демократизм, селянськість, індивідуалізм, безелітність (безшляхетність), козацькість, роз'єднаність, бездержавність.

За О. Нельгою, етнічний архетип – це сукупність душевно-культурних символів та образів етнічного буття, етнічна «душа в собі». Дослідник співставляє поняття етноментальності та етноархетипності й доходить висновку, що «тільки етнос здатний виробити такий іншовираз Душі, як архетипність, і такий іншовираз Духу, як менталітет...»²

¹ Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994. – С. 129-130.

² Нельга О. Теорія етносу. Курс лекцій. – К.: Тандем, 1997. – 343 с.

Важливою особливістю курсу лекцій О. Нельги є включення в нього методичних розробок для дослідження феномену етнічності, зокрема тестових запитань про чинники формування в етнічній самосвідомості почуття Батьківщини, про рівень етнічної самосвідомості, про етнооб'єднувачі чинники, про рівень етнічного самозбереження українців діаспори, про етнорегіональну свідомість.

Автори розділу «Традиції та інновації у формуванні українського менталітету» колективної праці, підготовленої під егідою Інституту філософії НАН України¹, прагнуть внести певну ясність щодо проблеми взаємозв'язків менталітету українців і «розбудови національної держави».

Теоретичні положення розділу підпорядковані одному надзавданню – «пробудженню політичної активності народу», «усвідомленню ним своїх інтересів щодо політичних сил, які здатні до реалізації його запитів та потреб, ментальних настанов», «побудові держави, адекватної нашій вдачі».

Однак сумнівним виглядають спроби як звести ментальні проблеми лише до тривалого впливу бездержавного існування, так і пояснити їх тривалість у часі тим, що начебто державний лад України являє собою «конгломерат елементів парламентської республіки, президентського правління і радянської влади» і «не є цілісним».

Автори визначають етнічну ментальність як «цілісну систему світобачення, що визначає своєрідне відображення представниками етнічної спільності навколишнього світу, їх уявлень про цей світ, ставлення до нього, комплекс цілісно-сміслових утворень і своєрідних правил життя, котрі зумовлюють мотиваційну активність і найбільш доцільний у даних соціальних, культурних, природних умовах тип поведінки», вважаючи, на нашу думку, це визначення єдино вірним.

Етнопсихологічна тематика є одним із пріоритетних напрямів роботи Науково-дослідного інституту українознавства. Зокрема, відділ геополітики та геостратегії НДІУ плідно працює над розробкою психологічних аспектів української геополітики². У збірниках наукових праць НДІУ під рубрикою «Україна – ментальність, доля, історична місія» друкуються фахові статті, присвячені українознавчим аспектам етнопсихологічних досліджень.

На жаль, не втрачає своєї актуальності провідна теза статті В. Доморослого про витоки та шляхи подолання однієї з негативних ментальних рис українського психологічного типу – провінційності, якої ми не позбудемося, допоки «наша історія не стане історією перемог, а не поразок»³.

¹ Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б.В. Попова. – К.: Товариство “Знання”, КОО, 1998. – С. 178-196.

² Сніжко В., Федоренко О. Просторова візія української геополітики // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XX. – С. 481-495.

³ Доморослий В. Українознавство та його роль у подоланні рис провінційності в українській ментальності // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. II. – С. 457.

Українознавча спрямованість та міждисциплінарний підхід монографії О. Донченко та Ю. Романенка¹ роблять її непересічною в переліку етнопсихологічних студій в Україні останнього десятиліття.

Автори пропонують інтенсифікувати вивчення особливостей психосоціальної еволюції українського соціуму за допомогою методу архетипів. Вони поставили за мету відкрити перед читачем завісу психокультурного підсвідомого, архетипального минулого, вперше здійснивши спробу реконструкції архетипів більш пізньої доби історії людства – архетипів «політичного несвідомого» та соціальної психіки. Цей метод потребував від них теоретико-практичного синтезу надбань різних наук, зокрема психології, історії, психіатрії, біології, соціології тощо. Як вихідний матеріал для дослідження автори взяли архетипи візантійської психокультури, які, на їхню думку, лежать в основі «соціального несвідомого» українців та росіян (а саме архетипи «вічного учня», «героїзованого злочинця», домінування уречевленого над процесуальним або ж минулого над майбутнім, об'єктивно-речової детермінації буття, обрядності та імітативності, «вічного повернення», едукативності психокультури, анігілятивної рівності, долі, ідеалізації старовини, тожості істини і влади, центрованої провини, монарності буття, «вічної правди», «звеличення юродивого»).

Більшою чи меншою мірою візантинізм вплинув на формування основних властивостей українського менталітету – індивідуалізм, екзекутивність, інтровертивність, емоційно-естетична домінанта, толерантність.

Силою обставин, оскільки фундаментальна наука перебувала в методологічній кризі, взяти на себе функції етнопсихологів мусили українські письменники. Як своєрідні індикатори та резонатори психологічних переживань індивіда, вони на інтуїтивному рівні відчують больові точки «колективного підсвідомого» нації.

Есеїстика Є. Маланюка, Л. Костенко, О. Забужко, Ю. Андруховича вносить на широкий загал проблеми національної ідентичності українців, їхньої етнокультурної фрагментарності, деформації української ментальності внаслідок тривалого нав'язування невластивих їй ідеологічних схем і соціологічних моделей. Автор прагне вказати можливі шляхи виходу із «зачарованого кола» скаліченої психології пострадянського українця.

Поет, культуролог, історіософ Є. Маланюк в написаному 1959 р. есеї «Малоросійство» однією з найістотніших причин деетнізації українців визначив, зокрема, властиву всім імперіям, до складу яких входили українські землі, політику творення «пересічного типу імперської людини». Однак автор підкреслював, що процес, який протікав на підросійських, а згодом підрадянських теренах, був «радикально відмінним» від процесу, що відбувався за Австро-Угорщини: «...державний устрій московської, згодом петербурзької, а від сорока літ знову московської імперії – не знав,

¹ Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001.

не знає і знати не хоче жодної особовості: ані суспільної, ані національної, ані навіть регіональної чи класової. ...Результатом такої наполегливої й планової чинності державної машини було з'явлення типу не росіянина, а лише: малороса...»

Водночас Є. Маланюк не абсолютизував зовнішнього фактора, вважаючи «малоросійство» насамперед явищем внутрішнім. Ця «історична хвороба», передусім, вражала інтелігенцію, тобто «верству, що мала виконувати роль мозкового центру нації». По десяти роках незалежності України надзвичайно актуальним залишається Маланюкове пророцтво відносно того, що проблема «малоросійства» «першою встане перед державними мужами вже Державної України. І ще довго ... та проблема стоятиме першоплановим завданням, а для самої державності – грізним мemento». Адже «тип національно-дефективний, скалічений психічно, духово, а – в наслідках, часом – і расово», з притаманними йому «пораженством», «самоотверженностью малороссийскою» став масовим, домінуючим у суспільстві. Рецепт порятунку автор вбачав у «творенні Духовної Суверенності», плеканні «національного інстинкту», що потребує часу та обставин¹.

Л. Костенко в лекції, прочитаній 1999 р. перед студентами НАУКМА, свідомо поставила перед майбутньою елітою країни проблему «кризи самоідентифікації національно дезорієнтованої частини суспільства». Причини цього криються, на її думку, у викривленому світосприйнятті пересічного українця (поетка порівняла це з викривленим («старим», «імперським») дзеркалом, у яке вдивляється українець, прагнучи знайти своє «Я»), невикоріненості «книжної» культури (культу Книги та Слова), невмінні чітко сформулювати як для себе, так і для навколишнього світу власну «національну фізіономію» (зараз, за виразом П. Куліша, це почасти фізіономія народу «без пуття, без чести, без поваги»).

Фактично мова йде про відкриття України самим українцям: «Українці – це нація, що її віками витісняли з життя... внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам'яті і якісні втрати самого національного генотипу. Образ її спотворювався віками, їй приписувалася мало не генетична тупість, не відмовлялося в мужності, але інкримінувався то націоналізм, то антисемітизм. ...Фактично це раритетна нація, самотня на власній землі у своєму великому соціумі, а ще самотніша в універсумі людства»².

У доповіді на V конгресі Міжнародної асоціації українців, розвиваючи свою думку про «гуманітарну ауру нації», Л. Костенко констатувала гуманітарну катастрофу: Україна «занедбана... настільки, що вона вже з жертви перетворюється на чинник своїх власних катастроф». З-поміж причин такого стану речей поетка називає і суто етнопсихологічні – інертність і несвідомість громадян, кризу свідомості, комунікативну кризу, коли вже «йдеться... не про вживання чи про не вживання української мови, а про вживання її зі світу».

¹ Маланюк Є. Невичерпальність. Поезії, статті. – К., 1997. – С. 234-236.

² Костенко Л. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала. – К.: НАУКМА, 1999. – С. 30.

Звертаючись до болючої теми наслідків Чорнобильської катастрофи, Л. Костенко наголошує на культурологічному аспекті теми: «Зона відчуження – це чорна діра, яка поглинула цілий етнос, його ономастику, мову, історію, звичаї, промисли і мистецтво, призвела до непоправних деформацій віками сформованої етнопсихології». На часі продовження в зоні відчуження українознавчих досліджень з етнографії, етнопсихології, фольклору, проведення «круглих столів», на яких учасники українознавчої експедиції могли б поділитися своїм унікальним досвідом екстремального українознавства¹.

Письменниця і філософ О. Забужко слухно вважає мову одним із визначальних чинників етнічної ідентичності: «Філософи-герменевтики (Гадамер, Хайдегер) довели, що не ми володіємо мовою, а навпаки, мова володіє нами... Тільки мова велить нам сприймати світ таким, а не інакшим, накидає нам світогляд». В есеї «Філософія і культурна притомність нації» вона зазначає: «Нація, котра мислить про світ і себе в ньому категоріями позиченої мови (метамови), неминуче мислить несамотійно – себто сходить з єдиної, унікальної позиції в всесвіті, приділеної лише їй, з-не-при-томнюється щодо цієї позиції (щодо себе самої)»².

За твердженням Сержа Московічі, в соціальній психології вожді – це «квадратура круга». Притаманна істинному вождю харизма діє попри цивілізацію та прогрес, однаково в усі часи, і за впливом на маси порівняна лише з дією наркотиків³.

У випадку України харизма всенародного вождя – це влада пророка. Пророки створюють нові правила для суспільства. Харизма одночасно «і благодать, і стигмат», вона може викликати емоційне піднесення, суперечливі почуття любові і ненависті. Згадаймо приклади всенародної любові і поваги до Т. Шевченка й одіозні випадки зневаги, навіть осквернення його імені в творах В. Белінського та О. Бузини. За філософською синтезою О. Забужко, письменники – «творці національно-консолідуючого авторського міфу». Літературний міф визначає хід історії, «історії... актуалізуються, підживлюються «міфами». О. Забужко ставить у заслугу Т. Шевченкові «коперніковський переворот» в українській самосвідомості, внаслідок якого «Малоросія вийшла – Україною, а «брати незрячі гречкосії» – лицарськими синами».

Пробудження етнічних архетипів «кобзаря», «козака», «гайдамаки», «упиря», «перевертня», «чорта», «заложного мерця», «покртки», «долі», «волі» дали змогу поету розкрити колективне несвідоме, міфологічно інтерпретувати українську історію, тобто стати більше ніж істориком – «творцем національного міфу, пророком». О. Забужко зауважує на унікальності синтезу філософії національної ідеї Т. Шевченка з архетипами «колективного несвідомого»: «Йдеться про Шевченкову концепцію національного гріха, котрий перетворює історичне буття провинного

¹ Костенко Л. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф // День. – 2003. – № 76.

² Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. – К., 1999. – С. 103-148.

³ Московічи С. Век толп. – М., 1998. – С. 345.

народу на різновид земної покути». Причинами «звихненості» національної долі є як привнесений ззовні гріх «упиризму – москалізму», «неситості», так і внутрішній гріх «паралічу волі». Визволення України має відбутися насамперед через очищення – «освячення» її душі, піднесення її на височинь, недосяжну для зла. На думку дослідниці, від пізнання й осмислення Шевченкового міфу залежить майбутнє України, яка досі «продовжує обертатись у власному злотиражуючому крузі»¹.

Філософ і політолог С. Грабовський вважає найпоширенішим у сучасному українському соціумі соціально-психологічним типом «людину кризи». Соціально-психологічну палітру доповнюють «люди відчаю», «люди байдужості», «виконавці» та «оператори». На думку автора, ми не просто перебуваємо в кризі, а генеруємо її. Хід розвитку подій в Україні, «позитивний» чи «негативний» сценарії залежать від адекватної реакції українців на агресивний тиск з боку політичних кіл Росії. За позитивним сценарієм має відбутися «ментальна революція», внаслідок якої «людина кризи» перестане бути домінуючим соціально-психологічним типом. За негативним – посиляться безнадія та відчай².

Підсумовуючи нинішній стан етнопсихологічних досліджень в Україні, слід констатувати, з одного боку, наявність глибоких спеціальних теоретичних праць з етнопсихології, високий рівень розробки етнопсихологічних аспектів у сучасній українській літературі та українознавстві, новизну, глибину, філософські прозріння; з іншого боку – відсутність узагальнюючих підручників з етнопсихології або хоча б відповідних розділів у навчальних посібниках з українознавства.

Нагальною потребою сьогодення є створення в Україні сучасного підручника з українознавства для студентів гуманітарних (передусім, історичних) факультетів вищих навчальних закладів, один із розділів якого доцільно повністю присвятити викладу основних теоретичних і методологічних засад етнопсихології. Причому, на нашу думку, при викладенні матеріалу зазначеного розділу не варто змішувати акценти лише на студіювання національного характеру українців та стану їхньої етнічної самосвідомості. Напевне, недоцільним було б і висвітлення винятково українських етнічних стереотипів. Завдяки цьому в українознавстві та етнопсихології буде подолано україноцентричний підхід, який є, по суті, нічим іншим, як рецидивом постколоніальної свідомості. Адже в сучасній етнопсихології пріоритетними є насамперед проблеми психології міжетнічних взаємин, вивчення механізмів функціонування та прояву психологічних особливостей всіх етнічних спільнот, які населяють країну.

Глибина і високий науково-методологічний рівень етнопсихологічних досліджень в Україні на зламі століть вимагають узагальнення і популяризації теоретичних досягнень у галузі етнопсихології в українській пропедевтиці.

¹ *Забужко О.* Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу. – К.: Абрис, 1997. – С. 15-121.

² *Грабовський С.* Державне утвердження України у другій половині ХХ століття. – К.: Знання України, 2002. – С. 71-75.

Безсмертна Н.С. (Київ)

**ЛІНГВІСТИЧНА ТА ФІЛОСОФСЬКА
ПАРАМЕТРИЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ
«МЕНТАЛІТЕТ»/«МЕНТАЛЬНІСТЬ»
В СИСТЕМІ ЗНАНЬ ПРО УКРАЇНУ
(на матеріалі інтернет-комунікації)**

У статті стратифіковано за лінгвістичними і філософськими параметрами сучасну українознавчу категорію «менталітет»/«ментальність», яка виявляється в інтернет-комунікації.

Оновлення сучасної науки, поглиблення національних проблем, усвідомлення потреби національної самоідентифікації відкриває шляхи до вивчення нової проблематики, яка раніше була не актуалізованою або заперечувалася через невідповідність офіційній ідеології. До цієї проблеми належить і категорія «менталітет».

Незважаючи на те, що наведений термін побутував у науковому обігу, у радянські часи зазначена категорія не досліджувалася, оскільки це «суперечило імперсько-месіанській меті: творення світового «колгоспу» шляхом повного «злиття» націй, мов, культур»¹. Більше розроблене це питання у працях зарубіжних дослідників. Західноєвропейські історики першими у II пол. XX ст. звернулися до категорії «менталітет». У їхніх роботах охарактеризовано підходи до визначення менталітету, зроблено наголос на відмінності менталітету від історичної та політичної антропології, вказано на причини актуалізації окресленої проблеми у перспективі розвитку сучасних суспільних наук. Зацікавленість цією категорією вказувала на бажання суспільства вивести на поверхню свідомість почуттів і уявлень, які сховані у глибинах колективної пам'яті², адже, на думку англійського вченого Берка, ментальності властивий інтерес до невисловленого й неусвідомленого, до практичного розуму й повсякденного мислення³. Принагідно варто зауважити, що історики, досліджуючи ці процеси, апелюють до трьох різних форм людської свідомості й поведінки – мислення, норм поведінки і сфер почуттів. Ментальність знаходиться нижче цих форм – це певна схильність, внутрішня готовність людини діяти якимось способом, галузь можливого для неї⁴.

Поняття «ментальність» походить від латинського слова *mens* (розум, мислення, думка, душевний склад) та прикметника *mentalis* (духовний,

¹ Кононенко П.П. Українознавство: Підруч. для вищих навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2006. – С. 837.

² История ментальностей. Историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М., 1996. – С. 29.

³ Там само. – С. 56.

⁴ Там само. – С. 39.

розумовий), що був запроваджений у середньовічній схоластиці в XIV ст. Через триста років у Англії з'являється іменник *mentali* як філософський термін. У Франції категорією «ментальність» користувалися у побутовій мові. До початку XX ст. цей термін вважався неологізмом. Лексикографічна практика радянського періоду кваліфікує *ментальність* як «книжне» поняття і визначає як «світосприйняття, умонастрій»¹. Менталітет не має чітко вираженої логічної форми, володіє певною системністю, відрізняється від правосвідомості та вірувань. Це – сукупність уявлень та образів, якими керується група людей. В «Українській загальній енциклопедії» зазначено: *ментальний* (лат.) – те, що в думках, внутрішній, духовний².

Спроби «проаналізувати» українську душу мають давню історію. Вже у літописах Київської Русі трапляється диференційована характеристика племен. Зокрема, «Велесова книга» та «Літопис Аскольда» яскраво висвітлюють світоглядні основи наших предків. Купці, мандрівники, географи та історики, почавши ще від «батька історії» Геродота і до нашого часу, описували характерні особливості народу та його духовності.

Однією з перших наукових праць про особливості етнопсихології українців було дослідження М. Костомарова «Две русские народности»³ (1861 р.). Також до вивчення цієї проблеми звертались І. Нечуй-Левицький⁴ (1876 р.), Т. Рильський⁵ (1890 р.), Г. Булашев⁶ (1908 р.). Їхні дослідження мали велике значення для вивчення окресленої теми. Вони спричинилися до виходу в світ праць, присвячених проблемам української етнопсихології (Ю. Липа, В. Липинський, В. Петров, М. Шлемкевич, Д. Чижевський, Я. Ярема, І. Мірчук, В. Янів та ін.). А дослідження В. Яніва «Нариси до історії української етнопсихології»⁷ (1993 р.) мало результативний характер, оскільки містило системний виклад наукових концепцій вивчення проблеми психічних особливостей народу.

Дослідники української етнопсихології вважають, що для українців притаманний емоційно-почуттєвий характер (О. Кульчицький), інтровертний тип поведінки (Я. Ярема), пісенність (М. Шлемкевич), релігійність (Г. Ващенко), моральність, толерантність (М. Костомаров).

Наприкінці XX – на поч. XXI ст., зважаючи на нові соціальні умови, український менталітет знову стає об'єктом дослідження багатьох учених⁸.

¹ Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1992. – С. 358.

² Українська загальна енциклопедія. Книга знання. У 3-х т. / За ред. І. Раковського. – Львів: Станіслав; Коломия, 1931. – Т. 2. – С. 682.

³ Костомаров М. Две русские народности // Основа. – СПб., 1861. – Березень.

⁴ Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / Післямова О. Мишанича. – К.: АТ «Обереги», 1992.

⁵ Рильський Т. К. Изучению украинского народного мировоззрения. – К., 1890.

⁶ Булашев Г.О. Украинский народ в своих легендах и религиозных воззрениях. Вып. 1. Космогонические украинские народные верования и воззрения. – К., 1909.

⁷ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен, 1993. – 222 с.

⁸ Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 58-70; Лисий І. Менталітет і духовна культура українців // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 11-12. – С. 37-59; Стражений О. Український менталітет. Ілюзії – міфи – реальність. – К.: Книга, 2008.

Дехто з авторів¹ говорить про взаємовплив національного менталітету та літератури, про що писав ще М. Драгоманов, ставлячи акцент у своїй науковій творчості на необхідності пізнання нації через її культуру, літературу, усну народну творчість.

У сучасних наукових дослідженнях це поняття здебільшого кореспондують із глибинним рівнем колективної та індивідуальної свідомості, усталеною й водночас динамічною сукупністю настанов особистості, демографічної групи у сприйманні залежно від етногенетичної пам'яті, культури тощо²

Ознаки українського менталітету висвітлюються в наукових студіях з етнопсихології. Не менш цінними, пізнавальними та інформаційними є публіцистичні та художні тексти, які доповнюють один одного, переплітаються за змістом. Це підтверджує думку про єдність наукового і художнього пізнання, яке в рамках осягнення національної ідеї дає вичерпне уявлення про особливості української етнопсихології.

Психологічний портрет української нації, відображений у публіцистичному, науковому та художньому дискурсі, висвітлює як позитивні, так і негативні риси українського менталітету.

Дослідники української етнопсихології до негативних ментально-характерологічних рис зараховують «горизонтальність» української психіки (з невмінням утворювати великі спільноти на засадах високої і віддаленої мети), її «жіночність», надмірну серцецентричність, емоційність, споглядальність, сентиментальність, рефлексивність, комплекс національної меншовартості, втечу від життя «в душу», потребу в допомозі, життя за принципом «*vita minima*», пасивність, недостатню

¹ *Забужко О.* Українство як філософська проблема на сучасному етапі // Слово і час. – 1992. – № 8. – С. 29-35; *Гончаренко М.* Життєвість національного // Сучасність. – 1993. – № 2. – С. 116-127.

² *Кононенко П.П.* Українознавство: Підруч. для вищих навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2006. – С. 851; Див також: *Бевз Т.А.* Українська національна вдача (менталітет) у контексті досліджень українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XI. – С. 449-463; *Ворончук І.О.* Демографічна ментальність волинської шляхти XVI – XVII ст.: шлюбна модель та її чинники // Шостий Міжнародний конгрес українців. Етнологія, фольклористика, культурологія. – Донецьк, 2005. – С. 30-44; *Краснодемська І.Й.* Проблема української ментальності в дослідженнях вчених діаспори (20–60-ті рр. XX ст.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVIII. – С. 523-536; *Архипенко Л.М.* Менталітет як чинник національної самоідентифікації народу // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XII. – С. 460-464; *Костянтинцова С.В.* Мовні образи як знаки української ментальності // Мовні і концептуальні картини світу: Збірник наукових праць. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2005. – Т. 14. – Кн. 1. – С. 223-227; *Доморослий В.І.* Українознавство та його роль у подоланні рис провінційності в українській ментальності // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. II. – С. 457-459; *Железняк Н.М.* Національна ментальність – визначальний етнічний чинник формування громадянина України // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 440-446; *Моїсєєва Н.І.* Ментальність та історичні особливості формування місцевого самоврядування на Слобожанщині // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 446-449; *Моїсєєва Н.І.* Слобожанська ментальність: історичне коріння і сучасність // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XII. – С. 480-488.

національну солідарність, реагування на виклики життя не діями, а плачем і словом тощо.

Серед позитивних рис української ментальності виокремлюють почуття рівності, моральність (зокрема, пошана до жінки), толерантність («українці ніколи не відчували одрази до чужих облич» – М. Костомаров), правдошукання, реалістичність мислення, чесність («краще своє латане, ніж чуже хапане»), глибинне осягнення першоструктур буття, єдність із природою, любов до землі, працьовитість, захисну войовничість, волелюбність («в неволі ми опинилися тому, що надмірно любимо волю» – В. Янів)¹, душевне багатство (ніжність, ліризм), пісенність, релігійність, широчердність, емоційність тощо.

Існує визначений перелік системотворчих *ознак* ментальності українців, серед яких:

інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється у зосередженні особи на фактах і проблемах внутрішнього, особисто-індивідуального світу;

кордоцентричність, що виявляється в сентименталізмі, чутливості, емпатії, любові до природи, у пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості;

анархічний індивідуалізм, що виявляється в різних формах відсередкового, партикулярного прагнення до свободи, без належного устремління до державності; коли бракує ясних цілей, достатньої стійкості, витривалості, дисципліни й організації;

перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом, морального буття над інтелектуальним у відношенні до екзистенціального значення².

Щодо конкретних виявів української ментальності, то вони репрезентовані пантеїзмом як духовним зв'язком українців із середовищем їх мешкання; приматом індивідуалізму над колективізмом, що ближчий до європейського, ніж азійського світосприйняття; кордоцентризмом; соціальним фаталізмом, вірою в «автоматичність» історичного процесу; амбівалентністю внутрішнього світу, у якому поєднуються авантюрно-козацький активний психічний тип та пасивний тип «потаємного існування»; егалітаризм³.

А в менталітет українців головно закладено економічну безтурботність («для нас ще вистачить»); повільність у праці («обійдеться, почекає, не помремо з голоду»); гостинність («стачить для всіх»); неагресивність, миролюбність із сусідами («цього досить»)⁴, що узгоджується з тими ознаками, які є визначальними для України як суспільства (інтровертованість; емоційність національної культури; сенсорність

¹ Радевич-Винницький Ярослав. Україна: від мови до нації. – Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 1997. – 360 с.

² Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези доповідей та матеріали Міжнародної наук. конф. – К., 1994. – Ч. 1. – 177 с.

³ Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. – Запорожье: РА «Тандем – У», 1998. – С. 107.

⁴ Григорій Н. Українська національна вдача. – Вінніпер, 1940.

психокультури українського суспільства; інтернальність українського соціуму з переважанням емоційної складової, яка породжує його внутрішній конфлікт; екзекутивність (жіночість) українського соціального загалу¹.

Отже, дослідники феноменологічного напрямку основними рисами українського національного характеру вважають: індивідуалізм, гуманність, демократизм, волелюбність (що часто переростає в анархізм), толерантність та миролюбність, милосердність, щирість та душевність, хазяйновитість, оптимізм, честолюбство, інтровертизм тощо. Водночас серед найтиповіших рис — нестабільність і суперечливість вдачі, брак колективної волі, національної солідарності і згоди. Головними чинниками моралі українського народу споконвічно були повага і любов до вільної праці, ствердження ідеалів добра, краси, гуманних взаємостосунків, знання свого родоводу, риси високого громадянства, однак засуджувалися пияцтво, блуд, лінощі, нещирість, злодійство, жадність, скупість. Відповідно аналіз української ментальності здійснюється через виділення певного світоглядного типу з певним набором психічних характеристик. Додатково на стан ментальності впливає цілий ряд факторів як природного, так і соціального характеру, що закріплюються в етнічному генофонді та виявляються в особливостях колективної психіки: географічне середовище, господарча діяльність, ритм, темп та спосіб життя, психоенергетичні особливості етносу, пасіонарність, соціальна історія, специфіка інтерсуб'єктивних комунікацій (разом із мовою), особливості духовного життя, оптимальний тип саморегуляції спільноти².

Виділяючи названі детермінанти ментальності, варто зазначити, що жодна з них поодиночі чи всі вони разом узяті не можуть зумовити специфіку певного світогляду, якщо їх розглядати поза комунікативними процесами. За своєю структурою ментальність — це дещо колективне несвідоме, що діє спонтанно, подібно до певного емоційно-психічного коду, який викликає в суб'єкта такі, а не інші реакції на зовнішні чинники. Колективне несвідоме є сукупністю світоглядних настанов, які перетворилися на принципи та звички й, без сумніву, виявляється у низці найбільш глибоко вкорінених традицій, стереотипів поведінки. Ментальність нації запускає складний механізм, тісно пов'язаний із багатовіковою культурою народу, знайденими і закріпленими способами реагування на зміни зовнішнього світу, що визначають поведінку нації або громадян³.

Менталітет — найбільш широко й активно використовуваний науково-публіцистичний термін. Можливо, функціонування в науково-публіцистичному дискурсі наведеного поняття нівелювало його термінологічні ознаки в комунікативному середовищі, що водночас

¹ Фурман А.В. Психокультура української ментальності. — Тернопіль: Економічна думка 2002. — С. 50-54.

² Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. — Запорожье: РА «Тандем — У», 1998. — С. 107.

³ Юрій М.Т. Етногенез та ментальність українського народу. — К.: Таксон, 1997. — 235 с.

поставило проблему нечіткої семантики цього слова. Проте існує усталене визначення в науковій думці цього терміна: менталітет – це еволюційно та історично сформована структура, яка визначає набір почуттів, думок, поведінки, що формує систему цінностей і норм життя як окремої людини, так і певних націй, народів, суспільств. Тобто це об'єктивна реальність, що існує як характерологія певного природно-соціального суб'єкта. А якщо врахувати те, що носієм менталітету є визначений суб'єкт (окрема людина, певна соціальна група, нація, тип суспільства), постає проблема дефініції поняття «ментальність». Ментальність – це суб'єктивна форма об'єктивно існуючого менталітету, інакше кажучи, суб'єктивність менталітету, менталітет із погляду соціально-історичної етико-культурної укоріненості в бутті¹.

Тому менталітет – глибинний рівень свідомості, від якого залежить світобачення, орієнтація і поведінка людини (групи осіб) у реальному житті. Ментальність – аспектне, часткове виявлення менталітету не так в умонастроях суб'єкта, як у його діяльності, пов'язаної або такої, що впливає з менталітету. Через це в побутовій комунікації скоріше подибуємо ментальність, ніж менталітет, адже менталітет – категорія теоретичного аналізу.

Із розвитком інформаційних технологій, зокрема Інтернету, істотно видозмінилися світоглядні та мовні параметри комунікативного середовища. Формуються нові комунікативні умови, які дають змогу виявити нові світоглядні позиції в українознавчих питаннях, зокрема тих, які дають можливість виокремити підходи щодо визначення, формулювання та розуміння такого поняття, як «менталітет»/«ментальність».

Указана проблематика у мережі Інтернет представлена досить широко, зокрема, це питання висвітлюють на сторінках електронних засобів масової інформації: науково-публіцистичних сайтах, газетах, українських виданнях, його фіксуємо на сторінках сайтів, блогів, форумів², де темами дискусій є питання розвитку української культури, мови тощо. Такі електронні ресурси функціонують тривалий час, відповідно тут представлено інформацію різних діахронних зрізів (безперечно, йдеться про умовну діахронію, у межах певних соціально-комунікативних аспектів, оскільки, власне, саме функціонування Інтернету ще недовготривале). Завдяки таким ресурсам є можливість простежити історію питання, вплив на нього соціальних факторів, навіть зміну настроїв користувачів.

Аналізуючи поняття «менталітет» / «ментальність», особливої уваги заслуговують два аспекти дослідження – лінгвістичний та філософський. Перший – оскільки він релевантний для будь-якого філософсько-українознавчого поняття, другий – оскільки він дає можливість параметризувати будь-яку одиницю філософського плану.

¹ http://www.djerelo.com/index.php?option=com_content&task=view&id=5295&Itemid=336.

² [http://5.ua/forum/index.php?s=6e8e2b5cfdbe14129e218fd598ec227&showtopic=6757](http://5.ua/forum/index.php?s=6e8e2b5cfdbe14129e218fd598ec227&showtopic=6757;);
<http://forum.cn.ua/inb/index.php?act=ST&f=4&t=1912&st=195>;
<http://hatanm.org.ua/forum/index.php?topic=298.0>.

Результати мовного аналізу текстів повідомлень щодо поняття «менталітет» / «ментальність» здебільшого традиційні для мови інтернет-комунікації. Це, зокрема, використання великих літер для фрази, слова з метою логічної акцентуації (*Це повага до "ІНШИХ"*¹; *Умовно кажучи нація ділиться на "Козаків" (позитив) і "свинопасів" (негатив); Кожен українець навіки закоханий у свою землю з її природою, пісні свого народу, які є його душею, і СВОЮ МОВУ*); некодифіковане використання пунктуаційних знаків, на яких покладена функція інтонаційного виділення (*Він може тільки змінюватись, а зникати???*; *але винні у цьому росіяни, бо там взагалі жах!!!*); використання лапок як засобу створення метафори чи надання іронічного відтінку (*Коли ці поодинокі "рішення життя" приймає переважна більшість нації, то це вже одна з рис менталітету; Це щось схоже з терміном "типове лице"; мова йде про "негативні" якості тієї чи іншої групи людей; У когось "синьо-жовта" уособлюється із гостинністю, хлібом та сіллю*); послугування знаками інших семіотичних систем (*Менталітет українців = Україна в жасалюгідному стані*); різними типами скорочень, зокрема й некодифікованими (*Як на вашу думку: чого в нашому національному x-термі не вистачає, а що варто змінити?; чи відрізняється наш національний характер від російського та які риси нац. характеру ми зберегли*) тощо.

Щоб акцентувати увагу на тексті, користувачі іноді послуговуються віршовою формою: *Українці мої! Дай вам Боже і щастя, і сил. / Можна жити й хохлом, і не згіркне від того хлібина. / Тільки хто ж колись небо нахилить до ваших могил, / Як не зраджена вами, зневажена вами Вкраїна?..; Увійшовши в хаці, де повно птиць, / уяви: природа - майстерня Бога, / по якій блукає твоя знемога. / Все, що можеш ти, - це упасти ниць; Показувати можна тільки зрячим. / Співати пісню - тільки тим, хто чує. / Даруй себе тому, хто буде вдячним, / Хто розуміє, любить і цінує. Нерідко у мові комунікантів як засіб переконання використано тексти класиків української літератури: *Так не підкорятися і так умирати, як умирають українці, можуть лише люди високої марки* (О. Довженко, «Україна в огні»), простежено використання прислів'їв, приказок, ідіоматичних виразів: *"Моя хата скраю..."*; *«що посієш, те й пожнеш»*, *Дурним мавпам - дурна смерть*.*

Мова такого спілкування перемежована різного типу помилками (орфографічними, граматичними, пунктуаційними): *Ми не ставимося зверхньо до інших народів, поважаємо їх традиції, навіть виявляємо до них інтерес; хоч це й уведе дискуссію в сторону; не вистачає мені аргументації; І думаю що менталітет як і характер можна змінювати в кращу сторону якщо сильно забажати*.

Тут часто послуговуються сленговими формами: *Пофігісти, які усього бояться; в більш "попсовому" варіанті; чє-то ты решил оторваться от народа.....; Коли ми з тобою пересікаємося, то знаходимо багато*

¹ Тут і далі використано оригінальне написання (якщо інше не зазначено), виділення жирним шрифтом та курсивом зроблено автором статті.

спільного в наших уявленнях про менталітет; калкками з російської мови в українськомовних текстах: **Нема різниці до кого, але в першу чергу це про тих у кого ми в гостях чи хто в гостях у нас**; використовують емотикони та інші засоби вияву емоцій: **Може опитування влаштуємо?**; **виходить українці надто демонстративні. :giii**; у мові трапляються технічні помилки: **Давайте покопирсаємося у свему національному характері**; для чіткої мети потрібно буде більше часу ніж **спргнозував**; **Змінився наш менталітет за останні 10 років**; **чомусь не дуже хочу про це пам"ятати**; з прикладами **не доб"єтися бесіди по суті в узагальненнях**.

Отже, дослідження структури текстового повідомлення в інтернет-комунікації засвідчує зміну у графіці – засобами графіки передаються експресія, наголошення на певній думці, логічні зв'язки (великі літери, повторення знаків пунктуації, знаки = (дорівнює) тощо); у лексиці – специфічним є вживання слів-професіоналізмів, жаргонізмів, молодіжного сленгу; в орфографії – спостережено використання некодифікованих одиниць; у стилістиці – здебільшого учасники форуму в комунікації послуговуються розмовним стилем, проте деякі текстові повідомлення мають ознаки наукового та публицистичного стилів.

Філософські аспекти категорії «менталітет» / «ментальність» параметризовано за такими групами.

1. Менталітет – складне, абстрактне поняття. *Менталітет — штука складна. Про це поняття можна дискутувати годинами, місяцями, і відповідь не завжди можна знайти. Тому що це поняття абстрактне, тому що критикувати самих себе — справа важка, по часу необ'єктивна, по часу невдячна.*

2. Менталітет має авторепрезентативний характер. *А взагалі, я проти надмірної самоуваги до менталітету. Треба конкурувати, інтегруватися, а менталітет... він сам спливе.*

3. Існування менталітету не обмежене часом. Він може змінюватися. *Як це він спливе? Менталітет завжди був є і буде. Він може тільки змінюватись, а зникати???*; *...думаю що менталітет як і характер можна змінювати в краіну сторону якщо сильно забажати.*

4. Менталітет характеризується змінною структурою. *...звичайно щось змінилось, а щось залишилось сталим. Як були чутливими, емоційними і гостинними так і залишились!*

5. Диференційна ознака менталітету – зовнішність особистості. *Фактично ми відрізняємо менталітети всього лиш по зовнішності(як це не дико звучить).*

6. Менталітет – поведінка людей, характерна для всієї нації. *Це певна поведінка людей, яка притаманна цілій нації. ... Коли ці поодинокі "рішення життя" приймає переважна більшість нації, то це вже одна з рис менталітету; Дехто відрізняє менталітети всього лиш по зовнішності. Я по поведінці.*

7. Менталітет – відмінність між націями, що виявляється у характері та поведінці. *Якщо говорити формально, то "менталітет" - це щось середнє арифметичне характерів і поведінок. Правда не знаю як він рахується, але на рівні відчуття різниця між націями висвітлюється досить чітко. Ще*

щось схоже з терміном "типове лице"; ...особисто я "скидаю" у менталітет те, що на мою думку відрізняє один народ від іншого.

8. Менталітет – спільні риси, характерні для більшості населення. *а мені здається менталітет - це риси притаманні більшості населення, більшості але не всім, бо завжди бувають виключення з правил; але ж менталітет це і є те спільне! В когось більш виражене - в когось менш, але є!*

9. Менталітет має виразні ознаки постійності. *тенденція - це напрямок в якому здійснюється розвиток якогось явища, а менталітет це поняття постійне; Менталітет має постійний характер так як відображає звички, установки і форми поведінки.*

10. Менталітет – поняття, сформоване як сума позитивних та негативних якостей. *я зазвичай до менталітету намагаюсь віднести позитивні якості (наприклад у порівнянні з німцями українці дуже працелюбна нація). Хоча так, є і негативні, наприклад українці не такі законослухняні, як німці, не такі толерантні у спілкуванні (але винні у цьому росіяни, бо там взагалі жах!!!).*

Крім того, при визначенні досліджуваного поняття комуніканти звертали увагу на такі фактори:

в українців сформувалося неправильне уявлення про менталітет (*От мені й цікаво чого у вигрібну яму з назвою "менталітет" так зручно спихувати не зовсім зрозумілі для себе речі?*);

необхідний аналіз щодо походження цього поняття, його рис (*Може проце було б розібратися чому ти таку то якість скидуєш у "менталітет", а таку то ні? Що тебе в ній непокоїть, яке в неї коріння? що у ній поганого? і т.п.);*

на формування менталітету впливають різні зовнішні умови та внутрішні чинники (*інший ареал життя, кліматична зона та всіляки там сполуки обставин*);

менталітет українців – це сучасний стан України (*Менталітет українців = Україна в жалюгідному стані. Сумно, але факт*).

Найчастотнішою вадою при дефініції комунікантами терміна або його визначальних ознак відбувається сплутування понять, зокрема, менталітету з характером (*Характер українців подвійний. Умовно кажучи нація ділиться на "Козаків"(позитив) і "свинопасів"(негатив); Давайте покочирсаємося у свему національному характері. Які ми?).*

Отже, найважливішими філософськими засадами у визначенні комунікантами інтернет-спілкування поняття «менталітет» / ментальність» є:

- 1) спільні риси, притаманні більшості;
- 2) відмінність між націями у характері та поведінці;
- 3) негативні та позитивні якості того чи іншого народу;
- 4) поведінка людей, притаманна конкретній нації.

Тобто менталітет здебільшого розглядається комунікантами як категорія, яка через призму національного світобачення характеризує те, що властиве одному народу, нації.

За результатами здійсненого дослідження можна зробити висновок, що питання українознавчого характеру є сьогодні актуальними у комунікативних сферах, пов'язаних з використанням цифрових технологій, зокрема в інтернет-середовищі. Про це свідчить активна дискусія щодо філософських аспектів поняття «менталітет»/«ментальність», а також репрезентативність лінгвальних засобів реалізації названого поняття. У сучасному комунікативному інтернет-просторі формуються нові та зазнають модифікацій досі відомі підходи щодо розуміння, усвідомлення такого важливого поняття як «менталітет».

УКРАЇНЦІ У СВІТІ

Цимбал Т.В. (Кривий Ріг)

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ РЕЕМІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядається проблема рееміграції українців у контексті авторської концепції буттєвісного укорінення людини. Автор доводить, що ідея повернення співвітчизників не є новою і виникає на різних історичних етапах за специфічних для кожної країни причин. Здійснено спробу визначити умови активізації рееміграції закордонних українців в умовах сучасної світової кризи.

Сьогодні для України однією з найактуальніших проблем, при осмисленні якої дуже важко відмежувати теоретичну актуальність від політичної злободенності, є проблема еміграції. За даними Всеукраїнського товариства «Просвіта», 45% українців живе за межами батьківщини. Частка українських емігрантів («заробітчани» у тому числі) до загальної чисельності українського соціуму найвища у світі. Таким чином, українці практично поділені навпіл: трохи більша частина живе на історичній батьківщині, а інша – по всьому світу. Але ж бажано, щоб українці працювали на українську економіку. Причини, за якими українці виїхали, – різні. Проте більшість дослідників визначає для кожної з чотирьох хвиль української еміграції наступні: перша хвиля – з 70-х років XIX ст. до початку Першої світової війни – обумовлена економічними чинниками; друга хвиля – з 1917 р. до початку Другої світової війни – викликана політичними та економічними причинами; третя – роки Другої світової війни та повоєнний період – політична; новітня четверта хвиля починається з 90-х років XX ст., має соціально-економічну мотивацію та характеризується як заробітчанська, а іноді як «відтік мізків» (нагадаємо, що за останні 10 років з України виїхало близько 600 докторів наук та

понад 900 кандидатів)¹. Сьогодні складається враження, що держава свідомо зменшує масштаби української еміграції, замовчує глибокі соціальні, психологічні та правові проблеми трудових мігрантів, самоусувається від розв'язання проблем своїх громадян, які через безгрошів'я та невдале урядування змушені рятувати свої родини, працюючи за кордоном.

Не дивлячись на гостроту та актуальність, проблема еміграції українців, як і загалом міграцій, у багатьох аспектах залишається у **вітчизняній науці** не розробленою. Особливо це стосується філософського осмислення зазначеної проблеми. З усього спектра феномену еміграції (історичного, правового, психологічного, етнокультурознавчого, релігійно-конфесійного, економічного, соціального та, власне, філософського) вітчизняна наука досліджувала переважно правові аспекти як умови переселення мігрантів, деякі проблеми історії та мотивації еміграції, розселення й соціально-економічне становище іммігрантів, культуротворча діяльність діаспори. По суті, в Україні явища міграції та еміграції лише починають вивчатися представниками різних наукових галузей. В останні роки були видані роботи С. Бритченко, В. Євтуха, С. Єфімова, Я. Кондратєва, О. Малиновської, Н. Марченко, В. Новіка, Ю. Олефіра, В. Петрова, І. Прибиткової, О. Піскуна, О. Ручки, Ю. Римаренко, В. Штешенко, В. Суботенко, О. Шамшура, О. Шлепакова, М. Шульги тощо, в яких проаналізовані напрямки міграцій, здійснені спроби класифікації мігрантів, вивчені проблеми окремих груп мігрантів, проаналізовані юридичні акти, що регулюють міграційні відносини в Україні, підготовлена навчальна та довідково-енциклопедична література.

У 90-ті роки почали видавати журнали, що вивчають проблеми міграції – «Біженці та міграція: український часопис права і політики» та «Проблеми міграції». Перший існував лише два роки. Але матеріали, які були надруковані в ньому, є цінними як у практичному, так і в теоретичному плані. Другий значно поширює уявлення про міграцію та еміграцію, друкуючи статті провідних західних науковців та висвітлюючи історичні аспекти міграції. Загалом в українському суспільстві дуже мало уваги приділяється вивченню проблеми еміграції, хоча значення її неухильно зростає як у внутрішньому житті держави, так і в міжнародних відносинах.

Дослідницький діапазон зарубіжних учених є дещо ширшим і включає, крім соціально-економічного становища мігрантів, умови побуту, форми спілкування, організації тощо. Останнім часом більше уваги приділяється головним проблемам міграцій: механізму адаптації та інтеграції, взаємозв'язку з материнським етноregionом, внеску переселенців у економічний і культурний розвиток країн поселення, різноплановим етнокультурним процесам у самому іммігрантському середовищі. Основи соціологічних підходів до вивчення еміграції містяться у працях М. Вебера,

¹ Див.: Шульга Н. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.

К. Маркса, Г. Зімеля, Т. Парсонса тощо. Теоретичною основою дослідження еміграції закордонними соціологами є концепція «тяжіння–виштовхування», теорія міграційної системи зв'язків, теорія асиміляції, деякі теорії культурологічного та етносоціологічного спрямування.

Однак це не означає, що в осягненні проблеми еміграції немає на сьогоднішні дискусійних питань, що потребують подальшої розробки, або таких сторін, які залишилися поза увагою дослідників. До цього часу **не розроблена** філософська міграційна концепція, не створена програма рееміграції українців тощо.

Саме цим обумовлена **актуальність** представленої статті, у якій **здійснено** спробу філософського осмислення проблеми формування стратегії рееміграції українців на основі аналізу причин і сутності феномену еміграції в контексті авторської концепції буттєвісного укорінення людини.

Підкреслимо, що, власне, філософський аспект дослідження еміграції відрізняється від усіх інших, розташовуючи предмет дослідження в такому інтелектуальному середовищі, яке здатне забезпечити осягнення цього феномену на рівні розуміння. Філософія має сконцентрувати увагу на еміграції в її первинному, універсальному, онтологічному смислі, відкидаючи вторинне, похідне. Тим самим філософський підхід дає змогу розімкнути рамки переважно емпіричного аналізу, довести його до рівня категорійного синтезу, досліджуючи еміграцію в широкому історичному та практичному контексті, виявляючи глибинні, сутнісні, всезагальні параметри феномену еміграції. Таке осмислення проблеми уможливує постановку та вирішення в процесі дослідження питання про передумови, чинники та детермінанти об'єктивного (соціокультурного) та суб'єктивного (екзистенційно-особистісного) характеру, що й зумовлюють існування феномену еміграції.

Наукова новизна запропонованого підходу полягає в тому, що феномен еміграції розглядається нами в контексті концепції буттєвісного укорінення людини¹. Ми вважаємо, що головною причиною еміграції є втрата людиною буттєвісного коріння, знекорінення, яке відбувається внаслідок деяких суб'єктивних (екзистенційних) та об'єктивних (соціально-політичних, економічних) причин. Саме стан знекоріненості веде особу до прийняття рішення про виїзд з рідної країни, породжує думки та мрії про краще життя на чужині, викликає прагнення вкорінитися в новому середовищі, на новому ґрунті. Отже, стратегія рееміграції може бути сформована лише за умови неможливості укорінення на чужині та створення сприятливих умов для тих, хто повертається, на рідній землі.

Зауважимо, що «укорінення» як проблема і поняття було введене в соціально-політичний дискурс французькою мислителькою ХХ ст. Сімоною Вейль. У ході аналізу її однойменної праці з'ясовано, що ідея «вживання» людини в «середину», «гушину» суспільно-політичного буття

¹ Див.: Цимбал Т. Буттєвісне укорінення людини. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – 219 с.

випливає, по-перше, з реальної ситуації людини 30–40-х років ХХ ст., її безальтернативності та невизначеності, її душевних та фізичних мук від тоталітарного насильства. По-друге, із метафізичної неоднотайності стосовно онтологічних альтернатив буття людини, запропонованих есенційно-антропоцентричною та екзистенціально-феноменологічною парадигмами.

Укорінення людини, за Сімоною Вейль, являється єдністю «підкорення світу» та «звільнення світу» від безладу; встановлення порядку як ідеї, смислу, «найпершої потреби душі», найближчої «до вічного призначення» «тканини соціальних стосунків, за якої ніхто не змушений порушувати одні суворі обов'язки для того, щоб виконати інші»¹. Укорінення є найважливішою та найменш визнаною і в теорії, і в реальності потребою людської душі, вважає С. Вейль, однією з тих, які найважче визначити.

На нашу думку, укорінення як «буття-для-себе» і «культура себе» – це максимальна повнота буття людини, самоактуалізація й самореалізація всіх її сутнісних сил, можливостей, здібностей, смислів культури, цілей та цінностей, горизонт особистісного темпорального простору для вияву екзистенціалів духовності, творчості, свободи, суверенності і відповідальності. Потреба укорінення інтегрує всі потреби й оприявлює їх цілісно як обов'язок людини виповнитися у спроможності бути людиною, бути «хтоїсністю», особистістю, а не «щойністю». Обов'язок укорінення об'єктивується, виявляє себе у конкретних актах, діях, справах і ситуаціях, реальних умовах людського існування, у праві та цілісній життєвій стратегії людини. Людські спільноти обов'язків не мають. Вони лише є засобом оприлюднення безумовного обов'язку індивідів. Тільки так можна виправдати безвідповідальну позицію суспільства, держави по відношенню до людини, вважає С. Вейль, оскільки вони мають лише право, а не обов'язки.

Людський обов'язок як онтологічна даність існує ніби попереду самої людини як смисл буття, як вічний закон, який приписує людині бути укоріненою у світі, а не його гостею. Отже, обов'язок, на нашу думку, можна розглядати як іманентну даність, спроможність людини існувати саме людським способом. Найперший вияв обов'язку людини бути укоріненою, за С. Вейль, – це її духовно-душевний вияв у формі поваги до себе, «дієво-реального, а не фіктивного» задоволення своїх «земних потреб».

Перш ніж запропонувати шляхи та засоби укорінення людини, С. Вейль аналізує форми знекорінення буття сучасної людини та обґрунтовує шляхи його подолання. По-перше, як вважає С. Вейль, глобальне знекорінення відбувається під час воєнних завоювань. У цьому разі «позбавлення коріння стає майже смертельною хворобою для поневолених народів»². Однак і самі завойовники, знекорінюючи інших, «підрізають власні корені». По-друге, до позбавлення коріння може призвести економічне

¹ Вейль С. Укорінення. Лист до клірика / Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 1998. – С. 8.

² Там само. – С. 36.

панування одних людей над іншими. При цьому, головною «отрутою» знекорінення є гроші та наймана праця як соціальне явище, повністю залежне від грошей. Робітник, хоч і не втрачає географічних, національних коренів, але екзистенційно, морально позбавлений коріння, бо сутність його буття складають не його життєва мета, не духовні, особистісні сили, а здатність бути «робочим матеріалом», «людським фактором» у розряді знекорінених «економічних аутсайдерів». По-третє, до знекорінення людського буття залучені сучасні освіта і культура, орієнтовані переважно на прагматизм, вкрай роздроблену спеціалізацією, цілком позбавлену «відкритості» до світу, до «іншого». Освіта стала нічим іншим як нав'язуванням штучної культури людині. Потяг до неї йде не від серця, не є наслідком духовних прагнень, а стає умовою хибного «соціального престижу». С. Вейль упевнена, що культура, яка не спирається на зв'язок з національними буттєвими традиціями, втрачає підґрунтя, живлення, руйнуючи тим самим минуле й майбутнє, зчиняючи «найтяжчий злочин». По-четверте, суспільно-політичне знекорінення – найстрашніша форма знекорінення буття людини, за думкою С. Вейль, «полягає у своєрідному завоюванні, його здійснюють державні власті над народами, відповідальність за які вони несуть... Держава поїдає моральну субстанцію країни, годується нею, товщає від неї, доки пожива не починає вичерпуватися, і це приводить державу до голодного знемагання...»¹ Така форма знекорінення є «найнебезпечнішою хворобою людських спільнот», тому що занурює людину «у стан інерції душі, ... або ... у діяльність, що завжди спрямована на позбавлення коренів тих, хто ще їх не втратив, чи з ким це відбулося лише частково», – вважає С. Вейль². Мислителька переконала, що ця ситуація набуває виразу хижацького «самопоїдання» людей.

Насправді всі чотири форми знекорінення є, на нашу думку, об'єктивними причинами еміграції українців. І війни, і характер праці (а для українства – скоріше неможливість працевлаштуватися взагалі або за фахом) створюють передумови еміграції та породжують бажання емігрувати. Проте ми вважаємо найголовнішими формами знекорінення – спотворення змісту освіти і культури та суспільно-політичне знекорінення, що формує впевненість української людини в безперспективності сподівань на позитивні зміни у своїй державі. Звичайно, існують і суб'єктивні (особистісні, екзистенційні) причини еміграції. Проте межі однієї статті не дають змоги зупинитися на осмисленні всіх факторів, що стимулюють еміграцію.

Визначаючись зі шляхами та засобами подолання знекоріненого буття, С. Вейль підкреслює головний недолік есенційно-антропоцентричної парадигми буття людини, яка гарантувала б їй лише сите існування. Дійсно, можна погодитися, що й сьогодні життєві проблеми породжують прагнення українців емігрувати. Але чуттєво-предметний рівень людського

¹ Там само. – С. 108.

² Там само. – С. 39-40.

буття – то «безкінечна дрібнота», хоч «у деяких умовах справляє вирішальний вплив». «Чуттєвий світ, у якому ми перебуваємо, не має іншої реальності, окрім необхідності, а необхідність є поєднанням відносин, які зникають, як тільки піднесена й чиста увага більше їх не підтримує»¹.

Таким чином, укорінення неможливе на життєвому рівні. А сама чуттєвість набуває більшого значення в бутті людини, коли вона опосередковується символами і смислами культури, свободою, суверенністю, відповідальністю, творчістю і духовністю. Крім того, це природно для людського буття, як автоматична зумовленість місцем народження, професією, оточенням. «Кожна людина потребує багато коренів. Вона потребує того, щоб сприймати майже всю сукупність морального, інтелектуального, духовного життя через посередництво тих кіл, у які вона природно входить»², і які є «стимулами», що роблять її життя наповненим, інтенсивним, гідним людини.

Найважливішою «рушійною силою» подолання знекорінення, на наш погляд, є освіта та самоосвіта особистостей, засвоєння життєвого досвіду рідного народу, що забезпечують найбільш суттєву особистісну, етнічну або культурну самоідентифікацію, відкриваючи тим самим шлях до самопізнання й уможливаючи укорінення людини у світ загальнолюдської та національної культури, а значить – у буття, оскільки буття людини неможливе за межами культури, бо втрата культури – то велика людська трагедія.

За умов динамізації культури, швидкоплинності соціальних змін, процес формування особистісної ідентифікації людини є проблематичним і може завершитися світоглядовою фрустрацією. Саме тому, головним завданням навчання має бути (окрім отримання певної кількості знань) створення можливостей практичного функціонування культури в реальних способах самовибудовування особистості засобом «турботи про себе». У цьому контексті доречно згадати думки, висловлювані знаним українським філософом В. Табачковським, який, усвідомлюючи суперечливість існуючих у сучасній філософії освіти підходів, підкреслює необхідність створення такої цілісно-плюралістичної концепції, яку можна було б назвати «антропологією, педагогікою та соціологією сприяння»³. Саме така освіта, на нашу думку, допоможе людині «вкорінитися» на своїй рідній землі.

Інший засіб і основу життєвого укорінення людини С. Вейль бачить у новій організації праці, що має бути «духовним центром» упорядкованого громадського життя. Сприяти укоріненню людини може лише суспільство, що сповідує духовність праці, а не насильництво. Як на диво, ці роздуми Сімони Вейль співзвучні думкам класика вітчизняної філософії Григорія Сковороди про «сродність» та «сродну працю» як мету та сенс людського

¹ Там само. – С. 226.

² Там само. – С. 36.

³ Див.: Табачковський В.Г. Полісвітнісне ното: філософсько-мистецька думка в пошуках «неевклідової рефлексивності». – К.: ПАРАПАН, 2005. – 432 с.

життя. Однак можливість самореалізації засобом «сродної праці» може бути забезпечена лише демократичним, вільним, гуманним суспільством.

Сьогодні ж нас бентежить принизливе «оречевлення» людського особистісного буття під тиском історії, сили просвітницького прогресизму, природи, обставин і т. ін., що призвело сучасну людину до втрати спроможності «укорінюватись» у бутті «локально» (у межах батьківщини) і «глобально» (онтологічно). Відновлення цієї спроможності можливе досвідом причетності, а не протиставленості буттю, духовною працею та силою пробудження від оманливої величі життя. Віддана на поталу силі правда життя – то знекорінене життя, то розірвана єдність між світом, словом, думкою та діями людини. Сучасною філософією (а саме – постмодерністською парадигмою) укорінення людини в бутті передбачалося лише як усвідомлення та вираження суб'єктивно значимих для індивіда можливостей. Але це не відповідає реаліям сучасної соціокультурної ситуації, а звідси – необхідна радикальна зміна ідеалів і цінностей, зростання моральності людини загалом. Тим самим на передній ціннісний план у парадигмі буття сучасної людини виходить ідеал людського порозуміння, комунікації як буттєвий позитив, що засвідчує особливість становища людини в сучасній соціокультурній ситуації та першість духовно-сислової детермінанти укорінення.

Отже, ми визначили філософські засади розуміння феномену еміграції та розробки стратегії рееміграції. Саме на них і ґрунтуються подальші авторські розвідки.

Перш ніж запропонувати шляхи формування стратегії рееміграції українців, необхідно зауважити, що рееміграція або повернення співвітчизників не є новою ідеєю в історії людства. Вона періодично виникала та використовувалася різними державами з різних соціально-політичних та економічних причин. Для деяких держав повернення є національною державотворчою ідеєю (наприклад, збирання нації в Ізраїлі). Для інших – рееміграція має вирішити демографічні проблеми, що пов'язані в одному випадку зі старінням населення, скороченням чисельності працездатних людей, а в другому – зі скороченням чисельності певного етносу. Останнє призводить до того, що реемігрантів приймають виключно за етнічними ознаками, за походженням та віросповіданням. Існує й інша група держав, для яких повернення співвітчизників є своєрідним шансом покращити науково-технологічне, фінансово-економічне становище в країні. Тоді рееміграція має перетворитися на «повернення мізків».

Можливий ще один варіант, коли рееміграція набуває актуальності не для країни-донора, а для країни-реципієнта. За умов наявності в останніх надлишку іммігрантів, пропонуються спеціальні програми допомоги в процесі повернення на батьківщину (білет «в один кінець», разові виплати тощо). Або ж ідея повернення виникає в колі колишніх співвітчизників – у діаспорах, і тоді рееміграція набуває колективного характеру.

Розглянуті варіанти рееміграції фактично не трапляються в реальному житті у чистому вигляді. Вони утворюють складні сполучення, що обумовлено різноманітними причинами: від фінансово-економічної

готовності влади приймати колишніх співвітчизників до бажання самих емігрантів повернутися на історичну батьківщину. Наприклад, у 90-х роках, коли рееміграція набула глобальних масштабів, до Китаю поверталися колишні громадяни. Це повернення було не тільки інструментом залучення фінансових ресурсів діаспори до вітчизняної економіки, а й способом повернення колишніх територій – Гонконгу та Макао. Масового характеру набула й рееміграція етнічних японців з країн Латинської Америки. Втілення ідеї повернення колишніх співвітчизників у даному випадку мало вирішити цілий комплекс завдань: економічних, демографічних, соціокультурних тощо.

У Росії також нещодавно прийнята комплексна державна програма рееміграції, що спирається на цілий ряд досліджень історичного та соціологічного характеру проведених за останнє десятиріччя. Програмою передбачається створення додаткових умов для забезпечення добровільного переселення співвітчизників, що мешкають за кордоном, регулювання міграційних потоків, що на сьогодні мають стихійний характер, забезпечення свідомого вибору реемігрантами місця свого майбутнього проживання та праці з урахуванням соціально-економічного становища суб'єктів Російської Федерації. Реалізація програми розрахована на 2006-2012 роки та здійснюється в три етапи, розпочинаючи з прийняття нормативних правових актів до реального переселення співвітчизників та членів їхніх сімей.

Перша помітна хвиля рееміграції в Росію вже відбулася й продемонструвала, що найбільша кількість мігрантів повертається з тих країн, де панує чужа релігія, мова, культура, немає розгалуженої діаспорної системи і відчувається відторгнення нового суспільства. За таких умов колишні співвітчизники мають потребу у відновленні розірваних соціокультурних зв'язків та повертаються на батьківщину.

Наголосимо, що поняття «співвітчизник» тлумачиться в сучасному соціокультурному дискурсі по-різному. Так для Ізраїлю, країн Прибалтики, Японії, що характеризуються моноетнічним складом, співвітчизниками вважають людей, що можуть документально підтвердити своє етнічне походження. Інші країни, і Україна в тому числі, намагаються уникати жорсткого контролю за конфесійною або етнічною належністю. Смисловим центром поняття «співвітчизник» стає ідея спільної мови, культури, спільної історії. Так Закон України «Про правовий статус закордонних українців» визначає статус співвітчизників наступним чином: «Українцем за кордоном вважається той, хто має українське етнічне походження або людина з українською самоідентифікацією»¹.

Сучасна міграційна ситуація ускладнюється світовою економічною кризою, що охоплює практично всі країни світу. На думку деяких експертів, криза може призвести до активізації міграційних процесів як

¹ Закон України «Про правовий статус закордонних українців». 4 березня 2004 року. № 1582-IV.

легальних, так і нелегальних. Інші ж політичні та економічні діячі вважають, що криза, навпаки, призведе до скорочення трудової міграції.

На сьогодні можна виділити наступні негативні наслідки кризи, які або вже спостерігаються, або вірогідність їх виникнення досить висока. По-перше, скорочення робочих місць у будівельній галузі, у роздрібній торгівлі, туристичному та банківському бізнесі, зменшення заробітної плати та скорочення витрат на соціальне забезпечення призведуть до зниження рівня життя мігрантів. Це призведе до скорочення обсягів грошових переказів у країни-донори та загострить проблеми соціально-економічного розвитку країн «третього світу». По-друге, на нашу думку, існує реальна загроза проявів ксенофобії та дискримінації по відношенню до мігрантів у країнах-реципієнтах у зв'язку з хибним переконанням місцевого населення в тому, що мігранти займають їхні робочі місця. По-третє, можливе скорочення потоків легальної міграції та зростання незаконної міграції, у тому числі й торгівлі людьми, адже офіційні канали пересування будуть скорочуватися. По-четверте, можна передбачити, що криза впливатиме по-різному на мігрантів-жінок та мігрантів-чоловіків, а саме: у першу чергу постраждають чоловіки, оскільки попит на хатніх робітниць та медичних працівників (традиційно жіночі сфери зайнятості) залишається достатньо стабільним.

З метою зменшення негативного впливу кризи на процеси міграції та самих мігрантів, вважаємо доцільним зосередити увагу на забезпеченні захисту прав мігрантів, створенні прийнятних умов життя та праці. Враховуючи, що міграції є характерною ознакою глобалізації, необхідно забезпечити відкритість каналів законної трудової міграції. З іншого боку, необхідно допомагати мігрантам, які мають бажання повернутися на батьківщину та реінтегруватися. У полі зору має знаходитися й проблема грошових переказів, а саме: полегшення процедури переказу, а також увага до кількості переказів, з метою захисту сімей мігрантів. Важливою є й проблема інформування місцевого населення про значний внесок мігрантів у розвиток місцевої економіки та соціальний розвиток країни. Це дасть можливість запобігти проявам дискримінації.

Міжнародна організація міграцій пропонує державам спиратися на чотири моменти, що мають найважливіше значення у подоланні негативного впливу кризи на міграційні потоки та суб'єктів міграції. Перший: виходячи з досвіду подолання подібних криз та з урахуванням особливостей сучасного етапу, можна передбачити негативні наслідки як для мігрантів, так і для громадян країн-реципієнтів, тому необхідно приділяти особливу увагу соціальній сфері. Другий: для ефективного управління міграційними потоками, обов'язково є розробка чітких комплексних політичних кроків. Третій: ефективність дій з подолання негативних наслідків кризи залежить від ступеня солідарності країн-донорів та країн-реципієнтів. Четвертий: заходи, спрямовані на стимулювання економіки, обов'язково мають враховувати міграційний фактор як невід'ємну частину сучасного світу¹.

¹ Див.: World Migration 2008: Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy (IOM, Geneva, 2008).

Цих принципів необхідно дотримуватися й українським ученим-практикам при розробці своїх пропозицій щодо міграційної ситуації. Нагадаємо, що весною 2009 р. за підсумками досліджень, проведених співробітниками Інституту народознавства НАН України, повідомлялося, що 80% українських трудових мігрантів готові повернутися на батьківщину¹. Не дивлячись на те, що деякі країни, а саме: Іспанія, Чехія, Японія тощо, з початком кризи створили спеціальні програми, які стимулюють мігрантів до повернення, до сьогодні зберігається позитивна динаміка української міграції: кількість емігрантів перевищує кількість тих, хто повертається додому.

Можливість реєміграції українців в умовах сучасної світової кризи, на наш погляд, достатньо проблематична, у зв'язку з тим, що вітчизняна фінансово-економічна система не викликає довіри громадян. Отже, прогнози відносно масового повернення українців-заробітчан не виправдались. Навпаки, світова криза посилила інтенсивність руху українських мігрантів у ті країни Західної Європи, де розгортаються інвестиційні проекти європейського масштабу. Така тенденція, швидше за все, зберігатиметься й у майбутньому. Проте українська економіка сьогодні потребує робітників будівельних спеціальностей у зв'язку з підготовкою до Євро-2012. Ситуація в Україні ускладнюється й тим фактором, що окрім фінансово-економічної кризи, країна переживає й внутрішню політичну кризу, в умовах якої розробка концепції та прийняття закону про реєміграцію ускладнюється.

Необхідно зауважити, що наслідки української трудової еміграції можуть бути як негативними, так і позитивними. Останні полягають у сприяттні формування середнього класу в Україні, певних надходженнях до сімейного та державного бюджету. Негативні полягають у значних втратах інтелектуального та трудового потенціалу, а також у руйнуванні сімей мігрантів, погіршенні демографічної ситуації в країні.

На нашу думку, сьогодні існують чотири напрямки, що є пріоритетними у вирішенні проблем української еміграції, а саме: легалізація осіб, які виїхали за кордон; забезпечення трудових емігрантів робочими місцями на батьківщині; соціально-психологічна підтримка сімей, у яких мати чи батько тимчасово перебуває на заробітках; досягнення міждержавної згоди щодо вільного пересування трудових мігрантів в Україну і назад. Особливої уваги потребують діти трудових мігрантів, для яких необхідно створювати реабілітаційні центри, розробляти певні превентивні виховні заходи, інакше вони можуть у перспективі потрапити до числа асоціальної молоді та ускладнити кризову ситуацію в духовній сфері України.

Сьогодні Україна не очікує масового повернення закордонних українців на батьківщину. Проте цей процес все ж таки може розпочатися незабаром, зважаючи на прийняті в європейських країнах програми стимулювання реєміграції, включаючи матеріальну допомогу, реабілітацію та соціальний захист заробітчан.

¹ Див.: Урядовий кур'єр. – 2009. – 7 травня.

З метою активізації та стимулювання реєміграції, уряд України має прийняти державну програму реєміграції. Тим більше, що сьогодні, в умовах світової економічної кризи, на батьківщину повертаються не тільки з доброї волі, а й примусово. Програма реєміграції має враховувати закордонний досвід формування сучасної еміграційної політики та створити певні умови для повернення на батьківщину за власним бажанням українців, які працюють та живуть за кордоном, регулюючи стихійні міграційні потоки. Держава має боротися за кожного громадянина і прагнути його повернення додому, адже, за даними Українського центру соціальних реформ, без цього втручання демографічна криза в Україні призведе до зменшення кількості жителів до середини XXI ст. до 35 мільйонів.

Усі країни світу, які мають велику кількість зарубіжних осередків – діаспор, намагаються використовувати потенціал співвітчизників у різних сферах життя. Але розпочинати необхідно саме з розробки та затвердження на державному рівні стратегії роботи зі співвітчизниками, концепції реєміграції та реінтеграції. У правовій сфері необхідно змінити та доповнити законодавство так, щоб полегшити отримання громадянства закордонними українцями, колишніми співвітчизниками.

В умовах глобалізації посилюється боротьба між країнами за «мізки» та робочі руки, за фінанси та зв'язки співвітчизників. Активізується ідея національної та культурної єдності представників однієї держави та національності. З іншого боку, посилюються тенденції транснаціоналізму та космополітизму, деякі емігранти перетворюються на перманентних «туристів», «циркулярних мігрантів». Тому проблема реєміграції буде ускладнюватися, загострюватися і вимагати нових досліджень та адекватних рішень.

Отже, ми спробували розглянути проблему реєміграції в соціально-філософському аспекті, спираючись на концепцію буттєвісного укорінення людини. Підкреслимо, що в ході дослідження виникла необхідність враховувати не тільки об'єктивні фактори міграції, а й суб'єктивні. А саме: оцінку необхідності міграції конкретною людиною, а це залежить від індивідуальних характеристик мігрантів, від регіональних факторів, від соціального середовища тощо. Передбачити всі можливі варіанти розгортання міграційних процесів в умовах кризи проблематично, проте можна стверджувати, що мігранти реагують на кризові явища одними з перших соціальних груп і, по суті, є відображенням сучасної економічної кризи. Складність та глибина обраної теми, що відзначається потенційним багатством смислів та множинністю варіантів вирішення, вимагає вести подальші розвідки проблеми реєміграції в єдності онтологічного, екзистенційно-ціннісного й соціокультурного аспектів, а тому відкриває необмежений шлях свого теоретичного осмислення та практичного дослідження полідисциплінарному науковому пошуку.

Кравченко О.В. (Київ)

ШКОЛИ УКРАЇНОЗНАВСТВА: З МИНУЛОГО В СЬОГОДЕННЯ

Стаття присвячена історії виникнення і розвитку шкіл українознавства в українській діаспорі, розкриває провідну роль цих осередків освіти у формуванні цілісного знання про Україну і світове українство.

Впровадження українознавства як універсальної системи навчання і виховання української людини, нації в систему освіти і науки України на сучасному етапі відкриває особливі перспективи для світового українства. Оскільки саме на засадах українознавства, зберігаючи рідну мову, традиції, вивчаючи українську історію і культуру, протидіючи неминучим в іншоетнічному і полікультурному середовищі асимілятивним процесам, розвивалося і продовжує розвиватися українське шкільництво в США, Канаді, Великій Британії, Австралії та інших країнах. Незаперечним є той факт, що в часи, коли на терені «радянської України» основи українознавства і як цілісної науки, і як навчальної дисципліни, знищувалися, воно було збережене і розвинене саме в школах українознавства, українських науково-освітніх і культурних центрах діаспори. Визначні українські вчені і педагоги, працюючи у навчальних закладах та університетах закордону не тільки збагачували прогресивні навчально-виховні концепції зарубіжних науковців, а й зберігали та розвивали традиційно-новітчинські концепційні моделі, паралельно з пошуком і розвитком педагогічних інновацій, примножували багатомісячний освітній досвід українців. Найважливішим здобутком української освіти стали школи українознавства, в яких сформувалася дійсно новаторська система як навчання, так і виховання кількох поколінь молоді, відірваної від етнічної батьківщини. Діяльність цих шкіл в умовах еміграції свідчить про усвідомлення нашими співвітчизниками провідної ролі національної освіти для майбутніх поколінь як фактора збереження і розвитку етнічної самосвідомості, відповідно і збереження етнічної спільноти. За словами Омеляна Прицака, «у житті нашої спільноти в діаспорі важливими є школи українознавства, щоб могли молодій українській людині дати відповідь на грядущі питання. А таких питань багато, починаючи від того, чому нам треба зберігати нашу культурну окремішність. Від якості відповіді часто залежить майбутність молодої української людини, а через те і всієї спільноти. Бо якщо відповідь не задовольняє, то в молодій людині наростає комплекс легковаження всього українського – і перехід до англосовієтського табору»¹. У цьому аспекті на часі дослідження минулого і сьогодення шкіл українознавства у діаспорі.

¹ Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді?: Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967 – 1973). – Нью-Йорк, 1973. – С. 22.

Під терміном школи українознавства ми розуміємо не лише освітні інституції за межами України, які мають назву «Школи українознавства», а й усі навчальні заклади, в яких викладаються українознавчі предмети (українська мова, українська література, географія, культура й історія України), метою яких є формування цілісного уявлення про Україну та світове українство задля збереження національної ідентичності українців за кордоном. Школи українознавства – це недержавні навчальні заклади, які існують на кошти благодійних організацій, об'єднань і товариств, релігійних орденів, концесій і навіть монастирів¹. Залежно від місця розташування та умов існування школи можуть бути суботніми, недільними, доповняльними (заняття відбуваються в середу або інший день тижня). Варто зазначити, що в початкових роках існування й аж до 60-х років ХХ ст. школи українознавства не були виключно суботніми чи недільними, оскільки заняття відбувалися двічі або тричі на тиждень. За статистичними даними (станом на серпень 2008 р.), зібраними Світовою координаційною виховно-освітньою радою (СКВОР), школи українознавства нині існують у США, Канаді, Бельгії, Греції, Португалії, Польщі, Грузії, Казахстані, Російській Федерації, Аргентині, Австралії.

Перші українознавчі школи на чужині були організовані на американському континенті (у кінці ХІХ ст. у США, Канаді, Аргентині, Австралії). Починаючи з 1914 р., проблема українського шкільництва постає в багатьох країнах Європи, а після Другої світової війни створюється українознавча освітня мережа всюди, де організувалися українські громади. Зокрема більш ніж півстолітню історію існування мають школи українознавства у Великій Британії, які постали після Другої світової війни і продовжують активно функціонувати завдяки зусиллям Спільки українських учителів та виховників під керівництвом Союзу українців Великої Британії. Нині у цій країні у 14 суботніх школах українознавства українську мову, історію, географію та культуру вивчають понад 400 дітей під проводом майже 70 учителів. Учні також мають можливість здавати державні іспити з української мови, які зараховуються в державних школах.

Слід зазначити, що школи українознавства постали на українських поселеннях завдяки наполегливій праці національно-свідомої української громади, яка не могла розраховувати на підтримку етнічної батьківщини в умовах бездержавності, але прагнула зберегти українську мову і любов до України та всього українства. Школи українознавства створювалися також за ініціативи й активної підтримки (моральної і фінансової) церкви і духовенства. Наприклад, в Аргентині й донині українознавство викладається лише в тих державних і приватних середніх навчальних закладах, де серед учителів є українські священники і ченці. А в Буенос-Айресі при філії Римського Українського католицького університету діє гімназія, де з першого до п'ятого класу викладають українську мову, літературу, історію, географію України.

¹ Енциклопедія освіти / Голов. ред. В.Г. Кремень. – К., 2008. – С. 928.

Зі зміною історичних реалій освітня місія українських шкіл у діаспорі еволюціонувала від просвітництва через навчання письма у перших школах українознавства початку ХХ ст. до збереження етнічної ідентичності засобами мови навчання в школах, розвитку окремих елементів культури, дотримання обрядовості в сучасних умовах. З плином часу еволюціонувала й українська шкільна система: від перших доповняльних та суботніх шкіл рідної мови при українських церквах до широкої мережі шкіл українознавства на сучасному етапі.

Найширша і найрозвиненіша мережа шкіл українознавства нині діє в США. Ці українські освітні осередки мають дуже давню історію зародження й розвитку, яка потребує ґрунтовного і всебічного вивчення.

Інтерес до України, національної культури, мови, історії члени української громади США починали формувати через сімейні традиції і звичаї, залучення молоді до своїх громадських організацій, церкви і школи. Про важливість освіти рідною мовою і необхідність створення українознавчих шкіл уперше заговорили у 1894 р. представники українських громад США на сторінках газети «Свобода». Вказуючи на значні недоліки парафіяльних шкіл і непристосованість такої науки до американського життя, вони радили посилати українських дітей на навчання до публічних англійських шкіл, а писати й читати по-українськи, географію й історію України вивчати у суботніх школах (у вільний день від науки в американських школах). Згодом було порушено питання про виховання в англійських учительських семінаріях кваліфікованих учителів-українців. Лев Ясінчук, який мав можливість ознайомитися з діяльністю багатьох українських шкіл в Америці на початку ХХ ст., зазначає, що ці школи відвідували діти різного віку, перевтомлені обов'язковим навчанням в американській школі, проте саме українознавчі школи давали «основи рідного письма, мови, рідної історії, землезнання, могутньої української пісні й підставового розуміння ідей, які *одуховлюють* українську націю на рідній землі»¹.

Загалом в історії українського поселення в Америці, особливо повоєнної еміграції, школи українознавства, засновані нею, мали велике значення. Разом з церквою, молодіжними та іншими громадськими організаціями, вони допомагали втримувати молодь при українській громаді і спіяли, хоч на деякий час, процес асиміляції. Окрім того, допомогли виховати нове покоління, яке продовжувало у школах працю попередніх учителів. Як стверджує Володимир Мацьків, «маємо на руках багато доказів, що наша молодь, яка закінчила повну 12-ти класову школу українознавства кінцевим іспитом, виказує живу діяльність на терені молодечих та студентських організацій та бере чинну участь у житті нашої спільноти, а деякі з них починають письменницьку чи журналістичну працю»². Абітурієнти шкіл українознавства займали провідні місця в різних громадських установах, а також створювали нові. Саме в цих освітніх

¹ Ясінчук Л. Школа і молодь в Америці // Рідна школа. – 1933. – № 20. – С. 24.

² Мацьків В. Школи українознавства (Рідні Школи) та їх роля // Життя і школа. – 1965. – Ч. 5/6. – Рік 11. – С. 10.

осередках українська громада США з перших років свого становлення і до сьогодні, маючи обмежені ресурсні можливості, прагнула виховувати особистість, яка не поступалася б морально-інтелектуальним розвитком, а де в чому їй переважувала б носіїв домінуючої культури, а також розкривала перед світовою громадськістю великі можливості полікультурного виховання з ціннісними орієнтаціями загальнолюдського виміру. Як зазначає Роман Ільницький у книзі «Призначення українців в Америці», «збірнота передається з покоління в покоління не через кров, а через спільну працю і виховання»¹. Ця теорія особливо важлива, бо ставить в основу життя української спільноти саме школу, причому розглядає її не тільки в освітньому аспекті, а насамперед як виховний заклад.

Загалом на кінець ХХ ст. у США, завдяки еволюційним процесам української школи, сформувалася система українознавчої освіти (від дитячих садочків, шкіл українознавства, курсів українознавства до кафедр українознавства в Гарвардському, Колумбійському, Стенфордському та інших університетах).

На сучасному етапі українознавча освіта в США продовжує розвиватися й найкраще вона організована в суботніх школах українознавства, що діють у системі Шкільної ради США при Українському конгресовому комітеті Америки. У Статуті Шкільної ради при УККА визначено, що вона є навчально-виховною, неприбутковою організацією й охоплює своєю діяльністю всі штати США. Чітко прописані і пріоритетні завдання: дбати про навчання дітей і молоді української мови та інших українознавчих предметів; удержувати та розбудовувати мережу шкіл українознавства; опрацьовувати навчальні програми та допомагати їх реалізовувати; видавати, підбирати та рекомендувати школам навчальний матеріал; дбати про вишкіл учительських кадрів та підвищення кваліфікації наявних учителів; координувати працю шкіл українознавства в рамках усього українського шкільництва; організовувати конференції та з'їзди педагогів для поліпшення навчання та піднесення виховного рівня; репрезентувати українознавче шкільництво перед українською громадою, її організаціями та організаційною надбудовою і пропагувати серед українського громадянства потребу існування, розбудови й забезпечення шкіл і курсів українознавства; поширювати інформацію про українське шкільництво в навчально-виховних, політичних та громадських колах української діаспори та України; намагатися виховувати молодь на етично-моральних засадах, пошанування гідності людини та усвідомлення й зміцнення почуття належності молоді українського походження до українського народу, й разом з тим виховувати цю молодь на добрих громадян США².

Культурно-освітні та наукові інституції, скеровані педагогами та науковцями Шкільної ради, розгорнули активну освітньо-виховну, культурно-організаційну, меценатську діяльність задля збереження і розвитку української освіти, рідної мови, народних традицій. У системі

¹ Ільницький Р. Призначення українців в Америці. – Нью-Йорк, 1965. – С.15.

² <http://www.ridnashkola.org/statut.htm>.

Шкільної ради США діють до 40 українських освітніх осередків із загальноприйнятою назвою «Школи українознавства», у яких навчається близько трьох тисяч учнів. Вибір навчальних дисциплін (українська мова та література, історія, географія та культура України, а також християнська етика, яка не є обов'язковим предметом) зумовлений метою діяльності українознавчих шкіл – формування у підростаючого покоління цілісного знання про Україну і світове українство. Навчально-виховний процес успішно здійснюється завдяки наявності навчальних програм з українознавчих предметів, навчальної і методичної літератури для кожного класу. Деякі школи українознавства мають власні сайти в мережі Інтернет. Загалом діяльність Шкільної ради охоплює широке коло важливих питань і проблем, пріоритетним серед яких є розширення співпраці з освітніми центрами України з метою розбудови національної освіти в Українській державі й зарубіжжі. Важливо, що освітяни Шкільної ради не лише ставлять і вирішують питання внутрішнього життя, а й співвідносять свої завдання зі станом і проблемами освіти в Україні. За словами П. Кононенка, принципова політика зарубіжного освітянства – жити інтересами не вузько-місцевими, а всієї України і світового українства, що переконливо засвідчують плани, підручники, кадрові навчання, ухвали¹.

Визначальним у процесі реформування і вдосконалення сучасної системи освіти в Україні є взаємозв'язок Шкільної ради США з Науково-дослідним інститутом українознавства МОН України та іншими науковими й освітніми установами Української держави. Зокрема, НДІ українознавства та Шкільною радою розроблено і видано Програми з українознавства (I–XI класи)², хрестоматію «Українська література ХХ століття» (для X–XI класів)³, проведено спільні міжнародні конгреси з українознавства та вчительські конференції. Пріоритетними напрямками у взаємовідносинах Шкільної ради та НДІ українознавства є обмін інформацією про плани діяльності українознавчих інституцій; створення спільних фондів підтримки освітніх, наукових, культурних програм; підготовка професійних кадрів українознавства на базі Інституту як для України, так і для українського зарубіжжя. Окрім того, перспективним напрямком співпраці визначено використання в освітянських програмах українських шкіл США програм дистанційного навчання, розроблених НДІ українознавства; залучення Шкільної ради до підготовки 5-томного видання «Україна. Земля і люди. Внесок українців у розвиток світової цивілізації». У спільних ухвалах двох інституцій найважливішими є позиції: у системі виховної роботи на основі загальнолюдських вартостей етики і моралі формувати в учнів національну гордість за належність до української нації; ширше впроваджувати технічні засоби навчання в

¹ Кононенко П. П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: 3б. наук. праць. – Львів: СПОЛОМ, 2006. – С. 244.

² Програма Школи українознавства США // Начально-виховні програми з українознавства. – К.: Знання України, 2002. – С. 137.

³ Українська література: Хрестоматія: Для учнів 10 – 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. П. П. Кононенка, Є. В. Федоренка. – К.: Міленіум, 2005. – 1264 с.

школах українознавства (Інтернет і аудіовізуальні засоби); налагодити зв'язок з урядами штатів у справі надання кредитів у вищих навчальних закладах США випускникам шкіл українознавства; редакції журналу «Рідна школа» періодично друкувати матеріали методичного характеру на допомогу вчителям, проекти вдосконалених навчальних програм з українознавчих предметів.

Підсумовуючи досягнення шкіл українознавства у розвитку українознавчої освіти в Україні і за кордоном, слід зазначити, що, незважаючи на значні зусилля української спільноти, стан українського шкільництва в діаспорі є досить складним. Потужний процес асиміляції іммігрантів, підтримуваний державною політикою, економічними важелями країн поселення, є тим несприятливим середовищем, у якому працюють суботні і недільні школи українознавства на сучасному етапі. За оцінками експертів, школи українознавства відвідує тільки чверть дітей шкільного віку. Наступність між ланками освіти державної й освіти в школах українознавства відсутня. Атестат випускника такої школи, на жаль, не дає додаткових балів (кредитів) чи переваг при вступі до вищих навчальних закладів країни проживання. Така ситуація з українським шкільництвом, а вона є характерною на сьогодні не лише для США, а й для українських громад усього Західного світу, зумовлена декількома причинами: зменшення народжуваності серед українських американців; активними асиміляційними та міграційними процесами, окрім того, представники «нової» хвилі української еміграції 80–90-х рр. XX ст. переймаються насамперед пошуками заробітку і лише потім – проблемами освіти своїх дітей. Тому розвиток українознавчої школи за кордоном потребує допомоги й підтримки суспільно-громадських організацій, церковних громад та батьків як у діаспорі, так і в Україні.

Незважаючи на зазначені проблеми, потреба в школах українознавства не зникає. Про це свідчить створення нових українських шкіл (наприклад, у м. Сакраменто (штат Каліфорнія) з кількістю учнів – 300 осіб).

Можемо з упевненістю констатувати, що школи українознавства – вагомий чинник розвитку української етнічної спільноти за кордоном і важлива складова частина українського культурно-освітнього простору.

Отже, для вирішення складних проблем реформування національної освіти в Українській державі необхідно налагоджувати творче співробітництво з освітніми центрами українського зарубіжжя, вибудувати чітку, конструктивну структуру взаємозв'язків. Тільки спільними зусиллями всього світового українства можна розвинути таку систему національної освіти, яка відповідатиме вимогам сучасного життя.

Дякова О.В. (Київ)

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
ПІДВАЛИНИ ЗБЕРЕЖЕННЯ
ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ
ДІАСПОРИ – КОНЦЕПТУАЛЬНІ
ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

У статті автор намагався висвітлити концептуальні та теоретико-методологічні основи дослідження на тему «Соціально-економічні підвалини збереження ідентичності української діаспори».

Понятійно-категоріальний апарат цієї наукової проблеми наповнений як загальноприйнятими в українській науці термінами, так і специфічними, що застосовуються переважно вченими діаспори, тому варто окреслити, на яких концептуальних засадах та поняттях базуватиметься дослідження на тему: «Соціально-економічні підвалини збереження ідентичності української діаспори». Насамперед розглянемо терміни «діаспора» та «ідентичність».

Враховуючи те, що автор не ставить собі за мету дослідження кількісних параметрів українців, які перебувають за кордоном, а об'єктом дослідження визначає соціально-економічні організації, створені закордонними українцями, то термін «українська діаспора» трактуватиметься як визначення української національної спільноти, яка проживає поза межами своєї етнічної території, не втратила національну ідентичність і відчуває духовний зв'язок з батьківщиною.

У межах дослідження **розглядатимуться** соціально-економічні здобутки західної української діаспори, зокрема українців, які проживають на території США, Канади, Австралії, Німеччини, Франції та Великобританії¹. Оскільки саме демократичне суспільство в більшості країн Заходу надало можливість українцям розбудувати мережу етнічних організацій та установ, що в свою чергу створило умови для збереження етнічної ідентичності; функціонувати, як діаспорі, незважаючи на значну інтегрованість у суспільне життя країни проживання.

Інше базове поняття у науковій роботі, що потребує більш детального тлумачення – «ідентичність». У науковий обіг цей термін запровадив у 1940-х рр. XX ст. психолог Е. Еріксон². Англійський соціолог Е. Сміт виділяє декілька категорій колективної ідентичності: 1) роду, поділу на стать; 2) простору або території; 3) соціального класу; 4) релігійну;

¹ Етнічні меншини в Україні. Етнічний довідник / Гол. ред. В. Євтух; За ред. Л. Ази, І. Кураса, О. Нельги, Т. Рудницької. – К., 1997.

² Ручка А. Орієнтири теоретичного осмислення специфіки феномена ідентичності // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Наукові доповіді і повідомлення першої Всеукраїнської соціологічної конференції. – К., 2001. – С. 202.

5) етнічну; 6) національну¹. Становлення ідентичності відбувається в процесі її репрезентації як самим індивідом, так і іншими діючими суб'єктами завдяки спільній історії, мові, культурі².

До української діаспори варто застосувати саме етнічну ідентичність, оскільки етнічність, як усвідомлений простір комунікації і взаємодії, завжди ґрунтується на ідентифікації себе на відміну від інших. Значення етнічності для окремого народу чи його вихідців, які мешкають в іноетнічному оточенні, полягає в тому, що вона є джерелом їхньої ідентичності в різні періоди розвитку поліетнічних країн³. Російський науковець Л. Дробіжева до основних компонентів етнічної ідентичності відносить: усвідомлення належності до свого народу, осмислення інтересів свого народу, уявлення про спільність культури, мови та території⁴.

Український науковець Н. Кириленко зазначає, що потрапляючи в нове суспільство, нове культурне оточення, емігранти зіштовхуються з кризою ідентифікації. Вони не можуть визначитися з ким себе співвідносити та як ставитися до інших, тому для вдалої адаптації їм необхідно спілкуватися як із носіями своєї культури, так і з носіями культури приймаючого суспільства⁵. Так, Н. Вдовенко стверджує, що самоідентифікація може відбуватися не лише на основі віднесення себе до української національної меншини країни перебування, а й на основі сприйняття себе частиною українського етносу стосовно країни походження⁶.

За умов перебування у стані меншини серед різних народів, культур, без значної підтримки з боку етнічного ядра, збереження власної ідентичності стає нагальним завданням української діаспори, чинником її внутрішнього регулювання, що, безперечно, стимулює розвиток етнозберігаючих, консолідуючих компонентів⁷.

Російський дослідник діаспори М. Аствацатурова виділяє дві групи конкретних способів втілення групової етнічної ідентичності емігрантів: 1) первинні і безпосередні форми (моноетнічні шлюби; спілкування рідною мовою; стійка конфесійна належність; знання фольклору, традицій тощо; 2) другорядні й опосередковані – створення національно-культурних об'єднань (союзів, центрів, автономій); участь у суспільно-політичних

¹ Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. П. Тарашука. – К.: Основи, 1994. – С. 10-27 // <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm>.

² Давыдова О. Репатрианты у ворот Финляндии в поисках «правильной» идентичности // Диаспори. – 2003. – № 3. – С. 82-83.

³ Етнічний довідник. – К.: ІРІДС, 1997. – Ч. 1: Поняття та терміни. – С. 46.

⁴ Попков В.Д. Феномен этнических диаспор. – М.: ИС РАН, 2003. – С. 64.

⁵ Кириленко Н. Эмигранты и проблемы их адаптации // Український вимір. Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей з України та діаспори. – Ніжин; К.: НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – С. 59.

⁶ Вдовенко С.М. Закордонне українство в національному державотворчому процесі: ідентифікація, організація, взаємовідносини. – Чернівці: ЧДТУ, 2004. – С. 29.

⁷ Євтух В., Троциньський В., Попко А. Закордонне українство: Навч. посіб. – К.: ВІК, 2005. – С. 18.

організаціях і рухах; представництво в органах влади, у муніципальному управлінні тощо¹.

В. Євтух стверджує, що справжніми осередками збереження й розвитку етнокультурної ідентичності представників української діаспори виступають організації, засновані на культурній основі, при цьому відзначається тенденція зміни національної ідентичності ідентичністю культурною². Підтвердженням цьому слугує розвиток мережі релігійних, громадських, політичних, національних, культурно-мистецьких, просвітницьких, освітньо-наукових та економічних організацій на території Північної Америки, Західної Європи й Австралії. Це підтверджує думку М. Винницького, що в нових країнах поселення українці зуміли поєднати власну ідентичність із інституційною ідентичністю оточення суспільного загалу, завдяки чому стали повноцінними членами тих суспільств, у які іммігрували, зберігаючи в собі поняття свого українства³.

Крім названих, у цьому дослідженні використовувалися наступні терміни та поняття, так чи інакше пов'язані з соціально-економічною діяльністю закордонних українців: спонсорство, меценатство; національні, політичні, військові, ветеранські, комбатантські, жіночі, молодіжні, студентські організації; церкви; церковні братства, сестринства та товариства; професійні спілки; рідні школи, навчальні та освітньо-наукові заклади; культурні установи, художньо-мистецькі колективи; преса, видавничі органи; братські союзи, заповомові (або задопомогові), асекураційні, страхово-допомогові товариства, кооперативи, кредитні спілки тощо.

Більшість термінів та понять широко використовується в українському науковому обігу, у т.ч. і при дослідженні української діаспори, проте на відміну від соціальних, окремі економічні терміни в контексті дослідження системи організацій, створених українськими емігрантами, потребують додаткового тлумачення.

Виключно американським явищем стали допомогово-асекураційні товариства, або як їх ще називали братства, які почали виникати з кінця XIX ст. Вони створювалися еміграцією всіх народів, а не лише українською, з метою допомогти робітникам та їхнім сім'ям у разі смерті або травмування працівників на виробництві. Дрібні братства об'єднувалися, утворюючи великі союзи. Юридичні та фінансово-економічні засади цих союзів дещо відрізнялися, але мета була спільною – взаємодопомога⁴.

¹ *Аствацатурова М.* Диаспори: етнокультурная идентичность национальных меньшинств // Диаспори. – 2003. – № 2. – С. 189.

² *Євтух В.Б.* Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 65.

³ *Винницький М.* Україна і діаспора – можливості формування «світового українства» // Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям: Матеріали наук.-практ. конф., м. Донецьк, 17 грудня 2004 р. – Донецьк: Донецьке відділення Товариства «Україна-Світ», Східний видавничий дім, 2004. – С. 41.

⁴ *Дякова О.* Концептуальні засади збереження ідентичності української діаспори // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 276-281.

Слово «кооперація» у перекладі з лат. означає співробітництво¹ і вживається у двох значеннях, однаково актуальних у межах дослідження. Львівський економіст В. Гончаренко стверджує, що, по-перше, цей термін застосовується, коли мова йде про кооперацію як процес об'єднання трудових, матеріальних, інтелектуальних та інших ресурсів для спільної праці й досягнення певної мети; по-друге, у значенні кооперації як форми, і застосовується для позначення сукупності специфічних організаційно-правових форм – кооперативів, що являють собою неприбуткові громадсько-господарські організації економічного самозахисту населення з метою скорочення витрат своїх членів². І. Витанович визначав кооперацію не лише як економічний засіб, а й як громадсько-виховну систему³. В історії українського кооперативного руху в діаспорі найтиповішою є кредитна кооперація⁴.

Кредитні спілки – це фінансові кооперативи, які, будучи одночасно громадськими організаціями та фінансовими установами, відіграють важливе значення для населення на фінансовому ринку багатьох країн світу⁵. Батьківщиною кредитної кооперації стала Німеччина. Видатні німецькі кооператори Шульце-Деліч та Райффайзен майже одночасно, незалежно один від одного, запропонували два принципово різні підходи щодо організації кооперативного кредитування: перший – для міського населення, другий – для сільського⁶. Саме різноманітні кредитні спілки стали однією з основних форм фінансово-економічних організацій, створених українською діаспорою у Північній Америці та Австралії.

Теоретико-методологічну основу дослідження на тему «Соціально-економічні підвалини збереження ідентичності української діаспори» складає сукупність загальнонаукових, українознавчих та філософських принципів і емпіричних та теоретичних методів пізнання, спрямованих на всебічне та об'єктивне дослідження зазначеної теми.

Принцип науковості визначає пріоритетним об'єктивне наукове знання над певними тимчасовими кон'юнктурними інтересами та заідеологізованістю тих чи інших соціальних та економічних груп або окремих дослідників. Він передбачає опору на науку як джерело системи фактів і закономірностей при створенні українськими емігрантами системи соціальних та фінансових організацій і проявляється насамперед у відборі достовірної, об'єктивної та неупередженої інформації стосовно їх

¹ *Бородавський С.В.* Історія кооперації. – Прага: Український громадський вид-й фонд, 1925. – С. 5.

² *Гончаренко В.В.* Кредитна кооперація. Форми економічної самопомоги сільського та міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика). – К.: Глобус, 1998. – 330 с.

³ *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху: Із праць історично-філософської секції НТШ. – Нью-Йорк, 1964. – С. 47-48.

⁴ Українська кооперація діаспори. Історичний огляд 1930-1995 / Під ред. О. Плешкевича. – Чикаго; К.: Українська світова кооперативна рада, 1996. – 334 с.

⁵ *Гончаренко В.В.* Кредитні спілки як фінансові кооперативи – міжнародний досвід та українська практика. – К.: Наукова думка, 1997. – 240 с.

⁶ Там само.

виникнення, розвитку та діяльності. Крім того, принцип науковості дає змогу уникнути описовості та фактографічності.

Під час проведення дослідження автор дотримувався *принципу історизму*, що орієнтував його на послідовно історичний підхід до вивчення конкретно-історичних умов, у яких зароджувалася й розвивалася українська діаспора у демократичних країнах. Завдяки цьому принципу вдалося з'ясувати, коли й за яких умов виникали й розвивалися соціально-економічні організації, створені українськими емігрантами у країнах Північної Америки, Західної Європи та Австралії. Крім того, принцип історизму дає можливість простежити, які етапи розвитку пройшли громадські, політичні, націоналістичні, ветеранські, жіночі, юнацькі, церковно-релігійні, благодійні, науково-освітні, просвітницькі та економічні організації закордонних українців, їх вплив на подальшу історію української діаспори в зазначених країнах та незалежній Україні.

Принцип системності у цій роботі має пріоритетний характер, оскільки орієнтує дослідника на виявлення цілісності об'єкта, враховуючи багатофакторність суспільного розвитку української еміграції в демократичних країнах, вплив багатьох чинників на формування та розвитку українських соціально-економічних організацій у досліджуваних країнах. Багатогранна і складна система соціально-економічних організацій української діаспори у США, Канаді, Німеччині, Великобританії, Франції та Австралії складається з окремих елементів, що потребують ретельного вивчення. Однак наскільки б досконало не були досліджені окремі елементи (різноманітні громадські, політичні, націоналістичні, ветеранські, жіночі, юнацькі, церковно-релігійні, благодійні, науково-освітні, просвітницькі та економічні організації українських емігрантів), без вивчення взаємодії і взаємообумовленості вказаних елементів один з одним, уявлення про історію та розвиток не лише українських соціально-економічних організацій за кордоном, що в свою чергу складає історію розвитку української діаспори загалом, буде неповним. Саме за допомогою принципу системності можна пізнати й дослідити спочатку історію виникнення та розвитку окремих елементів складної соціально-економічної системи організацій західної української діаспори, а потім їх взаємодію на окремих системних рівнях.

Важливою частиною будь-якого дослідження є *принцип об'єктивності*, який забезпечує науковість. Саме цей принцип, під час опрацювання зазначеної теми, орієнтував дослідника на неупередженість та незалежність суджень при вивченні як суспільних процесів усередині західної української діаспори, так і розвитку знань про них. Зокрема при вивченні історії створення, розвитку та діяльності різноманітних соціально-економічних організацій закордонних українців. Для дотримання принципу об'єктивності автор використовував об'ємну джерельну базу, яка дала змогу співставити різні точки зору на те чи інше явище, зокрема умови та причини виникнення соціально-економічних організацій, причетність до цього певного кола людей – засновників, фундаторів, меценатів; виокремити з усього обсягу літератури найбільш правдиву та достовірну інформацію, неупереджено її інтерпретувати тощо, а на основі здобутого

емпіричного матеріалу зробити об'єктивні висновки та узагальнення. Принцип об'єктивності тісно пов'язаний із принципом системності, оскільки потребує врахування всіх факторів, що впливають на об'єкт дослідження та незаангажований підхід як до окремих елементів дослідження, так і загалом.

Принцип всебічності тісно пов'язаний з двома попередніми принципами – системності та об'єктивності, оскільки будь-який об'єкт пізнання потребує всебічного вивчення. Автор дослідження опирався на цей принцип, починаючи від пошуку, відбору та вивчення джерел і закінчуючи дослідженням окремих елементів багатоманітної системи соціально-економічних організацій західної української діаспори. Так, вивчаючи соціально-економічні підвалини збереження ідентичності української діаспори у хронологічній послідовності, детально були досліджені всі елементи цієї системи. Зокрема, всі доступні джерела про створення, розвиток та діяльність різноманітних громадських, політичних, націоналістичних, ветеранських, жіночих, молодіжних, церковно-релігійних, благодійних, науково-освітніх, просвітницьких та економічних організацій українських емігрантів у демократичних країнах та вплив цих організацій на зародження й розвиток одна одної, їх взаємодія між собою тощо. Крім того, у межах кожного компонента (кожного різновиду соціально-економічних організацій) були окремо розглянуті та детально вивчені розвиток та діяльність кожної окремо взятої організації, подекуди й філії. Отже, дотримання принципу всебічності дає можливість уникнути упереджених односторонніх оцінок.

Як уже зазначалося, при дослідженні теми вивчалися передумови, виникнення, розвиток та діяльність соціально-економічних організацій у країнах Північної Америки, Західної Європи та Австралії, що вказує на використання при написанні роботи **принципу наступності** наукового пізнання, який, крім того, що орієнтує науковця на об'єктивність, забезпечує зв'язок між досліджуваними компонентами у процесі їх розвитку. Принцип наступності тісно пов'язаний з принципом історизму, оскільки теж дає змогу розглядати розвиток соціально-економічних організацій закордонних українців у конкретних історичних умовах їх існування; передумови та етапи їх розвитку. Крім того, принцип наступності тісно пов'язаний з принципом системності, оскільки дає змогу вивчити розвиток українських громадських, політичних, націоналістичних, ветеранських, жіночих, молодіжних, церковно-релігійних, благодійних, науково-освітніх, просвітницьких та економічних організацій за кордоном не лише в комплексі, а й кожен елемент окремо. Принцип наступності використовувався з самого початку дослідження, ще на стадії добору інформації та джерельної бази, оскільки саме завдяки йому можна встановити стан опрацювання поставленої проблеми, окреслити внесок попередників у дослідження цієї тематики, тим самим виявивши прогалини, що дає можливість окреслити коло своїх наукових інтересів.

У дослідженні використовувався **принцип плюралізму**, оскільки при вивченні багатоманітної історії створення та розвитку соціально-економічних організацій західної української діаспори автор брав до уваги

суперечливі погляди на одні й ті ж історичні події або факти; враховував вплив на діяльність та розвиток різноманітних соціальних та економічних організацій як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників; вніс окремих особистостей – не лише піонерів-засновників та меценатів, які вболівали за українську справу душею, а й їхніх опонентів. Саме принцип плюралізму дає змогу об'єктивно та неупереджено відтворити дійсний розвиток діяльності соціально-економічних організацій у демократичних країнах.

Вагома роль у дослідженні належить **принципу світоглядності науки**, за допомогою якого можна поглянути на створення та розвиток соціально-економічних організацій західної української діаспори та їх роль у збереженні ідентичності української діаспори через призму питомо українських духовних цінностей, культури, мови, звичаїв, обрядів, віри українського народу. Саме закордонні українці, опинившись на чужині серед людей з іншою історією, культурою, мовою, ментальністю тощо, змогли усвідомити історичну місію своєї нації й зберегти власну ідентичність за тисячі кілометрів від батьківщини. Створивши різноманітні громадські, політичні, націоналістичні, ветеранські, жіночі, юнацькі, церковно-релігійні, благодійні, науково-освітні, просвітницькі та економічні організації, українським емігрантам вдалося не лише не асимілюватися й зберегти свою культуру, мову, звичаї, любов до рідної землі, а й передати всі ці здобутки своїм нащадкам, яким з самого дитинства прищеплювали українські моральні засади та норми поведінки, почуття національної самосвідомості та патріотизму. Отже, соціально-економічні організації, створені українцями на нових теренах проживання, є засобом, який дав змогу розпороченим на обширних територіях українським емігрантам стати справжньою діаспорою зі сформованою понад столітньою історією та значним потенціалом для майбутнього як нових країн поселення, так і України.

Для дослідження соціально-економічних підвалин збереження ідентичності української діаспори у демократичних країнах використовувалися наступні наукові методи пізнання: емпіричні дослідження, теоретичні дослідження, філософські, загально логічні та українознавчі.

З наукових методів емпіричного дослідження при написанні роботи від самого початку використовувався **метод порівняння**. Насамперед він став у пригоді під час опрацювання обширної джерельної бази, коли автор зіштовхнувся з великою кількістю різних думок та поглядів на одну й ту ж саму проблему, зокрема, при опису створення окремих соціальних або економічних організацій, при висвітленні ролі тих чи інших особистостей у громадському, релігійному та економічному житті українських емігрантів. Оскільки переважна більшість праць, написаних закордонними українцями, особливо на початку їхнього поселення, носить суб'єктивний характер, а домінуюча роль належить особистісному чиннику, тому, щоб отримати змогу зробити об'єктивні узагальнення й теоретичні висновки, автор використовував цей метод. Крім того, порівнювалися особливості створення й розвитку соціально-економічних організацій у країнах Північної Америки, Західної Європи та Австралії, що дало можливість

з'ясувати спільне й відмінне в їх діяльності, вплив на формування й прояви національної самоідентифікації українців.

Щодо наукових методів теоретичного дослідження, то автор зробив наголос на формалізацію та аксіоматичний метод¹.

Метод формалізації використовувався для уточнення наукових понять, зокрема «діаспора» та «ідентичність», про що йшла мова на початку статті. Крім того, цей метод став у нагоді при відображенні змістовних знань різних авторів у формалізованій мові, що має неабияке значення, враховуючи специфічність мови, якою користується українська діаспора. За допомогою методу формалізації автор отримав змогу висловлювати свої думки сучасною українською мовою, використовуючи термінологію, якою оперують українські вчені, з метою запобігання можливості неоднозначного розуміння. Проте далеко не всі поняття або назви, що використовуються закордонними українцями для означення певних явищ, вдалося формалізувати, оскільки вони не мають аналогів і використовуються як українцями з діаспори, так і з України, насамперед це стосується економічних здобутків українських емігрантів – «задопомогові» (або «допомогові») та «харитативні» організації, «аскураційні» товариства тощо.

Під час роботи над темою «Соціально-економічні підвалини збереження ідентичності української діаспори», для перетворення емпіричного матеріалу в наукову теорію автор використовував **аксіоматичний метод**, за допомогою якого з незаперечних тверджень, розповідей, опису про створення перших українських громадських, політичних, націоналістичних, ветеранських, жіночих, молодіжних, церковно-релігійних, благодійних, науково-освітніх, просвітницьких та економічних організацій за кордоном, які траплялися під час дослідження у різних авторів або в документальних джерелах, створювалися наукові гіпотези.

Щодо філософських методів дослідження, то використовувалися наступні: трансцендентальний, феноменологічний, діалектика та герменевтика².

Трансцендентальний метод став у нагоді під час опрацювання джерел особового походження, коли про створення та діяльність окремих соціально-економічних організацій автор дізнався зі спогадів безпосередніх учасників подій, які їх описували, виходячи з власних суб'єктивних спостережень та переживань, тобто автор сприймав нову інформацію через розкриття суб'єктивних умов його формоутворення.

Феноменологічний метод використовувався при формуванні понять, якими автор оперував під час написання роботи. Так під час дослідження насамперед були визначені поняття «діаспора», «ідентичність», «кооперативи», «кредитні спілки» тощо. Трактуючи згадані терміни й враховуючи різноманітні підходи до них широкого кола науковців, автор опирався на здобуті емпіричні знання під час дослідження та шляхом

¹ Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія: Підруч. – К.: Академвидав, 2007. – С. 323-327.

² Там само. – С. 27-31.

інтуїтивного вбачання сутностей в одиничному, формулював власний підхід і бачення, на який і опирався.

Найпоширеніший серед філософських методів – *діалектика*. Він дає змогу розглянути будь-яке явище у процесі розвитку, в основі якого – боротьба протилежностей. Тобто використовуючи цей метод, автор при аналізі найзагальніших понять мислення, що відтворюють певні категорії, розглянув соціально-економічні підвалини збереження ідентичності української діаспори через наступні категорії: «необхідність – випадковість» – опинившись на чужині, українським емігрантам необхідно було створити осередки, в межах яких вони могли б спілкуватися рідною мовою, вирішувати спільні проблеми й по можливості допомагати одне одному, завдяки працьовитості українців, силою випадковості, а точніше людей, що зуміли зорганізувати маси – піонерів українського організованого життя вдалося налагодити громадське життя українців за кордоном; «одиничне – загальне» – під час дослідження становлення й розвитку українських громадських, політичних, націоналістичних, ветеранських, жіночих, молодіжних, церковно-релігійних, благодійних, науково-освітніх, просвітницьких та економічних організацій за кордоном автор ішов від одиничного до загального, тобто вивчаючи діяльність окремих організацій та установ поступово складав накопичений емпіричний матеріал у загальну картину, формулюючи цілісну соціально-економічну систему та простежував її вплив на національну самосвідомість українців.

Під час з'ясування впливу соціально-економічних організацій на збереження ідентичності української діаспори використовувався *метод герменевтики*, що передбачає осмислення певних феноменів через з'ясування їх місця у контексті культури. Так, осмислення феномену української діаспори, її довголітнього існування та збереження українцями національної ідентичності можна пояснити насамперед усвідомленням ними спільності культури, історії, мови, традицій, а їхні здобутки на чужині, у т.ч. й соціально-економічні організації, слугують лише засобом, який допоміг боротися зі спільними проблемами й об'єднатися близьким людям на чужині.

Із загально логічних та українознавчих методів автор застосовував наступні: аналіз і синтез, індукція, проблемний, логічний, статистичний, історико-генетичний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, періодизації, типологізації, біографічний, комплексного підходу¹.

За допомогою *методу наукового аналізу* вдалося більш глибоко вивчити структуру соціально-економічних організацій української діаспори у Північній Америці, Західній Європі та Австралії, проаналізувати всі їх окремі елементи. Крім того, з самого початку дослідження, зокрема на етапі опрацювання джерельної бази, автор використовував аналітичну критику джерел, спрямовану на визначення достовірності джерельної

¹ *Калакура Я.С.* Історичні засади українознавства. – К., 2007. – 381 с.; *Кононенко П.П.* Українознавство: Підруч. для вищих навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2006. – 870 с.

інформації. На основі отриманих результатів аналізу кожного з досліджуваних елементів – джерел на початковому етапі й окремих груп соціально-економічних організацій на більш пізньому – та кожного з них зокрема – здійснювався *синтез*, за допомогою якого робилася реконструкція громадських, політичних, націоналістичних, релігійних, освітніх, просвітницьких та економічних процесів; формувалися теоретичні виклади та узагальнюючі висновки.

Під час написання роботи автор дотримувався *методу індукції*, тобто послідовно збираючи інформацію, починаючи від окремих розпорошених по всьому демократичному світу українських організацій, аналізуючи факти й окремі відомості про створення тих чи інших соціально-економічних українських організацій за кордоном, вдалося їх систематизувати, узагальнити, реконструювати події, що відбувалися на різних етапах поселення українців у Північній Америці, Західній Європі та Австралії й створити цілісну картину соціально-економічного життя української діаспори у досліджуваних країнах, на основі чого й були зроблені теоретичні виклади та зроблені узагальнюючі висновки.

Використання у дослідженні *проблемного методу* надало можливість, абстрагуючись від другорядних завдань, виокремити основні проблеми й зосередити всю увагу на них. Так, у роботі основна увага була зосереджена на створенні, розвитку й діяльності українських соціально-економічних організацій за кордоном, оскільки, на думку автора, саме вони здійснили основний вплив на збереження ідентичності української діаспори в демократичних країнах. Створюючи різноманітні організації, українські емігранти гуртувалися навколо них, тим самим отримуючи змогу спілкуватися з людьми своєї національності рідною мовою, крім того, їх об'єднували спільна історія, культура, звичаї та важка емігрантська доля, спільні труднощі, з якими набагато легше було впоратися разом, об'єднуючись за інтересами. Саме соціально-економічні організації не дали змоги українським емігрантам у демократичних країнах асимілюватися. Визначення основної проблеми дослідження й правильна її постановка дали можливість автору докласти всіх зусиль для її вивчення.

Для викладення матеріалу в чіткій послідовності та логічній завершеності використовувався *логічний метод*, який дав змогу не обмежуватися описом виникнення українських соціально-економічних організацій за кордоном, їх створення та розвитку; окремих фактів та подій, які цьому передували; явищ і процесів, що супроводжували розвиток громадського, релігійного, культурного, освітнього та економічного життя української еміграції у США, Канаді, Австралії, Німеччині, Великобританії та Франції; а надав можливість їх теоретичного осмислення через доведення або заперечення окремих висновків, за допомогою логіки доведення їх правильності або помилковості. Завдяки пізнанню істини за допомогою логічного методу автор дійшов до широких наукових

узагальнень та сформулював висновки як за окремими типами організацій, так і загалом.

Пів час роботи над зазначеним дослідженням використовувався *статистичний метод*, за допомогою якого обліковувалися соціально-економічні організації, створені українськими емігрантами у демократичних країнах, масові суспільні явища й процеси, що супроводжували передумови створення, виникнення, розвитку та діяльності зазначених організацій у країнах поселення українських емігрантів. Статистичний метод дав змогу проаналізувати рівень розвитку українських громад у різних країнах поселення – США, Канаді, Австралії, Німеччині, Франції та Великобританії; визначити, які з соціально-економічних організацій переважають у окремих країнах; з'ясувати основні напрямки діяльності існуючих організацій.

Завдяки *історико-генетичному методу* можна простежити, що генетичне коріння кожного історичного явища знаходиться в його минулому. Так, особливої актуальності даний метод набуває при дослідженні збереження ідентичності української діаспори, оскільки питома українські традиції, звичаї, українська мова, історія, культура, релігійні вірування об'єднували українців поза межами їхньої етнічної території, українські емігранти на підсвідомому рівні, відчуваючи своє коріння й потяг до нього, прагнули бути якомога ближче до людей своєї національності. Крім того, вдалося простежити продовження за кордоном традицій, створених раніше на батьківщині організацій, оскільки переважна більшість соціально-економічних організацій за кордоном, створених українськими емігрантами, свого часу існували на історичній українській території. Це стосується громадських, жіночих, освітньо-наукових, політичних, націоналістичних, релігійних та економічних організацій.

Завдяки *історико-хронологічному методу* систематизація та викладення теоретичного матеріалу, узагальнень та висновків здійснювалася, опираючись на послідовне розташування подій. Тобто історія розвитку українських соціально-економічних організацій за кордоном досліджувалася з моменту їх виникнення й простежувалася до наших днів, наскільки це давали змогу наявні джерела. Історико-хронологічний метод дав змогу відтворити й простежити не лише історію створення та розвитку українських організацій на північноамериканському, західноєвропейському та австралійському континентах, а й їх вплив на самосвідомість української спільноти, прослідкували, як вони допомогли зберегти ідентичність української діаспори різних поколінь.

Історико-ситуаційний метод надав змогу з'ясувати вплив конкретної ситуації або особистості на характер розвитку подій, зокрема, яким чином впливала політична та економічна ситуація у країнах поселення українських емігрантів на організацію їхнього громадського життя та

створення системи соціально-економічних організацій, який вплив на розвиток цих подій мали конкретні світові історичні умови: чи світові війни, чи економічні кризи, чи політична нестабільність. Історико-ситуаційний метод дав можливість простежити особливості створення українських громадських, політичних, націоналістичних, ветеранських, жіночих, молодіжних, церковно-релігійних, благодійних, науково-освітніх, просвітницьких та економічних організацій на чужині у різні хвилі еміграційних потоків, залежно від конкретних історичних умов, у які виникали ті чи інші організації, залежно від окремих особистостей як українського походження, так і іноземних громадян, котрі або сприяли, або, навпаки, шкодили створенню та розвитку українських соціально-економічних організацій за кордоном.

Метод періодизації використовувався для визначення хвиль поселення українських емігрантів у різних країнах нового проживання. Однією з найважливіших проблем періодизації є визначення критеріїв для тих чи інших етапів. У межах цього дослідження ними стали: по-перше – час перебування до місць нового поселення українських іммігрантів; по-друге – розвиток суспільного життя українських емігрантів у країнах поселення; по-третє – збереження власної ідентичності й усвідомлення своєї належності до українського народу різних поколінь українських переселенців.

Для аналізу суспільних явищ і процесів та їх порівняння став у пригоді **метод типологізації**, завдяки якому вдалося дослідити форми згуртування емігрантів у країнах проживання, їхню громадську, політичну, націоналістичну, релігійну, благодійну, науково-освітню, просвітницьку та економічну діяльність. Це дало можливість усю багатоманітність соціально-економічних організацій, створених українською діаспорою у країнах їхнього поселення упорядкувати, класифікувати та згрупувати за різними типами в окремі групи, завдяки чому набагато простіше розібратися з багатограними досягненнями закордонних українців у різних галузях. Крім класифікації видів соціально-економічних організацій, за допомогою методу типологізації вдалося класифікувати й форми взаємодії між ними.

Вагому роль під час опрацювання теми дослідження відіграв **біографічний метод**, оскільки всі надбання українських емігрантів за кордоном створені їхніми власними руками, простими людьми з сильним духом і бажанням допомогти своїм співвітчизникам за кордоном і рідній країні. Персоніфікація всіх подій і явищ, що відбувалися в демократичних країнах за допомогою української громади, дає змогу не лише простежити зміни у їхньому особистому житті, а і його вплив на суспільне, яким чином і з якою метою створювалися численні соціально-економічні організації, що цьому сприяло й що заважало. І найважливіше – що спонукало до

цього, які думки, почуття, сподівання. Осягнути все це можливо завдяки біографічному методу, за допомогою якого можна, не зупиняючись на описових деталях життя окремої особистості, виявити найхарактерніші риси всього покоління певної епохи – простежити ставлення до своєї національної належності й ступінь збереження власної ідентичності на прикладі різних генерацій української діаспори через призму особистостей. Опанування цього методу дає змогу працювати з джерелами особового походження, які надають повну картину не лише про приватне життя окремих осіб, а й про суспільне, частиною якого вони були, займаючи певні посади у громадському житті або так чи інакше маючи відношення до створення соціально-економічних організацій.

Метод комплексного підходу дав можливість досліднику поєднати всі перераховані принципи й методи наукового пізнання: емпіричні, теоретичні, філософські, українознавчі та загально логічні. На думку автора, це дало змогу всебічно та об'єктивно дослідити поставлену проблему, послідовно, логічно та систематизовано викласти теоретичний матеріал, зробити правильні наукові узагальнення та висновки.

Одним із компонентів методологічного інструментарію стали спеціальні засоби наукового пізнання: наукові бібліотеки – Філія № 1 Центральної національної бібліотеки ім. В. Вернадського (фонди відділу україніки), Національна парламентська бібліотека України, бібліотека Національного науково-дослідного інституту українознавства, бібліотека Національного інституту стратегічних досліджень, бібліотека Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди; ресурси мережі Інтернет.

Отже, використовуючи зазначені принципи, методи та засоби наукового дослідження автор прагнув уникнути суб'єктивних оцінок і дотримуючись наукової та об'єктивної точки зору дійти до достовірних висновків, тим самим здійснивши достовірне дослідження.

Чолану Л.В. (Бельці, Молдова)

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ КЛАСИКИ УКРАЇНЦЯМИ МОЛДОВИ

У статті йдеться про особливості вивчення української літературної класики в навчальних закладах Молдови. Робиться висновок, що весь комплекс освіти й виховання українців у діаспорі має бути наповненим духом українознавства.

У школах радянської Молдавії вивчення української мови та літератури не було передбачено. 600 тис. українців навчалися російською або молдовською мовою, рідною мовою вчителі називали російську і всіляко боролися з «селянською» говіркою.

З утворенням незалежної Молдови українські, болгарські та гагаузькі діти почали вивчати рідну мову та літературу. В 2000 р. у школах з'явився новий предмет – «Історія, культура та традиції російського (українського, болгарського, гагаузького) народу». Видано курікулуми (державні стандарти), підручники та методичні гіді з української мови та літератури¹. На замовлення Міністерства просвіти республіки ми розробили курікулуми «Історія, культура та традиції українського народу» для всіх ланок шкільної освіти, підручник для початкових класів. Розробки частково втілено в шкільний процес. Випускники ліцеїв мають право складати додатковий іспит на бакалавріат – з української мови та літератури. Це дає їм право на навчання у ВНЗ України. Згідно з угодою про обмін студентами Міністерство освіти і науки України щороку виділяє 100 місць для Молдови і 150 для Придністров'я. Частина абітурієнтів вступає до українських навчальних закладів поза угодою. Курси української мови в Бельцькому університеті донедавна проходили 25-30 старшокласників щорічно. Нам відомо багато випадків, коли школярі опановували рідну мову з допомогою батьків, родичів і тепер навчаються в різних містах України. Вірогідно, що за останні роки українське студентство поповнилося тисячами вихідців із Молдови.

¹ Кожухар К.С., Туницька М.В., Нікітченко А.І., Рокіцька Л.В. Українська мова та література. Підручник для 6 кл. – Кишинів, 2006; Кожухар К.С., Туницька М.В., Нікітченко А.І., Чорновалова А.І. Українська мова та література. Підручник для 7 кл. – Кишинів, 2007; Курікулум з української мови і літератури (5-9 кл.) – Кишинів, 2006; Курікулум з української мови та літератури (X-XII кл.) – Кишинів, 2006; Паламар Л.М., Нікітченко А.І., Чорновалова А.І., Рокіцька Л.В. Українська мова та література. Підручник для 9 кл. – Кишинів, 2003; Туницька М.В., Чорновалова А.І., Нікітченко А.І. Українська мова та література. Підручник для 5 кл. – Кишинів, 2000; Туницька М.В., Кожухар К.С., Нікітченко А.І., Чорновалова А.І. Українська мова та література. Підручник для 8 кл. – Кишинів, 2003; Українська мова та література. Програми, тести та білети для іспиту на диплом бакалавра і за курс загальноосвітньої школи. – Кишинів, 2006; Українська родина. Родинний і громадський побут. – К., 2000.

Система освіти України набуває визнання, національна самосвідомість українців діаспори зростає. Допустимо прогнозувати збільшення чисельності молоді, що прагне отримати освіту на історичній батьківщині рідною мовою. Це може в недалекому майбутньому породити ряд проблем.

Зрозуміло, що рівень володіння мовою в Українській державі та за її межами дуже різниться. Українці діаспори знаходяться в іншомовному, інокультурному середовищі, здебільшого слабо обізнані і навіть зовсім не обізнані в культурі свого народу. Кожна держава має власну освітню модель, яка може бути далекою від системи освіти України.

Досвід Молдови, де вивчення українцями рідної мови й культури є частиною державної освіти, а не добровільною справою товариств, недільних шкіл тощо, може виявитися важливим.

У республіці розпочато створення поліетнічної, полілінгвістичної освіти. Національна, зокрема українська, ланка перебуває поки що на стадії «учнівства», що характеризується невпевненістю у власних силах, відсутністю критичного підходу, старанним копіюванням українських зразків, недостатністю інформації про хід наукових пошуків українських освітян. Засвоєння принципів нового відбувається з певними труднощами, а застаріле через свою давність сприймається як унормоване.

У виданих у Кишиневі підручниках «Українська мова та література» для 1-9 кл. оригінальними є тексти вправ та завдань (укладач М. Туницька), розділ «Література рідного краю». Структура підручників загалом, система граматики, добір літературних творів, питання і завдання до них, зміст навчальних статей наслідують добре відомі підручники «Українська мова» О. Беляєва та ін., «Українська література» Н. Волошиної, О. Бандури. Не ставлячи під сумнів високий професіоналізм названих авторів, порушуємо питання: наскільки ефективним може бути навчання українців діаспори за українськими програмами, підручниками, методикою без адаптації відповідно до місцевих умов?

У Молдові сьогодні створено один ліцей з українською мовою навчання й один – українсько-румунський. Основною моделлю навчання етнічних українців лишається російськомовна школа, де як окремі навчальні предмети викладається українська мова та мовлення, література (разом 3 год на тиждень) і народознавство «Історія, культура та традиції українського народу» (1 год на тиждень). У підручниках не вказано, школам з українською чи російською мовою навчання їх адресовано, не виділені основні та додаткові теми. Дисциплінований учитель намагається убити в три уроки на тиждень (приблизно 100 год на рік) від 30 до 60 тем з граматики, десятки літературно-критичних статей і сотні сторінок художніх творів. Якщо до цього додати надзвичайну бідність українського фонду шкільної бібліотеки або й повну його відсутність, ознайомлення з творчістю митця за уривками з хрестоматії чи за переказом учителя, стає очевидним, що вивчення літератури здебільшого формалізується.

Програма екзамену з української літератури на бакалавріат вимагає від випускників текстуального знання 9 поем, 5 драматичних творів, 22 прозових (серед яких «Чорна рада» П. Куліша, «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного, «Собор» О. Гончара, «Сад Гетсиманський»

І. Багряного, «Маруся Чурай» Л. Костенко), понад 100 поезій та поетичних циклів. Список питань з теорії літератури нараховує 30 пунктів, серед яких поняття про імпресіонізм, експресіонізм, неоромантизм, революційний романтизм, історичний роман, роман-епопею, роман-хроніку, роман у віршах, поетичні жанри, системи віршування тощо. Програма бакалавріату з української виявилася складнішою від програми з російської літератури, хоч російська лишається мовою навчання, а українська – невеличким навчальним предметом.

Проблема не тільки в кількісній переважаності дітей, у необхідності укласти розумний дидактичний мінімум.

Для дітей діаспори ряд класичних творів української літератури лишається малозрозумілим на лексичному рівні. При вивченні поезії Т. Шевченка «Сон» наші першокурники питають: «Хіба мати може увияти свою дитину негарною?» Вони епітет «уродливий» розуміють як російське «уродливый». Деякі твори вимагають такої кількості тлумачень, що їх зміст стає недоступним.

У нашому підручнику для 6 кл. до оповідання Т. Бордуляка «Дід Макар» (у скороченому варіанті – 7 сторінок) подано 39 тлумачних зносок. Переглянувши текст, ми виділили ще довгий ряд слів, незрозумілих школярам: повдовіла, зарібки, кільканадцять, тямлять, пошити хату, причадали, жертволюбивість тощо.

До уривка «В Острозькій школі» А. Чайковського пропонується цілий словник – 50 слів.

«Захар Беркут» І. Франка у 7 кл., «Земля» О. Кобилянської, ряд творів інших західноукраїнських письменників сприймаються в лиці з труднощами через велику кількість діалектизмів, історизмів, німецьких та польських запозичень... Навіть румунізи не завжди зрозумілі: рівень володіння школярів державною мовою далекий від бажаного.

Інтерференція мов етносів Молдови проявляється часом дуже своєрідно. По-молдовськи кабачок – «бостан». І хоч не всі українці володіють мовою сусідів, кабак називають баштаном. А кавун під впливом російської як мови навчання – гарбузом. Чавуном у наших селах називають казан, казаном – відро, криницею – колодязь... Зрозуміло, що подібні випадки вимагають не тільки лексичного тлумачення, а й наочного зображення.

Деякі твори в діаспорі виявляються невідповідними віковим можливостям дітей. Наприклад, оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник» викликає зацікавленість не в 5, а в 7 кл. Наші п'ятикласники неспроможні розібратися в складності характеру героя, у мотивації його вчинків. Їм більше подобаються пригоди Василька в оповіданні М. Коцюбинського «Ялинка». До того ж обсяг твору Винниченка – 15 сторінок – для них надто великий. Для семикласників незрозумілою лишається «Легенда про Пілата» І. Франка, для дев'ятикласників – поема Т. Шевченка «Гайдамаки», твори Г. Сковороди і, звичайно, «Посланіє к єпископам» І. Вишенського.

Вивчення літератури за межами Української держави вимагає дуже ретельного відбору творів, більшої різноманітності, сміливого відходу від

програм Міністерства освіти і науки України. Школярі признаються, що втомилися від Т. Шевченка. Біографія та окремі поезії вивчаються в 5, 6 і 7 кл. У 8 кл. – поема «Гамалія» та вірш «Минають дні, минають ночі», а в 9 кл. – поеми «Причинна», «Катерина», «Наймичка», «Гайдамаки», «Сон», «Кавказ», ряд поезій, «Назар Стодоля». Відчуття одноманітності викликають не самі твори, а їх подача, інтерпретація, а скорочення, уривки не дають можливості підліткам скласти власне враження про твір. Зацікавленість творчістю Т. Шевченка зростає, якщо дев'ятикласники будуть не «проходити» якомога більше творів, а прочитають, обговорять у класі, осмислять, наприклад, тему кохання або материнства в самостійно обраному творі.

Часом учні переконані, що всі українські письменники та поети «писали про тяжке життя і любов до народу та мови». І справді, у розділі «Література XIX ст.» у 5 кл. більшість творів ілюструють тему «тяжкого життя в давнину»: «Мені тринадцятий минало» та «Сон» Т. Шевченка, «Грицева шкільна наука» І. Франка, «Школяр» А. Тесленка, «Федько-халамидник» В. Винниченка... А в розділі «Література XX ст.» перед п'ятикласниками проходить калейдоскоп поезій «про природу», «про мову» і «про рідну землю» О. Олеся, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, П. Воронька, Д. Павличка...

Значні проблеми у сприйнятті творів XIX ст. викликає необізнаність «молдовських» українців в особливостях народного побуту. Не тільки діти, а і юнаки, навіть дорослі не уявляють, який вигляд мало в давнину українське село, чим українська садиба відрізняється від житла молдованина. В шкільних переказах український садочок «заселяється» абрикосами та виноградом, а в городі «виростають» баклажани. Горіх для наших дітей – розложисте дерево з великими горіхами, що таке по-українськи «ліщина» і «волоський горіх» доводиться пояснювати. Не тільки тлумачення, а й наочного зображення вимагають згадки про покуть, скриню, мисник, ослін, свитку, очіпок тощо. В оповіданні М. Коцюбинського «Ялинка» батько зажурено сидить на полу, а діти бачать чоловіка на підлозі. В наших українських селах побутує фразеологізм «ухопити макогона» на позначення фізичного покарання. Та ніхто з студентів не зміг пояснити його походження. Тільки після наочної демонстрації макітри з макогноном вони оцінили образність, влучність, гумористичний підтекст улюбленого вислову бабусь, коли онуки починають бешкетувати. Концертні костюми пісенних і танцювальних колективів сприймаються як селянське вбрання минулого. Тому і Шевченкова кріпачка з вірша «Сон», і Катерина, і наймичка Ганна уявляються у вінку зі стрічками, в червоних чобітках...

Обмежена кількість годин не дає можливості на уроці літератури вивчати побут народу. У великій нагоді має стати народознавство, якщо його теми будуть узгоджуватися з тематикою літературних творів і передувати урокам літератури. Але як свідчить анкетування, проведене нами серед учителів, «Історія, культура та традиції українського народу» часто викладається формально, на розсуд нефахівця, сприймається педагогічним колективом як третьюрядний предмет.

Безсумнівним плюсом кишинівських підручників ми вважаємо великий розділ усної словесності. З 1 по 9 кл. діти знайомляться з прислів'ями, приказками, загадками, з календарно-обрядовою поезією, з різними пісенними жанрами, з казками, легендами, думами, історичними піснями... Є спроби подати фольклорний жанр у культурно-історичному контексті, розглянути календарно-обрядову поезію на тлі народних звичаїв... Це значно полегшує розуміння твору усної народної творчості, заохочує до їх самостійного збирання, викликає щире зацікавлення і відчуття особистої причетності до збереження культури народу. В селах Молдови збереглися різдвяні та пасхальні обряди, побутують колядки, щедрівки, окремі елементи сільськогосподарських ритуалів. Ще можна записати зі слів стареньких то купальську пісню, то пасхальну, то спогади уроку жнивварські обряди, про свято Маковія, про ворожіння на Андрія та Катерину...

Засобом підвищення ефективності навчання рідною мовою ми вважаємо об'єднання 4 уроків на тиждень у невеличкий українознавчий цикл. Він має починатися уроком народознавства, бажано, на красназвочному матеріалі, зібраному вчителем разом з дітьми, батьками, бабусями та дідусями. Народознавча тема стає лексичним наповненням уроку з мови, важливим засобом розкриття змісту літературного твору, стрижнем уроку розвитку мовлення і закріплення вивченого на трьох попередніх уроках. Ідею українознавчого циклу уроків було апробовано в кількох школах, результати експериментальних уроків відображено в ліценційних (дипломних) роботах учителів – студентів українського відділення (заочна форма навчання). Розроблено структуру циклу, поурочне планування з ряду тем для початкових та гімназійних класів, дібрано необхідний дидактичний матеріал. Більш повна реалізація українознавчого підходу вимагає перегляду затверджених курікулумів, узгодження курікулумів та підручників з народознавства, мови, літератури.

Не менші труднощі у вивченні літературної класики породжує повна необізнаність місцевих українців, у тому числі й багатьох учителів, в історії України, українського народу загалом і його частини в країні проживання.

Фундаментальні дослідження в галузі історії українців Молдови, перегляд ідеологічних стереотипів радянської доби, встановлення історичної істини лишається питанням майбутнього. На першому плані сьогодні первинна історична освіта молоді. В процесі непростого становлення молдовської державності з шкільних програм двох останніх десятиліть то зникала загальна історія, то історія Молдови замінювалася на «Історію румун»... Нинішні випускники не знають минулого ні Російської імперії, ні Радянського Союзу, ні МРСР, мають дуже поверхове уявлення про події в Європі навіть у XX ст. Історія України і для школярів, і для їхніх батьків – «terra incognita»

Зрозуміло, що вивчення історичних пісень та дум, романів П. Куліша «Чорна рада», Л. Костенко «Маруся Чурай» тощо неможливе поза контекстом козацької доби. Але саме поняття «козацька доба» в наших школах поки що є неологізмом. Тільки від учителя діти можуть дізнатися про Запорізьку Січ (і зрозуміти, звідки взялося досить поширене в Молдові прізвище Запорожан), почути про Петра Могилу чи Богдана

Хмельницького (іменами яких названо вулиці, ліцеї), дізнатися про роль кобзарів та бандуристів (і усвідомити, нарешті, чому Шевченка народ назвав Кобзарем). Але вчитель-україніст історичної підготовки немає, а колега-історик неспроможний допомогти, якщо тільки свого часу не закінчив історичний факультет в Україні та якщо інститутські знання не вивітрилися, так і не згодившись у шкільній практиці.

Розуміння творів Шевченка, Марка Вовчка вимагає знань про кріпацтво, панщину, солдатчину часів царя Миколи I. Наші школярі вважають, що пани – це багаті люди, які мало платили кріпакам за роботу, а слова «кріпаки» та «селяни» – просто синоніми. Вони не розуміють, чому Устина не покинула свою пані-інститутку, навіть мерзла на вулиці, а не пішла разом з панами обідати.

Усвідомлення соціально-економічних процесів пореформеної доби в Росії, причин величезної соціальної напруги, що вилілася в трагічні події 1905 р., є неодмінною умовою адекватного сприймання і «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та інших творів П. Мирного, і драматичних творів М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, «Fata morgana» та «Intermezzo» М. Коцюбинського, громадянсько-філософської лірики Л. Українки... Серед причин негараздів у сім'ї Кайдашів помітну роль відіграло те, що молодше покоління виросло вже після скасування кріпацтва. Молодь не мала необхідності коритися панам, щоб вижити. Молоді більш незалежні, з більшим почуттям гідності (і з певними вадами виховання), вони не визнають за Кайдашихою права «панувати».

Історико-географічного підходу вимагає література Західної України. Нинішні молдовські школярі погано знають політичну карту Європи в XIX ст. На уроках можна почути, що Франко навчався в Київському університеті і його переслідували царські жандарми.

Вивчення літератури XX ст. неможливе без знань про розпад Російської імперії, утворення і знищення УНР, десятиліття «червоного ренесансу» та «розстріляного відродження», Голодомор, сталінські репресії, штучне звуження сфери вживання української мови, події Другої світової війни, ставлення радянської влади до тих, хто «перебував на окупованій території», про «хрущовську відлигу» та приховані репресії 1970-1980 рр. і т.д. Це умова розуміння творчості М. Рильського, В. Сосюри, М. Хвильового, А. Малишка, О. Довженка, І. Багряного, О. Гончара, Д. Павличка, В. Симоненка, В. Стуса... При відсутності історичних знань школярі лишаються на етапі поверхового ознайомлення з літературним твором, а епоха їхніх батьків, дідів, прадідів лишається далекою, незрозумілою, чужою.

Надзвичайно важливою умовою освіти українців діаспори є знання традицій та звичаїв, які втілюють і морально-етичні норми народу, і особливості його світобачення, його менталітет.

Без знань про дохристиянську Русь взагалі, без розуміння особливостей міфологічного світосприймання наших предків, їхню гармонію з навколишнім видимим і невидимим світом неможливе справжнє розуміння календарно-обрядової поезії, ліричних пісень, билин, балад, дум і ряду літературних творів, як «Причинна» Т. Шевченка, «Лісова пісня» Лесі

Українки, «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського, лірики О. Олеса, творів інших поетів. Праукраїнська міфологія стала об'єктом досліджень цілого ряду науковців. Але їхні публікації в наукових журналах, монографії тощо лишаються для вчителів Молдови недоступними.

Важливість українського народознавства в Молдові визначається пріоритетом російської мови та російської культури в освіті і в суспільному житті. Протягом кількох десятиліть українцям нав'язувалася думка, що їхня рідна мова – російська, що мова матері – то нелітературна говірка, що звичаї та традиції рідного села не мають ніякої цінності і ніякого відношення до української культури, що самі вони – не українці, а малокультурне сільське населення з невизначеною національністю. Національна самоідентифікація дітей і молоді приходить після відкриття, що «сільські» звичаї та «селянська» мова є справжніми українськими, після відчуття гордості за земляків, які зберегли це багатство, разом з бажанням його примножувати і усвідомленням власної причетності до українського народу та української культури.

Складність доступу до наукових та науково-методичних джерел примушує українців республіки активізувати власні творчі пошуки. Зокрема розробили деякі прийоми українознавчого аналізу літературного твору.

Унікальна особливість нашої літератури в тому, що вона з самого початку творилася не панівним класом, а т.зв. різночинцями, за що на неї намагалися наліпити зневажливе тавро «селянської», «хуторянської». На наш погляд, це найвища оцінка, бо душа народу живе не в палацах, а саме в селах та хуторах. Українським літературознавцям немає потреби доводити народність літератури, як немає необхідності пояснювати, що людина дихає повітрям. А це означає, що по-справжньому зрозуміти нашу літературу можна через призму народного світогляду.

На жаль, ми ще не позбулися деяких стереотипів недавнього минулого, коли російський народ був «старшим братом», а російське мистецтво, наука, література – взірцем, на який слід рівнятися. В літературній критиці неодмінно треба було шукати ознаки реалізму, соціальні конфлікти та образи борців, не помічаючи, що соціальний аспект зображення дійсності – це ознака саме російської літератури, а не головний закон літератури як мистецтва слова.

Українській літературі притаманний переважно морально-філософський аспект осмислення буття. Його підвалини було закладено ще в праукраїнську добу, відбито у найдавніших жанрах усної словесності, у дохристиянських віруваннях, у звичаях, традиціях, ритуалах та обрядах, в етичних принципах народу, у нормах повсякденної поведінки селянства. Тому «магічним кристалом», що висвітлює глибинну суть художнього твору, є українознавчий підхід.

За що карає себе Шевченкова наймичка Ганна? Великою любов'ю до сина, чесною сумлінною працею, щирою повагою до людей, що прийняли її дитину за рідну, вона давно спокутувала гріх молодості. І Марко виріс гідною поваги людиною, і сім'я живе в достатку... А вона все ходить на прощу, рік за роком приносить святі обереги дітям, онукам, старому

Трохиму, а собі – не сміє. Чому не простила себе Ганна, чому до останньої миті боялася, що її вина впаде на невістку, на безвинних діток?

Відповідь криється в сімейно-родовому світосприйманні нашого народу. Вищий, божественний смысл людського буття українець бачить у збереженні традицій свого роду, примноженні його доброї слави та передачі наступним поколінням. Те, що Ганна зганьбила свій рід, народивши позашлюбну дитину, можна виправити. Якщо син виросте порядною людиною, люди її провину забудуть і Бог простить. Але непростима вина, що сина віддано чужому роду. Іншим людям він віддасть своє життя, інші будуть його любити й шанувати, а свій рід втратив довгий-довгий ряд поколінь хороших людей.

Незнання особливостей народних норм, що регулювали людські стосунки, призводить до неправильного розуміння іншого твору Т. Шевченка – поеми «Катерина».

Традиційно її жанр визначається як соціально-побутова поема, а образ головної героїні інтерпретується як жертва розбещеності офіцера-дворянина. Обминається увагою, що з самого початку в поемі виникає антитеза «свій – чужий» не в соціальному чи національному, а в моральному аспекті. Москаль – «чужий», живе «не по-нашому»:

*Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине,
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...*

Дівчина не бачить соціальних перешкод для їхнього щастя. З юнацьким егоїзмом вона відкидає застереження батьків, зневажає моральні норми, в яких її виховали, готова забути все рідне і стати «московкою». За стражданнями героїні мотив її зради та егоїзму (на думку Катерини, син поневірянням усього життя має спокутувати гріх матері) лишається непоміченим. В поемі перший натяк на соціальний статус москаля виникає, коли Катерина бачить свого коханого попереду війська як старшого за чином, а виразно проявляється лише в епілозі, коли батько-пан не хоче визнати сина-жебрака. Отже, причина трагедії дівчини не стільки соціальна, скільки моральна: покохавши чужака, Катерина покидає рідний світ і гине, бо чужий світ її не прийняв.

Помилковим є ствердження, що батьки виганяють доньку з дому, прирікаши тим самим на самогубство. Насправді вони намагаються виправити помилку нерозумної дитини і допомогти їй знайти своє щастя. За неписаними нормами шлюбних стосунків ошукана дівчина могла сама посвататися до парубка. Вона приходила в хату зрадливого коханого, клала на стіл хліб і сідала на лаву. Схожий звичай описано в «бессарабському» оповіданні М. Коцюбинського «Пе копгьор». Дівчина заходить у хату, залазить на піч (молд. суртог) – і парубок мусить одружитися. Бабуся автора розказувала, що в старовину на Чернігівщині покритка, зайшовши з немовлям у хату, сідала ближче до покуті й клялася господарям, що це дитина їхнього сина. Не повірити клятві було неможливо: сказати неправду під іконами вважалося непростимим гріхом. Якщо ж її відмовлялися визнати за невістку, а немовля за онука, гріх переходив на рід парубка. Зазвичай батьки примушували сина одружитися.

Катеринині батьки посилають її до матері коханого, не сумніваючись, що та прийме невістку:

*...Йди ж, шукай
У Москві свекрухи,
Не слухала моїх речей,
То її послухай.
Йди, доню, найди її,
Найди, привітайся,
Будь щаслива в чужих людях...*

Вони прощають Катерину, благословляють її і лишаються доживати віку в ганьбі, в самотності. Трагізм ситуації посилюється тим, що наївні прості люди не здогадуються, як далеко Москва, які звичаї у москалів, з якої родини коханий їхньої доньки...

Загальною проблемою сьогодні є вивчення літератури української світової діаспори. Десятки українських закордонних митців лишаються на пострадянському просторі маловідомими або зовсім невідомими. Вже «відкриті» чекають на глибоке дослідження, на об'єктивну оцінку літературознавцями як у контексті культури «країни перебування», так і в загальноукраїнському світовому вимірі. Парадокс українського відродження в тому, що до «ближньої» діаспори – країн колишнього Радянського Союзу – українська література, створена в Європі, Америці, Австралії та інших країнах, приходять тільки через Україну. Про існування О. Олеся, В. Винниченка, І. Багряного, В. Барки у нас довідалися тільки після того, як цих митців було відкрито для українських читачів, перевидано, а їхні книги подаровано бібліотекам та школам Молдови. З одного боку, закономірно, що вони сприймаються як частина єдиної неподільної української культури. А з другого боку – трагедія вимушеної еміграції, відриву від рідної землі, духовний подвиг людей, що на чужині не тільки лишилися українцями, не асимілювались, а й творили свою Україну, підносили нашу культуру, має величезний виховний потенціал. І цей потенціал не використовується. Приклад діаспор країн, у яких виник український театр, виходять українською мовою книги, журнали, газети, є українська література, україномовна наука, у яких успішно працюють не тільки українські школи, а й університети, дуже важливий для Молдови і для інших молодих держав, де мешкають українці.

Ми переконані, що українознавчий підхід до аналізу художнього твору є продуктивним незалежно від тематики, від часу чи місця його написання і найбільш ефективним для українців діаспори. Чим більший талант митця, тим більш гармонійно поєднується в ньому національне і загальнолюдське начало. Зрозумівши твір як втілення душі народу, ми пізнаємо себе як українців. Не засвоєння знань з мови, літератури чи ще якоїсь дисципліни, і навіть не опанування надзвичайно важливої сучасної науки українознавство – завдання освіти. Весь комплекс освіти й виховання українців у діаспорі має бути наповнений духом українознавства. Розуміння себе як українця є метою освіти, виховання і всього національного руху. Тільки усвідомивши свою належність до народу, можна усвідомити себе як представника людства.

УКРАЇНОЗНАВЧІ ЦЕНТРИ

Левусь Д.А. (Київ)

РОЗВИТОК УКРАЇНОЗНАВЧИХ ЦЕНТРІВ ЯК МАГІСТРАЛЬНИЙ НАПРЯМ ПОГЛИБЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ПРИСУТНОСТІ У ПРИДНІСТРОВ'І

У статті йдеться про історію розвитку та сучасний стан українознавчих центрів у Придністров'ї.

Ситуація, у якій живе придністровське українство, є унікальною й неповторною для світу. Ця унікальність визначається кількома факторами: невизначеністю міжнародно-правового статусу регіону; тісним, історично обумовленим зв'язком Придністров'я з Україною; наявністю численної автохтонної української громади; офіційним статусом української мови в регіоні; існуванням єдиної у світі, крім України, системи освіти українською мовою у школі, яка підтримується владою невизнаної республіки; особливим статусом та роллю України для Придністров'я.

Для розуміння особливостей умов, у яких живе придністровська українська громада, вказаних нами вище, необхідно звернутися до аналізу як далекого, так і нещодавнього минулого. Зокрема, Придністров'я є територією, що протягом століть була складовою частиною українських земель та перестала складати єдине ціле з нашою державою лише сорокового року. Сталося це внаслідок волонтаристських дій радянських лідерів 1920–1940-х років, коли спочатку на цих споконвічних козацьких землях було створено Молдавську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку у складі Української РСР, яка розглядалася як плацдарм для виховання комуністичних молдавських кадрів перед походом із встановлення „диктатури пролетаріату” в Бессарабії, а пізніше ці землі

були включені до складу Молдавської РСР. Незважаючи на існування Придністров'я поза Україною у складі Молдавської РСР, зв'язок його з Україною не припинявся. До кінця 1960-х років там працювало близько сімдесяти українських шкіл.

Подальша ж історія українства в регіоні набула драматичного забарвлення. Хоча придністровці продовжували жити єдиною родиною з Одещиною та Вінниччиною, бо поняття кордонів для колишніх радянських республік було доволі умовним, політична доцільність будівничих комунізму все далі розводила їх з батьківщиною – 1968 року українські школи регіону перетворилися на російські. Придністров'я почало дрейфувати із українського культурного простору. Відродження українського життя в регіоні пов'язане, як це не дивно, із трагічними сторінками історії та стало можливим завдяки розпаду Радянського Союзу, спробам Придністров'я відокремитися від Молдови та військовому конфлікту 1992 року.

Внаслідок усієї цієї низки подій у Придністров'ї склалася система, при якій українська мова набула офіційного статусу. У регіоні існує незвідома у світі Придністровська Молдавська Республіка. Українська мова має там офіційний статус, рівноправний із статусом російської та молдавської (з кириличним письмом) мов. Статус української мови визначається та закріплюється Декларацією про суверенітет Придністров'я, прийнятою на першій сесії Верховної Ради Придністров'я першого скликання 8 грудня 1990 р., і має рівноправний режим мов (молдавської, російської, української). Ця норма була забезпечена прийняттям у 1992 р. Закону «Про мови в Придністров'ї» та ст. 6 Закону «Про освіту», що дало змогу створити на території Придністров'я систему освіти українською мовою.

Тобто функціонування української мови забезпечується законодавчо. Через це створилися сприятливі умови й для розвитку українського шкільництва. Хоча не слід забувати, що українське життя відроджувалося після десятиліть занепаду. Отже, на сьогодні можна привести таку статистику по українській освіті: на даний час на території Придністров'я існує 3 школи з українською мовою викладання, у яких навчаються 802 дитини; 4 українсько-російські школи, у яких 112 дітей навчаються в класах з українською мовою викладання. Існування шкільництва українською мовою підтримується владою незвіданої республіки, його фінансування здійснюється за рахунок бюджету.

Не можна недооцінювати й того статусу, що його набула Україна у Придністров'ї. Українські мирні ініціативи під час ескалації конфлікту мали безпрецедентний характер. Тривалий період Україна є країною-гарантом придністровського врегулювання. Неабиякий авторитет нашої держави сприяв тому, що близько ста тисяч (практично чверть) мешканців Придністров'я вже отримали українське громадянство.

Отже, існують передумови як для просування інтересів України в регіоні, так і для розвитку там української громади, у тому числі як своєрідної та важливої складової всього загалу українства як неабиякого соціокультурного явища.

Однак реалізація зазначених завдань неможлива без розуміння низки проблем, притаманних Придністров'ю. Проблеми ці не лише обумовлені історично. Багато в чому вони пояснюються відсутністю в їх розв'язанні комплексного підходу. Життя української громади, як уже зазначалося, неможливе без існування української освіти. Незважаючи на сам позитивний факт її існування та підтримки з боку законодавства та влади регіону, існують певні тенденції, які не дають змоги зробити заспокійливий висновок про райдужні перспективи української освіти у Придністров'ї.

По-перше, це відсутність повноцінного завершеного циклу освіти українською мовою. Якщо аналіз розвитку українських шкіл, їх чисельності демонструє певні позитивні (хоча й повільні) риси зростання, то вкрай незадовільною є ситуація з розвитком дошкільної освіти – лише 0,5% вихованців дитячих садків перебувають в українських групах. Приблизно так само складається ситуація з професійною освітою (0,4% тих, хто навчається).

По-друге, низка проблем, пов'язаних із забезпеченням функціонування українських освітніх закладів – матеріально-технічні (необхідність постачання літератури лише з України), методичні (необхідність узгодження українських навчальних програм із придністровськими, побудованих на російській основі), кадрові (слабка наповненість учительськими кадрами, недостатній рівень можливості підвищення кваліфікації фахівців).

По-третє, міжнародно-правова невизначеність статусу Придністров'я, яка призводить в окремих випадках до складнощів у наданні українською стороною допомоги громаді та освітянському комплексу.

Зрозуміло, що будь-яке з цих питань потребує аналізу та розгляду. У нашому випадку ми обмежимося лише їх констатацією. Ясно також, що їх розв'язання не може відбутися без існування на території Придністров'я структур, які б координували роботу українства, забезпечували взаємодію українських шкіл із Україною. Тобто мова йде про необхідність створення відповідних українознавчих центрів.

Одразу відзначимо, що зазначене питання потребує додаткового вивчення, а його впровадження стає можливим лише у разі узгоджених дій офіційних органів влади України, їх взаємодії з громадськістю України та Придністров'я, що забезпечить сталий контакт із владою регіону. Також необхідно зазначити, що незважаючи на наявну придністровську систему освіти українською мовною базою для майбутніх центрів мають стати саме українські освітні заклади. Саме в навчальних закладах діють підготовлені українські наукові та педагогічні кадри, саме там проводиться певна наукова робота. Більше того, на тлі можливих негараздів та конфліктів, які є обов'язковим елементом існування громадянського суспільства, навчальні заклади залишаються авторитетним соціальним інститутом для всієї української громади.

Окремого дослідження та обговорення потребують функції таких майбутніх українознавчих центрів. Хоча на даний момент вже можна з упевненістю виокремити деякі з них. Координація перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців із українських навчальних закладів,

впровадження українського доробку та адаптація його до шкільних програм Придністров'я, проведення самостійних наукових розвідок та різноманітних науково-практичних заходів, координація надходжень матеріально-технічного забезпечення та розподіл ресурсів із України до українських закладів, координація роботи з місцевими органами освіти та влади. Можливо, українознавчі центри могли стати базою, де б оцінювали якість освіти для придністровських випускників шкіл, або центрами, де можна скласти державний іспит на оцінювання української мови як аналог англійської системи TOEFL. Задля піднесення авторитету майбутніх центрів вони повинні мати офіційний статус. І в цьому зв'язку доцільним є відкриття їх як філій Національного науково-дослідного інституту українознавства МОН України. Позитивним у такому випадку є не тільки спеціалізація ННДІУ на питаннях українознавства, української мови, історії України та зв'язок із МОН України, а й можливість відійти від звинувачень з-за кордону у втручанні нашої держави до внутрішніх справ інших країн.

Знову ж таки необхідно зазначити, що навіть побіжний погляд на можливість впровадження українознавчих центрів відкриває більш широкі можливості та не може розглядатися лише як фактор, що сприятиме розвитку українського шкільництва. Насправді діяльність українознавчих центрів саме у Придністров'ї, де є всі необхідні передумови, може стати початком комплексної планової роботи з пошуку форми роботи із закордонним українством взагалі, а не лише на освітянському напрямку. У більш вузькому розумінні, майбутні українознавчі центри підвищать рівень саме української гуманітарної присутності на території Придністров'я, що є необхідною передумовою як для сприяння стабілізації ситуації в конфліктному регіоні, так і для посилення українською громади, як складової частини світового українства.

УКРАЇНА – НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ, МІЖЕТНІЧНІ ВЗАЄМИНИ

Цимбалюк І.Л. (Луцьк)

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ВОЛИНИ У 1921-1939 рр.

У статті автор досліджує національну політику польської влади щодо національних меншин Волині і робить спробу проаналізувати соціально-політичний статус національних меншин Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921-1939 рр.).

Сьогодні актуальними є питання взаємопорозуміння різних національностей в одній державі, тому, на думку автора, з цією метою слід дослідити та вивчити історичний досвід у вирішенні політичних питань, пов'язаних з проживанням на одній території різних національностей.

Дослідженням національної політики польської влади щодо національних меншин, які проживали на території Волинського воєводства приділяли увагу такі **науковці** як А. Завгородній, М. Кучерепа, Т. Ольшанський тощо. Всі вони акцентують увагу на окремо взятих факторах, які впливали на становлення та розвиток національних громад на західноукраїнських землях у досліджуваній період.

Основними **джерелами**, за якими дізнаємося про народонаселення Волинського краю у досліджуваній період, є переписи населення 1921 та 1931 років. За даними перепису 1921 р. у Волинському воєводстві проживало 1134 тис. українців, 191 тис. поляків, 178 тис. євреїв, 35 тис. німців. Для порівняння: після Першої світової війни на цій території проживало близько 100 тис. поляків. За переписом 1931 р., поляки становили 323 тис. (15,5%), а українці – 1447 тис. (69,3%). Решту (15%) становили інші національності¹.

¹ Віросповідання та національний склад населення північно-східних земель Польщі (на підставі переписів з дн. 30.IX.1921 і 9 XII.1931 рр.) // Церква і нарід. – 1935. – № 16. – С. 12.

У зв'язку з новими дослідженнями та архівними матеріалами **проаналізуємо** структуру національних меншин на Волині у міжвоєнний період.

Найбільш чисельною групою населення серед іноетнічних мешканців Волині були поляки. Вони проживали на Волині ще з княжих часів. На початку ХХ ст. у губернії проживало понад 184 тис. поляків, або майже половина польської людності в Україні¹. Збільшення їхньої кількості у 1920-1930-х рр. було пов'язано з прибуттям до міст краю багатьох чиновників і спеціалістів з родинами для здійснення внутрішньої політики польського уряду на східних землях, а до сіл – військових поселенців, парцелянтів. Згідно з даними урядової статистики за 1931 рік на Волині поляки становили від 10,3% у Кременецькому до 26,2% населення у Володимирському повітах.

У значній кількості поляки залюднювали Костопільський, Луцький, Горохівський повіти. Станом на 1.01.1936 р. найбільший приріст поляків спостерігається в містах, євреїв – у селах зменшується, а в містах збільшується².

Повіти	Українців	Поляків	Жидів	Чехів	Німців	Інших	Разом
Костопільський	110400	36780	10880	-	7710	2800	168570
Здолбунівський	86600	18760	11190	4800	1090	2730	12570
Ковельський	196630	38630	22460	-	3235	3775	269730
Кременецький	207899	27100	19379	-	-	2949	257327
Любомльський	69800	12830	7120	-	-	720	90470
Луцький	182420	57290	35420	6490	18010	4990	304620
Рівненський	170260	39620	38890	6180	7270	4620	266840

Різке зростання поляків зумовлене було міграційними процесами, національною політикою уряду щодо колонізації Волині, за рахунок осадників та адміністративного апарату, а також тією обставиною, що під час перепису бралася до уваги, головним чином рідна мова, а не національна належність. Крім того, польські чиновники свідомо змінювали прізвища на польські, а українці рішуче відмовлялися заповнювати анкети, давати відомості про господарство і загалом всіляко ухилялися від перепису.

Про те, що кількісний склад поляків на Волині збільшувався, свідчать і такі дані: в Луцьку напередодні Першої світової війни проживало 2 тис. поляків на 30 тис. жителів; у 1921 – 1924 рр. – 600 на 21 тис. 100 осіб; у 1931 р. – 11 тис. 300 на 35 тис. 500 осіб; у 1937 р. – 14 тис. поляків на 40 тис. 500 жителів³. Починаючи з 1921 р., збільшувалась і кількість євреїв на території Волинського воєводства, але їх відсоток щодо загальної кількості населення, навпаки, знизився, що було зумовлено низьким природним приростом цієї групи населення.

¹ *Olszański T.* Historia Ukrainy XX wieku. – Warszawa, 1994. – С. 228.

² Волинське Слово. – 1937. – 4 лютого. – С. 5; 4 березня. – С. 4; 25 березня. – С. 4.

³ Referat o sytuacji na Zachodniej Ukrainie // AAN, Prezydium Rady Ministrow (PRM), Rekyfikat (RKT), sygn. 25, t. 32, apk. 216.

Загалом же зміни у структурі народонаселення спостерігаємо аж до 1937 р., після якого можна говорити про відносну стабільність у його складі аж до початку Другої світової війни.

На Волині проживало чимало євреїв. Пояснюється це тим, що у дореволюційній Росії західні губернії, зокрема Волинська, були зоною осілості для єврейського населення. Значна частина їх традиційно жила великими громадами. В цей час 66 поселень Волині мали єврейські громади, що налічували понад 300 осіб. Більшість євреїв проживали в містах, посідаючи за чисельністю перше місце у всіх повітових центрах, за винятком Здолбунова, а також у всіх містечках, за винятком Берестечка. Вони складали 10% загальної кількості жителів воєводства. У 1925 році у Луцьку проживало 16939 євреїв, 6416 – поляків, 3084 – українці, 1102 – росіяни, 340 – німців, 51 – караїм. Таке ж співвідношення зберігалося і в наступні роки. У 1931 р. населення Волинських міст складало 253 тис. осіб, з них 50%, або 124 тис. були євреями. У 1937 р. у Луцьку з 40371 жителя євреїв було 18029, поляків – 14066, українців і росіян – 6570, німців – 1110, караїмів – 62, інших – 538 осіб¹. Єврейська громада на Волині була замкнutoю національною групою. Єврейське питання в міжвоєнній Польщі виявилось складнішим від українського, оскільки його не могли розв'язати проблеми кордонів, автономій тощо. У публіцистиці того часу підкреслювалось, що “саме верства євреїв, незважаючи на багатівкове співжиття з польською нацією, є чужим елементом у польському суспільстві...”²

Таким чином, одним із важливих аспектів нашого дослідження постає визначення особливостей національного складу волинян. Однак слід зазначити, що у міжвоєнний період він постійно змінювався залежно від масовості, характеру та напрямів еміграційно-міграційних процесів. На активність цих змін впливали як соціально-психологічні (традиції, умови поселення), так і економічні та політичні фактори.

Недосконалість статистики першої половини 20-х років ХХ ст., великі людські переміщення на Волині, викликані війною (репатріацією та поверненням біженців), роблять фактично неможливим дослідження структури волинського населення даного періоду. Тому, коли йдеться про першу половину 20-х років, спробуємо визначити лише найбільш характерні особливості процесу на основі загальнопольської статистики. Натомість повний аналіз національного складу волинського населення можна зробити в межах 1926 – 1938 рр. на підставі даних Головного статистичного управління.

Новоутворена Річ Посполита мала чи не найвищий в Європі відсоток національних меншин, серед яких українці становили 11-12%. До того ж вони компактно проживали на власній території. До Польщі відійшло 35574 кв. км території Волинської губернії, на якій у 1921 р. було утворено

¹ *Завгородній А.* Яким було населення Волині у 20–30-ті роки нинішнього століття // Радянська Волинь. – 1990. – 6 червня.

² *Cichocka-Petrzycka Z.* Kolonie czeskie i niemieckie na Wolyńi // *Rocznik Ziemi Wschodniej i Kalendarz.* – Warszawa, 1939. – S. 6.

Волинське воєводство з центром у Луцьку. Воно складалося з 11 повітів, 22 міст, понад 100 гмін та більше 2,5 тис. громад. Кількість населення краю за польськими переписами зросла з 1569 тис. у 1921 р. до 2343 – у 1938 р., з нього 85 % – сільське населення¹. Зокрема польська статистика зафіксувала у Волинському воєводстві станом на червень 1937 р. таку чисельність населення різних національностей: українців 1 420 074 (68,1% усіх мешканців), поляків – 348 079 (16,7%), євреїв – 205 615 (9,9%), інших – 5,3%².

Із призначенням на посаду Г. Юзевського політика місцевої адміністрації щодо євреїв зазнала певних змін. Настрої, які панували в середовищі єврейства, воєвода ставив у залежність від економічних умов їх існування. І хоча багато дослідників звертають увагу саме на політичні методи воєводи щодо зменшення впливу євреїв в органах місцевого самоврядування, але, на нашу думку, вагомим чинником у зміні ситуації було те, що саме з цього періоду починає активно діяти на Волині еміграційна політика. Адже офіційна польська влада не стала чинити щонайменшого опору нелегальній еміграції євреїв до Палестини на початку 30-х років. У листі Міністерства внутрішніх справ від 27 січня 1933 р. до волинського воєводи відзначалося, що таємна нелегальна еміграція євреїв під виглядом туристичної поїздки відбувається з відома міністерства, що з точки зору польських інтересів вона є корисною, оскільки розвантажує ринок праці³.

Дані Рівненського державного управління посередництва праці свідчать, що в листопаді 1922 р. емігрувало зі 156 осіб 124 євреї, у наступному місяці із 136 осіб – 124 євреї і 12 православних.

Звертає увагу на себе той факт, що з метою зменшення впливу національних меншин на приєднаних територіях еміграційна політика використовувалася не лише до євреїв, а й до українців. Так, ряд документів свідчить, що особливо шкідливим визнавалося планове фінансування державою міжконтинентальної еміграції поляків. Натомість, як видно з таємного документа Міністерства закордонних справ польське населення слід було залучати до внутрішньої колонізації земель, а українцям сприяти у безповоротній заокеанській еміграції. Завдяки чому буде можливе створення “кордону з повною перевагою польського елементу від Збруча аж до теренів цілковито польських. Еміграційна акція створить виключно добрі умови для скупу земель слов’янських меншин, відправлених до заокеанських держав і продаж її польським осадникам...”⁴

Українська еміграція збільшилася з середини 20-х років. Порівняно з 1926 р. у 1929 р. чисельність зросла в 5 разів. До цього спричинилася широко розгорнута агітаційна кампанія щодо переселення в Канаду й

¹ Історія Волині з найдавніших часів і до наших днів / Під ред. О. Михайлюка. – Львів, 1988. – С. 46.

² Луцьку 900 років. 1085-1985. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 116.

³ Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 9, спр. 159, арк. 22.

⁴ Там само, арк. 287.

Аргентину. Однак зростання відсоткової ваги волинської еміграції відбувалося на фоні загального спаду польської еміграції загалом.

У національній структурі населення Волинського воєводства помітне місце займали чеські й німецькі колоністи. На Волині майже сто років існувала й діяла німецька община – понад 200 тис. чоловік. 140 колоній у різних районах цього краю привертала увагу як односельчан, так і новоприбулих добротними садибами, підсобними промислами, високими і стабільними врожайми, нарешті, досить толерантною та поміркованою політичною поведінкою волинських німців. З двадцятих років більша частина ріллі стала належати польським осадникам, а також чехам та німцям.

Чеська меншина на Волині, за даними перепису 1931 р. налічувала 30977 осіб, або 1,3% усіх мешканців воєводства. Найбільше чехів проживало у чотирьох повітах воєводства – Дубенському, Здолбунівському, Рівненському і Луцькому. Наймасовішими були чеські колонії у Купичеві, Теремному, Чорному Лісі, Нивах Губинських, Бударажі, Глинському та Урвані¹. Головною галуззю господарства чеських поселень було землеробство. На думку воєводи Г. Юзевського, чеські колоністи не становили загрози в проведенні асиміляційної політики, хоча їхня громадська і політична активність була досить значною. Вони мали представництво в органах місцевого самоврядування, в ході місцевих виборів 1934 р. вони здобули 2,8% мандатів у повітових сеймиках і по 2,1% мандатів у гмінних і міських радах воєводських міст. Чехи неодноразово підкреслювали свою повну лояльність до Польської держави.

Окремими етнорелігійними громадами на Волині проживали німці – 46 883 особи. Існувало більше 300 німецьких колоній у краї. Вони населяли переважно центральні й північні повіти воєводства, проживали переважно у Луцькому (колонії Гнідава, Рокині Нові і Старі, Михайлівка та ін.), Костопільському і Горохівському (колонії Запуст, Софіївка, Журавичі, Якимівка та ін.) повітах. Громадська активність німецької меншини на Волині була досить низькою. Німці не мали своїх представників у парламенті. Серед гмінних вони склали в 1934 р. лише 1,2%. Жодного німця не було в повітових сеймиках і магістратах волинських міст². Однак завдяки добрій організованості в кооперації, товариствах, церковних громадах німці утворювали згуртовану етнічну групу.

У цей же період зростає чисельність емігрантів серед німців. Волинський воєвода у звіті “Про господарське, політичне і культурне становище Волинського воєводства у 1930 році” відзначав, що “еміграція серед німецького населення була набагато активнішою в порівнянні з іншими національними групами Волині”³. Від 1933 р. серед німецьких колоністів Волині почала поширюватися агітація до виїзду в Німеччину.

¹ Cichocka Z. Kolonie czeskie na Wołynia. – Warszawa, 1927. – S. 85.

² Cichocka-Petrycka Z. Kolonie czeskie i niemieckie na Wołynia // Rocznik Ziemi Wschodniej i Kalendarz. – Warszawa, 1939. – S. 18.

³ Referat o sytuacji na Zachodniej Ukrainie // AAN, Prezydium Rady Ministrów (PRM), Rektyfikat (RKT), sygn. 25, t. 32, ark. 52.

Староста Дубнівського повіту у звіті до воєводського управління від 13 жовтня 1933 р. повідомляв, що прагнення емігрувати охопило ледве не всіх німецьких колоністів, що проживали в повіті¹.

Позиція Г. Юзевського щодо німецької меншини була досить обережною. Високо оцінюючи економічний потенціал німецьких господарств, воєвода одночасно зазначав, що “німецький елемент на польських землях, в тому числі на східних теренах, завжди ховає в собі якщо не відверту, то принаймні приховану небезпеку”². Становище німецької спільноти та ставлення влади до неї визначалися переважно міжнародними обставинами. У зв’язку з цим у польському суспільстві склався негативний стереотип німця, однак серйозних проблем з німецькою меншиною польська влада не мала.

Схожу позицію воєвода займав і стосовно російського населення, котре проживало на терені воєводства. Станом на 1931 р. на Волині налічувалося 23387 росіян, переважно службовців, учителів, священиків, землевласників. Упродовж 20-х років спостерігався ріст російського населення в містах і містечках Волині. Це було пов’язано з приїздом до воєводства після 1921 р. значної кількості репатріантів та білої еміграції з СРСР. Найбільша їх кількість у 1936 р. була зафіксована в Луцькому, Дубенському, Ковельському повітах³.

На думку Г. Юзевського, російська присутність суперечила польським державним інтересам у цьому регіоні. Однак ці судження Г. Юзевського навряд чи спиралися на реальну оцінку ситуації, оскільки російська меншина мала незначний вплив на суспільне життя Волині 20–30-х років ХХ ст. У 30-ті роки діяльність адміністрації, керованої Г. Юзевським, була спрямована на повне усунення росіян із місцевих і державних органів влади. Політика дерусифікації волинських міст, парцеляція маєтків великої земельної власності, процес українізації православної церкви фактично звели до мінімуму вплив росіян на політичне життя воєводства і призвели до певного загострення стосунків між українцями та росіянами. Завдяки таким діям адміністрація знайшла серед українців своїх прибічників, що сприяло послабленню гостроти у відносинах між українцями та поляками.

Таким чином, давши оцінку національним меншинам, котрі проживали на Волині, Г. Юзевський прийшов до висновку, що визначальними в укладі політичних, економічних, міжнаціональних стосунків на терені воєводства був стан польсько-українських взаємин. З боку інших національних груп, окрім росіян і частково євреїв, воєвода не бачив серйозної небезпеки для реалізації своєї політики і сподівався якщо не на підтримку, то принаймні на їх нейтральну позицію.

Діяльність Г. Юзевського не слід сприймати як прямолінійний наступ на права українців. Навпаки. Він зробив чимало кроків, які так чи інакше

¹ Там само, арк. 216.

² *Юзевський Г.* Замість щоденника // *Роде наш красний...* (Волинь у долях краян і людських документах). – Луцьк: Вежа, 1996. – Т. 2. – С. 202.

³ *Кучерена М.* Волинь у міжвоєнний період (1921-1939). – Луцьк: РВГ “Реабілітовані історією”, 1994. – С. 24.

відповідали їхнім інтересам. Зокрема, схвально поставився до нейтралізації російських елементів у православній церкві, її українізації. Намагаючись створити передумови для взаємопроникнення культур, він сприяв збільшенню чисельності тих польських шкіл, у яких як предмет вивчалася українська мова, та пожвавленню молодіжного руху через створення змішаних молодіжних товариств.

Разом із тим слід зазначити, що чимало українців до самого початку Другої світової війни не інтегрувалися в активне громадсько-політичне життя, сторонилися “високої політики”, не проявляли високого рівня національної самосвідомості і громадянської активності. Восени 1920 р. багато хто з них вітав повернення в Західну Волинь польської влади, вбачаючи в ній гаранта політичної стабільності, повернення краю з пелени анархії військового часу до правових основ.

Проте ті, хто на Волині складав етнічну більшість, зазвичай відчували себе скривдженими, а влада не демонструвала готовності розплітати клубок суперечностей на користь українців. Її діяльність у першій половині 20-х років спрямовувалася на витіснення з їхніх душ національного “я”, за часів пілсудчиків – на його “зчеплення” з ідеалами польської державності. Центральна влада та її представники на місцях не відмовилися від цієї ідеї до самого початку Другої світової війни.

Задоволення територіальних претензій Варшави, ліквідація формального стану тимчасовості на “східних землях” і зміцнення міжнародного становища дали можливість польському урядові впроваджувати в життя основний пункт концепції національної політики – повну інтеграцію краю до складу Польської держави. Його кроки підпорядковувалися основній меті – асиміляції українського населення. Зокрема вказувалося, що “кресове” шкільництво “повинно служити зміцненню польського елемента та перетворенню місцевого населення на громадян, що прихильно ставились до Польщі”.

Порушення прав українців у галузі шкільництва викликало незадоволення в Західній Україні. Найбільш активні політичні сили розпочали вічеву акцію, наслідком якої були резолюції з протестом проти всіх розпоряджень, що обмежують права українського народу, та вимогою їх скасування. Представники українського населення, обрані вічами, особисто вручали ухвалені резолюції повітовим польським властям і кураторам, зверталися з протестами до Міністерства освіти у Варшаві. Державні органи намагалися свій культурно-освітній наступ на українство оформити на законодавчому рівні. 31 липня 1924 р. польський сейм ухвалив три закони: 1) про шкільництво українського народу; 2) про мову урядування державних і самоврядних адміністраційних властей; 3) про мову урядування судів, прокураторських урядів і нотаріату, які суттєво обмежували права українського населення в галузі шкільництва. Закони, а ще більше міністерські розпорядження до них, були спрямовані на ліквідацію державного народного і середнього шкільництва з українською мовою викладання. Вони бачили ідеалом спільну польсько-українську (утраквістичну) школу, що виховувала лояльних громадян.

Державний переворот 1926 р., внаслідок якого було встановлено режим Ю. Пілсудського, відомий під назвою “санациї”, практично не змінив стратегічної лінії польської влади в національному питанні. Національна політика мала створити такі умови співжиття з польським народом, у яких українці могли і хотіли б стати на ґрунт політичної співпраці в рамках Польської держави, стати привабливим фактором у пробудженні українського національного руху на території радянської України в душі західноєвропейської цивілізації і культури. На практиці ця політика мала призвести до виникнення українського полонофільського руху. В культурно-освітній галузі державна політика мала бути спрямована на задоволення освітніх потреб українською мовою. Нова атмосфера в українсько-польських відносинах другої половини 20-х рр. XX ст. сприяла поживленню організаційної діяльності товариств. Однак поряд зі створенням певних умов для активної організаційної розбудови товариств перелому в культурно-освітній політиці польської влади, незважаючи на декларовані наміри, не відбулося. Водночас зростала чисельність “утраквістичних” шкіл, у яких домінувало викладання польською мовою.

Вжиті під час “пацифікації” засоби і методи погано узгоджувалися з декларованою властями метою акції – “придушенням саботажного руху шляхом викриття і затримання усіх підозрюваних осіб, а також конфіскація зброї”. Владний режим завдавав масових ударів різним групам: політичним партіям і організаціям, культурно-освітнім, фінансово-економічним та іншим товариствам, які гуртували найбільш свідому й організовану частину українського селянства й інтелігенції.

Польські власті постійно намагалися заборонити діяльність гуртків. Причини заборон стереотипні: “може спровокувати загрозу безпеці, спокою і публічному порядку”. Часто влада закидала, що під “вивіскою” тих чи інших організацій будуть працювати читальні забороненої “Просвіти”, нерідко вона висловлювала побоювання, щоб діяльність товариств не виходила за межі статутної діяльності.

Політику “нормалізації” правлячий режим використав для прикриття своїх дійсних намірів, що полягали у перетворенні західноукраїнських земель в етнічно польську провінцію методами національної асиміляції. Підтвердженням того, що ця політика не передбачала поліпшення становища української освіти, стало проведення шкільного плебісциту 1937 р. Голова Секретаріату польських політичних організацій Східної Малопольщі М. Токарський-Карашевич у таємному листі до міністра військових справ визначив основний план дій на протигагу діяльності української громадськості у проведенні шкільного плебісциту. Зокрема, на його думку, протести українців у справі шкільного плебісциту можна приглушити публікацією польських протестів проти акцій Організації українських націоналістів (ОУН) та “українського терору”. Пропонувалося також розпочати серію політичних процесів.

Таким чином, такі дії призвели до ще більшого загострення почуття національної належності. На жаль, польські політики так і не зуміли знайти моделі вирішення “проблеми націй”, тим самим призвівши свою

батьківщину до національної катастрофи. Цілковито на їхньому сумлінні масове нехтування гарантованих міжнародним законодавством прав меншин, брутальна полонізація та насильницьке навернення у римокатолицтво, що особливо загостило українсько-польські стосунки, застосування повного репертуару репресивної держави: переслідування інакодумців, ув'язнення за політичні, релігійні, національні переконання, тортури і позасудові страти, застосування принципу колективної відповідальності щодо окремих меншин. Таким чином, „волинський вузол” так і залишився нерозв'язаним.

Газізова О.О. (Ялта)

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ОСОБЛИВІСТЬ СУЧАСНОГО КРИМУ: УКРАЇНОЗНАВЧИЙ ВИМІР

У статті аналізується етнонаціональна ситуація в Криму й окремі явища міжетнічної взаємодії в регіоні та їх вплив на етнонаціональний розвиток Кримського півострова.

У свідомості громадян України поступово утверджується розуміння того, що етнонаціональні (традиційні) системи культурних цінностей відіграють важливу роль у суспільному розвитку. Кожна людина має подвійну ідентичність – **етнічну та громадянську самосвідомість**. З одного боку, люди прагнуть зберегти мову, традиції, інституціоналізуватися як етнічна група в певний рух за збереження своїх традицій. Водночас у всіх людей, які живуть у даній країні, чітко виражена ідентичність за громадянством, за територією проживання. І якщо ми сьогодні говоримо «нація політична», то це означає, що нація – це спільнота громадянсько-територіальна. Вона споріднює всіх громадян, що живуть на цій території за ознакою державного суверенітету, належності до громадянства українського. За цим критерієм усі ми українці, незалежно від нашого етнічного походження.

Х. Ортега-і-Гассет зазначав, що ідея нації – це проект її майбутнього. Тобто люди бачать своє майбутнє, реалізуються і працюють на державу, бо вони розуміють, що їх добробут залежить від того, якими будуть справи в державі.

Культурний розвиток регіонів залежить від рівня їх економічного, соціального, культурного розвитку, державного сприяння йому, утвердження в суспільстві толерантності й поваги до культури, історії, мови, традицій різних етносів при збереженні інтегруючої ролі української мови і культури. Одним з найбільш строкатих у етнічному плані регіонів нашої держави є Крим. Проблеми, які висуває автономія в етнополітичному ключі, близькі та подібні до тих, що й у південно-східному регіоні країни,

але з ще більшим загостренням, враховуючи, що більшість населення автономії становлять етнічні росіяни. Зокрема, в автономії гострим залишається “мовне питання”; впливи “російського чинника” завдяки Чорноморському флоту, який базується у Севастополі. На розвиток етнополітичної ситуації в регіоні впливають також прояви радикалізму з боку кримських татар, питання облаштування та інтеграції їх в українське суспільство. Та чимало інших чинників, досить важливих і актуальних, що потребують більш детального й глибокого вивчення.

Варто зазначити, що **ступінь наукової розробки** проблеми досить вагомий. Детально ця проблема розробляється в Інституті політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. Зокрема, в 2005 р. була опублікована монографія «Крим в етнонаціональному вимірі» та цілий ряд монографій і наукових статей співробітників Інституту¹. Не менш плідно у цьому напрямі працює Національний науково-дослідний інститут українознавства. За останнє десятиріччя опубліковано цілий ряд статей у журналі «Українознавство» та у «Збірнику наукових праць», які висвітлюють мовні проблеми, проблеми національної ідентичності, проблеми національно-етнічних груп, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в АР Крим². Для написання статті використано дослідницький матеріал, підготовлений Українським центром економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова й опублікований у спецвипусках часопису «Національна безпека і оборона» – «Крим на політичній карті України» та «АР Крим: люди, проблеми, перспективи (Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим)». Значний інтерес для дослідження представляють розвідки О. Галенка³. Особливе значення мала розробка українськими

¹ Горбань Т. Крим в революційних процесах 1917-1920 рр.: історіографія проблеми // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003. – С. 17-59; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004; Кулик В. Зовнішнє втручання у внутрішні етнополітичні конфлікти: участь Верховного комісара ОБСЄ з питань меншин у розв'язанні кримської та кримськотатарської проблеми // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991-2000 рр. – К., 2002. – С. 155-214; Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика. Діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К., 2005; Устименко В. Національні рухи в Криму у пошуках політичних орієнтирів 1917-1920 рр. (Історіографія проблеми) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003. – С. 60-71.

² Калакура Я. Мова як об'єкт та інструмент історичного дослідження // Українознавство. – 2005. – Число 4; Курінний О. Мовно-культурний конфлікт України: регіональний аспект // <http://www.ualogs.kiev.ua/>; Кочерга С. Українська мова та культура в Ялті кінця XIX – початку XX століть // Українознавство. – 2005. – Число 4; Чирков О. Етногеографічна складова українознавчої терміносистеми // Українознавство. – 2006. – Число 1; Чирков О. Зміст поняття «Етнічна будова людності України» та вивчення відділом української етнології Науково-дослідного інституту українознавства розвитку впродовж XX ст. етнічної будови української людності // <http://www.ualogs.kiev.ua>.

³ Галенко О. Пошуки Криму в минулому і сьогоднішній Україні // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К., 2004. – С. 25-49; Його ж. Про етнічну спорідненість українців та кримських татар раніше і тепер // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції (м. Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 101-112 та ін.

вченими концептуальних підходів до аналізу в цілому етнопонаціональних процесів, етнокультури як саморегульованої системи, проблем реалізації державної етнопонаціональної політики, методології дослідження процесів етнопонаціонального розвитку, врахування етнопонаціонального фактора в ході суспільних реформ.

Мета статті – здійснити загальний аналіз етнопонаціональної ситуації в Криму й окремих явищ міжетнічної взаємодії в регіоні та їх вплив на етнопонаціональний розвиток півострова.

Для досягнення мети варто вирішити наступні дослідницькі **завдання**: з'ясувати та охарактеризувати сучасну етнополітичну ситуацію в Криму;

дослідити особливості соціально-культурної і громадянської ідентичності домінуючих в АР Крим національно-етнічних груп;

визначити основні проблеми в етнічній сфері, які відчутно впливають на суспільний розвиток півострова.

Сьогодні частка етнічних українців серед усієї української людності становить понад 80%. Загалом народи України (етнічні українці, кримські татари, караїми, кримчаки) в етнічній будові людності країни посідають провідне місце. Сумарна частка народів України серед усієї людності сьогодні вже подолала 80% рубіж, але кримчаки й караїми, на жаль, перебувають на межі зникнення, а кримські татари – на початку шляху до відновлення колишньої провідної ролі у Криму¹. Близько половини відсотка українського населення становлять кримські татари. Спільна кількість караїмів та кримчаків не досягає 2 тис. осіб. Через тривале зросійщення всередині українського етносу утворилися територіальні й соціальні групи з різними рівнями мовної, культурної, конфесійної, світоглядної, морально-психічної та іншої зросійщеності. Доволі велика частина етнічних українців зосереджена, головним чином, у великих містах півдня і сходу країни, сьогодні вже мало чим відрізняється від українських росіян.

Автономна Республіка Крим є особливим регіоном з огляду на геополітичне становище, обумовлене історичними, політичними та демографічними факторами. Згідно з даними перепису 1897 р. населення Таврійської губернії за національностями розподілялося наступним чином: малороси – 611121, великороси – 404463, татари – 187 943 осіб². Отже, є всі підстави стверджувати, що наприкінці ХІХ ст. на півострові переважали українці. Однак за минуле ХХ ст. ситуація значно змінилася.

Так, О. Чирков зазначає, що територія Кримського півострова після депортації кримських татар під час Другої світової війни набула в етнічному сенсі російського характеру, хоч і мала велику домішку українців та інших народів. Після повернення кримських татар,

¹ Чирков О. Зміст поняття «Етнічна будова людності України» та вивчення відділом української етнології Науково-дослідного інституту українознавства розвитку впродовж ХХ ст. етнічної будови української людності // <http://www.ualogs.kiev.ua>.

² Крым. Путеводитель. Издание Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы / Под ред. К.Ю. Бумбера и др. – Симферополь, 1914. – Ч. I: Очерки Крыма. – С. 285.

міграційного відтоку росіян до Росії, зменшення інтенсивності зросійщення українців та інших етнічних спільнот Кримський півострів став етнічно мішаною російсько-українсько-кримськотатарською територією з абсолютною перевагою росіян у містах та відносною – у селах. Поселення, де етнічні українці становлять відносну більшість, зосереджені здебільшого в північній частині півострова¹.

Як відомо, на сьогодні Крим включає в себе території сучасної Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, переданих в 1954 р. УРСР за рішенням Ради Міністрів СРСР. Даний регіон є єдиним у сучасній незалежній Україні, де переважають етнічні росіяни. До того ж вони проживають тут у першому-другому поколінні, на відміну від ментально українізованих росіян Причорномор'я або Донбасу. Згідно з даними початку ХХІ ст. російську мову в Криму назвали рідною 99,7% росіян і 59% українців, українську ж – лише 40% українців. Найбільша частка населення з рідною російською мовою в Україні характерна для Севастополя – 90,6% і найменша – з українською – 6,8%². Загалом ситуацію на початку 2000-х рр. у Криму характеризували як стабільну. Однак мовна ідентичність суттєво змінилася у перше десятиліття нового століття. За даними 2008 р. переважна більшість (81,3%) кримчан визнають рідною російську мову (проти 60,1% тих, хто вважав себе етнічним росіянином); кримськотатарську – 9,4% (проти 9,1%); українську – лише 6,4% (проти 24,9%)³.

Донбас і Крим: переважно російський Крим (58% етнічні росіяни) та переважно російськомовний Донбас (росіяни складають близько 40% громадян). Особливістю регіонів є те, що Крим із Севастополем і області Донбасу належать до тих чотирьох регіонів України, де вже за роки незалежності відчутно (на 6,5% у Донецькій області і 4,9% у Луганській) зменшилась частка осіб, що вважають рідною мовою українську. У Криму частка осіб, для яких українська бодай на словах є рідною, впала з 13,7% до 10,1%⁴. Подібна тенденція зачепила практично всі райони й населені пункти Криму та Донбасу. В усіх названих регіонах триває інтенсивна русифікація українців та всіх без винятку етнічних меншин⁵.

При цьому кримських татар, караїмів, кримчаків та гагаузів вважають етнічними групами з невизначеним статусом. Треба зазначити, що групування складових етнічної будови людності України відбувається за різними ознаками (етнічне самовизначення, рідна мова, політично-

¹ *Чирков О.* Етногеографічна складова українознавчої терміносистеми // Українознавство. – 2006. – Число 1. – С. 297.

² *Курінний О.* Мовно-культурний конфлікт України: регіональний аспект // <http://www.ualogos.kiev.ua>.

³ Особливості соціально-культурної і громадянської ідентичності домінуючих в АР Крим національно-етнічних груп // Національна безпека й оборона. – 2008. – № 10. – С. 5.

⁴ *Тулський М.* Итоги переписи 2001 года на Украине // Демоскоп Weekly. – 2003. – № 113-114.

⁵ *Курінний О.* Мовно-культурний конфлікт України: регіональний аспект // <http://www.ualogos.kiev.ua/>.

правовий статус тощо) чи за їх комбінацією, але вони мають бути названі й зрозумілі і тому, хто робить групування, і тому, хто читає його результати.

Варто зазначити, що мовна ідентичність кримчан не збігається з їх національно-етнічним самовизначенням, насамперед це стосується українців та росіян. Серед тих жителів Криму, для кого рідною є українська мова, вільно володіють нею 86,2%. Серед тих, хто вважає рідною мовою російську, понад половина (53,8%) або вільно володіють українською (22,2%) або розуміють її і можуть розмовляти (31,6%). Абсолютно не володіють українською мовою 11,1%¹. Голова підкомітету Комітету Верховної Ради України з питань прав людини національних меншин і міжнаціональних відносин Ю. Гнаткевич переконаний, що «мовна політика в Криму має орієнтуватися на володіння високоосвіченою частиною кримського населення не лише російською мовою, але й на активне володіння (вміння висловлюватись чи писати) державною українською мовою»².

Російську мову назвали рідною абсолютна більшість (95,7%) росіян, переважна більшість (76,7%) українців і досить значима частина (9,1%) кримських татар. Кримськотатарську мову визнають рідною (86,5%) кримських татар, а також невеликі частки українців (2,2%) та росіян (0,9%). Українська мова є рідною для 17,9% українців і незначних часток кримських татар (2,5) та росіян (2,1%)³.

Абсолютна більшість представників усіх національно-етнічних груп (97% росіян, 91,5% українців, 79,9% кримських татар) вільно володіють російською мовою. Українською – відносна більшість (43,9%) українців, 20% росіян, 16,2% кримських татар. Зовсім не володіють українською мовою 6,7% українців, 12% росіян, 18,9% кримських татар. Кримськотатарською мовою вільно володіють (87,3%) кримських татар, натомість абсолютна більшість росіян (93,6%) та українців (85,8%) не володіють зовсім. Однак 12,9% українців і 5,5% росіян тією чи іншою мірою її розуміють, можуть нею розмовляти відповідно 7,1% і 2,3%⁴. Отже, дані переконливо свідчать, що роль мови міжнаціонального спілкування в Криму відіграє не українська державна мова, а мова найбільшої національно-етнічної групи – російська.

Ю. Гнаткевич висловлює стурбованість з приводу того, що «багато українців, що живуть на теренах Південної і Східної України та у Криму втрачають уже в умовах самостійної України свою національну ідентичність, національно розмагнічуються, стають космополітами і манкуртами»⁵. Політик стверджує, що «зароджується переконання, що

¹ Особливості соціально-культурної і громадянської ідентичності домінуючих в АР Крим національно-етнічних груп // Національна безпека й оборона. – 2008. – № 10. – С. 5.

² Гнаткевич Ю. Українська мова в Україні має виконувати об'єднавчу роль // Національна безпека й оборона. – 2008. – № 10. – С. 75.

³ Особливості соціально-культурної і громадянської ідентичності домінуючих в АР Крим національно-етнічних груп // Національна безпека й оборона. – 2008. – № 10. – С. 5.

⁴ Там само.

⁵ Гнаткевич Ю. Українська мова в Україні має виконувати об'єднавчу роль // Національна безпека й оборона. – 2008. – № 10. – С. 75.

місцева влада свідомо спрямовує свою політику на подальшу русифікацію українців Сходу й Півдня України. Це змушує нас розробляти плани захисту українців від «розукраїнювання»¹. Проте, на жаль, офіційна українська влада спокійно споглядає цю ситуацію. Натомість українські науковці з цього приводу висловлюють тривогу. Я. Калакура у статті «Мова як об'єкт та інструмент історичного дослідження» запитує: чому «українська мова – одна з найдавніших і наймелодійніших мов у світі, мова одного з найбільших народів Європи, мова, яка має конституційний статус державної, у багатьох містах Сходу і Півдня України, а також у Криму залишається на узбіччі комунікативного простору. Пошук відповіді на це питання, наукове осмислення мови як об'єкта історичного пізнання, одного з його методологічних інструментаріїв, видається важливим і актуальним»².

На думку президента аналітичного центру «Відкрита політика» І. Жданова, «протягом 2004-2008 рр. в Автономії відбулася консервація суспільних негативних антиукраїнських настроїв»³. Підтвердженням слів аналітика є те, що кримські телебачення та радіостанції транслюють переважно російськомовні програми, які часто мають антиукраїнську спрямованість. Проте результати досліджень свідчать, що 81% респондентів особисто не стикалися з проявами насильницької українізації, однак вони вірять, що це відбувається.

Так само як у мовному середовищі кримчан домінує російська мова, так у суспільній свідомості переважає російська культурна традиція. Її прихильниками позиціонує себе понад половина (55,5%) жителів Криму. 14,6% вважають себе послідовниками радянської культурної традиції, до української відносять себе 8,6%, до татарської 8,3%⁴.

Мустафа Джемільов, голова Меджлису Кримскотатарського народу 1 лютого 2007 р.: «Мы реалисты и отлично понимаем, что в интересах крымскотатарского народа быть в составе Украины. Так уж сложилось в мире, что не может каждая национальность иметь свое государство. Поэтому у нас это вполне согласуется. Мы есть гражданами Украины. Кстати говоря, о крымских татарах говорят, что они основные украинцы в Крыму, потому что они основная организованная сила, которая активно противодействует сепаратистским тенденциям значительной части политиков русскоязычного большинства в Крыму. Мы стараемся интегрироваться в украинское общество, обучать своих детей украинскому языку и сейчас среди крымских татар значительно больше владеющих украинским языком, чем, например, среди русскоязычного населения в

¹ Там само.

² Калакура Я. Мова як об'єкт та інструмент історичного дослідження // Українознавство. – 2005. – Число 4. – С. 96.

³ Жданов І. Формувати ефективну регіональну політику центру // Національна безпека й оборона. – 2008. – № 10. – С. 79.

⁴ Особливості соціально-культурної і громадянської ідентичності домінуючих в АР Крим національно-етнічних груп // Національна безпека й оборона. – 2008. – № 10. – С. 5.

Криму. Но, разумеется, не меньшее значение мы придаем и сохранению своего родного языка, своей национальной культуры и идентичности»¹.

За національною ознакою до російської культурної традиції відносить себе переважна більшість 69,9% росіян і відносна більшість (43,5%) українців. До української традиції віднесли себе дещо більше п'ятої частини (21,6%) українців і по 4% росіян та кримських татар. На думку Ю. Гнаткевича, «це свідчить про те, що значна частина українського етносу в Криму при спокійному спогляданні чи потурання місцевої чи центральної влади втрачає свою національну ідентичність та орієнтується на іншу національну культуру»².

У 2006 р. переважна більшість (74%) жителів Криму сприймали Україну як свою Батьківщину, не сприймали – 22,2%. До 2008 р. позиції кримчан змінилися – Україну як Батьківщину сприймають 40,1% жителів автономії, не сприймають 32,9%. У ставленні до України як Батьківщини між національно-етнічними та конфесійно-церковними групами спостерігаються значні відмінності. Так, сприймають Україну як Батьківщину 51,9% українців, 44,5 кримських татар і 34,4% росіян. Росіяни єдина національно-етнічна група, де переважають ті, хто не сприймає Україну як Батьківщину (36,3%)³.

Для переважної більшості (68,3%) кримчан наявність громадянства України є питанням суто практичним і не викликає ні позитивних, ні негативних почуттів. Другу позицію посіло ставлення до українського громадянства як до обтяжливої необхідності, пов'язаної з неможливістю змінити країну проживання (цю позицію відзначили 13% жителів Криму). І нарешті, лише незначна частка (10,3%) кримчан пишуться тим, що вони є громадянами України⁴.

За визначенням фахівців Центру Разумкова, на сьогоднішні наявність у Криму української культури і мови (україномовних засобів масової інформації, закладів освіти і культури) є вкрай незадовільною. І це викликано не об'єктивними передумовами, як стверджують автори, а є наслідком діяльності певних антиукраїнських деструктивних сил, відсутністю в керівництві України політичної волі та потурання їхній місцевій владі. Тож цілком закономірно, що з 583 шкіл, що сьогодні функціонують у Криму, лише 6 є україномовними, а з 23,4% школярів – етнічних українців державною мовою навчається лише 0,7%. Конституційне право майже 1 млн українського населення Криму навчати дітей рідною (державною) мовою кримська влада всіляко ігнорує. Освітнянське чиновництво автономії творенню україномовних шкіл чинить шалений опір. Про це переконливо засвідчили ініційовані громадськістю «круглі столи» з питань стану і проблем розвитку шкільництва в Криму.

¹ http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=60&op_id=1018.

² Гнаткевич Ю. Українська мова в Україні має виконувати об'єднану роль // Національна безпека й оборона. – 2008. – № 10. – С. 75.

³ Особливості соціально-культурної і громадянської ідентичності домінуючих в АР Крим національно-етнічних груп // Національна безпека й оборона. – 2008. – № 10. – С. 7.

⁴ Там само.

Про це ж говорить і депутатський запит про окремі порушення законодавства України в сфері освіти та культури народного депутата України Б. Кожина прем'єр-міністру України А. Кінаху від 7 червня 2001 р.¹

Конституція АР Крим має серед низки питань розв'язувати й таке, як консолідація всіх етнічних спільнот, забезпечення їм рівних прав і можливостей. Однак вона цієї проблеми не розв'язує.

В органах місцевого самоврядування в місцях компактного проживання для національних меншин можуть застосовуватися квоти. Верховна Рада АРК виділяла квоту для кримських татар, що було стимулом для підвищення їхньої громадянської активності, включення у загальносуспільний процес, що, в свою чергу, стабілізувало їхнє представництво у кримському парламенті.

Ситуацію в Криму не можна все ж характеризувати як конфлікт, але певний потенціал для зростання напруження там існує. Він пов'язаний не тільки зі стосунками національностей, а й із зовнішніми факторами, з певними державами, які зацікавлені в тому, щоб Крим завжди залишався ахіллесовою п'ятою України. В Криму час від часу відбуваються речі, які можна назвати локальними конфліктами, пов'язаними з поверненням кримських татар, їх інтеграцією в українське суспільство, хоча стосовно Криму дуже важко говорити про наявність українського суспільства як такого. Є й інші чинники – багаторічне нерозв'язання проблем місцевих громад, корупція. Проте не варто розглядати ці конфлікти як протистояння різних етносів, а швидше як протистояння, наприклад, кримських татар і місцевої влади.

Варто зазначити, що стан вітчизняного законодавства, що регулює етнополітичну сферу, перебуває у досить непривабливому становищі. Закон „Про національні меншини” (1992 р.), який і досі вихваляють як найліберальніший у Європі, був хороший лише тим, що виявився чи не першим у Європі. Це було прогресивне явище, оскільки показало намір держави щодо того, як вона хоче ставитися до своїх меншин. Однак це було до вступу України до Ради Європи, виникнення Рамкової конвенції про захист національних меншин, до ратифікації великої кількості двосторонніх угод. Це уже, на жаль, архаїчний документ. Він мав би зараз мати тільки історичне значення, попри те, що низку положень так ніколи й не було вироблено.

Власне, на сьогодні відсутня концепція етнонаціональної політики України. Її почали розробляти 1993 р., коли згідно з законом про національні меншини було створено (на той час) міністерство, що опікувалося проблемами меншин. Зараз існує більше десятка варіантів і версій концепції, підготовлених абсолютно різними за поглядами авторами і структурами. Але жодна з них ще не розглядалася парламентом. Та про яке законодавство і державну політику можна казати, коли навіть

¹ *Вольвач П.* Кримські аномалії (хто навчас і кого виховують у кримських вузах? // *Українознавство.* – 2003. – Число 1. – С. 200.

термінологічний апарат, визначення того, чим є в українському контексті національна меншина, чим вона відрізняється від етнічної групи, від етнічної меншини, імігрантських спільнот, нових імігрантів¹. Цього немає в усталеному вигляді, тому розпорошені за різними законодавчими актами статті і положення, що стосуються міжетнічних відносин етнічних або національних меншин, не узгоджуються між собою, суперечать одна одній. Отже, загальний стан законодавства цілком незадовільний.

Серед основних факторів, які вирішальним чином впливають на формування етнополітичної ситуації в Криму, С. Штепа називає: 1) мозаїчність етнічного складу населення півострова при беззастережному демографічному домінуванні росіян; 2) етнополітичний ренесанс в Україні як серед титульної нації, так і національних меншин; 3) рееміграційні процеси (повернення кримських татар, вірмен, болгар, греків, німців); 5) суперечливий характер українсько-російських відносин².

Підсумовуючи, варто зазначити, що основними **складовими** етнополітичної ситуації в Криму є: неповна врегульованість законодавчого забезпечення прав (фундаментальних та компенсаційних) етнічних спільнот півострова, зокрема питань їхньої взаємодії у площині більшість – меншість (на макрорівні – Україна: титульна нація та меншини, в тому числі російська; на мікрорівні – Крим: російська етнічна спільнота та інші спільноти цього регіону); невирішеність проблем депортованих народів (не лише кримських татар, а й болгар, вірмен, греків, німців), які залишаються поза належною увагою законодавчої та виконавчої влади як на всеукраїнському, так і на республіканському рівнях; відсутність надійних гарантій збереження самобутніх культур різних етнічних спільнот, у тому числі нечисленних, таких, як караїми та кримчаки; проблема взаємодії українського й російського чинників у політичному, соціальному та економічному розвитку Криму та їх суперечливий вплив на етнонаціональну ситуацію на півострові.

Один із західних політологів колись писав, що етнос – це останній притулок людини. Коли руйнуються різні ідентичності – людина може втратити роботу, батьківщину, втратити все, що у неї є, – але єдиним притулком, де людина дійсно може зустріти розуміння і захист, завжди є етнічна група, де її приймуть, як рідного брата.

¹ http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=60&op_id=1018.

² Штепа С. Роль Верховної Ради України у вирішенні етнополітичних проблем Криму: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2004. – С. 6.

БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Ярошинський О.Б. (Київ)

УКРАЇНОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ ОСВІТИ І НАУКИ: МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ

Наведено бібліографічний список окремих назв праць, що стосуються місця українознавства в системі освіти і науки й були опубліковані співробітниками Науково-дослідного інституту українознавства в 2001-2009 рр. Актуалізовано потребу створення найповнішого бібліографічного покажчика на тему «Українознавство в системі освіти і науки».

Українознавство як наука та навчальна дисципліна на сьогоднішньому етапі свого розвитку переживає поглиблення концептуальних засад, формування джерельної та історіографічної бази, відбуваються дослідження основних етапів розвитку українознавчої наукової думки, її ролі в становленні цілісної науки самопізнання й самотворення українського народу, аналіз художньої літератури, що відтворює історико-суспільний та естетичний розвиток українства з найдавніших часів до сьогодення в різних аспектах українознавчого осмислення.

Результати досліджень проявляються у виробленні наукових основ і механізмів посилення органічної єдності процесів самопізнання й самотворення народу, формування його свідомості відповідно до концепції українознавства як цілісної науки й навчальної дисципліни. В теорії й методології визначено не тільки принципи й методи (методологію) науки, а й розроблено інструментарій її дії, у т.ч. механізми взаємодії природничих і

гуманітарних наук та навчальних дисциплін, що знайшло своє відображення при розробленні навчальних програм, планів, посібників, методичних порад.

Науковці-українознавці обґрунтували методологічні засади, структурування змісту науки (визначення та механізми взаємодії центрів українознавства), її місце та роль у системі наук про Україну й українство тощо.

І все ж праця над теоретико-методологічними проблемами українознавства не припиняється. Адже аналіз тенденцій розвитку наукової системи знань про Україну й українство є неодмінною умовою прогресу українознавства. Свідченням цього процесу є нові й нові публікації, що з'являються у вигляді книжок, статей, матеріалів конференцій. Звичайно, переважна більшість таких праць виходять із-під пера науковців Науково-дослідного інституту українознавства – провідного науково-дослідницького центру, що переймається розробками історико-теоретичних, методологічних та практичних проблем українознавства, впровадженням нових технологій, координацією українознавчих досліджень, підготовкою кадрів українознавців. В останній час побачило світ багато оригінальних спеціальних праць з проблем розвитку українознавчої науки. Це спонукає до поглибленого аналізу оприлюднених ідей, фактів і суджень на тему теоретико-методологічного забезпечення українознавства та виявлення практичної цінності виконаного суспільного замовлення.

У той же час наявні напрацювання мають бути відповідно систематизовані й підготовлені до практичного їх вжитку у вигляді навчальних і методичних матеріалів для дошкільних, загальноосвітніх і вищих навчальних закладів, системи підготовки й перепідготовки кадрів вищої кваліфікації тощо.

Першочерговою для реалізації вказаного вище завдання є систематизація наявних друкованих праць, що стосуються досліджень проблем об'єкта, предмета і змісту українознавства, його місця в системі наукового пізнання, а також публікацій про досвід впровадження наукового українознавства в систему освіти.

Отже, зібрана нами тематична бібліографія буде корисною для широкого кола українознавців.

У майбутньому ми плануємо продовжувати збір бібліографічних матеріалів, що стосуються місця українознавства в системі освіти і науки.

Українознавство в системі науки

2001

1. Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції; 18–20 жовтня 2001 р. / Заг. ред. Кононенко П.П., наук. ред.-упорядн. Ярошинський О.Б. – К.: НДІУ, 2001. – 322 с.

2. **Калакура Я.** Историчні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 20-25.

3. **Кононенко П.** Десять років шляхом розвитку українознавства як цілісної науки і освітньої дисципліни // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції; 18–20 жовтня 2001 р. – К.: НДІУ, 2001. – С. 6-10.

4. **Кононенко П.** Українознавство третього тисячоліття // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 4-9.

5. **Кононенко П., Кононенко Т.** Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 34-49.

6. **Токар Л.** Актуальні питання теорії та методології українознавства як науки // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції 18-20 жовтня 2001 р. – К.: НДІУ, 2001. – С. 24-27.

7. **Токар Л.** Об'єкт і предмет українознавства // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 25-34.

8. **Токар Л.** Українознавство: проблеми становлення і розвитку науки // Освіта і управління. – 2001. – Т. 4. – Ч. 1-2.

9. **Токар Л.** Українознавство як засіб національної самоідентифікації, основа розвитку духовності українського народу // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наукові праці та матеріали конференції. – К.: Тов-во “Знання” України, 2001. – Вип. 1. – С. 522-528.

10. **Усатенко Т.** Українознавство в науковій парадигмі // Українознавство в системі вищої освіти. – К., 2001. – Вип. 2.

11. **Шкрібляк П.** Українознавство як науково-теоретична основа розбудови української незалежної держави // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції 18-20 жовтня 2001 р. – К.: НДІУ, 2001. – С. 312-315.

2002

12. Наука самопізнання народу: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 70-річчя Петра Кононенка / Упорядник і науковий редактор Л. Токар. – К.: Веселка, 2002. – 192 с.

13. Науково-дослідний інститут українознавства: Довідник до 10-річчя діяльності / Упорядник і науковий редактор Л. Токар. – К., 2002. – 157 с.

14. **Калакура Я.** Особистість українознавця // Наука самопізнання народу. Збірник матеріалів і наукових праць на пошану Петра Кононенка. – К.: Веселка, 2002. – С. 64-69.

15. **Кононенко П.** Українознавство – наука самопізнання українського народу // Українознавство. – 2002. – Число 1-2. – С. 22-29.

16. **Кононенко П.** Українознавство: проблеми методології // Українознавство. – 2002. – Число 4. – С. 3-5.

17. **Кононенко П., Токар Л.** Основа науки // Українознавство. Науковий бібліографічний довідник. – Бровари: Українська ідея, 2002. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 3-14.

18. **Токар Л.** Актуальні питання теорії та методології українознавства // Українознавство. – 2002. – Число 1-2. – С. 36-43.

19. **Токар Л.** Досвід і уроки буття в самопізнанні та самотворенні українського народу // Українознавство. – 2002. – Число 3. – С. 56-63.

20. **Токар Л.** Чому українознавство необхідно розвивати як цілісну науку // Наука самопізнання народу: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану Петра Кононенка. – К.: Веселка, 2002. – С. 70-78.

21. **Усатенко Т.** Українознавство в різних моделях науки // Реклама і дизайн ХХІ сторіччя: освіта, культура, економіка: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 18-20 вересня 2002 р. – К., 2002. – С. 64-68.

2003

22. **Калакура Я.** Методологічний інструментарій українознавця // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 76-78.

23. **Калакура Я.** Методологічний інструментарій українознавця // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 174-181.

24. **Кононенко П.** Українознавство в розбудові громадянського суспільства // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 74-79.

25. **Кононенко П.** Українознавство – наука самопізнання українського народу // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 96-109.

26. **Кононенко П.** Українознавство третього тисячоліття // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 15-24.

27. **Кононенко П.** Українознавство: проблеми методології // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 109-114.

28. **Кононенко П., Кононенко Т.** Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 72-96.

29. **Мартинюк А.** Українознавство в дію // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 190-199.

30. **Мартинюк А.** Українознавство в дію // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 201-204.

31. **Таровська О.** Науково-освітній досвід НДІ українознавства як предмет наукового осмислення // Українознавство. – 2003. – Число 2-3 (7-8). – С. 73-74.

32. **Токар Л.** Актуальні питання теорії та методології українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 146-161.

33. **Токар Л.** Національна ідея як внутрішня сутність і самовираження нації, складова українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 161-173.

34. **Токар Л.** Об'єкт і предмет українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 121-135.

35. **Токар Л.** Українознавство в системі наукових і навчальних дисциплін // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 135-146.

36. **Токар Л.** Українознавство в системі наук і навчальних дисциплін // Українознавство. – 2003. – Число 2-3 (7-8). – С. 46-49.

37. **Токар Л.** Українознавство в системі наукових і навчальних дисциплін // Освіта України. – 2003. – 19 жовтня.

38. **Філіпчук Г.** Українознавство в гуманітарній політиці України // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 59-63.

39. **Шкрібляк П.** Українознавство як науково-практична основа розбудови української незалежної держави // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 182-189.

2004

40. **Калакура Я.** Місія України з погляду українознавства // Українознавство. – 2004. – Число 3-4. – С. 328-331.

41. **Кононенко П.** Українознавство в розбудові громадянського суспільства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 8-21.

42. **Кононенко П., Кононенко Т.** Українська освіта і наука на сучасному етапі: проблеми і перспективи // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. II. – С. 7-24.

43. **Сніжко В.** Міф в українознавстві // Українознавство. – 2004. – Число 3-4. – С. 110-117.

44. **Таровська О.** Історія становлення НДІУ як відзеркалення утвердження теорії українознавства на теренах України у 90-х рр. XX ст. // Українознавство. – 2004. – Число 1-2. – С. 207-214.

45. **Токар Л.** Зміст українознавства: системно-функціональний підхід до структурування знань // Українознавство. – 2004. – Число 3-4. – С. 106-109.

46. **Токар Л.** Об'єкт і предмет українознавства // Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. – М., 2004. – Т. X. – С. 139-146.

47. **Токар Л.** Самоідентифікація в системі самопізнання й самотворення народу // Українознавство. – 2004. – Число 1-2. – С. 164-168.
48. **Усатенко Т.** Аксиологічні (ціннісні) виміри українознавства у контексті світової історії // Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали IV Міжнародного наукового семінару “Черезовські читання” (Чернівці, 20 березня 2004 р.). – Чернівці, 2004. – С. 152-157.
49. **Усатенко Т.** Ідея українознавства в громадсько-політичному, освітянському русі початку ХХ ст. // Українознавство. – 2004. – Число 3-4. – С. 167-170.
50. **Усатенко Т.П.** Архетипно-символічні виміри українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 32-38.
51. **Усатенко Т.** Українознавство в наукових вимірах: класичному, неокласичному, посткласичному // Етнос. Культура. Нація. Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської конференції. – Дрогобич: Коло, 2004. – Вип. V. – С. 191-199.
52. **Шевченко В.** Філософсько-світоглядні складники методології українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 22-27.
53. **Ярошинський О.** У Науково-дослідному інституті українознавства (2003 рік) // Українознавство. – 2004. – Число 1-2. – С. 445-474.

2005

54. **Калакура Я.** Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни // Українознавець (Львів). – 2005. – Вип. I. – С. 32-37.
55. **Кононенко П.** Національна ідея, нація, націоналізм // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. IV. – С. 7-23; Т. V. – С. 7-33; Т. VI. – С. 7-26; Т. VII. – С. 7-12.
56. **Кононенко Т.** Диспозиція начал українознавчого дослідження // Українознавство. – 2005. – Число 4. – С. 234-235.
57. **Недюха М.** Українознавство як наука і навчальна дисципліна // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. VII. – С. 13-19.
58. **Недюха М.** Українознавство як наука і навчальна дисципліна // Українознавство. – 2005. – Число 1. – С. 66-68.
59. **Токар Л.** Зміст українознавства: системно-функціональний підхід до структурування знань // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. IV. – С. 24-32.
60. **Усатенко Т.** Українознавство: міфологічний аспект // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. IV. – С. 32-39.
61. **Чешков О.** Роль інноваційного українознавства в архітектоніці українського суспільства // Українознавство. – 2005. – Число 4. – С. 276-277.
62. **Шевченко В.** Українознавство як методологія національного самопізнання // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. VI. – С. 27-38.

63. **Шевченко В.** Українознавство в структурі наук в Україні // Українознавство. – 2005. – Число 4. – С. 210-219.

64. **Шевченко В.** Українознавчий вимір регіону // Українознавство. – 2005. – Число 3. – С. 173-181.

65. **Шевченко В.** Філософсько-освітній потенціал українознавства // Українознавство. – 2005. – Число 1. – С. 69-74.

66. **Ярошинський О.** У Науково-дослідному інституті українознавства (інформація про наукову роботу за 2004 рік) // Українознавство. – 2005. – Число 1. – С. 266-286.

2006

67. **Кононенко П.** Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: Збірник наукових праць. – Львів: Сполом, 2006. – 458 с.

68. 24 січня 2007 року НДІ українознавства – 15 років // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 25-27.

69. **Денисюк С.** Системний аналіз як метод сучасного українознавства // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 72-73.

70. **Калакура Я. С.** Історичний антропологізм як методологічний принцип українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XI. – С. 52-60.

71. **Кононенко П.** Українознавство Третього тисячоліття // Науково-методичний вісник Чернівецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. – Чернівці: Технодрук, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 7-8.

72. **Кононенко П., Кононенко Т.** Україна // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XI. – С. 7-35.

73. Науковий інструментарій українознавства [Кононенко П. «Концепція українознавства»; Токар Л. «Українознавство», «Україністика», «Україніка», «Зміст українознавства», «Самопізнання»; Калакура Я. «Методи українознавчих досліджень»] // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 85-92.

74. Науково-дослідний інститут українознавства // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 28-64.

75. **Печеранський І.** До питання про методологію українознавчих досліджень // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XI. – С. 61-66.

76. **Печеранський І.** Предмет та завдання історико-філософського українознавства (до питання про теорію науки) // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 82-89.

77. **Токар Л.** Без знань про себе «ми не ми» (про українознавство як науку і навчальну дисципліну) // Урок української. – 2006. – № 6-8. – С. 40-43.

78. **Токар Л.** Українознавство і побудова національної держави в Україні // Українознавець (Львів). – 2006. – № 2. – С. 63-76.

79. **Токар Л.** Українознавство і побудова національної держави в Україні // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XI. – С. 80-101.

80. **Фігурний Ю., Ярошинський О.** Науковий доробок професора П.П. Кононенка на ниві українознавства (2000–2006 рр.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XI. – С. 36-51.

81. **Шевченко В.** Українознавство у структурі наук в Україні // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XII. – С. 31-51.

82. **Шевченко В.** Українознавство та історія України // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 63-71.

83. **Шевченко В.** Українознавство як філософія // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 84-91.

84. **Шевченко В.** Українська філософія в структурі українознавства // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 76-85.

85. **Ярошинський О.** У Науково-дослідному інституті українознавства (інформація про наукову роботу за 2005 рік) // Українознавство. – Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 348-361.

2007

86. Науково-дослідний інститут українознавства: Довідник до 15-річчя діяльності / Упорядник О.Б. Ярошинський. – К.: НДІУ, 2007. – 216 с.

87. **Калакура Я.** Започаткування наукових основ українознавства (на зламі XVIII–XIX ст.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 41-52.

88. Науковий інструментарій українознавця: *Калакура Я.* Історична пам'ять; *Токар Л., Понур Ю.* Національні інтереси // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 89-92.

89. Науковий інструментарій українознавця: *Кононенко П.* Періодизація українознавства // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 54-55.

90. Науковий інструментарій українознавця: *Токар Л.* Концентри українознавства; Інтегративність українознавства; Історіософія українознавства // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 74-78.

91. **Семенюченко О.** Методологія любові // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XIV. – С. 151-156.

92. **Таровська О.** Методологічні розвідки: становлення теорії центрів як генетичного засновку українознавчих міждисциплінарних досліджень // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 66.

93. **Токар Л.** Українознавство в період побудови незалежної Української держави // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 67-85.

94. **Токар Л.** Українознавство в період побудови незалежної української держави // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 78-88.

95. **Токар Л.** Українознавство і проблеми консолідації українського народу // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVII. – С. 35-47.

96. **Токар Л.** Українознавство і проблеми консолідації українського народу // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 68-73.

97. Українознавство – інтелектуальна молитва за Україну / Розмову з Я. Калакурою вели П. Кононенко, Т. Кононенко // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 28-32.

98. **Фігурний Ю., Ярошинський О.** Володимир Ісакович Шевченко – визначний національний філософ і вчений-українознавець // Шевченко В.І. Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії (Теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ). – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2007. – С. 237-243.

2008

99. **Кононенко П., Кононенко Т.** Українознавство XXI століття: проблеми методології і шляхи їх розв'язання. – К.: НДІУ, 2008. – 40 с.

100. **Кононенко Т.** Народно-звичаєві обрії філософії Г. Сковороди. Філософія УКРАЇНИ. Вступ до методології українознавства. – К.: НДІУ, 2008. – 174 с.

101. Українці у світовій цивілізації і культурі. Колективна українознавча монографія / П.П. Кононенко (кер. проекту) та ін. – К.: НДІУ, 2008. – 400 с.

102. **Фігурний Ю., Ярошинський О.** Світочі українознавства. – К.: НДІУ, 2008. – 146 с.

103. **Калакура Я.** Новітнє українознавство в джерельному та історіографічному вимірах // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 40-44.

104. **Кононенко Т.** «Парадигмальний вимір» українознавчої науки // Українознавство. – 2008. – № 3. – С. 28-31.

105. **Кононенко Т.** Парадигмальні виміри змісту понять «теорія» та «концепція» в українознавчій науці // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XXII. – С. 34-45.

106. **Кононенко Т.** Парадигмальні виміри українознавчої наукової концепції // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 126-131.

107. **Кононенко Т.** Поняття «вимір» в методологічному арсеналі українознавчого наукового дослідження // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 236-241.

108. Науковий інструментарій українознавця: *Токар Л.* Закономірності українознавства; Функції українознавства // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 103-104.

109. **Недюха М.** Ризики вітчизняного освітнього простору // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 51-52.

110. **Семенюченко О.** «Світогляд» як українознавче базове поняття // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 156-160.

111. **Таровська О.** Теорія концентрів – основний чинник визначення предметного поля українознавства як науки // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 91-94.

112. **Токар Л.** Нові тенденції в суспільних процесах на початку XXI століття та їх осмислення в українознавчих дослідженнях // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 76-80.

113. **Чирков О.** Сутність зв'язку між антропологією (фізичною антропологією) та українознавством // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XXII. – С. 46-50.

2009

114. Українознавство XXI ст.: виміри розвитку / Гол. ред. П.П. Кононенко. – К., 2009. – 432 с.

115. **Горенко Л., Фігурний Ю.** Українознавство і галузеві науки на шляху реформування національної освіти в Україні // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 168-171.

116. **Калакура О.** Роль українознавства у формуванні міжнаціональної злагоди в українському суспільстві // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 42-47.

117. **Калакура Я.** Студії з теоретичних засад науки самопізнання українського народу (до 75-річчя Л.К. Токаря) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXV. – С. 48-57.

118. **Калакура Я.** Українознавство як засіб формування історичної свідомості молоді // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 35-40.

119. **Кононенко П.** Ще раз про українознавство – науку про Україну й українство, їх пізнання, самопізнання, самотворення // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 8-25.

120. **Кононенко П.** Ще раз про українознавство – науку про Україну й українство, їх пізнання, самопізнання, самотворення // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXV. – С. 7-47.

121. **Кононенко П., Кононенко Т.** Українознавство XXI століття: проблеми методології і шляхи їх розв'язання // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXIII. – С. 6-32.

122. **Кононенко Т.** Філологічна складова в українознавчо-філософському дослідженні. Означення системних вимог // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 46-50.

123. **Недюха М.** Новітні теоретико-методологічні підвалини українознавства як науки (рецензія на книгу Т.П. Кононенка «Народно-звичаєві обрії філософії Г.Сковороди. Філософія України. Вступ до методології українознавства». – К.: НДІУ, 2008. – 174 с.) // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 320-321.

124. **Токар Л. К.** Деякі особливості розвитку українознавства в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. ХХІІІ. – С. 33-42.

125. **Чирков О.** Загальноінститутський методологічний семінар [на тему «Розвиток категоріального апарату українознавства» в НДІ українознавства, 25 червня 2009 р.] // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 237-238.

126. **Чирков О.** Загальноінститутський методологічний семінар [на тему «Розвиток категоріального апарату українознавства» в НДІ українознавства 17 вересня 2009 р.] // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 221-222.

127. **Чирков О.** Методологічний семінар [про друге засідання методичного семінару в НДІ українознавства на тему «Понятійно-термінологічні основи розвитку українознавства» 27 травня 2009 р.] // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 50.

128. **Ярошинський О.** Історія українознавства в творчій спадщині Володимира Шевченка // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. ХХІІІ. – С. 55-66.

129. **Ярошинський О.** Основні напрями розвитку і методологізації сучасного українознавства в концепції В.І. Шевченка // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. ХХІV. – С. 31-38.

130. **Ярошинський О.** Теоретичні розробки вчених Науково-дослідного інституту українознавства з проблем розвитку українознавчої науки та їх практична цінність: хроніка 2008 року // Українознавство. – 2009. – № 1. – С. 74-88.

131. **Ярошинський О.** «Українознавство в системі освіти і науки»: Всеукраїнська науково-практична конференція в Науково-дослідному інституті українознавства (23 квітня 2009 року) // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 142-144.

Українознавство в системі освіти

2001

132. **Кононенко П., Кононенко Т.** Освіта ХХІ століття: філософія родинності. – К.: АртЕк, 2001. – 240 с.

133. Навчально-виховні програми з українознавства / Кононенко П.П. (голова вид.-ред. ради) та ін. – К.: Знання України, 2001. – 330 с.

134. **Кононенко П.** Українознавство в системі освіти // Директор школи. – 2001. – № 5 (149). – С. 14.

135. **Кононенко Т.** Українознавство: інтегративне гуманітарне знання про Україну та світове українство – як протосистема дисциплін віртуального університету українознавства (розгорнуті тези-завдання) // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 82-84.

136. **Усатенко Т.** Українознавство в становленні національної освіти // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 77-82.

2002

137. Конкурс українознавства // Українознавство. – 2002. – Число 3. – С. 109-118.

138. **Мінченко Т.** Основні напрямки та зміст українознавчої роботи в навчальних закладах Чернівецької області // Українознавство. – 2002. – Число 4. – С. 125-126.

139. **Сазоненко Г.** Місія закладу: дух ліцею, українознавство, родинність, життєва компетентність // Українознавство. – 2002. – № 1-2. – С. 96-109.

140. **Усатенко Т.** Науково-дослідний проект «Українська національна школа-родина»: підсумки, перспективи // Українознавство. – 2002. – Число 3. – С. 90-93.

141. **Усатенко Т.** Українознавчі витоки національної освіти // Українознавство. – 2002. – № 4. – С. 115-119.

142. **Усатенко Т.** Українознавчі засади національної школи-родини // Наука самопізнання народу: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану Петра Кононенка. – К.: Веселка, 2002. – С. 124-130.

143. **Чирков О.** Слабкі місця сучасної українознавчої термінології (за текстами навчальних програм з українознавства) // Українознавство. – 2002. – Число 3. – С. 79-81.

2003

144. **Усатенко Т.** Українська національна школа: минуле і майбутнє. Українознавчі виміри. – К.: Наукова думка, 2003. – 285 с.

145. **Зеленчук І.** Індивідуальні творчі роботи учнів (матури) з українознавства у навчальних закладах Гуцульщини // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 407-408.

146. **Калакура Я.** Історична взаємообумовленість системи національної освіти та українознавства // Українознавство. – 2003. – Число 2-3 (7-8). – С. 114-116.

147. **Кононенко П., Кононенко Т.** Українська освіта і наука на сучасному етапі: проблеми і перспективи // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 69-75.

148. **Мартинюк А.** Типова програма народного університету українознавства // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 233-235.

149. **Мінченко Т.** Виховання національної самосвідомості засобами українознавства (з досвіду роботи ЗНЗ № 40 м. Чернівці) // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 160-161.

150. **Таровська О.** Філософсько-психологічні підстави використання теорії українознавства як філософії освіти в Україні // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 129-131.

151. **Токар Л.** Українознавство в розвитку національної освіти та виховання // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 173-176.

152. **Усатенко Т.** Українознавство в становленні національної освіти // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 220-228.

153. **Усатенко Т.** Українознавчі засади національної школи-родини // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 229-238.

2004

154. Програма з українознавства для I-XII класів середньої загальноосвітньої школи / Кононенко П.П. (кер. колект. розроб.) та ін. – К.: Міленіум, 2004. – 180 с.

155. Українознавство: Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих закладів освіти / П.П. Кононенко та ін. – К.: Міленіум, 2004. – 152 с.

156. **Вельбовець Г.** Українознавство як інтегративний курс – стержень гуманізації національної системи освіти України // Українознавство. – 2004. – Число 1-2. – С. 238-240.

157. **Зеленчук І.** Атестатні творчі проекти (матури) з українознавства в загальноосвітніх навчальних закладах Гуцульщини // Українознавство. – 2004. – Число 3-4. – С. 179-180.

158. **Зеленчук Я.** Екологічна освіта та виховання на уроках українознавства у загальноосвітніх навчальних закладах Гуцульщини // Українознавство. – 2004. – Число 3-4. – С. 180-181.

159. **Кононенко П.** Українознавчі дисципліни в системі дистанційного навчання // Українознавство. – 2004. – Число 1-2. – С. 248-251.

160. **Коротя-Ковальська В., Вельбовець Г.** Конкурс з українознавства. IV етап // Українознавство. – 2004. – Число 1-2. – С. 232-235.

161. **Мінченко Т.** Українознавство в Чернівецькій області // Українознавство. – 2004. – Число 3-4. – С. 164-167.

162. **Таровська О.** “Споконвіку було слово...” (Роздуми після закінчення II Всеукраїнського конкурсу з українознавства серед учнів старших класів) // Українознавство. – 2004. – Число 1-2. – С. 235-237.

163. **Яресько Л.** Українознавчий експеримент та творчість учителя // Українознавство. – 2004. – Число 1-2. – С. 281-284.

2005

164. **Кононенко П., Пономаренко А.** Українознавство: Конспект лекцій [для студ. ВНЗ]. – К.: МАУП, 2005. – 392 с.: іл.

165. Українознавство: Навчальна програма підвищення кваліфікації працівників галузі освіти / Укл. П.П. Кононенко, А.Ю. Пономаренко, Л.К. Токар. – К.: Міленіум, 2005. – 36 с.

166. **Кононенко П.** Українознавство в системі освіти // Українознавець (Львів). – 2005. – Вип. I. – С. 37-46.

167. **Крижанівська В.** IV етап III Всеукраїнського конкурсу з українознавства // Українознавство. – 2005. – Число 2. – С. 195-198.

168. **Крижанівська В.** Українознавство в загальноосвітніх навчальних закладах (на допомогу вчителю українознавства) // Українознавство. – 2005. – Число 3. – С. 114-115.

169. **Мінченко Т., Усаєнко Т.** Українознавство у школах з румунською мовою навчання в Чернівецькій області // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 161-163.

170. Навчально-методична література з українознавства // Українознавство. – 2005. – Число 2. – С. 94.

171. **Яресько Л.** Українознавство у вихованні національної гідності // Українознавство. – 2005. – Число 2. – С. 78-81.

2006

172. **Кононенко П.П.** Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2006. – 872 с.

173. **Ідзьо В.** Українознавство як функціональна та невід’ємна складова прикладної лінгвістики // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 97-100.

174. **Істоміна Н.** Про студію вчителів-українознавців // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 317-318.

175. **Калакура Я.** Безперервність та наступність національної історичної освіти: українознавчий зміст // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 122-127.

176. **Ковпик С.** Українознавство в школах Кривбасу // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 71-73.

177. **Кононенко П.** Українська освіта: стан, проблеми, перспективи в Україні і в світі // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XII. – С. 7-30.

178. **Кононенко П.** Українська освіта у світовому часопросторі // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 8-28.

179. **Кононенко П.** Українська освіта: стан, проблеми, перспективи в Україні і в світі // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 6-16.

180. **Крижанівська В.** Всеукраїнський конкурс з українознавства для учнів загальноосвітніх навчальних закладів України завершено [27-28 квітня 2006 р.] // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 334-336.

181. **Радевич-Винницький Я.** Українознавчий аспект вивчення української мови у навчальних закладах з неукраїнською мовою навчання // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 235-239.

182. **Токар Л.** Українознавство у змісті та структурі національної освіти // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 58-63.

183. **Федорова О.** Інтелектуальні орбіти українознавства [Про кн.: Кононенко П.П. Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2006. – 870 с.] // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 378-379.

184. **Фігурний Ю.** Теоретичні та практичні засади підготовки та проведення курсів підвищення кваліфікації вітчизняних педагогічних кадрів з українознавства в контексті етнонаціонального державотворчого процесу // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 74-81; № 4. – С. 288-297.

2007

185. **Кононенко П., Кононенко Т.** Українська освіта у світовому часопросторі. – К.: Тов-во «Знання» України, 2007. – 592 с.

186. **Істоміна Н.** Міжнародний конкурс з українознавства продовжується... // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 150-156.

187. **Козлов А.** Програма «Державного іспиту з українознавства» // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 190-193.

188. **Козлов А.** Українознавство у вищих школах Криворіжжя // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 139-142.

189. **Кононенко П., Кононенко Т.** Концепційні основи програми національно-державницького виховання // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVIII. – С. 8-34.

190. **Кононенко П.** Українська освіта у світовому часопросторі // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 37-44.

191. **Кононенко П., Кононенко Т.** Концепційні основи програми національно-державницького виховання // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 6-17.

192. **Кононенко П., Кононенко Т.** Підсумки та перспективи першого (2006) і другого (2007) міжнародних конгресів «Українська освіта у світовому часопросторі» // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 22-37.

193. **Кононенко Т., Пономаренко А., Хоменко О., Касян Л.** Українознавчі засади філології. Навчальна програма підвищення кваліфікації працівників галузі освіти (Проект) // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 116-127.

194. **Пасемко І.** Конгрес II: Українська освіта у світовому часопросторі // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 71-73.

195. **Пасемко І.** Часопростори української освіти [про кн.: *Кононенко П.П., Кононенко Т.П.* Українська освіта у світовому часопросторі. – К., 2007] // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 298-300.

196. **Пономаренко А.** Підвищення кваліфікації з українознавства в новій освітній парадигмі (на прикладі досвіду Чернівецької області) // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 142-148.

197. [Пропозиції від секцій Другого Міжнародного конгресу «Українська освіта у світовому часопросторі» 25-27 жовтня 2007 р.] // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 73-90.

198. **Філіпчук Г.** Рецензія на монографію «Українська освіта у світовому часопросторі» (Кононенко П.П., Кононенко Т.П.) // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 234-235.

2008

199. **Касян Л., Семенюченко О.** Українознавство у навчально-виховному процесі: Основи методики викладання: Науково-методичний посібник [Для слухачів курсів підвищення кваліфікації з українознавства,

вчителів ЗНЗ, методистів, студентів, викладачів ВНЗ]. – К.: НДПУ, 2008. – 56 с.

200. **Кононенко П., Касян Л., Семенюченко О.** Українознавство: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (5 – 12 класи). – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – 56 с.

201. **Кононенко П., Касян Л., Семенюченко О.** Українотворець: Програма виховання дітей дошкільного віку. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – 28 с.

202. **Кононенко П., Присяжна Т.** Українознавство: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (1 – 4 класи). – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – 48 с.

203. Українознавство: Програма підвищення кваліфікації працівників галузі освіти / Укл.: П.П. Кононенко, Т.П. Кононенко, А.Ю. Пономаренко, Л.К. Токар. – К.: НДПУ, 2008. – 44 с.

204. **Касян Л.** Міжнародний конкурс з українознавства – 2008 // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 158-162.

205. **Касян Л., Пасемко І.** Підсумки Міжнародного конкурсу з українознавства (успішно складений іспит майбутньою українською елітою) // Українознавство. – 2008. – № 3. – С. 48-51.

206. **Касян Л., Семенюченко О.** Практикум з українознавства [Для слухачів курсів підвищення кваліфікації з українознавства, вчителів ЗНЗ, методистів, студентів, викладачів ВНЗ]. – К.: НДПУ, 2008. – 80 с.

207. **Касян Л., Семенюченко О.** Стратегії реалізації навчально-виховних програм з українознавства в освітньому просторі // Українознавство. – 2008. – № 3. – С. 68-72.

208. **Козлов А.** Програма «Державного іспиту з українознавства» // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 226-229.

209. **Кононенко П.** Концепція національної системи освіти // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 131-136.

210. **Кононенко П., Касян Л., Семенюченко О.** Програма виховання дітей дошкільного віку «Українотворець» // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 171-182; № 2. – С. 73-84.

211. **Кононенко П., Касян Л., Семенюченко О.** Програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Українознавство» (5 – 12 класи) // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 103-121.

212. **Кононенко П., Кононенко Т.** Концепційні основи програми національно-державницького виховання // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 137-157.

213. **Кононенко П., Кононенко Т.** Про створення Міжнародного українського ліцею // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 184-186; № 2. – С. 67-69.

214. **Кононенко П., Пономаренко А.** Програма навчальної дисципліни «Українознавство» для вищих навчальних закладів (за вимогами кредитно-модульної системи) // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 122-130.

215. **Кононенко П., Присяжна Т.** Програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Українознавство» (1 – 4 класи) // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 85-102.

216. **Лукашенко В.** Засадничі аспекти загальнодержавної сертифікації рівнів володіння українською мовою та українознавством // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 52-56.

217. **Лукашенко В.** Українознавство в Криму // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 204-212.

218. **Мінченко Т.** Регіональні проблеми впровадження українознавства як державної програми у сферу освіти України (з досвіду роботи в Чернівецькій області) // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 217-222.

219. **Фігурний Ю.** Досягнення і перспективи діяльності НДІУ з надання освітніх послуг на теренах Української держави // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 230-231.

220. **Шляхова В.** Українознавче наповнення нового покоління підручників рідної мови // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 170-173.

2009

221. **Кононенко П., Пономаренко А.** Українознавство: Програма навчальної дисципліни для непрофільних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К., 2009. – 24 с.

222. **Чирков О.** Методичні рекомендації щодо виконання та захисту науково-дослідної учнівської роботи на Міжнародному конкурсі з українознавства. – К., 2009. – 26 с.

223. **Варзар Т.** Дистанційний курс з українознавства: підсумки та перспективи // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 186-192.

224. **Касян Л.** Міжнародний конкурс з українознавства – 2009. Досягнення та перспективи // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 88-91.

225. **Касян Л., Семенюченко О.** Конкурсні письмові завдання з українознавства // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 98-100.

226. **Касян Л., Семенюченко О.** Методика роботи з текстами як складова фахової підготовки вчителів українознавства // Українознавство. – 2009. – № 1. – С. 144-149.

227. **Козлов А.** Державний іспит з українознавства у Криворізькому державному педагогічному університеті // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 141-142.

228. **Кононенко П.** Мета і завдання III Міжнародного конгресу «Українська освіта у світовому часопросторі» // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 24-27.

229. **Кононенко П., Кононенко Т.** Українознавство в системі освіти // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 8-19.

230. **Кононенко П., Кононенко Т.** Українознавство в системі освіти // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXIV. – С. 6-30.

231. **Міняйло С.** Навчально-методичне забезпечення українознавства у вищих навчальних закладах України // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 124-125.

232. Програма вступного іспиту зі спеціальності «Українознавство» / Укладачі А. Пономаренко, О. Ярошинський // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 171-176.

233. **Фігурний Ю.** Українознавство та трансформація змісту національної освіти і виховання в контексті українського етнонацієдержавотворення // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 55-59.

234. **Фігурний Ю.** Учнівська молодь – майбутнє Української Самостійної Соборної Держави. Аналітичне осмислення підготовки, проведення, підсумків та перспектив III Міжнародного конкурсу з українознавства (Київ, березень 2009 р.) // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 91-96.

235. **Ярошинський О. Б.** До питання про викладання українознавства у вищих навчальних закладах України // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXV. – С. 217-220.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балабанова Катерина Євгенівна – аспірантка відділу теорії та методики гуманітарної освіти Інституту вищої освіти АПН України.	106
Батюк Зоріка Степанівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри музичного мистецтва та хореографії Інституту мистецтв Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. Ушинського.	97
Бевз Тетяна Анатоліївна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історичних та теоретико-методологічних проблем українознавства НДІУ.	261
Безсмертна Наталія Сергіївна – аспірантка, старший лаборант відділу «Мова як українознавство» НДІУ.	418
Вдовика Любов Миколаївна – заступник директора, учитель української мови та літератури ЗОШ № 21 м. Білої Церкви.	94
Газізова Олена Олександрівна – аспірантка відділу історичних та теоретико-методологічних проблем українознавства НДІУ.	479
Галицька Тетяна Вікторівна – аспірантка відділу історичних та теоретико-методологічних проблем українознавства НДІУ.	161
Губський Сергій Іванович – науковий співробітник відділу історичних та теоретико-методологічних проблем українознавства НДІУ.	278
Данилова Галина Степанівна – кандидат педагогічних наук, доцент Київського міського педагогічного університету ім. Б. Грінченка.	125
Дякова Олена Валеріївна – аспірантка, молодший науковий співробітник відділу геополітики та геостратегії НДІУ.	445
Зеленчук Іван Михайлович – кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник філії «Гуцульщина» НДІУ.	224
Зеленчук Ярослав Іванович – кандидат історичних наук, науковий співробітник філії «Гуцульщина» НДІУ.	365
Калакура Ярослав Степанович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історичних та теоретико-методологічних проблем українознавства НДІУ.	241

Квасюк Лариса Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національного університету «Острозька академія».	333
Кислий Анатолій Олександрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.	181
Кікоть Антоніна Андріївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри режисури, докторант Харківської державної академії культури.	233
Клименко Надія Михайлівна – молодший науковий співробітник відділу «Мова як українознавство» НДІУ.	210
Кононенко Петро Петрович – доктор філологічних наук, професор, академік Української академії наук, Академії наук вищої школи України, Української Вільної Академії Наук у США, Міжнародної слов'янської академії, Української академії політичних наук, президент Міжнародної асоціації «Україна і світове українство», директор Науково-дослідного інституту українознавства МОН України.	7
Кононець Наталія Василівна – викладач інформатики та комп'ютерної техніки, викладач вищої категорії Аграрного коледжу управління і права Полтавської державної аграрної академії; здобувач кафедри педагогічної майстерності та менеджменту Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.	138
Корецька Антоніна Іллівна – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, доцент, заступник декана фінансово-економічного факультету Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі.	169
Кравець Микола Степанович – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціології та культурології Національного лісотехнічного університету України.	325
Кравченко Оксана Василівна – науковий співробітник відділу «Мова як українознавство» НДІУ.	439
Кучеренко Світлана Володимирівна – викладач кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.	71
Левусь Дмитро Анатолійович – директор Центру суспільних досліджень «Український меридіан», м. Київ.	467
Левченко Андрій Вікторович – асистент кафедри філософії та політології Хмельницького національного університету.	253
Мишак Іван Миколайович – кандидат історичних наук, завідувач інформаційно-аналітичного сектору Інституту законодавства Верховної Ради України.	313
Мінченко Тамара Антонівна – методист українознавства Чернівецького обласного інституту післядипломної освіти, молодший науковий співробітник НДІУ.	81

- Нікітюк Олександр Володимирович** – підполковник, заступник начальника кафедри оперативного-тактичної підготовки Української військово-медичної академії. **191**
- Охріменко Олена Миколаївна** – вчитель української мови та літератури Запорізької загальноосвітньої школи № 89. **89**
- Печенюк Ігор Степанович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, полковник запасу, старший науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України. **153**
- Плотникова Людмила Федорівна** – аспірантка відділу історичних та теоретико-методологічних проблем українознавства НДІУ. **216**
- Попко Сергій Миколайович** – генерал-майор, перший заступник командувача Об'єднаного оперативного командування. **383**
- Проскурова Світлана Володимирівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.К. Винниченка. **410**
- Радецький Віталій Григорович** – кандидат історичних наук, доцент, генерал армії України у відставці, виконуючий обов'язки начальника Національної академії оборони України. **377**
- Скакальська Ірина Богданівна** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України і соціальних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. **306**
- Слюсаренко Павло Миколайович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, підполковник, начальник науково-дослідного відділу Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України. **299**
- Сніжко Валерій Володимирович** – кандидат біологічних наук, завідувач відділу природи та психології етносу НДІУ. **402**
- Сокаль Ігор Іванович** – кандидат історичних наук, полковник, начальник кафедри воєнної історії Національної академії оборони України. **395**
- Федоренко Олександр Анатолійович** – науковий співробітник відділу геополітики та геостратегії НДІУ. **402**
- Федотова Оксана Олегівна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української літератури НДІУ. **205**
- Феніна Валентина Анатоліївна** – магістр педагогічної освіти, методист, викладач циклової комісії гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Миколаївського державного вищого училища культури. **113**
- Фляк Марія Михайлівна** – доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. **176**
- Цимбал Тетяна Володимирівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Криворізького технічного університету. **428**

Цимбалюк Іван Лук'янович – старший викладач кафедри країнознавства і міжнародних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки.	471
Чолану Людмила Василівна – старший викладач кафедри української мови та літератури Бельцького державного університету (Молдова).	458
Шевель Анжеліка Олександрівна – асистент кафедри біології Глухівського державного педагогічного університету імені Олександра Довженка.	359
Шкрібляк Петро Васильович – директор філії «Гуцульщина» НДІУ.	343
Ярошинський Олег Богданович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу геополітики та геостратегії НДІУ.	488
